Bardo Memorial Book

Sefer Deṿarṭ

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer Devarṭ / ha-'arikhat Eli'ezer Esterin.
DESCRIPT	567 p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Bardo.
	Bardo (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Bardo.
ADD'L NAME	Esterin, Eli'ezer.
ADD'L TITLE	Devarṭ

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר ד'ווארט

בעריכת:

אליעזר אסתרין

ארגון יוצאי דווארט בישראל

דפוס „ארזי", תל־אביב

תוכן העניינים

שער חמישי: בית־אבא

שער ששי: הווי — סיפורים, זכרונות

שער שביעי: השואה ובגיטו לודז׳

שער שמיני: חבלי גאולה ושחרור

שער תשיעי: בדווארט אחרי החורבן

שער עשירי: אי־שם ברוסייה

שער אחד עשר: בדרכי העפלה

שער שנים עשר: במערכות ישראל

שער שלושה עשר: ארגון יוצאי דווארט בישראל

דבר המערכת

קורא יקר, בני עירנו היקרים!

הננו סוף סוף מתכבדים להגיש לכם „ספר דוואַרט״, פרי עבודה מאומצת במשך שנים אחדות. משימה זו — להוציא לאור ספר מסוג זה כלל וכלל לא היתה קלה. נתקלנו בהתחלה בקשיים מרובים. ושאלות משאלות שונות התעוררו: האם נשיג מקורות, מהם אפשר יהיה לשאוב חומר מהימן? האם ניתן יהיה לדלות מתוך הזכרונות של הניצולים, יוצאי עירנו, את החומר הדרוש? היימצאו המתנדבים שיהיו מוכנים להעמיס על כתפיהם מעמסה כזו? האם יימצאו מקורות מימון ועוד כהנה וכהנה בעיות.

ומה הופתענו לטובה, כאשר נתגלו בתוכנו „כוחות״, שעד עכשיו היו בחזקת „נסתרים״, וכך נתקיימו בנו דברי איוב ח׳ 7 „והיה ראשיתך מצעד ואחריתך ישגה מאד״.

ובזאת רואים אנו חובה נעימה לעצמנו להודות לכל החברים, אשר השתתפו במישרין ובעקיפין בחומר וברוח במפעל חשוב וקדוש זה בהנצחת עיירתנו דוואַרט, שהיתה ואיננה עוד. יבואו נא כולם על הברכה!

אין מלים בפינו להביע את רגשי הערכתנו הכנה לעורך מר מגיסטר אסתרין אליעזר, אשר השתלב בתוכנו כאילו היה אחד מיוצאי עירנו ואשר לא חסך מזמנו ועמלו וטרח למעלה משלוש שנים יחד אתנו באיסוף החומר, בתרגומו, בניסוחו ובעריכתו הסופית, אשר הצליח לשתף פעולה עם כולנו ביחד ועם כל אחד לחוד וראה בהוצאת הספר הזה מטרה נשגבה בחייו — יבוא נא על התודה ועל הברכה.

כמו כן ייזכר לטובה ידידנו מר יצחק קוטונסקי אשר עמד לימיננו בנסיונו הרב והוסיף רבות בעיצוב הדמות הפנימית והחיצונית של הספר. נאחל לו מכל הלב הרבה שנות בריאות ועבודה פוריה בשדה המול״ות.

המערכת

דבר העורך

אחרי תקופת השואה הופיעו מאות ספרי הנצחה וספרי זכרון. ספרים מסוג זה הציגו להם כמטרה להעיד ולספר ולתאר את הקהילות היהודיות המפוארות בגולה, בהן היו יהודים, פעלו ויצרו במשך מאות שנים.

אין, כמובן, תנחומים וצרי לפצעים שטרם הגלידו, ועלינו להתייחס לגל ספרותי זה כאל תופעה טבעית, כחובה אלמנטרית, חיובית ומוצדקת, המאפשרת לנו להנציח את זכר קדושינו ובני משפחותיהם, שנרצחו על ידי הצורר הנאצי — בתקופת השואה.

במגעי הישירים עם עשרות חברות וחברים, יוצאי דוואַרט התרשמתי עמוקות מרצונם הכן להנציח את זכר יקיריהם, וביחסם הלבבי למפעל הנצחה חשוב זה.

אנשי דוואַרט המציאו לי רשימות, סיפרו לי מזכרונותיהם, הגישו לי תמונות, ובכל מקרה הופתעתי לטובה מההתעוררות הזאת ומהנכונות לשתף פעולה, ובלבד שהספר יהיה עשיר יותר בחומר.

בכל הפגישות והשיחות הרגשתי את הצורך הפנימי של אנשי דוואַרט להתפרק מהחומר אשר העיק עליהם שנים ולא ניתנה להם ההזדמנות לשפוך לפני מישהו את לבם וללא מעצור. אומנם בהתחלת השיחה הורגשה הסתייגות מסויימת, אבל אחרי כן, נפתח סגור הלב, והחומר זרם וזרם... וכך הגעתי לחומר כה רב, עד שבקושי הצלחתי למצותו בשלושה עשר מדורים. יבואו נא כולם על הברכה ועל התודה!

ואם כי נעשתה עבודה מאומצת, עבודת נמלים של ימים ולילות ללא ספור, הריני משוכנע, שניתן היה להשיג עוד חומר ואפשר היה לכתוב עוד ועוד...

היות ובספר זה רוב המשתתפים הם „עמך", הרי הגיוני הוא הדבר, שהוא נושא אופי עממי, ודומני, שדווקא בזאת טמונים ערכו, יופיו וחשיבותו בהתאם לדברי חז"ל (במסכת ברכות מה). „פוק חזי מאי עמא דבר!" (צא וראה איך העם נוהג ומה העם מספר!).

עם הופעת „ספר דוואַרט" עלי להודות לחברי המערכת בכלל ולכל אחד מהם בפרט על שיתוף הפעולה המלא אתי, אשר לא חסכו מזמנם ועזרו לי לסדר את החומר הרב ולהתקינו לדפוס.

כמו כן אני מודה לפרופ' רפאל מאהלר, לד"ר יעקב קרמיש, לד"ר יעקב גולדברג, לגברת ד. דומברובסקה, למר אברהם ויין, למר עמנואל ברנד ולכל עובדי „יד ושם" בירושלים, אשר הדריכוני בעבודה זו כמיטב יכולתם.

וללא ספק מגיעה תודה מיוחדת למר יצחק קוטונסקי, אשר נוסף על תפקידו כמו"ל שימש לי כיועץ מאיר דרך בהערותיו הנכונות. יבורך האיש על פעלו הרב!

יהא ספר זה מזכרת נצח לקהילת דוואַרט המפוארת, אשר התקיימה כארבע מאות שנה ונחרבה לפני ל"ב שנה, בתקופת השואה!

א. א.

ש ע ר   ר א ש ו ן

תולדותיה של ד'ווארט (וארטה)

והחלוקה השלישית משנת 1795 מחסלת את מדינת פולין לחלוטין.

בימי נאפוליון השלו הפולנים את עצמם, שבחסותו תקום פולין לתחייה. (קמה אומנם דוכסות ווארשה — הנסיך יוסף פוניאַטובסקי), אבל עם נפילתו של נאַפוליאון בוטלה דוכסות וארשה ולפי החלטות הקונגרס הווינאי ב־1815 חולקה בין רוסיה ופרוסיה. מרבית שטחה סופחה לרוסיה כ„מלכות פולין" — מעין גוף למראית עין עצמאי, אבל למעשה כפוף לרוסיה — שאר שטחה של פולין סופח לפרוסיה.

המרידות מהשנים 1830 ו־1863 נכשלו, ופולין נשארה משועבדת לרוסיה ופרוסיה עד סיום מלחמת העולם הראשונה ב־1918. (בעקבות כשלון המרד ב־1830 בוטלה „מלכות פולין" האובטונומית והיתה לחלק אינטגרלי של רוסיה גם מבחינה פורמאלית).

יוסף פילסודסקי, הגבור הלאומי של פולין ומשחררה כיהן כראש המדינה עד 1922. בשנה זו התפטר מכל מיני סיבות וחזר שוב לשלטון ב־1926 כשליט יחיד למעשה, אם כי למראית עין היה קיים משטר דימוקראטי.

ב־1931 נחתם החוזה על אי־התקפה עם גרמניה הנאצית. עם מותו של פילסודסקי צעדה המדינה בצעדים מהירים לקראת חיסולה על ידי עשיית שורה שלימה של משגים מדיניים, חברתיים וכלכליים, כשכל תשומת לבם של השלטונות הפולניים היתה מופנית נגד היהודים, והיתה התעלמות מוחלטת מהסכנות האמיתיות האורבות למדינה. באחד בספטמבר 1939 פלשו הנאצים לפולין, כשהייתה לגמרי בלתי מוכנה למערכה. ב־17 בספטמבר פלשו גם הסובייטים למזרח פולין ווארשה נכבשה ע"י הגרמנים ב־27 לספטמבר. פולין שוב נחלקה בין רוסיה וגרמניה. עם פלישת הגרמנים לרוסיה ב־22 ביוני נפלה כל פולין כפרי בשל לידי הנאצים.

*

על הישוב היהודי בפולין שומעים כבר במאה השמינית. המתיישבים הראשונים היו יהודים שהיגרו לפולין מארצות המזרח, ביזאנט ומכוזריה. אבל ההתיישבות היהודית האמיתית בממדים גדולים התחילה במאה השתים עשרה. אלה היו פליטי החרב מפני מסעי הצלב. הם הביאו אתם את הניב הגרמני־עברי — יידיש (יידיש טייטש, עברי טייטש). זרם מהגרים זה אינו פוסק, כי רדיפות היהודים בחצי האי הפריניאי ובמקומות אחרים מאלצים אלפי יהודים לחפש מקום מקלט.

שליטי פולין היו זקוקים לכוח אנושי רב פעלים זה, והעניקו ליהודים זכויות שונות כגון „תקנות קאליש" מ־1264 של בולסלאב „החסיד" מקאליש, שאושרו והורחבו על ידי המלך קאזימיר הגדול ב־1334.

„תקנות וארטה" משנת 1423 פגעו קשות בזכויות היהודים והגבילו מאוד את אפשרויות הפרנסה שלהם. היחס העוין ליהודים מצד הכנסייה הנוצרית בפולין, חתירת העירונים להשגת מעמד כלכלי איתן ומאבק האצולה במלכים על שלטונה — הרי הסיבות שגרמו לכך, שהיהודי בעל הזכויות־הפריבילגיות היה, במשך הזמן, למופקר מבחינה יורידית ונתון לחסדיהם של „פולנים טובים", אשר ראו ביהודי מקור בלתי

נדלה לסחיטת כספים, ובהתייבש מקור זה — ירקו בו והתייחסו אל יהודי חסותם כאל נצר נתעב, שמותר לרמסו ולהשליכו.

המצב של „חוסר ברירה", בו היו נתונים היהודים, פיתח אצלם כושר נפלא להסתגל לכל התנאים ולהתגבר על כל המכשולים, כשהמחיר ששילמו בעד „ישיבה" זו בפולין היה לעיתים קרובות יקר מדי — אלפים ורבבות של קרבנות.

השמירה על המסורת, רמת החינוך הגבוהה, העזרה ההדדית והאירגון היעיל (הקהילות ואירגון הגג — ועד ארבע־חמש הארצות) — הרי הגורמים, הודות להם, התקיימה יהדות פולין במשך מאות בשנים עד שפגעה בהם יד הכורת ההיטלרית עם פרוץ מלחמת העולם השניה. ולית מאן דפליג, שגם בתקופת השואה היה יכול להיות מספר היהודים הניצולים הרבה יותר גדול לולא העזרה הפעילה לאויב מצד האוכלוסיה הפולנית, שהארס האנטישמי פיעפע בתוכה במשך מאות שנים.

פולין, המרכז הרוחני הגדול של יהדות העולם במשך מאות שנים, הפכה בתקופת השואה ל„משרפה" ענקית, בה הושמדו לא רק יהודיה, אלא גם מיליונים מיהודי אירופה. המספר „העגול" „ששה מיליונים" אינו תואם את המציאות, ולמעשה מגיע מספר היהודים המושמדים ל־6.5—7 מיליונים.

כעת פולין היא, כמעט, „יודנריין" (ללא יהודים). במקום שלושה מיליונים יהודים נמצאים בה כעשרים עד שלושים אלף, וגם להם צפוי כליון על ידי התבוללות ושמד.

*

במרחק מה מהגדה השמאלית של הנהר וארטה מתרוממת מעל אפיקה העיר וארטה (דווארט בפי היהודים) WARTA.

מרוחקת היא מהעיר התעשייתית לודז' כ־60 קמ', דרך שדק ולוטומירסק, וכ־80 קמ' — דרך כביש שיראדז.

מהעיר וארטה מסתעפים כבישים־דרכים לטורק — דרך דוברה 35 קמ', לשיראדז 17 קמ', לבית החרושת לסוכר בצ'ילצה — 5 קמ'.

המרחק לקאליש הוא כ־32 קמ', לבלאשקי — 14 קמ'. עם התקנת מסילת הברזל בשיראדז ירדה במידה מסויימת קרנה של וארטה.

המלון הגיאוגראפי כרך י"ג, שיצא לאור ב־1893, כך מתאר את העיר*.

„הרינק" — השוק מהווה את מרכז העיר. שתי ככרות רחבות־ידים בלתי מרוצפות היוו את השוק למסחר בסוסים, צאן ובקר. הרחובות הם: השיראדזי, הוודני, שווינטוק־שיסקי, מנסיאונארי, קאלישי, שווינטויאנסקי, רחוב האופים, הבורסקאים, בית הכנסת, הגרודסקי, הטורוני, הדוברה־גאס, שפיטאלנה (רח' בית־החולים), זאטילקי, אוגרודובה, רח' הגשר, רח' השוק, הקדרים, פרפקטוראלנה, רח' המנזרים (טומאה־גאַס) והפרברים — קוציושובק והוואניה או הגבעות.

---

* Slownik geograficzny vol. XIII. Warszawa 1893

לפני השריפה ב־1882 היו בעיר 234 בתים וב־1893 — 85 מבנים ו־105 בנייני־עץ. מהמבנים התבלטו במיוחד: בית העירייה, בית הכנסייה של הפראפייה, שני המנזרים של הברנרדינים והברנרדיניות, ולהבדיל, בית הכנסת היהודי הבנוי.

שטח העיר על בנייניה משתרע על 125 מורגות ונוסף לזאת יש לתושבי העיר 1825 מורגות אדמת תבואה ומרעה.

תושבי העיר, ברובם, עסקו בחקלאות. המסחר התרכז בידי היהודים, אם כי גם משפחות יהודיות אחדות עסקו בחקלאות. פעמיים בשבוע התקיימו שווקים רגילים ושש פעמים בשנה ירידים שנתיים גדולים, שיצאו להם מוניטין בסביבה.

„נמצאו בה שני בתי־הבד (olejarnie), שתי בורסקיות (garbarnie), שני בתי־מלאכה לייצור סבון (mydlarnie) ובית חרושת אחד לסוכר. (בכפר דושניקי, סמוך לווארטה היה גם בית־חרושת לגפרורים). כל בתי־החרושת והמלאכה האלה היו בידי יהודים, פרט לעשר טחנות הקמח (טחנות־הרוח (Wiatraki). שהיו בידי פולנים.

„מוסדות־החינוך באותו הזמן היו: בית־ספר יסודי לבנים ולבנות וששה „חדרים". פעם היה קיים בווארטה גם בית־ספר ברנרדיני (1796—1832) וגם פנימייה לבנות, שנוסדה ב־1858.

בעיר היה רופא, חובש, מיילדת, עוזר לחובש ושתי נשים מרפאות. היה גם בית־חולים על יד בית־הכנסייה, כמו כן בית־זקנים ונכים ל־12 נפשות, שנוסד ב־1840. הוא היה כולו בחסות הכנסייה הנוצרית.

היתה קיימת גם תחנת מכבי־אש ממתנדבים. (נוסדה ב־1881, שמנתה 34 חברים).

שריפות פגעו בעיר לעתים קרובות מאוד כגון בשנים 1757, 1799, 1800, והשריפה הגדולה ביותר ב־1882, כפי שהזכרנו לעיל, שהרסה כמעט את כל העיירה.

עתיקות ושרידים היסטוריים הראויים לעמוד עליהם — אין במיוחד בדווארט. משׁשת בתי הכנסיות הנוצריים נשארו רק שלושה והם: בית הכנסייה של הפראפייה, שנשרף, לפי דברי ההיסטוריון הפולני המפורסם יאן דלוגוש, על ידי הצלבנים ב־1331, ואחרי כן נבנה מחדש על ידי המלך הפולני הגדול קאזימיר, כמובן, שבנאו מלבנים ומאבן. (הלא עליו נאמר שבעזותו על כס המלוכה קיבל פולין בנוייה מעץ, והשאירה בנוייה מלבנים ואבן). הרבה לא ידעו על אודות בית־הכנסייה הזה דאז. כמעט כל התעודות נשרפו, פרט לאחת המספרת על ביקורו של הארכיבישוף לסקי בבית־הכנסייה הזה. היה זה בית־כנסייה עשיר, ובמלחמה נגד הפרוסים ב־1455 תרם תרומה גדולה למאמץ המלחמתי. לכומר הראשי של בית־הכנסייה הזה, לפרובושטש, ניתנו זכויות רבות. היה לו שטח אדמה גדול לחקלאות ולמרעה, תרומות — המעשר — של המת־פללים, ונוסף לכל זה עוד קיבל מהמלך זיגמונט אובגוסט ב־1567 את הזכות לדוג דגים בנהר וארטה, לכרות עצים ביערות וארטה, לשרוף יין ולבשל שיכר. ב־1800 הרסה השריפה את הגג של בית־הכנסייה הזה, והמתפללים נאלצו להתפלל בבית־הכנסייה של הברנרדינים.

„בימי הכיבוש הפרוסי שימש בית־הכנסייה הזה, שהיה לגמרי עזוב, כמחסן צבאי.

אחרי כן שופץ. (ב־1815). ב־1872 הוסיפו לשפצו. הוא היה בנוי בסגנון הרומאַני. יש בו מוצגים שונים כגון פסלים, תמונות, מזבחות ומצבות, שיש להם ערך מסויים מבחינה כנסייתית־נוצרית.

בית־הכנסייה השני היה בית־כנסייה ומנזר של הברנרדינים, מוקדש ל„בתולה הקדושה". קיים, כנראה, מ־1467. היה בנוי מעץ, נשרף ונבנה מחדש ולבסוף נבנה מלבנים ואבנים. נמצאים כאן קברים של „קדושים" אחדים. שם־דבר יצא לצביעת הקירות של בית־הכנסייה הזה. כפי שנזכר לעיל היה קיים במשך זמן מסויים על יד המנזר ובית־הכנסייה גם בית־ספר גם ספרייה היתה שם, שמנתה 2453 ספר.

בית־הכנסייה השלישי היה בית־הכנסייה ומנזר לברנרדיניות, שגם עליהם עברו, בערך, אותם התהליכים. גם בהם פגעו שריפות, וגם הם שוקמו ושופצו. נמצאת כאן תמונה מפורסמת של „האם הקדושה", שהובאה לכאן ב־1804 ממנזר הברנרדיניות מקאליש. במנזר זה היו 11 נזירות.

היו גם בתי־כנסיות קטנים בפרברים. בית הקברות הנוצרי הישן משתרע על שטח של ארבע מורגות, ולמצבותיו יש, מבחינה היסטורית, ערך מסויים.

*

מ־1255 העניק קאז'ימיר, הנסיך מלנצ'יצה לשני עירוניים, בני שיראדז, למרצ'ין ולווילקין, זכות לייסד את העיר וארטה, אשר עד אז היתה רק כפר (ווילה). הנסיך שלל מהסולטיס הקודם (סולטיס — יו"ר ההנהלה העצמית של האיכרים בכפר) וולפראן, בגלל עבירה מסויימת, את סמכויותיו והעביר אותן לידי שני העירוניים הנ"ל משיראדז. המתיישבים בווארטה חויבו לשלם לשני המייסדים תשלומים מוגדרים. בין יתר הפרטים המפורטים בתעודה זו נאמר גם, שגרמנים, שיתיישבו או שכבר יושבים במקום הזה, יישפטו לפי החוק הגרמני. סעיפים מיוחדים דנים בתהליכי השיפוט במקרה של סכסו־כים בין פולני לפולני או בין פולני וגרמני. החוק מאפשר לסולטיס להקים טחנות־קמח. כמו כן נקבע השטח של הישוב החדש. מסים, בעלי אופי דתי, יישלחו לארכיבישוף מגניזן. התשלומים הם גם במטבע וגם בתוצרת חקלאית.

הנסיך לשקו מאשר ב־1276 את התעודה הזאת כמעט במלואה ומחמיר רק במקרי־רצח בין גרמני לפולני.

ביקורו של המלך ולאדיסלאב לוקיטק בווארטה ב־ 24 בפברואר 1299 מוסיף יוקרה למקום. התנפלויות אבירי המסדר הטבטוני ב־1331 גרמו נזקים רציניים לעיר.

המלך יאגיאלו ביקר תכופות בעיר וארטה לרגל הצייד, שהיה אהוב עליו, ושהי'ה עורך ביערות בסביבותיה.

ב־28 לאוקטובר 1423 התכנסו בווארטה אנשי האצולה והכמורה הפולניים, שלא בנוכחות המלך, בראשות הארכיבישוף יאסשצ'מביטש. ההחלטות, שנתקבלו כאן, נקראות „תקנות וארטה" (דווארט). בין היתר ניתנה לשלאכטה (האצולה הבינונית) הזכות להעביר בהדרגה לידיה את מינוי הסולטיסים בכפרים, ובדרך זו, ליטול בעקיפין את

ההנהלה העצמית מידי האיכרים. ולגבי היהודים אסרו „תקנות וארטה" עליהם, בניגוד לפריבילגייה הכללית של בולסלאב וקאזימיר, להלוות כסף על שטר־חוב ואפותיקי, והעמידו את פעולות האשראי היהודיות על הלוואות במשכון בלבד.

כינוסים מעין אלה התקיימו בווארטה (דווארט) גם בשנים 1434, 1438, 1447. קאזימיר היאגיאלוני ביקר בווארטה בחמישה ליוני 1459. ב־1465 פרצה בווארטה דליקה ענקית, אשר אכלה את כל העיר. ב־1507 מחדש זיגמונד הראשון את הזכויות המגדבורגיות לווארטה. (העיר מגדבורג קיבלה שלטון עצמי — אובטונומיה בתחומי הקיסרות הגרמנית בשנת 1231 והפכה לדוגמה אחרי כן לערים אחרות) בעניין מינוי הסולטיסים, השווקים, היארידים, הגשרים, המרעות — הנחה רבה בתשלומים למלך.

וארטה היתה בזמן זה תלוייה עדיין בשיראדז, ועל תלות זו תעיד הוראת המלך זיגמונד הראשון משנת 1539, הפוקדת על עירוני וארטה לעזור לעירוני שיראדז בבדק הטירה בעירם.

הקהילה היהודית בווארטה (דווארט) נוסדה בשנת 1554. מייסדיה היו פליטי בוהמייה, שבהמוניהם עזבו את ארץ מולדתם מפאת הרדיפות הדתיות ונפוצו בכל הארצות השכנות, ובין היתר גם בפולין, וגם לדווארט הגיעו אחדים מהם. היהודים, בבואם למקום חדש, היו מעוניינים קודם כל בהגדלת מספרם. וכדי שיהודים ירצו להתיישב צריך היה לדאוג לבית עולמין יהודי ולבית־כנסת. ובאמת יהודי דווארט הקימו בית כנסת כמעט עם בואם לשם.

בית־הכנסת בימים ההם היה מרכז החיים היהודיים, ובשעת הצורך — גם מקום מקלט מפני הפורעים. על כן היה בית־הכנסת בנוי בצורת מבצר, וכדי לא להרגיז את הגויים היה מבחוץ בניין אפור ופשוט למדי, ומבפנים היה גדול ורחב־ידיים, כי חלק ניכר ממנו היה במעמקים, כדי לקיים גם את הפסוק „ממעמקים קראתיך ה'". (תהילים קל' 1) בית־הכנסת בדווארט היה מצטיין בעיטוריו וקישוטיו הפנימיים (ארון הקודש וכו') והיה לשם דבר בסביבה.

עברו עשר שנים וכבר התנוססו בדווארט ששה בתים יהודיים, שבעדם שילמו מסים למלך ולקהילה היהודית בגניזן, ששימשה, בינתיים, כמרכז עבור יהודי דווארט. אחרי 52 שנים ב־1616 הגיע מספר הבתים לשבעה עשר. שבעה עשר בתים — הרי שבע עשרה משפחות במובן הרחב ביותר; הורים, בנים ונכדים ואולי גם קרובי משפחה אחרים, שטרם הגיעו ליכולת להקים בית לעצמם. היהודים העלו 12 פונט פלפל וכמות גדולה של חלב. (הפלפל היה מצרך יקר מאוד והיה מיובא מארצות המזרח).

לאט לאט גדלה הקהילה היהודית בדווארט והגיעה למאה משפחות. היתה זו, אם כן, קהילה יהודית מכובדת, שהתפרנסה בכבוד, כי היתה בתוך סביבה עשירה ורחבת־ידיים של איכרים ואצילים. כנראה, שיהודי דווארט ידעו לעקוף את המגבלות ו„התקנות" ו„הסתדרו" עם האצילים, אשר בעצמם היו מעוניינים לעשות עיסקות שונות עם היהודים ולא עם המנזרים או עם העירוניים. הקהילה בדווארט רכשה לה גם עמדה נאה בין

יתר הקהילות, כי היתה המתווכת בענייני מסחר בין הקהילות הגדולות והבינוניות אשר בשכנות.

ביקורי המלכים בדווארט הוסיפו הרבה להתפתחות הקהילה היהודית ולשגשוג סחרה ועיסקי האשראי של יהודיה. המלך זיגמונד ביקר בדווארט ב־28 ליולי 1558, וכעבור שנה אישר המלך הזה את זכויותיהם של הסוחרים במלח. ב־1563 אישר גם את הפריבילגיות של החייטים ובשנת 1566 — של הקצבים. ב־1578 אישר גם סטפן באטורי את זכויותיהם של הקצבים. ואם כי כל זה לא היה מכוון ליהדים, יש להניח שגם הם נהנו מזה, אם לא במישרין — הרי בעקיפין, ללא כל ספק.

ב־1629 היו כבר תשעה־עשר בתים יהודיים.

אחרי שנות ת"ח ות"ט (1648, 1649), שנות הדמים, פלשו לפולין בשנת 1655 השבדים. אולם לא עמדתם הלויאלית של היהודים כלפי מלכות פולין ולא סבלם מפלישת השבדים, לא יכלו להציל אותם כשהצבא הפולני התחיל באביב 1656 להדוף את הפולשים מן הארץ. הפולנים לא רצו לסלוח ליהודים את העובדה, שהשבדים לא הפלו לרעה את היהודים על שאר התושבים. שחרור פולין מידי הכובשים השבדים עמד בסיסמת ההצלה של הדת הקאתולית („נס ההר המאיר" בצ'נסטוכוב, שם הדפו הפו־לנים בפעם הראשונה את הפולשים), ולכן מצאו לנחוץ לשמור על הקנאות הפרועה כדי לקיים את הלהט הפטריוטי. חמתם נשפכה גם על הפרוטסטנטים, אבל הקרבן הרצוי ביותר היו היהודים. צבאות סטפן צ'רניצקי, עשו מעשים, שלא היה משל ודמיון לאכ־זריותם; אונס נשים יהודיות, רציחת ילדים בנפש שקטה, עינוי הקרבנות לפני מותם. כזה היה מסלול נצחון של צ'רניצקי להצלת פולין. בזאת אולי רצו לחפות על מעשה הבגידה של המגנאטים הפולנים (האצולה הבכירה), אשר בלהיטותם אחרי השלטון ובחשבנותיהם עם המלך הפולני, הזמינו בגלוי את הפולשים. על הגבור הלאומי הזה שרו בהמנון הפולני („פולין עוד לא אבדה"), וילדי היהודים היו צריכים ביחד עם ילדי הפולנים, במשך הרבה שנים, לשיר ולהתגאות ב„איש נפלא זה". ארבעים קהילות, בערך, בפולין הגדולה, נשמדו כליל, וביניהן סבלה גם דווארט, אם כי לא באותָה המידה כמו שיראדז.

אומנם יהודי דווארט לא נפגעו במישרין מצבאות צ'רניצקי (בניגוד לשיראדז), אבל בעקיפין סבלו מאוד. חלק ניכר מיהודי דווארט ניספו במגיפה, והנשארים ברחו. (כמאה משפחות ניספו).

בשעה נוראה זו הראו היהודים, כמו במצבים דומים, בהיסטוריה הארוכה שלנו, אחדות ונכונות לעזור לכל יהודי נפגע ונצרך. הם התנהגו לפי המימרה המקובלת אצלנו „כל ישראל ערבין זה בזה". (שבועות ל"ט).

עד מהרה הגלידו גם פצעי הקהילה היהודית בדווארט. המלך יאן קאזימיר ביקר אחרי ה„מבול" בדווארט והאוכלוסיה הדוואראטאית קיבלה אותו בשמחה רבה. המלך העניק לתושבי העיר זכויות חדשות ואישר את הישנות כפיצוי על סבלם ומסירותם למלך. גם זכויות היהודים חודשו, והמלך התחייב להגן עליהם תמורת מסיהם, שהלכו

ההנהלה העצמית מידי האיכרים. ולגבי היהודים אסרו „תקנות וארטה" עליהם, בניגוד לפריבילגייה הכללית של בולסלאב וקאזימיר, להלוות כסף על שטר־חוב ואפותיקי, והעמידו את פעולות האשראי היהודיות על הלוואות במשכון בלבד.

כינוסים מעין אלה התקיימו בווארטה (דווארט) גם בשנים 1434, 1438, 1447. קאזימיר היאגיאלוני ביקר בווארטה בחמישה ליוני 1459. ב־1465 פרצה בווארטה דליקה ענקית, אשר אכלה את כל העיר. ב־1507 מחדש זיגמונד הראשון את הזכויות המגדבורגיות לווארטה. (העיר מגדבורג קיבלה שלטון עצמי — אובטונומיה בתחומי הקיסרות הגרמנית בשנת 1231 והפכה לדוגמה אחרי כן לערים אחרות) בעניין מינוי הסולטיסים, השווקים, היארידים, הגשרים, המרעות — הנחה רבה בתשלומים למלך.

וארטה היתה בזמן זה תלוייה עדיין בשיראדז, ועל תלות זו תעיד הוראת המלך זיגמונד הראשון משנת 1539, הפוקדת על עירוני וארטה לעזור לעירוני שיראדז בבדק הטירה בעירם.

הקהילה היהודית בווארטה (דווארט) נוסדה בשנת 1554. מייסדיה היו פליטי בוהמייה, שבהמוניהם עזבו את ארץ מולדתם מפאת הרדיפות הדתיות ונפוצו בכל הארצות השכנות, ובין היתר גם בפולין, וגם לדווארט הגיעו אחדים מהם. היהודים, בבואם למקום חדש, היו מעוניינים קודם כל בהגדלת מספרם. וכדי שיהודים ירצו להתיישב צריך היה לדאוג לבית עולמין יהודי ולבית־כנסת. ובאמת יהודי דווארט הקימו בית כנסת כמעט עם בואם לשם.

בית־הכנסת בימים ההם היה מרכז החיים היהודיים, ובשעת הצורך — גם מקום מקלט מפני הפורעים. על כן היה בית־הכנסת בנוי בצורת מבצר, וכדי לא להרגיז את הגויים היה מבחוץ בניין אפור ופשוט למדי, ומבפנים היה גדול ורחב־ידיים, כי חלק ניכר ממנו היה במעמקים, כדי לקיים גם את הפסוק „ממעמקים קראתיך ה׳". (תהילים קל׳ 1) בית־הכנסת בדווארט היה מצטיין בעיטוריו וקישוטיו הפנימיים (ארון הקודש וכו׳) והיה לשם דבר בסביבה.

עברו עשר שנים וכבר התנוססו בדווארט ששה בתים יהודיים, שבעדם שילמו מסים למלך ולקהילה היהודית בו:ביזן, ששימשה, בינתיים, כמרכז עבור יהודי דווארט. אחרי 52 שנים ב־1616 הגיע מספר הבתים לשבעה עשר. שבעה עשר בתים — הרי שבע עשרה משפחות במובן הרחב ביותר; הורים, בנים ונכדים ואולי גם קרובי משפחה אחרים, שטרם הגיעו ליכולת להקים בית לעצמם. היהודים העלו 12 פונט פלפל וכמות גדולה של חלב. (הפלפל היה מצרך יקר מאוד והיה מיובא מארצות המזרח).

לאט לאט גדלה הקהילה היהודית בדווארט והגיעה למאה משפחות. היתה זו, אם כן, קהילה יהודית מכובדת, שהתפרנסה בכבוד, כי היתה בתוך סביבה עשירה ורחבת־ידיים של איכרים ואצילים. כנראה, שיהודי דווארט ידעו לעקוף את המגבלות ו„התקנות" ו„הסתדרו" עם האצילים, אשר בעצמם היו מעוניינים לעשות עיסקות שונות עם היהודים ולא עם המנזרים או עם העירוניים. הקהילה בדווארט רכשה לה גם עמדה נאה בין

יתר הקהילות, כי היתה המתווכת בענייני מסחר בין הקהילות הגדולות והבינוניות אשר בשכנות.

ביקורי המלכים בדווארט הוסיפו הרבה להתפתחות הקהילה היהודית ולשגשוג סחרה ועיסקי האשראי של יהודיה. המלך זיגמונד ביקר בדווארט ב־28 ליולי 1558, וכעבור שנה אישר המלך הזה את זכויותיהם של הסוחרים במלח. ב־1563 אישר גם את הפריבילגיות של החייטים ובשנת 1566 — של הקצבים. ב־1578 אישר גם סטפן באטורי את זכויותיהם של הקצבים. ואם כי כל זה לא היה מכוון ליהדים, יש להניח שגם הם נהנו מזה, אם לא במישרין — הרי בעקיפין, ללא כל ספק.

ב־1629 היו כבר תשעה־עשר בתים יהודיים.

אחרי שנות ת״ח ות״ט (1648, 1649), שנות הדמים, פלשו לפולין בשנת 1655 השבדים. אולם לא עמדתם הלויאלית של היהודים כלפי מלכות פולין ולא סבלם מפלישת השבדים, לא יכלו להציל אותם כשהצבא הפולני התחיל באביב 1656 להדוף את הפולשים מן הארץ. הפולנים לא רצו לסלוח ליהודים את העובדה, שהשבדים לא הפלו לרעה את היהודים על שאר התושבים. שחרור פולין מידי הכובשים השבדים עמד בסיסמת ההצלה של הדת הקאתולית („נס ההר המאיר״ בצ׳נסטוכוב, שם הדפו הפו־לנים בפעם הראשונה את הפולשים), ולכן מצאו לנחוץ לשמור על הקנאות הפרועה כדי לקיים את הלהט הפטריוטי. חמתם נשפכה גם על הפרוטסטנטים, אבל הקרבן הרצוי ביותר היו היהודים. צבאות סטפן צ׳רניצקי, עשו מעשים, שלא היה משל ודמיון לאכ־זריותם; אונס נשים יהודיות, רציחת ילדים בנפש שקטה, עינוי הקרבנות לפני מותם. כזה היה מסלול נצחון של צ׳רניצקי להצלת פולין. בזאת אולי רצו לחפות על מעשה הבגידה של המגנאטים הפולנים (האצולה הבכירה), אשר בלהיטותם אחרי השלטון ובחשבנותיהם עם המלך הפולני, הזמינו בגלוי את הפולשים. על הגבור הלאומי הזה שרו בהמנון הפולני („פולין עוד לא אבדה״), וילדי היהודים היו צריכים ביחד עם ילדי הפולנים, במשך הרבה שנים, לשיר ולהתגאות ב„איש נפלא זה״. ארבעים קהילות, בערך, בפולין הגדולה, נשמדו כליל, וביניהן סבלה גם דווארט, אם כי לא באותה המידה כמו שיראדז.

אומנם יהודי דווארט לא נפגעו במישרין מצבאות צ׳רניצקי (בניגוד לשיראדז), אבל בעקיפין סבלו מאוד. חלק ניכר מיהודי דווארט ניספו במגיפה, והנשארים ברחו. (כמאה משפחות ניספו).

בשעה נוראה זו הראו היהודים, כמו במצבים דומים, בהיסטוריה הארוכה שלנו, אחדות ונכונות לעזור לכל יהודי נפגע ונצרך. הם התנהגו לפי המימרה המקובלת אצלנו „כל ישראל ערבין זה בזה״. (שבועות ל״ט).

עד מהרה הגלידו גם פצעי הקהילה היהודית בדווארט. המלך יאן קאזימיר ביקר אחרי ה„מבול״ בדווארט והאוכלוסיה הדווארטאית קיבלה אותו בשמחה רבה. המלך העניק לתושבי העיר זכויות חדשות ואישר את הישנות כפיצוי על סבלם ומסירותם למלך. גם זכויות היהודים חודשו, והמלך התחייב להגן עליהם תמורת מסיהם, שהלכו

ישירות לאוצרו. ב־1673 קבע המלך מיכאל קוריבוט, שיהודי דוואַרט צריכים להישפט עם לא־יהודים לפני סגן הווייבודה משיראדז, כשהם שומרים על זכותם לערער לפני המלך בכבודו ובעצמו.

ושוב פלשו השבדים לפולין בהתחלת המאה השמונה עשרה. בשנת 1701 פרצה „מלחמת הצפון", שארכה 20 שנה ושהחריבה את פולין לא פחות מאשר ה„מבול", יובל שנים קודם לכן. מלחמתו של הצאר הרוסי פטר הגדול במלך שבדייה קארל ה־12 על השלטון על הים הבאלטי, היתה קשורה במלחמת אזרחים בפולין בין המלך הסאקסי אוגוסט השני, שנתמך בידי רוסיה ובין סטאניסלאב לשצ'ינסקי, מועמדה של שבדיה. לא די שפולין נתפלגה לשני מחנות „לסאס או ללאס" (דו סאסא או דו לאסא), שהיו עורכים ביניהם מלחמת־הרס, הציפו גם שני מחנות־המלחמה הראשיים, השבדים והרוסים, את פולין בחילותיהם, רצחו, שדדו והחריבו ערים וכפרים כמו „בארץ הפקר". אז הגיע לדוואַרט חיל־מצב שבדי בראשותו של הגנראל מרדפלד, והסבל היה רב. ב־1734 התקיים בדוואַרט קרב אכזרי. הודות לתמיכת העירוניים היה נצחונם של צבאות הפולנים כמעט בטוח, לולא היתה בגידה, והסאסים הנסוגים חזרו. אין כל ספק שיהודי דוואַרט סבלו רבות בימים ההם.

ב־1765 הגיע מספר יהודי דוואַרט וסביבתה הקרובה ביותר ל־362 נפש. בכיבוש השני של פולין ע"י שכנותיה בשנת 1772 עברה דוואַרט תחת שלטון פרוסיה. אומנם גם תחת שלטון זה לא חסרו נגישות, אבל, לכל הפחות, היה סדר מסויים. בימי השלטון הפרוסי היוו יהודי דוואַרט כמחצית האוכלוסייה. התפתחות העצומה הזאת יש לזקוף אך ורק על חשבון חריצותם של היהודים ורצונם העז להחזיר עטרת קהילתם ליושנה.

ב־1807 עברה דוואַרט לדוכסות וארשה הגדולה. נדמה היה שבמסגרת זו יוכלו הפולנים לשקם את חייהם המדיניים, אבל כידוע נמשכה תקופה זו רק שנים אחדות.

ב־1817 הגיע מספר התושבים בדוואַרט ל־1891 נפש ובתוכם 761 יהודים. בתים היו אז 244 ומהם 66 של יהודים עם חצרות ומחסנים. על אחת השאלות, שהופנו לעירייה (למגיסטראט), „המותר ליהודים לרכוש בתים או מגרשים?" — היתה התשובה: „לא!" רבתי, „אלא, אם היהודי המעוניין יקבל רשיון בהתאם לתנאים הידועים — 20.000 רובל, לבוש פולני ושהילד ילך לבית־ספר פולני וישלוט בשפה הפולנית". והשואל המשיך: „אם היו הגבלות כאלה, איך ייתכן בכל זאת שיהודים היו בעלים של נכסי דלא ניידי?" והתשובה — „הנוצרים ירדו מנכסיהם והיו נאלצים למכור ליהודים את בתיהם ונכסיהם".

היהודים עסקו אז בחקלאות, במלאכות שונות, במסחר והיו, אפילו, שני מפעלים של עשיית צמר גפן. היו 4 סוחרים נוצרים ויהודי אחד שעסקו ביצוא משקאות לחו"ל. הרבה יהודים מכרו כל מיני סידקית בסיטונאות. היו עשרה סוחרים גדולים, מהם 7 נוצרים ושלושה יהודים. יואחים וולשטין היה בעל בית־חרושת לאריגים.

הצלחת היהודים בכל מעשה־ידיהם עוררה את קנאת העירונים הפולנים. וכך מאשי־מים חלק מחברי העירייה הדוואַרטאית את היהודים, העוסקים במסחר ובשיווק משקאות,

שהם בזאת עושקים את הנוצרים המקומיים וחוטפים כל משלוח־יד מהנוצרים, ועל כן ירדו הנוצרים כה פלאים.

ב־1818 מציע הרביזור (המבקר) של העירייה להקים רובע יהודי בדווארט.

ב־1821 היו 1189 נוצרים ויהודים 919 (בלי ילדים עד גיל שנה. תוך עשרים שנה גדל מספר האוכלוסין בדווארט; 1458 יהודים מתוך 2976 נפש בכלל. היה להם בית־כנסת בנוי מעץ. בינתיים בוטלה מלכות פולין האובטונומית ודווארט עברה לשלטון רוסיה, ומאז היו היהודים נאלצים להשתלב במסגרת החדשה ולהסתגל למשטרם של הצארים הרוסיים. ב־1847 הגיע התקציב הדתי של הקהילה היהודית ל־550 רובל. דווארט בכל זאת מתפתחת, אוכלוסייתה התרבתה באופן כללי והגיעה ל־3900 נפש, מהם 2177 יהודים בשנת 1864 *. המעניין הוא שהיהודים התחילו להוות את הרוב בעיירה. ב־1893 היו ששה חדרים, שהקיפו את כל ילדי היהודים. בדרך כלל למדו

המנזר בדווארט

בחדרים ילדים עד גיל 12־13, ואחרי כן — בבתי המדרש או בישיבות. אומנם בדווארט לא היו ישיבות, אבל הרבה אברכים למדו באופן עצמאי אצל הרב דמתא או בבית־המדרש. בידענו את יחסם של היהודים לחינוך, יש להניח שכל ילדיהם בדווארט, לבטח, ביקרו בחדר.

---

* דווארט השתייכה ל־246 הישובים היהודיים ברחבי רוסייה־פולין עם זכות המגורים בהם ללא כל הגבלה.

ב־1897 ירד מספר היהודים; 1772 יהודים מתוך 3418 נפש. בה בשעה שמספר הנוצרים עלה ב־23 נפש, ירד מספר היהודים ב־405 נפש. ייתכן שחלה טעות כלשהי בנתונים, אבל אין כל ספק, שמספר היהודים פחת, והסיבות לכך לא חסרו. הרבה צעירים יהודים עברו לערים הגדולות, ובמיוחד ללודז׳, שתעשייתה הלכה והתפתחה, וחלק ניכר גם היגר לארצות אירופה ואפילו מעבר לאוקיאנוס.

סמוך למלחמת העולם הראשונה היתה דווארט עיירה קטנה, בלתי מפותחת במחוז קאליש.

ד"ר יעקב גולדברג

ארבע מאות שנה בתולדות יהודי וארטה

(מהמאה השש־עשרה ועד התחלת המאה העשרים)

הישוב היהודי בווארטה (דווארט), שהיה מורכב מיהודים מערי־פולין שונות ומיהודים יוצאי צ׳כיה, נוסד במחצית הראשונה של המאה השש־עשרה [1], והיה הוותיק ביותר באיזור זה של פולין. אך ורק במחוז לנצ׳יצה הסמוך, בעיר לנצ׳יצה עלה הישוב היהודי בוויתקו על קהילת ווארטה. ובמחוז שיראדז, שווארטה השתייכה אליו היה אומנם קודם ישוב יהודי בעיר שיראדז, אבל הוא חוסל בהחלטת הסיים הפולני משנת 1569 (החוק „De non tolerandis Judaeis") ורק במחצית השנייה של המאה הי״ח, התחיל להיווצר שם ישוב יהודי ממש [2]. גם גורלה של ויאֵלון [3], בה קם ישוב יהודי בתקופה המקבילה ליסודה של קהילת וארטה, היה דומה לגורלו של הישוב היהודי בשיראדז.

וכך כתוצאה מההגבלות לגבי ההתיישבות היהודית והיחס העוין של העירוניים ליהודים, נשארו במחוז שיראדז, למעשה, אך ורק שתי קהילות יהודיות; אחת גדולה בלאסק והשנייה קטנה בווארטה.

לעובדה זו כדאי לשים לב, וערכה, במיוחד בזאת, שהישוב היהודי בווארטה הצליח להחזיק מעמד על אף הכל ולמרות הכל. כנראה, שישוב יהודי חדש זה, במספר יהודיו הקטן, לא התבלט במיוחד ולא נחשב בעיני העירוניים כיריב מסוכן לקיומם הכלכלי, כי ההגבלות לגבי היהודים בערים היו מופנות בעיקר נגד ריכוזי יהודים מפותחים

1. A. Chodyński, Miasto Warta, „Biblioteka Warszawska", 1860, vol. 3; Jevrejskaja Encyklopedya, vol. 5, p. 312.
2. W. H. Gawarecki, Wiaodmość statystyczno — historyczna o mieście Sieradzu, „Przegląd Warszawski", 1840, vol. 1, pp. 326-327.
3. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk, Kraków, ms. 706.

ומבוססים במובן הכלכלי. ובנוגע לקהילת ויאלון — הרי גם היא היתה צעירה ודלה במספר יהודיה ובלתי מפותחת — מדוע גם היא חוסלה? יש לחפש את הסיבות לכך, כנראה, בגורמים מקומיים מסובכים, אשר לא היו קיימים בווארטה. ואף על פי כן לא פסח גל הגזירות והרדיפות, באותה תקופה של סובלנות דתית יחסית בפולין, גם על הקהילה היהודית בווארטה בשנים הראשונות להיווסדה.

ההגבלות, שהרגישו יהודי וארטה על עצמם ובשרם, אומנם לא סיכנו את עצם קיומם ולא התכוונו לחסל את הקהילה היהודית, אבל הן הקשו עליה בהרבה להגיע למצב כלכלי יציב.

ההגבלות כוונו, בעיקר, נגד היהודים הבורסקאים והסוחרים בעורות, אשר הראו יוזמה ופעילות רבה בפיתוח ענף־מסחר זה, ובזאת עוררו את חמתם של הסנדלרים הפולניים בווארטה, אשר פנו ב־1562 אל המלך הפולני זיגמונט אובגוסט בבקשה להוסיף לפריבילגיה של גילדת הסנדלרים (איגוד — חברה של בעלי מלאכה) סעיפים אחדים, שיקנו לחבריה את העדיפות על היהודים במסחר בעורות.

המלך ניאות לבקשתם להרחיב את הפריבילגייה של הגילדה שלהם, וכך נאסר על יהודי וארטה ועל סוחרים ממקומות אחרים, לקנות עורות, עד שסנדלרי וארטה יצטיידו בעורות הדרושים למלאכתם, ורק אחרי כן היה מותר ליהודים, לקנות עורות [4].

למעשה, לא פגעה הגבלה זו, כמעט ולא כלום, ביהודים ובמסחרם, כיוון שיכלו לקנות עורות, כאוות נפשם, בערים אחרות. הרשימה מ־1580 של תשלומי מכס במשרד המכס בקאליש, מזכירה שמות של שני יהודים מווארטה, ששילמו מכס על הובלת עורות — אחד עבור ששה עורות בקר, והשני — עבור 39 עורות עזים וגדיים [5], היא סימן מובהק לפעילות המסחרית של היהודים בווארטה בענף זה.

וכך התפתח הישוב היהודי בווארטה וגדל, ובמחצית הראשונה של המאה ה־ט"ז היתה כבר קהילת היהודים בווארטה לקהילה עצמאית. ב־1534 נבנה בית־כנסת יהודי [6], אשר שרת את יהודי וארטה כּמאה שנה. ב־1641 פנו יהודי ווארטה אל המלך ולאדיסלאב הרביעי בבקשה, שיורשה להם להקים בית־כנסת חדש. בתשובה לבקשתם ציווה המלך על הסטארוסטה של ווארטה ועל השלטונות העירוניים „שלא יעשו ליהודים שום קשיים ויאפשרו להם לבנות בית־כנסת חדש במקום הישן" [7]. בית־הכנסת החדש היה גדול ורחב־ידים מהישן, ויהודי וארטה היו גאים בו.

4. Archiwum Państwowe Miasta Łodzi i Województwa Łódzkiego, Cech szewców w Warcie No. 1, p. 5.
5. R. Rybarski, Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, vol. 2 — Tablice i materiały statystyczne, Warszawa 1958, p. 141; I. Schiper, Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa 1937, p. 97.
6. Jevrejskaja Encyclopedya, vol. 5, p. 312.
7. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Księgi Kancelarskie, No. 25. pp. 666-667.

על התפתחות המהירה של הישוב היהודי בווארטה יוכלו להעיד הנתונים הבאים: ב־1564 חשתייכו ליהודים 6 בתים, וכבר בשנים 1616־1629 גדל מספרם והגיע ל־17, שהיווה כ־6% מכל בנייני העיר, שמספרם הגיע ל־337 בתים [8]. תהליך ההתפתחות של הקהילה היהודית בווארטה נפסק במחצית המאה הי״ז, בימי מלחמת פולין בפולש השבדי. ווארטה נשרפה ונהרסה אז כליל. חלק מיהודיה ניספו במגיפה, ויתרם — ברחו. ב־1671 רשמה לשכת המלך, כי מעכשיו „מגרשים רבים, שהיו פעם בבעלות יהודית, עומדים כבר הרבה שנים עזובים ומופקרים היות שבעליהם היהודים מתו, או ברחו מפני השבדים, או עזבו את עירם בגלל השריפה הגדולה שפגעה בה״ [9].

הישוב היהודי בווארטה התחיל אט־אט בשנות הששים של המאה הי״ז להתאושש ולקום לתחייה. ברם המכשולים הרבים, שנערמו לפניו, בלמו את קצב התפתחותו. והרי הקשיים העיקריים שפגעו במישרין ובעקיפין בקהילה היהודית בווארטה.

המנזר של הברנרדינים בווארטה נלחם במאות א־י״ז וה־י״ח נגד כל סטיה דתית. לאווירה החשוכה ששררה אז בווארטה עדים מובהקים המשפטים בסוף המאה הי״ז ובהתחלת המאה הי״ח נגד נשים אחדות שהואשמו במעשה־כשפים ונדונו למוות במות־עינויים [10].

גם המצב הכלכלי בעיר לא היה שפיר. השפל הכלכלי של העיר בכלל ושל הקהילה היהודית בפרט לא יכול היה לסייע בהרבה בהשגת אמצעים כספיים לשקם את הבתים ההרוסים, לבנות חדשים או להקים מוסדות קהילתיים, שיוכלו לספק לאוכלוסיה היהודית את צרכיה היומיומיים.

לא מעט השפיעה על הרעת המצב הכלכלי של היהודים הוותיקים בווארטה ועל החדשים, שזה עכשיו באו לכאן, הדרישה של הסטארוסטה להגדיל את מכסת המס בפלפל ובחלב. ליהודי ווארטה היו, אם כן, די סיבות להתאונן על מצבם הקשה, ולבסוף לא ראו מוצא אחר מאשר לפנות אל המלך מיכאל קוריבוט וישניוביצקי בעתירה, בה ביקשו מהמלך הגדרה מדויקת של הסטאטיס החוקי שלהם וקביעת קנה־מידה חדש בהטלת המסים עליהם הן לגבי אוצר המדינה והן לגבי העירייה.

הודות לשתדלנותה של הקהילה היהודית אצל המלך, העניק המלך מיכאל קוריבוט וישניוביצקי בווארשה ב־28 באובגוסט 1671 תעודת־זכויות ליהודי ווארטה, אשר אישרה את זכויותיהם הקודמות והוסיפה סעיפים שונים חדשים כתשובה לעתירתם האחרונה [11].

---

8. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Archiwum Skarbu Koronnego, dział XLVI, No. 104, p. 270;
9. Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628—1632, część II — województwo sieradzkie, ed. Z. Guldon, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969, pp. 96-97.
10. B. Baranowski, Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku, Łóddż 1952, pp. 77, 100, 103, 116, 121.
11. Archiwum Głowne Skt Dawnych, Warszawa, Księgi Kancelarskie No. 25, p. 663.

תעודה זו דנה גם בזכויות הקצבים והפרוונים היהודים בווארטה. הקצבים היהודים סחרו גם בבשר טריפה, ובמסחר זה נתקלו בהתחרות קשה מצד האיכרים, אשר מכרו בשר בשוקי־ווארטה משחיטתם הם, ונוסף לזאת אסר הסטארוסטה של ווארטה על הקצבים היהודים בכלל לסחור בבשר בסיטונאות. ההגבלות האלה היו בניגוד להסכם שנעשה בין היהודים ובין העירייה הווארטאית, לפיו מותר היה לאיכרים להביא בשר לעיר למכירה רק בפרק הזמן בין הארבעה באוקטובר ובין „חג המולד". ובכל זאת היו האיכרים מוכרים בשר משחיטתם מיד אחרי הקציר, וכך נפגעו האינטרסים של הקצבים היהודים, ומחזור מסחרם הלך ופחת.

אי לזאת ציווה המלך מיכאל קוריבוט וישניוביצקי בתעודת הזכויות הנ"ל לבטל את כל ההגבלות בנדון ולהקפיד על קיום ההסכם ככתבו וכלשונו[12].

גם לפרוונים היהודים הפריעו ההגבלות בעיסוקם ובסחרם. רובם תפרו כובעי־פרווה, שהאצילים הפולנים היו כה להוטים אחריהם. והנה אסר איגוד־הפרוונים בווארטה על היהודים לתפור כובעים מסוג זה ולסחור בהם. הפריבילגייה הנ"ל ביטלה את ההגבלות האלה ופקדה בצורה חד־משמעית: „לפרוונים היהודים תינתן יד חופשית בתפירת כובעי־פרווה ובמכירתם"[13].

פריבילגייה זו מ-1671 לא רק ביטלה את ההגבלות שהגילדות והסטארוסטה בווארטה הטילו על היהודים, אלא גם הצרה את מסגרת הכפיפות של היהודים לעיריית ווארטה. ועוד — כנהוג בערים אחרות בפולין, שללה הפריבילגייה הזאת את סמכותו של בית־הדין העירוני לדון בעניינים שבין יהודי ולא־יהודי. כמו כן ביטלה הפריבילגייה הנ"ל את התשלומים, אשר העירייה הטילה על יהודים, אשר קנו מנוצרים מגרשים עזובים עקב המלחמה, והקימו עליהם בתים.

הנחות מיוחדות העניקה תעודה זו לאותם יהודים, אשר בנו בתים על מגרשים, שהשתייכו ליהודים עוד מלפני המלחמה ואפילו שוחררו מפרעון החובות, שרבצו על קרקעות אלה[14].

ל„הנחה" זו היה ערך מיוחד, כי בעיית החובות הטרידה את יהודי ווארטה בכלל ואת הקהילה היהודית בפרט. הקהילה היהודית היתה נאלצת כמעט באופן מתמיד ללוות כספים, כי תשלומי המסים של היהודים לקהילתם אף פעם לא יכלו לכסות את ההוצאות הרבות של הקהילה, שהיתה עמוסה התחייבויות כספיות רבות הן כלפי חוץ — תשלומים שונים ומסים לאוצר המלוכה, לעירייה, פרעון חובות, והן כלפי פנים — החזקת השרותים הקהילתיים השונים וכדומה. במחצית השנייה של המאה ה־י"ח הגיעו הכנסות הקהילה היהודית מתשלומי המסים של הסוחרים היהודים וממס הבשר (השחיטה) „קורובקה" או „קורופקה", שנקרה בווארטה Kozikowe (מ„הסכין"), בקושי לסכום של

12. שם, עמ' 668-659.
13. שם, עמ' 662.
14. שם, עמ' 663.

2000 זלוטים פולניים[15]. ההכנסות האלה היוו את החלק הבסיסי של תקציב הקהילה — וחובותיה של הקהילה הגיעו בשנים 1790־1681 ל־35191 זלוטים פולניים[16]. (סכום גדול מאוד בזמנים ההם).

נושי הקהילה היהודית בווארטה היו פולנים ויהודים כאחד. המעניין הוא, שברשימת הנושים מופיעים שמות של שני יהודים בלבד והם: המרא דאתרא ר׳ שמעון וולפוביץ׳ ולייוויק רוסק Lewek Rusek. לראשון היתה הקהילה חייבת 1500 זלוטים פולניים, ולשני — 3000 זלוטים פולניים[17]. שני החובות הנ״ל היוו רק 12% מכל החוב של הקהילה היהודית (הווי אומר, שהקהילה היהודית בווארטה היתה חייבת אז 37500 זלוטים פול־ניים). יתרת החוב — 44% (15570 זלוטים פולניים) היתה הקהילה חייבת למוסדות הכנסייה בעיר, למנזרים ולכמרים אחדים ו־43.3% — ל„פריצים״ (שלאכטה — אצילים), אשר תבעו ממנה פרעון חובם במפגיע ואפילו מסרו את תביעותיהם לערכאות[18]. וכך נוצר מעגל־קסמים סביב החובות; עקב המשפטים ואי־פרעון החובות גדלו החובות, כי נוספו עליהם הריבית והוצאות המשפטים, ועם גידול סכומי החובות גדלו סכומי הריבית וחוזר חלילה. הקהילה היהודית בווארטה לא יכלה למרות כל רצונה הטוב לפרוע את חובותיה, ומה עוד כשבמאה הי״ח הוסיפו העירייה והסטארוסטה להטיל מסים ותשלומים חדשים על יהודי ווארטה.

לא נשאר, אם כן, ליהודי ווארטה וקהילתם, אלא להיתלות באילן הגדול שלהם — בתעודת הזכויות, שניתנה להם ע״י המלך מיכאל קוריבוט וישניוביצקי ב־1671. מובן יהיה, אפוא, צעדה של הקהילה היהודית בווארטה לבקש חידוש אישור התעודה הנ״ל גם ע״י המלכים הבאים יאן סוביסקי (השלישי), אובגוסט השלישי ולבסוף ע״י אחרון

1765, 27 VII Varsaviae

Potwierdzenie praw i przywilejów nadanych Żydom miasta Warty przez królów Augusta III, Michała Korybuta, Jana III, Władysława IV, Jana Kazimierza

[łacina, polski]

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Księgi Kanclerskie 25, s. 657-673

אישור החוקים והזכויות שהוענקו ליהודי ווארטה על ידי מלכי פולין
אובגוסט השלישי, מיכאל קוריבוט, יאן השלישי, ולאדיסלאו הרביעי, יאן קאזימיר
הארכיון הראשי של תעודות עתיקות בווארשה

---

15. Museum Czartoryskich, Kraków, ms. 3329, card 144.
16. שם
17. שם
18. שם

Confirmatio confirmationis Jurium Judaeis Oppidi Warta servientium.

Stanislaus Augustus etc.
Significamus etc. Repositas nobis esse literas Pargamenas manu Serenissimi olim diva memoria Augusti III Regis Poloniae Praedecessoris Nostri subscriptas, sigillo Regni communitas sanas, salvas et illaesas, omniq suspicionis nota carentes, continentes in se confirmationem Jurium Judaeis Oppidi Warta servientium. Supplicatumq Nobis est ut easq Authoritate Nostra Regia approbare et confirmare dignaremur. Quarum quidem literarum tenor sequitur ejusmodi. Augustus III Dei Gratia Rex Poloniae etc. nec non Haereditarius Dux Saxoniae et Princeps Elector. Significamus etc. Reproductas Nobis esse literas binas et quidem Serenissimi olim Michaelis Praedecessoris Nostri manu subscriptas continentes in se certos Articulos libertatum ac Immunitatum Infidelibus Lanionibus

et pollionibus

למלכי פולין, סטאניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי[19].

במסגרת התמורות של חיי החברה, התרבות והכלכלה של יהדות פולין במחצית השנייה של המאה ה־י״ח, חלו גם שינויים מסויימים בוואַרטה היהודית. מספר היהודים בוואַרטה הלך וגדל. בשנת 1791 היו בוואַרטה 165 בתים[20] (באופן כללי). אומנם בהשוואה למספר הבתים בהתחלת המאה הקודמת חלה ירידה כמעט ב־50%, אבל מספר הבתים, שהשתייכו ליהודים ושישבו בהם יהודים גדל פי שניים ממספר הבתים של היהודים בהתחלת המאה ה־י״ז, שנחשבה לתקופת השגשוג הגדולה ביותר בתולדות העיר וואַרטה. ב־1791 היו בידי היהודים 35 בתים[21] — כלומר 21% מכל בתי העיר.

גם מבחינת העיסוק חל שינוי מסויים בהרכב האוכלוסייה היהודית בוואַרטה, והקהילה היהודית העסיקה שני שמשים ושני מלמדים באופן קבוע על חשבונה.

והרי טבלה של הרכב האוכלוסיה היהודית מבחינת העיסוק במחצית השנייה של המאה ה־י״ח[22].

טבלה מס׳ 1

המקצוע	המספרים בשנים		
	1793	1791	1764
חנוונים וסוחרים	22	35	8
בעלי מקצוע	22	29	28
פונדקאים	2	1	5
חובשים־ספרים	3	3	5
ס״ה אנשים מועסקים	49	68	46

טבלה מס׳ 2

בעלי מלאכה יהודים בוואַרטה במחצית השניה של המאה ה־י״ח[23]

המקצוע	המספרים בשנים		
	1793	1791	1764
חייטים	?	10	9
פרוונים	19	12	9
קצבים (שוחטים ?)	—	5	7
שמוקלרים ?	—	—	2
כובענים	1	—	—
עושי כפתורים	1	—	—
עושי סבון	—	—	1
בורסקאים	—	2	—
ס״ה	21	29	28

בשנות השבעים של המאה הי״ח הורע במידה ניכרת מצב יהודיווארטה, ונעשו נסיונות חדשים להטיל עליהם מסים ותשלומים נוספים. הדבר קרה בעטייה של „המו־עצה המתמדת״, „Rada Nieustająca" אשר כסמכות מינהלית מרכזית חדשה במדינת פולין גרסה ב־1777, שליהודי ווארטה לא היו שום פריבילגיות, ושלא קיבלו זכויות כאלה אף פעם, ועל כן אינם יכולים לבוא בשום טענות ומענות לגבי זכויות ופריבילגיות [24]. וכך התעלמה המועצה המתמדת הנ״ל משתי עובדות: מתעודת הפריבי־לגיות, שהוענקה ליהודי ווארטה ב־1671 ומזו שאושרה ע״י המלך סטאניסלאב אובגוסט פוניאטובסקי, שאז משל על פולין.

בהסתמך על עמדת „המועצה המתמדת״ דרשה העירייה של ווארטה מיהודיה, שישתתפו במסי העיר [25], שהיא משלמת לשלטונות המרכזיים, בה בשעה שבמילא שילמו היהודים מסים כאלה באמצעות קהילתם. נוסף לזאת דרשה העירייה מיהודי ווארטה שישתתפו בתשלום יתר המסים העירוניים, שיתנו חלקם בהחזקת הצבא הפולני, שחנה בעיר [26], אם כי, כפי שידוע לנו היטב, עניינים אלה סודרו כבר מזמן בתעודת הפרי־בילגייה, שהעניק המלך מיכאל קוריבוט וישניוביצקי בשעתו.

הקהילה היהודית בווארטה, כנראה מתוך ראיית הנולד, נזדרזה ועשתה הסכם־פשרה עם העירייה ב־1764, ברצותה באופן כזה לטהר את האווירה ולחסל את הסכסוכים עם העירוניים. לפי ההסכם הנ״ל ישלמו היהודים לקופת העירייה 130 זלוטים פולניים מהמסחר והתחייבו לספק חינם ללא כסף לצבא הפולני החונה בעיר מכסה מסויימת של בשר, פלפל ונרות. אבל הסכם־פשרה זה לא היה אפקטיבי זמן ממושך. עצם העובדה שהעירייה עשתה הסכם עם הקהילה היהודית עוררה מחאת העירוניים, והעירייה החדשה, שנבחרה, ביטלה את ההסכם הנ״ל ב־1768. ראש העירייה וחבריה הודיעו גלויות, שההסכם

---

19. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Księgi Kancelarskie No. 25, pp. 668-673.
20. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Królestwa Polskiego No. 85, card 35v; J. Goldberg, Struktura zawodowa ludności miast „wolnych" województwa sieradzkiego w 1791 r., „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego", seria I, No. 21, pp. 65—89.
21. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Archiwum Królestwa Polskiego No. 85, card 35v.
22. שם; J. Goldberg, Struktura zawodowa ludności miast „wolnych"..., pp. 65—89; Opisy miast polskich z lat 1793—1794, ed. J. Wąsicki, Poznań 1962, pp. ℵ57—859; ר. מאַהלער, יידן אין אַמאָליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן. די דעמאָגראַפישע און סאָציאַל־עקאָנאָמ. סטרוקטור פון יידן אין קרוין פוילן אין XVIII יאָרהונדערט, וואַרשאַ 1958, טבל. III.
23. שם
24. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Księgi miejskie Warty No. 53, cards 96-97.
25. שם, עמ׳ 110—108v
26. שם, עמ׳ 4—4v

בוטל, כי הפריע לעירייה בהגדלת התשלומים והמסים מהיהודים[27]. וכך היתה עמדת העירייה של ווארטה ביחס ליהודיה אחרי שנים אחדות חופפת, כמעט, את עמדת „המר־עצה המתמדת".

בשנים 1778־1777 פרצו סכסוכים חדשים בין עירוניים והיהודים עקב ההתחרות על חכירת בתי־מבשל לשיכר, משרפות יי"ש ופונדקים. אך מספר זעיר מיהודי ווארטה עסקו בעיסוקים אלה[28], אבל הוראות „המועצה המתמדת" פגעו בהם קשות ואיימו על עצם קיומם הכלכלי. הוראות „המועצה המתמדת" היו בנדון מפורשות וחד־משמעיות: יש להכריז על מכרזים פומביים בעניין קבלת רשיון־חכירה של בתי־מבשל לשיכר, משרפות יי"ש ופונדקים, אבל מהיהודים נשללה מראש הזכות לגשת למכרזים כאלה[29].

ברם לא על נקלה ויתרו יהודי ווארטה על זכויותיהם, שהשיגו במאמצים כה רבים, ופעלו בכל מיני דרכים של שתדלנות ב„מועצה המתמדת" בעניין הנ"ל, אבל כל מאמציהם היו ללא הועיל — הם ניתקלו ביחס עוין במוסד ממלכתי גבוה זה[30].

ואף על פי כן גילה הסטארוסטה דאז של ווארטה מאצ'יי זבייבסקי, כמובן לטובת האינטרסים האישיים שלו, ליהודים יחס שונה, חיובי יותר, מאשר קודמיו, ומבלי לשים לב להחלטות „המועצה המתמדת" מסר לידי פונדקאים יהודיים בחכירה פונדקים אחדים בווארטה. כמובן, שהעירוניים לא שתקו ומחו נגד החלטת הסטארוסטה ואפילו הגישו תביעה נגדו לפני בית־המשפט של „המועצה המתמדת" על בזיון החוק[31]. אולם הפרשה הזאת הנחילה לעירוניים אכזבה רבה, כי החוכרים הפולניים, מבין העירוניים, שלא כמו היהודים, לא מילאו את התחייבויותיהם כחוכרים ולא שילמו את דמי החכירה[32]. היה זה הנסיון האחרון של נגישות ביהודי ווארטה בימיה האחרונים של פולין.

בסוף שנת 1793 היתה כבר ווארטה תחת שלטון פרוסיה, ומאז התחיל גואה גל חדש של רדיפות ונגישות[33], אשר אילץ מספר ניכר של סוחרים ובעלי מקצוע יהודיים אפילו לעזוב את העיר.

בתקופת השתייכותה של ווארטה ל„דוכסאות הווארשאית" (1810־1801) לא חלו שינויים מיוחדים במצבה של האוכלוסייה היהודית בווארטה. לעומת זאת בימי „מלכות פולין" הרגישו יהודי ווארטה בהקלה מסויימת והשתדלו להרחיב את מסגרת פעילותם הכלכלית. נעשו גם נסיונות ל„תעש" את העיירה, והיהודי יואכים וולשטיין יסד בית־

---

27. שם
28. J. Goldberg, Struktura zawodowa ludności miast „wolnych"..., pp. 65—89.
29. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Księgi miejskie Warty No. 53, cards 80, 96-97.
30. שם
31. שם, עמ' 84—83v
32. שם, עמ' 119v, 112v
33. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Komisja Województwa Kaliskiego No. 164, 28.3.1816.

חרושת לאריגים, ופולני אחד הקים בית־חרושת לסבון [34]. אבל שני המפעלים האלה לא התקיימו זמן רב, ובמחצית השנייה של המאה הי״ט היו בוורשה שני בתי־הבד, 2־5 בורסקאות, בית־מבשל קטן לשיכר ועוד מפעלי תעשיה אחדים קטנים. מספר יהודים עסקו במסחר אריגי צמר, והובילו את סחורתם לכפרים, לירידים ולשווקים בעיירות הסמוכות.

עקב המצב החומרי הקשה בימי „מלכות פולין״ והיעדר אפשרויות רחבות של פרנסה, נקטה העירייה של ווארטה באמצעים שונים לשם שיפור המצב הכלכלי בעיר, אבל היא עשתה את זאת רק בכיוון אחד, בהצרת פעילותם של היהודים, בקוותם בדרך זו לתקן את מצב העירוניים על חשבון היהודים. ב־1821 נשלח מטעם העירייה מכתב לשלטונות של „מלכות פולין״ בזו הלשון: „שהיהודים תפשו את כל אמצעי הפרנסה ובזאת מונעים מהנוצרים כל אפשרות להתקיים. אי לזאת, כדי שהעירוניים לא יפלו לגמרי ברוחם יש להגביל את זכויות היהודים באופן דחוף ולצמצם את מסגרת עיסוקיהם בהקדם האפשרי״ [35].

יחד עם זאת עברו מדיבורים למעשים והגבילו את היהודים בקניית נכסי דלא ניידי. הגבלות אלה, אומנם, לא היו חדשות, כי נקטו בהן כבר שלטונות פרוסייה אחרי שסיפחו לאיזור כיבושם את ווארטה, וכשהיהודי נתן רוסק קנה מגרש, שהיה בשוק (Rynek) ורצה להקים עליו בית, הביאו עירוני ווארטה פקיד, בדרגת Kriegsrat מקאליש, אשר הודיע בצורה רשמית וברורה, שלא ייתכן שליהודים ישתייכו בתים במרכז העיר. וכך נאלץ נתן רוסק לוותר על ביתו ב„רינק״ ומסרו במחצית הסכום, שעלה לו, לנוצרי [36].

בימי ה„דוכסאות הווארשאית״ טיפל בעניינים כאלה הפרפקט של מחוז קאליש, כי ווארטה השתייכה מבחינה מינהלית לאיזור זה. הפקיד הזה, בהסתמכו על החוקה משנת 1810 הודיע „שרק במקרים מיוחדים ונדירים מותר ליהודים לרכוש בתים ומג־רשים בעיר״.

לאושרם של יהודי ווארטה לא הקפידו כל כך שלטונות העיר על קיום הגבלות אלה כלשונן וככתבן, ורק מדי פעם, בשעת הצורך, נוצלו, כמובן, לטובת העירוניים, וכך על סמך „פסק הדין״ הנ״ל של הפרפקט מקאליש משנת 1810, מנעה העירייה בשנת 1816 משני יהודים לקנות בתים ברינק (בשוק). את צעדם זה נימקו ב„הרכב הלאומי״ של בעלי נכסי דלא ניידי בווארטה, היות ובשוק ובסביבתו היו כבר 16 בתים בידי יהודים, ובכל אחד מהבתים האלה היו 2־3 משפחות יהודיות, ולעומת זאת היו בידי נוצרים בחלק זה של העיר אך ורק 10 בתים [37]. וכשיצחק משה פולץ׳ קנה ב־1816

34. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Komisja Województwa Kaliskiego No. 213, 10.9.1817.
35. 6.8.1821,
36. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Komisja Województwa Kaliskiego No. 164, 28.3.1816.
37. שם.

מגרש בשוק, היה נאלץ להשיג לשם זה רשיון מיוחד עם הנמקה מתאימה, והדבר הזה מראה לנו בעליל את יחסם של שלטונות העיריה דאז ליהודים. הנימוקים לטובת היהודי היו: „על המגרש הזה, שקנה פולץ' עומד בית... אשר אף נוצרי לא ירצה לקנותו... היות ואינו שווה הרבה... והוא הרוס ועזוב מאוד"[38]... אבל לא ניתנה לו הרשות להקים עליו בית חדש[39]. ואם כי פולץ' ידע לרכוש את לבם של פקידי המחוז, אשר השתדלו עבורו לפני הוועדה של הווייוודסטווה הקאלישאית (אז השתייכה ווארטה לאיזור קאליש), בכל זאת לא הצליחו לשנות את המצב, והמוסד הגבוה הזה לא נענה לבקשת פולץ'[40]. עוד יותר גרוע התייחסו למאיר גולדמן ואסרו עליו אפילו לקנות מגרש בשוק[41].

במרוצת הזמן, אומנם, נעשו הקלות מסויימות בקניית מגרשים ובבניית בתים, והחוק הרשה ליהודים בעלי השכלה או בעלי הון וגם בעלי מפעלים, לגור במרכז העיר, ויהודים אחדים הצליחו להימנות בין אלה המאושרים וניתן להם לקנות מגרשים ולהקים עליהם בתים ברינק. לאלה השתייכו יצחק גולדמן בשנת 1844[42] ואברהם נוימן בשנת 1860[43]. אבל מקרים כאלה היו בודדים והיוו רק פירצה קטנה בהגבלות לרכישת בתים ומגרשים ברינק והן התקיימו עד 1862.

כמובן שההגבלות האלה הקשו על היהודים בווארטה לחיות ולפתח את יכולתם וכשרונותיהם.

בהתחלת המאה העשרים היו בין יהודי ווארטה גם יהודים פעילים במובן הפוליטי, ואפילו היו קשורים בצורה זו או אחרת בתנועות המהפכניות, אשר היו כבר בלודז' ובקאליש. אחד מהם אייזיק דובז'ינסקי, בן גומפל, במקצועו אופה, נאסר והוגלה לסיביר ב־1908 (למחוז אוריינבורג)[44].

היתה זו תופעה חדשה בתולדות יהודי ווארטה, שהשתרעו על שטח זמן של ארבע מאות שנה. לפעילות מהפכנית זו לא היה כל קשר לגזירות ולהגבלות המקומיות, אבל הן היו ביטוי לרצונם של היהודים להתגייס למחנה הסובלים והמנוצלים, הנאבקים על „מחר" יותר טוב ועל שינוי ראדיקאלי בחיים החברתיים והמדיניים.

---

38. 16.9.1816. שם
39. 8.2.1821. שם
40. 29.3.1819. שם
41. 12.6.1816. 3.2.1818. שם
42. 10.9.1843. 30.4.1844. שם
43. 28.9.1860. שם
44. Archiwum Państwowe Miasta Łodzi i Województwa Łódzkiego, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego No. III/1590.

טבלת מספר האוכלוסין היהודיים בווארטה

השנה	ס"ה תושבים	בהם יהודים במספרים	ובאחוזים
בערך—1765	?	362	?
בערך—1794	951	389	40%
1817	2507	716	26.6%
1821	2108	919	43.6%
1841	2976	1458	48.9%
1921	4108	2177	56%
1897	3418	1772	51.8%
1864	3900	2025	49.2%

תרגום מפולנית: מגיסטר אליעזר אסתרין.

שער שני

בין שתי מלחמות

מרדכי מינטוס

„אלהים אל דמי לך אל תחרש ואל תשקט אל״ / תהלים פג.

וואָס געווען — וועט מער ניט זיין!

טיף פאַרשטעקט ערגעץ דאָרט אין די מוח־קעמערלעך זענען מיינע דערינערונגען. זיי פאַרבאַהאַלטן זיך אַלץ מער ווי זיי וואָלטן זיך געשעמט צו באַווייזן פאַר דער ליכטיקער שיין, אָדער ווי זיי וואָלטן זיך געוואַקלט צו דערשיינען, ווייל זיי זענען דאָך אַזוי פערזענלעך, אַזוי אינטים, און וואָס אַם־ערגסטן — די מערהייט פון זיי געהערן דאָך ניט צו די גאָר אַנגענעמסטע. ליגן זיי אַזוי רואיק אין די מוח־קעמערלעך פונקט ווי אין אַן אַפטייק די רפואות, אָדער ווי אין אַ ביבליאָטעק די ביכער אויף די פּאָליצעס און אין די שופלאַדן, פאַרטיילט לויט די געשעענישן און לויט פּאַסנדע פעריאָדן פון מענטשלעכן לעבן.

פאַרשידענע זענען די דאָזיקע זכרונות. פאַראַן אַנגענעמע און געווונטשענע, פאַראַן אויך שלעכטע, אומעטיקע און אומגעווונטשענע — הלוואי וואָלטן זיי בכלל ניט געווען!

בלעטער איך אַזוי אין די ביכער אויף די פּאָליצעס, עפן שופלאָדן, צי אַרויס פון דאָרט פאַרגעלבטע זכרונות־בלעטער, פאַרשטייט זיך אַז מיט די אנגענעמע פריי איך זיך און שפּיל זיך מיט זיי ממש ווי אַ קליין קינד מיט זיינע שפּילצייגן און שאַף מיר אַן אילוזיע ווי ס׳וואָלט געווען אַ ווירקלעכקייט. איך טוליע מיך צו זיי, צו מיינע זכרונות, און איך וויל זיך ניט אָפּרייסן, ווייל שווער איז דער אָפּשייד.

אָט בין איך אַ קליין קינד אין מיין טייערן און וואַרעמען משפחה־נעסט, כ׳ליג ביי דער מאַמען אין איר בעט, איך טוליע מיך צו איר און נעם איר שטאַרק אַרום. און זי, די מאַמע, גלעט מיך און קושט מיך, דריקט מיך שטאַרק צו איר ברוסט ווי זי וואָלט וועלן מיך צוריק אַריינפּרעסן אין זיך כדי אַזוי אַרום פאַרשפּאָרן איר קינד די צו־קונפטיקע צרות. כ׳צעגיי ממש פון פאַרגניגן, וואַרף מיינע בליקן באַהאַלטענערהייט אַנטקעגן צו דעם צווייטן בעט, אין וועלכן ס׳ליגט מיין פאָטער, און איבעראַשט, זעענדיק אַז ער איז אליין, האָבן זיך אויפגעוועקט מיינע רחמנות־געפילן אויף אים, איך פאַרלאָז שנעל מיין מאַמעס בעט און, כמעט, אויף „אַלע פיר״ אַריבערגעקראָכן צו אים, ווייל אויך ער האָט די זעלבע רעכט אויף מיר, און מיין ווילן איז ניט וויי־ניקער שטאַרק אויך אים צו געבן אַ חלק פון מיינע צערטלונגען.

און אזוי קען איך פאַרבלייבן אָן אַ סוף אין אַ צושטאַנד פון טרוימען אויפן וואָר, זיצן ווי פאַרשיכּרט מיט פאַרמאַכטע אויגן און פילן אויפסניי די צערטלעכע באַרי־רונגען, אָבער — ליידער — די אומגעבונג רייסט מיך ארויס פון זיסן חלום און קערט מיך אום צוריק צו דער ווירקלעכקייט, און אַלץ ווי אַ חלום פאַרגייט.

ליידער, ניט איינמאָל שווימען אַרויס פון די טיפענישן פון די מוח־קעמערלעך אויך

ביטערע דערינערונגען. און גראַדע זיי, די שלעכטע פילן אָן די מוח־קעמערלעך אַזוי געדיכט און אזוי קאָמפּאַקט אַז זיי האַלטן, ממש, ביי פּלאַצן, און ווען זיי פּראַלן זיך אויף, הויבט אָן צו שטראָמען מיט אַ געוואַלטיקן רעש אַ מין מוטנע פליסיקייט, אַ שוואַרצע ממש, און אַזוי שטראָמענדיק שאַפן זיך בלעזלעך, פון וועלכע ס׳קוקן אַרויס מאָנסטערן, פילקעפּיקע, פילפיסיקע, קרומע, פאַרהויקערטע, פאַרקריפּלטע, ווילדע חיות אין מענטשלעכן געשטאַלט, אַלע בלוטדורשטיקע, און פון זייערע אויגן קוקט אַרויס דאָס שלעכטס און די פאַרדאָרבנקייט. כ׳בין דערציטערט פון כעס און פון צער, וואָס די זיסע חלומות מיינע זענען צונישטגעוואָרן. כ׳בין ווי אַ קינד, וועמענס באַליבטע שפּילצייג איז פון זיינע הענט אַרויסגעפאַלן און צעבראָכן געוואָרן אויף קליינע שטיקלעך, אָדער ווי עמיצער וואָלט זיי מיט כח פון זיינע הענט אַרויסגעריסן. ס׳קינד ברעכט אויס מיט אַ געוויין, זיין וועלט איז אים נעבעך חרוב געוואָרן. אַזוי וויין איך כליפּנדיק פון צער און ווייטיק, און זעענדיק די שרעקלעכע בילדער רייסט זיך אַרויס פון מיין מויל אַ ביטערער געשריי: „ווי אַזוי האָט איר געקאָנט פאַרטיליקן מיין משפּחה־נעסט אָן שום געוויסנסביסן, ווי אַזוי האָט איר געקאָנט חרוב מאַכן אַ יידישע שטאָט, אין וועלכער ס׳זענען געווען אַזעלכע הונדערטער משפּחה־נעסטן, און איר זייט ניט פאַרציטערט געוואָרן. ווי אַזוי, געוואַלד, ווי אַזוי?״

ס׳איז געווען אַמאָל אַ שטאָט, ווי פיל אַנדערע שטעט אין פּוילן, אַ שטאָט וואָס האָט זיך געטונקען אין גרינס און פרוכטבוימער. אַרום איר אַ ברייטע, פלאַכלאַנד,

שטאָט־ראַט פּלאַץ אין דוואַרט

פעלדער, לאָנקעס, אַ גרויסער טייך מיט פיל פיש, און אַ פּאַסטאָראַלע אידילישע שטילקייט האָט געהערשט אַרום איר. הונדערטער יאָרן זענען דאָ יידן געבאָרן געוואָרן, געלעבט, געאַרבעט און געשאַפן און געזען אין איר זייער היימאַט. און טראָץ דעם וואָס זיי זענען געווען אַ מינדערהייט, אַ קליין אינזעלע אין אַ ים פון גויים, האָבן זיי פיל בייגעטראָגן צו דער ענטוויקלונג פון דער גאַנצער באַפעלקערונג, סיי אין קולטורעלן און סיי אין מאַטעריעלן זין.

געאָגראַפיע אויפן שפּיץ מעסער

נאָך פיל זוכעניש קען מען געפינען אויף דער מאַפּע פון פּוילן, אין איר דרום־מערבדיקן טייל, אַ קליין פּינטעלע, גרויס פון אַ שפּילקע־קעפּעלע און לעבן איר אַן אויפשריפט „וואַרטאַ“. דאָס דאָזיקע וואָרט באַווייזט אַז דאָ פליסט אַ טייך מיט דעם נאָמען, און אַז דאָס קליינע פּינטעלע איז די שטאָט, וועלכע טראָגט דעם זעלבן נאָמען ווי דער טייך, וועלכער איז דער צווייטער לויט זיין גרויס אין פּוילן.

דאָס איז די שטאָט, אין וועלכער כ׳בין געבוירן געוואָרן און וועגן וועלכער כ׳וויל דאָ דערציילן. די דאָזיקע שטאָט האָט זיך ניט געקאָנט אריינרעכענען אין די רשימה פון די גאָר גרויסע שטעט אין לאַנד, סך הכל האָט זי געציילט פון פינף ביז זעקס טויזנט איינוווינער, אַ געמישטע באַפעלקערונג, ביי אַ 40% יידן, און די איבעריקע — קריסטן, לויט זייערע אַלע רעליגיעזע שאטירונגען. (בלויז לויטן זכרון).

פון מוניציפּאַלן שטאַנדפּונקט איז זי געווען אַ שטאָט ווי אַלע שטעט, טראָץ דעם וואָס זי איז געווען אָפּהענגיק אַדמיניסטראַטיוו פון שיעראַדז. אַ מאָל האָט זי געהערט צום קאַלישער קרייז, און שפּעטער צום לאָדזשער וואָיעוואָדישן קרייז.

דעם אמת־זאָגנדיק איז ביי מיר פּערזענלעך געווען באַליבט ניט איר אָפיציעלער נאָמען „וואַרטאַ“, נאָר ווי ביי די יידן פון דורות אָנגענומענער נאָמען „דוואַרט“. דער מקור פון דעם דאָזיקן נאָמען איז מיר געווען ניט באַוווסט, אָבער ס׳איז מעגליך זיך משער צו זיין, אַז דער יסוד פון דעם נאָמען געפינט זיך אין דעם נאָמען פון שכנותדיקן טייך. די דאָזיקע סברה באַזירט זיך אויף די פאַרשידענע פאַרגרייזונגען, וועלכע אַלע שפּראַכן און ספּעציעל די יידישע פאַרמאָגן און וועלכע זענען אזוי אָנגענומען געוואָרן ביי די ברייטע פאָלקס־מאַסן. די סיבה פון די דאָזיקע פאַרגרייזונגען שטעקט, וואַרשיינלעך אין דער איבערזעצונג פון איין שפּראַך אין דער אַנדערער, אָדער פילייכט אין איינשלינגען פאַרשיידענע אותיות, אָדער אין פאַרבייטן זיי אין אַנדערע לייכטערע אין אויסדרוק אין טאָגטעגלעכן ריידן. באַקאַנט זענען אין יידיש די ווערטער „בוכשעם“ אנשטאָט „ברוך השם“, „אַ שנאָל מיט גאָלד“ אנשטאָט „אַ שלל מיט גאָלד“, „אַן אַנהאַרע“ אנשטאָט „אַן עין רעה“ א. א. וו. דאָס זעלבע איז, מן הסתם, געשען אויך מיט דעם דאָזיקן פאַל. ביים זאָגן דאָס וואָרט „די וואַרטע“ זענען איינגעשלונגען געוואָרן די אותיות „יוד“ און „הא“ — און אַזוי אַרום האָט זיך אַרויסגעזאָגט לייכט און

פליסיג דאָס איינציקע וואָרט „דוואַרט".

לויט נאָך אַ סברה, אין שייכות מיט די פאַרגרייזונגען אין יידיש, איז די סיבה געווען אַ גאַנץ וויכטיקע — די נויטווענדיקייט אין אַ פאַרשטעלטער שפּראַך אין טאָג־טעגלעכן געברויך מיט ניט־יידן. פּילייכט! (לאָמיר די דאָזיקע סברות איבערלאָזן פאַר די פילאָלאָגן).

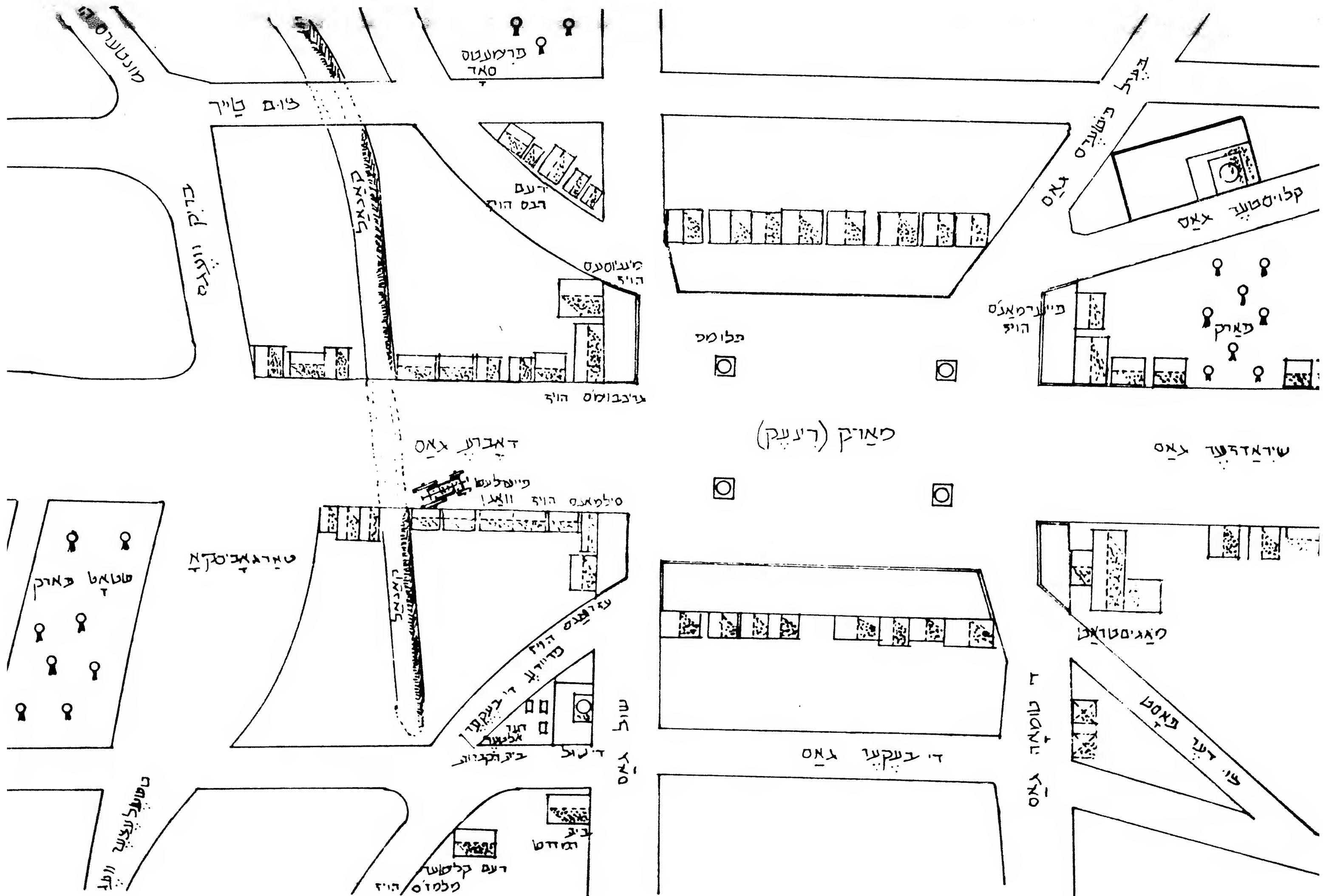
אונדזער שטעטל האָט ניט זוכה געווען צו געפינען זיך לעבן אַן אייזנבאַן־ליניע, און ווען אַ דוואַרטער איינוווינער האָט געוואָלט פאָרן מיטן באַן צו קומען נאָך לאַדזש אָדער אין אַן אַנדער שטאָט צוליב זיינע געשעפטן אָדער פּערזענלעכע ענינים, האָט ער פאַר זיך געהאַט נור צוויי מעגלעכקייטן: גיין צו פוס ביי אַן אַכט קילאָמעטער ביז די באַנסטאַנציע סענדזשיצע, אָדער פאָרן מיט אַ „ריסאַרע" (אַ דראָזשקע) צו דער באַנסטאַנציע אין שיעראַדז, ווייל קיין אויטאָבוספאַרקער איז נאָך דאַן אין אונדזער סביבה, אין די צוואַנציקער יאָרן פון אונדזער יאָרהונדערט, ניט געווען.

און טראָץ אַלע מעלות וואָס שיעראַדז האָט פאַרמאָגט אין פאַרגלייך צו דוואַרט מיט איר אייזנבאַן־ליניע און מיט אירע אַדמיניסטראַטיווע־קרייז אינסטיטוציעס און טראָץ דעם מעגלעכן יחוס פון אַנדערע שטעט, האָט דאָך קיין איינע פון זיי ניט געקאָנט זיך פאַרמעסטן מיט דוואַרט לכל הפחות אין איין געביט דהיינו: ווען, חלילה, אַ ייד פון דער אומגעבונג האָט, ניט פאַר קיינעם געדאַכט, געוואָרפן אַן אום־חן אויף דער אשת־חיל, זיין ווייב, און ער האָט געוואָלט איר אָפּגטן האָט ער געמוזט זיך מטריח זיין און קומען דווקא צו אונדז, און ניט אין קיין אַנדער שטאָט אין דער נאָענטער סביבה, און דאָס אַ דאַנק אונדזער געאָגראַפישער לאַגע, ווייל דוואָרט געפינט זיך ביי אַ טייך, און לויט דעם אַלטן יידישן מנהג איז אַ גט, אין וועלכן ס'איז ניט דערמאָנט דער נאָמען פון שטאָט אין וועלכער דער גט איז געשריבן געוואָרן און דער נאָמען פון טייך לעבן וועלכן ס'ליגט די שטאָט, ניט גילטיק. (צו וואָס פאַר אַ מזל האָט אונדזער שטאָט זוכה געווען!).

דריי הויפּטוועגן האָבן געפירט אין שטאָט אַריין. 1) די שיעראַדזער גאַס, 2) די דאָברער גאַס, 3) און די בריק־וועגס.

די ערשטע צוויי, פאַרשטענדלעך, זענען לויט די נעמען פון די שכנותדיקע שטעט, און דער לעצטער — צוליבן טייך, איבער וועלכן ס'זענען געווען בריקן.

פאַרשטענדלעך אַז ס'זענען געווען נאָך גאַסן, אָבער זיי האָבן, בעיקר, געפירט צו שכנותדיקע דערפער, וועלכע זענען געווען גאַנץ באַלעבט אין ביידע ריכטונגען איבערהויפּט אין די מאַרק און ירידים טעג. אָט אין די טעג זענען די דאָזיקע דאָרפס־וועגן געווען פול מיט לעבן און באַוועגונג. פּויערים זענען געפאָרן אין שטאָט אַריין אויף זייערע וועגענער געפּאַקטע מיט לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן צום פאַרקויפן, אין אַלע אַנדערע טעג האָט מען אויף די דאָזיקע וועגן געקאָנט גאַנץ אָפט באַמערקן יידישע דאָרפסגייער אָדער פאַרשידענע בעלי־מלאכות ווי שניידער, שוסטער, בלעכער

מאַרק (ריינעק)
שול גאַס
די בעקער גאַס
קלויסטער גאַס
קאַנאַל
קאַנאַל
טאַרגאָווישקאַ
שטאָט פּאַרק
פּאַרק
ציום טייך
בריק וועגס

און אַנדערע, וועלכע האָבן זיך געלאָזט אין דאָרף אַריין צו זוכן זייער חיונה.

די צוויי גאַסן, די שיעראַדזער און די דאָברער, האָבן זיך געצויגן גלייך ווי אַ סטרונע לענג־אויס דער גאַנצער שטאָט, בערך, אַן אַנדערהאַלבן קילאָמעטער. דער שיידע־פונקט צווישן דיביידע גאַסן איז געווען דער מאַרק־פּלאַץ. ביידע גאַסן מיטן מאַרק האָבן געבילדעט מיט זיך אַ קערפּער פון אַ שפּין: דער קערפּער — דער מאַרק־פּלאַץ, דער אונטערשטער טייל — די שיעראַדזער גאַס, דער קאָפּ — דאָברע גאַס, און די פיסלעך — די זייטיקע גאַסן.

די שטאָט מיט אירע גאַסן און פּלעצער

אָ, איר אַנאָנימע לעזער, ביטע שליסט זיך אָן צו מיין אויספלוג אום נעענטער צו באַקענען זיך מיט דער שטאָט. די שיעראַדזער באַן־סטאַנציע וועט זיין אונדזער טרעפּ־פונקט, און פון דאָרט וועלן מיר אַרויספאָרן מיט אַ דראָזשקע („אַ ריסאַרקע”). די פערד זענען שוין איינגעשפּאַנט און זענען שוין גרייט צו לאָזן זיך אין וועג קיין דוואַרט..

דער שטאָט־ראַט אין דווארט

אומגעפער אַכצן קילאָמעטער איז דער מרחק פון די ביידע שטעט. די רייזע וועט אַוודאי געדויערן ביי צוויי שעה, און ביי אַ שפּעטערדיקן שיינעם פרילינגס־וועטער וועלן מיר האָבן אַלע אויסזיכטן אַז דער אויספלוג וועט זיין אַן אַנגענעמער און אַ געלונגענער. מיר האָבן זיך געלאָזן בשלום אין וועג אַריין באַגלייט דורך די ליבע וואַרעמקייט פון דער פרילינגסזון און טיילווייז געגלעט מיט אַ לייכטן פרילינג־ווינ־טעלע. אָט זענען מיר שוין אויפן שאָסיי. ס׳באַגלייטן אונדז די שפּאקן און די שוואַלבן. זיי צוויטשערן, יעדער איינציקער אויף זיין שטייגער און שפּרינגען פון בוים צו בוים, פון איין צווייג אויפן אַנדערן. די בינען זשומען און שוועבן רינגסאום, אַרום די „אייער־בלומען” (זון־רויזן) און מאָן־קעפּ.

דאָ און דאָרט ראָיען זיך פאַרשיידענע לארכן, טויבן און אַנדערע פויגל אין די מיסטן, איבערבלייבענישן פון בהמות און פערד אויפן שאָסיי און קלייבן אַרויס פון דאָרט ניט־פאַרדייטע פאַרבליבענע קערנער. ביים דערנענטערן זיך פון אונדזער בריטשקע הייבן זיי זיך אויף דערשראָקענע און צעפּושעטע און צעפליען זיך אין אַלע זייטן, און מיט אונדזער דערווייטערן זיך פון אָרט קערן זיי זיך צוריק אום אַזוי ווי ס׳וואָלט גאָרניט געשען.

די פּרוכטבוימער, וועלכע ציען זיך אין אַ ריי לײַנג־אויס דעם שאָסעיי, הויבן שוין אָן צו בליען און באַצויבערן מיט זייער פילפאַרביקייט; ווייס — פון פאַרשפּעטיקטן אויפבלי, רויט — די קאַרשן, גרין — די עפּל, און די באַרן אין זייערע ערשטע שטאַפּלען פון ענטוויקלונג. ווי אַלץ וואָלט אויפגעשטאַנען צו אַ נייעם לעבן. אַלץ בליט, אַלץ זאָגט אַ לויב־געזאַנג דעם בורא־עולם, און עמפּפאַנגט מיט אַ האַרציקער ברכה די פאַרבייגייערס.

די פּויערים פון די דערפער, וועלכע געפינען זיך ביי די זייטן פון דעם וועג, באַשטייען אין מערסטנטייל פון די דאָזיקע גויים, וועלכע זענען, ליידער, ניט שטענדיק געווען פריינדלעך געשטימט לגבי אחינו בני ישראל.

נו, מיר האָבן שטאַרק הנאה געהאַט פון דער נסיעה און מיר דערנענטערן זיך צום ציל. אָט זעט מען שוין דעם דאָרף מאָלקאָוו, וועלכער האָט צוגעצויגן אונדזער אויפמערקזאַמקייט צוליב דעם וועלדל און צוליב דעם פּריצישן שלאָס, וואָס געפינט זיך דאָרט. דער שלאָס איז געווען שטענדיק פאַרמאַכט און גוט געהיט דורך די שומרים און זייערע הינט. קיין פרעמדער זאָל, חס וחלילה, אַהין ניט אַריינדרינגען. פאַר אונדז, דוואָרטער יידן, איז דער דאָזיקער אָרט געווען איינגעהילט אין אַ סודות־פולער הילע, כאָטש איינצעלנע פון אונדז איז דאָך געלונגען צו באַזוכן דעם שלאָס ווי צום ביישפּיל האַנדווערקער און פאַרמיטלער. פאַרשטענדלעך אַז די נייגעריקייט צו וויסן וואָס דאָרט טוט זיך האָט משפּיע געווען אויף אונדזער פאַנטאַזיע; טראָץ דעם, וואָס דער שלאָס איז געווען ביים ערשטן בליק נאָענט, ממש, צו דערלאַנגען מיטן האַנט, איז ער דאָך געווען אומדערגרייכבאַר. כ׳וואָלט די אַלע פּרטים ניט דערמאָנט, ווען ניט די אויפגאַבע וואָס דער דאָזיקער שלאָס האָט געדאַרפט אויספירן אין דער צייט פון נאַצישער אקופּאַציע. און ווי פאַרענדערלעך איז דער גורל! אַריינדרינגען אין שלאָס פון גוטן ווילן — איז געווען פאַרבאָטן, אָבער בעת די נאַצישע אָקופּאַציע האָט מען געדאַרפט דאָרט ברענגען מיט כוח יידן אום זיי אומצוברענגען מיט דער הילף פון דעם איבערדרייענדיקן זיך דיל; ווי נאָר מען איז אַרויפגעטראָטן אויף דעם דאָזיקן דיל, האָט ער זיך געגעבן אַ דריי אום אויף זיין אַקס און דער מענטש איז אַריינגעפאַלן אין אַ טיפן קעלער און לעבעדיקערהייט דאָרט באַגראָבן געוואָרן. אָבער צוליב אומבאַוווסטע אומשטענדן איז דער דאָזיקער פּלאַן ניט אויסגעפירט געוואָרן. וואַרשיינלעך אַז אין אָנבליק פון די נייסטע מעטאָדן פון אומברענגען מענטשן, וועלכע די דייטשן האָבן אויסגעפונען, האָבן

זיי געהאַלטן די מעטאָדע פון מאָלקאָוו אַלס אַ פאַרעלטערטע און ניט געננג עפעקטיווע.

אָנקומענדיק אין שטאָט געפינסטו זיך אויף דער אַריסטאָקראַטישער גאַס, דער שיראַדזער, אין וועלכער ס׳האָבן געוווינט אין מערסטנטייל קריסטן פון מיטעלן שטאַנד און אַ זעלכע וואָס באַזיצן פרייע פראָפעסיעס ווי אַ דאָקטער, אַ הייבאַם, אַן אַפּטייקער, אַ פאָטאָגראַפיסט, די שולע און אַ טייל פון די לערער א. א. וו. ס׳איז געווען אַ שטילע גאַס מיט אַלטע פאַרצווייגטע בוימער, מיט אַ ניט גרויסן שטאָט־פּאַרק. דער דאָזיקער פּאַרק האָט זיך געגרענעצט מיט אַ פּאַראַלעל־גאַס — די קלויסטער גאַס. דער קלויסטער־מויער, וועלכער האָט זיך געזען פון דערווייטנס איז געווען געבויט אין סטיל כאַראַקטעריסטיש פאַר רעליגיעזע פּוילישע אַנשטאַלטן. ניט ווייט פון דאָרט האָט זיך געפונען דער ריזן־שפּיטאָל פאַר גייסטיק קראַנקע. און ווי מערקווירדיק און מאָדנע — טראָץ דעם וואָס דאָס איז אַזאַ אומגליקלעכער אָרט, האָט מען דאָרט אַזוי גערן שפּאַצירט שבתים און ימים־טובים! די דאָזיקע גאַס האָט געטראָגן אַ ספּעציפיש ראָמאַנטישן כאַראַקטער. אַ דאַנק אירע אָריגינעלע פּריוואַטע און שטאָטישע געביידעס, וועלכע האָבן געערוט אין שאָטן פון די אַלטע ריזיקע אַקאַציע בוימער און אַנדערע.

אין אַ חגא, אָדער אַ יום־טוב, להבדיל, און אין אַ פּשוטן אָוונט, נאָך דער אַרבעט, האָבן זיך אַ לאָז געטאָן שפּאַצירן די יונגוואַרג פון שטאָט, יידן און ניט־יידן, וועלכע האָבן מיט פיל הנאה אויסגעניצט אַלע ראָמאַנטישע ווינקעלעך אין דער דאָזיקער גאַס און האָבן זיך געקאָנט אַמוזירן און פאַרווײַלן אומגעשטערט.

אויך דער שפּיטאָל איז געווען אַן אַטראַקציע־אָרט פאַר שפּאַצירנדע. מ׳האָט אַרויפגעקלעטערט אויפן בערגל, וועלכער איז געווען זייער נאָענט צו דעם שטיינערנעם מויער, וואָס האָט אַרומגענומען דעם גאַנצן שפּיטאָל. פון דעם דאָזיקן בערגל האָט מען געקאָנט זען וואָס ס׳טוט זיך אינעווייניק צווישן די מויערן. וואָס פאַר אַ פאַרגעניגן מ׳האָט געקאָנט האָבן פון אָבסערווירן דעם אַרט־־לעבן פון די גייסטיק קראַנקע ווייס איך ניט. יעדנפאַלס אויף מיר, דעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות, האָט דער דאָזיקער פּלאַץ געמאַכט אַלע מאָל אַ שווערן איינדרוק, צוקוקנדיק זיך דעם צער און ליידן פון די דאָזיקע אומגליקלעכע מענטשן, וועלכע האָבן זיך דאָרט אינעווייניק געפונען.

כ׳געדענק, אַז יידישע קהילות אין פּוילן, וואָס איינצעלנע פון זייערע קהילה־מיטגלידער זענען געווען האָספּיטאַליזירט אין דעם אַנשטאַלט, האָבן פאַרזאָרגט זייערע קראַנקע מיט כשרן עסן און מצות אויף פּסח. איינצלנע יידישע דוואָרטער משפּחות האָבן טיילווייז זיך מיטבאַטייליקט ביים דערפילן די אויבנדערמאָנטע אויפגאַבע; עטלעכע האָבן עס געמאַכט פאַר געצאָלט, און אַנדערע — לשם מצווה.

מיינע עלטערן, עליהם השלום, האָבן באַזאָרגט מיט כשרן עסן צוויי שוועסטער, וועלכע אַ חוץ וואָס זיי זענען געווען גייסטיק קראַנק, זענען זיי אויך געווען פולשטענדיק בלינד אויף ביידע אויגן. צופעליק איז אויסגעפאַלן אַז איך זאָל זיין דער שליח־מצווה פון ברענגען זיי דאָס עסן. נאָך היינט ווער איך דערציטערט און די הויט ווערט ביי מיר

גערינצלט, ווען איך דערמאָן מיך די באַרירונג פון זייערע הענט אויף מיין פנים אומ־צופאַרשאַפן זיך אין זייער פאַנטאַזיע דאָס בילד פון מיין אויסזען. ליידער איז מיין שרייבער־טאַלאַנט צו אָרעם אום צו קענען ריכטיק שילדערן מיין גייסטיקן און פיזישן געפיל ביי דעם דאָזיקן אָנריר.

ווער ווייס וואָס וואָלט געשען מיט זיי ווען ס׳קומט ניט „די לעזונג״ פון דעם דייטשן פאַרניכטונגס־אַפּאַראַט? די נאַציס האָבן דאָס גערופן „גנאַדע־טאָט״, אָבער לויט דער יידישע רעליגיעזע אויפפאַסונג און לויט די מיינונג פון גרויסע הומאַניסטן מיט אַ וועלט־נאָמען איז שטרענג מאָראַליש פאַרבאָטן אַזאַ צוגאַנג און זיי נעגירן קאַטעגאָריש אַזאַ לעזונג. און מ׳קען זיך אויף זיי פאַרלאָזן.

דער מאַרק — דער צענטער פון שטעטל

דער מאַרק פלאַץ און זיינע פאַרצווייגונגען

די שיעראַדזער גאַס איז געווען אַ קורצע. וועגן איר אָנהויב האָבן מיר שוין אויבן דערציילט, און אין איר ענדע האָט זיך אָנגעהויבן דער „רינעק״. דער מאַרק־פלאַץ איז געווען אין פאָרם פון אַ פירעק, און אַלע פיר זייטן זענען פאַרבויט געווען מיט בנינים פון פאַרשידענעם אַרט, מערסטנטייל זענען דאָס געווען צווייִשטאָקיגע געביידעס. די פאַרטערן און קעלערס האָבן געדינט אַלס געוועלבער און וואַרשטאַטן, און די שטאָקן איבער זיי האָבן געדאַרפט דינען אויסשליסלעך אַלס וווינונגען, און טראָץ דעם האָבן אויך זיי טיילווייז געדינט אַלס וואַרשטאַטן.

שטייענדיק ביים עק פון גאַס מיטן פנים צום „רינעק״ (מאַרק־פלאַץ) איז ביי

דער לינקער האנט געווען דער מאַגיסטראַט. לויט מיינע איינדרוקן פון אמאָליקע יאָרן איז דאָס געווען אַ גראַנדיעזער בניין, וועלכער האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם אויף יעדן איינעם סיי מיט זיין גרויס און סיי מיט זיין געמישטן גאָטישן און באַראָקישן בוי־סטיל.

אין פראָנט פון בניין געווענדעט צום מאַרק־פּלאַץ האָבן זיך בולט געזען גע־וועלבטע אַריינגאַנגען געשטיצט אויף שטיינערנע ריזיקע זיילן און איבער זיי — אַ באַלקאָן מיט אַ געזימס. ברייטע שטיגן האָבן געפירט גלייך אין בניין.

אַלע מוניציפּאַלע אַמטן האָבן זיך געפונען אין דעם דאָזיקן בניין; ווי פּאָליציי־קאָמענדאַנטור, די לאָקאַלע תפיסה (די „קאָזע"), זאַלן פאַר זיצונגען און אַנדערע. דער דאָזיקער פאַרנעמפולער בניין האָט זיך אין זיין ברייט געגרענצט מיט צוויי גאַסן — מיט דער שיעראַדזער פון איין זייט און מיט דער „טומאה גאַס" פון צווייטן.

„די טומאה גאַס" — אין איר אָנפאַנג די קירכע און אין איר המשך די פּאָסט. די קירכע איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַ מויער פון רויטע ציגל מיט אַן אייזער־נעם גרויסן טויער. ביי די זייטן זענען געווען נישעס אין אין זיי זענען געווען אויס־געשטעלט סטאַטועס פון קריסטלעכע הייליקע.

אויסערלעך איז די קירכע געווען געבויט אין גאָטישן סטיל. ווי זי האָט אויס־געזען אינעווייניק ווייס איך ניט, ווייל כ'בין דאָרט קיינמאָל ניט געווען. פון דעם האָב איך גראַדע ניט קיין צער, ווייל די זכרונות וועגן דער קירכע זענען גענוג שטאַרק צו דערשיטערן מיך אפילו נאָך ביי היינטיקן טאָג.

יעדן זונטיק האָבן געשטראָמט די מאַסן גלויביקע אין די קירכע און האָבן איר אויסגעפילט ביז צו ענדע, אַזוי אַז די פאַרבליבענע האָבן געמוזט שטיין אינדרויסן. סיי די פון אינעווייניק און סיי די פון דרויסן — אַלע צוזאַמען — די שנאה צו יידן האָט זיך אָפּגעשפיגלט אין זייערע אויגן און געבושעוועט אין זייער בלוט. ווייזט אויס אַז די „דרשות" פון זייערע „הייליקע פאַסטעכער" האָבן אַזוי „גוט" אויף זיי געווירקט. מיטן ענדיקן די „תפילות" האָבן זיך די גויים אַ לאָז געטאָן אין די שענקן. און ווערנדיק „בגילופין" זענען זייערע געשפּרעכן אַריבער אין העכערע אָק־טאַוועס און פאַרוואַנדלט געוואָרן אָפט אין קריגערייען און שלאָגערייען. טיילווייז איז אַזאַ באַגעגעניש מיט זיי געווען פאַרבונדן מיט סכנת־נפשות.

כאַראַקטעריסטיש; די טעג צווישן פסח און שבועות, די „ספירה טעג" ענדיקן זיך ביי יידן מיט דעם שיינעם יום־טוב „שבועות", און ביי די גויים מיט דעם „גרינעם דאָנערשטיק". און אָט דער „גרינער דאָנערשטיק" איז פאַרבליבן איינגעקריצט אין מיין זכרון צוליב זיין אייגנאַרטיקייט.

דעם טאָג האָבן די גויים געשטראָמט מאַסנווייז אין דער „טומאה" און פון דאָרט האָט זיך אָרגאַניזירט אַ רעליגיעזע פּראָצעסיע. מ'האָט געטראָגן בילדער פון הייליקע

און מ׳האָט געזונגען הייליקע לידער. אין דער פּראָצעסיע האָבן זיך באַטייליקט חוץ די אָרטיקע פּוילישע גייסטיקע אויך העכערע גייסטלעכע ווי צום ביישפּיל אַ ביס־קופּ אָדער אַ קאַרדינאַל. די פּראָצעסיע האָט זיך אָנגעפאַנגען ביי דער קירכע און האָט זיך נאָכער געצויגן לענג אויס דער דאָברער־גאַס און זיך פונאַנדערגעגאַנגען אין שטאָ־טישן פּאַרק — ענדע שטאָט.

די שטימונג אין שטאָט, אין דער צייט פון דער פּראָצעסיע פון אָנהויב ביז צום סוף איז געווען אַ געשפּאַנטע, אַ פּאָגראָם־שטימונג. אין דעם טאָג זענען יידן געזעסן פאַרמאַכט אין זייערע הייזער אונטער שלאָס און ריגל און ביי אַלעמען איז געווען נאָר איין געבעט צום אויבערשטן „דערלאַנג אונדז דיין הילף אין פאַל פון אַ סכנה!״...

פון שטענדיק אָן האָט דאָס יידיש פאָלק געזען אין דער קירכע דעם מקור פון שנאה און פּאָגראָמען. אין צייט פון דער נאַצישער אָקופּאַציע האָט מען אַריינגע־טריבן אין דער קירכע הונדערטער יידן; פרויען, מענער, אַלטע, קינדער און קראַנקע — מענטשן פאַרמשפּטע אויפן טויט, און פון דאָרטן זענען זיי אָנגעלאָדן געוואָרן אויף פאַרשידענע וועגענער און אַוועקגעפירט אין די געטאָס פון די גרעסערע שטעט אָדער אין די פאַרניכטונגסלאַגערן.

טראָץ דעם פּאַראַלעל צווישן די „אויבענדערמאָנטע טעג״ אונדזערע און זייערע, להב־דיל, זענען די קעגנזאַצן דאָך אַזוי גרויס. אונדזערע „ספירה־טעג״ פאַרענדיקן זיך מיטן יום־טוב פון מתן־תורה לויט וועלכן מיר זענען געבאָטן אויפן „לא תרצח!״ און אויף „ואהבת!״ — זאָלסט ליב האָבן — און דאַקעגן זייערע „טעג״ האָבן זיך גאַנץ אָפט דווקא געענדיקט מיטן „תרצח!״ און מיט שנאת אחים און שנאת־חינם. ס׳איז דעריבער ניט קיין וווּנדער, וואָס איך, אַ זון פון שטאַרק רעליגיעז יידישער משפּחה האָב געוווּסט אַז פאַרבייגייענדיק אַ קירכע דאַרף איך שטענדיק זאָגן „שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא״ (דברים ז׳ 26).

די זכרונות וועגן דער קאַטוילישער קירכע אין פאַרשידענע לענדער און אין פאַרשידענע צייטן זענען פאַרבונדן מיט פיל ליידן, פּיין און צרות, וועלכע יידן האָבן געליטן, און דעריבער איז דאָס אַלץ וואָס ס׳איז דערציילט געוואָרן, אָן שום ספק פון רעטראָספּעקטיוון בליק, גענוג פיינלעך און אָנגעווייטיקט. לאָמיר, אויב אַזוי, ווייטער ממשיך זיין מיט אונדזער שפּאַציר.

זייט אַזוי גוט, ליבער לעזער, און פאַרקער זיך ניינציק גראַד צו לינקס. וועסטו זיך גע־פינען ביי אַ צווייסטאָקיקער געביידע מיט אַ הויכן פראָנט, מיט ברייטע טרעפּ — אָן אַריינגאַנג אין דער רעזורע פון יעקב פעלדשער און זיין ווייב ברכה די הייבאַם. ווייטער גייען מיר פאַרביי פאַרשידענע געוועלבער. פאַר מיינע אויגן שטייען ווי לעבעדיק די סוח־רים, די בעלי־הבתים פון די דאָזיקע געוועלבער, און ס׳וואָלט זיין זייער יושרדיק אַלע צו דערמאָנען, אָבער צוליב מאַנגל פון פיזישער מעגלעכקייט וועל איך זיך באַגניגענען בלויז מיטן דערמאָנען איינצעלנע געשטאַלטן, וועלכע זענען פאַרבונדן

מיט אַ געוויסער געשעעניש, און אויך דאָס ערשט אין אַ באַזונדערן קאַפּיטל „געשטאַלטן".

אין עק פון טראָטואַר, ווענדנדיק זיך לינקס געפינסט דו זיך ביי אַ פאַרצווייגונג פון צוויי גאסן — די „שול־גאַס" און די „גאַס פון קאַלך־ייד", און רעכטס — דער קורצער טייל פון פירעקיקן פלאַץ („רינעק") און ביים ענדע פון דעם דאָזיקן טייל איז די דאָברע־גאַס, און איבערן דורכגאַנג — דער צווייטער קורצער טייל.

וועגן דעם ספּעציפישן כאַראַקטער פון דער דאָברער־גאַס וועלן מיר דערציילן אין המשך.

אין עק פון דעם צווייטן קורצן טייל האָבן זיך געצווייגט ווידער צוויי זייטיקע גאַסן: „די מקווה־גאַס" און „די שטיבל־גאַס".

און אָט זענען מיר אַריבער די פאַרצווייגונג פון די צוויי גאַסן און האָבן זיך פאַרקערעוועט ווידער 90 גראַד און מיר געפינען זיך אויפן טראָטואַר פון דעם צווייטן לאַנגן טייל פון מאַרק. ביים ענדע פון דעם טייל האָבן זיך ווידער אָפּגעצווייגט צוויי אנדערע זייטיקע וועגן; אויף לינקס צו בערל פישער און גלייך — צום קלויסטער. און איצט די לעצטע ווענדונג אום 90 גראַד, און פאַר אונדז איז דער טראָטואַר פון פערטן קורצן טייל פון מאַרק־פּלאַץ — און מיר געפינען זיך ווידער ביים מאַגיסטראַט.

פון רינעק האָבן זיך צעשפּרייט 10 גאַסן, יעדע גאַס אַן און פאַרזיך מיט אירע מערקווירדיקייטן. כ'וועל דאָ נאָר דערציילן וועגן די גאַסן וועלכע האָבן אַ געוויסן יידישן אינהאַלט. דעם צפון־מזרח'דיקן טייל האָב איך שוין דערמאָנט.

לאָמיר אָנהויבן פון מזרח־דרום'דיקן ווינקל פון „שול גאס". אין מיין זכרון רעסטאורירט זיך די דאָזיקע גאס אַלס אַ געדיכט באַוווינטע, פיל מער ווי זי האָט געקאָנט ארייננעמען. די מערהייט הייזער זענען געוועזן איינשטאָקיקע, טיילווייז גאנץ אַלטע, אָבער פול מיט יידישע פליייסיקייט און טעטיקייט. פון בעגינען ביז שפּעט ביינאַכט האָט זיך געהערט דאָס קלאָפּעריי פון ניי־מאַשינען ביי די קאָנפעקציע שניידער, דער גערויש פון טייג־קנעטן פון בעקער, און די ריטמישע קלעפּ פון האַמער פון מצבה־קריצער.

דאָס מערקווירדיקע פון דער גאס און אומגעבונג איז: די שול, דער בית־המדרש און דער אַלטער „בית־עלמין", וועלכער איז שוין לאַנג ניט באַנוצט, און דאָס ניט צוליב דעם וואָס יידן האָבן אויפגעהערט צו שטאַרבן, נאָר צוליב מאַנגל פון פלאַץ. ס'איז אויך אַ גרויסער ספק צי דאַן, אין דער צייט פון וועלכער ס'ווערט דאָ דערציילט, האָט זיך נאָך געפונען ביים לעבן עמעצער וואָס האָט נאָך געדענקט אז מ'האָט זיך באַנוצט מיט דעם דאָזיקן בית־עלמין. דער פלאַץ איז געוועזן אין גאנצן באַוואָקסן מיט הויכע געדיכטע גראָזן, און נאָר דאָ און דאָרט זעען זיך אַרויס די פאַרקרומטע און איינגעבויגענע, ווי מידע פון טיפן אַלטקייט, מצבות.

דער גרעסטער טייל פון יידישקייט מיט זיין שמחה און טרויער האָט זיך

קאָנצענטרירט אין דער דאָזיקער סביבה.

ס'איז געווען אַ מנהג אַדורכגיין מיט דער „מיטה" פון נפטר לעבן דער שול, און אין פאַל ווען דער נפטר איז געווען אַ חשובער בעל־הבית, האָט מען אים אויך דאָ מספּיד געווען. דעריבער האָט „די שול־גאַס" אַריינגעזאַפּט אין זיך אַזויפיל זיפצן, געוויין און קרעכצן פון די קרובים פון מת און זיינע באַגלייטער.

דער דורכגאַנג צווישן שול און בית־המדרש איז געווען זייער אַ שמאָלער און דעריבער האָט זיך געשאַפן אַ שטאַרקע ענגשאַפט ביי אַ לוויה.

ס'איז געווען אַ מנהג, וועלכער האָט פאַרבאָטן פרויען צו באַגלייטן זייערע נפטרים ביזן בית־עלמין, און דעריבער ניט ווייט פון דעם אָרט זענען די פרויען איבער־געבליבן שטיין מיט זייער געוויין און יאָמער־געשריי אַזוי לאַנג ביז די לוויה איז נעלם געוואָרן פון זייערע אויגן.

די גרעסטע פאַרגיטיקונג פאַר די איינוווינער פון דער סביבה פאַר דעם איינגע־זאַפּטן טרויער האָבן געדינט די קהילה'שע בנינים — דער בית־המדרש און די שול.

די שול איז געווען געבויט ווי אַ ווינקל־בנין מיט צווי הויפּט־אַריינגענג פון צוויי גאַסן; איינער פאַר מענער און דער אנדערער פאַר פרויען. לויט די באַגריפן פון דאַמאָלס — די גרויס און דער סטיל — האָט די שול געמאַכט אויף יעדן אַ שטאַרקן איינדרוק. ס'איז געווען אַ פונדאַמענטאַלע געביידע מיט ברייטע טרעפּ, שווערע דעמבענע טירן, באַפּוצט מיט פאַרשידענע אויסשניצונגען — קינסטלער אַרבעט. די פענצטער זענען געווען לאַנגע און הויכע פאַרגלאָזט מיט פאַרביקע גלאָז ווי וויטראַזשן.

פון מערב זייט, אַרויפגייענדיק אויף די טרעפּ, ביסטו אַריין צוערשט אין „פאָליש", און פון לינקס דער קופּערנער כיור (האַנט־פאַס) און אין מיטן פון זיין אונ־טערשטן דעק האָט אַרויסגעשטאַרטשעט אַ קליינער אַקס פון אַ צילינדער וואָס האָט זיך געלאָזט לייכט אַ שטופּ טאָן אַרויף, און דאַן האָט דאָס וואַסער פאַר „נטילת־ידים" אָנגעהויבן צו פליסן. און ווען דו האָסט דעם דאָזיקן אַקס אָפּגעלאָזן, האָט ער זיך אומגעקערט אויף זיין פּלאַץ, און דאַן האָט זיך פאַרמאַכט דאָס צילינדערל און דאָס פליסן פון דאָס וואַסער האָט מאָמענטאַל אויפגעהערט. אונטער דעם „כיור" האָט זיך געפונען אַ קופּערנע שיסל און צו איר איז געווען צוגעלייגט אַ רער דורך וועלכער דאָס וואַסער האָט אָפּגעפלאָסן.

אין דעם צפונדיקן זייט פון „„פאָליש" איז געווען אַ טיר וואָס האָט געפירט צו אַ צימער, אַ מין „כל־בו", און אין דרומדיקער זייט — אַ טיר — אַן אַריינגאַנג אין אַ קאָרידאָר, וועלכער האָט פאַרבונדן דעם הויפּטאַריינגאַנג מיט די שטיגן פאַר דער עזרת־נשים.

אין מיטן דעם „פאָליש" איז אַראָפּגעהאָנגען פון סופיט אַ בראָנזענער הענגלייכטער מיט פאַרשידענע וואונדער־שיינע, קינסטלעכע צייכנונגען און בלומען — „כפתור

ופרח". אין דער מזרח־וואַנט פון „פּאַליש", איבער דער אַריינגאַנגס־טיר אין שול האָט געהאָנגען אויף אַ מעשענער קייט אַן אייל לאָמפּ מיט אַ קנויט — אַ „נר תמיד".

אַריבערגייענדיק דעם שוועל האָסטו געמוזט אַראָפּגיין עטלעכע טרעפּ כדי מקיים צו זיין דעם פּסוק פון „תהלים" „פון די טיפענישן רוף איך צו דיר אַ גאָט!" (ממעמ־קים קראתיך ה׳).

פון ביידע זייטן אַריינגאַנג זענען געשטאַנען צוויי הילצערנע צדקה־קאַסעס און אויף זייערע דעקן האָבן גערוט אויסגעשניטענע פון האָלץ לייבן מיט ברייט אָפענע מיילער — אַן עפענונג אַריינצוּוואַרפן אין זיי צדקה־מטבעות.

איצט געפינען מיר זיך שוין אין שול. אַלע זייטן זענען אויסגעשטעלט מיט „שטעט" (זיצפּלעצער), בענק. דער אויבערדעק פון דעם שטענדער איז געווען אָפּגע־שיפּט, מיט די שטענדערס געבונדן צוזאַמען, געווענדעט צום דאַוונער פּאַר זיין באַקוועמ־לעכקייט אָנועקצולייגן אויף אים דעם סידור אָדער דעם מחזור. דער משופּעדיקער דעק איז באַשטאַנען פון צוויי חלקים געבונדן מיט זאַוויאַסן צו פאַרברייטערן ביים זיצן און פאַרשמעלערן ביים שטיין.

אין מיטן שול — אַן אויפגעהויבענע פון דיל בימה מיט אַ הילצערנער באַריערע מיט טרעפּ פון זיין צפון און דרום זייט. אויף דער בימה איז געשטאַנען אַ טיש באַקאַנט מיטן פּאַלקסטימלעכן נאָמען „באַלעמער". פון באַלעמער האָט מען געלייענט פון ספר־תורה, דער חזן האָט מזכיר נשמות געווען, פּורים האָט מען געלייענט די מגילה, און פון צייט צו צייט האָבן אויך מגידים געדרש׳נט זייערע דרשות.

אַ צענטראַלער ריזיקער הענגלאָמפּ אויף מעשענע קייטן, קינסטלעריש אויסגעאַרבעט איז אַראָפּגעהאָנגען פון סופיט איבערן באַלעמער.

אין צענטער פון דער מזרח־וואַנט איז געשטאַנען דער ארון־קודש, וועלכער האָט דאָמינירט מיט זיין מאַיעסטעטישער פּראַכט. טרעפּ האָבן געפירט צו אים פון ביידע זייטן.

די פּרוכת׳ן זענען געווען צוגעפּאַסט צו די שבתים, ימים־טובים און געוויינלעכע טעג. אויבן, ביים אַרויפגאַנג צום אַרון־קודש, איז געשטאַנען אַ שטענדער ביי וועלכן נור דער רב פון שטאָט האָט געהאַלטן זיינע דרשות אין „שבת שובה" און אין „שבת הגדול" אָדער ביי אַן אַנדער געלעגנהייט. פון ביידע זייטן פון ארון־קודש זענען געווען אויסגעמאָלט מוזיק־אינסטרומענטן, וואָס לויט דער טראַדיציע האָבן זיך מיט אַ זעלכע באַנוצט די לוויים אין בית־המקדש ווי ס׳ווערט דערמאָנט אין תהלים ק״נ.

קוקנדיק אַרויף פון דריי ריכטונגען — צפון, דרום און מערב — זעט מען די עזרת־נשים. אַ באַלקאָן, וועלכער האָט אַרומגענומען די אויבן דערמאָנטע דריי זייטן. דער אויסנווייניקסטער אויסזען פון דעם באַלקאָן, דאָס הייסט דער טייל וואָס האָט זיך געזען אין דער שול אינעווייניק איז געווען אויסגעמאָלן מיט צוועלף מזלות — סימבאָלן פון די צוועלף חדשים פון יאָר. איבער די געמעלן האָט זיך געזען פּאַר־

צוימונג פון מעטאַל, קינסטלעריש באַאַרבעט.

נאָך ביז היינט לעב איך מיטן געפיל אַז פון אינעווייניק האָט די שול געמאַכט אויף יעדן אַ געוואַלדיק גוטן איינדרוק.

וועגן די וויכטיקע ראָל פון אַ פּלאַץ אין שול פאַר אַ יידן קען מען זען אין דעם וואָרטשפּיל „שטאָט" און „שטעטל". אַ פּלאַץ אין שול האָט געהייסן אַ שטאָט, און אַן אָרטשאַפט באַוווינט פון עטלעכע טויזנט מענטשן הייסט אַ שטעטעלע. אַ שטאָט — אַן אָרט אין שול איז אַריבער געגאַנגען פון דור צו דור אַלס אַ ווערטפולער קנין, וואָס נאָר זייער זעלטן האָט מען אויף אים פאַרציכטעט. פאַר אַ ייד איז געווען פיל לייכטער מוותר צו זיין אויף זיין וווינשטעטעלע ווי אויף זיין „שטאָט" — אָרט אין שול. די שול איז געווען פאַר יעדן יידן אַ מין מיניאַטור־בית־המקדש („מקדש־מעט"). און די אַלע וואָס יחוסן זיך מיט דער שול זענען געבליבן אין מיינע אויגן ווי גרויסע מיוחסים.

און ווי שרעקלעך און גרויזאַם איז דער גורל! קיין שום צאַרן־נביא איז ניט געווען מסוגל צו פאָרויסזען דעם שרעקלעכן חורבן, וועלכער איז געקומען אויפן יידישן פאָלק. דער אָרט, אַ וווּ דריי מאָל אין טאָג האָט מען געהערט „מכלכל חיים בחסד" — שפּייזט זיינע לעבעדיקע מיט פיל גנאָד — איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גרויזאַמען עקזעקוציע־פּלאַץ מיט אַ ריזיקער תלייה, אויף וועלכער מיט אייז מאָל זענען אויפגעהאַנגען געוואָרן צען יידן, פון די חשוב׳סטע בעלי־הבתים אין קהילה מיטן רב לאָסקאָווסקי בראש. די הענט פון די צוררים האָבן זיך אויפגעהויבן אַן שיס ציטער און שוידער צו פאַרטיליקן אַ יידישע קהילה און פאַרניכטן אירע פּראַכט־בניינים מיט וועלכע די קהילה האָט אַזוי שטאָלצירט. צום גרעסטן באַדויערן און ווייטיק איז מקויים געוואָרן די נבואה פון יחזקאל הנביא (יחזקאל ז׳ 22) „ונתתיו ביד הזרים לבז ולרשעי הארץ לשלל וחללוה" (און כ׳וועל איר איבערגעבן אין די הענט פון פרעמדע צום רויב און צו די רשעים פון דער וועלט צום רויב און זיי וועלן זי פאַרשווועכן").

ווי געזאָגט איז דער בית־המדרש געשטאַנען אַנטקעגן דעם הויפּט־אַריינגאַנג פון דער שול. דאָס איז געווען אַן איינשטאָקיקער, פּשוטער פאָלקס־בניין, אָן אַן אויסערלעכן גלאַנץ, אָבער רייך אין אינהאַלט. פון סאַמע באַגינען אָן פלעגט מען שוין קומען אַ הין דאַווענען. נאָכן לעצטן מנין פלעגן זיך צונויפקומען די בחורים וואָס זענען ניט אַוועקגעפאָרן אין די ישיבות למרחקים און דאָס צוליב פאַרשידענע סיבות, מערסטנ־טייל מאַטעריעלע. די בחורים האָבן געלערנט אין קליינע גרופּעס. אַן עלטערער בחור האָט געגעבן אַ שיעור פאַר צוויי אָדער דריי יינגערע, וועלכע זענען נאָר וואָס אַרויס פון „חדר". אַן אַלגעמיינעם שיעור פאַר די עלטערע האָט געזאָגט אַ למדן פון שטאָט, און אין דערזעלבער צייט האָבן די יינגערע תלמידים איינגעחזר׳ט זייער שיעור ביי באַזונדערע טישן אין אַן אַנדערן ווינקל.

און אָט אַזוי האָט זיך געהערט אין פאַרלויף פון מעת־לעת דער דאַווענען, דער גמרא־ניגון, אַ דרשה פון אַ מגיד צווישן מנחה און מעריב. זעלבסט פאַרשטענדלעך אַז

עס זענען אויך געווען איבעררייסן פון דאַווענען און לערנען; ווער ס'האָט פאַרויכערט אַ פּאַפּיראָס און ווער ס'האָט גערוט און אויסגעצויגן די ביינער כדי זיך צו צערשטרייען און צוגרייטן זיך צום ווייטערדיקן לערנען. פון צייט צו צייט פלעגט קומען אַ מוכר־ספרים'ניק און צעלייגן אויף איינעם פון די טישן זיין סחורה. אגב אורחא פלעגט ער דערציילן די נייעס פון די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך אין דער צייט ווען זיינע קונים פלעגן אַריינקוקן אין אַ פּיטשינקן סידור'ל, אַ טאַפּ טאָן אַ פּאָר תפילין אין אַ מיניאַטורפאָרם, אָדער אויפעסן מיט די אויגן אַ בענטשערל, קמיעות, אַ תהילים'ל, אַ „שיר־המעלות'ל" פאַר קימפעטאָרנס און אַנדערע דאָס גלייכן.

אין די ווינטער מאָנאַטן איז געווען אַ צוגאָבלעכע אַרבעט — שאַפן האָלץ צו באַהייצן דעם אויוון.

ס'האָט זיך אויך געטראָפן אַז פלוצים איז אַריינגעפאַלן מיט גרויסן אימפּעט אַ פרוי אין בית־המדרש ווי אַ שטורעם־ווינט און געלאָזן זיך גלייך צום ארון־הקודש, איינגעגראָבן דעם פנים אין פרוכת, אָדער אויפגעפראַלט די טיר פון ארון־קודש מיט אַ יאָמערדיקן געשריי, געוויין און געבעט צו גאָט פאַר אַ געווינערין וואָס איז שווער געגאַנגען צו קינד, זי זאָל וואָס גיכער געהאָלפן ווערן, אָדער פאַר אַ חולה מסוכן, ער זאָל וואָס גיכער באַקומען אַ רפואה שלמה.

צייטנווייז פלעגן די פאַרצווייפלטע ווייבער איבערלאָזן עטלעכע מטבעות אַלס „פדיון" פאַרן זאָגן אַ קאַפּיטל תהלים — אַ סגולה, זייערע תפילות זאָלן שנעלער אָנגענומען ווערן. אין אַ זעלכע פאַלן פלעגט יעדער פון די בחורים צולייגן אַ ביסל קליינגעלט צו קויפן אַ „פּערטל" משקה צו טרינקען „לחיים" פאַרן לעבן און געזונט פונעם קראַנקן.

ניט איינמאָל האָבן מיר זיך צונויפגעלייגט פון אייגענע געלט אום צו קענען פראַווען אַ מסיבת־מצווה לכבוד דעם סיום פון אַ מסכת גמרא.

דאָס לעבן איז געווען שפרודלדיק און אינהאַלטספול. אָט דאָס איז געווען „די שול־גאַס"! מיר האָבן זיך מיט איר באַקאָנט, אָבער דאָס אַלץ וואָס מיר האָבן „געזען" איז ווי אַ טראָפּן אין ים. מ'קען וועגן איר דערציילן נאָך פיל מער, אָבער כ'וועל מיך באַגעניגענען מיטן אָפּשטעלן זיך נאָך אויף איין פּאַקט. טראָץ דעם וואָס אין דער גאַס, ווי מיר האָבן געזען, האָבן ניט אויסגעפעלט קיין ערטער פון תורה און תפילה, דאָך איז געבליבן נאָך אַן אָרט פאַר אַ חברה „עין־יעקב". די „עין־יעקב" חברה האָט זיך געפונען אין אַ פּריוואַטער דירה, וועלכע האָט געהערט צו אַ באַשיידענעם טייערן מענטש, אַן „עמך"־ייד ר' אברהם קלינאָווסקי ז"ל. אַ גאַנצע וואָך האָט ער זיך באַשעפטיקט אין זיין הויז מיט מילך־פּראָדוקציע ווי צום ביישפּיל: קעז, פּוטער, סמעטענע א.א.וו. אָבער דאַקעגן שבת און יום־טוב איז דער פראָנט־צימער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אָרט פון תורה און תפילה. מיין פעטער ר' שמעון הערשבערג ז"ל, אַ ייד אַ ירא־

שמים און אַ גדול בתורה איז געקומען אַהין יעדן שבת אינדערפרי. ער האָט זיך מצטרף געווען צום אָרטיקן מניין און געזאָגט אַ שיעור אין „עין־יעקב".

יאָ, געווען אַ מאָל...!

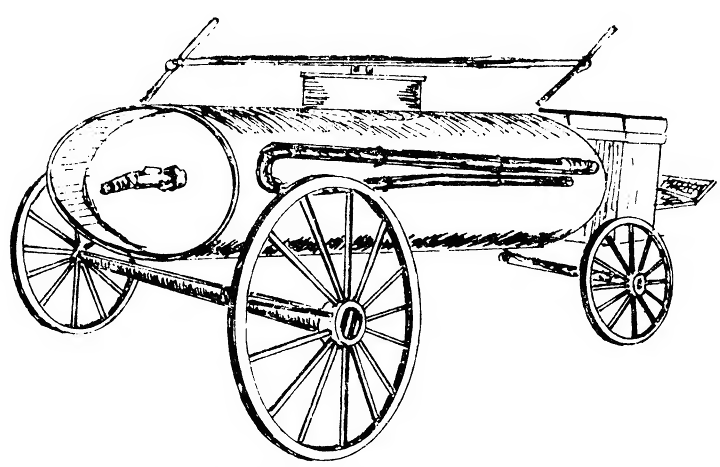
די דאָברע גאַס

און איצט לאָמיר אַריבערגיין צו דער דאָברע־גאַס!

פון אירע ביידע זייטן, לינקס און רעכטס זענען געווען געוועלבער. איין געוועלב האָט אָנגערירט די אַנדערע. די הייזער, מערסטנטיילס צוויי־שטאָקיקע, און די איינ־וווינער האָבן איינער דעם אַנדערן גוט געקאָנט.

די גאַס איז געווען משופּעדיק פון צוויי ריכטונגען, און אין דעם נידעריקסטן פּונקט איז געווען אַ „קאַנאַל", וואָס אַ גאַנץ יאָר איז ער געווען כמעט טרוקן, אָבער אין פרילינג מיטן צוטייען זיך פונעם שניי, און זומער ביי אַ וואָלקן־ברוך, האָט זיך אָנגעפילט דער דאָזיקער „קאַנאַל", און די וואַסערן זענען אַריבער די ברעגעס און דערגאַנגען ביז צו די קעלער־פענצטער פון די הייזער, וואָס האָבן זיך געגרענעצט מיטן „קאַנאַל". טיילמאָל זענען די קעלערס אַפילו פאַרגאָסן געוואָרן. אָפטמאָל, האָט מען דאַן געהערט הילף־רופן „געוואַלד, ראַטעוועט, מ'ווערט פאַרפלייצט!" אין אַזאַ פאַל האָבן זיך צוזאַמענ־געקליבן די שכנים מיט פאַרשידענע כלים אויסצושעפּן דאָס וואַסער.

פאַר די קינדער איז דאָס בכלל געווען אַ גרויסע שמחה, און ספּעציעל ווען

דער וואָגן פון די פייערלעשער

ס׳זענען אָנגעקומען די פייערלעשער מיט זייער וואַסער פּאָמפּע אויסצושעפּן דאָס וואַסער.

אַ גרויסער מעשענער גלאָק, אָנגעהאָנגען אויפן וואָגן, האָט מיט זיין קלינגען שוין פון דערווייטנס אָנגעזאָגט די „גוטע בשורה״: „אָט קומען זיי די פייערלעשער!״

באַצירט מיט די בלאַנקענדע מעשענע קאַסקעס, מיט די רימענס אונטער די גאָמבעס, מיט לעדער קלאַפּעס צו באַשיצן דעם נאַקן, אָנגעטאָענע אין די טונקל־בלויע אוניפאָרמען מיט רויטע לאַמפּאַסן, גאַליפּע הויזן אַריינגעלאָזן אין די שפּיגל־אויסגעפּוצטע שטיוול מיט הויכע כאָליעוועס, אַרומגעגאַרטלט מיט אַ ברייטן לעדער־גאַרטל פון וועלכן ס׳האָבן אַראָפּגעהאָנגען פון אַלע זייטן פאַרשידענע מכשירים ווי אַ העקל, אַ האַקן, אַ קירקע און אַנדערע, און אַלץ אויסגעפּוצט און אויסגעבלאַנקט, דער וואָגן איינגעשפּאַנט אין צוויי „לייבן־פערד״ — און אָט אַזוי זענען זיי אָנגעפאָרן מיט זייער גאַנצער פּראַכט.

דער „עולם״ האָט זיך צעשפּאָלטן אין צוויי רייען אום דורכצולאָזן די פרייוויליקע רעטערס.

מיר קינדער זענען געשטאַנען מיט אויסגעגלאָצטע אויגן צוקוקנדיק זיך מיט קנאה און וואַרשיינלעך האָט יעדער איינער פון אונדז געטראַכט ביי זיך: „אָ ווי קען מען ווערן אַזעלכע ווי זיי?״.

און די רעטונגס־אַקציע — דאָס אויסשעפּן דאָס וואַסער האָט זיך אָנגעהויבן.

די עלטערע האָבן זיך געשטעלט פרייוויליק צום שעפּן, און, מיר, קינדער, האָבן זיך אַרומגעפּלאָנטערט צווישן די פיס, אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די שיך, אויסגעטאָן דעם כאַלאַט און געטאָפּטשעט זיך אינעם וואַסער און אין דער בלאָטע. מאַנכעס מאָל האָט אונדז „אָפּגעגליקט״, ווען די דערוואַקסענע זענען מיד געוואָרן, האָבן דאַן מיר אויס־געפירט זייער אַרבעט. מ׳דאַרף ניט פאַרגעסן אַז דאָס וואַסער איז געשעפּט געוואָרן מיט אַ האַנטפּאָמפּע, וועלכע האָט געברויכט לכל הפחות פיר פּערזאָנען צו צוויי פון יעדן זייט. די פּאָמפּע איז באַשטאַנען פון אַ צילינדער און אַן אַקס, צו וועלכן ס׳איז געווען אָנגעשלאָסן די פּלומפּ־שטאַנג.

אַזאַ פאַל האָט געהאַט אין זיך גענוג שפּאַנונג צו צעפלאַמען די פאַנטאַזיע פון די קינדער אין דער גאַנצער סביבה. (אַזוי ווי „די שריפות אין כתריאליווקע״ ביי שלום עליכם).

אַרום איין טייל פון „קאַנאַל״ זענען געשטאַנען די הייזער פון הערצקע סאַמסאָן, און שוואַרצמאַן און אַרום דעם אַנדערן טייל, די הייזער פון אָקלאַדעק און אייזיק סענ־דער געלבאַרד, נחמיה געלבאַרד׳ס פאָטער ז״ל.

אין אייזיק סענדער געלבאַרד׳ס הויז (דער בלעכער) האָט זיך געפונען וואָווע פּרוינד׳ס געוועלב.

אין יענע צייטן זענען געווען געציילטע מענטשן, וועלכע האָבן אַבאָנירט אַ טאָג־צייטונג. די משכילים פון דער סביבה האָבן זיך צוזאַמענגעקומען ביי יעדער געלע־גנהייט אין וואָווע פּרוינד׳ס געוועלב און געלעזן צוזאַמען די צייטונג. זיי האָבן דיס־

קוטירט איבער פאַרשידענע טעמעס, וועלכע זענען דאַן געווען אַקטועל מיט אַזאַ ברען, ווי ס׳וואָלט געלעגן אין זייערע הענט די מעגלעכקייט צו ענדערן די וועלט.

די דאָברע־גאַס האָט זיך פאַרענדיקט; פון לינקס די טאַרגאָווישקאַ און פון רעכטס די בריקוועגס. אין המשך — עטלעכע צענדליק מעטער, געפינט זיך לינקס דער שטאָ־טישער פאַרק, און אין זיין ענדע אַ שמאָל שטעגל, וועלכע האָט אים אָפּגעטיילט פון דעם יידישן בית־עלמין. רעכטס, אַנטקעגן דעם שטעגל האָט זיך געפונען אַ מיל, וואָס האָט זיך געגרעניצט מיט די „וואַניעס״. אַ מאָל האָט דאָרט געוווינט אברהם לייזער שאָטאַן מיט זיין משפחה, און פונעם מאָמענט ווען די דאָזיקע יידישע משפחה איז אַריבער וווינען פון דאָרט אין שטאָט גופא האָט זיך גערעכנט דער דאָזיקער געגנט אַלס אַ טיפּיש קריסטלעכער, און איז געווען אַ בולט׳ער סימן אַז מ׳איז דערגאַנגען צום עק שטאָט.

מקווה־גאַס

לאָמיר איצט אין המשך פון אונדזער שפּאַציר באַזוכן די „מקווה־גאַס״.

די גאַס פאַרדינט דערמאָנט צו ווערן צוליב דעם „מקווה־הויף״. דער דאָזיקער הויף מיט זיינע בנינים אין אים האָבן געשאַפן אַ מין פאַרשידנפאַרביקן קהילה־צענטער. אין פראַנט פון הויף — דאָס הויז פון רב לאַסקאָווסקי ז״ל. טיפער אין הויף איז געווען דאָס „גערער שטיבל״, נאָך טיפער — די מקווה.. ביי דער מקווה — די דירה פון שול־שמש ר׳ אהרון יואל, וואָס איז געווען אויך אַ סופר סת״ם, און אויך די דירה פון יענקעלע מלמד מיט זיין „חדר״...

די אַלע בנינים זענען געווען איינשטאָקיקע און האָבן זיך ניט אויסגעצייכנט מיט עפּעס באַזונדערס. און דאָך האָבן געמוזט די מערהייט יידישע איינוווינער פונעם גאַנצן שטעטל אָנקומען צו דעם דאָזיקן צענטער סיי אינדערפרי און סיי אין אָוונט, און איבערהויפּט אין די שבתים און ימים־טובים. דאָ האָט זיך שטענדיק געטומלט פון יידן. ווער ס׳איז געגאַנגען אין מקווה אַריין, ווער אין שטיבל און ווער צום רב פרעגן אַ שאלה. דערצו נאָך „חדר־יינגלעך״ וואָס זענען געגאַנגען לערנען אין „חדר״.

אין איינגאַנג פון דער מקווה ביי דער טיר איז געשטאַנען אַ טישל, ביי וועלכן ס׳איז געזעסן דער מקווה׳ניק און האָט אויפגעמאָנט מקווה־געלט. דער מקווה׳ניק איז אַרומגעלאָפן הין און צוריק צווישן דעם מקווה־זאַל און צווישן דעם קעסל־צימער אָן אויפהער.

און טראָץ דעם אַרומשמייען פון דעם מקווה׳ניק וואָלט ער זיכער ניט געקאָנט מפרנס זיין זיין משפחה ווען ער וואָלט ניט צוגעאַרבעט אין פרייע טעג ביי זיין האַנט־וועבשטול, וועבנדיק פראָסטע לייוונט פאַר די פויערים.

זלמן בומס (דער מקווה׳ניק) פון זייט כ׳האָב אים געקאָנט, נאָך פון די יונגע יאָרן, האָט שוין געהאַט גרויע האָר. ווייזט אויס, אַז נאָך בעפאָר זיין געבוירן האָט דער מלאך

וואָס איז ממונה איבערן מזל, אים געשעפּטשעט אין אויער וואָס אים דערוואַרטעט אין לעבן, און וואַרשיינלעך איז דער „שנעל״ איבער זיין אויבערשטער ליפּ געוועזן אַ צו שוואַ־כער און דעריבער האָט ער ניט פאַרגעסן, שטאַרק זיך איבערגענומען און פון גרויס צער אויף זיין ביטערן גורל איז ער גרוי געוואָרן יונגערהייט און דער אומעט איז אַלע מאָל געווען אויסגעגאָסן אויף זיין געזיכט. כ׳קען מיך ניט דערמאָנען בשום אופן אַז כ׳האָב אים געזען אַמאָל אַ לאַכעדיקן אָדער אַ שמייכל אויף זיינע ליפּן. געוווינט האָט ער בשכנות מיטן סאַכאַטשעווער שטיבל.

אַלס קינדער אין שטיבל, און אַ זעלכע זענען געווען ניט ווייניק, האָבן מיר געפלעגט אין צייט פון דאַווענען, צענדליקער מאָל אַריינגיין צו דעם מקווה׳ניק, אין זיין דירה, און שטענדיק מיט אַן אַנדער בקשה — דאָ אַ ביסל וואַסער צום טרינקן, דאָ „ווי שפּעט ס׳איז?״, און נאָך און נאָך פאַרשידענע אַנדערע אויסריידן. כ׳דאַרף זיי נאָכזאָגן זייער שבח, אַז ניט דער מקווה׳ניק און ניט זיין ווייב די בעדערין, האָבן קיינמאָל אויף אונדז זיך ניט געבייזערט און קיינמאָל גאָרניט אָנטזאָגט. זיי האָבן אַלץ אָנגענומען באהבה, אַזוי ווי דאָס וואָלט געווען אַ גזירה מן השמים און מ׳טאָר איבער דעם ניט נאָכטראַכטן. פאַרשטענדלעך אַז אום צו דערפילן אַלע אונדזערע בקשות האָבן זיי געדאַרפט זיין באַשאַנקען מיט אַ סך געדולד און אויסדויער. און ס׳וואָלט אַוודאַי כדאי געווען צו בעטן ביי זיי סליחה און מחילה פאַר די אַלע באַלעסטיקונגען, אָבער ליידער זענען זיי מער ניטאָ. געבענטשט זייער אָנדענק!

די דערינערונגען וועגן דער מקווה אַליין געהערן ניט צו די פרייליכסטע, אָבער ס׳איז דאָך אוממעגלעך צו שילדערן אַ יידיש שטעטל און אַריבערהיפּן איבער אַזאַ וויכטיקן אַנשטאַלט. דאָס עצם טובל זיין זיך ערב שבת איז שוין אַן און פאַר זיך געווען אַ שטיק פאַרגניגן און נאָך דערצו קומענדיק אַהיים נאָך דער מקווה — איינער פאַרזוכט פון שבת׳דיקן צימעס, אַן אַנדערער דערכאַפּט זיך דאָס האַרץ מיט אַ ביסל לאָקשן מיט הינער־יויך, אַן אַנדערער אַ גלאָז טיי מיט אַ אייערקיכל צום פאַרבייסן, בענטשט „על המחיה״, מ׳נעמט אַראָפּ פון זיך די וואָכעדיקע בגדים, מ׳קריכט אַריין אין די שבת׳דיקע, אין דער זעלבער צייט שמירט מען אויס די שטיוול מיט טראַן, מער גידישע יידן עפּענען אויף די שענק און נעמען אַרויס די שוואַרצע זיידענע זשופּעצעס, געמזענע שטיוולעטן אָדער שטיוול, די סאַמעטענע היטלען אָדער שטריימלעך און מ׳איז זיך דאַביי מכוון צו די אינטימע כוונות פון סודותדיקע סודות אין וועלכע דער הייליקער שבת איז איינגעהילט.

אָט דער דאָזיקער פאַרגעניגן איז ניט צו באַשרייבן און נאָר דער וואָס האָט דאָס אַליין מיטגעמאַכט קען עס פאַרשטיין און פילן. און אָט איז געקומען די מינוט; די מאַמעס בענטשן איבער די שבת־ליכט, די טאַטעס נעמען צונויף די קינדער און גייען צוזאַמען צו קבלת־שבת ווער אין שול און ווער אין שטיבל.

ס׳גערער שטיבל רוישט ווי אַ בינשטאָק פון גרויסן עולם מתפללים. די גערער

,דינאַסטיע׳ האָט אַרום זיך קאָנצענטרירט אַ גרויסן צאָל יידן אין גאַנץ פוילן, און איבערהויפּט אין צענטראַלן פוילן. אין יעדער שטאָט און שטעטל האָבן זיך געפונען שטיבלעך מיט די נעמען פון די רבייאישע ,דינאַסטיעס׳ צו וועלכע זיי האָבן צוגעהערט ווי צום ביישפּיל; סאָכאַטשעווער, אַלעכסאַנדער, גערער און אַנדערע. אָבער די גרעסטע צאָל חסידים האָבן געדאַווענט אין די גערער שטיבלעך. פאַרשטייט זיך אַז אויך ביי אונדז אין דוואָרט איז אויך ניט אַנדערש געווען.

דער בנין פון גערער שטיבל איז ניט געווען קיין פּראַכטפולער. פון אויסערלעכן אויסזען האָט ער זיך מיט גאָרניט אויסגעצייכנט. אָבער ווי ס׳ווערט געזאָגט „ניט דער מדרש איז דער עיקר, נאָר די מעשים״. און די מעשים האָבן ניט געהאַט מיט וואָס זיך צו פאַרשעמען. אין די פיר ווענט פון שטיבל האָבן זיך ביי יעדן דאַווענען געפונען חסידים און אנשי־מעשה, אַ סך יונגע לייט צווישן זקנים מופלגים, גדולי תורה און יראי־שמים. אין יענער צייט, וועגן וועלכער איך דערצייל אייך דאָ זענען נאָך געווען ביים לעבן די תלמידים פון דעם „חידושי הרי״ם״ און פון דעם „שפתי־אמת״. (די רביים האָבן זיך אָנגערופן לויט זייערע ספרים, וועלכע זיי האָבן מחבר געווען). וועט דעריבער ניט זיין קיין ווונדער, אַז צווישן דעם גרויסן קהל האָבן זיך קאָנצענטרירט די פירנדע פערזענלעכקייטן און פאָרשטייער אין די שטאָט־און־קהילה־אַנשטאַלטן, ווי ראַטמענער, לאַווניקעס, דאָזערס און אַנדערע.

און אַזוי ווי איך באַמי מיך צו זיין טריי דער אויפגאַבע ניט אָפּצולענקן פון די טעמעס, וועלכע כ׳האָב באַשלאָסן צו באַשרייבן, וועל איך פאָרלויפיק איבערהיפּן איבער די מענטשן און אינסטיטוציעס, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דעם הויף. וועגן דעם אַלעם וועל איך זיך, ווי ווייט מעגלעך, באַמיען צו דערציילן אין אַ באַזונדערן קאַפּיטל.

לאָמיר איצט איבערגיין צו די „בריק־וועגס״!

ב ר י ק ־ ו ו ע ג ס

אין דער אמת׳ן איז שווער איינצוטיילן דעם קוואַרטאַל אין גאַסן. און די סיבה איז אַ גאַנץ פּשוטע און קלאָרע. דער באַגריף „גאַס״ באַדייט מערסטנטייל אַ וועג פאַר־בויט געדיכט פוןביידע זייטן מיט הייזער, און די ענגשאַפט און די אָנגעשטאָפּטקייט פון צווישן די מויערן פון די הייזער פון ביידע זייטן שטערן, ממש, דעם מענטשן פריי אָפּאָטמען, אָבער גאַנץ אַנדערש איז געווען דאָ. ווי נאָר דו ביסט אָנגעקומען אַהער האָסטו זיך באַפרייט פון דעם דרוק פון די מויערן. אַ הויז דאָ, אַ הויז דאָרטן, פיל פרייע־פּלעצער און פּלעצער מיט בוי־האָלץ צום פאַרקויפן. אַן אייגנאַרטיקע אַטמאָספער, אַן אַטמאָספער פון פעלדער, טייך און לאָנקעס. אין פלוג גענומען עפּעס ניט קיין יידישע אַטמאָספער, מער אַ גוישע, און דאָך האָבן דאָ געוווינט אייניקע יידישע משפחות ווי די ברידער לייזער און יעקב מיכאל מונטער, פאַמיליע לאַסקאָווסקי, פאַמיליע קאָזשאָל און

אַנדערע. זיי אַלע זענען געווען פאַרבונדן אין אַ גרעסערער אָדער קלענערער מאָס מיט לאַנדווירטשאַפט. אייניקע פון זיי האָבן באַאַרבעט זייערע אייגענע פעלדער און אַנדערע האָבן זיך באַשעפטיקט מיטן קויפן און פאַרקויפן לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן. טראָץ די אייגנאַרטיקע באַשעפטיקונג פון די דערמאָנטע איז דאָך געווען אַ אונטערשיד צווישן זיי לכל הפחות אין מאַטעריעלן זין. לייזער מונטער האָט זיך אין זיינער צייט גערעכנט אַלס דער „גביר" פון שטעטל. זיין ווירטשאַפט איז געווען די גרעסטע פון אַלע יידישע לאַנדווירטן. די היטלערישע רוצחים האָבן ניט געמאַכט קיין שום אונטער־שיד צווישן סוחר און ערדבאַזיצער און זיך באַצויגן צו אַלע יידן ענלעך און באַשטימט פאַר זיי דעם זעלבן גורל.

דער דאָזיקער קוואַרטאַל האָט זיך מיט זיין אויסערלעכן אויסזען צוגעפּאַסט צו די יאָר־סעזאָנען; ווינטער, ווען דער טייך איז געווען פאַרפראָרן און פאַרדעקט מיט אַ דיקער שיכט פון אייז, האָבן די פּראָדוצענטן פון לייכטע געטראַנקען געדונגען אַר־בעטער זיי זאָלן אויסהאַקן ס'אייז ס'זאָל קלעקן צום קילן זייער „סחורה" אין די זומער־מאָנאַטן. און וואָס דער ווינטער איז געווען שווערער אַלץ גרעבער איז געווען דער אייזשיכט. די געדונגענע אַרבעטער זענען אַרויס צום טייך מיט העק, גראָב־אייזנס און פאַרשידענע אַנדערע כלים צו צעברעכן דאָס אייז. די אַרומשווימנדע אייזקריעס האָט מען אַרויסגעשלעפּט פונעם טייך, אָנגעלאָדן אויף שליטנס און געבראַכט אין די הויפן אָדער אין די קעלערס איינצולאָגערן.

און דאָס איז דער אופן פון איינלאָגערן: אַ שיכט זעגעכץ און אַ שיכט אייז און אַזוי ווייטער. אין די קעלערס האָט מען דאָס אייז געלייגט אין אַ פלאַכער פאָרם, דאַקעגן אין די הויפן האָט מען געלייגט אין פאָרם פון אַ פּיראַמידע. (פאַרשטייט זיך אַז ס'איז אומנייטיק צו אונטערשטרייכן אַז אין יענע צייטן האָט מען נאָך ניט געוווּסט פון עלעקטרישע אייז־קאַסטנס און פון קינסטלערישער אייזפאַבריקאַציע).

ווי ס'זאָל ניט זיין איז דאָס אַלץ געווען אַ גרויסע אַטראַקציע פאַר די קינדער, וועלכע זענען געשטאַנען און צוגעקוקט זיך צו דעם אַלעם און שטאַרק זיך באַאיינדרוקט פון די גיגאַנטישע אונטערנעמונג פון איינברעכן דאָס אייז און דאָס אָנלאָדן און אויס־לאָדן די ריזיקע אייזקריעס און זייער איינלאָגערונג.

שפּעטער מיטן אָנקומען פון פרילינג, ווען דער פאַרפראָרענער טייך האָט אָנגעהויבן אָפּגיין, זענען די וואַסערן אַרויס פון די ברעגעס און פאַרפלייצט שטחים און דער־גאַנגען זאָגאַר צו די ערשטע הייזער אין דער דאָזיקער געגנט.

און ווער איז געטראָפן געוואָרן פון דער דאָזיקער פאַרפלייצונג אויב ניט די יידישע הייזער? (אָט, מזל פון יידן?!).

מילא, די וואַסערן האָבן שוין דאָס זייערע אָפּגעטאָן, איצט מעגן זיי שוין פליסן אין זייערע ברעגעס.

וואָס פאַר איינעם אַ פאַרלוסט, איז פאַר אַן אַנדערן אַ ריינער רווח. די גוט באַוואָ־

סערטע לאַנקעס, פעלדער און סעדער זענען זיך פאַרצויגן געוואָרן מיט גרינס, מיט בליאונג, און שפּעטער צו זומער האָבן זיך געזען אויף די זעלבע פעלדער און לאַנקעס אַרבעטער, וועלכע האָבן געשניטן דאָס היי אָדער די תבואה, איינגעבונדן די געשניטענע זאַנגען אין בינטלעך, און נאָכן איבערטריקענען האָט מען זיי אַנגעלאָדן אויף די וועגענער און אַוועקגעפירט אין די שייערס. נאָך שפּעטער האָט מען אויך געקאָנט הנאה האָבן פון די פאַרשידענע פרוכטן פון די סעדער אין דער דאָזיקער געגנט.

ל״ג בעומר

דער אָנגענעמסטער אָנדענק, וואָס האָט זיך שטאַרק איינגעקריצט אין מיין זכרון און איז פארבונדן מיט דער דאָזיקער געגנט — איז ל״ג בעומר, דער סימבאָל פון דער יידישער גבורה.

אין דעם טאָג האָבן די מלמדים זיך דערלויבט עובר צו זיין אויף דער עבירה פון „ביטול־תורה״, און האָבן פארבראכט צוזאמען מיט זייערע תלמידים אויפן שויס פון דער נאטור און אַ ביסל הנאה געהאט פון „עולם הזה״.

איייניקע טעג פאַר ל״ג בעומר האָבן די „חדר״־יינגלעך צוגעגרייט פיילנבויגנס צום אָנדענקונג פון די יידישע העלדישע קעמפער אין די צייטן פון בר־כוכבא. מיר זענען געווען פול מיט התלהבות און געגרויסט זיך מיט זייער גבורה. און דאָס אלץ וואָס מיר האָבן געוווסט וועגן ל״ג בעומר איז דאָך געווען אַ דאנק די מלמדים, וועלכע האָבן ניט געזשאלעוועט קיין צייט און קיין מי צו דערציילן אונדז אין דער צייט פון ל״ג בעומר־אויספלוג אַלע לעגענדעס און דערציילונגען וועגן דעם אָ טאָג. אין דער רחבות פון די פעלדער, באפרייט פון דער אייגנשאַפט פון די קליינע דירות אין די שמאָלע געסלעך האָבן מיר אָפּגעאָטעמט פריי און אַריינגעשעפּט אין זיך די פרישע זויבערע לופט.

ל״ג בעומר אין דער פרי האָבן מיר זיך אַלע פאַרזאַמלט אין „חדר״. יעדעס קינד האָט געבראכט מיט זיך עסן; הארטע אייער און געבעקס, וועלכע מ׳מעג עסן אָן „נטילת ידים״.

מיר זענען אַרויס אין אַ מיליטערישן סדר, צו דריי אין אַ שורה, און אָט אַזוי אין אַ מוסטער האַפטער אָרדנונג האָבן מיר אָנגעהויבן אונדזער מאַרש. אָבער ניט לאַנג האָט אָנגעהאַלטן די מיליטערישע דיסציפּלין. לאַנגזאַם האָט זיך אָנגעפאַנגען א שפּארעניש אין דער פאָרם פון אַ פאַרמעסטונג צווישן די קינדער: וועמען׳ס בויגן איז מער אָנגעצויגן, וועמען׳ס פייל איז שארפער און שפּיציקער און ווער וועט זיין אַ בעסערער שיסער? אַזוי אַרום האָבן זיך צעמישט די שורות. מיר זענען געווען אַזוי איבעראַשט און אַזוי צוקאָכט, אַז מיר האָבן גאָרנישט געפילט אַז מ׳איז שוין דערגאַנגען צום ציל.

דער „רבי״ האָט אויסגעזוכט אַ פאסיקן אָרט צו רוען. מ׳האָט ארויסגענומען דעם עסן פון די רענצלעך און קאָנצענטרירט אין איין אָרט כדי מקיים צו זיין א בשותפות׳־דיקע סעודה אין פולן זין פון וואָרט, ווייל דאָס האָט ווארשיינלעך געדארפט סימבאָ־

ליזירן די שרעקלעכע טעג פון דער באלאגערונג פון ביתר און אנדערע שטעט אין וועלכע די יידישע קעמפער, זייענדיק אין אַ זייער שווערער לאַגע, האָבן געמוזט טיילן זיך מיט יעדן ביסן און מיט יעדן טראָפּן וואַסער. (דאָס איז על כל פנים מיין סברה).

דער „פיקניק" האָט זיך אָנגעהויבן. דער רעש איז געווען גרויס; אָפּגעגעסן אַריינגעכאַפּט דעם „על המחיה" און שנעל זיך צוזעצט לויטן באַפעל פון רבין אין א האַלבן קרייז, אנטקעגן אונדז דער „רבי" און ער האָט אונדז דערציילט וועגן ל"ג בעומר. אַזוי האָבן מיר פארבראכט ביז האַלבן טאָג. און דאן האָבן מיר זיך פאַנאַנדער־געגאנגען און אַ האַלבער טאָג שטייט נאָך צו אונדזער פארפיגונג, פריי פון לימודים. אַ טייל פון די פרייע צייט האָבן מיר אויסגעניצט אויף פאַרשידענע שפּילערייען; קעגנזייטיקע מלחמות צווישן גרופּעס און יחידים און געענדיקט מיט דעם שפּיל פון „בלינדז" (באהאלטעניש).

דער פּרעקטיקער ל"ג בעומר איז פארביי און נאָך אים קומען אָן שווערע פאַר־מאטערנדיקע הייסע זומער־טעג אָן אַ שום מעגלעכקייט זיך אָפּצוקילן אין די דער־פרישנדע קילע וואַסער פון דער וואַרטע, ווייל אין די „ספירה־טעג" פירט מען זיך ווי אין טרויער־טעג — דאָס באָדן זיך איז דאָך א תענוג — און ווי קען מען אין טרויער־טעג זיך פאַרווײַלן און האָבן הנאה פון לעבן? מיטן אנקומען פון „שבועות", דער יום־טוב פון מתן־תורה האָבן מיר אַ ביסל אָפּגעלעבט.

ש ב ו ע ו ת

ערב יום־טוב זענען די יידישע הייזער און בתי־תפילה באַפּוצט געוואָרן מיט פיל גרינס. די ריחות פון פעלדער און לאָנקעס זענען אַריינגעבראַכט געוואָרן אין די שטיבער ממש און האָבן געבראכט מיט זיך אַן אויפלעבונג און אַ דערפרישונג.

„דאָס גרינס אויף שבועות" האָט געדינט אַלס אַ סימבאָלישער אויסדרוק צו דעם וואָס ווערט דערציילט אין „מגילת רות", וועלכע מיר האָבן אַזוי פיל איינגעחזר'ט אין „חדר" פאַר יום־טוב. די דערציילונג הויבט זיך אָן מיט הונגער און טויט, און אין איר המשך הערן מיר רות'ס אויפקלערונג פאר נעמי; „דיין פאָלק — איז מיין פאָלק, דיין גאָט איז מיין גאָט!" און ענדיקט זיך מיט רות'ס גיין אויפקלויבן זאנגען אויף די פעלדער, ווייל דאן איז געווען די צייט פון גערסטן־שניט.

די דאָזיקע מגילה בלויז אַלס דערציילונג, אפילו ניט נעמענדיק אין אכט די באהאלטענע סודות'פולע כוונות וועלכע זענען אין איר פארבאָרגן, האָט אונדז שטארק געריירט און געווען זייער נאָענט צום הארצן. ניט איינער האָט אפילו געלאָזן אַ טרער, און מיר האָבן אָפּגעזיפצט מיט א דערלייכטערונג פון דעם „גוטן סוף" פון דער דערציילונג און פון דעם אַז ס'ווערט באַצאָלט פאַרן ליידן, און אַז פאַרן יידישן פאָלק וואקסט אַ דערלייזער אין געשטאלט פון משיח בן דוד.

אין מיין זכרון פאַרנעמט אויך אַ בכבודיקן פּלאַץ דער גשמיותדיקער טייל פון דעם יום־טוב, כלומר, די שבועות־מטעמים, די געבאַקענע, געבראָטענע און געפּרעגלטע

מילכיקע מאכלים. אין די „מילכווארג" איז פארבאהאלטן אַ גרויסער אוצר פון מעג־לעכקייטן. ווער איז דען פעאיק אויסצורעכענען און איבערציילן אַלע זייערע נעמען און צונעמען פון די שבועות־מאכלים?! כ׳בין זיך מודה און מתוודה אז כ׳האָב זיי שטאַרק ליב געהאט. און לאָמיר זאָגן, אז כ׳האָב זיי ליב געהאַט ניט נאָר בלויז מקיים צו זיין אַ מצווה, נאָר פשוט צוליב די טויזנט טעמים וועלכע האָבן זיך געפונען אין זיי, ווי צוםביישפיל; אַ קרעפּל אָנגעפּילט מיט קעז צוגעגעבן דערצו אַ ביסעלע צימרינג, אַ ביסעלע ראָזשינקעס געפּרעגלט אויף פוטער, דערלאַנגט צום טיש מיט אמת׳ע סמעטענע, אָדער אַ גוטער קעז־קיכל, פארטרונקען מיט אַ גלאָז מילך א.א.וו. נו, צי האָט שוין „אַ שטיקל" הנאה פון „עולם־הזה" גאָר קיין ווערט ניט?!

„עולם־הזה" איז טאַקע ניט קיין שה״י פה״י, אָבער מיר מוזן ממשיך זיין מיט אונדזער טעמע „שבועות".

אַ הייליקער און זייער בכבודיקער סימבאָל, וועלכער איז פאַר זיך אַליין זייער וויכטיק, שטעקט אינעם נאָמען „מתן תורה". ס׳ווערט דערציילט אין מדרש און אין אַנדערע מקורות, אַז ווען הקב״ה האָט באַשלאָסן צו באַשענקען די מענטשהייט מיט דער הייליקער תורה, האָט ער זיך געוואָנדן צו אַלע זיבעציק פעלקער אום זיי באאיינפלוסן צו נעמען אויף זיך דעם עול פון דער תורה, האָבן זיי געפרעגט דעם „כביכול" „וואָס פאַרפליכטעט אונדז די תורה?", האָט דער רבונו של עולם געענטפערט — קודם כל די עשרת הדברות מיט אַלע לאַוון -- האָבן זיי אים שוין ניט געלאָזט ווייטער ממשיך זיין און האָבן גלייך אויסגעשריען: „מיר וועלן ניט קענען ביישטיין דעם דאָזיקן נסיון, די תורה איז ניט פאַר אונדז!" אָדער אַ צווייטע אגדה: דער שטרייט פון די בערג, ווער פון זיי וועט זוכה זיין אויף אים זאָל געגעבן ווערן די תורה. יעדער בערג אן און פאר זיך האָט זיך געזען ראוי צו דער דאָזיקער זכיה, יעדער האָט זיך באַרימט מיט זיין „יחוס" — „איך בין דער העכסטער, איך בין דער גרעסטער, איך בין דער גיגאַנטישסטער א.א.וו.". און צו ענדע האָט אָנגענומען די תורה דאָס פאַרוואָגלסטע, קלענסטע און שוואַכסטע פאָלק און דווקא אויף דעם נידריקן, שפלדיקן נאַקעטן באַרג.

און ווייטער דער פּאָעטיש טיפזיקער און סודותפולער לויבגעזאַנג „אקדמות". אין ערשטן טייל פון דעם גרויסן געזאנג לויבט דער מחבר און פארערט מיט אנער־קענונג די גרויסקייט און רומפולקייט פון השם יתברך, און ענדיקט די „אקדמות" מיט דעם שכר פון די צדיקים — זייער חלק אין דער סעודה פון „אחרית הימים". אין דער קינדערישער פאַנטאַזיע האָט זיך אַלץ אַזוי צעשפּילט אַז ס׳האָט אָנגענומען אַ פאָרם ווי דאָס וואָלט געשען אין דער ווירקלעכקייט. כ׳האָב געזען כמעט באַשיימפערלעך דעם גיגאַנטישן קאַמף צווישן די מעכטיקע באַשעפענישן: דער שור הבר מיטן לוויתן אויף די רעכט צו זיין ז׳ער הויפּטייל פון דער סעודה. די ברומעריי און דער רעש וואָס האָט זיך געשאַפן בעת דעם צוזאמענשטויס האָט אויפגעציטערט די פונדאמענטן פון מיין קליין וועלטעלע. און איבער אלעם — די לאנג־געדעקטע טישן מיט די גן־עדן טעמים; דער יין המשומר, די פאַרבייסונג, און אַרום זיי די טייכן פון אפרסמון,

וואָס פאַרשפּרייטן דעם אָנגענעמען פרעכטיקן דופט. און די מלאכים אין פאַרשיידענע געשטאַלטן׳ וועלכע שוועבן צווישן די טישן און באַדינען די האָכגעשעצטע געסט.

אין אָט די אַלע דערציילונגען איז געווען גענוג שפּאַנענדער מאַטעריאַל אויפֿ־צורייצן מיין פֿאַנטאַזיע אַז איך פון זיך זעלבסט זאָל קענען זיי נאָך מער באַפּוצן און באַרייכערן. און באמת, אין יענע צייטן, האָב איך געשוועבט אויף די פליגלען פון מיין דמיון אין די עולמות עליונים.

די יום־טוב טעג זענען פאַרביי און מיט זיי די אַלע אָנגענעמע איבערלעבונגען. אין חודש סיון, איז בדרך כלל, גענוג וואַרעם און מ׳דאַרף זיך שוין פאָרבאַרייטן צום באָדן זיך אין טייך. אין דעם דאָזיקן סעזאָן האָבן די דערוואַקסענע בחורים זיך נוהג געווען יעדן פאַרנאַכט גיין צום טייך זיך באָדן. מיר, די יינגערע, האָבן זיך נאָך זיי נאָכגעשלעפּט.

די גוטע שווימער האָבן זיך פאַרמאָסטן צווישן זיך ווער פון זיי וועט מער אַדורכשווימען און צום סוף דערגיין צו די „פּאָליס״ (פילייכט אַ פּלאַץ פון וואַשן וועש) אויפן צווייטן זייט בריק. דאָס איז געווען דער טיפסטער אָרט אין טייך און דער געפערלעכסטער צוליב דעם פלאָנטער פון פאַרשידענע בעלקעס אין טייך, אויף וועלכע ס׳האָט זיך געשטיצט דער בריק. ס׳זענען געווען אויך פאַלן, וואָס שקצים האָבן זיך גערייצט מיט די יידישע בחורים. דאַן איז ענטשטאַנען אַ גרויסע בהלה און מיר זענען אַנטלאָפן, יעדער אין אַן אַנדער ריכטונג. ס׳האָט אָבער אויך געטראָפן

איין שפּיעלער פעלט, צוליב זיין קראַנקייט (1926).

אַז מ׳האָט זיך קעגנשטעלט, און דער אויסגאַנג פון קאַמף איז געווען אָפּהענגיק פון די כוחות־פאַרמעסטונג.

אין דער דאָזיקער געגנט איז יעדן זונטיק פאַרגעקומען אויך אַ פוסבאָל־פאַרמעסט צווישן פאַרשידענע מאַנשאַפטן. דוכט זיך מיר אַז אויך אַ יידישע האָט גענומען אַן אָנטייל אין די פאַרמעסטונגען — יאָ, אָבער ווי קומט אַ ישיבה־בחור צו אַ פוסבאָל?!

יעדנפאַלס איז די „בריקוועגס" געווען אַן אָפּפרישנדיקע סביבה און האָט געווירקט גוט אויף אַלע אירע באַזוכער.

פון דעם אלעם וואָס כ׳האָב דערציילט, האָבן מיר באַוויזן, ווי געזאָגט, דערקענען דוואַרט, מיט אירע גאַסן און פּלעצער. וואָס אַן אמת אין אַ באַגרענצטער מאָס, ממש אויפן שפּיץ מעסער. איבעראַל האָט זיך געפילט ס׳ברויזנדע לעבן און די לעבהאַפטע טעטיקייט פון די איינוווינער ווי ס׳איז געווען דער שטייגער אין אַ שטעטל פון אַ געמישטע באַפעלקערונג אַזוי ווי דוואַרט. ליידער וועלן מיר ניט אריינגיין אין פּרטים וועגן דעם, ווייל אונדזער ציל איז דערציילן וועגן די יידן פון שטעטל און ניט שרייבן סתם געשיכטע. מיר וועלן זיך, אויב אַזוי, באַגניגענען מיט דעם וואָס מ׳ר האָבן דערציילט און לאָמיר איבערגיין צום נעכסטן קאַפּיטל.

יידישע פּרנסות אין דוואַרט

אויסער ספּעציעלע פּראָפעסיעס, וועלכע זענען אויסשליסלעך געלעגן אין די פּוי־לישע הענט ווי צום ביישפּל סטאָלעריי, בוי־אַרבעט, שמידעריי, ברוקירן־שאָסייען און פרייע פּראָפעסיעס ווי מלוכה אָנגעשטעלטע, זענען די איבעריקע געלעגן מערסטנטייל אין יידישע הענט. יעדנפאַלס זענען די יידישע פּרנסות געווען באַזירט אויפן פּרינציפּ פון קליין־האַנדל און צו די טיפּישע יידישע מלאכות האָבן געהערט שניידעריי (קאָנ־פעקציע אָדער אויף אינדיווידועלע באַשטעלונג), שוסטעריי, היטלמאַכעריי, זייגער־מאַכעריי, פּראָפּן־מאַכער, בלעכערס, שטעפּערס, בעקערס (געמישט — אויך פּוילן), קצבים און אַנדערע. (און ווי זאָגט אַ פאָלקסווערטל „און פון די אַלע מאַכערייען איז פּרנסה דאָך געווען שווער צו מאַכן").

דער מסחר איז באַשטאַנען פון שפּייז, מאַנופאַקטור, לעדער, אייזנוואַרג, גאַלאַנ־טעריי און אַנדערע. די סיבה פון דער דאָזיקער פאַרטיילונג איז מיר ניט באַקאַנט, אָבער מ׳קען זיך פאָרשטעלן אַז אַזאַ באַשעפטיקונגס־גרופּירונג איז געווען אַ ירושה פון די אַמאָליקע מיטלאַלטערישע צעכן (פאַרבאַנדן פון פאַרשידענע בעלי־מלאכות). ווי ס׳זאָל ניט זיין, פאַר אונדז זענען וויכטיק די רעאַלע פאַקטן, און וועגן זיי וועל איך מיך באַמיען צו דערציילן.

דער מסחר, אין אַלגעמיינעם זין פון וואָרט, באַזירט זיך אויף „אויפקויפערס" און „פאַרקויפערס". אויך זיי קען מען פאַרטיילן אין סובגרופּן ווי צום ביישפּיל מאַרק־הענדלער, דאָרפגייער און קרעמער. אין ערשטן אויגנבליק זענען זיי אַלע געווען

אומאָפּהענגיקע איינער פון אַנדערן און זעלבסטשטענדיקע און זאָגאַר קאָנקורענטן, אָבער אין דער אמת׳ן זענען זיי געווען, אין רעזולטאַט פון דער רעאַלער נויטווענדיקייט, אָפּהענגיק איינער פון אַנדערן.

זונטיק, טראָץ דעם וואָס ער איז געווען דער אָפיציעלער רו־טאָג, און אין פאַל פון פאַרשוועכן די רו איז מען שטרענג באַשטראָפט געוואָרן, איז געווען אין דער ווירקלעכקייט אַ טאָג פון פיבערהאַפטער פאָרבאַרייטונג צו דער נייער קומענדיקער וואָך, און באַלד פון מוצאי־שבת אָן האָבן זיך אָנגעפאַנגען די זאָרגן פון פרנסה. דער קרעמער האָט זיך צוגעגרייט צו זיין רייזע נאָך לאָדזש צו פאַרזאָרגן זיך מיט סחורה, פון וועלכער ער וועט דאַרפן ציען זיין חיונה די גאַנצע וואָך. די „אויפקויפערס״ האָבן אָנגעהויבן פאַרפאַקן זייערע סחורות — לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן ווי צום ביישפּיל: אייער, עופות א.א.וו., וועלכע זיי האָבן געקויפט אין מאַרקטאָג כדי צו פירן דאָס קיין לאָדזש צו פאַרקויפן און באַשפּייזן די באַפעלקערונג פון דער גרויסער שטאָט. סיי די און סיי די האָבן געהאַט די בשותפותדיקע דאגה — געלט. די ערשטע — פון וואַנען נעמט מען געלט אויף איינצוקויפן דאָס ביסל סחורה, און די אַנדערע — צי וועלן זיי מצליח זיין צו פאַרקויפן זייער סחורה פאַר אַ גוטן פּרייז.

אַלזאָ פאַרשטענדלעכע דאגות! וואָס אַן אמת אין ערגסטן פאַל, איז נאָך אויך געווען אַן אויסוועג, כאַפּן אַ גמילות־חסד׳ל, אָבער בעסער ניט שטיצן זיך אויף „נסים״!

אַ וויכטיקער מקור פאַר פרנסה זענען געווען די „יאַרידים״ אין די שכנותדיקע שטעט. באַלד מיטן אָנפאַנג פון וואָך זענען געמאַכט געוואָרן די נויטווענדיקע צוגרייטונגען צום פאָרן אויפן יאַריד. על פי רוב איז מען געפאָרן מיט אַ גויישן בעל־עגלה, אַ פויער פון דער סביבה. אָבער ניט יעדער האָט גענדאַרפט האָבן פאַר זיך אַ גאַנצן וואָגן. סיי צוליב די גרויסע שפּעזן סיי צוליב דעם ווייל ער האָט געהאַט ניט גענוג סחורה צו אָנפילן אַ גאַנצע פורמאַנקע און דעריבער האָבן זיך צוזאַמענגעלייגט עטלעכע סוחרים אום צו דינגען אַ בשותפותדיקן וואָגן. דער איניציאַטאָר האָט זיך פאַרשטענדיקט מיט דעם פוילישן בעל־עגלה און באַשטימט דעם פּרייז פון דער רייזע. אין הינזיכט פון צייט האָט מען געקאָנט וואָס אַן אמת אַרויספאָרן פאַרטאָג אַרום 5־6 אַ זייגער. אָבער אַרויספאָרן אַזוי שפּעט איז געווען צופיל ריזיקאַליש. ווי צום ביישפּיל: אַן אויסגעמאַטערט שוואַך און לאַנגזאַם פערדל, דאָס פאַרנאַנדערפאַלן זיך פון אַ ראָד ביים וואָגן, אָדער סתם עפּעס אַ שווערער וועג צוליב בלאָטעס אין טיפע שנייען און איבער אַלעם — דאָס געפינען אַ גוטן אָרט אויפן מאַרקפּלאַץ.

די פלייסיקע זענען גערן אַרויסגעפאָרן אַרום האַלבע נאַכט, געקומען צום יאַריד אַרום פיר פאַרטאָג, האָבן גיך פאַרכאַפּט אַ „גוטן אָרט״ אויפן יאַריד־פּלאַץ, אין דער פאַסנדער שורה פאַר זייער סחורה. און כדי מ׳זאָל ניט צוכאַפּן אים האָט מען אָנגעוועדעט פאַרשידענע מיטלען; געלאָזן אַ סימן — אַוועקגעלייגט אַ ברעט, עטלעכע אָרטיקע שטיינער, אָבער אַם זיכערסטן איז געווען איבערלאָזן אַ מענטשן אַלס אַ שומר,

אַלס דעם בעסטן באַווייז אַז דער פלאַץ איז פאַרנומען און געהערט צו וועמען. די היטערס האָבן זיך געביטן, און די פרייע פון שמירה האָבן פאַרבראַכט די צייט ביזן אָנפאַנג פון יאַריד — זומערצייט — אין אַ לייכטן דרעמל, און ווינטערצייט — אין אַ יידישע בעקעריי אָנצוואַרעמען די פאַרפראָרענע גלידער, און ווען מעגלעך האָט מען זיך אויך דערלויבט צו טרינקן אַ גלאָז טיי מיט אַ פריש זעמעלע. אין דער פרי האָט מען אויסגעפאַקט די קאַסטנס, די אויסשטאַטונג פון דער בויד לחוד, און די סחורה לחוד. מ׳האָט אויפגעשטעלט די „בויד״, אויסגעלייגט די סחורות אויף די טישן אין אַ געהעריקן עסטעטישן אופן און געוואַרט אויף קונים.

אַלץ איז גרייט. וואָס ס׳איז נאָר אין אַ מענטשלעכער האַנט איז געטאָן געוואָרן, אָבער ס׳איז נאָך גאַנץ ווייט פון דער זיכערקייט, אַז דער יאַריד וועט מצליח זיין. און אויב אין טאָגטעגלעכן לעבן ברויכט אַ מענטש אויף יעדן שריט און טריט אַ ביסעלע מזל, איז דאָ, אויפן יאַריד — ברויכט ער אַוודאי און אַוודאי. שנייען, ווינטן אָדער רעגנס, וואָס קומען ניט אין זייער צייט, אָדער אַנדערע שטרויכלונגען, וועלכע קענען אַריינגערעכנט ווערן אין מאַנגל פון מזל, קענען חס וחלילה דעם סוחר אינגאַנצן רואי־נירן. און מכשולים האָבן קיינמאָל ניט געפעלט. אָפט האָט געטראָפן אַז ביי אַ סוחר האָט זיך גאָרניט „פאַרבונדן״ ביז מיטאָגצייט, איז דאַן אָך און וויי צו אַ זעלכן! פון וואַנען וועט ער קענען אָפגעבן דעם „גמילות חסד״, וואָס ער האָט נאָך אַזוי פיל מי באַקומען? אַזאַ טרויעריקע געשעעניש האָט זיך געלאָזט מערקן גלייך ביי דער גאַנצער, קליינער משפחה, וועלכע האָט אים באַגלייט. און גאַנץ אָפט האָבן זיך געפונען צווישן אָט דער „קליינער משפחה״ אויך קינדער אין עלטער פון 12־13 יאָר צו העלפן און אויפפאַסן פון אַ גניבה. אין אַ זעלכע פאַלן האָט דער צער פון די עלטערן שטאַרק געווירקט אויף די קינדער און זיי גאַנץ דערשלאָגענע בעטן דאַן צום אַלמעכטיקן ער זאָל זיי ברענגען אַ ישועה. „עשה עמנו צדקה וחסד!״ איז עס דען פאַר אים צו שווער מטריח צו זיין אליהו הנביא, געבענטשט זיין אָנדענק, ער זאָל דערשיינען אין געשטאַלט פון אַ פויער אָנגעטאָן אין אַ פויערישער שובע, אָנגעגאַרטלט מיט אַ ברייטן לעדערנעם גאַרטל, לאַפטשעס אויף די פיס מיט אַ לאַנג־געדיכטע באָרד, און ער זאָל קויפן פון אַלעמען און גוט באַצאָלן. אָדער אפשר גאָר וועט ער זיך מאַכן פאַרלירן אַ בייטל פול מיט געלט — אַ כשרה מציאה לויט אַלע דינים — און אַזוי אַרום וועט די טאַש זיין פול און דער געוויסן ריין, ווייל וויסן דאַרף מען, אַז די מצווה פון אומקערן אַן אבידה איז ניט גילטיק ביי שליחים פון גאָט.

האָפנונגען און חלומות באַזונדער — און די ווירקלעכקייט באַזונדער. די דאַזיקע געשעפטן האָבן מיד געמאַכט און האָבן געפאָדערט געוואַלטיקע אָנשטרענגונגען. און דאָך טראָץ אַלעם האָט זיך דאָס לעבן געקייקלט אין דעם טאָגטעגלעכן שטייגער; פון שטאָט צו שטאָט, פון איין יאַריד אויפן אַנדערן, נאַכט ביי נאַכט, פון זונטיק ביז דאָנערשטיק.

די תפילה פון דעם באַוווסטן סניגור פון ידישן פאָלק, ר' לוי יצחק פון באַר־דיטשעוו, וועלכע האָט זיך אוסגעדריקט אין איינצעלנע ווערטער „עמך ישראל צריכים פרנסה!" איז געווען שטאַרק צוגעפּאַסט צו דער דאַמאָלסדיקער ווירקלעכקייט.

די געשיכטע פון יידן אין פוילן ציט זיך פון אַלטע צייטן, כמעט פּאַראַלעל צו דער געשיכטע פון פוילן אַליין. געטריבענע און געיאָגטע האָבן די יידן אין זייערע וואָגלענישן געפונען אַ פּלאַכלאַנד מיט לאַנקעס, פעלדער, וועלדער און טייכן, און אין זייער מיד־קייט וואָס איז שוין געווען אַזוי שטאַרק, האָבן זיי געטראַכט אַז ס'וואָלט ניט געשאַדט זיך אָפּצורוען דאָ. אַ לעגענדע דערציילט, אַז אַ בת־קול האָט אויפגעמונטערט די אומ־גליקלעכע נע־ונד'ניקעס מיטן אָנזאָגן אַז דאָ זאָלן זיי פרבלייבן — „פּה לין!" (דאָ נעכטיקט). די צוויי העברעאישע ווערטער „פּה לין" ענטשפּרעכן מיט זייער קלאַנג דעם נאָמען פון דער מדינה, אין וועלכער זיי האָבן זיך באַזעצט, און זייער פאַרבלייבן דאָרט באַווייזט אויף זייער ווילן צו פאַרבינדן זייער גורל מיטן גורל פון דער דאָזיקער מדינה.

היינט, נאָך די גזירות פון ת"ח און ת"ט (1648/1649), נאָך פיל פּאָגראָמען און נאָכן חורבן פון פוילישן יידנטום, איז אונדז אַלע קלאָר געוואָרן, אַז דאָס אַלץ וואָס יידן האָבן געטאָן פאַר פוילן איז געווען, ליידער, בחינם. זייער שוויס און בלוט, וועלכע די פוילישע ערד האָט אַזויפיל אין זיך איינגעזאַפּט איז געווען אומזיסט, זייער גרויסער קרבן איז ניט באַוויליקט געוואָרן דורך דעם פוילישן פאָלק, און מיר, יידן, זענען פאַר־בליבן פאַר זיי אויף אייביק אַלס פרעמדע און שונאים, און זעלטן ווען מ'האָט זיך צו אונדז באַצויגן ווי צו געוווּנטשענע אָדער לכל הפחות געדולדעטע בירגער. ביי יעדער געלעגנהייט זענען די יידן געווען די ערשטע, וואָס אויף זיי האָט זיך אויסגעגאָסן דער צאָרן פון פוילישן פאָלק, און זייער לעבן איז געווען אין אַ שטענדקער סכנה. ניט אומזיסט זענען אין פוילן אויפגעשטעלט געוואָרן די מערהייט פאַרניכטונגס־לאַגערן. ווען ניט די הילף פון פוילישן פעבל, וואָלטן אַזוי פיל יידן ניט אומגעקומען.

און כאָטש פוילן איז געווען מיין פאָטערלאַנד, פיל איך דאָך צו איר ניט קיין שום סענטימענט. אומגעקערט — ס'איז מיר געבליבן אַ ביטערער נאָכגעשמאַק נאָך דעם לאַנד און נאָך זיינע זין, וועלכע האָבן אַזוי מיטגעהאָלפן צו פאַרניכטן מיינע קרובים און מיינע ידידים. זאָלן די דאָזיקע ווערטער דינען אַלס אויסדרוק פון אייביקן שאַנדעס פלעק און זאָלן די שטערנס פון די רוצחים און זייערע געהילפן בלייבן אויף שטענדיק באַצייכנט מיט דעם מערדערישן קין־צייכן!

* * *

לאָמיר איצט מאַכן אַ קורצן איבערבליק אין אונדזער טעמע און אַריינכאַפּן אַ בליק, ווי דורך אַ שליסל־לאָך, אין אַ הויז פון אַ יידישן בעל־מלאכה אין דוואָרט ערב־שבת אָדער ערב יום־טוב. אין אַזעלכע טעג נאָך דער אַרבעט און נאָכן טועם זיין עפּעס צום

שטאַרקן דעם גוף, האָט זיך אָנגעהויבן דאָס גרינדלעכע אויפֿרוימען אין די דירות פֿון די יידישע בעלי־מלאכות. און די סיבה פֿונעם אויפֿרוימען איז געווען מער אַ פּסי־כאָלאָגישע ווי אַ פּראַקטישע, ווייל וואָס האָט מען דען געקאָנט ריין מאַכן? סיי ווי סיי האָט די דירה געדינט אַלס ווינאָרט און וואַרשטאַט און די גאַנצע אויסשטאַטונג איז במילא געבליבן אויפֿן אָרט. דאָך איז פֿאַראַן אַן אונטערשיד צווישן אַ וואָכן־טאָג און צווישן ערב־שבת אָדער ערב־יום־טוב. אין אַ געוויינלעכן וואָכנטאָג האָט מען גע־אַרבעט ביז שפּעט און מיטן ענדיקן די אַרבעט האָט מען שוין ניט געהאַט קיין חשק און אויך קיין כוח צו פֿאַרנעמען זיך מיט עפּעס זייטיקס, צום ביישפּיל — מיטן גרונדלעכן אויפֿרוימען. סיי ווי סיי וועט מען דאָך מאָרגן אין דער פֿרי ווידער דאַרפֿן זיך אומקערן צו די זעלבע ווערקצייג, צו דעם נייעם אַרבעטס־טאָג, אָבער ערב־שבת איז גאַנץ אַנדערש. די הפסקה איז לכל הפּחות אויף 24 שעה און דאָס פֿאַרפּליכטעט שוין צו „עפּעס״.

וואָס אַן אמת זענען דאָ נאָך פֿיל אַנדערע גוטע סיבות וועלכע פֿאַרפּליכטן זויבערקייט און ריינקייט, אָבער ניט דאָ איז דער פּלאַץ זיי אויסצורעכנען אויסער איינעם, וועלכן ס׳איז וויכטיק צ׳ו דערמאָנען — אגב זייער אַ חשובער פּרט; פֿיל יידישע משפּחות זענען געווען באַשאָנקען מיט טעכטער, וועלכע מ׳האָט שוין גע׳דאַרפֿט „אויסגעבן״, פֿאַר זיי איז די אָרדנונג און די ריינקייט אין שטוב געווען ספּעציעל וויכטיק.

נאָך דער שבת׳דיקער אָדער יום־טוב׳דיקער סעודה האָבן געקאָנט אַריינקומען בחורים (צוקונפֿטיקע חתנים) — ווער סתם כאַפּן אַ שמועס און ווער אַרויסצונעמען די מיידלעך אויף אַ שבת־שפּאַציר. פֿאַר אַ זעלכע איז די ריינקייט געווען אַ גרויסע סגולה צו מאַכן אַ גוטן איינדרוק, אפשר, פֿילייכט... אפשר?

בקיצור, דאָס „אויפֿרוימען״ האָט זיך אָנגעהויבן. די מאַשינען מיט די וואַרשטאַטן האָט מען אָפּגערוקט אין אַ זייט האַרט צו דער וואַנט. מ׳האָט זיי פֿאַרדעקט מיט ווייסע גוט אויסגעקראָכמאַלטע ליילעכער, מ׳האָט צונויפֿגעקליבן די אַלע פֿאַרשידענע אָפּ־שניטן, וואָס האָבן זיך געוואַלגערט אויפֿן דיל, אָנגעזאַמלטע פֿון אַ גאַנצער אַרבעטס־וואָך: ביי די שניידער — שטיקלעך סחורה און פֿאָדים־פּלאָנטערס, ביי די שוסטערס האָט מען צוזאַמענגענומען אין איין ווינקל אַלע שיך, וואָס זענען פֿאַרבליבן נאָך צום פֿאַריכטן און די ניט געניצטע קאָפּיטעס, מ׳האָט אויסגעגאָסן די פֿאַרדומטע, שמוציקע וואַסער פֿון דער שיסל אין וועלכער ס׳האָבן זיך געווייקט די לעדער פֿאַר פּאַדעשוועס, און מ׳האָט זי אָנגעפֿילט מיט פֿרישע וואַסער — צו וואַשן די דילן. נאָכן וואַשן און נאָכן אויס־טריקנען זיך, האָט זיך מיט אַ מאָל ענטפּלעקט פֿאַרן אויג אַ דיל אין אַ פֿולן פּראַכט. מער זויבערע האָבן נאָך צושאָטן געלבע־גאָלדענע ריינע זאַמד. ניטאָ וועגן וואָס צו דיסקוטירן — דאָס אויסזען פֿון דער דירה האָט זיך געענדערט, ניט צו דער־קענען, אַלץ, כמעט, ווי ניי. אין אַזאַ צייט איז די גאַנצע משפּחה געווען באַשעפֿטיקט איבערן קאָפּ; די זין האָבן געהאָלפֿן די פֿאָטערס, און די טעכטער — די מוטערס.

ס׳האָט זיך געטראָפֿן, אַז דער בעל־הבית, דער מייסטער, האָט געמוזט מאַכן אַן

איבערגעריס אין די שבת־הכנות און אין דער לעצטער מינוט זיך פֿאַרנעמען מיט אַ פֿאַרשפּעטיקטן קליענט ביים לעצטן פּאַסן פֿון אַ מלבוש אָדער אַ שוך.

די בעל־הבית׳טע מיט אירע פֿאַרהאָרעוועטע הענט איז געווען איבעראַל; אויסצוואָגן די קעפּלעך פֿון די קינדער (מיט נאַפֿט), באַקן, קאָכן און בראָטן, און ערשט צום סוף קוקט זי זיך אויך אום אויף זיך און גרייט זיך אַליין צום שבת.

די צוגרייטונגען האָבן זיך פֿאַרענדיקט. די מענער מיט זייערע זין, מיט ריינע וועש אונטערן אָרעם, גייען אין מקווה — די ווייבער גרייטן די טישן צום שבת. אַ ריינע טישטעך ווערט אויסגעשפּרייט איבערן עס־טיש, אַ פּאָר זילבערנע אָדער מעשענע אויסגעפּוצטע, בלאַנקנדיקע לייכטער ווערן אַראָפּגענומען פֿון דער פּאָליצע און אַוועקגעשטעלט אין איין עק פֿון דעם טיש, ביים צווייטן עק — צוויי שבת׳דיקע חלות אַלס לחם־משנה פֿאַרדעקט מיט אַ ספּעציעלן טישטעכל פֿון ווייסן זייד אויסגעהאַפּטן מיט זיידענע קאָלירטע פֿעדים (טונקל־בלויע) אָדער מיט אַ סאַמעטן דעקל פֿון באָרדאָ קאָליר אויסגעשטיקט מיט געלב־גאָלד זיידענע פֿעדים דער אויפֿשריפֿט „לכבוד שבת קודש״.

אין צווישנצייט האָבן זיך אומגעקערט די מענער אויסגעוואַשענע, אויסגעטובלטע, גרייט אויפֿצונעמען די מטרוניתא, שבת דמלכתא. אַלזאָ — אַן אויסדערוויילט פֿאָלק, שבת־יום־טוב׳דיקע יידן!

כ׳וואָלט ניט געוואָלט אַז מ׳זאָל מיינען פֿון מיינע זכרונות, אַז דער דלות האָט געהערשט איבעראַל. ניין, כ׳וויל ניט איר זאָלט האָבן אַזאַ איינדרוק! ס׳זענען געווען אויך בעלי־מלאכות, ספּעציאַליסטן אין זייער פֿאַך, און זייער מאַטעריעלע לאַגע איז געווען אַ גאַנץ גוטע. אייניקע פֿון זיי האָבן געהאַט שיינע געריימע און איינגעאָרדנטע וווינונגען, און זיי זענען געווען זייער אָנגענומען ביי די איינוווינער פֿון שטאָט. זייער פֿאַכמענישקייט האָט אויסגעשטראַלט פֿון זיך זייער חשיבות. און ווער ס׳האָט זוכה געווען צו זיין אַריינגערעכנט אַלס זייערע קונדן האָט זיך מיט דעם געגרויסט און געפֿילט אַלס בר־מזל.

דער שרייבער פֿון די דאָזיקע שורות, ליידער, האָט ניט געהאַט קיין מזל און ער האָט ניט געקאָנט געניסן פֿון זייער דינסט און קונסט. ניט צוליב דעם וואָס ער האָט ניט געוואָלט, נאָר צוליב די שווערע מאַטעריעלע לאַגע פֿון די עלטערן, עליהם השלום, און דעריבער זענען מיינע ידיעות וועגן די ספּעציאַליסטן ניט גענוג אויספֿירלעכע. יעדנפֿאַלס דערמאָנען זיך מיר צוויי עפּיזאָדן וועגן אַ שניידער און אַ שוסטער, וועלכע האָבן געוויינט אויף באַשטעלונג. פֿון די פֿענצטער פֿון אונדזער שטוב האָבן מיר געקאָנט אַרויסקוקן צו די פֿענצטער פֿון דעם שניידער נחמן אוברענטש. זומערצייט, ווען די פֿענצטער זענען געווען ברייט אָפֿן, האָב איך גערן זיך צוגעהערט צום געזאַנג פֿון זיינע שניידער־געזעלן. דאָס זענען געווען לידער פֿון יידישן פֿאָלקלאָר און פֿון יידישע פּיעסן, וועלכע דער דוואָרטער דראַמאַטישער קרייז האָט פֿאַרגעשטעלט ביי

אונדז אין שטעטל. ס׳זשומעט מיר נאָך אין די אויערן דער רעפרען גענומען פון גאָלד־פאַדנס „צוויי קונילעמל״ (אין פרייע ציטירונג) „שטייט אויף, איר מתים, פון בית־הקברות...!״ ווערטער וועלכע פאַסן זיך אַזוי גוט צו דער עפּאָכע פון נאָכן חורבן.

אויך געדענק איך גוט דעם שוסטער יצחק ענגעל. ער איז געווען הויפּטגבאי פון דער שול. איינציקע יאָר נאָכאַנאַנד האָט ער מיר געגעבן אויסצופלעכטן קויבערלעך און רינגען פון די לולב־צווייגן פאַר די הדסים און ערבות, וועלכע זענען צוגעבונדן צום לולב, די דריי צוזאַמענגעבונדענע פון די פיר מינים. געווען איז דאָס די באַשטעלונג פאַרן געברויך פון דער שול. די דאָזיקע באַזוכן מיינע אין ר׳ ענגעל׳ס שוסטער־וואַרשטאַט האָבן אויפגערייצט אין מיר מיין צאָרן און קנאה צו די וועלכע האָבן ביי אים באַשטעלט נייע שטיוול אָדער נייע שיך. מילא, קינדישע חלומות! און אויב כ׳האָב באַגאַנגען אַ פעלער, ביטע ניט באַציִען זיך צו דעם מיט צופיל ערנסט!

איין געשטאַלט יאָגט די צווייטע אַזוי ווי אין אַ קאַליידאָסקאָפּ און אַלע צוזאַמען האָבן געשאַפן אַן אויסקריסטאַליזירטע איינהייט — אַ יידיש שטעטל מיט איר אייגנאַרטיקן לעבן.

איך שעץ זייער שטאַרק דעם אָנדענק פון די אַלע, אָנהויבנדיק פון דעם פאַכמאַן פון דער ערשטער ריי ביז צום לעצטן לאַטוטניק, וואָס האָט געלעבט פון פאַריכטן און „איבערקערענישן״ (איבערווענדן). ניט חס וחלילה פאַריכטן די וועלט־אָרדנונג און גורם זיין צו איבערקערענישן און אויפשטאַנדן קעגן מלכות, נאָר פאַריכטן אַלטע צעריסענע שיך און איבערקערן (איבערווענדן) אַלטע און פאַרעלטערטע בגדים. ניט איינמאָל האָט געטראָפן אַז אַ מוטער, וועלכע האָט קיין עין־הרע געהאַט אַ היבשע ביסל קינדערלעך, האָט געבראַכט צו דעם שניידער אירס אַ בגד, אַן איבערבלייבעניש נאָך פונעם אויסשטייער איר׳ן אָדער איר מאַנס, און האָט אים געבעטן דאָס איבערווענדן; דאָס וואָס איז געווען אַ מאָל דער אינווייניקער זייט זאָל פון איצט אָן ווערן אַן אויסנווייניקער, און אויב ס׳איז מעגלעך, בשעת מעשה, אויסקאָמבינירן פון איין גרויסן בגד צוויי בגדים פאַר צוויי קליינע קינדער, און אויב, חלילה, ס׳וועט ניט קלעקן פאַר צוויי — לכל הפחות — פאַר איינעם, און פון די איבערבלייבענישן מאַכן אַ היטל א. א. וו.

מעגלעך, אַז די אויבן דערמאָנטע „קליענטן״ האָבן אויך געחלומט אַ מאָל אין זייער לעבן צו מאַכן אַ נייעם בגד פון ענגלישע וואָל, אָדער אַ פּאָר געמזענע שיך, יאָ אַזאַ כאַראַקטעריסטישער חלום פאַר פיל פון „בני־עמך״, אָבער ליידער נאָר אַ חלום!

כ׳בין זיכער אַז מיר דאַרפן די לאַטוטניקעס שעצן ניט ווייניקער פון די גרויסע פאַכמענער. די דאַמלסדיקע קינדער געדענקן זיי ביז היינט צו גוטן, ווייל אַ דאַנק זיי זענען זיי אויך זוכה געווען אָנצוטאָן אַ באַנייטן שוך אָדער אַ בגד לכבוד שבת אָדער לכבוד יום־טוב.

לאָמיר אויך ניט איבערהיפּן איבער אַזאַ זעלטענעם וואַרשטאַט אין אַ קליין שטעטל, ווי אַ פּראָפּן־מאַכעריי. ר׳ יצחק דער פּראָפּנמאַכער, אַ ייד אַ הויכער, גלייך ווי אַ סטרונע

מיט אַ גרייז־גרויער באָרד, דוכט זיך אַן אַלעכסאַנדער־חסיד. כ׳דערמאָן דעם פאַך כדי צו באַווייזן ווי פילאַרטיק זענען געווען די יידישע פאַכן, אָבער עד היום איז מיר שווער צו גלויבן אַז ר׳ יצחק האָט זיך געקאָנט אויסהאַלטן בכבוד פון דער דאָזיקער פּראָפנמאַכעריי.

כ׳וויל ניט, חלילה, בעוולה׳ן אַנדערע בעלי־מלאכות ווי זייגער־מאַכער, טעפּער, גלעזער, וואַסער־טרעגער, עסיק־מאַכער, באָרשט יידענעס און זעלבסט פאַרשטענדלעך בלעכערס (בלאַכאַזשעס), קצבים, גאַרבערס, איילפּרעסערס, שייטלמאַכערינס, פעלדשערס און אַנדערע. כ׳האָב ניט קיין שום כוונה באַפאַרצוגן איין באַרוף איבערן אַנדערן צוליב דעם סדר פון דעם דערמאָנען זיי. כ׳האָב זיי אַלע אויסגערעכנט נאָר לויטן סדר ווי זיי זענען מיר אויפגעשווומען אין מיין זכרון. מ׳מעג מיט דער גרעסטער זיכערהייט זאָגן: סיי די און סיי די־אַלע צוזאַמען האָבן געהאָרעוועט שווער און פאַר זייערע אויגן איז אַלע מאָל געווען די איינציקע שטרעבונג — פרנסה.

די פאַכן, טראָץ דעם וואָס יעדער באַזונדער און אַלע צוזאַמען צילן צו איין ציל, זענען זיי דאָך פון נאַטור פאַרשידנאַרטיק: ס׳איז דאָ אַ פאַך אַ ריינער, וואָס לאָזט ניט איבער קיין שום אויסערלעכע סימנים מיטן ענדיקן דעם אַרבעטס־טאָג, און אַן אַנדער פאַך — איז אויסער די סימנים וואָס ער לאָזט נאָך זיך, איז אויך דערצו מסוכנדיק ווי צום ביישפּיל בלעכעריי.

ווען די „בלאַכאַזשעס" זענען געווען אויף די דעכער סיי צו פאַרדעקן אַ דאַך מיט פאַפּע אָדער מיט בלעך, סיי צו באַשמירן דעם דאַך מיט סמאָלע אָדער אויספאַרבן אים — איז די סכנה געווען אַ גרויסע. ווייל מ׳דאַרף געדענקען אַז אין אונדזערע שטעט זענען די דעכער געווען מערסטנטייל אָפּגעשיפּטע. פילמאָל האָב איך זיך צוגעקוקט מיט באַוווּנדערונג און מורא צו די בלעכער, וועלכע שטייען אויף די דעכער און טוען געלאַסן זייער שווערע געפערלעכע אַרבעט. זייער אָנהאַלטספּונקט אויפן דאַך זיצנדיק, קריכנדיק אָדער שטייענדיק איז געווען אויף אַ „טראָפּ" פון ברעטער אין ברייט פון 40 ביז 50 סענטימעטער. ווערטיקאַל צו זייער לענג זענען געווען צוגעקלאַפּט לייסטן. אָט שטייען די בלעכערס פאָרזיכטיקע און אויסגעשטאַרטע אויפן טראָפּ. די זון באַקט פון אויבן און די האַלב אָפּגעדעקטע קערפּערס פרעגלען זיך אַרום דער קאָכעדיקער סמאָלע פון אונטן. זיי האַלטן די באַרשט ביי אַ לאַנגער הענטל, טונקן איר אין די קאָכיקע סמאָלע, און שמירן מיט איר די ערטער, וועלכע זענען געווען אין אַ געוויסער ענטפערנונג פון זייער טראָפּ. זייערע באַוועגונגען זענען געווען זיכערע, און זיי האָבן אויסגעפירט זייער אַרבעט מיט גרויס פּינקטלעכקייט און פאַכמענישקייט.. יאָ, אַ מסוכנדיקע אַרבעט, און נאָך איר, מיטן ענדע פון טאָג, געבליבן גענוג סימנים פון סמאָלע אויפן גוף.

אַ פאַך קלייבט מען ניט אויס. ער גייט אַריבער בירושה פון דור צו דור. יעדער לויט זיין מזל און זיין געזעלשאַפטלעכן שטאַנד.

זאָלן אויך דערמאָנט ווערן צום גוטן די יידישע לאַנדווירטשאַפטלער, דוואָרטער

בירגער. ווייניק זענען זיי געווען. די פינגער פון איין האַנט וואָלטן אפשר גענוג געווען זיי אויסצורעכענען, און טראָץ זייער קליינעם צאָל האָבן די דאָזיקע בעלי־הבתים צוגעגעבן זייער פיל צום אַלגעמיינעם געזעלשאַפטלעכן פייזאַזש אין דוואָרט. דאָס זענען געווען יידן טיף איינגעוואָרצלטע אין דער פוילישער ערד, בכבודיקע יידן, געשעצטע דורך אַלע שיכטן פון די דוואָרטער איינוווינער, ווי די מונטערס, פאַוולאָוויטשעס, ניימאַנס און אַנדערע.

די לאַנדווירטשאַפטלער צוזאַמען מיט די בלעכערס ווי די געלבאַרדס, שייניאַקס און אַנדערע האָבן דערצויגן אַ דור פון געזונטע ברייטביינע זין, פאַרהאַרטעוועטע קערפערלעך און גייסטיק. אַ דאַנק די ספּעציפישקייט פון זייער אַרבעט, וועלכע איז הויפטזעכלעך געמאַכט געוואָרן אין דרויסן אויף דער פרישער און פרייער לופט. אויף די וועלכע האָבן אויפגעשטעלט אַזאַ דור איז געזאָגט געוואָרן אין תהלים ק״כ. 3 „אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך, בניך שתילי זיתים סביב שולחנך״ („ווי אַ פרוכטבאַרער וויינ־גאָרטן דיין ווייב... דיינע זין ווי גרינע פרישע פלאַנצן אַרום דיין טיש״).

זייערע קינדער צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע יידישע משכילים האָבן געלייגט דעם פונדאַמענט פון קולטורעלן לעבן אין שטאָט. ס׳איז, כמעט, ניט געווען קיין קולטורעלע, פאַרטייאישע, געזעלשאַפטלעכע אָדער ציוניסטישע אימפּרעזע אין וועלכער דער יונגער דור איז ניט געווען טעטיק. אַלע צוזאַמען זענען געווען די זיילן, אויף וועלכע ס׳האָט זיך געשטיצט דער בנין פון אַ נאָרמאַלן געזעלשאַפטלעכן לעבן אַזוי ווי ס׳פּאַסט זיך אין דער ציוויליזירטער וועלט.

כ׳קען נאָך אַמאָל בעוולה׳ן, אויב כ׳וועל פאַרגעסן צו דערמאָנען אַ גרויסע צאָל טיפּישע, באַוווסטע יידישע פרנסות. אַוו זייט איר אַלע שמשים, גבאים, קברנים, חברה־קדישא־לייט, כלי־זמר, מלמדים, שוחטים, מוהלים דיינים און רבנים? יעדער פון אייך איז געווען אַ אינסטיטוציע פאַר זיך. איר זייט געווען פילפאַרביקע געשטאַלטן און איבער יעדן פון אייך קען זיין פיל צו דערציילן. הלואי זאָל איך מצליח זיין לכל הפחות טיילווייז אין מיין אויפגאַבע, הלוואי!

* * *

אין אַלע דורות און אין אַלע צייטן, זינט די יידישע קהילות עקזיסטירן האָבן באַגלייט די כלי־קודש דעם יידן פון זיין געבוירן־טאָג אָן ביז זיין לעצטע רגע אין לעבן, ביז צום קבר, און די קעגנזייטיקע אָפּהענגיקייט ציט זיך עד היום. דאָס דערמאָנען זיי דאַרף ניט זיין בלויז ווי אַ מצבה נאָך אַ יידנטום וואָס איז פאַרטיליגט געוואָרן, נאָר ווי אַ טייל פון אונדזער עקזיסטענץ, אַן אויסדרוק צו דעם היסטאָרישן זין פון אַ גרויסן יידישן ציבור אין שטעט און שטעטלעך פון פוילן, וועלכע האָבן באַוויזן אָנצוזאַמלען אין משך פון דער לאַנגער געשיכטע אַ ריזיקן רייכן אוצר פון תורה, שאַרפזיניקייט און לעבנס־חכמה. באַגרענעצט זענען דער פלאַץ און די מעגלעכקייט צו דערציילן וועגן די אַלע „כלי־קודש״, און כ׳וועל מיך באַגניגענען בלויז מיטן קאַפּיטל וועגן די מלמדים, „די דערציער פון דור״.

די מלמדים די דערציער פון דור

אין דרום זייט ביים אַריינגאַנג אין בית־המדרש איז געווען אַ ניט געפלאַסטערטער פלאַץ, און אין זיין תחום האָט זיך געפונען אַ נידריקע הייזקע, האַלב איינגעזונקען, געבויט אינגאַנצן פון האָלץ און זיין דאַך באַדעקט מיט שינדלען. פון צווישן די שינדלען האָט אַרויסגעשפּראָצט גרינער מעך, וואָס האָט עדות געזאָגט אַז די דאַזיקע הייזקע איז שוין לאַנג ניט אָפּגעפרישט געוואָרן. דער פראָנט איז געווען אַ לענג־לעכער, און אין דער מיט אַן איינגאַנג אין אַ פאָדערהויז, דורך וועלכן די איינוווינער און די באַזוכער האָבן געדאַרפט אַדורכגיין. אַ ניטגעוויינלעכער אַריינגאַנג. דער אריינגייער האָט צוערשט געדאַרפט אריבערשפרייזן איבער אַ העכערע אָפּצאַמונג, אַזאַ מין שוועל, וואָס סיי פון אינעווייניק און סיי פון אויסנווייניק איז זי געווען פיל העכער פון באָדן. זי האָט וואַרשיינלעך געדינט אַלס אַ דאַמבע קעגן אָנגעזאַמלטע וואַסערן, וואָס פלעגן פאַרבלייבן נאָך שטאַרקע רעגנס.

מורדקוביץ׳ („קאָלישער מלמד״) און זיין פרוי צרקה

אין דעם לאַנגן קאָרידאָר פון רעכטס און לינקס זענען געווען טירן, וועלכע האָבן געפירט אין די וווינונגען. די לעצטע טיר, רעכטס פון קאָרידאָר, איז געווען די דירה פון „קאָלישער מלמד״, וועלכער האָט אויך גלייכצייטיק געדינט אַלס דער „חדר״ פאַר קליינע קינדער. אין דעם „חדר״ האָט מען מ׳יך געבראַכט, ווען איך בין אַלט געווען דריי יאָר, כדי דאָ צו דערווערבן תורה און וויסן. דעם אמת׳ן נאָמען פון דעם מלמד ווייס איך ביז היינט ניט. פאַר דער גאַנצער שטאָט איז גענוג געווען זיין צונאָמען „קאָלישער מלמד״. ער איז געווען אַ ייד העכער פון מיטלוווקס, אַ דאַר־לעכער מיט ניט קיין לנאַגער באָרד, אָבער דאָ און דאָרט שוין דורכגעוועבט מיט זילבער גרויע האָר, אָנגעטאָן באַשיידן אָבער ריין און אַקוראַט, ניט קיין כעסן, מ׳קען זאָגן אַפילו אַ ליבלעכער מיט גוטע מאַניערן, ווי ס׳פּאַסט זיך פאַר אַ גרויסשטאָטישן.

זיין עלטער אומגעפער פופציק און אפשר עפעס ווייניקער, ווער ווייסט? אַלנפאַלס נאָענט צו דעם.

דער „חדר“ האָט אויסגעזען ווי אַ לאַנגער „כף“, וואָס ליגט אויף ביידע „לאָפּאַט־קעס“. די לאַנגע זייט איז אין דער מיט „איינגעבראָכן“, און דער „דורכברוך“ איז געווען די טיר צום אַריינגאַנג אין „חדר“. איבערגייענדיק דעם שוועל האָסטו זיך געפונען אין אַ לאַנגן צימער, און אַ ביסל לינקס, אַנטקעגן דעם אַריינגאַנג — איז געווען די טיר צום שלאָפצימער. דער לאַנגער צימער איז געווען פאַרטיילט אין צוויי חלקים; אַ דריטל די קוך און צוויי דריטל דער לערן־צימער. אַ פאָרהאַנג האָט פאַנאַנ־דערגעטיילט ביידע חלקים פון צימער. ס׳זענען געשטאַנען דאָרט עטלעכע לאַנגע טישן און אַרום זיי בענק.

די לערן־מעטאָדע איז וואָס אַן אמת געווען אַן אַנדערע פון היינטיקער, אָבער דאָך, לכל הפחות, אין איין זאַך איז געווען ענלעך דער „חדר“ צו היינטיקע מאָדערנע שולן. יינגלעך מיט מיידלעך זענען געזעסן צוזאַמען. פאַר יעדן קינד איז געלעגן אַ סידור מיט גרויסע קידוש־לבנה אותיות. אויף דעם ערשטן בלאַט איז געווען דער „אלף־בית“ — אין דער הויך די אותיות אָן פונקטואַציע, און אונטן — מיט. און אַזוי איז געווען דאָס לערנען: צוערשט באַקענען זיך מיט דעם אות, און שפּעטער מיט דעם אות מיט דער פונקטואַציע צוזאַמען. און אַזוי זענען מיר געזעסן דאָרט און איינגעחזרט טאָג איין טאָג אויס — „קמץ אלף — אָ, קמץ בית — באָ“ א. א. וו. אין אָט דעם „חדר“ האָב איך צום ערשטן מאָל קענען געלערנט די אותיות אין זייערע פאַרשידענע פאָרמען — געדרוקט אָדער געשריבן.

דאָס „דריטל“, וואָס איז געווען באַשטימט אַלס קוך־צימער האָט געדינט נאָך צו אַ צוגאָבלעכן צוועק. דער „רבי“ האָט זיך נוהג געווען אָנצוזאָגן זיינע נייע תלמידים, די אָנפאַנגער, זיי זאָלן מיט זיך ברענגען יעדן טאָג אין „חדר“ עסן, זיי זאָלן האָבן וואָס צו עסן בשעת דער מאָרגן־הפסקה. די אַלע „שניטלעך“ ברויט וואָס זיי האָבן מיטגעבראַכט האָבן זיי געדאַרפט מיטן קומען אין „חדר“ אַוועקגעבן דער „רביצין“ צום היטן. בשעת דער הפסקה האָט די „רביצין“ אָפּגעגעבן די קינדער זייער עסן אָבער אין אַ געענדערטער פאָרם. די אַלע שניטלעך ברויט זענען געוואָרן צעשניטן אין קליינע פירעקיקע שטיקעלעך, וועלכע זי האָט גרופן „שעפּסעלעך“.

אין דעם דאָזיקן מנהג זענען מיר, לכל הפחות, צוויי פראַגן ניט געווען גאָר קלאָר: די ערשטע — אויב מ׳וואָלט געוואָלט צוזאַמענלייגן די „שעפּסעלעך“, צי וואָלטן זיי געקאָנט זיך אידענטיפיצירן מיט דעם „שניטל־ברויט“, וואָס דאָס קינד האָט געבראַכט פון דער היים? און די צווייטע פראַגע איז פון וואַנען שטאַמט דער אויסדרוק „שעפּ־סעלעך“?

די ערשטע פראַגע קען מען מתרץ זיין מיט אַן אַלטן יידישן וויץ: מ׳האָט אַ מאָל געפרעגט אַ יידן, אַ באַזיצער פון אַ קליין געוועלבעלע, צי זיין קרעמעלע איז אימ־

שטאַנד אים צו באַשפּייזן? האָט ער אויף דעם געענטפערט: „ווען כ'וואָלט זיך ניט באַשעפטיקט אַ ביסל אויך מיט מלמדות, איז בנאמנות — ווייס איך ניט צי איך וואָלט האָבן אויף שבת".

און אויף די צווייטע פראַגע קען מען אפשר ענטפערן אַזוי: יידישע קינדער זענען געגליכן צו „הייליקע שאָף" — „צאן קדשים" — און באמת האָבן די קינדערלעך פון דעם קאָלישן מלמד אַזוי פיל מאָל איינגעחזרט דעם „קמץ־אלף" אַזוי ווי שעפּסעלעך זענען מעלה גרה זייער עסן. און דאָך, ווי ווונדערלעך זענען גאָט'ס מעשים! אָט אַ דאַנק דעם אַלטן, כלומרשט, אָפּגעשטאַנענעם סיסטעם פון לערנען, בין איך דאָך פּעאיק היינט צו שרייבן מיינע זכרונות.

נאָך צוויי „זמנים", דאָס הייסט נאָך אַ גאַנץ שול־יאָר אין ערשטן „חדר", בין איך אַריבער אין אַ העכערן „לערן־אַנשטאַלט" צום נייעם „רבי", ר' חיים לייב דניאל.

דער דאָזיקער נייער „חדר" האָט זיך ניט אונטערשיידעט פיל סיי אין זיין גרייס און פאָרם פון ערשטן, אָבער דאָך פאַר מיר האָט ער יאָ געהאַט אַ פאָרצוג. ער האָט זיך געפונען נאָענט צום סאָכאַטשעווער שטיבל, אין וועלכן ס'האָבן געדאַוונט מיין פאָטער, מיין זיידע און אויך דער מלמד ר' חיים לייב. אַזוי אַרום האָב איך געקאָנט אַ שטיקל וועג גיין אין „חדר" צוזאַמען מיטן טאַטן, און געהאָפט, אַז אפשר אַ דאַנק דער „פּראָטעקציע" וועל איך אַריינכאַפּן ווייניקער שמיץ פון רבין אין פאַל פון אַ ביסל „צובריקעווען" זיך אָדער ניט איינחזר'ן דעם שיעור. און נאָך אַ פאָרצוג האָט געהאַט דער „חדר" לגבי דעם ערשטן. ער האָט זיך געפונען בשכנות מיט פּרימעט די סעדערין. איר סאָד איז געווען באַקאַנט מיט זיינע באַרימטע פּרוכט, און זייענדיק אין אַזאַ שכנות האָט מען זיך אַלע מאָל געקאָנט צוכאַפּן אין סאָד אַריין, קויפן אָדער „צולקח'ענען" אַן עפּעלע, אַ באַרן, אַן אַגרעסט א. א.

לאָמיר איבערלאָזן איצט די אַלע „מעלות" און מיר וועלן זיך אומקערן צו דערווירקלעכקייט.

ר' חיים לייב איז געווען, כמעט, אַן אַבסאָלוטער קעגנזאַץ אין פאַרגלייך צום קאָלישער מלמד. ער איז געווען פון מיטל וווקס, ביי די זעכציקער־יאָרן, אַ דיקלעכער, מיט אַ שיטערער בערדל, לאַנגע האָריקע ברעמען, זיין לבוש אַ ביסל פאַרנאַכלעסיקטער, און איבער אַלעם אַ ביסל אַ כעסן. די דיסציפּלין אין „חדר" איז געווען אַ שטאַרקע. אויפן טיש האָט זיך שטענדיק געפונען אַ קאַנטשיק, אויסער דעם האָט ער געהאַלטן אין האַנט אַ לאַנגע לינייקע, ניט חלילה, צום צייכנען געאָמעטרישע פאָרמען, נאָר בלויז פאַר „געוויסע צוועקן...".

די צייט — ענדע פון דער ערשטער וועלט־מלחמה (1918־1919) און ערב די פּוילישע זעלבסטשטענדיקייט. אַלע טאָג כמעט נייע גזירות פון דער יונגער פּוילישער רעגירונג: דאָ — מ'מוז גיין אין שטאָטישן מרחץ זיך וואַשן, און דערביי דאַרף מען נעמען אין אַכט אַז אין מרחץ האָבן געאַרבעט כמעט בלויז פּרויען, באַרימהערציקע

קלויסטער־שוועסטער. אַן אַנדערשמאָל — וויזיטאַציעס פון סאַניטאַציע אינספּעקטאָר וועגן ריינקייט א. א. דאָס אַלץ איז געווען אין די אויגן פון אונדזער מלמד „גזירות", וועלכע האָבן נאָר געשטערט אין דער הייליקער אַרבעט. און ווען ס'איז דערגאַנגען אַ ידיעה וועגן אַזאַ „באַזוך", האָט מען אונדז גלייך פאַנאַנדערגעלאָזט אַהיים, און פאַר אונדז איז שוין געווען אַ טאָג פון פרייד — „אויס ,חדר' און אויס דאגות!" ס'האָט געטראָפן אַז ס'איז דערגאַנגען צו דער קהילה אַ ידיעה אַז יידישע קינדער וועלן מוזן אויך באַקומען אַלגעמיינע בילדונג און לערנען אין אַ רעגירונגס פאָלקס־שולע. דאָס איז שוין געווען ממש אַ שלעכטע גזירה; ווי וועלן יידישע קינדער זיצן מיטן בלויזן קאָפּ און צוקוקן זיך צו דעם בילד פון דער „הייליקער מאַמע", און וואָס וועט זיין מיט דער שעה „רעליגיע" — צי וועלן אויך יידישע קינדער זיך דאַרפן צוהערן דער פלוי־דעריי פון גלח, און וואָס וועט זיין שבת און יום־טוב? העיקר — ס'איז געוואָרן אַ רעש און אַ טומל אין שטעטל — ווי איז מען מבטל די דאָזיקע שרעקלעכע גזירה. די מיטלען וואָס זענען אָנגענומען געוואָרן צום אָפּשרייען די שלעכטע גזירה געדענק איך ניט. נאָר איין זאַך איז מיר גאַנץ קלאָר; אַפילו קיין איין מאָל אין מיין לעבן האָב איך ניט באַזוכט קיין קלאַס פון אַ גוייִשער פאָלקס־שול און ביזן היינטיקן טאָג ווייס איך ניט ווי זי האָט אויסגעזען פון אינעווייניק. „באמת אַ גרויסע דערגרייכונג!"

כ'בין אין אַ מזלדיקער שעה געוואָרן אַ חומש־ייִנגל. אין שטוב איז געווען אַ גרויסער גערודער, מ'דאַרף פאַרבאַרייטן אַ סעודה לכבוד דעם דאָזיקן געשעעניש. אַ קלייניקייט! כ'הייב אָן צו לערנען חומש! דאַכט זיך אַז די סעודה איז פאָרגעקומען אין „שבת נחמו".

אַ לאַנגער זומער־טאָג פאַר „שלוש סעודות". מ'האָט איינגעלאַדן אַ סך געסט און נאָענטע מיט זייערע קינדער. כיבוד איז גענוג; פאַר דערוואַקסענע באַזונדער און פאַר קינדער באַזונדער. מיר קינדער האָבן באַקומען טיטן מיט „גוטע זאַכן" — קיכלעך, צוקערלעך, ראָזשינקעס א. א. אַלץ איז שוין גרייט. מיך האָט מען אַוועקגעשטעלט אויף אַ שטול, מ'זאָל מיך אַרויסזען איבער אַלע, און אַלע קוקן אויף מיר און דערוואַרטן איך זאָל אָנהייבן זאָגן אויף אויסנווייניק די דרשה איבער דער סדרה פון דער וואָך. אָבער אָך און וויי צו דער שאַנדע! פון גרויס אויפרעגונג, זעענדיק פאַר זיך אַזאַ גרויסן „עולם" און אַלע זייערע בליקן געווענדעט צו מיר בין איך געוואָרן צעשראָקן און אַלץ איז מיר אַרויסגעפלויגן פון זכרון, ווי כ'וואָלט אינגאַנצן גאָרניט געלערנט. כ'הייב אָן אַ וואָרט און ווייס ניט וואָס ווייטער צו זאָגן. כ'קנייטש דעם שטערן, כ'באַמי מיך צו דערמאָנען, כ'שטאַמל, אָבער ס'גייט ניט. קיין איין וואָרט ניט. כ'פּרוביר נאָך אַ מאָל, און ס'גייט ווידער ניט. די ליפּן באַוועגן זיך, אָבער קיין וואָרט הערט זיך ניט. כ'שטיק זיך, און פון גרויס ווייטיק האָב איך אויסגעפּלאַצט מיט אַ ביטערן געוויין און אַ העשעריי. דאָס איז געווען אַ גוטער סימן. מ'האָט מיך אַראָפּגענומען פון דעם „מאַרטירער שטול". די מאַמע האָט מיך אַ כאַפּ געטאָן אין אירע אָרעמס, געגלעט מיך,

געטרייסט און באַרואיקט. דער „עולם״ האָט זיך איבערגעקוקט מיט די בליקן, און איך פון גרויס שאַנדע האָב זיך אַרויסגעריסן פון די מאַמעס אָרעמס און אַריינגעלאָפן אין אַ צווייטן צימער צו באַהאַלטן זיך. אַרויסגעראַטעוועט פון דער אומאַנגענעמער סי־טואַציע האָט איינער פון די געסט מיטן אויסרופן: „נו, עולם, לחיים!״ מ׳האָט גלייך אָנגעפילט די גלעזלעך און געטרונקען „לחיים!״, דאַביי זיך געווינטשן, געשטעלט זיך דאַווענען „מנחה״, געוואַשן די הענט צו „שלוש סעודות״, געזונגען זמירות, און אָט אַזוי האָט זיך דאָס פאַרצויגן ביז צו מעריב.

אָט אַזוי זענען פאַרלאָפן די טעג. כ׳בין געוואָרן עלטער, אַריבער אַ פרישער „זמן״, כ׳בין געגאַנגען פאָרויס אין לערנען, און ס׳איז געקומען די צייט איבערצוגיין צו אַן אַנדערן מלמד, אין אַ „חדר״ ווו מ׳לערנט אויך אַ פרק משניות. און וועלכער מלמד איז מער פּאַסיק צו דעם אויב ניט ר׳ שיע פּאַשטשעק?

ר׳ שיע, טראָץ דעם, וואָס ער איז געווען מטופל מיט מערערע קינדער, האָט ער דאָך געוווינט אין גרויסע ענגשאַפט. זיין דירה איז געווען אין פאָרטער אויפן הויף, איין איינציקער צימער מיט אַ פאַרמאַכטע וואַראַנדע, וועלכע האָט אויך געדינט אַלס צימער אין אַ נויט.

דאָס הויז פון פריידע די בעקערין איז געווען אַ צווייגשאָטיקע געביידע, געבויט פון ציגל מיט אַ דאַך פון רויטע דאַכעווקעס. דאָס איז געווען אין פראָנט צום גאַס, אָבער די דירה פון ר׳ שיע מלמד האָט זיך געפונען אין הויף פון אָט דעם הויז, סך הכל איז עס געווען ניט מער ווי אַ הילצערנער נעבעכדיקער בנין, ווייזט אויס מיט אַ גאַנץ אַלטער פאַרגאַנגענהייט. ער האָט נאָך עקזיסטירט פיל יאָרן פאַר דעם ווי ס׳איז אויסגעבויט געוואָרן דער מויער אין פראָנט.

אָבער, לאָמיר זיך ניט גריבלען אין קלייניקייטן, און לאָמיר זיך נאָר באַגניגנען מיטן פאַקט, אַז די הילצערנע געביידע האָט געדינט סיי אַלס „חדר״ און סיי אַלס וווינונג פון מלמד מיט זיין משפחה.

ווינטער־צייט, בדלית־ברירה, האָבן מיר זיך געפונען אין דעם איין צימערל, כמעט צוזאַמענגעפּרעסט, אָבער בדיעבד איז דאָס ווינטער געווען אַ מעלה, ס׳איז געווען וואַרעמער, דאַקעגן זומער איז די „גרויסע מעלה״ געוואָרן אַ „גרויסער חסרון״, און דעריבער האָט דער „רבי״ געפונען אַ געניאַלן איינפאַל; מ׳דאַרף אויסניצן דעם הינ־טערשטן צימער פון „בית־המדרש״־בנין.

הינטער דער מערב וואַנט פון בית־המדרש איז געווען אַ מאָל די „עזרת נשים״, אָבער צוליב פאַרשידענע סיבות איז זי איצט ניט געווען באַנוצט, און דעריבער איז זי געווען זייער אָפּגעלאָזן און פאַרנאַכלעסיקט, כמעט אין גאַנצן רואינירט. דער דאַך איז געווען אין גרעסטן טייל איינגעבראָכן, טירן און פענצטער זענען שוין איבערהויפּט ניט געווען. ס׳זענען נאָר געבליבן די עפּנונגען פון זיי ווי אַ זכר לחורבן. די פּאָדלאָגע איז געווען באַלייגט מיט צעבראָכענע ציגל, צעבראָכענע דאַכעווקעס, צעריסענע „שמות״

פון אַלטע ספרים און אַנדערע גראַטעס. דאָס גרויסע אָפּגעלאָזנקייט האָט זיך ממש געוואָרפן אין די אויגן. און אָט פלוצלונג אַזאַ געניאַלער געדאַנק! מ'דאַרף אים גלייך פאַרווירקלעכן! מיר האָבן זיך אַ נעם געטאָן צו דער אַרבעט. ראשית כל האָבן מיר צוזאַמענגעקליבן די „שמות" און געבראַכט זיי צו קבורה אויפן בית־עולם לויטן דין. די גרוזעס און די אַלע איבריקע זאַכן האָבן מיר קאָנצענטרירט אין איין ווינקל. מיר האָבן צוזאַמענגעשלעפּט פון דאָ און דאָרט טישן און בענק, אַוועקגעשטעלט זיי אין דעם אָפּגעריייניקטן טייל. און אָט אַ „חדר" כדת וכדין. וואָס אַן אמת איז דאָס נאָך געווען גענוג ווייט פון צו זיין באַקוועם און מאָדערן, מ'מעג אַפילו זאָגן אַז אָט אַ דער „באַקוועמער חדר" האָט אַפילו ניט איינמאָל זיך געלאָזן פילן גוט גוט ביי אונדז אין די ביינער פון רעגנס און פון ווינטן. און טראָץ אַלע חסרונות איז דאָך דאַביי געווען אויך אַ מעלה — מיר זענען געווען ווייט פון דער רביצינס אויג, ווייל געוויינלעך, ביי זיי אין שטוב, ווען דער רבי איז אַ מאָל אַוועק דערלעדיקן זיינע פּריוואַטע ענינים, האָבן מיר זיך דאַמאָלס געפילט אַ ביסל פרייער — האָט דאַן די רביצין שטאַרק זיך געבייזערט איבער אונדז און געוואָרנט אַז זי וועט אונדז פאַרמסר'ן פאַרן רבי, אַז מיר האָבן זיך ניט גוט אויפגעפירט, און דאַן וועלן מיר שוין באַקומען אונדזער פּסק. אָבער דאָ האָבן מיר יעדע רגע אויסגענוצט כהלכה, און דער נייער אָרט האָט שטענדיק אויסגעזען ווי נאָך אַ קאַמף, ממש ווי ס'איז געשריבן אין „שופטים" „פון שאַרף איז אַרויס דאָס זיסע" („מעז יצא מתוק"). און אפשר ניט נאָר פאַר אונדז, די תלמידים, נאָר אויך פאַרן רבי'ן אַליין. לכל הפחות אין די שעה'ן, וואָס ער איז געווען באַשעפטיקט מיט די תלמידים אויסערן שטוב, איז ער געווען פּטור פון פאַרשידענע פּליכטן ווי האַלטן ס'קינד אויפן האַנט אָדער הערן די רביצינס גערעכטע טענות.

ר' שיע איז געווען אין די דרייסיקער יאָרן. אַ מיטעלער ווּקס, אַ זייער ערנסטע געזיכט, באַוואָקסן מיט אַ לאַנגע רויטע געדיכטע באָרד. מיט אַ דורכדרינגנדיקן בליק, און טראָץ אַלע די אויבן דערמאָנטע סימנים, וואָס אין פלוג געוואונען האָט עס געקאָנט באַווייזן אויף אַ מענטש אַ רגזן, איז ער דאָך געווען אַ צוגעגנגלעכער און סיי דערוואַקסענע און סיי זיינע שילער האָבן אים זייער גערן געהאַט.

די יאָרן, ווי באַוווסט, שטייען ניט אויף איין פּלאַץ... טאָג נאָך טאָג, יאָר נאָך יאָר גייט און פאַרשווינדט. כ'בין גרעסער געוואָרן, רייפער, כ'בין שוין 10 יאָר אַלט, בערך, און ווידער דאַרף מען מיך איבערפירן אין אַ „העכערן" „חדר" לערנען אַ „בלאַט גמרא", אַריינדרינגען אין טיפע סוגיות מיט אַלע מפרשים, פאַרענטפערן קושיות מיטן פשוטן פשט אָדער דורך פּלפּול. לויטן עלטער, וואָס אַן אמת, האָב איך נאָך ניט געדאַרפט אַריינצוגיין אין ר' שיע־לוזער'ס „חדר", אָבער וואַרשיינלעך איז מיר בייגעשטאַנען זכות אבות אָן אפשר גאָר מיין אייגענער זכות און כ'בין דאָך אָנגענומען געוואָרן נאָך דעם ווי ער האָט מיך גוט פאַרהערט. ר' שיע לוזער זשעלאַזני און זיין ווייב, אַן על־טערע פּאָר אָן קינדער, לא עלינו, האָבן געלעבט אין זייער טאָגטעגלעכן לעבן ווי

אַ פּאָר „טויבן“, זיך געקוקט אין די אויגן און גרייט געווען העלפֿן איינער דעם אַנדערן און האָבן זיך פֿאַרשטאַנען אויפֿן ווונק. זי, די רביצין, איז געווען מערסטנטייל קראַנק און געלעגן צו בעט אין צווייטן צימער הינטערן טיר, וועלכע איז געווען שטענדיק פֿאַרמאַכט, און ער, דער רבי, האָט איר גאַנץ אָפֿט געעפֿנט און געכאַפּט אַ בליק וואָס ס׳טוט זיך אינעווייניק אין צימער, און גרייט צו יעדן רוף. ס׳האָט געטראָפֿן, אַז זי האָט געשלעפּט אירע קראַנקע פֿיס איבער די צימערן מיט אַראָפּגעהאָנגענע הענט, מיט שוואַכע אויסגעלאָשענע אויגן, פֿון וועלכע ס׳האָט אַרויסגעקוקט אַ טיפֿער אומעט. מ׳האָט געזען, אַז אין דער שטוב פֿעלט די פֿריילעכקייט, דער געפֿילדער און דער רעש פֿון אייגענע קינדער. קען זיין, אַז אין אונדז, די תּלמידים פֿון דעם „חדר“ האָבן זיי געפֿונען אַ ביסל טרייסט.

אַלס זיינע תּלמידים האָבן מיר זיך שוין פֿאַרעכנט פֿאַר דערוואַקסענע. וואָס אַן אמת זענען מיר טאַקע געווען קינדער פֿון 9—11 יאָר, אָבער גענוג רייף, ווי דערוואַקסענע יידן, וואָס שלעפּן דעם עול פֿון „יידישקייט“ אין פֿולן זין פֿון דעם באַגריף.

ר׳ שיע לוזער׳ס „חדר“ איז געווען גאַנץ אַנדערש פֿון אַנדערע „חדרים“. די צאָל תּלמידים איז געווען אַ באַגרענעצטע, בלויז צווישן 14—20. די לערן־שעה׳ן זענען געווען פֿון אינערפֿרי ביז אין אָוונט מיט אַן איבעררייס אין די מיטאָג־שעה׳ן. דער מלמד איז פֿאַררעכנט געווען אַלס אַ תּלמיד־חכם, אַ גדול בתורה, אַ גאָטס־פֿאָרכטיקער און אַן אָפּגעהיטענער אין מקיים זיין די מצוות אַ לייכטע ווי אַ שווערע, אַ באַשיידענער, אַן ענו, און וואָס שייך צו אונדז, זיינע תּלמידים, האָט ער באַצויגן זיך מיט יושר און אַן משוא־פּנים. סיי אַן אָרעמער תּלמיד און סיי אַ רייכער, יעדער האָט באַקומען זיין „לוין“ לויט זיינע מעשׂים און לויט זיינע פֿאָרשריטן אין די לימודים. ער איז געווען אַ נחבא אל הכלים, בקיצור אַ „מלא וגדוש“, ער האָט אויסגעזען עלטער ווי אין דער ווירקלעכקייט, פֿון אַ נידעריקן וווקס, מיט אַ גרייז־גרויער באָרד און האָט פֿיל אַכט געלייגט אויף זיין אויסערלעכן אויסזען.

דער טאָגאָרדנונג אין „חדר“ איז געווען פֿאָלגענדער: אין דער פֿרי — „תּפֿילת־שחרית“ מיט מנין, פֿרישטיק — בענטשן, און נאָכער אַ „בלאַט גמרא“ אין סדר „נזיקין“, אָדער „מעני‍נא דיומא“, ווי פֿאַר אַ יום־טוב, נאָכער מיטאָג־איבעררייס, און נאָך דעם — דאָס איבערגיין איבער דער סדרה פֿון דער וואָך מיט טראָפּ, און מאַנכעס מאָל — אַ קאַפּיטל אין „פּסוק“. און אַלץ דערקלערט מיט שאַרפֿזיניקייט און מיט פֿיל אינטערעס.

אין די ווינטער מאָנאַטן אין אָוונט נאָכן לערנען, האָבן מיר אויך זוכה געווען צו הערן אַ דערציילונג מיט המשכים וועגן „ר׳ יוסף דילא ריינא“, וועגן „איוואַן און לוקאַטשן“, וועגן „אַ חבר מיט אַ האַלבן“ און אַנדערע. יעדע מעשׂה מיט זיין מוסר־השׂכל, און דער עיקר האָט ער געלייגט אַכט אויף דעם „ואהבת לרעך“ און „אהבת השם“.

ווינטער. דער לאַנגער לערן־טאָג איז געקומען צו ענדע, און מיר גרייטן זיך שוין צו גיין אַ היים. יעדער תּלמיד מיט זיין לאַמטערנע אין האַנט אום צו באַלייכטן דעם

זענטלעך זיי צו האַלטן אָדער מיט האָקנס זיי אויפצוהענגען אויף די פּעטלעס פּ
אַנטלען. די דאָזיקע לאַמטערנעס האָבן באַלויכטן מיט דער הילף פון ליכטלע
ע זענען געווען אַריינגעשטעקט אינווייניק אויפן דעק פון לאַמטערנע, אָדע
ן איינגעטונקענע אין בוימל אָדער אין נאַפט, פאַרשטענדלעך אָפּהענגיק פון דע
יאַטיוו פון אינהאַבער אָדער שעפער פון דער לאַמטערנע.

מיר זענען געווען געקליידעט אין לאַנגע פאַרשפּילעטע מאַנטלען, אויפגעשטעלט
ער, די העלדזער אַרומגעוויקלט מיט וואָלענע שאַליקעס. אויף די הענט האָבן מ
ט וואָלענע הענטשקעס און אין זיי אַ פלאַץ אויף פיר פינגער צוזאַמען, און
פאַרן גרויסן פינגער באַזונדער. די היטלען איבערצויגן איבער די אויערן.
זענען געווען פאַרשידנאַרטיק; אָנהויבנדיק פון שטיוול, אין גאַנצן פון לעדע
עס און ענדיקנדיק מיט לאַטשן אויסגעאַרבעט פון אַלטע בגדים, אָדער אַ קאָ
ציע פון די אַלע מעגלעכקייטן צוזאַמען; לעדער מיט געוואַנט, לעדער מיט הי
ע זוילן א. א. דער שוך, ניט וויכטיק פון וואָס ער איז געמאַכט געוואָרן איז געוו
מאָל מיט אַ פּאָר נומערן גרעסער ווי מ׳האָט באַדאַרפט, כדי מ׳זאָל קענען אָנט
פּאָר זאָקן, אָדער אַ פּאָר אָנעצן פון דיקן לייוונט.

די „חברה״ זענען אַרויס פון „חדר״ מיט גרויס רעש און געפּילדער אַזוי ווי בינ
ינשטאָק ווען זי ווערט געעפנט פלוצים דורך אַ ניט איינגעאיבטע האַנט. אַזוי אַר
זיך די תלמידים באַפרייט פון דער גרויסער אָנשטרענגונג פון אַ לאַנגן לעו
וואָס איז פאַריבער.

די פאַסטאָראַלע רואיקייט און שטילקייט פון דער ווינטער־נאַכט איז געשטע
אָרן אויף אייניקע מינוטן; די קראָען אויף די שפּיץ דעכער זענען אויפגעציטע
אָרן פון זייער דרעמלען און זיי האָבן געהאָלפן מיט זייער קראַ־קראַ צו פאַ
רקן דעם פלוצימדיקן טומל.

די „חדר־יינגלעך״ נאָכן דורכוואַרפן־זיך מיט שניי־קוילן זענען זיך צעלאָפן יעד
זיין היים צוליבן פראָסט וואָס האָט געהערשט אין דרויסן, און ווידער איז
געשלאָפן און שטיל געבליבן.

די גאַסן האָבן זיך ווידער פאַרצויגן מיט דער בלאַנקנדיקער ווייסקייט פון ז
ז־אַראָפּפאַלנדיקן שניי, וואָס איז אַ ביסל צעשטערט געוואָרן פון די פאַרשפּעטיל
ווייזר

דערביי פון סודות׳דיקע זאַכן, וועלכע טוען זיך אָפּ אין די הייזער אין „חדרי־חדרים״ פאַרבאַהאַלטן פון מענטשלעכן אויג.

מיט פיל דאַנקבאַרקייט און האָכשעצונג דערמאָן איך מיינע „חדרים״ און אויך אַלע אַנדערע אַנאָנימע מלמדים פון די פיל שטעט און שטעטלעך, ווייל אַ דאַנק זייער פלייסיקייט און דביקות אין דער אידעע צו לערנען תורה די יידישע קינדער — זענען אויפגעשטאַנען די גדולי־התורה און גדולי־הדור, געלערנטע און וויסנשאַפטלער, אַרטיסטן און שרייבער, וועלטבאַרימטע מענטשן, וואָס דאָס יידישע פאָלק גרויסט זיך מיט זיי און שטאָלצירט מיט זיי און מיט זייערע דערגרייכונגען.

געלויבט איז דאָס פאָלק וואָס האָט זוכה געווען צו דעם! „אשרי העם שככה לו!״

איבערזעצט פון העברעאיש : א. אסתרין, מ. מינט׳ס

חנן שוטון

צייטן און געשעענישן

דער ערשטער איינדרוק

אָנקומענדיק קיין דוואַ״ט אין אַ זומערטאָג, האָט זיך אנטפּלעקט פאַרן אויג די שטעטעלע אין איר גאַנצער מאַלערישער פראַכט: הייזלעך, גאַסן, פעלדער, גרינע לאָנקעס מיט פּאַשענדיקע פי, און העט ווייטער פעלדער און וועלדער.

שפּאַצירנדיק אויף בריקוועג׳ס, אַדורכגייענדיק די ערשטע צוויי בריקן און צוקומענדיק צו די דריטע, ווו דאָס וואַסער שטראָמט מיט אַ גרויסן כוח און אָן אויפהער, אָטעמט מען אַריין מיט דער גאַנצער ברוסט די אָנגענעמע, ממש פאַרכי־שפדיקע ריחות פון דעם פריש געשניטענעם היי, וואָס די אָראָפּאַשנע פויערים האָבן שוין באַוויזן צוזאַמענצולייגן אין ענדלאָזע רייען פון סטאָגעס.

ביים טייך

ביי די זייטן פון דעם שטראָמיקן וואַסער זיצן פישערס מיט ווענדקעס און כאַפּן פיש. פון ווייטן זעט מען אָנקומען די אידישע פישערס, וואָס קויפן פון זיי פיש, אין די שכנותדיקע דערפלעך, און צווישן זיי דאָווידיע דאָזער.

דאווידיע דאזער

זיין נאָמען, וואָס אַן אמת, איז געווען ראַק, אָבער ווער האָט געוווּסט דערפון? דערקעגן האָבן אַלע, כמעט, אים געקאָנט אַלס דאָווידיע דאָזער. נישט קוקנדיק אויף

דעם, וואָס מען האָט אים קיינמאָל נישט אויסגעוויילט אַלס דאָזער, איז ער תמיד געשטאַנען אין שול ביי דער זייט פון די גבאים אויפן באַלעמער ווי אַן ערן־פּרעזידענט אָדער נישט־געקרוינטער מלך.

דאָווידיע דאָזער, דער פישער, האָט מען בדרך כלל, אַלע מאָל געזען אין דער באַגלייטונג פון זיינע צוויי זין, וועלכע האָבן אים געהאָלפן שלעפן די קערב מיט די פיש פון איבער די בריקן אין מאַרק אַריין צום פאַרקויפן.

די קעציער

מען האָט אויך באַגעגנט די משפחה איינעמער אָנקומענדיק מיט קערב פיש. גערופן האָט מען זיי די קעציער. פון וואַנען האָט זיך גענומען צו זיי דער צונאָמען „קעציער" ווייס איך נישט, און איך גלויב אַז עס איז צוועקלאָז יעדע פאָרשונג אין דער ריכטונג.

לכבוד שבת

אַ גאַנצע וואָך זענען געווען גאַנץ ווייניק בעלנים צו קויפן פיש. אָבער, ווען דאָס מזל האָט זיי געגליקט דאָנערשטיק נאָכמיטאָג צו קומען מיט זייער סחורה, האָבן זיי שוין דאַן געהאַט אַ גוטן פדיון. ווייל וועלכער איד איז נישט געלאָפן אין מאַרק אַריין כאַפּן אַ פישל לכבוד שבת? עס איז, ממש, געווען אַ פאַרגניגן צו זען וויביידע צדדים, סיי די סוחרים און סיי די קונים, זענען געווען צופרידן; די ערשטע צוליב די גוטע פרייזן, און די צווייטע — מקיים צו זיין די מצווה פון קויפן פיש לכבוד שבת.

ביי דער דריטער בריק

ביי דער דריטער בריק איז בכלל געווען זומערצייט לעבעדיק און פריילעך. דאָרט איז געווען דער צענטער, ווו אידן האָבן זיך געבאָדן, פון יונג ביז אַלט, הויפּטזעכלעך אַ פרייטיק נאָכמיטאָג. פיל האָבן זיך געלאָזט כאַפּן אַ שווים צו די פּאַליעס, אָבער דאָס איז שוין געווען אַ שטיקל פאַכמענישע אַרבעט. ערשטנס איז עס געווען געגן שטראָם, און מען האָט זיך געמוזט אָנשטרענגען און אויך קענען שניידן דאָס וואַסער, צווייטנס איז אין דעם פּלאַץ געווען זייער טיף. און ווער עס האָט דערגרייכט די פּאַליעס און זיך אָן זיי אָנגעכאַפּט, האָט מיט שטאָלץ זיך אַרומגעקוקט צו זען אויב מען האָט באַמערקט זיין שווימען. עס זענען אויך געווען שווימער־קינסטלער ווי ר' פּינחס פּראַך, דער כלי־זמר, דער זון פון באַרימטן כלי־זמר ר' יצחק פּראַך. ער האָט זיך געפלעגט אַרונטערלאָזן אונטערן וואַסער ביי די ברעגן און זוכן פיש. דאָרט זענען געווען פיל שלייען, און ער האָט זיי מיט די הענט אַרויסגעשלעפּט פון די לעכער אונטערן וואַסער.

און מיט וואָס פאַר אַ פרישקייט און שטאָלצקייט האָבן זיך געלאָזט די דאָזיקע אידן אַהיים, כדי אויפגעמונטערט און פריילעך גיין אין שול מקבל שבת זיין.

די קצבים

ווי באַוווּסט זענען אין דוואָרט געווען 7 בריקן, אָבער צומערסטן זענען געווען באַקאַנט צוויי בריקן; די דריטע, וועגן וועלכער מיר האָבן אויבן שוין דערציילט, און די ערשטע — צוליב די נאָענטקייט פון שטאָטישן שלאַכט־הויז (שעכט־הויז). ווען דאָס דאָזיקע שעכט־הויז וואָלט געקאָנט ריידן, וואָלט עס זיכער דערציילט אונז וועגן די שטעטלדיקע קצבים און זייער קאַמף פאַר זייער עקזיסטענץ. נישט איין מאָל זענען זיי געווען אין אַ שווערן קאָנפליקט מיט די כלי־קודש פון שטעטל; מיטן רב, מיט די שוחטים און אַנדערע רעליגיעזע מנהיגים פון דער אידישער קהילה. און כדי צו קענען אויסהאַלטן אין דעם דאָזיקן קאַמף האָבן זיי געמוזט זיין צווישן זיך פאַר־אייניקט. זיי האָבן איינגעקויפט קעלבלעך און בהמות אין דאָרף בשותפות. זיי האָבן נישט אויסגעקויפט איינער ביים צווייטן. ווען איין קצב האָט געהאַנדלט אַ קעלבל אין דאָרף זאַגאַיאָוו ביי אַ פויער, האָט ער צומאָרגנס געשיקט אַ צווייטן קצב און אים אָנגעזאָגט ער זאָל נישט אָנבאָטן קיין גרעסערן פרייז. אַזוי אַרום האָבן זיי איינגע־קויפט נישט טייער. פאַר קיין גויישן פליישער האָבן זיי נישט מורא געהאַט, ווייל דער גוי האָט נישט געדאַרפט קויפן ביים פויער. ער האָט עס באַקומען ביים אידישן קצב פיל ביליקער.

און ווי אַזוי האָט מען זיך צעטיילט דעם שותפותדיקן איינקויף? אַדורכגייענדיק די יאַטקע־גאַס אין אַן אָוונט האָט מען געקאָנט באַמערקן ווי אין אַ שטוב שטייען עלטערע מענטשן, יעדער איינער אין אַן אַנדער ווינקל, ווי זיי וואָלטן אַריינגעכאַפּט אַ מנחה. אָבער וואָס פונקט ביי ר׳ אַנשל קצב? צוגייענדיק נעענטער האָט מען געזען אַ מאָדנע בילד; יעדער פון זיי האַלט אין האַנט אַ שטיקל קרייד און מאַכט צייכנס ביים טיר, ביים פענצטער און ווו עס איז נאָר געווען אַ שטיקל פריי האָלץ. און אָט איז די לעזונג פון דער רעטעניש; יעדער איינער פון זיי, קומענדיק צוריק פון דאָרף האָט געמוזט אַריינגעבן אין שותפות וואָס ער האָט געקויפט און מאַכן דערביי אַ געוויסן צייכן. למשל; אַ קעלבל — אַ רונדן צייכן, אַ בהמה׳לה — אַ לענגלעכן צייכן. אַזוי האָט מען צווישן זיך געפירט די בוכאַלטעריע, און אײ־נער האָט דעם צווייטן אַרויסגעצאָלט זיין רווח. אַזוי האָבן זיי זיך אַן עצה געגעבן כלפי חוץ. אָבער אַנדערש איז געווען דער קאַמף כלפי פנים, בנוגע די שחיטה. זיי זענען געווען אינגאַנצן אָפּהענ־גיק פון רב מיט די שוחטים, ווי מען זאָגט „לשבט או לחסד״. איז די בהמה נאָכן שחטן אַרויס כשר, איז דאַן געווען „לעבעדיק״ ביי די קצבים, כאָטש דאָס אונטערטייל האָבן זיי פאַרקויפט די נישט אידישע קצבים פאַר האַלב־בחינם. מילא — דאָס איז נאָך אַ האַלבע צרה! און ווען אַ בהמה איז חס וחלילה געוואָרן טריף — דאַן איז געוואָרן „חושך״ ביי די קצבים. דאַן האָט מען געמוזט אַוועקגעבן די גאַנצע בהמה דעם גוי פאַר כמעט־אומזיסט. אידן זענען, וואָס אַן אמת, אָפּגעהיטן געוואָרן פון עסן טריף, אָבער זיי האָבן געזען ווי די גויים עסן גאַנץ געשמאַק דאָס פלייש, כמעט פאַר אומזיסט.

וואָס זיי האָבן מיט אַזוי פיל מאַטערניש געבראַכט פון דאָרף.

די אָרעמעלייט האָבן נאָר געקאָנט חלומען פון עסן אַ שטיקל פלייש אין מיטן וואָך. וואָס שייך צו עופות — איז בכלל געווען אַ לוקסוס — נאָר פאַר גבירים. אין בעסטן פאַל האָט מען געקויפט אַ שטיקל האַרץ־פלייש, צעהאַקט עס און אַריינגעטאָן אַלטע חלה אָדער ברויט און געמאַכט קלאָפסן אָדער קאָטלעטן. נאָך אַזאַ פליישיק מיטאָג האָט מען געקאָנט גאַנץ רואיק עסן מילכיקס.

פאַרשטענדלעך אַז צוליב אַזעלכע אָדער אַנדערע אומשטענדן האָבן די קצבים, טראָץ זייער גאַנצער אָנשטרענגונג ביים איינקויפן, נישט געהאַט קיין פרנסה, און זייער פאַרביטערונג איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן שטאַרקער, ביז זיי האָבן זיך צוזאַמענגענומען און ווי רעוואָלוציאָנערן געפאָדערט פון שטאָטישן רב ער זאָל דער־לויבן ברענגען אַ ייִנגערן שוחט מיט אַ זיכערער האַנט. מיט דער פאָדערונג האָבן זיי זיך אָנגעטראָפן אויף אַן אונגעהויערן ווידערשטאַנד פון אַלע כלי־קודש; „וואָס הייסט — האָבן זיי געזאָגט — איר ווילט ברענגען אַ שוחט, אַ מאכיל־טריפה׳ניק!" האָבן די קצבים אויפגעהויבן אַ שטורם און געפרעגט; „ און ווי איז אין אַנדערע שטעט, עסן אידן טריפה? הייתכן — זאָגן זיי — ווי איז עס מעגלעך, דאָס ווען מיר פאַרקויפן אַ פופציק בהמות נאָך לאָדזש זענען אַלע, כמעט, כשר, און ביי אונז ווערט יעדע צווייטע בהמה טריף?"

—· אַזוי איז עס — האָט מען זיי געענטפערט — ביי אונז וועט מען קיין טריף נישט עסן!"

אין ווען די קצבים האָבן ריזיקירט און געבראַכט אַ שוחט, אַ איד אַ הדרת־פּנים און אויך אַ חסיד (די מערהייט שוחטים זענען ביי אונז געווען חסידים), האָט אויך נישט געהאָלפן. דער רב האָט געגעבן אַ קלאַפּ אויפן עמוד אין שול און געזאָגט: „די שחיטה פון נייעם שוחט איז טריף!" און קיין איינאיינציקער מויל אין שטעטל האָט נישט געוואַגט פאַרזוכן דעם טעם פון דעם פלייש. אַפילו די קצבים אַליין האָבן דאָס פלייש צו זיך אין שטוב נישט געבראַכט. דען ווער וועט דאָס גיין צוליב אַ שטיקל פלייש פאַרלירן עולם־הבא?!

און אויב מען רעדט שוין וועגן עולם־הבא דערמאָנט זיך מיר די מעשה פון ר׳ שמואל כהן.

ר׳ שמואל כהן

ר׳ שמואל כהן האָט געוווינט אין מאַרק, אין הויז פון די ערזאָנס, ווו ער האָט געהאַט אַ גאַלאַנטעריע־געוועלבל. איינמאָל אין אַ פרייטיק־צו־נאַכט האָט זיך עפּעס אָנגעצונדן ביי אים אין שטוב — וואַרשיינלעך פון אַ נאַפט־לעמפל. דער עיקר — עס ברענט. דער פייער האָט זיך שנעל אַריינגעכאַפּט אין געוועלבל, און עס איז, ממש, געווען אַ שריפה. אָבער ס׳איז דאָך שבת! וואָס טוט מען? דערווייל האָבן מענטשן

זיך אָנגעהויבן צונויפלויפן. דאַן האָט מען געזען ווי ר׳ שמואל כהן לויפט אַרויס אין גאַס, בײדע הענט אויפן קאָפּ און אַנטלויפט פון פײער. „ר׳ שמואל, וואָס לויפט איר, ווו לויפט איר, עס ברענט דאָך ביי אייך?״ ר׳ שמואל ענטפערט נישט. וואָס וועט ער ענטפערן? וואָס פאַר אַ ווערט האָט דאָס גאַנצע געוועלבל אין פאַרגלייך צום אָפּהיטן דעם הייליקן שבת? ווו ער איז אַנטלאָפן — ווייסט מען נישט, נאָר מען האָט דערציילט, אַז ער איז אַוועק אין שטיבל און זיך באַהאַלטן אין אַ ווינקל מען זאָל אים, אַפילו, נישט אָנזען.

די שכנים און אַנדערע האָבן אָנגעהויבן אַרויסטראָגן וואָס מען האָט געקאָנט און געראַטעוועט די פײערלעשער, אָבער ווי געוויינלעך, ביז זיי האָבן באַקומען אַ פערדל אויף צו שלעפּן דאָס פעסל, פאַרשטענדלעך אַ ליידיקע, ווייל ערשט אין מאַרק האָט מען עס געדאַרפט אָנפילן מיט וואַסער, האָט עס פאַרנומען אַ היבשע ביסל צייט, אַזוי אַז דאָס אָרעמע געוועלבל איז אין צווישנצייט גאַנץ שיין געוואָרן אָפּגעברענט.

אָבער ר׳ שמואל כהן איז אַרויס אַ גאַנצער — נישט מחלל שבת געווען.

די צוויי אַלמנות

גייענדיק אין גאַס האָט מען געטראָפן די גאָלדענע פישערין מיטן זון, אַ ייִנגל פון אַ יאָר 12־13, וועלכער האָט זיך נאָך איר שטענדיק נאָכגעשלעפּט, און די צווייטע — חיה אסתר.

די צוויי ווייבער האָבן געצויגן זייער חיונה פון אַריינטראָגן אין פאַרשיידענע הייזער אַ ביסל פּראָדוקטן, ווי למשל אַ פּאָר אייער, אַ ביסל ירקות און אַזוי.

ווען אַ פויערטע איז אַדורכגעגאַנגען פאַרן געוועלב פון די בראָנאָווסקעס און די בעל־הביתטע איז פונקט געשטאַנען פאַרן געוועלב, האָט זי נישט געקויפט ביי די פויערטע די פוטער אָדער די אייער, נאָר די צוויי ווייבער מיטן ייִנגל האָבן עס געקויפט און גלייך אַריינגעטראָגן דאָס אין קיך פון דער משפחה.

און ווען חיה־אסתר׳ס טאָכטער איז געוואָרן ראויה לחופה, האָבן זיך מיט איר גורל פאַראינטערעסירט אירע קליענטן, און מען האָט געהאָלפן מיט ראַט און טאַט. קודם כל האָבן זיי אַלע גדאגהט ווי וועט חיה אסתר מיט איר טאָן אַ שידוך? העלפט גאָט און עס מאַכט זיך אַשידוך.אַ בחור פון אַ שכנותדיקע שטעטל קומט אָן קיין דוואָרט, פאַרשטענדלעך אין חול־המועד סוכות. און ס׳איז שוין געוועזן ווער עס זאָל אים פאַרשדכענען דאָס מיידל. דאָס וואָס חיה אסתר האָט נישט אויף קיין וווינונג צו דינגען און נישט אויף קיין מעבל צו קויפן, מאַכט נישט אויס. זי נעמט אים אריין אין איר שטיבל, ווו זי וווינט הינטערן בית־המדרש ביי ר׳ שמואל קצב, אין בוידעם שטיבל. מען האָט אויך איינגעאָרדנט אַ שטיקל חתונה, ווייל הכנסת־כלה איז דאָך אַ גרויסע מצווה. פרנסה? מילא! איז אויך געווען אויסגעזאָרגט. מען האָט דעם „פריש־אויסגעבאַקענעם בעל־הבית׳ל געגעבן אַ קערבל אין האַנט און געשיקט אין דאָרף

אַריין. וואָס ער האָט געבראַכט האָט די שוויגער חיה אסתר, ממש, פאַרצוקרעט ביי אירע קונים. און אַזוי האָט מען אויך געהאַט קינדער — אַלץ אין דעם בוידעם־שטיבל.

אָבער מיט דער צייט האָט זיך אַלץ געענדערט. די אַלטע בעל־הבית׳טעס זענען טיילווייז געשטאָרבן, טיילווייז אַוועק פון דוואָרט און זייער פּלאַץ האָט פאַרנומען די יינגערע גענעראַציע. עס זענען אַוועק די אַלטע צייטן. „נייע צייטן, נייע מענטשן, נייע לידער!" יענע הערלעכע טיפּן און שטאָלצע פרויען, וואָס האָבן בכבוד געהאָלפן די אָרימע ווייבער זיך דערהאַלטן ביים לעבן און מיט אַזויפיל פאַרשטענדניס באַצאָלט מיט דער ברייטער האַנט פאַר זייער סחורה, זענען אַראָפּ פון דער אַרענע. און מיטן אַוועקגיין פון עלטערן דור זענען אויך אַוועק זייערע מנהגים, און אויך — די פרנסה פון די צוויי ווייבער. ווייל ווער פון די אויפגעקומענע בעל־הבית׳טעס האָט זיי בכלל אין שטוב אַריינגעלאָזט? אַלט און שוואַך האָבן זיי זיך אַרומגעדרייט ווי פאַרגאַנגענע שאָטנס, די וועלכע האָבן זיך אויסגעהאַלטן מיט אייגענע כוחות און פאַרדינט מיט כבוד זייער שטיקל ברויט. פאַרלאָזענע און צעבראָכענע האָבן זיי געמוזט אָנקומען נאָך שטיצע. אויך געשטאָרבן זענען זיי אומבאַמערקבאַר, ווייל ווער האָט געהאַט צייט און געדולד צו אינטערעסירן זיך מיט זיי?

די ערשטע וועלט־מלחמה ברעכט אויס

די ערשטע וועלט־מלחמה ברעכט אויס. די דייטשן קומען אַריין אין דוואָרט און נאָך אַ קורצער צייט האָבן זיי זיך צוריקגעצויגן און די רוסן זענען צוריקגעקומען. יאָגנדיק נאָך די דייטשן האָבן זיי נישט פאַרגעסן אָן די אידן, געראַבעוועט און פאַרפאָלגט אידישע מיידלעך און פרויען. ס׳איז געווען אַ מהומה צווישן די אידישע באַפעלקערונג. די אידישע פאָרשטייער האָבן זיך געווענדעט צו די העכערע מיליטערישע מאַכט. מען האָט צוגעזאָגט צו האַלטן אָרדנונג, אָבער עס האָט ווייניק וואָס געהאָלפן.

אַ קאָזאַק האָט זיך אַריינגעריסן אין הויז פון עסיגמאַכער אין דער דאָברער גאַס, ווו עס האָט אויפן הויף געווינט אַ משפחה מיטן נאָמען כץ. דער איד האָט זיך אַנטקעגן געשטעלט דעם כוליגאַן. דער קאָזאַק האָט אַרויסגעכאַפּט אַ רעוואָלווער און דעם איד געשאָסן אויפן אָרט.

פוקאַטש דער בעקער (גערופן האָט מען די משפחה „קרוליק", ווייזט אויס דאָס זיי האָבן געהאַנדלט מיט פעלכעלעך פון קרוליקעס — איז געבליבן דער דאָזיקער נאָמען, אין איינקלאַנג מיטן פאָלקסווערטל „מיט וואָס איינער האַנדלט, דאָס שלעפּט זיך אים נאָך") האָט זיך איינגעשטעלט און אַריינגענומען אין זיין בעקעריי עטלעכע אידישע מיידלעך כדי זיי צו פאַרהיטן פון די ווילדע קאָזאַקן. רוסיש האָט ער געקאָנט נאָך פון מיליטער. און ווען די כוליגאַנעס זענען אַריין אין בעקעריי, האָט ער זיך מיט זיי אויסגעטענה׳ט און זיי פאַריאָגט פון זיין בעקעריי.

אָבער אין אַ סך שטעלן האָבן די קאָזאַקן פאַרגוואַלדיקט און גערויבט פראַנק

און פריי. צום גליק זענען די דייטשן צוריקגעגאַנגען ביז קאַליש און אָנגעהויבן אַ נייע אָפּענסיווע.

אָקופּאַציע און אירע פאָלגן

נישט ווייט פון קאָזשמינקע ביי אַ וואַלד האָבן זיי אַריינגענאַרט „די גרויסע העלדן", די פּאָגראָמשטשיקעס, און ווען די קאָזאַקן־קאַוואַלעריע זענען אָנגעקומען מיט זייערע פערד נאָענט צום וואַלד, האָבן זיי די דייטשן מכבד געווען מיט אַזאַ פאָרציע פייער, דאָס פון די גאַנצע באַנדע רויבער זענען צוריקגעקומען נאָך דוואָרט 6 אָדער 7 געבליבענע, וועלכע זענען אַנטלאָפן ווי פאַרסאַמטע מייז פון די דייטשן.

דאָס מאָל האָבן די דייטשן זיך באַזעצט אין דוואָרט אויף אַ פּאָר יאָר. זיי האָבן איינגעפירט זייערע געזעצן. זיי האָבן אַלץ רעקווירירט, אַזוי אַז עס איז נישט געווען קיין אויסוועג און אַלע האָבן אונגעהויבן שמוגלען. דאָס גאַנצע לעבענסמיטל איז נישט געווען פריי צום קויפן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שווער לעבן, כאָטש אָרדנונג איז געווען און מען איז געווען זיכער מיטן לעבן.

הויפּטזעכלעך האָבן געליטן די שטעטישע, ווייל פון דאָרף אין שטאָט האָט מען נישט געקאָנט ברענגען לעבנס־מיטל. די זשאַנדאַרמעריע אויף פערד זענען געריטן און פּאַטראָלירט אַלע וועגן.

דער הויפּט־שמוגל איז געווען פּאַפּיראָסן, „ספינקס" האָט מען זיי גערופן. מען האָט זיי געבראַכט פון איבערן־גרענעץ. מיט ספּעציעלע גוטע פערד און וואָגנס איז מען צוגעפאָרן נישט ווייט פון גרענעץ, און דאָרט געקויפט די פּאַפּיראָסן און אַהין געפירט ספּירט און אַנדערע פּראָדוקטן. אָבער שמוגלען ספּירט איז נישט געווען אַזוי לייכט. קודם כל האָט מען אים ערשט געמוזט ברענגען פון ווילטשקוב, אַ דאָרף ווייט אַ 15 קילאָמעטער פון דוואָרט. דאָרט האָט געוווינט ר' דוד קאָזע און דורך זיין האַנט האָט מען מיט גרויסע שוועריקייטן אַרויסבאַקומען פון דער גאָזשעלניע אַ ביסל ספּירט און עס ביינאַכט אַריינגעשמוגלט נאָך דוואָרט. און אַזוי ווי אַרום דער שטעטל האָבן געהיטן די דייטשן, האָט מען עס אַראָפּגענומען ביים בית־עלמין און אַריינגעלייגט אין מתים־שטיבל. צומאָרגנס האָט מען עס ביסלעכווייז אַריינגעפירט אין שטאָט.

אין דוואָרט זענען געווען אייניקע דייטשן ,וואָס האָבן אָנגעפירט מיטן גאַנצן שטעטל, ווי דער בירגערמייסטער און נאָך אַ דייטש, וועלכע האָבן קאָנצענטרירט אין זייערע הענט די גאַנצע אַדמינסיטראַציע און זיכערהייט־דינסט.

אַ דאַנק דעם וואָס די אידן האָבן זיך געקאָנט מיט די דייטשן בעסער פאַרשטענדיקן ווי די פּאָליאַקן, האָבן זיי נישט איינמאָל מיטגעאַרבעט צוזאַמען ביים אַריינשמוגלען פאַרבאָטענע סחורות.

מען שמוגלט

און עס איז געווען נישט איינמאָל אַ צופאַל אַז ווען מען האָט אַראָפּגעשטעלט

דעם ספירט אין בית־הקברות, האָט שוין ווער געהאַט אַ האַנט אין דעם, אַז מען האָט עס איבערגעגעבן די אויבן דערמאָנטע דייטשן, און זיי זענען גלייך אַוועק אויפן בית־עלמין און געזוכט דעם ספירט, וואָס צום מזל האָט מען עס פונקט מיט אַ שעה פריער צוגענומען.

אויך די דאָרפגייערס איז אָנגעקומען דאָס ביסל פרנסה זייער שווער. ערשטנס, וועלכער דאָרפס־גייער האָט זיך געקאָנט פאַרגינען צו טראָגן אַ פאָר שטיוול. דאָס גאַנצע לעדער האָבן דאָך די דייטשן צוגענומען. האָבן די דאָרף־גייערס געמוזט טראָגן טרעפּערס. און אין טרעפּערס איז נישט אַזוי לייכט צו גיין; זיי זענען געווען שווער אויפן פוס, און ווען מען האָט באַמערקט פון דערווייטנס אַ זשאַנדאַרם, האָט מען אָנגעהויבן לויפן אין פעלד כדי זיך צו באַהאַלטן. נאָך שווערער איז געווען ווינטער. דער שניי האָט זיך אָנגעקלעפּט אָן די זוילן און מען האָט זיך געמוזט אָפּשטעלן אַלע ווײַלע כדי אָפּצוקלאַפּן מיט אַ העמערל דעם אָנגעקלעפּטן שניי כדי צו קענען גיין ווייטער. אויך דאָס איינקויפן סחורה אויפן דאָרף איז אָנגעקומען מיט גרינע גאַל, ווייל די פויערים האָבן מורא געהאַט צו פאַרקויפן. סיי דער פויער און סיי דער אויפקויפער האָבן באַקומען אַ זייער האַרבע שטראָף ווען מען האָט זיי געכאַפּט.

דער „דזשאָינט"

דער שמוגל האָט אפשר געהאָלפן די שמוגלער, אָבער גאַנץ ווייניק דער ברייטער באַפעלקערונג. צום מזל האָט זיך צו יענער צייט באַוויזן אויפן האָריזאָנט דער אַמערי־קאַנער „דזשאָינט", וואָס האָט מיט דער דערלויבעניש פון דער דייטשער מאַכט אָנגע־הויבן שיקן לעבנסמיטל, הויפּטזעכלעך פאַר די אידישע אונערנערטע און האַלב אויס־געהונגערטע קינדערלעך. עס האָט זיך געשאַפן אַ קאָמיטעט, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט צוטיילן די פּראָדוקטן ווי רייז, קוואַקער, מעהל, קאַקאַו אאז"וו. אויפן פאַרלאַנג פון דזשאָינט איז געגרינדעט געוואָרן אַ קיך און מען האָט געטיילט די קינדער געקאָכטע עסן. די קוך האָט זיך געפונען אין מאַרק צווערשט ביי מנדל ערליך אויפן הויף און צום סוף ביי חיים טיגער.

יעדעס קינד האָט זיך, ממש, מחייה געווען מיט דעם ביסל עסן און געוואַרט מיט אומגעדולט אויף צומאָרגנס אום ווידער צו לויפן זיך שטעלן אין דער רייע כדי צו באַקומען זיין פּאָרציע. עס פאַרשטייט זיך אַז דער גרויסער הונגער און די גרויסע נויט האָבן אויך דערפירט צו פאַרשיידענע מיסברויכן ביים פאַרטיילן די דזשאָינט־פּראָדוקטן, אין איינקלאַנג מיטן פאָלקסוואָרט „ווער עס זיצט ביים שיסל, דער עסט". אָבער טראָץ אַלעם האָט די דזשאָינט־הילף גערעטעוועט די לאַגע פון הונגעריקע קינדער.

אויסערן הונגער, וואָס די דייטשן האָבן אַריינגעבראַכט, האָבן זיי אויך באַשאַנקען די שטעטל מיט אַ צווייטער מתנה — אַ טיפוס. די שרעקלעכע קראַנקהייט האָט זיך פאַרשפרייט שנעל, אַריינגעדרונגען אין אַ סך הייזער, אַזוי אַז די לאַגע איז געוואָרן

אומדערטרעגלעך, איבערהויפּט ביי די אָרעמעלייט, ווייל ווען אַזאַ קראַנקער איז שוין אַדורכגעקומען די קרענק, האָט ער דאָך געדאַרפט האָבן פלעגע כדי צו קומען צו די כוחות, אָבער אויסער שוואַרצע, שלעכטע ברויט, וואָס מען האָט צוגעטיילט, האָט ער דאָך נישט געהאַט מער צו עסן, און קויפן אַן עוף אָדער מילך און פּוטער איז געווען פאַר אַן אָרעמען אוממעגלעך.

טיכטיקע פרויען העלפן

דאַן האָבן זיך באַוויזן אין שטעטל אייניקע טיכטיקע פרויען, וואָס האָבן, ממש, איינגעשטעלט זייער לעבן און האָבן צוגעטראָגן די דאָזיקע קראַנקע אַ ביסל זופּ, אַ שטיקל עוף אאז״וו. זיי זענען אַרומגעלאָפן צו שאַפן דאָס געלט צו קויפן די וויכ־טיקע פּראָדוקטן, וואָס איז אויך געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן.

עס איז מיר געבליבן אין זכרון אַ פרוי פון יענע שיינע אידישע מאַמעס, וואָס האָט אַזוי בכבוד און שטילערהייט זיך אַריינגעגנבעט אין אַזאַ קראַנקן־שטוב, און ווי־נישט־זעענדיק, איבערגעלאָזט דאָס ביסל הילף. די דאָזיקע פרוי איז געווען נחה קאָרנאָווסקי. ווי שנעל איז זי געלאָפן אין די געסלעך, געכאַפּט אַ קוק דאָ, אַ בליק דאָרט, וואָס מען הערט ביי דעם, ביי יענעם, צוגעטראָגן באַהאַלטענערהייט, געהאָלפן, ממש, געראַטעוועט, אָבער צום גרויסן אומגליק איז איר אייגענער זון, אַ יונגער בחור, געשטאָרבן פון אַ טיפוס. וויפל גייסטיקן מוט און טיפן גלויבן האָט זיך געפונען אין די נשמה פון דער פרוי צו קענען גובר זיין אַזאַ אומגליק.

די לאַגע איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן ערגער. די לוויות האָבן געמוזט פאָרקומען, אויפן באַפויל פון די דייטשן, אין געהיים. מען האָט געכאַפּט דעם מת און אַנטלאָפן מיט אים ווי מיט אַ גניבה.

ווי טראָגיש און שוידערלעך איז דאָס געווען!

בענדיט פייערמאַן

איינמאָל, אַ שבת, האָט מען מיך געשיקט אין מקווה, ברענגן טיי פאַר אַ קראַנקער פרוי, וואָס איז געווען ביי אונז אין הויז. (שבת, טראָץ פּיקוח־נפש האָט מען נישט געקאָכט) אויפן וועג האָב איך באַגעגנט, כאָטש עס איז נאָך געווען גאַנץ פרי, ווישאָגראָדסקין, וועלכער איז געגאַנגען אין שטיבל. און ווען ער האָט זיך דערוווּסט אַז איך גיי אין מקווה נאָך טיי פאַר אַ קראַנקער פרוי, האָט ער אויסגעדריקט זיין ווונטש צו גיין מיט מיר צוזאַמען. מיר זענען אַריין צו דער קראַנקער אין שטוב. נאָך דעם ווי זי האָט געטרונקען, האָט ער זיך אַוועקגעזעצט און האָט אָנגעהויבן זאָגן תהילים, און איך — צוזאַמען מיט אים. אַזוי זענען מיר געזעסן און געזאָגט תהילים אויפן קול אַ לאַנגע צייט. ער האָט אויך געוויינט. (דער דאָזיקער עפּיזאָד בעט זיך,

ממש, צו פאַרגלייכן מיט דעם וואָס יצחק לייביש פרץ דערציילט אין זיין דערציילונג „דער צדיק פון נעמיראָוו״).

דער דאָזיקער איד איז געווען אַן אײדעם פון דעם רייכן בענדיט פייערמאַן, וועלכער האָט פאַרמאָגט הייזער און אַ גרויסן פאָלוואַרק — ממש אַן אידישער פריץ. דער פאָלוואַרק האָט געהייסן מאַראַוויק, אַ צען קילאָמעטער פון שטעטל. ע־ האָט זיינע פויערים פאַרגיטיגט זיי זאָלן ביי אים נישט האָדעווען קיין חזירים. ער האָט געפירט אַ שיין, רייך לעבן. ער איז געווען אַן אָנגעזעענער חסיד אין שטיבל, האָט זיך איינגעשאַפט איידעמס פאַר זיינע טעכטער פון גרעסטן יחוס. אויך ווישאָגראָדסקי איז געווען איינער פון זיינע איידעמס, דער עלטסטער. ער איז געווען אַ איד אַ תלמיד־חכם, אַן איש תם וישר, אַ בעל־משפחה פון אַ סך קינדערלעך, אָבער קיין גרויסער בעל־פרנסה איז ער נישט געווען. ער איז בכלל נישט פעיק געווען צום האַנדל. דער רייכער שווער בענדיט פייערמאַן האָט אויסגעהאַלטן אַלע זיינע טעכטער מיט זייערע משפחות. אין דער צייט פון דער אינפלאַציע, האָט אויך דער גרויסער סוחר בענדיט פייערמאַן באַגאַנגען אַ פעלער — ער האָט פאַרקויפט זיין גוט און אויך דאָס שיינע הויז, ווו ער האָט געווינט, און אין אַ קורצער צייט אַרום איז ער געוואָרן אַ יורד. און ווען די קינדער ביי די ווישאָגראָדסקעס זענען אונטערגעוואַקסן, האָבן זיי אויפ־געהערט חלומען פון רייכן זיידן, געוואָרן בעלי־מלאכות און אַפילו זיך משדך געווען מיט בעלי־מלאכות.

צוביסלעך האָט דער טיפוס אויפגעהערט צו בושעווען. מענטשן האָבן אָנגעהויבן פרייער אָפּצואָטעמען, צוריקגענומען זיך צום האַנדל, ווייל דער ווע־ עס איז געבליבן לעבן דאַרף זוכן זיין חיונה.

ר׳ זלמן טרעגער

ר׳ זלמן טרעגער, גערופן האָט מען אים אויך ר׳ זלמן פלאַצעק (פאַרוואָס ? אפשר האָט ער ליב געהאַט קוכן — אַ גאַנץ אויסגעהאַלטענע סיבה אַז דאָס שטעטל זאָל אים רופן „פלאַצעק״), האָט, פאַרשטענדלעך, פון טרעגעריי קיין גרויסע גליקן נישט געמאַכט. קיין יונגער מענטש איז ער שוין אויך נישט געווען, און נישט איינמאָל האָט מען אים געקאָנט זען איינגעבויגן ביז צו דער ערד, שלעפנדיק די זעק מעל. אָבער פאַר שווער־אַרבעטן צאָלט זיך דאָך נישט. ווייל ווי זאָגט גאָרקי : „אויב צאָלן פאַר שווערע אַרבעט, האָט דאָך אַ פערד געדאַרפט באַקומען דעם גרעסטן לוין !״ און אַזוי ווי לעבן דאַרף מען דאָך, האָט ר׳ זלמן פלאַצעק זיך אויך פאַרנומען מיט אויבסט־האַנדל. ווי אַ גרויסער טייל פון דוואָרטער אידן האָט ער זיין ביסל אויבסט געהאַלטן אין אַ קעלער ביי די ערזאָנס, אין מאַרק. די פענצטערלעך זענען אַרויס צום מאַרק, און פאַרשטענדלעך אַז די ריחות פון די עפל זענען אַרויס אין גאַס. איינמאָל זענען אַדורכגעגאַנגען אייניקע דייטשן און דערפילט אַז דאָרט אונטן זענען פאַראַן עפל. האָבן זיי נישט לאַנג געטראַכט,

אַראָפּ צום קעלער, אויפגעריסן דעם שלאָס און זיך אָנגעשטופּט די קעשענעס פול מיט עפּל. האָט מען דאָס גלייך צוווּיסן געגעבן ר׳ זלמנ׳ען. קומענדיק צולויפן און הערנדיק וואָס עס האָט פּאַסירט מיט זיין ביסל האַראָוואַניע (ביז מען ברענגט עס אין קעלער ווערט דאָך גרין און געל פאַר די אויגן) כאַפּט זיך ר׳ זלמן און לויפט גלייך צום מאַגיסטראַט, אין די קאָמענדאַטור מיט אויסגעשפּרייטע אָרעמס און מיט אַ וויינענדיקן טאָן, און הויבט אָן אויף דייטש צו טענה׳ן (וועלכער איד רעדט דען נישט קיין דייטש?)

— „אדוני קאָמענדאַנט — זאָגט ער — ס׳איז דאָך פּשוט אַ חרפּה און אַ באַשע, (חרפּה און בושה) דאָס דייטשע זעלנער זאָלן ראַבעווען!”

פיל האָט דער קאָמענדאַנט פון זיין דייטש נישט פאַרשטאַנען, אָבער ער האָט זיך אָנגעשטויסן אין וואָס ס׳גייט, ער האָט אים באַרויקט און צוגעזאָגט, אַז ער וועט באַקומען פאַר די צוגענומענע עפּל באַצאָלט.

דער עיקר — אין שטעטל האָט מען אָנגעהויבן קלערן, אַז נישט דייטשן האָבן עס געטאָן. וואַרשיינלעך זענען דאָס געווען פּאָליאַקן אין דייטשן מיליטער פון פויזנער קאַנט. קען דען אַ דייטש זיין פייאיק אויף אַזאַ זאַך, איז עס דען מעגלעך?

אויך ווען די דייטשן זענען אַריין אין קאַליש אין יאָר 1914 און האָבן אָנגעהויבן מאָרדן, שיסן אויף רעכטס און לינקס, אויסגעשטעלט מענטשןביים וואַנט און אויס־געשאָסן און אַ האַלבע שטאָט פאַרברענט, האָט מען דאַן אויך געזאָגט: „דאָס איז נישט קיין דייטשן, דאָס איז דער 55־טער פּאָלק פון פויזען. זיי האָבן דאָס געמאַכט. ווי אַנדערש? די דייטשן? אוממעגלעך! אין דער צווייטער וועלט קריג האָט זיך באַוויזן אַז סיי די דייטשן און סיי די פּאָליאַקן זענען פייאיק צו אַ זעלכע מעשים, און נאָך צו אַ סך „שענערע”.

דער טורן־פאַריין

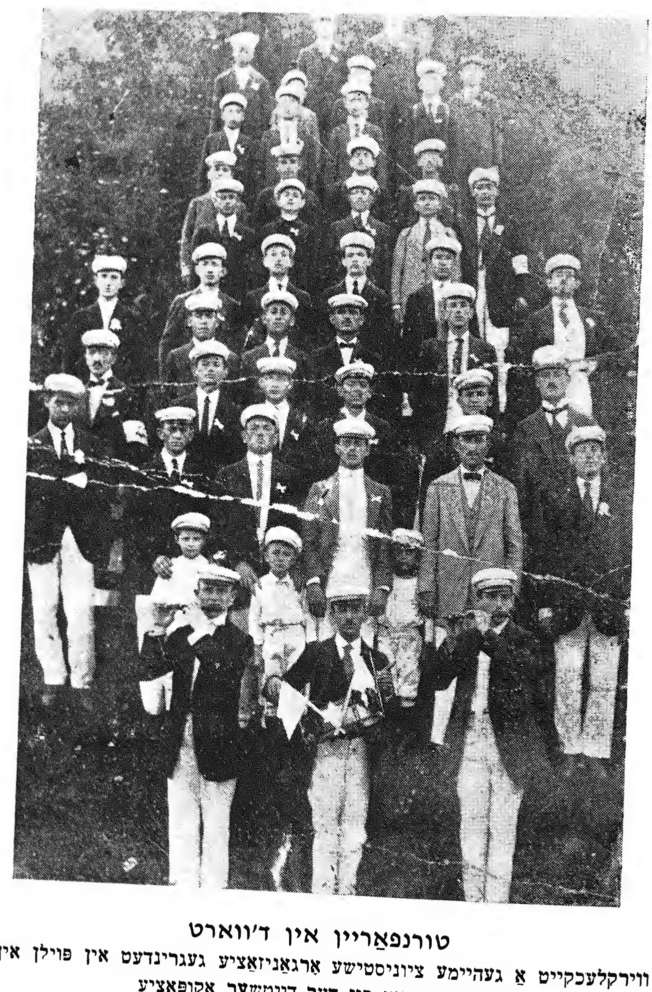
טראָץ דער שווערער עקאָנאָמישער לאַגע האָט די אידישע יוגנט געלעכצט צו פּאָליטישער און געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. די דייטשע מאַכט איז געווען געגן יעדער פּאָליטישער טעטיקייט, אָבער זי האָט דערלויבט צו גרינדן אַ טורן־פאַריין. (ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע) און מיטן גרינדן דעם טורן־פאַריין האָבן זיך געשאַפן גרויסע מעגלעכקייטן פאַר געזעלשאַפטלעכער און ציוניוסטישער טעטיקייט. די מיטגלידער פון טורן־פאַריין האָבן באַקומען ספּעציעלע קליידונג ווי ווייסע בלוזעס, הויזן און היטלעך מיט בלוי־ווייסע קאַנטן. מיט איין וואָרט — די באַגייסטערונג פון דער אידישער יוגנט איז געווען אומגעהויער.

די צוויי צוגערייזטע אין דוואָרט, שוואַרץ און פּאַקשאַנסקי, האָבן אָרגאַניזירט דעם טורן־פאַריין אין שטעטל. און ווער קען זיך פאָרשטעלן די שמחה פון דער יוגנט, ווען מען האָט געמאַרשירט איבער די גאַסן און שמחה שלום לייזער׳ס דעם בעקער׳ס האָט צוגעשפּילט אויף אַ פלייט. די דוואָרטער יוגנט האָט אויך גענומען אַן אָנטייל אין

דעם אויספלוג אין וואַלד, וועלכן די שיעראַדזער אידישע יוגנט האָט אָרגאַניזירט.

עס האָט זאָגאַר זיך געשאַפן ביי די קריסטן אַן איינדרוק, אַז די דייטשן געבן אַוועק די אידן זייער פוילן.

די ערשטע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע איז געווען אין דער שיעראַדזער גאַס ביים בעקער טילינסקי. די אָנפירונג איז געווען אין די הענט פון די אויבן דערמאָנטע ברידער שוואַרץ און פּאָקשאַנסקי. און אַזוי ווי די ברידער שוואַרץ זענען געווען אַלגעמיינע ציוניסטן און פּאקשאנסקי איז געווען אַ פּועל־ציוניסט, האָבן זיך ענטוויקלט וויכוחים און מיט דער צייט האָט זיך די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע געשפּאָלטן —

טורנפאַריין אין ד׳ווארט
אין דער ווירקלעכקייט אַ געהיימע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע געגרינדעט אין פּוילן אין יאר 1916
אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע

ציוניסטן און פּועלי־ציוניסטן. די פּועלי־ציוניסטן האָבן געהאַט זייער פֿאַריין ביי די קאָלטונס, הינטערן הויז פֿון די „קאַמינסקעס״.

אַ גרופּע יוגנטלעכע אין דוואַרט אין יאָר 1930

דער אַמאַטאָרן אָרקעסטער אין דוואַרט

אויפוואַכונג

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאָנקורענץ, וועלכע האָט דערפירט צו אַ לעבהאַפטער טעטיקייט פון ביידע אָרגאַניזאַציעס; חנוכה־פייערונגען, פורים־אימפּרעזן, פאָרלעזונגען. עס זענען איינגעלאַדן געוואָרן באַרימטע פּרעלעגענטן אויף פאַרשיידענע טעמעס אאז״וו. ביידע צדדים האָבן זיך באַמיט אַריינצוציען אין זייערע רייען וואָס מער מיטגלידער.

אויך איז געווען אַ קרייז פון עלטערע חברים, וואָס האָבן זיך אינטערעסירט מיט ליטעראַטור. זיי האָבן זאָגאַר איינמאָל אַראָפּגעבראַכט קיין דוואָרט ר׳ הלל צייטלין ז״ל אויף אַ פאָרלעזונג, וועלכע איז פאָרגעקומען אין זאַל פון משוגעים־הויז.

עס איז אויך געגרינדעט געוואָרן אַ ביבליאָטעק אַ דאַנק די הכנסות פון פאַרשידענע אָווענטן און פאָרלעזונגען. די ביבליאָטעק איז געוואָרן געגרינדעט דורך די פּועלי־ציון־אָרגאַניזאַציע. פון אָנפאַנג איז מען געשטאַנען פאַר פאַרשידענע שוועריקייטן ביים גרינדן די ביבליאָטעק. די ערשטע פראַגע איז געווען וואָס פאַר ביכער צו שאַפן און פאַר וועלכע לייענער, צי פאַר דער יוגנט, וואָס הויבט ערשט אָן, ווי מיט קינדער־טריט אַריינצוגיין אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, אָדער פאַר דער יוגנט, וואָס האָט זיך אינטע־רעסירט מיט פּוילישער ליטעראַטור?

און מען האָט באַשלאָסן קודם כל ברענגען די ווערק פון אידישע קלאַסיקער ווי מנדלי, שלום־עליכם, י״ל פּרץ און אַנדערע. אַזוי אַ וום איז די יוגנט דערצויגן געוואָרן נישט נאָר זיך פאַרנעמען מיט פאַרטייאישער נאָר אויך מיט גייסטיקער טעטיקייט.

אויך איז געלונגען אַריינצוציען די יוגנטלעכע, וואָס האָבן געלעזן בלויז פּויליש, און נישט געהאַט קיין באַגריף פון אידישן גייסטיקן לעבן, אין די רייען פון די וואָס האָבן זיך אינטערעסירט מיט אידישער געשיכטע און ליטעראַטור, און אַזוי אַ־וום זיי אַריינגעצויגן אויך אין די רייען פון דער ציוניסטישער באַוועגונג. אַ דאַנק דער אָנגעשטרענגטער טעטיקייט פון די עלטערע חברים, וואָס האָבן זיך באַמיט אַריינדרינגען אין לעזע־רעפּערטואַר פון די דאָזיקע יוגנטלעכע, גרעץ׳ס געשיכטע און די אידישע קלאַסיקער, האָבן זיך אַנטפּלעקט פאַר זיי די גייסטיקע אוצרות פון אידישן לעבן, וועלכע האָבן זיי כמעט באַצויבערט און געמאַכט אַ רעוואָלוציע אין זייער ביזאיצטיקער וועלטאַנשויאונג.

פון צייט צו צייט האָט מען זיך באַמיט צו פאַרגרעסערן די צאָל ביכער. מען האָט אויך געבראַכט פיל אידישע איבערזעצונגען פון באַרימטע ווערק פון דער אייראָ־פּייאישער ליטעראַטור, און מיט יעדן נייעם געבראַכטן בוך אין שטעטל איז דער אינטערעס פאַר לייענען געוואָרן גרעסער. מען האָט איינגעאָרדנט שמועסן וועגן די געלעזענע ביכער, און אַ יוגנטלעכער, וואָס האָט נישט געלעזן דעם לעצטן ניי־געבראַכטן בוך, האָט זיך געפילט נישט גוט אין געזעלשאַפט.

אילוזיעס

די דייטשן הויבן אָן צו פֿאַרלאָזן פּוילן, און די פּאָליאַקן נעמען איבער די מאַכט.. עס האָבן זיך אָנגעהויבן די פֿייערונגען לכבוד דער באַפֿרייאונג. אַלע פֿענצטער זענען געווען דעקאָרירט מיט אַמעריקאַנער פּרעזידענט׳ס בילדער — ווילסאָן, און די פֿרייד איז געווען זייער גרויס — אָבער נאָר פֿאַר די פּאָליאַקן. אין דעם דריטן מאַי איז פֿאָר־געקומען אַ גרויסע מאַניפֿעסטאַציע אין פּאַרק אויפֿן נאָמען „דער דריטער מאַי״. דאָס איז געווען אין דער דאָברער־גאַס. דער הויפּט־רעדנער איז געווען ד״ר לוניעווסקי און צווישן אַנדערע געדאַנקען האָט ער אויך דערמאָנט די ווערטער „זאַ נאַשאָן אי וואַשאָן וואָלנאָשטש״ (פֿאַר אונדזערע און אייערע פֿרייהייט). צוריקגייענדיק פֿון דער דאָזיקער פֿייערונג האָט מען געקאָנט האָבן דעם איינדרוק אַז עס שאַפֿט זיך אַ נייע גינסטיקע עפּאָכע פֿאַר אידן.

אידן האָבן אָנגעהויבן האַנדלען, כאָטש עס זענען נאָך געווען באַגרענצונגען. איבערהויפּט האָבן די אידישע בעלי־עגלות געהאַט אַרבעט. מען האָט געדאַרפֿט פֿירן נאָך לאָדזש עסנוואַרג, ווייל דער הונגער אין די גרויסע שטעט איז געווען נאָך גענוג גרויס. און ווען עס איז געקומען פֿאַר־פּסח דאַרף מען דאָך עפּעס זאָרגן פֿאַר לאָדזשער אידן זיי זאָלן, חלילה, יום־טוב נישט בלייבן אָן מצות און אַנדערע פּראָדוקטן. אָבער אויף צו פֿירן דאָס אַלץ האָט מען געמוזט באַקומען אַ דערלויבעניש, און דאָס איז נישט מעגלעך געווען אין אַזאַ מאָס, ווי עס האָט זיך פֿאַרלאַנגט. און ווען איינער פֿון די בעלי־עגלות מיטן נאָמען קאָפּעליע האָט אָנגעלייגט אַ וואָגן מיט מצות און געפֿאָרן נאָך לאָדזש, האָט מען אים אויפֿן וועג פֿאַרהאַלטן. אויף די פֿראַגע פֿון ווו האָט ער גענומען אַזוי פֿיל מצות, ווייל דאָס מעל־צוטיילונג איז דאָך געווען באַגרענעצט, האָט ער דערקלערט די פּאָליציאַנטן: „הערט, אידן פֿאָרן דאָך צום ראַבין אויף יום־טוב. נעמט זיך יעדער איינער מיט זיינע מצות, יעדן יעדזיע דאָ גערע, דרוגי יעדזיע יעשטשע דאַליי — איינער פֿאָרט נאָך גער, און אַן אַנדערער נאָך ווייטער״, און אַזוי האָט ער אויפֿגעקלערט, אַז דאָס זענען די צוגעטיילטע מצות, וואָס יעדער איינער נעמט זיך מיט צו עסן ביים רבין, און אַזוי אַרום „וועט די רעגירונג צוויי מאָל נישט געבן, וואָס ווילט איר?״ און די פּאָליציאַנטן האָבן אים בשלום אַדורכגעלאָזן.

אידישע בעלי־עגלות

משפחה קאָפּעליעס האָט זיך גערופֿן וויסאָצקי. זיי זענען געווען אייניקע ברידער קוזינען פֿון קאָפּעליעס: איינער מאיר, אַ צווייטער אַנשל, פֿעסט געבויטע, ברייט אַנטוויקלטע בחורים. באַטראַכטנדיק זיי האָט זיך געוואָלט גלויבן אַז דאָס האָט דער רבונו של עולם אַליין זיי באַשאַפֿן אויף צו זיין בעלי־עגלות, כאָטש עס זענען געווען אין דוואַ־ט נאָך בעלי־עגלות ווי די ברידער טאַנדאָווסקי, איינער ר׳ יידע, דער צווייטער

איציק אהרון. דאָס זענען געווען בעלי־עגלות, וועלכע האָבן געהאַט שווערע וואָגנס צו פירן מאַסעס, אַ סך סחורות, נאָך לאָדזש דורך אַ נעענטערע וועג, איבער שאָדעק. און אַזוי ווי די וועג פון דוואָרט ביז ראָזשעשיץ, אַ צען קילאָמעטער, איז געווען אַ זאַמדיקער, האָט אַזאַ רייזע געדויערט זייער פיל. די פערד פון די וויסאָצקעס זענען געווען שטאַרקערע, מער געפלעגטע און אויך די וויסאָצקעס זענען געווען די ריכטיקע טיפּישע בעלי־עגלות און דעריבער האָבן זיי געהאַט מער דערפאָלג. דאַקעגן ר׳ יצחק אהרון׳ס פערדלעך זענען געווען שוואַכערע, אויסגעדאַרטע, אויסגעמאַטערטע, אַזוי אַז פרייטיק נאָך מיטאָג, ווען יצחק אהרון האָט מיט מזל דערגרייכט דעם דוואָרטער מאַרק, צוריקקומענדיק פון לאָדזש, האָט ער אויסגעשפּאַנט די פערד אין מיטן מאַרק (פאַרוואָס ווייס איך נישט) און עס איז, ממש, געווען אַ רחמנות אויף די אָרעמע פערדלעך צו קוקן, ווי אויסגעשפּאַנטערהייט זענען זיי געבליבן שטיין מידע. אַזוי אַז מען וואָלט געהאַט אַ מצווה ווען מען טראָגט זיי אין שטאַל אַריין.

דאָס זענען געווען די לאַסט־וואָגנס מיט שווערע לאָדונגען. עס זענען, אָבער אויך געווען אין דוואָרט לייכטערע וואָגנס, די אַזוי גערופענע פּאַסאַזשיר־וואָגנס מיטן נאָמען ריסאַרקעס. און אַזוי ווי אין דוואָרט איז נישט געווען קיין באַן סטאַנציע, נאָר אין שיעראַדז, האָט מען דאָך געמוזט צופירן די פּאַסאַזשירן צו דער סטאַנציע. דאָס איז געווען אַ מרחק פון 17־18 קילאָמעטער און מען איז זיך אַ שיין ביסל אָנגעפאָרן.

דער הויפּט בעל־עגלה פון די ריסאַרקעס איז געווען אברהם הירש קרול מיטן צונאָמען „בייטל”, דען וועלכער צווייטער איד האָט נישט געהאַט קיין צונאָמען ?

אויך איז געווען אַן יינגערע גענעראַציע פון די לייכטע בעלי־עגלות ווי פּנחס קאָרטעצקי, אַן אייניקל פונעם באַרימטן ר׳ שעיה, זלמן קרייצער, נתן קרול, אַ ברודערן־זון פון אברהם הירש קרול און נאָך אַנדערע. עס איז געווען אַ בכבודיקע פּרנסה. די פערדלעך זענען זיך אַדורכגעלאָפן און זיי האָבן געהאַט פּאַסאַזשירן אין בײדע זייטן, די וואָס זיי האָבן געפירט צו דער באַן, און די וואָס זענען צוריקגעקומען פון דער באַן.

דער דאָזיקער מצב האָט זיך געענדערט ווען עס האָט זיך באַוויזן אין דוואָרט דער ערשטער אויטאָ.

געבראַכט האָט אים אַ קריסט מיטן נאָמען קוויאַטקאָווסקי פון טשיעלצער וועג. ער האָט אָנגעהויבן קאָנקורירן מיט די אידישע ריסאַרקעס. אָבער צום גליק איז זיין אויטאָ געווען נישט אין אָרדנונג, אַזוי אַז יעדע ווײלע איז ער שטיין געבליבן אויפן וועג. און ווען אברהם הירש („בייטל„) איז אַדורכגעפאָרן, ווען דער אויטאָ איז געשטאַנען אויפן וועג, האָט ער זיך אויסגעדרייט צו זיינע פּאַסאַזשירן און האָט זיי באַוויזן ווי זיינע פערדלעך וועלן מיט גאָטס הילף גובר זיין די מאַשין. און מיט וואָס פאַר אַ גדלות

האָט ער דאַן אַ צי געטאָן פאַר די לייצעס. די פערדלעך האָבן, ממש, פאַרשטאַנען וואָס ער וויל באַווייזן און האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אין אַ גאַלאָפּ.

די מאַשין זיגט

אַזוי איז עס אָנגעגאַנגען אַ קורצע צייט, ביז עס איז געקומען אין דוואָרט אַ יונגער קריסט מיטן נאָמען קאָפּיעץ און מיט אַ גוטער מאַשין און אַליין אויך אַ גוטער שאָפער. ער איז אַדורכגעפאָרן די וועג פון דוואָרט ביז שיעראַדז, בערך, אין 15 מינוטן. אָבער אונזערע בעלי־עגלות האָבן זיך אַזוי שנעל נישט אונטערגעגעבן, און האָבן אַ לאַנגע צייט געקעמפט פאַר זייער עקזיסטענץ. געהאָלפן האָבן זיי אין דעם קאַמף, קודם כל, די אידישע פּאַסאַזשירן, וועלכע זענען דאָס רוב פאָרנדע, וועלכע האָבן זיך אָפּגעהאַלטן צו פאָרן מיט אַ גוי און נאָך דערצו אין אַ מאַשין, וועלכע איז נאָך געווען אַזוי פרעמד פאַר זיי. און בכלל ווי איז דאָס מעגלעך, אַז אַן איד זאָל פאָרן אין אַ גוישן אויטאָ אין דער צייט ווען די אידישע ריסאַרקעס שטייען און וואַרטן אויף אים?! אַ ביסל האָט אויך אַרויסגעהאָלפן פון דער שווערער לאַגע דער שטעטישער היצל וואָיטעק מילער, וואָס האָט באמת געהאַט גוטע און פלינקע פערדלעך. און ווען ער האָט זיך געלאָזט אין אַ גאַלאָפּ, האָט, ממש, געשווינדלט פאַר די אויגן און איינער האָט זיך אָנגעהאַלטן ביים צווייטן ער זאָל, חלילה, נישט אַראָפּפאַלן פון דער ריסאַרקע. אָבער, ווען דער אויטאָ איז אָנגעקומען און דער שאָפער האָט אַ שטאַרקן דרוק געגעבן אויפן בענזין און איז אַדורכגעפלויגן דורך די אַלע ריסאַרקעס, האָבן זיי, די בעלי־עגלות, אַראָפּ־געלאָזט די קעפּ און מיט גרויס פאַרצווייפלונג האָבן זיי מודה געווען, דאָס די מאָדער־ניזאַציע וועלן זיי נישט באַזיגן מיט זייערע פערדלעך.

זאָרגן פון עלטערן

אַזוי זענען צוגעקומען צו דער גרויסער אָרעמקייט פון שטעטל נאָך אַ צאָל הונגעריקע און ליידיקגייערס, וואָס האָבן אָנגעהויבן צו זוכן נייע פּרנסות. אָבער ווו נעמט מען זיי?

און עס איז געוואַקסן די צאָל אידן אין ווינקל דאָברע־גאַס ביי צירל־יואל׳ס פאַר די טיר. מען שמועסט פון אַלעס אין דער וועלט כדי צו פאַריאָגן די שווערע דאגות וועגן געזונט און פרנסה, און ווען קינדער וואַקסן אונטער — ערשט דאַן הויבן זיך אָן די אמתדיקע זאָרגן. מילא, ביי וועמען עס זענען געווען אינגלעך, איז נאָך אַ האַלבע צרה, אָבער מיידלעך? וואָס טוט מען מיט זיי? זאָלן זיי ווערן דינסטן? קיין צו גרויסן ביישטייער קען דאָס נישט ברענגען ביי אַ שידוך.

אָבער לעבן מוז מען דאָך! נעמט מען די מיידלעך און מען שיקט זיי אין דער וועלט אַריין, דאָס הייסט אין די גרויסע שטאָט, אין לאָדזש, דאָרט זאָלן זיי זיין דינסטן — דער עיקר — אַרויס פון די אויגן, און די הויפּטזאַך — פון די אויגן פון די

אייגענע שכנים, וואָס זיי איז אַפילו אַנגענעמער אַ קרעכץ צו געבן מיט אַ שכן, ווי זיך מיט אים פרייען.

אידישע וואַקאַציעס

אידישע ווּגשן

אין טאָמער וועט איר פרעגן — און ביי ביוראָ־אַרבעט האָט מען נישט געקאָנט איינאָרדנען אַ ביסל מיידלעך? איז דער תירוץ — אַז ביוראָען זענען געווען זייער ווייניק אין דוואָרט. סך הכל זענען געווען צוויי אידישע בענקלעך, ווו מען האָט באַשעפטיקט אידישע מיידלעך. איז דאָך פאַרשטענדלעך אַז די אָ צוויי בענקלעך האָבן נישט געקאָנט לעזן די אָנגעווייטיקטע פראַגע פון פאַרזאָרגן אַלע נויטבאַדערפטיקע מיידלעך מיט אַרבעט, און פאַרשטענדלעך, אַז די יעניקע וועלכע זענען געווען נאָענט צו די בענק האָבן אַריינגעזעצט אַהין זייערע טעכטער.

אויך פאַר די אַרבעטסלאָזע אידן איז נישט געווען קיין לעזונג. זיי זענען געשטאַנען אין גאַס און געבעטלט. און ווען עס איז פאַרביי געפאָרן אַ פאָרנאַלקע מיט ריבן נאָך טשיעלצע אין דער צוקער פאַבריק, וואָס האָט זיך געפונען אַ פאָר קילאָמעטער פון שטאָט, רופט זיך איינער אָן:

— „יאָ, ווען איך האָב פאַר יעדן ריב אַזאַ שטיק גאָלד!״

— „טיפש, ענטפערט אים אַ צווייטער — איך וואָלט געוואָלט אָפּוועגן דעם וואָגן ריבן און האָבן אַזוי פיל בריליאַנטן!״

האָט אַ דריטער איד געזאָגט: „ווען איך פאַרמאָג דאָס, וואָס איר ביידע קענט זיך אָנווינשן אין איין מינוט, וואָלט איך געווען רייכער פון אייך אַלעמען!״

אָט אַזוי חלומט מען אויפן וואָר, און אַזוי לויפן אַ דורך די טעג מיט גאָרנישט.

אידישע סעדער

ווען עס באַווייזט זיך דער פרילינג הויבן אָן אידן צו לויפן אין די דערפער דינגען סעדלעך.

אין היגזיכט פון אויבסט־האַנדל און סעדעריי האָבן זיך געשאַפן צוויי גרופעס: גרעסערע סעדער און קלענערע.

די גרעסערע סעדער, וואָס האָבן געדונגען ביי פריצים אָדער ביי רייכערע פויערים סעדער, אָט די אידן האָבן זיך ווי עס איז אַן עצה געגעבן מיט שאַפן געלט. זיי האָבן באַקומען אויסגעבאָרגט געלט פון די לאָדזשער מעקלערס בתנאי דאָס אויבסט וואָס זיי וועלן פירן נאָך לאָדזש, זאָל ווערן פאַרקויפט נאָר דורך זייערע הענט. זיי האָבן אויך געהאַט לייכטער ביים שאַפן זיך געלט אין די בענקלעך פון שטעטל. זיי האָבן אויך געפונען רייכערע אידן, וואָס האָבן געמאַכט שותפות מיט אַ זעלכע סעדערס און אַריינגעלייגט געלט אין דעם עסק. אַזוי אַז פאַר זיי איז געווען אויסגעזאָרגט בנוגע דאָס שאַפן געלט אויף צו דינגען די סעדער.

ערגער איז געווען די לאַגע פון די קלענערע סעדערס, אידן, וואָס האָבן געדונגען ביי עטלעכע פּויערים עטלעכע בוימער אויבסט, און קיין געלט איז נישט געווען אויף צו באַצאָלן די פּויערים פאַר די סעדלעך. דאַן האָט זיך אָנגעהויבן אַ געלויפעריי צו שאַפן געלט. פאַרשטענדלעך דאָס די בענק האָבן פאַרלאַנגט גוטע זשיראַנטן, וויסנדיק דאָס אַ זעלכע אידן וועלן נישט האָבן צוריקצוצאָלן די הלוואה. און פאַר אַן אָרעמאַן צו געפינען אַ זשיראַנט איז גאָר נישט אַזוי לייכט.

האָט זיך געפונען אין דוואָרט אַן איד מיטן נאָמען אברהם יוסף קאָלטון, אַ שטעפּער פון פאַך, און ער האָט דאָס טאַקע געזאָרגט פאַר די אָרעמע סעדערס זיי זאָלן, חלילה, נישט בלייבן צוליב מאַנגל פון געלט אָן אַ סעדל, פון וועלכן ער וועט זיך קענען דערנערן איבערן זומער און אויך, אַפילו, אין ווינטער.

אברהם יוסף האָט געזשירירט און געשאַפן זשיראַנטן. נישט איינמאָל האָט ער אויך געגעבן זיין אייגן געלט אַלס הלוואה, און ווען, מער ווי איינער פון זיינע בעלי־חובות, נעמענדיק פון אים געלט, האָט אים פּראָפּאָנירט צו זיין אַ שותף און צום סוף זאָגאַר אים אָריינגעטראָגן פאַרדינסט פון סעדל, איז נישט נאָר וואָס ער האָט נישט גענומען קיין טייל פון פאַרדינסט, נאָר ער האָט זאָגאַר פיל מאָל זיין אייגן געלט נישט צוריק־געזען. און אַזוי האָט ער ממשיך געווען צו גיין אין אָט דעם אָריגינעלן וועג לויט זיין פּרינציפּ „דאָס באָרגן געלט דאַרף מען נאָר אַן אָרעמאַן, ווייל אַן עושר קען זיך אַליין אַן עצה געבן!“

די אידישע סעדערס האָבן געוווּסט גענוי וועלכן סאָד ס׳לויענט זיך צו דינגען, וועלכע בוימער וועלן טראָגן אויבסט, וועלכע בוימער דאַרפן זיך דאָס יאָר אָפּרוען, און וויסנדיק דאָס אַלץ האָבן זיי געקאָנט זיך גוט דינגען מיט די פּריצים און פּויערים.

זאָגאַר נייע סעדערס, וואָס זענען נאָך געווען גרינע אין פאַך, האָבן זיך געקאָנט אויסלערנען די תורה פון סעדעריי על רגל אחת, קומענדיק אין בית־המדרש צו מנחה. די מומחים האָבן זיי אויפגעקלערט אַלץ וואָס מען דאַרף וויסן אין דער הלכה, און די נייע סעדערס האָבן געקאָנט רואיק צוטרעטן צום עסק. אין בית־המדרש האָט מען זיך דערוווּסט וועגן אַלע נייעס; דער אָדער יענער פּויער האָט דאָס יאָר נישט קיין סעדל. אַזוי איז אויך אָנגעקומען אַ ידיעה דאָס אין קאַביערזשיסק, האַלב וועגס נאָך שיעראַדז, איז דאָ אַ פּריצה, וועלכע האָלט שוין דאָרט אַ סעדער, נישט קיין אידן, יאָרן. אידן — וויל זי נישט. (עס האָבן אין פּוילן נישט געפעלט אַ זעלכע קריסטן, וואָס האָבן נישט געוואָלט זען ביי זיך אַן אידן, אָדער האַנדלען מיט אים). אָבער די פּריצה האָט אירע סעדער, דעם קריסט, אויך נישט געוואָלט מער פאַרדינגען, און זאָגאַר נישט געוואָלט אים זען פאַר אירע אויגן, ווייל ער האָט געגנב׳עט פיש אין די וואַסערן פון הויף. פאַרשטענדלעך דאָס דאָרטן איז געווען אַ גוטער סאָד.

זיצט מען אַזוי און מ׳טראַכט, ווי קען מען דעם דאָזיקן סאָד דערגרייכן אויף פאַר אַן אידישן סעדער. רופט זיך אָפּ אברהם יוסף:

— „איך האָב אַ פּאַליאַק, אַ שוסטער, אַ חברה־מאַן. איך וועל מיט אים כאַפּן אַ שמועס. ער איז פּייאיק דאָס אַדורכצופירן".

אַ מעשה מיט אַ פּריצה

אברהם יוסף האָט זיך מיט אים אַדורכגערעדט און ער איז מסכים געווען. ער איז געווען אַ גוטער מענטש און האָט זיך באַצויגן מיט פיל סימפּאַטיע צו אידן. ער האָט באַקומען די נויטווענדיקע אינפאָרמאַציע און דירעקטיוון ווי זיך צו פירן און ווי צו ריידן מיט דער פּריצה. ער איז אַוועק נאָך קאָביער־זשיסק און זיך פאַרגעשטעלט אַלס אַ סעדער. ער וויל דינגען ביי איר דעם סאָד. ער איז געווען אַ יונגער, קלוגער בחור און האָט געוווסט ווי מיט דער פּריצה צו ריידן. ווען די פּריצה האָט אים געפרעגט צי ער איז אַליין אָדער ער האָט אויך שותפים, האָט ער איר געזאָגט, דאָס ער האָט אידן פאַר שותפים. פרעגט זי אים: „ווי קומט ער אויס מיט זיי?", זאָגט ער איר דאָס זיינע אידן זענען ערלעכע זשידעס, ער האַנדלט שוין מיט זיי אַ פּאָר יאָר.

אַזוי אַרום האָט ער ביי איר געדונגען דעם סאָד. מען האָט מצליח געווען צו האַלטן דעם גאַנצן ענין אין סוד, כאָטש דאָס איז נישט געווען אַזוי לייכט. און ווען די צייט איז געקומען פון אַריינציען זיך אין סאָד, און די פּריצה האָט דע־זען אידן, האָט זי גלייך גערופן דעם שוסטער און אים באַפאַלן מיט טענות: „סטייטש, וואָס האָסטו דו עפּעס אַריינגעלאָזן אידן?" זאָגט ער איר דאָס ער האָט דאָך איר גלייך געזאָגט דאָס ער האָט שותפים אידן, און אַזוי ווי ער מיט זיינע שותפים האָבן נאָך סעדער, קען ער נישט זיין דאָ אַליין, און ער מוז אויך זיין אין אַנדערע סעדער.

די פּריצה האָט פאַרשטאַנען, דאָס ער האָט זי אָפּגענאַרט, און דאָס זי איז באַגאַנגען אַ פעלער, וואָס זי האָט לכתחילה נישט אָפּגערעדט באַלד, דאָס אַן איד זאָל נישט איבערטרעטן איר סאָד. איצט איז פאַרפאַלן... דער פיינער פּאַליאַק און אברהם יוסף האָבן גאָרנישט פאַרלאַנגט פאַר זייער טירחה, כאָטש דער סאָד איז געווען אַן אויסערגעוויינלעכער סאָד און האָט געגעבן זייער אַ שיינעם פאַרדינסט.

דער קונסטמאָלער פון מאַלקאָוו

נישט ווייט פון דוואַרט, אַ צוויי קילאָמעטער אויפן וועג קיין שיעראַדז איז געווען אַ דאָרף מיטן נאָמען מאַלקאָוו. אויסער וואָס עס איז געווען אַ זייער גרויס גוט, איז אויך געווען דאָרט אַ זייער גרויסער און שיינער פּאַלאַץ. די אייגנטימער פון הויף זענען געווען פּריען — ווייזט אויס אַ מוטער און אַ טאָכטער. און אַזוי ווי זיי האָבן נישט באַוויזן צו פירן דאָס הויף ווי מען דאַרף, ווייל זיי זענען געווען די מערהייט צייט אין פראַנקרייך, זענען זיי געווען געצוווּנגען צו פאַרקויפן דאָס גוט. אָבער זיי זענען געבליבן וווינען אין פּאַלאַץ. מיט זיי האָט זיך געפונען אַ פּאַליאַק

אין די מיטעלע יאָרן, אַ קונסטמאָלער, וואָס ער פלעגט אויך גאַנץ אָפט פאָרן קיין פראַנקרייך. און אַזוי ווי דער הויף איז געווען זייער גרויס, האָט דער נייער פריץ פאַרפלאַנצט אויף אַ גרויסן שטח טשערעשניעס. דער סאָד האָט זיך געפונען הינטערן פּאַלאַץ. אויך דער פּריץ איז געווען מער אין אויסלאַנד ווי ביי זיך אין גוט. ער איז געווען אַ גרויסער פאַרברענגער און פאַרשטענדלעך, אַז שטענדיק האָט אים אויסגעפעלט געלט. אַזוי אַרום איז ער געווען געצוווּנגען צו פאַרדינגען דעם סאָד מיט טשערעשניעס. איינִיקע אידישע סעדערס האָבן ביי אים דעם דאָזיקן סאָד געדונגען.

עס איז שווער זיך פאָרצושטעלן ווי שיין איז געווען דער דאָזיקער סאָד אין דער בליאונגס־צייט. פאַרשיידענע סאָרטן טשערעשניע־ביימער זענען געווען אין דעם סאָד, און יעדער סאָרט — מיט זיינע פאַרבן. דאָס שפּיל פון די פילפאַרביקע קאָלירן אין פאַרשיידענע צייטן פון טאָג, האָט ממש, פאַרצויבערט אַלע דורכגייער און באַזוכער. און פאַרשטענדלעך אַז דער קונסטמאָלער האָט געשעפּט נחת פון דער דאָזיקער פּאַנאָראַמע.

אין איין געוויסן פרימאָרגן שפּאַצירט זיך אַזוי דער קונסטמאָלער אין גאָרטן. דערזעענדיק דעם סעדער, שטעלט ער זיך אָפּ און הויבט מיט אים אָן צו שמועסן. דער סעדער האָט זיך שטאַרק איבערראַשט, ווייל מען האָט געוווּסט, אַז דער דאָזיקער קונסטמאָלער קומענדיק אין שטאָט פלעגט ער מיט קיין יידן נישט ריידן.

ער האָט אָנגעהויבן גלייך צו ריידן וועגן ציוניזם, אידענטום אאז״וו. ער איז געווען שטאַרק אויפגעבראַזט אויף די אידן אין פּוילן, וואָס ביי זיי איז אַזוי שטאַרק אַנטוויקלט דער נאַציאָנאַלער גייסט. „ער קען אַליין אידן אין פּאַריז, וואָס זיי ווייסן נישט זאָגאַר דאָס זיי זענען אידן. זיי פאַרשטייט ער גוט. אַסימילאַציע איז די בעסטע לעזונג פאַרן אידנטום אין פּוילן. אין דעם נאַציאָנאַליזם, וואָס הערשט איצט ביי אידן אין פּוילן איז שולדיק נאָר יצחק גרינבוים!״ און דאָס אַלץ רעדט אַ גוי אין אַ צייט, וואָס היטלער האָט שוין איבערגענומען די מאַכט אין דייטשלאַנד. לאַכט דער סעדער און פרעגט אים: „צי האָט איר פאַרגעסן פון היטלעריזם?״

— „וואָס? — זאָגט דער קונסטמאָלער — דער היטלעריזם וועט פאַרשווינדן נאָך בעפאָר ער וועט באַווייזן עפּעס צו טאָן. אין 20־טן יאָרהונדערט קען נישט זיין אַזאַ זאַך. איבערהויפּט אין קולטורעלן דייטשלאַנד. אידן דאַרפן זיך אַסימילירן!״

— „דערלויבט געערטער הער — זאָגט דער סעדער — לאָמיר בעסער ריידן וועגן ווירקלעכן מצב פון אידנטום אין פּוילן. וואָס וועט העלפן אַסימילאַציע? די אידישע סטודענטן אין וואַרשעווער אוניווערסיטעט וועלן אַלס אַסימילאַנטן באַקומען ווייניקער געשלאָגן פון זייערע פּוילישע קאָלעגן, אָדער אידישע אַרבעטער וועלן אַלס אַסימילאַנטן קענען אַריינדרינגען אין אַלע אַרבעטס־פּלעצער ווו עס אַרבעטן פּוילישע אַרבעטער, אָדער סוחרים אאז״וו?״

בלייבט ער שטיין אויפגערעגט און שרייט, כמעט ווי אויפן קול: „אַלץ קען גוט זיין, נאָר גרינבוים איז שולדיק!” און אַנטלויפט אַ צעקאָכטער.

צומאָרגנס טרעפט ער דעם צווייטן סעדער אריה קאָלטון. זאָגט ער אים, דאָס זיין חבר איז אַ גרויסער עקשן, אַ פאַרברענטער ציוניסט.

און דאָס איז געווען דער געדאַנקען־גאַנג פון אַ ליבעראַלן פוילישן אינטעליגענט. אַלס קינסטלער איז ער געווען ווייט פון ווירקלעכן מצב פון פוילישן אידנטום. וואָס האָט ער געוווסט פון אַ לעבן פול מיט שרעק, אַ לעבן פול מיט ציטערניש פאַרן

רעפעטיציע פון דער פאָרשטעלונג „זיין ווייב'ס מאַן אין דראַמאַטישן קרייז
(די פאָרשטעלונג איז פאָרגעקומען אין יאָר 1924)

אין דער ערשטער שורה שטייען פון רעכטס צו לינקס: **אלקה שוטון, שיעה קרול, סרנה, אריה קולטון, הרשל אוברנטש, פנחס קרטצקי, סוניה לובלסקי, יעקב לייב קרול, יצחק שוטון**

אין דער צווייטער שורה זיצן (פון לינקס צו רעכטס): **רויזע מינדל ברקנוואַלד, אריה אוברנטש, חנן שוטון, זלמן שייניק, רבקה פט.** ליגט: **דער ברודער פון יוסף קרול**

מאָרגן, אַ לעבן פון הונגער און נויט, פון דערנידערונג און באַליידיקונגען, וואָס פאַר אַן אַהנונג האָט געקאָנט האָבן דער דאָזיקער קינסטלער פון מאָלקאָוו, וועגן דעם אַלעמען?

דער דראַמאַטישער קרייז

צווישן די יוגנט אין דוואָרט האָבן זיך געפונען עטלעכע יוגנטלעכע, וועלכע האָבן באַשלאָסן צו גרינדן אַ דראַמאַטישן קרייז. עס איז נישט געווען פון די לייכטע

זאַכן דאָס צונויפשטעלן דעם אַנסאַמבל, אויסגעפינען די פּייאיקע, וואָס זאָלן מיט הצלחה אויספירן די אויפגאַבן, וואָס מען האָט אויף זיי אַרויפגעלייגט. און דאַך, טראָץ די אַלע שוועריקייטן האָט זיך אָנגעהויבן דער דראַמאַטישער קרייז צו אַנטוויקלען. דער דראַנג צו שפּילן טעאַטער איז געווען פיל שטאַרקער ווי דאָס באַגער פון פּוב־ליקום צו זען די פאָרשטעלונג.

דער דראַם־קרייז האָט זיך אויך אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקע קעגנערשאַפט פון רעליגיעזן אידנטום מיט ר׳ מאיר דן פלאָצקי בראש. (ווי צום ביישפּיל די פאָר־שטעלונג „צעבראָכענע הערצער״, וועלכע איז צוליב דער סיבה נישט אויפגעפירט געוואָרן) און דאָך האָט דער גרויסער ווילן צום שפּילן טעאַטער אַדורכגעב־אָכן אַלע מכשולים.

איבערהויפּט איז גרויס דער פראַדינסט אויף דעם געביט פון צוויי חברים, וועלכע האָבן זיך, ממש, מוסר נפש געווען פאַר דעם דאָזיקן קרייז, און האָבן אויס־געפירט זייערס. דאָס זענען געווען די חברים יצחק שמואל פּאַוולאָוויטש און אברהם יוסף קאָלטון. אברהם יוסף האָט רעזשיסירט און פּאַוולאָוויטש האָט אַליין געשפּילט און אויך כאַראַקטעריזירט. ער האָט אויסגעפירט די הויפּטראָלן אין „קעניג ליר״, „הערצעלע מיוחס״ און אַנדערע. זאָגאַר זיין ווינונג האָט געדינט אַלס רעפּעטיציע זאַל פון דראַמקרייז. עס זענען איינגעטיילט געוואָרן די פאַרשיידענע ראָלן לויט דער אינדיווידועלע פּייאיקייט פון יעדן חבר, זיי האָבן איינגעשאַפן דעם רעקוויזיט, צונויפגעשטעלט די דעקאָראַציעס, ווייל דער זאַל. וואָס מען האָט געדונגען איז געווען אַ לערער מיט אַ קליינער סצענע, אַזוי אַז עס איז נישט געווען פון די לייכטע זאַכן דערפירן דערצו אַז אַ פאָרשטעלונג זאָל זיין שיין און געלונגען. און דאָך האָט דער שטאַרקער ווילן אויסגעפירט.

איך געדענק גענוי די שוועריקייטן ביים פאָרשטעלן דעם „ישיבה בחור״, אָדער ווי מען רופט עס „דער אידישער האַמלעט״. די דאָזיקע פאָרשטעלונג האָט געדאַרפט ווערן אויסגעפירט דורך אַ גרופּע יינגערע חברים פון דעם קרייז. שטייענדיק פון דער זייט האָבן די עלטערע חברים געטראַכט ווי וועלן זיי אַדורכברעכן די טעכנישע שווע־ריקייטן ווי למשל מאַכן אַ קבר אויף דער בינע, אָדער שאַפן צוויי שטריימלעך אאז״וו. אָבער טראָץ אַלע מכשולים איז די פאָרשטעלונג אַדורך מיטן גרעסטן דערפאָלג. די שטריימלעך האָבן אונז איינגעשאַפט עטלעכע חסידישע בחורים (פאַרשטענדלעך קאַליע־געוואָרענע). די פאָטערס פון די צוויי בחורים זענען געקומען אַהיים פון שטיבל מוצאי־שבת. אַריינקומענדיק אין שטוב, איז ווי געוויינלעך, טוען זיי אויס די שטריימלעך אַ׳ן פאַרבלייבן אין די טיפע קאַפּלען. די בחורים האָבן אַ כאַפּ געטאָן די שטריימלעך און געבראַכט צום פאָרשטעלונג.

אויך זענען געווען גרויסע שוועריקייטן מיטן עלעקטרישן ליכט, וועלכע איז נאָר געווען ביז 12 אַזייגער ביינאַכט, און דאַן האָט זיך דאָס ליכט פאַרלאָשן. כמעט יעדע פאָרשטעלונג איז מען געווען געצוווּנגען צו ענדיקן מיט פּשוטע ליכט. עס איז געווען, כמעט, אוממעגלעך אָנצוהויבן אַ פאָרשטעלונג פרי. און סיבות דערצו זענען געווען גענוג. איינע פון די סיבות איז געווען, דאָס די „בעסערע צושויער", די אַזוי־גערופענע אינטעליגענץ, האָבן געפילט פאַר נויטיק צו קומען שפּעטער, און לאָזן וואַרטן אויף זיך. און ווי הויבט מען אָן שפּילן אָן זיי? און ווען „די יחסנים" זענען שוין מיט מזל יאָ געקומען האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז זייערע פּלעצער זענען געווען פאַרנומען. האָבן די אָרדנער געדאַרפט אַראָפּבעטן די פּלעצער־פאַרכאַפּער און ביי זיי אויספּויעלן אַז זיי זאָלן אָפּגעבן זייערע פּלעצער, און זעצן זיך אויף אַנדערע ערטער. דאָס אַלץ האָט געפאָדערט צייט. אַזוי אַרום אַז אַלע פאָרשטעלונגען האָבן זיך געענדיקט, על פּי רוב, נאָך האַלבער נאַכט ביי ליכט. אָבער דאָס האָט נישט געשטערט דעם עולם צו פאָדערן נייע פאָרשטעלונגען.

אַזוי אַרום, איז נישט ווילנדיק, דער דראַמאַטישער קרייז אַריינגעצויגן געוואָרן אַלץ מער אין דעם לעבן פון אָרעמען שטעטל. ווען עס איז אַן איד קראַנק געוואָרן און ער האָט נישט געהאַט קיין געלט צו באַצאָלן דעם דאָקטאָר, האָט זיך שוין געפונען ווער עס זאָל אויסבעטן ביים אָרטיקן דאָקטאָר אַ בחינמ'דיקן וויזיט, אָדער אין אַן ערנסטן פאַל, ווען אַן איד האָט געדאַרפט האָבן אַן אָפּעראַציע און מען האָט אים געמוזט שיקן נאָך לאָדזש אין שפּיטאָל — ווער האָט געהאָלפן אויב נישט דער דראַם־קרייז? מען האָט זיך געווענדעט צו דער פאַרוואַלטונג פון קרייז מען זאָל געבן אַ פאָרשטעלונג — און ס'זענען געשאַפן געוואָרן די מאַטעריעלע מיטלען צו העלפן דעם קראַנקן. אַזוי אַרום איז דער קרייז געוואָרן אַן אַלגעמיינע שטאָטישע אינסטיטוציע אָנגענומען ביי אַלע אידן אומאָפּהענגיק פון זייער פּאָליטישער וועלטאַנשויאונג.

און איינמאָל פאַר יום־טוב, ווען די צאָל פון די נצרכים איז געווען אַ גאַנץ גרויסער און די קהילה האָט נישט געהאַט קיין מיטל צו ענטפערן אויף אַלע בקשות און העלפן, האָט זיך געווענדעט דער פאָרזיצנדער פון דער קהילה, דער פאָרשטייער פון דער „אגודה", צו דעם וועד פון קרייז מיט אַ פאָרשלאַג צו שאַפן אַ פאָנד צו העלפן אָרעמע־לייט אויף יום־טוב. פאַרשטענדלעך אַז ער איז אַרויס גאַנץ פיין פון דעם דאָזיקן הסכם. דער קרייז האָט געגעבן זיין טייל, און געהייסן האָט עס, דאָס די קהילה העלפט, כאָטש מען האָט גוט געוווּסט אין שטעטל וועגן דער עיסקה, אָבער עפנטלעך האָט די קהילה זיך פאַרנומען מיטן צעטיילן די געלטער. מיר האָבן נאָר אַכטונג געגעבן אַז די צעטיילונג זאָל זיין אַ גערעכטע.

דער דראַמאַטישער קרייז האָט אויך געהאָלפן דער גמילות־חסד־קאַסע אין דוואַרט אין איר שווערער מאַטעריעלער לאַגע, ווייל נישט אַלע, וואָס האָבן באַקומען די הלוואות זענען געווען אימשטאַנד זיי אומצוקערן, און די קליינע פאָנדן פון דער קאַסע זענען

נישט געווען אימשטאַנד צו דעקן די אַלע נישט־אויסגעצאָלטע חובות. כדי די גמילות־חסד־קאַסע זאָל האָבן אַ שטיקל קיום האָט מען געזאַמלט אַלע וואָך פון די בעלי־בתים שפענדונגען. אָבער אויך דאָס האָט נישט געקאָנט פאַרפילן די קאַסע, וועלכע האָט אָנגעהויבן צו ווערן אַלץ מער איינגעדאַרט.

דאַן האָט דער דראַמאַטישער קרייז גענומען אויף זיך אַן אויפגאַבע צו העלפן דער דאָזיקער קאַסע. מען האָט איינרעזשעסירט אַ פאָרשטעלונג, וואָס איז ווייט נישט געווען פאַר די כוחות און מעגלעכקייטן פון דעם קרייז — „אוריאל אַקוסטאַ". צו אַזאַ פאָרשטעלונג האָט שוין נישט גענוגט די אייגענע כאַראַקטעריזאַציע־מיטלען און רעק־וויזיט, נאָר מען האָט געמוזט ברענגען אַ כאַראַקטעריזאַטאָר מיט פערוקן און רעקוויזיט פון גרעסערע ערטער, און דאָס אַלץ האָט געקאָסט געלט. און כאָטש דער איינקונפט איז געווען דאָס מאָל נישט קיין גרויסער, דאָך האָבן מיר געהאַט אַן אויסערגעוויינלעכן מאָראַלישן זיג. די פאָרשטעלונג איז זייער געלונגען און מען האָט נאָך אַ לאַנגע צייט וועגן איר גערעדט אין שטעטל און זאָגאַר אין אומגעגנט.

אָבער מען דאַרף דאָך האָבן געלט צו העלפן, האָבן מיר באַשלאָסן אַרויסצופאָרן מיט דער פאָרשטעלונג אויף גאַסטראָלן אין אַנדערע שטעטלעך. דער ערשטער פונקט האָט געדאַרפט זיין בלאַשקי. אָבער אין בלאַשקי איז די ציוניסטישע פאַרטיי נישט געווען גענוג שטאַרק און ווער וועיס צי דער דוואָרטער דראַם־קרייז, וועלכער איז באַשטאַנען בלויז פון ציוניסטן, וועט באַקומען די געהעריקע שטיצע און רעקלאַמע? האָט מען צונויפגערופן די פאָרשטייער פון אַלע פאַרטייען, זאָגאַר די קאָמוניסטן האָבן געשיקט זייער אַ פאָרשטייער און מען איז אַריבער קיין בלאַשקי. יעדער פאָרשטייער פון אַ פאַרטיי אין דוואָרט האָט זיך געווענדעט צו זיינע מענטשן אין בלאַשקי זיי זאָלן העלפן אַדורכפירן די פאָרשטעלונג, אָדער פשוט גערעדט — זאָרגן דערפאַר אַז מענטשן זאָלן אויסקויפן בילעטן און קומען צו דער פאָרשטעלונג.

אייניקע שוועריקייטן האָבן מיר געהאַט מיט דער „פאָלקס־פאַרטיי". זיי האָבן נישט געוואָלט שטיצן דוואָרטער ציוניסטן. אָבער צום מזל איז זייער פאָרשטייער געווען אַ דוואָרטער, לייביש שוועד. האָט ער נישט געהאַט קיין ברירה ווי מסכים צו זיין אַז זיינע חברים זאָלן קומען צו דער פאָרשטעלונג. אויך ביים „בונד" איז נישט אָנגעקומען אַזוי לייכט. אין דוואָרט האָט דער „בונד", כמעט, קיין השפעה נישט געהאַט, אָבער אַ דאַנק דער אינטערווענץ פון די קאָמוניסטן האָבן זיי באַוויליקט צו העלפן.

אין אָוונט פון דער פאָרשטעלונג, אין מוצאי־שבת, איז, כמעט, ווי גאַנץ בלאַשקי געשלאָפן, ווי מען וואָלט אינגאַנצן פאַרגעסן וועגן דער פאָרשטעלונג. האָט דער „בונד" גענומען זיין אָרקעסטער און האָט געשפילט אויף דער טאַראַסע פון זאַל, וועלכער האָט זיך געפונען אין מיטן מאַרק. דאָס גאַנצע שטעטל איז זיך צונויפגעלאָפן, און דער זאַל האָט זיך אָנגעפילט. דאָס גאַנצע אידישע בלאַשקי אָן אונטערשייד פון פאַרטיי (וואָס פאַר אַ זעלטנהייט!) האָט זיך געפונען אין זאַל, און די פאָרשטעלונג איז אַדורך מיט

גרויס דערפֿאָלג. די גמילות־חסד־קאַסע האָט זיך ווידער אָנגעפילט און זי האָט געקאָנט זאָגאַר פאַרגרעסערן אירע הלוואות און נישט זיין אינגאַנצן אָפּהענגיק פון די שפּענ־דונגען. וואָס אַן אמת איז געווען אַ געוויסער צאָל בעלי־בתים, וועלכע זענען געווען גרייט יעדע וואָך צו געבן זייערביישטייער, אָבער מען האָט געדאַרפט האָבן דערצו אַ מענטש, דאָס ער זאָל גיין איבער די הייזער און דאָס געלט צוזאַמענקלייבן. און אַזוי ווי קיין גרויסן געהאַלט האָט דער אינקאַסענט פון דעם נישט געקאָנט האָבן, איז געווען גאַנץ שווער אַזאַ מענטשן צו געפינען. אָבע־ דאָך האָט זיך יאָ געפונען אַ זעלכער. גערופן האָט מען אים דער געלער אהרון.

דער געלער אהרון

דעם ריכטיקן נאָמען זיינעם האָט זיכער קיינער נישט געוווּסט, דען צו וואָס האָט מען שוין געוווּסט ווּעמען מען מיינט. און נישט בלויז ער איז געווען געל, נאָר האָט מען שוין געוווּסט ווּעמען מען מיינט. און נישט בלויז ער געוועזן געל, נאָר אויך זיין ווייב און זיינע קינדער. און געטראָגן האָט דער געלער אהרון אַ פּאָר שיך, דאָס גייענדיק האָט זיך געדאַכט, דאָס נישט ער טראָגט די שיך, נאָר די שיך טראָגן אים. אַזוי גרויס און שווער זענען זיי געווען. גייענדיק האָט זיך זיין קאָזע־בערדל געשאָקלט. זיין פּנים איז שטענדיק געווען אַ לאַכעדיקס ווי פון אַ מענטשן, וואָס האָט נישט קיין דאגות. דען וואָס פאַר אַ דאגות האָט ער דען געהאַט? אַ ביסל האָט ער געהאַט פון דער גמילות־חסד־קאַסע, אַ ביסל פון דאָרף־גיין, כאָטש ווייט האָט ער נישט געקאָנט גיין, זיין ווייב האָט אויך פאַרדינט אַ ביסל. זי האָט געפּליקט עופות פאַר די רייכע בעל־הבית׳טעס אין שעכט־הויז. זיינע צוויי דערוואַקסענע מיידלעך האָט ער געשיקט קיין לאָדזש אַרבעטן. זיין אייניינציקער זון איז געווען אַ קאָמוניסט. וואַר־שיינלעך האָט ער געהאָפט אַז נאָר אויף אַזאַ אופן וועט ער קענען לייזן דאָס פּראָבלעם פון זייער אָרעמקייט.

די גאַנצע משפּחה איז געווען אַ צוגערייזטע פון לאָדזש נאָך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. און אַזוי זענען זיי פאַרבליבן אין דוואָרט. אין לאָדזש איז ער געווען אַ פאַרברענטער בונדיסט, אָבער אין דוואָרט זענען געווען זייער ווייניק בונדיסטן, ממש אויף די פינגער האָט מען זיי געקאָנט איבערציילן, ווי למשל פּאָטשעבאָווסקי, יאַנטשיע שוסטערס איידעם, און זלמן פלאַצעקס זון, איציע. מען האָט אים נישט גערופן איציע, נאָר איציע זלמן פלאַצעקס. ערשט דאַן האָט מען געוווּסט ווּעמען מען מיינט. און ווען דער בונדיסטישער אָרקעסטער פון בלאַשקי איז געקומען נאָך דוואָרט אויף אַן אויספלוג און אַדורכמאַרשירט דעם מאַרק און געשפּילט (זיי האָבן באמת שיין געשפּילט) האָבן די גויים געמיינט, דאָס די אידן נעמען צו זייער פּוילן. די דריי דוואָר־טער בונדיסטן זענען געשטאַנען אין מיטן מאַרק און פאַר גרויס פרייד, האָבן זיי זיך אָנגעהאַלטן פאַר די הענט, און דער געלער אהרון האָט זיך געוויגט אויף זיינע גרויסע

שיך ווי אין אַ וויגשטול. פּלוצים, ווי אויפוואַכנדיק פון אַ שלאָף, זענען זיי זיך צעגאַנגען, יעדער אין אַן אַנדער זייט, ווי זיי וואָלטן, חלילה, געווען באַגאַנגען אַ פאַרברעכן.

געוווינט האָט דער גלעזער אהרון הינטערן בית־המדרש. אין דעם הויז האָט אויך געוווינט ר׳ מרדכי טורקער מיט זיין ווייב די ביינטע.

די אויפגאַבע פון ר׳ מרדכי טורקער איז געווען צו העלפן ר׳ אהרון יואל׳ן אין שול ביים דאַווענען, ווען מען האָט געדאַרפט אַ קלאַפּ־טאָן אין עמוד עס זאָל זיין שטיל. האָט עס ר׳ מרדכי טורקער געטאָן, ווייל ר׳ אהרון יואל האָט אויף דעם קיין כוח נישט געהאַט.

כעלטשע די איילשלאַגערין
האַלץ, דער אידישער לערער

זיין ווייב, די ביינטע, האָט אין שול פאַרגעלייענט פאַר די ווייבער, פאַרשטענדלעך פאַר די דאָזיקע, וועלכע האָבן נישט באַוויזן צו לערנען עברי־טייטש ביי האַלצן, דעם איינציקן אידישן לערער אין שטעטל.

אָבער נישט אַלע ווייבער זענען אָנגעקומען נאָך הילף צו די ביינטע. עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך אַליין אַן עצה געגעבן, ווי כעלטשע די איילשלאַגערין (שיעראַדסקי). דאַוונענדיק וועגדעט זי זיך צום רבונו של עולם: „גיב מיר, דו ווייסט דאָך וואָס איך דאַרף, האָסט דען אַ בעסרן וועמען צו געבן?״ און אין דער אמת׳ן האָט זי טאַקע געדאַרפט. זי האָט געהאַט עטלעכע דערוואַקסענע טעכטער, און ווען די שטע־טישע שקצים, אַדורכגייענדיק פאַר איר געוועלב, האָבן געוואָרפן זייערע שטעכעדיקע בליקן אין געוועלב אַריין, דאַן האָט איר מאַמעס האַרץ אויפגעציטערט.

פּסח־הכנות

ווען דער ליבער פרילינג איז געקומען און געבראַכט מיט זיך די פּסח־טעג, האָט דאָס גאַנצע אידישע שטעטל אויפגעלעבט. די הכנות צום פּסח האָט מען געקאָנט זען אין גאַס און ביי יעדן אידן אין שטוב. מען האָט, ממש, „איבערגעדרייט״ די שטיבער, אַרויסגעוואָרפן דאָס אַלטע שטרוי פון די שטרויזעק אין די בעטן און אַריינגעלייגט פרישע שטרוי, באַהאַלטן דאָס וואָכעדיקע געפעס און אַרויסגעשלעפּט פון די בוידעמס פּסחדיקע געפעס. די אויסגאַבן זענען געווען פאַרשטענדלעך גרויסע, ווייל די פּסחדיקע מאַכלים זענען געווען גענוג טייער. און שאַפן געלט צו אַלצדינג, וואָס אַן איד באַדאַרף אויף פּסח איז געווען גאַנץ שווער. מען קען זיך נישט פאַרשטעלן די שמחה פון אַן אָנגע־האָרעוועטן אידן, ווען ער האָט זיך געלייגט אָנגעגעסן שלאָפן אויפן פרישן שטרוי, נאָך דעם ערשטן סדר. ער האָט זיך ממש געפילט ווי אַ מלך.

„פּסח האָט יעדער איד געמאַכט״ — ווייל דאָס איז טאַקע געווען אַ שטיקל האַנט־

אַרבעט אָנצוגרייטן דעם יום־טוב, אָנהויבנדיק פון מצות. וויפל דאגות האָט די קהילה געהאַט מיטן רב בראש איינצואָרדנען דעם עניין מצות. מען האָט געדאַרפט זאָרגן פאַר די ווייץ אויף מעל פאַר די מצות, באַקן די מצות, און צום סוף פאַרקויפן אָדער צוטיילן פאַר די אָרעמעלייט. דאָס אַלץ איז געווען נישט אַזוי פשוט.

דער פאָדריאַד

איינע פון די וויכטיקע פּראָבלעמען אין צוזאַמענהאַנג מיט מצות איז געווען דער פאָדריאַד, די אונטערנעמונג צו באַקן מצות.

מען האָט איבערגעגעבן אַזאַ אונטערנעמונג דורך אַ ליציטאַציע. דער בעקער, וועלכער האָט דאָס אָנגענומען פאַר ביליקער, דער האָט באַקומען צו באַקן מצות. נו אַזוי ווי אין שטעטל איז געווען אַ טייל בעלי־בתים, וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיט די „אגודה" (די מערהייט בעלי־בתים האָבן געהערט נאָכער צו די ציוניסטישע קרייזן, פאַרשטענדלעך אונטערן איינפלוס פון זייערע קינדער), און דער טייל וואָס איז גע־גאַנגען צוזאַמען מיט די „אגודה" איז געשטאַנען אין שפּיץ פון זיי אַ בעקער, האָט ער באַקומען דאָס באַקן די מצות אָן ליציטאַציע, פאַרשטענדלעך פאַר אַ העכערן פּרייז. דערוויסנדיק זיך אין גאַס וועגן דעם, האָט זיך געמאַכט אַ קאָך, און עס איז געוואָרן אַ גאַנצער שטורם אין שטעטל, ביז דער רב האָט איינגעזען, אַז עס איז באמת נישט ריכטיק געווען אָפּצוטאָן אַזאַ זאַך. האָט ער צונויפגערופן די אָנגעזעענע בעלי־בתים פון שטעטל צו זיך און געמאַכט אַ נייע ליציטאַציע.

טראָץ דער דערגרייכונג האָבן דערפון סיי ווי סיי די אָרעמעלייט גאַנץ ווייניק געוואָסן. ווייל ווער עס האָט געהאַט די מעגלעכקייט צו באַצאָלן דעם פולן פּרייז, האָט געברויכט ווייניק מצות, און דער אָרעמאַן, וועלכער האָט געברויכט אַ סך מצות, האָט במילא אויסגעטראָגן אויף זיינע פּלייצעס די גאַנצע הוצאות.

די ערב־פּסח'דיקע טעג

די ערב־פּסח'דיקע־טעג זענען געווען פאַרן רב אַן אומגעהויערע אָנשטרענגונג; ווי די ליציטאַציע פון באַקן מצות און דאָס פאַרקויפן דעם חמץ. דען וועלכער איד האָט נישט געהאַט וואָס צו פאַ־קויפן? און דער רב, נעבעך, האָט געמוזט נעמען אויף זיך די שווערע אויפגאַבע צו זאָרגן פאַרן כלל ישראל, ער זאָל, חלילה, נישט נכשל ווערן, האָבנדיק אין שטוב אַפילו אַ שמץ פון חמץ. ער האָט שוין געפונען דעם פּאַסיקן גוי אים צו פאַרקויפן דעם חמץ, פאַרשטענדלעך „בתנאַי" אויף צוריקצוגעבן. און מיט וויפל שאלות האָט מען זיך געווענדעט צום רב אין די ערב־פּסח־טעג?

און דאָס כשר'ן די כלים? אַ קלייניקייט! בעסער איז געווען, אָן שום ספק, צו האָבן אמתע פּסחדיקע כלים, אָבער נישט יעדער האָט געקאָנט זיך דערלויבן צו האָבן ספּעציעלע כלים אויף פּסח, דעריבער האָבן די מערהייט אידן געמוזט כשר'ן. אָבער די

הויפּט זאַכן וואָס מען מוז האָבן צו פּסח האָט, כמעט, יעדער איד געהאַט באַזונדערע ווי צום ביישפּיל: געפעס, כוסות, טעפּ, דאָס אָפּזאַלץ־ברעט און נאָך.

די אָפּגעשאַרטע פּאָדלאָגעס, וואָס האָבן, ממש, געבלאַנקט מיט זייער ריינקייט, אָדער באַשאָטן געוואָרן מיט ריינעם געלן זאַמד (כאָטש קויפנדיק דעם זאַמד ביי אַ גוי, איז ביי מער ווי איינעם געווען אַ ספק, צי דער גוי האָט נישט צופעליק געגעסן חמץ, און עס איז צופעליק, חלילה, אַראָפּגעפאַלן אַ ברעקעלע חמץ אין זאַמד) האָבן, כמעט, געענדיקט די הכנות צום סדר־נאַכט. אַלץ איז גרייט שוין צום פייערלעכן אָוונט.

חול־המועד׳ניקעס

די הויפּט שמחה איז אָבער געווען דווקא אין חול המועד. די שטעטל האָט אין די חול־המועד־טעג אָנגענומען אַ פייערלעכן אויסזען. אַ מאָדנער געמיש פון יום־טוב און דעו׳וואָכן! די געוועלבער זענען געווען אָפן, כאָטש כמעט ווי ליידיק צוליבן חמץ. די אידן אין גאַס זענען געווען אָנגעטאָן יום־טובדיק, געגאַנגען מיטן שטעקעלע אין האַנט לויט דער דאַמלדיקער מאָדע. דאָס יונגוואַרג האָט ערשט דאַן גענאָסן פון דעם אמת׳ן יום־טוב; מען מעג פאָרן, שפּילן קאָרטן און אַפילו אַ ביסעלע אַרבעטן! אָבער געפינען אַן אַרבעטער אין חול־המועד איז גאָר נישט געווען אַזוי פּשוט. ווען אַ שניידער, למשל, האָט געמוזט אויסענדיקן אַ שטיקל אַרבעט, האָט ער געמוזט אַרומלויפן זוכן זיינע געזעלן און בעטן זיך ביי זיי, זיי זאָלן באַוויליקן אים אַרויסהעלפן אַ שעה אָדער צוויי אין דער אַרבעט. עס איז אויך געווען אַ רחמנות, ממש, צו קוקן אויף דעם געזעל (אויב מען האָט אים בכלל געפונען צו דער אַרבעט), דען ער האָט פאַרלאָרן די אמתע הנאה פון יום־טוב.

די גאַס איז געווען פול מיט חול־המועד׳ניקעס, ד״ה פרעמדע, וואָס זענען געקומען צו גאַסט. אין יעדער אידישער שטוב האָט זיך געפילט די פרייד פון דעם יום־טוב; יום־טוב׳דיקער עסן מיט וויין און קניידלעך, פאַרשיידענע פליישן און אַנדערע מאַכלים.

דאָס יונגוואַרג האָט זיך געגרייט צום אָוונט; טענץ, אַ פאָרשטעלונג אָדער סתם אַ פאַרוויילונג. די שמחה איז געווען אַן אַלגעמיינע, יעדער איד האָט זיך געגרייט אויף זיין שטייגער.

מוצאי יום־טוב, ווען עס האָבן זיך באַוויזן די ערשטע שטערן אויפן הימל, האָבן די אידן ווי פאַרכישופטע זיך אויפגעכאַפּט פון דעם אָנגענעמען כישוף און דערפילט דעם דערוואָכן.

קהילה־וואַלן

אַ גערודער אין שטעטל. עס דערנענטערן זיך די קהילה־וואַלן. וויפל האָבן מיר געשטרעבט אַרויסצונעמען די קהילה פון די אגודישע הענט! דאָס מאָל איז דער קאַמף געלונגען. מיר האָבן אַריינגעפירט אונזערע חברים אין קהילה, און וואָס אַם וויכטיקסטן

— דער פאָרזיצנדער איז געווען אינגאַנצן אָפּהענגיק פון אונדז. מיר זענען מסכים געווען ראָס אַלס פאָרזיצנדער זאָל געוויילט ווערן אַ חסיד, אַ סאָכאַטשעווער, ר׳ לייב לוזער לענטשיצקי. די „אגודה״ איז נאָך די וואַלן געבליבן אין דער קהילה אַלס מינדערהייט. אָבער זיי האָבן זיך נישט אונטערגעגעבן אַזוי לייכט, און מיר האָבן געמוזט זיך ווענדן נאָך הילף פון אונזערע חברים אין מרכז פון „פועלי ציון״ אין וואַרשע, דאָס זיי זאָלן אינטערוועגירן ביים סטאַראָסטע אין שיעראַדז. ער האָט אַריינגעשיקט אַ ספּעציעלן באַאַמטן, אַ גוי, און ער האָט אין קהילה־שטיבל (אין פּאָליש פון דער שול) אַדורכגעפירט די ערשטע זיצונג. (דער גוי איז געזעסן אָן אַ היטל אין שול). ער האָט איבערגענומען פון געוועזענעם פאָרזיצנדעם דעם שטעמפּל און איבערגעגעבן דעם נייעם, און אַזוי אַרום איז אַריבער די אָנפירונג פון דער קהילה אָפיציעל אין די נייע הענט. דער פאָרזיצנדער איז געווען געצוווּנגען מסכים זיין אויף אונזערע צוויי באַדינגונגען: די זיצונגען זאָלן פאָרקומען עפנטלעך, עס זאָל הענגען אויף דער וואַנט אין קהילה־שטיבל הרצל׳ס בילד און די ביכער פון דער קהילה זענען געשטעלט געוואָרן צו אונזער דיספּאָזיציע, מיר זאָלן קענען זען ווי די קהילה האָט זיך געפירט פריער. וואָס אָנבאַלאַנגט דעם לעצטן תנאַי איז ער מסכים געווען נאָר מיטן באַדינג „אויב קאָנטראָלירן די ביכער, איז נאָר ביי מיר אין שטוב״.

געוווינט האָט ער אין דער דאָברער גאַס ביים פּאַרק „דער דריטער מאַי״. ער האָט דאָרט געהאַט אַ האָלץ־סקלאַד. נישט אַלץ וואָס מיר האָבן געפונען אין די ביכער האָט געקאַנט אונז באַפרידיקן. מיר האָבן אויסגעפונען דאָרט באַליידיקנדע שטעלן אויפן חשבון פון פּראָסטן עולם ווי למשל: זייער׳ס אַ מענטש, אַז ער האָט באַקומען שטיצע איז געווען פאַרשריבן דאָס מען האָט אים באַשטעטיקט ביי אַן אַרבעט, דאַקעגן וואָלף קושקע, דער טרעגער, וואָס מען האָט אים געהאָלפן, איז געווען פאַרצייכנט אַז ער האָט באַקומען קיצבה. אָבער אויך אַזעלכע אויסגאַבן זענען געווען זייער ווייניק.

דער אמתער רעש האָט זיך אָנגעהויבן ווען מען האָט אויפגעהאָנגען הרצל׳ס בילד אין קהילה־שטיבל. דער רב, בכבודו ובעצמו, האָט אָנגעפירט מיט דעם קאַמף. ער האָט גערופן ר׳ לייב לוזער צו זיך (ער אַליין איז דאָך אויך געווען אַ סאָכאַטשעווער חסיד) און אים באַפאַלן מיט אַ שווערע נזיפה „הייתכן, ווי וואַגט איר דערלויבן אַזאַ מעשה־נבלה, אויפהענגען אין שול דעם גוי?״

די אַבערגלויבנס

און פּלוצלינג האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן פאַרשידענע שמועות, פון וועלכע די האָר אויפן קאָפּ האָבן זיך געקאָנט שטעלן קאַפּויר. וואָס האָט פּאַסירט מיט ביילע וויסאָצקעס? זי זאָל האָבן אַנטקעגן גערעדט דעם רב — האָט זי געהאַט דערפאַר אַ זון אַ שטומען — עדזשיע דער שטומער, און אַ טאָכטער האָט זי געהאַט מיט אַן אויסגעקרימטן מויל.

נו און וואָס האָט פּאַסירט מיט חנה רבקה די בעקערין (סאַרנע)? זי האָט געשריען אויפן מורה־הוראה. גייענדיק אַהיים פון אים איז זי געפאַלן און געשטאָרבן.

דער צוועק פון די דאָזיקע מעשיות איז אַ פאַרשטענדלעכער. און וועלכער איד האָט נישט מורא געהאַט פאַר אַ זעלכע אויסטערלישע צרות? האָט זיך טאַקע דער פּאָרזיצנדער פון דער קהילה דערשראָקן. אָן שום ספק האָבן זיך אַריינגעמישט אין דעם אַלעם אויך די ווייבער און פרומע אידן און ער האָט זיך איינגעבראָכן און אַראָפּגענומען דאָס בילד. דער נצחון פון דער „אגודה" איבער די ציוניסטן איז געוואָרן נאָך גרעסער ווען אויך אַנדערע מיטגלידער פון דער קהילה האָבן זיך דערשראָקן. דען ביי וועמען אין שטוב איז נישט געווען קיין קינדער און ווייבער, וואָס האָבן, ממש, נישט אויפגעהערט צו וויינען און שרייען צו זייערע מענער „וואָס ווילט איר האָבן פון אונזער לעבן און פון לעבן פון אונזערע קינדער?" זיי זענען זיכער געווען, דאָס עס דערוואַרט זיי אַן אומגליק. עס האָט גאָרנישט געהאָלפן: די קהילה איז צוריק אַריבער אין די הענט פון דער „אגודה". דען ווער איז אימשטאַנד געווען צו קעמפן מיט אַזעלכע מיטלען, וואָס זיי האָבן געהאַט?

אויך די חברה־קדישא איז געווען אין זייערע הענט! (צוויי פון דער חברה־קדישא זענען געווען באַזונדערס באַקאַנט אַדאַנק זייערע צונעמענס; טרינק פישל און לחיים יעקב). און ווער האָט געוואַגט אָנצוהייבן מיט דער חברה־קדישא? די חברה־קדישא האָט נישט נאָר געהערשט איבערן בית־עולם, נאָר אויך איבערן „משוגעים־הויז" אין דוואָרט, וועלכער איז געווען איינער פון די גרעסטע אַנשטאַלטן פאַר גייסטיק־קראַנקע אין פוילן. צווישן די קראַנקע זענען געווען אויך אידן. ליידער האָט גאַנץ אָפט פּאַסירט אַז אידישע קראַנקע זענען אויך געשטאָרבן. האָט, פאַרשטייט זיך, די חברה־קדישא געהאַט אַן אַרבעט זיי מקבר צו זיין. אָבער קודם כל האָבן זיי אויסגעפאָרשט דעם עקאָנאָמישן מצב פון דעם פאַרשטאָרבענעם. די חברה־קדישא האָט געהאַט איינעם, וואָס מען האָט אים גערופן „אויסערן־מיניסטער". ער האָט זיך שוין דערוווּסט פון וואַנען שטאַמט דער פאַרשטאָ־בענער, און ווי איז די מאַטעריעלע לאַגע פון זיין משפחה. אַזוי אַרום האָבן זיי געוווּסט ווי צו באַגיין זיך מיט דער פאַמיליע פון דעם פאַרשטאָרבענעם און וויפל צו נעמען פאַר דער קבורה.

*

בכלל האָט דער בית־עלמין אַרויסגעוואָרפן פיל פחד און אימה אויף יעדן אידן. פיל לעגענדעס און שרעקנדיקע מעשיות האָט מען דערציילט וועגן בית־עולם, אַזוי אַרום אַז עס איז נישט געווען קיין ווונדער אַז אַן אומגעהויער פחד איז אָנגעפאַלן אויף יעדעם, ווען ער האָט געדאַרפט ביינאַכט אַדורכגיין דעם בית־עלמין.

איינער האָט זיך געוועט אַרויסצוגיין ביינאַכט אויפן בית־עלמין און אַריינקלאַפן אַ פלעקל אַלס באַווייז, דאָס ער איז דאָרט געווען. אַריינקלאַפנדיק דאָס פלעקל האָט

ער זיך איינגעבויגן אַזוי אַז דער כאַלאַטל זיינער האָט זיך פאַרטשעפּעט אָן אַ פלעקל. אַוועקגייענדיק האָט דאָס אים צוגעהאַלטן. פון גרויס פחד אַז אַ מת האַלט אים איין איז ער נעבעך אויפן אָרט געשטאָרבן.

דאַקעגן, להבדיל, דער גוישער בית־הקברות „דער צמענטאַרזש" האָט פיל ווייניקער געשראָקן, כמעט, ווי גאָרנישט.

ווען מען איז אָנגעקומען פון בלאַשקי, גייענדיק פון לעצטן דאָרף זאַגאַיאַוו, האָט דער וועג צוגעפירט גלייך צום צמענטאַרזש, אַזוי אַז מען איז, פשוט, געגאַנגען מיטן צמענטאַרזש אַריין אין שטאָט. דער וועג איז געווען ווי אַן אַלייע, פון ביידע זייטן מיט בוימער.

פאַרוואָס האָבן דווקא די אייגענע מתים אָנגעוואָרפן אויף די לעבעדיקע אידן אַזוי פיל פחד איז געווען און געבליבן אַ רעטעניש. אויך דאָס גיין שפּעט ביי דער שול איז געווען אַן אימה.

צוועלף ביינאַכט קומען די מתים דאַווענען אין שול. אַדורכגייענדיק אין אַזאַ שפּעטער שעה ביי דער שול, נישט ווילנדיק, האָט מען זיך צוגעהערט מיט שרעק, וואָס קומט דאָרט פאָר. מען האָט מורא געהאַט און דאָך ציט עפּעס זיך צ׳צוהערן. אין טיפן האַרצן ציטערט מען טאָמער רופט מען אויף צו אַן עלייה. דען אויב מען רופט אויף צום ספר, מוז מען אַריינגיין אין שול.

אַזוי האָט מען דערציילט אַז איינמאָל האָט מען עמעצן אויפגערופן און ער איז נישט אַריינגעגאַנגען, איז ער אין דער זעלבער וואָך געשטאָרבן.

די אַלע לעגענדעס און אמונות זענען געווען אַ טייל פון דעם גייסטיקן לעבן פון פאָלק, און זיי האָבן געהאַט אַ געוואַלטיקע השפעה אויף זיין אָרט לעבן אין גלות.

דער אַפּטייקער

אין דוואָרט איז געווען אַן אַפּטייק און פאַרשטייט זיך אויך אַן אַפּטייקער. און נישט סתם אַן אַפּטייקער, נאָר טאַקע אַ גוי, אַ פאַרברענטער נאַראָדאָוויעץ (אַ פּוילישער נאַציאָנאַליסט, אַן עקסטרעמער) און אַ שונא ישראל.

איינמאָל, דערוויסנדיק זיך וועגן אַ צוזאַמענפאָר פון די „בנות יעקב" פון דער גאַנצער אומגעגנט אין דוואָרט, האָט ער אונטערגעשטעלט עטלעכע שקצים, דאָס זיי זאָלן מאַכן אַ אָנפאַל און אָנשרעקן די אידישע מיידלעך. אָבער צום גליק איז דער דאָזיקער פּלאַן נישט אויסגעפירט געוואָרן.

אין דוואָרט האָט זיך צו יענער צייט אָרגאַניזירט אַ סאָציאַליסטישע פּאַרטיי, און די דאָזיקע שקצים זענען צופעליק געווען מיטגלידער פון דער פּאַרטיי. אין לעצטן מאָמענט, ווען דער צוזאַמענפאָר האָט זיך שוין געהאַלטן ביים שליסן, האָבן די אָנפירער פון די פּוילישע סאָציאַליסטן, דערוויסנדיק זיך וועגן דעם פּלאַנירטן אָנפאַל פון זייערע חברים, געמאָלדן דער פּאָליציי. און אַזוי אַרום איז אַלץ אַדורך בשלום. דער אַפּטייקער,

גרודניעוויטש, איז אויך געוואָרן פאַרהלאַטן און מען האָט אויף אים אָנגעגעבן אין געריכט און באַשולדיקט אין אָרגאַניזירן אומרועז. די פּאָליציי האָט אין דעם פאַל געהאַנדלט אַזוי ענערגיש נישט נאָר צוליב „אהבת מרדכי״, ווי צוליב דעם, וואָס ער האָט געפירט אַן אָפענעם קאַמף קעגן פילסודסקי.

די נאַראָווצעס (עקסטרעמע פּוילישע נאַציאָנאַליסטן) האָבן איינגעריסן וועלטן מען זאָל אים באַפרייען. „סטייטש, וואָס פאַר אַ סקאַנדאַל, צוליב אַ פּאָר זשידקעס מאַכט מען אַזאַ טראַ־ראַ־ראַם!״

זיי האָבן געזוכט פאַרשיידענע מיטלען און צום סוף האָבן זיי געפונען אַ טריק, דאָס מען זאָל איבערפירן דעם משפט נאָך פּויזן. די פּאָליציי האָט נישט געוואָלט אַזוי ווייט איינרייסן מיט די ענדעקעס און מען איז מסכים געווען איבערפירן דעם משפט קיין פּויזן. דאָרט האָט מען שוין אויסגעפונען צוויי עדות, און דווקא אידן, וואָס האָבן עדות געזאָגט לטובת דעם גוי; „ער איז אַן אָנגעזעענער מענטש און איז אַ לאָיאַל׳ער בירגער און גוט פאַר אידן. אַזוי אַרום איז דער אַפּטייקער באַפרייט געוואָרן.

אויף הכשרה

מיט דער פאַרשטאַרקטער טעטיקייט פון דעם אַנטיסעמיטיזם אין פּוילן, האָט זיך אויך פאַרשטאַרקט די ציוניסטישע באַוועגונג. מען האָט אָנגעהויבן שיקן חברים אויף הכשרה. אויך איך בין אַרויסגעפאָרן אויף הכשרה אין קעניגסהוטע אין אָבערשלעזיען, ווו עס האָבן זיך געפונען גרויסע אונטערנעמונגען אין אידישע הענט. זיי האָבן גערן באַשעפטיקט חלוצים, ווייל דער ציוניזם האָט געהאַט דאָ־ט זייער פיל אָנהענגער.

אין קיבוץ האָבן מיר געפירט אַ רייכע קולטורעלע אַרבעט און אויך צוגעצויגן די דאָרטיקע יוגנט. עס זענען פאָרגעקומען פאַרשידענע קולטורעלע אימפּרעזן, רעפעראַטן אאז״וו. אויך האָט דער קיבוץ געזאָרגט פאַר פּרעלעגענטן אין שטאָט.

פון דער דאָזקיער תקופה האָט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון אַן אַנטיסעמיטישער אינצידענט.

עס איז איינמאָל אָרגאַניזירט געוואָרן אַן אָוונט מיט ד״ר יוריס. דער זאַל איז געווען פול, ממש געפּאַקט. אינדרויסן, אַרום דעם זאַל, האָבן זיך צונויפגענומען נאַציסטן בשותפות מיט פּוילישע כוליגאַנעס. בכלל איז כדאי צו באַמערקן, אַז די נאַציסטן אין דער דאָזיקער אומגעבונג האָבן געפירט זייער טעטיקייט עפענטלעך, מכלומרשט געגן אידן, אָבער אין דער אמתען, איז עס געווען געווענדעט בעיקר געגן פּוילן. די פּוילישע מאַכט האָט פאַרמאַכט די אויגן און דערלויבט. אין דער צייט ווען ד״ר יוריס האָט רעפערירט האָבן די כוליגאַנעס זיך אָנגעהויבן אַריינרייסן אין זאַל. צום גרויסן גליק האָבן זיך דאַן געפונען אין זאַל אייניקע פּאָליציסטן. זיי זענען געקומען נישט אַזוי צו באַשיצן אונז ווי אויפפּאַסן אויף אונז און נאָכפאָרשן צי מיר פירן נישט, חלילה, קיין אונטערערדישע טעטיקייט אונטער דער מאַסקע פון ציוניזם. די דאַמלדיקע פּוילישע

רעגירונג האָט חושד געווען אַלע אידן אַז זיי זענען קאָמוניסטן. אַזוי ווי די כוליגאַנעס זענען אַריינגעדרונגען אין זאַל, האָט זיך געמאַכט אַ גרויסע פּאַניק. מען האָט זיך געשטויסן ביי די טירן. עטלעכע דאָרטיקע אידן האָבן זיך געווענדעט צו דער פּאָליציי זיי זאָלן אינטערווענירן. זיי האָבן אַרויסגערופן רייטער־פּאָליציי און מען האָט צעיאָגט די כוליגאַנעס.

אין פּוילן, אין יענער צייט, איז אַרומגעגאַנגען די באַקאַנטע לאָזונג פון דאַמאָלסדיקן פּרעמיער מיניסטער, גענעראַל סקלאַדקאָווסקי: „Bojkot owszem" (באָיקאָטירן אידן איז דערלויבט, אָבער נישט פּאָגראָמירן).

גאַנץ אָפּט האָט מען אונז גערופן אין פּאָליציי און אויסגעפרעגט בנוגע די עלייה: פּאַרוואָס פּאָרט איר נישט נאָך פּאַלעסטינאַ, וואָס זיצט איר דאָ, ווי לאַנג וועט נעמען ביז איר וועט עולה זיין?" זיי האָבן עס עפּענטלעך און אָן שום חרפּה און בושה געזאָגט, דאָס מיר זענען אַ לאַסט פּאַר פּוילן. ווען איך בין איינמאָל געווען אויף אַזאַ אויספאָרשונג האָב איך דערקלערט, דאָס איך וואַרט מיט אומגעהויער אומגעדולד אויפן סערטיפיקאַט. פרעגט מיך דער פּאָליציי־אויספאָרשער, ווי פון דער זייט, ווי אין גאַנצן נישט צום ענין: „הייסט עס דאָס דו ביסט נישט קיין קאָמוניסט?" פרעג איך אים: „פון וווּ נעמט איר דעם געדאַנק דאָס איך בין אַ קאָמוניסט?" זאָגט ער מיר: „אין דוואַרט ביסטו דאָך געווען טעטיק!"

— וואָס הייסט טעטיק?

— ווען עס זענען פאָרגעקומען וואַלן, ביסטו געווען טעטיק און האָסט אַגיטירט — זאָגט ער מיר.

— פּאַר וועמען? — פרעג איך אים.

— עס איז נישט וויכטיק, אַלע אידן זענען קאָמוניסטן, אונטער וועלכער מאַסקע זיי זאָלן נישט פיגורירן. אַוועקגייענדיק, ווינטשט ער מיר וואָס שנעלער עולה צו זיין. „באַמיט זיך באַקומען סערטיפיקאַטן און אַוועקפאָרן, דאָס איז בעסער פאַר אייך, טוט עס וואָס שנעלער!"

אין אַזאַ מצב האָבן מיר זיך דאַן געפונען אין פּוילן. דעם גאַנצן חוש האָבן די מערהייט פּאָליאַקן אַריינגעלייגט אין דעם פּראָבלעם ווי פּטור צו ווערן פון אידן, אין דער זעלבער צייט, וואָס דייטשן האָבן געוווינט אין פּוילן, האָבן געפירט זייער נאַצישע טעטיקייט פראַנק און פריי. מיר האָבן געפילט דאָס מיר זענען הפקר. די „מעשה פשיטיק" איז נישט אַראָפּ פון יעדנ'ס ליפּן. מיט שטומע בליקן האָט איינער געפרעגט דעם צווייטן: „וואָס וועט זיין?"

מען האָט, ממש, געפילט אין דער לופט אַז אַ שרעקלעכער אומגליק דערנענטערט זיך.

כלי־זמר

טראָץ די אַלע שוועריקייטן האָט דאָס אידישע לעבן געשטראָמט אין זיין אַלטן

שטייגער, ווי נאָרמאַל. און ווען עס איז געקומען אַ שמחה אין שטעטל, און איבערהויפּט אַ חתונה, האָט די פרייד אַרומגענומען די מערהייט אידן. די גאַנצע שטעטל האָט, כמעט, מיטגעלעבט מיט די מחותנים זייער פרייד. מען האָט געטאָן אַלצדינג כדי די חתונה זאָל אַדורך מיטן גרעסטן דערפאָלג. מען האָט קודם כל אויסגעפונען אַ פּאַסיקן אָרט פאַר דער חתונה, און ווי ווייט מעגלעך האָט מען דעם אָרט דעקאָרירט און באַשיינט. די שטול פון דער כלה איז, ממש, געווען ווי אַ כסא־מלוכה. מען האָט געשאַפן דאָס נויטיקע געפעס. די שכנים פון דער כלה זענען שוין נישט געשלאָפן אַ צוויי נעכט פאַר דער חתונה, מען האָט געהאָלפן קאָכן, באַקן און בראָטן. מען איז געווען פאַרהאָרעוועט און פאַרשמייעט. ענדלעך האָט מען שוין דערלעבט דעם אָוונט פון דער חתונה. די כלה, געלויבט צו גאָט, זיצט שוין אין איר פולן פּראַכט אויף איר שטול, און מען דערוואַרט דעם חתן. מען לויפט אים אַנטקעגן, אין דער ריכטונג, פון וועלכער ער דאַרף אָנקומען. ער האָט זיך פאַרשפּעטיקט, אַלע זענען באַזאָרגט, צי האָט נישט, חלילה וחס, עפּעס פּסאַירט אויפן וועג. און ווי גרויס איז די פרייד אַז דער חתן קומט שוין אָן און אַלץ גייט כשורה. די ווייבער מיט די קינדער זיצן אַרום די כלה און באַקוקן איר פון קאָפּ ביז די פיס צי אַלץ איז אין אָרדנונג. פלוצים ווערט שטיל. ר׳ יצחק כלי־זמר באַווייזט זיך אין דער טיר. די פידל זיינע אין האַנט, און ווען ער הויבט אָן אויפצושפּילן פאַר דער כלה קענען שוין די ווייבער נישט אויסהאַלטן און ברעכן אויס מיט אַ כליפּן און שניפּן, און מיט זיי אויך — די כלה. זיין פידעלע האָט אויסגעדריקט דעם אידישן קרעכטץ און צוגלייך אויך די אידישע פרייד, פייערלעכקייט און באַגייסטערונג. פון דעם מאָמענט הערשט זיין פידעלע איבער אַלע אָנוועזנדע.

ר׳ יצחק כלי־זמר איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער סביבה און אויך די פּריצים האָבן אים איינגעלאָדן צו זייערע חתונות און שמחות, און זיין אויפשפּילן אַ פּאַלאַנעז האָט געהאַט אַ שם־דבר.

ר׳ שייע...

אום צו בלייבן ערלעך דעם אמת׳ען בילד פון אונזער שטעטעלע מוז זיין קלאָר, אַז נישט נאָר פון בלויז „כשר׳ע אידן" און פיינע בעלי־בתים איז באַשטאַנען דער צוזאַמענשטעל פון אידישן דוואָרט. עס זענען דאָרט אויך געווען פאַרשידענע נעגאַטיווע טיפּן. איינער פון זיי איז געווען „ר׳ שייַע..."

ר׳ שייַע אָן זיין „צונאָמען" איז געווען ווי אַ וואָגן אָן אַ פערד. אַן איד מיט אַ לאַנגער באָרד, ווי אַ רבי, להבדיל, און האָט געמאַכט אויף יעדן, וואָס האָט אים נישט געקאָנט, אַן אויסערגעוויינלעכן גוטן איינדרוק. אָן זיין עצה און אָן זיינע אָנווייזונגען האָט מען נישט געוואַגט צוצוטרעטן צו „אַ שטיקל אַרבעט". ער האָט געלערנט זיינע „תלמידים", דאָס ווען זיי ווילן „לאַקחענען" אַ פערד אָן וואָגן אין מאַרק, דאַרפן זיי צוערשט געני וויסן, ווו דער פויער, דער באַזיצער פון פערד, וווינט, כדי ער זאָל

נישט פֿאַרבייפֿאָרן צופֿעליק פֿאַר דעם פּויער׳ס הויף, דען דאַן וועט זיכער דער פֿערד אַריינלויפֿן צו זיך אין הויף אַריין, און ער וועט נישט זיין אימשטאַנד אים דערפֿון אָפּצוהאַלטן. און אַזוי האָט טאַקע פּאַסירט מיט איינעם פֿון זיינע „תלמידים". „דער תלמיד" האָט צוגעגנבעט אַ פּאָר פֿערד און איז אַוועק מיט זיי אויפֿן וועג קיין לאָדזש דורך שאָדעק. ער איז פֿאַרבייגעפֿאָרן בריקוועגס און אָנגעקומען נאָך וואָליניע. דאַן האָבן זיך די ביידע פֿערד מיט אַ געוואַלטיקן כוח אַ ווענדע געטאָן צו זייער הויף, און עס האָט גאָרנישט געהאָלפֿן זיין ציען פֿאַר די לייצעס מיט אַלע כוחות.

און ווען מען האָט געדאַרפֿט איבערפֿירן קאָנטראַבאַנדע־סחורות פֿון דייטשן גרענעץ טיף אין פּוילן, איז מען געקומען מיט אַזאַ „שטיקל מלאכה" צו דעם אויבן דערמאָנטן „רבי" מיט זיינע „תלמידים". און אויב זיי האָבן זיך אונטערגענומען דורכצופֿירן „דאָס שטיקל אַרבעט", האָט מען זיך שוין אויף זיי געמעגט פֿאַרלאָזן.

זיי האָבן דאַן איינגעשפּאַנט זייערע בעסטע פֿערד און געלאָפֿן מיט דער גרעסטער שנעלקייט מיט די קאָנטראַבאַנדע. אַדורכפֿאָרנדיק הויפֿישע לאָנקעס, ווו פּריצישע פֿערד האָבן זיך געפּאַשעט, האָבן זיי שנעל אויסגעשפּאַנט די מידע פֿערד און פֿאַרביטן זיי מיט די פֿרישע, אויסגערוטע און אָנגעפּאַשעטע, און דאַן זענען זיי ווייטער געפֿאָרן. אַזוי האָבן זיי געטאָן אייניקע מאָל ביז זיי זענען אָנגעקומען אויפֿן זיכערן אָרט. דאַן האָבן זיי אויסגעלאָדן די סחורה, און צוריקוועגס האָבן זיי צוריקגעשפּאַנט אומעטום די פֿערד. און ווען זאָגאַר איינער פֿון די פּויערים האָט זיי באַמערקט, דעם „רבין" מיט זיין ווייסער באָרד מיט זיינע „תלמידים", האָבן זיי זיך פֿאַר גרויס פּחד איבערגעצייִלמט און זיך באַהאַלטן.

ער איז געווען פֿול מיט איניציאַטיוו און הומאָר. איינמאָל איז געקומען צו אים אַ „לערן־ייִנגל", וועלכער האָט געוואָלט גנבענען גענז ביי אַ פּויער. ער האָט אָבער מורא געהאַט, דער פּויער זאָל אים נישט כאַפּן. איז ער געקומען צום „רבין" נאָך אַן עצה. זאָגט ער אים: „קום, איך וועל דיר ווייזן ווי אַזוי צו נעמען די גענז".

צוקומענדיק צום שטאַל, ווו זיי זענען געשטאַנען, רופֿט זיך אָן דע־ „רבי" אויף רוסיש: „מאָזשנאַ וואַס בראַטש?" (מ׳מעג אייך נעמען?) ענטפֿערן די גענז „דאַ־דאַ־דאַ" (אויף רוסיש הייסט דאָס „יאָ־יאָ־יאָ"). זאָגט ער צום „תלמיד" הערסט דאָך אַז מען מעג זיי נעמען!"

ראָטשילד

דוואָרט האָט אויך פֿאַרמאָגט אַ ראָטשילד.

אַלײן איז ער געווען אַ היטל־מאַכער, אַן אמתער גוטער פֿאַכמאַן. ער האָט זיך איינגעשאַפֿט די בלויע שטאָפֿן פֿון די דייטשע מאַ־ינען (געשמוגלטע סחורה פֿון דייטש־לאַנד) און פֿון דעם געמאַכט די פּויערישע היטלען מיט די גלאַנציקע דאַשקעס. די פּויערים זענען, ממש, פֿאַרכאַפּט געוואָרן זעענדיק אַזאַ היטל, געמאַכט ביי ראָטשילדן.

אָבער אונזער ראָטשילד האָט זיך נישט באַגניגנט מיט מאַכן היטלען פאַר די פּויערים, און ער האָט אָנגעהויבן זוכן וועגן ווי אַזוי ווערט מען אַן ראָטשילד. און אַזוי ווי ער האָט געהאַט אַ ביסל אָפּגעשפּאָרט געלט פון זיין אַרבעט, האָט ער אָנגעהויבן אַרויסבאָרגן געלט אויף פּראָצענט. כדי צו זיין זיכער מיטן געלט האָט ער פאַרלאַנגט צירונג אַלס משכנות. אַזוי אַרום האָט ער געהאַט אַ באַשעפטיקונג; איינפּאַקן די צירונג פון יעדן בעל־חוב און געדענקען וויפל ער האָט געבאָרגט אויף דעם פּעקל און וויפל פּראָצענט עס קומט אים, און אויך האָט ער געמוזט פון צייט צו צייט איבערווישן די צירונג, איבערפּאַקן אאז״וו. ער איז געווען אַזוי אַריינגעטאָן אין זיין נייער פּרנסה, דאָס ער האָט פאַרלאָזט זיין פאַך.

צו דעם אַלעם איז ער נאָך געווען אַ „בעל־רחמן”. ווען אַן אָרעמאַן האָט חתונה געמאַכט זיין טאָכטער, וועלכע איז געבליבן בכלל אָן צירונג, ווייל ער איז געווען פאַרמשכנט ביי ראָטשילדן, הויבט מען אָן אונטערצושיקן צו אים מענטשן, וואָס האָבן אויף אים אַ השפּעה. הייתכן, ווי זאָל אַן אידישע כלה זיין אָן צירונג, אָדער ווי אַזוי זאָל אַ מוטער פון אַ כלה דערשיינען אויף דער חתונה פון איר טאָכטער אָן צירונג, אָדער הייתכן, אַז דער פאָטער פון דער כלה אָדער פון חתן זאָל זיין אָן זיין קעשענעזייגער? און מען האָט געטענה׳ט פאַר אים ער זאָל אַרויסגעבן אַ ביסל פאַרמשכנטע צירונג אויף איין נאַכט, אויף אַ פּאָר שעה. דאָס איז נישט געווען אַזוי פּשוט. נישט געגנוג וואָס דער בעל־חוב האָט נאָך גאָרנישט באַצאָלט, בעט מען ער זאָל אָפּגעבן זיין צירונג! און סוף סוף נאָך בעטן און וויינען האָט ראָטשילד צוריקגעגעבן דאָס ביסל צירונג, פאַרשטייט זיך אויף איין נאַכט.

ראָטשילד האָט געהאַט אַן אייניקל אַ מיידל, וואָס איז געווען אַ קאָמוניסטקע. און צום אומגליק האָט זי זיך פאַרליבט אין אַ גוי. דאָס מיידל האָט זיך אָפּגעשמאַדט, און די צערעמאָניע איז אַדורכגעפירט געוואָרן אין שטאָטישן קאָשטשיאָל, אין אַ זונטיק, ווען אַלע זענען אין גאַס. די הויפּט מחותנים זענען געווען די מאָנקולסקעס, מילנערס. זיי האָבן געגעבן די קאַרעטע מיט צוויי ווייס־געשפּאַנטע פערד, אין וועלכער מען האָט דער כלה געפירט אין קירך. עס האָט דעם פּוילישן קאָמוניסט בכלל נישט געשטערט. דאָס די בעלי־שמחה זאָלן דווקא זיין בורזשויען, און אַז עס איז צוגעקומען נאָך אַ „חזיר־פּרעסער”, ווי שעקספּיר דריקט זיך אויס אין זיין „סוחר פון ווענעדיק”, און די קריסטלעכע קאָמוניסטישע חברים האָבן אָפּגעהאַלטן אַ נצחון איבערן אָרעמען אידן.

אַ פּאָר טעג נאָכן טרויעריקן זונטיק האָב איך באַמערקט אין גאַס, אין ווינקל לעבן הויז פון בערקענוואַלד, ווי ראָטשילד שטייט אָנגעליינט, ווי זיין שטייגער, אויף זיין דין שטעקעלע, בלאַס און דערשראָקן. ער האָט געשעפּטשעט קוים פאַרשטענדלעכע ווערטער, האַלב אויפן קול, און האַלב שטיל: „פאַרוואָס קומט עס מיר, צי האָב איך דען אַזויפיל געזינדיקט? נעמט אייך אַלץ, נעמט אייך אַלע משכנות — אַבי גיט מיר מיין קינד צוריק!”

קוקנדיק אויף דעם אידן, האָט מען געקאָנט פילן די גאַנצע אידישע טראַגעדיע, און מען האָט זיך געקאָנט וווּנדערן, ווי אַזוי קען אַזאַ דין שטעקעלע אויסהאַלטן די לאַסט פון זיין באַזיצער, און ווי אַזוי האָט געקאָנט אַזאַ איד אויסהאַלטן זיין גרויסן פּאַק צרות.

און דאַן האָט זיך מיר אויסגעדאַכט אַז דער דאָזיקער איד, ראָטשילד, פאַרקערפּערט אין זיך דעם אייביקן אידן, וועלכער עקזיסטירט און לעבט טראָץ אַלע שוועריקייטן, צרות און רדיפות.

פּיקעטן

דאָס איז געווען אַ מאַרק־טאָג. פּויערים זענען געקומען פון דער גאַנצער אומ־געגנט, און אידן האָבן אויפגעשטעלט זייערע בוידן מיט פאַרשידענע סחורות, כדי צו פאַרדינען אויף אַ גאַנצע וואָך. דער אמתער מאַרק־טאָג איז געווען דאָנערשטיק, כאָטש מאָנטיק איז אויך געווען אַ גאַנץ שיינער מאַרק־טאָג, אָבער אין דעם טאָג זענען געקומען ווייניק פּויערים, אַזוי אַז דער הויפּטקוואַל פון פּרנסה איז נאָר געווען דער דאָנער־שטיקער מאַרק. די אידן זענען געשטאַנען פון באַגינען גרייט אויפצונעמען די קונדן.

פלוצים באַווייזט זיך אַ באַנדע שקצים און הויבן אָן צו וואַרפן די אידישע בוידן צוזאַמען מיטן ביסל האָב און גוטס. די פּאָליציי איז געשטאַנען אין אַ זייט, ווי נישט זעענדיק וואָס עס קומט פאָר.

און ווען מען האָט שוין יאָ אויפמערקזאַם געמאַכט די פּאָליציי, איז זייער גאַנצע רעאַקציע באַשטאַנען פון ווענדן זיך צו די כוליגאַנעס מיט פאָלגנדע ווערטער: „אָביוואַטעלע, (בירגער) נישט שלאָגן, נישט צעברעכן, נישט באַרויבן, נאָר באָיקאָט אָווּשעם!” (באָיקאָטירן — יאָ!).

פאַרשטענדלעך אַז עס איז געווען פאַר די דאָזיקע כוליגאַנעס גאַנץ שווער צו אונטערשיידן צווישן באָיקאָטירן און נישט שלאָגן און צעברעכן. אָט האָט זיך אַ שקץ געווענדעט צו אַ פּויער ער זאָל נישט קויפן ביי דעם איד, און דער פּויער מאַכט זיך נישט הערן און זעצט פאָר זיין געשפּרעך מיטן אידן, דאַן האָט ער אים אָנגעכאַפּט פאַרן האַנט און אים אַוועקגעשלעפּט פון אידישן טישל, און דאַביי דערלאַנגט אַזוי דעם פּויער, דאָס ער זאָל אָנזאָגן אַ צענטן „ביי אַן אידן נישט צו קויפן!” ווען נישט די פּאָליציי, ווער ווייס וואָס וואָלט מיט דעם פּויער געשען?

פינצטער און ביטער איז אונז געווען אין יענע טעג. דאָס האַרץ האָט, ממש, גע־בלוטיקט ווען מען האָט אידישע סחורה צעוואָרפן און צעטראָטן אין די אויגן פון די באַשיצער.

צוקוקנדיק זיך צו דעם אַלעם האָב איך צוזאַמען מיט לייוויק'ס נחום פון „גולם” געפרעגט: „ווער וועט העלפן, ווער וועט אויסלייזן, ווער וועט ראַטעווען?”

דער אַלטער בית־עולם

פאַרבייגייענדיק ביים אַלטן בית־עלמין, וואָס האָט זיך געפונען הינטער דער שול, אַרומגעצוימט מיט אַ פּשוטן פּלויט פון האָלץ, האָט מען געקאָנט זען די מצבות, וואָס זיי האָבן, כמעט, אויסגעזען ווי געוויינלעכע שטיינער. אייניקע פון זיי האָט מען ווי־עס־איז אַרויסגעזען פון דער ערד, און אַ האַלבער בית־עולם איז געווען אין גאַנצן ליידיק, אָן מצבות. און ווי טרויעריק איז געווען אויפן האַרצן, באַטראַכטנדיק די געציילטע שטיינער אין אַ לבנה נאַכט, ווי די אָרעמע ליכט־שיין פון אַ האַלב פאַרדעקטע לבנה האָט באַלויכטן דאָס גאַנצע בית־עולם, האָט זיך נישט־ווילנדיק געמאַכט אַ שפּאַציר אויף צוריק, צו יענע צייטן, ווען אידן האָבן זיך געפונען אין דוואָרט אין 17־טן יאָרהונדערט. ווי פון אַ חלום הערט זיך האַלב אָפּגעהקאַטע זיפצנדע, קרעכצנדע ווערטער, וועלכע דריקן אויס אַזוי פיל צער און ליידן, וואָס עס האָבן איבע־געלעבט אידן אין יענער צייט, ווען דער פוילישער העלד טשערניעצקי האָט אין נאָמען פון ראַטעווען דאָס קריסטנטום אויס־געשחטן אויף אַן אַכזריותדיקן אופן אידן, גרויס און קליין, יונג און אַלט, זאָגאַר זויג־קינדער מיט זייערע מוטערס, און אַלץ מיט דער ברייטער רחמנותדיקער קריסטלעכער האַרץ.

דער בית־עולם איז נישט געווען קיין גלייכער שטח. אין דער מיט איז געווען ווי אַ באַרג. ווער ווייס וויפל אידיש בלוט האָט זיך דאָרט געגאָסן אויף דעם פּלאַץ? וויפל האַלב לעבעדיקע האָט מען דאָרט באַגראָבן? ווי שטיל שאַרט זיך די לבנה מיט איר האַלב פאַרדעקטן שלייער אַדורך דעם שטום שווייגנדיקן פּלאַץ, ווי עס וואָלט דאָרט גאָרנישט געשען. און אין דער אמתן: קענען דען טויטע ריידן, דערציילן וואָס האָט מיט זיי פּאַסירט?

און אָט אַ פּאָר מעטער ווייטער פון בית־עולם, ביי דער וואַנט פון בית־המדרש איז אַ שטיקל ליידיקער פּלאַץ. און ווי עלטערע מענטשן פלעגן דערציילן זענען אויף דעם אָרט געשטעלט געוואָרן חופות. פאַרוואָס פּונקט דאָרט? וואַרשיינלעך איז עס אַ סימן, דאָס דאָרט, אויף דעם פּלאַץ האָט מען אומגעבראַכט אידן און אויך חתן־כלה. און כדי צו משמח זיין, זיי, די אומגעקומענע חתן־כלה שטעלט מען דאָרט די חופּה

ווען מען האָט דאָרט געשטעלט די חופות פלעגן עטלעכע ווייבער טאַנצן דעם גאַנצן וועג, פירנדיק די כלה צו דער חופּה...

אַ בליק צוריק

וויפל סודות און אידישע טראַגעדיע איז געלעגן דאָרט אין דעם ווינקל־גאַס, אַרום די שול, בית־המדרש און אַלטן בית־עולם!

דען פון יענע יאָרן, נאָך דעם פּאָגראָם איז נישט געווען קיין לאַנגע הפסקה. דוואָרט איז געבליבן יודנריין אַ קורצע צייט. די אידן זענען צוריקגעקומען און אויף די חורבות און קברים פון די אומגעקומענע אויפגעבויט אַ נייע אידישע קהילה.

אין סוף פון 18־טן יאָרהונדערט האָבן זיי אויפגעבויט די נייע שול, און לויט די דערציילונגען, וועלכע זענען אַריבער פון פאָטער צו זון איז לויט ווי ר׳ יעקב ניימאַן האָט דערציילט, דאָס זיין פאָטער ר׳ מנדל ניימאַן האָט געהאָלפן בויען די שול, און די דאָזיקע שיינע שול האָט עקזיסטירט ביז די נאַצישע מערדער מיט זייערע פאַר־בינדעטע האָבן זי פאַרניכטעט. צוויי הונדערט יאָר, בערך, איז די נייע שול געשטאַנען.

דאָס נייע בית־עולם און דאָס בית־המדרש זענען פריער אויפגעבויט געוואָרן.

מיר האָפן!

פונקט ווי דאַמאָלס מיט דריי הונדערט יאָר צוריק, ווען דוואָרט איז אויף אַ שטיקל צייט געבליבן „יודנריין״, אַזוי אויך היינט איז ז׳י ווידער „יודנריין״, אָבער דאָס מאָל מן הסתם אויף אַ לענגערע צייט, ווייל אַ דאַנק די חלוצישע־ציוניסטישע טעטיקייט פון אַ גרויסן טייל פון דער אידישער יוגנט אין פוילן האָבן מיר היינט צו טאָג אַן אידישע מדינה, און מיר האָפן אַז מיר וועלן זיך מער נישט נויטיקן אין דער „גאַסטפריינדשאַפט״ פון פרעמדע.

די פאַמיליע שוטון ש׳למה שוטון, זיין פרוי גולדה און זייערע קינדער: יצחק, אלקה און חנן

ש ע ר   ש ל י ש י

התנועה הציונית בדווארט

מסיבת פרידה של חברי הסניף של „הנוער הציוני" בדווארט
מחברם אברהם פבלוביץ לעלייתו ארצה (לבן־שמן — בית ספר חקלאי)

סניף „הנוער הציוני" בדווארט

מיכאל שייניאק

חיפושי דרך

רוח המרי שחלפה ברוסייה בשנות 1904—1905 אחרי מפלתה על יד פורט־ארטור (המלחמה נגד יאפן) לא פסחה גם על דווארט.

אומנם בתי־חרושת גדולים לא היו בדווארט, אבל העוני והדלות ברחוב היהודי ועשרות צעירים מיואשים ללא כל סיכויים לעתיד יותר טוב — הרי הקרקע הנוחה

קבוצת צעירות:

מימין לשמאל: **רובינוביץ, ביילה מאירוביץ, ראצה מאירוביץ, ריילה יעקובוביץ, שרה ניימן**

לתסיסה חברתית־מדינית בדווארט. התארגנו חוגי נוער במחתרת, התקיימו פגישות בנקודות סתר, נשמעו נאומים והרצאות, ועיני כולם היו מופנות אל המתרחש בערי התעשייה ברוסייה, שם נלחם הפרולטריון המאורגן בחירוף נפש ורצה להשיג בכוח, מה שלא ניתן היה לו לקבל בדרך משא ומתן.

הממשלה הצארית התנקמה ביריביה בכל האמצעים שעמדו לרשותה, ובמיוחד שפכה את חמתה על היהודים, שהפכו להיות השעיר לעזאזל. אז התארגנו „המאות השחורות" (פלוגות מתפרעים), אשר התנפלו על יהודים, שדדו את רכושם, התעללו בהם, וגם רצחו, והמשטרה — במקרה הטוב, היתה מגיעה אחרי המעשה. אלפי צעירים יהודיים הושלכו לבתי הכלא והוגלו לסיביר, וביניהם גם וולף גראבינר מדווארט. אז התחילה ההגירה ההמונית לארצות הברית, למערב אירופה ולאנגליה. הניצולים האלה היו אחרי כן לתומכים במשפחותיהם העניות שנשארו עדיין בפולין וברוסייה. כמובן, שדווארט לא היתה יוצאת דופן וגם ממנה נסעו רבים למרחקים.

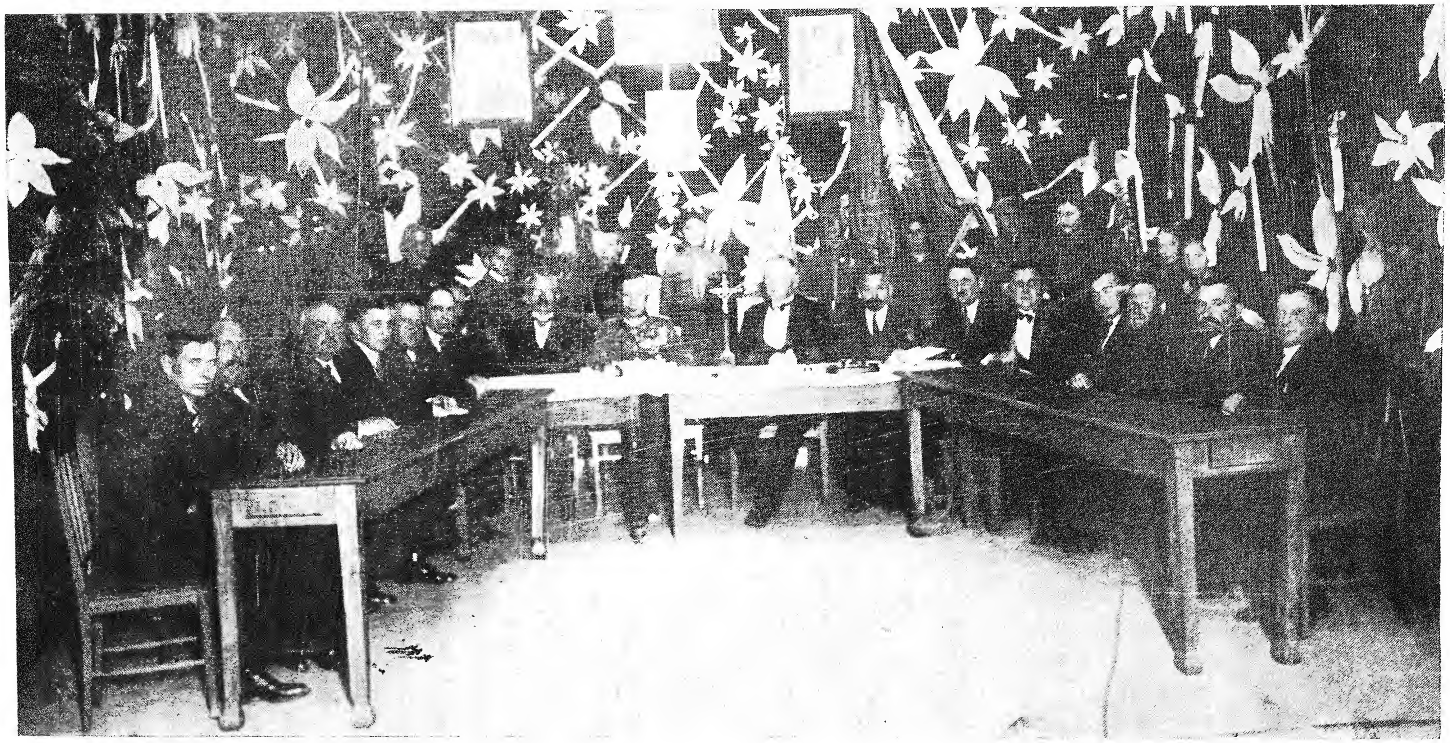
*

דווארט כהרבה עיירות יהודיות אחרות היתה מיושבת על ידי בעלי מלאכה וסוחרים זעירים. בסוף המאה התשע עשרה והתחלת המאה העשרים עם התפתחות המרכז התעשייתי בלודז' התחילו לנשב רוחות חדשות גם בדווארט ובסביבה הקרובה לה. אמנם הרבנים והחסידים החזיקו בשלטון, אבל כמו בהרבה מבצרים אחרים, כן גם בדווארט נתגלו במשך הזמן פירצות בחומות, ולא יכלו לסתמן בפני התסיסה הכבירה שתססה ברחוב היהודי והמרידה את הנוער היהודי נגד המוסכמות ודירבנה אותו לא להשלים עם הקיים ולחפש דרכי חיים חדשות. הנוער פרק לאט לאט את עול הממסד הרבני־השמרני, ופניהם של צעירי היהודים הופנו לכיוונים אחרים שמאלה או ימינה. התנועות הציוניות והסוציאליסטיות חדרו גם לדווא־ט על כל זרמיהן וגווניהן.

*

הנוער היהודי בדווארט היה פעיל ותוסס וגם במלחמת העולם הראשונה כבר התבלט בהתעניינותו בתנועה הציונית. שלטונות הכיבוש הגרמניים לא הרשו לעסוק בשום פעולה, שנשאה אופי פוליטי. לעומת זאת איפשרה לארגן כל מיני פעולות ספורטיביות. את האפשרות הזאת ידע הנוער היהודי לנצל יפה.

גם בדווארט נוסד אירגון להתעמלות „טורנפאריין". שכרנו אולם ברחוב השיראדזי אצל האופה טילינסקי. כמובן, שמתחת לשלט של אימונים גופניים התקיימו פעולות ציוניות עניפות. מהמרכזים הופנו אלינו שני חברים, שהיה עליהם לעזור לנו בפעילות

חברי עיריית וארטה מקבלים את פני הטייס הפולני סקרז'ינסקי,
הגבור הלאומי של פולין, אשר נהרג במלחמת העולם השנייה בפעולת חיל האוויר הפולני
בין מקבלי פניו — גם יהודים, חברי העירייה
מצד ימין יושבים: **מאיר אליעזר ניימן, משה שרצקי, יצחק ניסקה**
מצד שמאל יושבים: **מיכאל קורז'יץ, לייזר מונטר, לייביש אייזנשטיין**

ו. היו אלה ליטאי אחד שווארץ ושני, רופא שיניים במקצועו, פוקשאנסקי, האחרון היה מטעם „פועלי ציון", והראשון — מטעם הציונים הכלליים.

אחרי כן חל פילוג — לציונים ו„פועלי ציון". האחרונים ייסדו להם קן בביתו של שמואל קולטון (הדייג — „פישער") במקווה גאס (ברחוב המקווה).

אחרי מלחמת העולם הראשונה קמה פולין לתחייה. היהודים תלו תקוות רבות במאורע היסטורי זה והיו בטוחים שהעם הפולני, שסבל כל כך הרבה משעבוד, יבין לרוחו של המיעוט היהודי, ויאפשר לו לחיות במסגרת המדינה הפולנית כשווים בין שווים ויתנו להם להנות מכל הטוב שמשטר דימוקראטי אמיתי מסוגל להעניק לאזרחיו.

ככל שהתקווה היתה יותר חזקה כן גם גדלה האכזבה. ימיה הראשונים של פולין העצמאית הוכתמו בדם יהודי, והשנאה ליהודים לא רק שלא נחלשה, אלא הלכה וגברה. השלטון ביטא בנאמנות את השקפות השכבות הרחבות של העם הפולני שהוכה ממש בסנוורים, מבלי לראות את הסכנה האמיתית האורבת לפתחם, וכל מרצם כוון למטרה אחת ויחידה — דיכוי המיעוט היהודי בכל מיני דרכים וצורות.

מצוקת היהודים בפולין היתה גם מדינית וגם כלכלית. לנוער היהודי לא היה כל עתיד במדינה הזאת. פולין לא שינתה את יחסה ליהודים מאז ימי הביניים, וכל מעשי הגבורה של אלפי צעירים יהודים שהתנדבו ונלחמו והקריבו את חייהם על מזבח חרות פולין לא עזרו ולא שינו את המצב במאומה.

האדמה התחילה לבעור מתחת רגלי היהודים בפולין. המסים הכבדים שהוטלו על היהודים על ידי שר האוצר הפולני דאז גראבסקי הרסו אותם במובן הכלכלי כליל. ו„אם בארזים נפלה שלהבת", אם הסוחרים התרוששו, „אזובי הקיר" — יתר היהודים, שמצבם גם קודם היה מעורער, לא כל שכן עמדו על סף ההרס הכלכלי.

הכרזותיו של ראש הממשלה הפולני סקלאדקובסקי „רדיפות ופרעות לא" — „אבל חרם כלכלי — כן!" — היתה מעין גושפנקה רשמית לשנאת ישראל הקיימת בפולין.

בני הנוער היהודי לא יכלו ללמוד בבתי הספר התיכוניים הממשלתיים, ובאוניברסיטאות שרר החוק של „נומרוס קלאוזוס" (מספר מוגבל), והיו גם מדורים, שרגל יהודי לא יכלה לדרוך שם. החוקה הפולנית היתה יפה ונאה, אבל היא לא בוצעה. צעקות „יהודים לפלשתינה!" נשמעו יותר ויותר. לא ייפלא אם כן הדבר, שלהרבה צעירים יהודים הוחוור, שאין להם חלק ונחלה בפולין ומקומם בארץ־ישראל או בארצות אחרות.

דוד כוכב (שטערן)

מזכרונותיו של מורה

1930, השנה — בה באתי לדווארט, כאורח נוטה ללון, ושהיתי בה מעל לחמש שנים. הגעתי לדווארט, בהמלצת „החלוץ המרכזי", שמרכזו מרגלית דיבר על לבי, לבוא לעיר זו, כדי לפעול למען החינוך העברי.

בן שמונה־עשרה הייתי, ולאחר חג הפסח, אותו חגגתי בעיר מולדתי יגלניצה, במזרחה של פולין, בסביבה חמה, מסורה — רפודת אהבת הורים, סיפרתי לבני משפחתי, הנה — בדרכי לארץ־ישראל המיוחלת, הזרועה סבל, יסורים ורומנטיקה, אני נאלץ להתעכב עוד זמן מה בציפייה לסרטיפיקט הגואל, וההצעה היא, לעבוד בהוראת עברית, בעיירה ליד לודז' ושמה ווארטה. ברגשות כבדים נפרדתי מאהובי, בדרכי אל הלא־נודע, מרחק של יממה נסיעה ברכבת וגמור באוטובוס, שאחת ליום, עשה דרכו מלודז' לווארטה.

ווארטה, נהר ועיר, וכל גאוותה של העיר על הנהר רחב האפיק, שעל גדותיו בחרו אנשים לבנות ביתם.

בידי היתה כתובת ליושב ראש ההסתדרות הציונית, שביתו שכן במרכזה של העיר,

סניף „הנוער הציוני" בדווארט

ושמו שמואל פבלוביץ. התדפקתי על דלתו, בלב חרד פתחתי הדלת, והנה אני בחדר עבודה לחייטות, מספר דגמים ועליהם מעילים, מכונות מטרטרות לפי קצב הרגלייב המריצות אותן, לחן חרישי של שירי האגדה נשמע „אלא שבכל דור ודור", ובצדו של שולחן רחב ממדים עמד אדם בגיל העמידה ומגהץ כבד־משקל בידו. היושבים הרימו עיניהם לסקור את הבא, שאינו מבני עירם ולתהות על קנקנו.

כבר למחרת התחלתי בהוראת העברית. בין הלומדים הראשונים היו שלושת הבנים של מכרנו, יצחק שמואל פבלוביץ, אחים וקרובי משפחה, והשמועה עבדה במהירות הברק „אַ העברעאישער לערער" הגיע, והחוגים והקבוצות התרבו.

אך לא רק לזאת ניתנה הדעת. כבר בשבת הראשונה נקרא הקן של „השומר הלאומי" להתכנסות חגיגית, כשמספר צעירים בני גילי שליווני בנאמנות בצעדי הראשונים עשו לי הכרה עם עשרות ילדי ישראל בהכריזם; הנה בא האדם שיהיה ראש הקן שלכם והמחנך לקראת הגשמה ציונית.

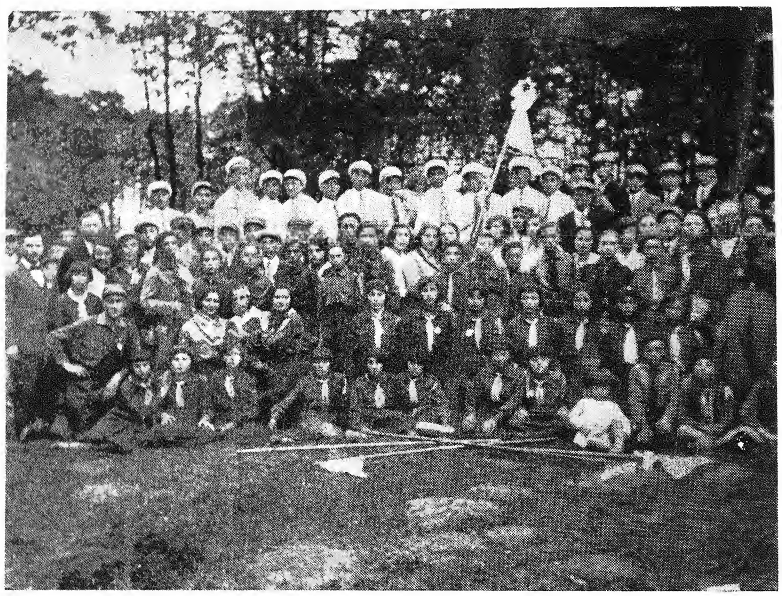
הקן נמצא בחצרו של סבא פבלוביץ, איכר יהודי מושרש בהווי היהודי בעיירה, בעל בעמיו, ולימינו סבתא, נפש טובה, שכל מעיינה לעשות למען משפחתה, ואם הייתי חבר לבניה — הרי כבן הייתי גם לה.

לילות שבת — המועדון, שבמשך השבוע היה המרכז ללמידה, בלילות שבת ריכז את ציוני העיר להרצאות ולבילוי. בראש הפעולות עמדו שניים; יצחק שמואל פבלוביץ ויצחק ניטקה. בתוקף תפקידי השתלבתי בכל הפעולות של חוגי המבוגרים; התכנסויות, נאומים וועדות למיניהן. קשה להשקיף עתה, במרחק כה רב של זמן על ההווי, אך נדמה שבכל שררה מסירות לאין גבול, כשהאדם תורם את עצמו לציבור — לעתים מעל יכולתו, מסירות עד ביטול ה„אני" שלו.

באתי לווארטה במחשבה לעשות במקום לכל היותר שנה אחת, ומכאן לעלות לישראל. אך לא כך היה. תקופת הגבלת העלייה מחד, ומאידך, ריבוי ההכשרות של אלפי צעירים, שהתפרסו ברחבי פולין, כפריה ועריה, וצעקה אחת גדולה בפיהם „עליה"! והנה, במקום להתמרמר ולהתמרד, הייתי יחד עם חברי המדריכים למטיף בשער — לסבלנות, לכוח־עמידה בכל התלאות ולשאת בגאון את נס העלייה, ואף על פי שמתמהמה, בוא יבוא! זוכר אני, הנאומים בערבי שבת, בבנקטים, במועדים למיניהם, עת קמו יהודים טובים, דיברו על עולם ומלואו, ותמיד ידעו להתנער מהיאוש המנקר, מדאגות פרנסה, ממאבק תמידי על קיום יהודי נאות, לזקוף ראש ולשיר „התקווה" — בעיניים חולמות ובלב הולם „להיות עם חפשי בארצנו..."

אט, אט, והשפה העברית חדרה לשכבות הנרחבות בעיירה. בקן, לעתים נערכו שיחות בעברית, בכל התכנסות דברי הפתיחה נאמרו בעברית, והעיקר — שירי הארץ, שירי החלוצים, פשטו והיכו גלים ברחבי החברה. הפעילות היתה רבת גונים. זכורני — טיולי הקן וההסתדרות הציונית במפגנים רבי־הרושם, החל בחגה הלאומי של פולין בשלושה למאי ובימי מועד שלנו ל"ג בעומר, כ' בתמוז ועוד.

העיירה, שרק 40% מתושביה היו יהודים, היתה בעלת צביון יהודי מובהק. האיר־גונים למיניהם; ראשית כל הכלליים כגון: קופת גמילות חסד ועוד ועדות לעזרה הדדית, שהקהילה היהודית כה הצטיינה בהם והספריות למיניהן, ריכזו את רוב הנוער בעיירה, שנוסף להשאלת ספרים, קיימו גם „ערבי־ספרות" בכוחות עצמם ובכוחות מהחוץ.

טיול חברי הסניף של „הנוער הציוני" בדווארט לכפר מיקולייאביצה ב־1933

הווי יהודי עשיר היה בדווארט. בתי הכנסת התפרסו לתפארת בכל פינות העיר והיו מלאי מתפללים, וכאחת שימשו במה לחזון העלייה והתקומה. בכל חג ומועד נוסף לדרשות הרב היה גם נאום על משאת הנפש לגאולה. ודומני, שהאוזן היתה כרוייה היטב לקליטה של הפיוט מסידור התפילה „ולירושלים עירך ברחמים תשוב" ולדברי המטיפים „הבה נחלץ מיוון הגולה לקראת בניין ארצנו!".

שבתות; פעילות ללא הפסקה. החל בערבי השבתות, ההתכנסות רבת המשתתפים שלאחר הנאום המסורתי, שנושאו היה כמעט קבוע: „אַ איבערבליק אויף די וואָך געשע־ענישן אין ארץ־ישראל", והיו אז מאורעות בארץ, שהדם הגיע לתפוצות בעוצמה רבה. העתונים היומיים „היינט" ו„מאָמענט", ידעו להחדיר למיליוני היהודים ברחבי פולין את השותפות הרבה באחריות של הפזורה עם האחים בארץ.

על הפעילות הציונית הענפה בדוואַרט יכולים להעיד הנתונים דלקמן:

התוצאות לבחירות לקהילה היהודית בדוואַרט ב־1931 . .

סתם ציונים . . .	3 מנדטים
מזרחי . . .	1 „
יד חרוצה . . .	1 „
אגודה . . .	1 „

תוצאות הבחירות לקונגרס הציוני העשרים ב־1937 . .

מספר השקלים שנפוצו . .	306
ההתאחדות העולמית של הציונים הכלליים — חסידי יצחק גרינבוים .	108
מזרחי	70
ארץ ישראל העובדת	128

. . תוצאות הבחירות לקונגרס הציוני ה־21 ב־1939

סתם ציונים . . .	102
עת לבנות	127
מזרחי	59

לא לבדד שכנה דוואַרט, ובמיוחד הנוער שיתף פעולה עם הפריפרייה באירגון כנסים תנועתיים. בשבתות רבו הפגישות עם זדונסקה־וולה, עם דוברה ועד למיכוב הגענו. זכורני חווייה עמוקה: הגיעתנו ידיעה, שמנהיג יהודי פולין, יצחק גרינבוים יופיע בעיירה השכנה בלשקי (מרחק כ־20 ק"מ), וישא נאום על יהדות פולין והאידאולוגיה של ההסתדרות הציונית. כ־40 איש נזעקנו לעלות ברגל לבלשקי (ברגל תרתי משמע), והמאמץ היה כדאי. רב העיר, הרב פוקס פתח את ההתכנסות, נשמעו הברכות של נציגי הערים הסמוכות שהכילו דברי נאמנות לציונות והערכה עד כדי סגידה למנהיג הדגול. לאחר הבנקט, שהסתיים לאחר חצות, עשינו דרכנו ברגל בחזרה. עם שחר הגענו לדוואַרט כשהגרון צרוד מהשירה הרבה בדרך, וחלק ניכר מהחבורה עשה ישר דרכו לעבודת יומו.

מדוואַרט שוב נקראתי להכשרה־ולעבודה בהנהגה הראשית ומרכז „החלוץ המרכזי". בתחילת 1938, הוטל עלי לרכז הכשרת צעירים לקראת עלייה לבן־שמן מטעם עליית הנוער. הייתי בין מרכיבי הקבוצה, וביקשתי לכלול בה גם בן דוואַרט. הפעם נסעתי מוואַרשה לדוואַרט, וראשית צעדי לביתו של יצחק שמואל פבלוביץ. שטחתי לפניו

פנייתי שיתן את בנו הצעיר לעלייה. לא קל היה לאב ולאם להיפרד מצעיר בניהם, אך ההגיון גבר על הרגש, ואני זוכר את המלים: „שטערן, איך גיב אים דיר!".

מה כואב הלב, שרבים, כה רבים, שאהבו את הארץ ומסרו את מיטב השנים לרעיון הגאולה, לשעריה לא הגיעו.

אושה, אייר תשל"ב.

משפחת רוס, סמסון, רוזנבלום ודוד כוכב

שייניק מיכאל

הפעילות הציונית

בדווארט היו הרבה משפחות, שבבתיהן היו מטפחים את הפעילות הציונית. גם משפחת אשתי רחל היה בית ציוני מובהק. שם היו מתאספים ומארגנים ערבי קריאה. אסתר גיסתי נישאה ליצחק שמואל פבלוביץ, חייט, שעבד בלודז', אחרי כן בזדונסקה וולה, ואחרי הנשואים עבר לגור בדווארט. הוא התחיל להתמסר לעבודה הציונית בלב ונפש. מהפעילים ב„פועלי־ציון ימין" זכורים לי היטב; גלברט אברהם, יוסף אוברנטש, קוז'יץ מיכאל, חיה שרה יעקובוביץ, ראלה יעקובוביץ, רחל יעקובוביץ (רעייתו), שהיתה גם מזכירת הסניף וספרנית, טובה לאה רבינוביץ, דודתו של מרדכי שרצקי ואנוכי.

עשינו רבות. ייסדנו ספרייה גדולה. הסניף היה במקווה־גאס (רח' המקווה). זכורים לי יפה ימי ההתרמה (בלימל טעג). היו אז מתארגנים זוגות, מתרימים את העוברים ושבים ברחובות לטובת קרן הקיימת לישראל או למטרות ציוניות אחרות. כמו כן היינו מארגנים נשפים, שהכנסותיהם היו קודש למטרות אלה. לא מעטים היו המכשולים, שנערמו בדרכנו. פעם ערכנו נשף ורצינו להציג את ההצגה „צעבראַ־

קבוצת צעירים בשנות העשרים בדווארט

עומדים: מיכאל קוז'יץ, אברמצ'י גלברט, נחמן אוברנטש, מינץ, מיכאל שייניק

יושבים: וולף לוקטש, אברהם יצחק שווד, אברהם לייב פראך, קצ'קו, אברמוביץ

כענע הערצער" (לבבות שבורים), והרב של העיר ר' מאיר דן פלוצקי לא הרשה לנו. כששאלתיו: „איך כבוד הרב יודע שהדבר אינו מתאים להצגה ויש בו יסודות אנטי־חינוכיים, ענה: אני מכיר את כל הספרים!"

פעם שוב ערכנו נשף ריקודים, הוזמנה תזמורת והאולם היה כבר מלא רוקדים והאווירה היתה מרוממת. לפתע פתאום נפתחה הדלת והרב ר' דן פלוצקי הופיע עם מלווה ואמר: „אַ גוטע וואָך, איך בין דאָ" (ערב טוב אני כאן) (זה היה במוצאי שבת) הגשנו להם כסאות לשבת. ידענו שעכשיו עומדים אנו בפני סערה וסופה. החלטנו להיות שקטים ורגועים ולקבל הכל בשקט נפשי, כי מי יודע אם הרב לא היה מעוניין בשערוריה רבתי. הוא דרש שנפסיק, כי נשף ריקודים הוא דבר שלילי. איך ייתכן

חברי סניף „פועלי ציון" בדווארט מימי מלחמת העולם הראשונה

שירקדו בנים עם בנות? אמרנו לו שהערב הזה הוא כולו קודש לארץ־ישראל, ואין לנו דרכים אחרות לאסוף תרומות. אז ניגש אל הכלי־זמר וציווה עליהם להפסיק תיכף ומיד, אחרת יעשה הכל שיחרימו אותם לחתונות. הם נאלצו ללכת. אחד מהמנגנים, היה אחד מידידי הטובים. היה זה אברהם לייב פרוך. ביקשתיו, שישאיר לי את כנורו, והוא, כמובן ניאות לבקשתי. התחלתי לנגן בעצמי ואַלס, והנוכחים קיבלו את צעדי זה באהדה, והריקודים נמשכו. כשהרב ראה שאין שומעים לו, ולא היה לו

יותר במה לאיים עלינו, עזבנו לנפשנו. ואז עזר לי גם זיידמאן, חבר שידע לנגן, והשמחה נמשכה כל הלילה וההכנסה היתה טובה.

כפרס בעד פעילותי הציונית קיבלתי סרטיפיקט ב־1924 ללא כל קשיים, למרות השיטה המקובלת אז, שהפעילים מקבלים סרטיפיקאטים באחרונה, כדי לא לרוקן את הסניפים מאנשים פעילים ומפעילים. נהוג היה אז לכל סרטיפיקאט לקחת בחירה, כאילו היא האשה. קראו לזה „פיקציה". היות ובאופק היתה לי כבר חברה, לא רציתי בפיקציה, אלא שירשו לי לקחת את בחירת לבי. וכשראיתי שעומדים לעשות לי קשיים, העמדתי את המנהיגות במרכז על חומרת המצב ודיברתי אתם קשות. הסברתי להם, שבשום פנים ואופן לא אשאר יותר בפולין. אחרי השרות בצבא הפולני נמאסו עלי הפולנים עד כדי כך שלא אוכל יותר להיות בפולין, ואם לא אקבל את הרשות לעלות, אהגר לאמריקה, ומשם במילא אוכל לעלות ארצה. בקשתי־דרישתי נתמלאה. וכך הצלחתי לצאת את פולין ולהגיע בשלום ארצה.

בארץ — בעבודת בניין בשנת 1934

ביניהם מאיר יהלום, מיכאל שייניק, אברהם שמואל פודמסקי

יהלום (דיאמאנט) מאיר

קטעי זכרונות

בשנות השלושים התחילה התנועה הציונית לחדור יותר ויותר לווא־טה ומשכה לשורותיה, לפלגיה ומפלגותיה נוער ומבוגרים מכל השכבות.

ליהודי פולין וביניהם ליהודי ווארטה הוחוור היטב, שההווה הקשה הוא לא משבר עובר וחולף, אלא הוא חזות קשה לעתיד היהודי בארץ זו.

האנטישמיות השפיעה עלי, באופן אישי בכוח רב, ובטוחני, שלא הייתי רג־ש יותר מכל יהודי אחר. בגיל מוקדם מאד (בהיותי בן 12) נשבעתי שלא אשא־ בפולין.

סניף „החלוץ המרכזי" בדווארט

בגיל 15־16 עבדתי בקאַליש בטיולי פעם ברחוב המרכזי, רחוב פילסודסקי. והנה עברה אשה, נעמדה על ידי והרביצה לי תוך כדי קללות עסיסיות נמרצות וסיימה במימרה הידועה „יהודיני מצורע לפלשתינא!". הרמזים האלה הבנתי יפה. ובדמיוני תיארתי לי לאלה ממדים הם עלולים במשך הזמן להגיע.

לנוכח העלבונות הצורבים שספגנו בחוץ, יהיה מובן מאליו, שהחמימות, אשר אפפתנו בתוך „קני" התנועה — היה סם מרפא לסבלנו הרוחני והחמרי.

מקום נכבד תפש אצלנו בוואַרטה „החלוץ המרכזי", שלוחת הציונים הכלליים, אליו השתייכו גם מטובי בני בעלי־הבתים כגון מאיר פבלוביץ, מרדכי פוקאַטש ז"ל, ואחרים, שהם היו, למעשה, הראשונים והמייסדים של סניף „החלוץ המרכזי" בדוואַרט. („החלוץ המרכזי" נוסד בדוואַרט, כנראה ב־1928).

סניף ,,החלוץ המרכזי" בדוואַרט משנת 1933

הם ידעו היטב שתנועה בלי נוער הוא כמו בית בלי יסוד וכמו גוף בלי נשמה ועל כן עשו מאמצים רבים למשוך אליהם גם את הנוער. שלום פרוסאַק ז"ל השפיע עלי, והייתי לחבר התנועה ב־1929. „החלוץ המרכזי" ראה את קיומו, קודם כל, בהגשמה עצמית. גם יתר המפלגות הציוניות הלכו באותה דרך, כי בעניין הגשמה עצמית לא היה, כמעט, כל הבדל בין הגונים הפוליטיים של המפלגות הציוניות. „ההכשרה" ז"א עבודה גופנית, פשוטה כמשמעה נראתה בעֵיני היהודים כמשהו לא רגיל, לא טבעי ואפילו לא נורמאלי. בהתחלה היו היהודים „חסים עלינו" ולא הסכימו בשום פנים ואופן להעסיק את ה„חלוצים" בעבודות קשות. וכי איך אפשר לתת לבנים ממשפחות הגונות, בני בעלי־בתים מכובדים שיעבדו בעבודות מפרכות, הדורשות מאמץ יתר, בשעה שהגוי יכול לעשותן ביתר יעילות וזול יותר. וכי חו"ח אין להם בבתים מה לאכול? גם ל„חלוצים" לא היה המעבר הזה קל. אולם פעם בהם רוח ההתנדבות והיה להם הרצון החזק להתגבר על כל החולשות הגלותיות, כי שאיפתם היתה אחת ויחידה לעלות ארצה, ובארץ לא תהיה ברירה, מוכרחים לעבוד בכל מיני עבודות קשות בחקלאות, בסלילת כבישים או בבניין.

בשנת 1930 הופנה מאיר פבלוביץ להכשרה ללודז'. שם היתה מלבנה, (ceglarnia) שנקראה בשם „בז'ז'ינה 100". הוא עבד שם חצי שנה בקיץ, ולחורף חזר לוואַרטה, כי המלבנה פעלה רק בחדשי הקיץ. למרות שעבר את ההכשרה הוא לא קיבל סרטי־פיקאס ועלה ארצה בעלייה „ב" ב־1932.

ב־1931 הופניתי גם אני להכשרה ועבדתי במלבנה ב„באלוטי". קבוצתי מנתה 15 איש. עבדנו קשה מאד, כי לא היינו רגילים לעבודה גופנית, ומה עוד לעבודה מפרכת כזאת. הקציבו לנו חלקה, ועלינו היה לחפור ולהוציא את החמרה ללבן לבנים. את החמרה היינו מעמיסים על מ־יצות, ואת המריצות הרצנו על פסים למקום הריכוז. החלק הזה של העבודה היה המייגע ביותר. מאחורינו באו הגויים, שגם כן עבדו במלבנה זו. הם היו בריאים ומנוסים בעבודה זו. הם עבדו כמונו בקבלנות והיו מעוניינים בפריון עבודה רב. על פי רב היו משיגים אותנו ואילצונו לרדת מעל הפסים כדי לפנות להם דרך בשביל מריצותיהם. ואז שקענו באדמה הבוצית ולעלות שוב על הפסים היה קשה עד מאד והיינו מפסידים הרבה זמן והרבה כוחות. עבדנו גם בחיצוב במחצבות. משכורתנו היתה דלה, פחות מזלוטי אחד ביום. מצבנו בהתחלה היה ממש על סף היאוש. היינו חלשים ובלתי מנוסים — על כן פריון עבודתנו היה דל, וכתוצאה מזה השתכרנו מעט. מהבית לא רצינו לקבל עזרה, ומה עוד שהורינו הסתכלו על כל העניין הזה בעין רעה. עלינו לזכור, שלמעשה, שלטו בעיירה חסידי

עלייתו של מאיר פבלוביץ ארצה

גר, אלכסנדר וסוכאטשוב. אליהם השתייכו רוב יהודי העיירה. ה„שטיבלעך" של החסידים שקקו תמיד חיים, והמסגרת החברתית שלהם היתה חזקה מאד. חסידי רבי אחד, המתפללים באותו „שטיבל" היו כמשפחה אחת גדולה וסגורה. בחברה זו מצא היהודי את פורקנו וסיפוקו, עזרה בעת צרה, עצה ותושייה בשעת הצורך, מקום לשכוח את דאגותיו וצרותיו.

בחגים היו עולים החסידים לרבייהם, וגם בהזדמנויות אחרות, כשהיו זקוקים לעצת הרבי או לברכתו. היות והרביים היו נגד התנועה הציונית, אשר לפי דעתם עלולה היתה לפגוע באינטרסים שלהם, על כן מובן מאליו, שגם החסידים היו נגד

חברי סניף „החלוץ המרכזי" לרגל עלייתו של מאיר פבלוביץ ארצה

הציונים ושמרו על בניהם שלא יצאו חו"ח „לתרבות רעה", ואם כן יצאו, היו מוכנים לעשות הכל שילדיהם יחזרו בתשובה. על כן טבעי הדבר, שה„חלוצים" לא יכלו לבקש ממשפחותיהם עזרה וסיוע. כמו כן ראו ה„חלוצים" בפנייה כזאת לעזרה מהבית פחיתות כבוד והופעה הנוגדת את עצם רעיון ההכשרה, וכי מי יעזור להם בארץ בשעת דחק, אם לא הם בעצמם? גם על שולחנות זרים לא סעדנו אף פעם, אם כי לא פעם היינו רעבים. אבל שררה אצלנו בהכשרה משמעת פנימית ואף אחד לא היה מעז לחרוג מהמסגרת. האוכל שלנו בקבוצה היה דל מאד; מרק של תפוחי אדמה. מי עולש שהיו צריכים לשמש כעין משקה הקפה ללא סוכר, ופרוסות לחם יבש לאיש

ביום. ובכל זאת שמרנו על מצב רוח טוב ועל „מוראל גבוה". כל ערב המה ביתנו (צריפנו) הדל מאורחים. על אף הדלות היינו שמחים, שרים ורוקדים עד שעה מאוחרת בלילה. בשבתות היינו עורכים טיולים ומדי פעם היו באים אלינו מרצים.

יחס המעבידים אלינו היה בכי רע. (המעבידים היו יהודים. צחוק הגורל!) סבלנו גם חרפות וגידופים ועלבונות מהגויים, שעבדו אתנו יחד. סדר יום העבודה היה, בערך, כזה: בעשר היינו נחים קצת ואוכלים ארוחת עשר, א־וחה דלה עד מאד. — לחם יבש וקפה שחור (קרי עולש לא ממותק).

בקבוצתנו היו גם שתי בחורות; קורנובסקי אסתר מסטאשוב ורחל מדובר־ה. הן היו הטבחיות. כלל וכלל לא היה מה לקנא בהן, כשהיו צריכות להכין אוכל ממצרכים דלים ומעטים.

בשעה 1 אחרי הצהריים אכלנו צהריים — קצת מרק מתפוחי אדמה ולחם יבש. כשבקושי יכולנו להעלות בכף תפוחי אדמה אחדים.

בשעה 4 לפנות ערב ישבו הגויים לאכול ארוחת ארבע, ואנחנו רק ישבנו ונחנו כרבע שעה, אבל לא אכלנו. והסיבה לכך היתה פשוטה ביותר — לא היה לנו מה לאכול. הגויים התייחסו אלינו בבוז ובשנאה. לא קרה שיזמינו אותנו פעם להצטרף אליהם לארוחתם, שהיתה תמיד בשפע. הם היו מעדיפים לזרוק אוכל נותר ולא לכבד אותנו. וכאן ראינו בצורה בולטת, שהגוי שנא אותנו לא בגלל שיהודי סוחר ואינו עובד עבודה פיזית, כי הרי אנו עבדנו. השנאה, אם כן, ליהודי היא לגמרי מסיבות אחרות; ייתכן בגלל זה שאנו מעטים וחלשים ואולי גם היא שנאה גזעית. וההרגשה שאסור לנו להישאר בפולין עוד יותר ויותר נתגבשה בלבנו.

מדי פעם היו פונים אלינו, בזמן העב־דה, בלשון „יאללה", מה, שכנראה, למדו מפי החלוצים, קודמינו. אף פעם לא הראו לנו שיטות עבודה ולא רצו להבין לשם מה באנו לכאן. שנאה עיוורת, בהמית, ממש, היתה מלווה אותנו על כל צעד ושעל.

אחרי תקופה מסויימת נבח־תי או מוניתי להיות מנהל הקבוצה בלודז׳. להתפאר בהישגים לא אוכל, אבל עשיתי כמיטב יכולתי לשפר את תנאי העבודה והחיים בקבוצה. האפשרויות היו מוגבלות מאד, כוח העבודה שלנו היה דל, ההכנסה מעטה ובימי הגשמים בכלל לא עבדנו. כל העול של החזקת המשק, למעשה, רבץ על יחידים. היה לנו חדר אחד ומטבחון במלבנה. אנו, הבחורים, ישנו על איצטבאות בקומות, והבנות — על הרצפה במטבח. גם תנאי התברואה היו למטה מכל ביקורת. בשעה חמש בבוקר היינו כבר צריכים לרוץ לעבודה, וכשחזרנו הביתה שכחנו את כל עמלנו של היום הגדול והמפרך, ש־נו ורקדנו עד עשר בלילה, לעתים התקיימו גם שיחות והרצאות.

גם בטוב הגויים, כביכול אלינו, סבלנו. לפעמים היינו נאלצים להיענות להזמנתם ולהשתתף בנשפיהם ובריקודיהם. הם גרו בצריפים מיוחדים, ותנאי מגוריהם היו, באופן יחסי, טובים. גם בריקודים לא יכולנו להתחרות בהם. הם היו שבעים ומלאי

בוח. שתו לשכרה ובהיותם שתויים היו מאיימים עלינו ומרביצים בנו ומגרשים אותנו משטח המלבנה. היינו אז מסתובבים עד שעה מאוחרת בלילה, עד שהם נרדמו והשתלטה חשכה גמורה. אז כגנבים היינו מתחמקים לחדרנו הדל ורובצים על מרבצנו שבורים ורצוצים. ב־4.30 לפנות בוקר היה כבר מופיע הגוי המעורר שצעק „לעבודה!", וכל מה שהתרחש לפני שעות אחדות כאילו נשכח.

לפני חג הסוכות נסתיימה עונת עבודתנו במלבנה וחזרנו הביתה לוזארטה.

תנאי העבודה מחוץ לדווארט אילצונו לחפש פתרונות לבעייה כאובה זו. ההנהגה הראשית החליטה לנסות ולייסד הכשרה אצלנו במקום. וכך קיבלתי הוראה ממרגוליס, מהמרכז בלודז' לארגן „הכשרה" בוזארטה. העמדתי את הבעייה הזאת לדיון בישיבת הנהגת הסניף (שלום פרוסאק, מרדכי פוקאטש ואנוכי) ונתקבלה החלטה חיובית — לארגן את „ההכשרה" בוזארטה.

שכרנו שני חדרים. פרוסאק ז"ל ואנוכי ממנהיגי נקודת ההכשרה במקום. פרוסאק היה מרכז הנקודה, ואני הייתי מנהל העבודה. מזכירת הנקודה היתה נחמה קראקובר ז"ל (רעייתו של פרוסאק) מלודז'. היינו 15 חברים מכל קצות פולין, שהופנו אלינו. היה זה בספטמבר 1932.

נקודת ההכשרה שלנו עמדה על רמה גבוהה בהשוואה ליתר הנקודות. מצבנו החמרי שופר. כולנו עבדנו והשתכרנו יפה. 5־6 חברים עבדו אצל לייזר מונטר בחק־

הכשרה בקיבוץ בלודז' („בלוטי") של „החלוץ המרכזי"
ביניהם מאיר יהלום (דיאמנט)

לאות, 4־5 בעצים אצל יעקב שמחה כהן, והיתר בכל מיני עבודות, שהזדמנו לנו כגון חטיבת עצים, שאיבת מים וכו׳.

להביא מים לא היה אז עניין פשוט. היתה זו עבודה קשה ומפרכת. היו רק 1 משאבות (פלומפן בלעז), ומהם אחת, על פי רוב, מקולקלת.

עבדתי בכל מיני עבודות נוסף על תפקידי כמ־ל העבודה. היה עלי לדאוג לסידור ולאירגון העבודה, לקבל עבודה לחברים וכד׳. אהרי העבודה היו האופים זקוקים למים. לא יכולתי לדרוש מחברי עבודה נוספת, ועל כן הייתי אני המביא שלוש פעמים בשבוע מים לאופים.

כאשר רצו ללעוג לי היו פונים לאבי בזו הלשון: „אם רצונך להנות מבנך צא ועקוב אחריו בין מנחה למעריב, ותשבע נחת איך שהוא שואב מים וסוחב את הדליים״. קשה לתאר את סבלו של אבי במצבים כאלה. עדיין היתה יד החסידים, יריבי הציונות המעשית על העליונה. לא פעם היה קורה, שהיו מפריעים גם למטיף ציוני, שבא אלינו ממרחקים. אבי, אמנם הבין שאין לנוער עתיד בפולין, ואף על פי כן כאב לו, שאני במקום ללכת להתפלל מנחה ומעריב סוחב דליים, כאילו חו״ח לא היה בביתנו מה לאכול.

במיוחד היה קשה, ואפילו מסוכן להביא מים בחורף. היה חלק מאד, ואפשר היה על נקלה להחליק ולשבור יד או רגל.

כדאי לציין שהנקודה שלנו השתכנה במרכז, ברינק, בחצרו של האופה חיים אהרן סארנה. בניגוד לנקודת ההכשרה בלודז׳ היה אצלנו, בווארטה נקי מאד והסי־דורים התברואיים היו נאותים. האווירה אצלנו היתה נעימה מאד. לעתים היו מבקרים אצלנו אורחים מקרוב ומרחוק, ופיהם היה מלא תמיד תהילות ותשבחות על חשבוננו. האוכל היה במידה מספקת, טרי ובריא. הבחורות היו האחראיות להכנת האוכל, לנקיון ולסדר בחדרים.

עבור עבודתי המסורה ב„החלוץ המרכזי״ ובנקודת ההכשרה קיבלתי ב־1933 סרטיפיקאט, אבל עלייתי משום מה נתעכבה. שלום פרוסאק ונחמה נסעו לפני, ואני עדיין נשארתי. העיכוב היה מצדי. רציתי לקחת על הסרטיפיקאט שלי את קרובתי ואחרי כן רעייתי, רחל מיץ (מקאליש). עשו לי קשיים בנדון, היות והיא לא היתה חברת הקיבוץ. לבסוף, בהתחשב בכל מה שעשיתי לטובת התנועה במקום, אושרה עלייתנו המשותפת. בסוף השנה 1933 עלינו.

הפרידה מאנשי המקום והמשפחה היתה מרשימה, ערכו לנו מסיבת פרידה. היה חורף. בשעה מאוחרת בלילה נסתיימה המסיבה ובמזחלות נסענו לשירדז, לתחנת הרכבת. כל הדרך שרנו.

על הרציף שוב שרנו ורקדנו, ולשמחתנו לא היה גבול. היו אלה רגעים נשגבים של התרוממות הנפש ולנצח נחרתו במוחי. משירדז הגענו לווארשה, שם, כמובן, נוספו עשרות נוסעים ושוב המחזה המרגש והמרשים של הפרידה ברוב עם.

פרידה ממאיר פבלוביץ לרגל עלייתו ארצה

הרכבת זזה ושירתנו החזקה עדיין נשמעה ממרחקים כאילו רצתה להוסיף כוח לקטר. והנה קונסטנצה והנה הים וההפלגה באונייה. כל יום היה לנו לחווייה ובקוצר רוח חכינו לרגע הקדוש והנעלה, כשנגיע לחופי המולדת. וכשבאופק נראו חופי יפו התפרצנו בקול שירה אדיר ובהתלהבות שאין לתארה.

התלהבותנו התחילה קצת להחליש בראותנו את הערבים עם פרצופיהם המגושמים ובלבושם המוזר. הורדנו מהאנייה על ידי הערבים והועלנו על החוף. סוף סוף הגענו לבית־העולים. שהינו ביפו, בבית־העולים, יומיים. הכל היה, כמובן, על חשבון הסוכנות. עברו היומיים, קיבלנו גם לירה וחצי לסידורים הראשונים וחסל סדר „הקעסט" (להיות סמוכים על שולחן זר). היינו צריכים לדאוג לעצמנו ולקיומנו.

בארץ קיבלו אותנו מרגוליס וזלמן שייניק ז"ל, אחיו של מיכאל שייניק יבלח"א. שכרנו צריפון בשכונת נורדייה על יד שלום פרוסאק בשכר 1.45 לא"י לחודש. ב־90 אגורות (פיאסט־ים) קנינו ספה כפולה ובעד היתר הנותר — שרפרפים. הבאתי אתי מפולין גם 20 זלוטי, ובמכתבי הראשון הביתה, להורי, החזרתי את הכסף, שקיבלתי מהם. מיד התחלתי לעבוד, עבדתי בכל מיני עבודות בפרדס, בבניין, בלבנים, ברפת וכד' ושיעורי ההכשרה שקיבלתי בפולין, בלודז' ובווארשה היו לעזרי. זכיתי להשריש שרשים עמוקים במולדת והנני מאושר. לבי רק דואב על כל אלה היקרים, שלא הצליחו לצאת מטיט היוון של גולת פולין ונספו בצורה האכזרית ביותר על ידי הגרמנים ושליחיהם הפולנים. קרובי, מכרי וידידי הרבים, שאינם אתנו כאן, עומדים כחיים לפני ונדמה לי ששפתותיהם לוחשות לי: „שמרו היטב על הנכס היקר לנו מכל יקר — על ארצנו!"

שרצקי מרדכי

ההכשרה

לצאת להכשרה — הנה שאיפת כל הצעירים היהודים, שהשתייכו לתנועה הציונית בימים ההם. ההכשרה היתה מעין פרוזדור לטרקלין — הצעד הראשון לעלייה.

וכשקצת התבגרתי קינאתי באותם החברים והמכרים המבוגרים ממני שזכו כבר לצאת להכשרה. הגיעו אמנם לאוזני ידיעות עצובות על חלוצים שהתאכזבו קשות, שחיכו שנים לסרטיפיקאט הנכסף, ולא קיבלוהו, ומהם חלק עזבו את ההכשרה וחזרו הביתה אל עירם או עיירתם, והיו גם כאלה, אשר התייאשו לגמרי וחיפשו דרכים אחרות לצאת מפולין וללכת לכל מקום, אשר נותנים ליהודי להיכנס. כל העובדות האלה לא עצרוני, וכשהגעתי לשנתי השמינה עשרה, הגיל בו מותר כבר להצטרף להכשרה, לא פיקפקתי אף רגע והלכתי, כי בהכשרה ראיתי את ההתחלה להגשמת חלומותי.

דרכי הראשונה היתה לקיבוץ „הסולל״, שנוסד אז בעיר לודז׳ ברחוב זמנהוף 13. עבדנו שם בכל מיני עבודות; בבתי־חרושת, בסבלות וכד׳ אולם לא סתם עבודה היתה משאת נפשנו. כולנו היינו חדורים רצון כביר לעבוד בעבודת החקלאות, כדי

קבוצת חברים מ„החלוץ המרכזי״ בדווארט

שנוכל להיות גם חקלאים בארצנו, כי בעבודת האדמה ראינו לא רק את תחיית הארץ אלא גם תחיית הכלל, העם, והפרט.

שהיתי שם שנה ומשם עברתי לצ׳נסטוכוב על יד גרויץ (סביבות ווארשה). היה זה ב־1937. אתי יחד היו גם משה רבט, יהודה גוטליבובסקי ועוד אחרים, שנפלו במלחמת השחרור בקבוצת „ניצנים", שחברי צ׳נסטוכוב היו בין מייסדיה.

כאן בחווה החקלאית של ההכשרה עבדנו כחקלאים ממש. אין לתאר את ההתלהבות של הנוער, חברי ההכשרה, כשהתחילו לעבוד את עבודת האדמה, אם כי עדיין זאת לא היתה אדמת הארץ. הם רצו להשתוות לאיכרים הפולנים ביכולת העבודה, אם כי הללו היו חקלאים מבטן ומלידה. תוך זמן קצר הצלחנו אפילו לעלות עליהם בטיב עבודתנו הן בקציר והן בחריש, ובכל העבודות החקלאיות. הדבר הזה נסך בנו הרבה תקוות טובות ועודד אותנו מאד. ידענו היטב מה עומד לפנינו בארץ, על כן כל התקדמות בעבודתנו שימחה אותנו מאד.

חלק מחברי להכשרה הצליחו לעלות ארצה, בדרכים לא דרכים, כמעפילים, לפני פרוץ המלחמה, חלק, שלא הצליחו, ברחו לרוסייה, ומשם דרך וילנא הגיעו ארצה, ורובם נספו בשואה, כי אחרו לצאת מיוון המצולה.

הייתי בחבורת צעירים לפני גיל השרות בצבא, כי רצון כולנו היה לא לשרת בצבא הפולני האנטישמי. היתה לי הרגשה, שאם לא אסע להכשרה הנני אבוד. אב לא כל כך פשוט היה בימים ההם לעלות ארצה. מספר הסרטיפיקאטים היה בהרבה קטן ממספר הרוצים לעלות. היו גם קשיים פנימיים. מנהל החווה (שנתמכה ע"י דז׳וינט) לא רצה לרוקן את המשק מהחברים הוותיקים והפעילים ולא הסכים לאשר את עלייתי ארצה בעתיד הקרוב. יצאתי בלי ידיעתו והלכתי למרכז. שם אמרתי שהוא שלחני, והסכמתו נתונה לי לעלות. שילמתי 700 זלוטי על הוצאות הנסיעה ואושרתי לעלייה. באפריל 1939 יצאתי עם דרכון יציאה מבלי שאוכל אי פעם לחזור. וכשאני היום נזכר בזאת עדיין הנני רועד. איזה נס! חמישה חדשים לפני פרוץ המלחמה ולפני פלישת קלגסי הנאצים לפולין.

בבית עשיתי את ההכנות האחרונות וחיכיתי להודעה. והנה יום אחד הופיע שוטר שחיפשני. בראות אותי שאלני: „הלא אתה צריך להופיע לפני הוועדה הצבאית הרפואית, מה אם כן, אתה יוצא לחו"ל?" עניתיו שאינני חושב לעזוב את פולין, ארץ מולדתי, אלא בדעתי לצאת קצת לטיול קצר ועד מועד ההתייצבות לפני הוועדה הרפואית, כמובן, שאחזור. השוטר קיבל את דברי ללא טענות ומענות ועזבני לנפשי. כנראה שהיה הסכם חשאי עם השלטונות הפולניים בעניין עליית היהודים לארץ, כי הלא הם בעצמם רצו להיפטר מאתנו. ועל כן הסתכלו על יציאה זו, שלא היתה כחוק, בסלחנות.

ועכשיו נשאר רק לשבת ולחכות לידיעה על מועד היציאה. הרגשתי שסבלנותי הולכת ומסתיימת. כל יום היה בעיני כשנה, כל דקה נסחבה כמשהו אינסופי. ישבתי

צל החבילות, אבל לאמיתו של דבר נדמה היה לי כאילו אני יושב על גחלים בוערות. בימים ההם היתה התכתבות עם הסוכנות בענין עליה ע"י פתקים קטנים.

עברו ימים אחדים, והפתק הנכסף סוף סוף הגיע. היה זה בשעות המאוחרות בלילה. בבוקר היה עלי כבר להיות בווארשה בתחנה הגדאנסקית. כל הלילה כבר לא ישנתי, וחברי לנסיעה ואנוכי „עשינו שמח", ובבוקר הגענו לרכבת בזמן, הרכבת היתה מליאת נוסעים. ברציף נתחוללו מחזות מרגשים מאד. אנשים בכו, הורים נפרדו מעל יקיריהם מבלי כל ודאות שאי פעם יתראו אתם. עם כל שמחתנו היה לנו בכל זאת די קשה, וכשהרכבת זזה והתחנה התרחקה מאתנו הרגשנו את כל הכאב של הפרידה ממקום הלידה ומהיקרים לנו, הבנו שהגשרים עם העבר הולכים וניתקים. אנו מהווים כעת משפחה חדשה, שדבר נעלה ומטרה משותפת מגבשה ומאחדה.

כעבור שעות אחדות הגענו לעיירת הגבול שניאטין. הרכבת הועברה לפסים אחרים והוצמד לה קטר רומאני. הדלתות נסג־ו ונחתמו לבל יצא איש ולבל ייכנס איש. הזהרות חוזרות ונשנות נשמעו בכל קרון: „לא לזוז! כל אחד נשאר במקומו! להתכונן לביקורת!"

פולין היתה מאחורינו. חלק ניכר ממטרתנו הושג, אבל עדיין עוד דרך ארוכה ובלתי ידועה לפנינו. ומה ילד יום מי יודע?

חנה ניטקה

יצחק ניטקה ז"ל

מדי היזכרי בבעלי יצחק ז"ל, אני רואה אותו עומד חי לפני, תמיד ער, תוסס ומתסיס, פעיל ומפעיל, מלא מרץ, עדין־נפש ואציל־רוח, דואג יותר לענייני הכלל מאשר לו ולבני ביתו ועם זה בעל טוב ואב מסור.

את הארץ אהב מעל לכל ולרעיון הציוני היה מוכן בכל עת ובכל רגע להקדיש את כל היקר לו.

לפני שנישאתי לו, היה שותף לטחנת קמח ביחד עם אחיו אהרן (ניספה בשואה) ועם גיסו יונה מאירוביץ.

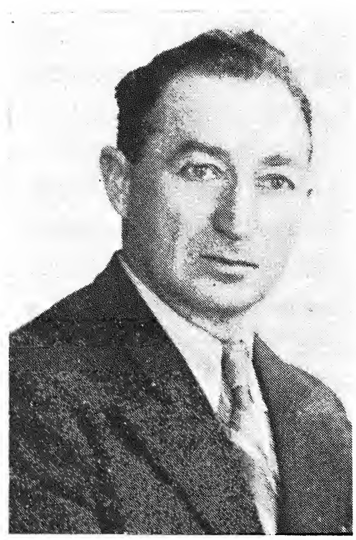
יצחק היה יהודי גאה וכשרת בצבא הפולני, עת פולין נאבקה על קיומה, השתדל להוכיח לממונים עליו שגם יהודי מסוגל להיות אזרח פולני טוב ונאמן, ועבור שרותו בצבא והצטיינותו בקרבות בשנת 1920 קיבל אות הגבורה („קשזישז ואלעטשניך").

מהרגע הראשון שהכרתיו היה פעיל בסניף ההסתדרות הציונית. הוא היה מחסידיהם הנאמנים של יצחק גרינבוים וד"ר משה סנה ז"ל (אז משה קלינבוים).

ב־1926 נתגשם חלום נעוריו ועלינו ארצה. הלשכה הארצית של קרן הקימת לישראל בפולניה והוועד המרכזי של המפלגה ציידו את יצחק במכתבי המלצה. „הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולניה מאשר בזה, כי הח' יצחק ניטקא מעיר וארטה הוא ציוני פעיל. במשך שנים רבות לקח חבל אקטיבי בעבודה הציונית של האגודה הציונית בעירו לכל מקצועותיה. עתה עולה חברנו זה לארץ־ישראל, ואנו מבקשים מאת המוסדות הציוניים והחברים שם לעזור למר יצחק ניטקא בכל מה שאפשר למען יוכל להסתדר שם". וארשה כ"ז אייר תרפ"ו 11.5.26.

„הננו מעידים בזה שהח' יצחק ניטקא היה מזכיר לועדת הקרן הקימת לישראל בעיר וארטה והצטיין בעבודתו המסורה לטובת קרננו. כל המוסדות הציוניים בארץ וחברינו לדעה מתבקשים להתייחס אליו באמון הראוי ולסייע לו בכל מה שאפשר.

ג' בסיון תרפ"ו 15.5.26 קרן קימת לישראל הלשכה הארצית בפולניה"

יצחק ניטקה ז"ל, אחד ממנהיגי סניף „הציונים הכלליים" בדווארט
נפטר בארץ ב־21.2.1956

לצערנו הרב לא האיר לנו המזל פנים בארץ. בעלי חלה (מחלת גרון) ונאלצנו לחזור לפולין. היתה זו טראגדיה איומה לנו. אבל לא איש כיצחק יפול ברוחו. הוא היה בטוח שזוהי ירידה לשם עליה. במשנה מרץ התמסר לפעולתו הציונית והציבורית בדווארט.

הוא היה מזכיר קופת גמילות חסד שבראשה עמד אבי ר' מנדל זנדברג ז"ל, היה חבר מועצת העירייה וחבר ועדת התקציבים ופיתוח העיר.

כאיש שהצטיין במלחמת הקוממיות של פולין קיבל יצחק זכיון להחזקת קיוסק ברינק למכירת סיגריות וטבק.

יצחק ניהל הרבה שיחות מעניינות והרצה בצורה מעניינת ביותר על כל מיני נושאים, ושומעיו נהנו מהן מאוד. עד היום אני ניזונה מסיפוריו היפים ומאימרותיו השנונות.

ואם כי מצבנו בפולין היה די מבוסס והיה ליצחק סיפוק מלא בעבודתו הציבורית ואף רגע אחד ביום לא התבטל והיה תמיד עסוק, רענן ומלא מרץ, בכל זאת לא יכול היה להשלים עם עצם הדבר שירד מהארץ. הדבר לא נתן לו מנוח ותמיד דיבר בשבחה של הארץ ולא חדל לחשוב על תיקון המעוות ועל עלייה על מנת להשתקע בארץ לכל החיים.

אבל הפעם ה„עלייה" לא באה לו על נקלה. ההסתדרות הציונית לא ברצון העניקה סרטיפיקאטים (שמספרם היה די מוגבל) לפעילים מחשש ש„החיילים" יישארו ללא „גנראלים". ולא מעט מרץ היה צריך בעלי להשקיע כדי לשכנע את „המרכז" שייענה בחיוב לבקשתו. הדבר הזה עלה לו בהרבה מרירות ועצבים. אבל יצחק אף פעם לא נפל ברוחו ולא נרתע מהקשיים.

במשך שבע השנים שהיינו בפולין עסק יצחק ללא ליאות בעבודה הציבורית הן כחבר מועצת העירייה, הן כראש התנועה הציונית, הן כפעיל בקרן הקיימת והן כחבר בחוג הדראמטי.

המכתבים הרבים, אותם קיבל מהמרכז, מעידים על פעילותו הרבה, ובמיוחד עבד ללא ליאות לפני הוועידה הציונית העשירית, שהתקיימה בווארשה בימים כ"ב, כ"ג, כ"ד בשבט תרצ"ב (1932—2.2, 1.2, 31.1). הוא השתתף בה כציר. (כרטיס ציר מס' 5/255) ולפני הקונגרס הציוני הי"ח. הוא מונה בתור „איש אמון" של המפלגה למחוז קאליש ולחוג פעולתו „הוכנסו הערים" שלעשין, קלעטשעוו, סלופצה, זאגורוב, פיזדרי. (על סמך המכתב מ־ג' ניסן תרצ"ג 30.3.33) הוטל עליו, כעל יתר „אנשי האימון", לבקר בערים הנ"ל בחוהמ"פ ולהרצות באסיפות־עם על הנושא „העלייה החופשית" „ודווקא משום ששאלה זאת בוערת היא בחיי המונינו בארצות הגולה — עלינו לשמור עליה למען יהא ביטויה לא רק חזק, אלא גם נכון וטוב. עלינו להבחין בין הפרזאה (מליצה) הריקה הרודפת אחרי פרסום פוליטי גרידה ובין הדרישה הבאה מתוך הכרה ואחריות".

במפעל הפצת השקל הוטל עליו שוב לבקר בחמש הערים הנ"ל (על סמך המכתב אליו מ־י"ד סיון תרצ"ג 8.6.33). ההדים מביקוריו והרצאותיו היו חיוביים ביותר. ארבעה ימים לפני הבחירות לקונגרס ב־19.7.33 קיבל יצחק מכתב־חוזר חתום במו ידו של יצחק גרינבוים בזו הלשון.

„לכבוד הח' יצחק ניטקא בווארטה (המכתב כתוב ביידיש) ח.מ.נ. כפי שמודיע לנו הועד של סניפנו בווארטה, הצטיינת בפעולת הפצת השקל לקונגרס הציוני ה־י"ח. הדבר

הזה מראה לנו שאתה היטבת להבין עד כמה גדולה האחריות המוטלת עליך כעת לפני הבחירות לקונגרס ה־י״ח. אנו מודים לך על פעולתך הברוכה בהקשר להפצת־השקל ופונים אליך בבקשה לפעול במשנה מרץ ומאמץ בזמן הבחירות.

„יום ראשון 23 ביולי יהיה עבורנו יום גיוס כללי, יום של עבודה מאומצת, ואנו בטוחים, שאתה כחבר מסור לתנועה, תעמיד את עצמך בשרות התנועה בכל להט נפשך ותשמש דוגמה לכל יתר חבריך בעיר וכו׳״.

אחרי מאמצים רבים הצליח יצחק סוף סוף לקבל את הסרטיפיקאט הנכסף וצוייד בתעודות המלצה כגון של הוועד המרכזי מ־ד׳ בתמוז תרצ״ד 17.6.34.

„הוועד המרכזי מעיד על מר יצחק ניטקה, שהוא חבר להסתדרות הציונית בפולניה ויו״ר סניף ההסתדרות הציונית בעיר מגוריו ווארטה וכמו כן חבר המועצה המפלגתית של ההסתדרות הציונית ואיש אימון של הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בעירו ובסביבה. מר ניטקה הוכיח במשך שנים רבות נאמנות וערות לכל דבר ציוני ופעילות רבה בכל מקצועות העבודה הציונית. הוועד המרכזי להסתדרות הציונית בפולניה״.

גם בארץ היה פעיל ונענה בחיוב לקריאת העירייה להצטרף לשורות המשמר האזרחי ועל שרותו זה קיבל מה„משמר האזרחי״ ומעיריית תל־אביב מכתבי תודה והוקרה. מכתב התודה מהעירייה חתומה על ידי ראש העירייה י׳ רוקח מאדר תש״ה פברואר 1945. וזו לשונה:

„עירית תל־אביב. תעודה. תעודה זו נתנת למר ניטקה יצחק לאות תודה והוקרה בעבור הענותו לקריאת העיריה להצטרף לשורות המשמר האזרחי בתל־אביב ושרותו בהתנדבות בשרותי ההתגוננות העירוניים בתקופת מלחמה זו. י׳ רוקח ראש העיריה״.

ב־ח׳ אדר תשט״ז 21.2.56 עזב אותי בעלי היקר לנצח והוא רק בן 58 שנים. בשבילי הוא יישאר חי עד יומי האחרון. יהי זכרו ברוך!

מאיר יהלום

יצחק ניטקה ז״ל

בין העסקנים הציבוריים הבולטיים בעיירתנו היה ללא כל ספק יצחק ניטקה ז״ל. הוא היה עסקן ב„הא־הידיעה", בחסד עליון; אינטליגנטי, בעל ידיעות רחבות, שרכשן בצורה אוטודידאקטית, בעל כוח דיבור ושכנוע, ישר, מסור בלב ונפש לתפקידים שנטל על עצמו או שהוטלו עליו, ובכל מקום פעולתו עלה מהר בשלבי ההיררכייה ותפס מקום חשוב; בעיריית־דווארט כחבר העירייה קנה לו מוניטין באומץ לבו, יושרו ובהג־יונו הבריא. על כן לא ייפלא הדבר שהוא נבחר להיות חבר שתי ועדות חשובות מטעם העירייה והן — ועדת התקציב וועדת הפיתוח של העיר. בכל ישיבה היו מצפים לדברי ניטקה, ובדעותיו היו מתחשבים מאוד. תמיד היה מוכן מראש לדיון, העומד להתקיים, דיבר לעניין מתוך התמצאות בחומר הנדרש לבעייה הנדונה.

הוא ייצג בכבוד את האינטרסים של יהודי דווארט ויחד עם זאת פעל כחבר העירייה לטובת העיר כולה, כי בטוב לכולם ייטב גם ליהודים. הפולנים התייחסו אליו בכבוד וידעו שניטקה הוא לא סתם „יהודי", אלא אזרח פולני, אשר נלחם באומץ ובגבורה ב־1920 על תקומתה של פולין והועטר באות הצטיינות (אות הגבורה).

הוא היה חבר ההנהגה הציונית בדווארט ואחרי כן גם יו״ר הסניף. בידעו שהעיקר הוא הנוער, פעל רבות לטובת הנוער היהודי וביחד עם יצחק שמואל פבלוביץ ושמואל

הסתדרות שומרית לאומית | „הנוער הציוני" | בפולניה הקן בורטה

Żydowska Organiz. Skautowa | „HANOAR HACYJONI" przy Organizacji Syjonistycznej | w POLSCE. Gniazdo w WARCIE.

הכתובת על המכתבים הרשמיים של סניף „הנוער הציוני" בדווארט

ירוזולימסקי אירגן את סניף „הנוער הציוני". הוא הרצה לעתים תכופות בסניף הציוני ובסניף ה„נוער הציוני" על נושאים שונים, שעמדו אז ברומו של עולם בכלל ועל נושאים יהודיים בפרט. לנוער נתן גם הרצאות על הספרות העברית ועל תולדות עם ישראל. הוא ידע לעניין את שומעיו.

הוא לא רק נאה דרש, אלא גם נאה קיים. וכבר ב־1926 עלה ארצה. אז עבר על פולין ובמיוחד על יהודיה משבר כלכלי גדול (תקופת גראבסקי) וכתוצאה ממשבר זה היתה עליה רבתי, שהתחילה באופן ספונטאני ודעכה מעצמה, והרבה מהעולים האלה התאכזבו מהמציאות הארץ־ישראלית וירדו. יצחק ניטקה נאלץ מפאת כל מיני סיבות, ובעיקר מפאת מחלה (מחלת הגרון) לחזור לפולין אחרי שהיה בארץ שמונה חדשים.

ירידה זו, אם כי שלא באשמתו, גרמה לו יסורי מצפון, שהחליט להשקיטם בעבודה ציבורית מאומצת. כאזרח פולני בעל אות הצטיינות קיבל רשות להחזיק קיוסק במרכז העיר למכירת סיגריות וטבק. הקיוסק הזה היה למרכז פעילות ציבורית, לכאן היה בא כל מי שהיה זקוק לעזרתו ולעצתו. כאן קיים ישיבות, התייעצויות וכאן סידר את העניינים הציבוריים שלו.

יצחק ניטקה היה פעיל מאוד גם בחוג הדראמטי וראה בו מכשיר חינוכי חשוב וכמו כן מקור נכבד ממנו אפשר מדי פעם לשאוב אמצעים כספיים לעזרה לנזקקים.

למרות זאת שהיה לו סיפוק מעבודתו הציבורית, הן כנציג היהודים בעירייה והן כיו״ר הנהגת־הסניף, ואם כי גם התפרנס בכבוד, לא מצא לו מנוח מאז עזב את הארץ. הוא נמשך אליה ותמיד אהב לספר על הארץ. הוא קיווה, כי ישיבתו זו בדווארט היא רק זמנית ובסופו של דבר יעלה ארצה על מנת להשתקע בה. הוא לא נח ולא שקט עד שקיבל ב־1934 את הסרטיפיקאט הנכסף וביחד עם רעייתו עלה ארצה.

בארץ הוא סבל רבות, עבד קשה מאוד וגם היה חולה. אבל קיבל את הכל באהבה. בגיל 58 נקטף מאתנו, כשהוא עדיין מלא חיים ומרץ.

חבל על דאבדין! יהי זכרו ברוך.

מסיבה לרגל עליית משפחת ניטקה לארץ־ישראל ב־1924

מאיר יהלום

שלום פרוסק ז״ל

(לזכרו של חבר יקר, אציל רוח ועדין-נפש)

שלום פרוסק ז״ל היה בן למשפחה עשירה, אומנם לא בחומר, אלא ברוח, ולירושה זו שקיבל מאביו הוסיף עוד הרבה הרבה משלו.

אביו ר׳ יעקב ז״ל היה למדן מופלג, ירא-שמים, אשר ישב יומם ולילה ולמד. זכורני, שהרב לסקובסקי זצ״ל התבטא עליו בזו הלשון: „ר׳ יעקב הוא אחד מגדולי התורה בעיירה״.

שלום, כבר בצעירותו הצטיין ברצונו החזק ובהשקפת עולם מגובשת ומוגדרת. בימי ילדותו ונעוריו קיבל חינוך מסורתי מובהק, ואביו קיווה, שילך בדרכיו ויהיה תלמיד-חכם וגדול בתורה. וברגע ששלום החליט ללכת בדרכו הוא, היה עליו, כמובן, להיאבק קשות, בתוך המשפחה, עם הדעות והשקפת העולם המקובלות. ויש לציין שלא קלה היתה הדרך בה בחר שלום ללכת. הוא הצטרף לשורות החלוץ בתנועה הציונית הכללית, התבלט בסניף בפעילותו ובמסירותו לתנועה, עבר את ההכשרה ביחד אתי ועם רעייתו לעתיד נחמה (מביתה קראקאוער מלודז׳). יש לציין שהוא עשה רבות בתור פעיל בהנהגת ההכשרה בדווארט, וכפרס עבור פעילותו הרבה והברוכה קיבל סרטיפיקט וביחד עם אשתו עלה ארצה ב-1933.

בארץ עבד קשה בכל מיני עבודות, שנים רבות עבד ביחד עם חברו וידידו מאיר פבלוביץ יבל״א.

וכש„אירגון יוצאי דווארט בישראל״ יסד את קופת גמילות-חסד, היה שלום פרוסק כהראשונים שתרם תרומה נכבדה ובעין יפה.

הוא היה פעיל באירגון, תמיד ער, תוסס ומתסיס ודואג לזולת. חבל שנקטף מאתנו בעודנו באבו, בהיותו אך בן ארבעים ושמונה.

יהי זכרו ברוך!

שלום פרוסק ז״ל
נפטר בארץ — חבר סניף „החלוץ המרכזי״ בדוואַרט (חבר הוועד)

בארץ — בעבודת בניין בשנת 1933
ביניהם מאיר יהלום, שלום פרוסק ז״ל, מאיר פבלוביץ, נחמה פרוסק ז״ל

מאיר יהלום

זלמן שייניק ז״ל

מדי קראי „פרקי אבות״ המשנה ט׳ בפרק ב׳ אני נזכר בחברי היקר זלמן. והרי לשון המשנה:

„אמר להם (ר׳ יוחנן בן זכאי) צאו וראו איזוהי דרך ישרה שידבק בה האדם? ר׳ אליעזר אומר עין טובה. ר׳ יהושע אומר חבר טוב. ר׳ יוסי אומר שכן טוב, ר׳ שמעון אומר הרואה את הנולד, ר׳ אלעזר אומר לב־טוב. אמר להם: רואה אני את דברי אלעזר בן ערך מדבריכם, שבכלל דבריו דבריכם.״

זלמן ז״ל עלה ארצה עם רעייתו חנה רחל (מביתה פרוך) ועם בתו הבכ׳רה ברכה תבל״א בשנת 1933. אחרי כן נולדה להם בארץ הבת השניה שרה, שתחיה.

ואם כי הכרתי את זלמן עוד בדווארט, הרי כאן בארץ ראיתיו במלוא קומתו ובמלוא הדרו.

זלמן היה באמת „איש הלב״, ודברי התנא ר׳ יוחנן בן זכאי הולמים אותו במיוחד. הוא ראה את הנולד. בעד כל הון דעלמא לא רצה להישאר בפולין, אם כי כפחח יכול היה גם בעיירת מולדתו להתפרנס בכבוד.

בארץ, בתל־אביב, גר זלמן עם משפחתו בחדר אחד בצריף, אבל בצריף הזה היה „משהו״ שלא ניתן להגדירו בשום הגדרות. עם בואך לזלמן הרגשת שאתה נמצא בבית, הנותן לך בטחון ושמחה, ומצייד אותך במלאי של ציוד חומרי ורוחני בו תוכל ללכת בבטחה בדרכך הלאה. ביתו היה תמיד פתוח, פשוטו כמשמעו, „לכל דיכפין״, ורעייתו חנה רחל תבל״א מסייעת לו בכל יכולתה בשמחה ובאושר. בארץ עבד זלמן קשה במק־צועו, אבל לא תמיד יכול היה לעבוד. ויש להדגיש, שבימים ההם היה כל יהודי בארץ מאושר אם מצא לו יום־עבודה, והפסד של יום עבודה היה מהווה אחרי כן גרעון רציני בתקציב הצנוע של המשפחה. והנה יום-חול אחד, פגשתי את זלמן לבוש בגדי שבת צועד קורן בכיוון יפו. על שאלתי: מה קרה לך היום, ,לא חודש ולא שבת היום׳ ״? ענני, כי הולך הוא לקבל פני עולה חדש, בן עיירתו.

כל יהודי מדווארט, שעמד לעלות ארצה ידע שבצריפו של זלמן ימצא מקום לינה, אוכל וגם יודרך כהוגן איך עליו לנהוג בארץ ואיפה לחפש עבודה ויקבל גם תמיכה וגמילות חסד וכו׳. וכשנוסד „ארגון יוצאי דווארט בארץ״ היה זלמן תמיד בין הראשונים התור־מים בעין יפה לטובת הנצרכים.

הוא הלך מאתנו שלא בזמנו, נקטף עודנו באבו, כשהוא עדיין מלא חדוות-חיים ואהבת־אדם.

יהי זכרו ברוך!

חנה שייניק (פרוך)

זלמן שייניק ז״ל

קשה, קשה לי מאד לספר על בן־אדם יקר, אשר הייתי נשואה לו עשרים ושמונה שנים והכרתיו גם מקודם שנים רבות. הרי, למעשה, זהו חלק אינטגראלי מחיי, ואחרי כל מה שעבר לא תמיד ישנו הכוח לחזור אל העבר ולשחזרו. מאידך זהו מעשה גם נעים, כי בהיזכר אדם בשנים הטובות שלו, הרי כאילו הוא חי אותן מחדש.

על כל פנים את התקופה, בה הייתי יחד עם בעלי, לא אשכח כל ימי חיי, ולא פעם נדמה לי שהוא נמצא עמדי ואנו עדיין ממשיכים לחיות כאילו לא עברו השנים הרבות האלה וכאילו לא קרה ולא כלום.

נישאתי לזלמן, כשהיה כבר בן שלושים ושלוש, בשנת 1930. זלמן שבה את לבי באופיו, בלבו הטוב, בנכונותו לעזור לזולת תמיד ובאהבתו הגדולה לארץ.

זלמן שייניק ז״ל נפטר בארץ ב־1958

איש העבודה היה זלמן. פחח היה והתפרנס בכבוד מיגיע כפיו. כדרך הפחחים בימים ההם היה ברוב המקרים מחזר בכפרים, אבל לא תמיד היה זלמן נוהג בדרך זו לעשות. כי לא איש כמוהו יראה את העיקר בפרנסה. הוא היה עסקן ציבורי מובהק, אחד מעמודי התווך של סניף „פועלי ציון״ בדוואַרט ואחד הפעילים גם בחוג הדרמאתי.

החוג הדרמאתי שלנו בדוואַרט היה פעיל מאד. הוא העלה על הבימה בדוואַרט מחזות

רבים כגון: „מלך ליר" (קייניג ליר), „תלמיד חכם", „ייקיל דער שמיד", „דער דארפסיונג" ועוד. החוג הזה ריכז סביבו את מיטב הנוער היהודי בדווארט. מילא בתוכן רוחני עשיר את מסגרת החיים של הצעיר והצעירה בעיירה הגלותית בפולין, ריענן במידה ניכרת את הציבור היהודי והצגותיו היו תמיד לשיחה בעיירה לימים רבים גם אחרי כן. הציבור, בימים ההם, חי את ההצגות, חזר על פזמונים שונים, ידע בעל פה קטעים רבים מכל הצגה, ניתח את המשחק וכו' וכו'. הרחוב היהודי קיבל בחמימות רבה כל הצגה של החוג וחיכה בכליון עינים להצגה הבאה. כמו כן עזר החוג בהרבה לנצרכים. ההכנסות של החוג היו קודש למטרות נשגבות כגון: תמיכה בחולים, שאין ידם משגת לשלם לרופא, למטפל או לקנות תרופה או אוכל מתאים. גם צעירים שחסרו להם דמי נסיעה לעלות ארצה נתמכו על ידי החוג, ולא פעם נתמך גם זוג צעיר בצעדיו הראשונים בחיים על ידי החוג הדרמאתי.

החוג ליכד אותנו מאד כקבוצה אחת מגובשת, והיינו גם ממלאים תפקידים שונים בטיפול בחולים, בלינה אצלם ובסעד כלשהו אחר.

וכך היו חיינו, בימים ההם, כצעירים, מלאי תוכן ועשירים עד מאד. תמיד היינו עסוקים או בסניף או בחוג הדרמאתי, ותמיד יחד עם בחיר לבי, עם זלמן.

מאז הכרתיו חלמנו לעלות ארצה, ולבסוף הודות לעזרתו של אחיו של זלמן ז"ל, מיכאל יבל"א, קיבלנו את „הדרישה" ועלינו ארצה בשנת 1933.

החיים בארץ בימים ההם לא היו קלים, אבל הסתדרנו, באופן יחסי די מהר. זלמן קיבל עבודה במקצועו כקבלן משנה ב„סולל בונה" והתפרנס בכבוד.

ביתנו־צריפנו הפך לאכסנייה לכל מי שעלה ארצה מאנשי דווארט והסביבה, ובעלי עזר לכל נצרך בעצה, בהדרכה ובכסף, הן בהלוואה והן סתם ב„גמילות חסד" עד ל„כשירחיב".

עם היווסד „אירגון יוצאי דווארט" היה בו פעיל מאד.

לזלמן היו הרבה מאד ידידים, אשר יזכרוהו תמיד לטובה.

עד היום חיה אני בזכרונות העבר, ואת חבר נעורי זה אזכור כל ימי חיי.

שרצקי מרדכי

„השומר הלאומי"

התורה (החומש) ואחרי כן הנביאים שלמדתי בחדר היו הראשונים אשר השרישו בי את האהבה לארץ. הסיפורים המלבבים על גבורי עמנו ב„ארץ־הצבי" הרכיבוני על כנפי דמיוני, המראתי שחקים ובשיעורים לא פעם קיבלתי סטירות מהרבי על חוסר ריכוז, כי בזמן שהמלמד הסביר מה שהסביר הייתי אז בעולם אחר, עולם החלומות, בארץ־ישראל.

„חומש" התחלתי ללמוד כבר בגיל חמש־שש, וכך ספגתי לקרבי עם לימוד התורה בשנות הילדות הרכות את האהבה לארצנו.

ככל מה שגדלתי גבר בי רגש הזרות לארץ בה נולדתי וחזקו בי הגעגועים לארץ הנכספת. חלמתי בלילה וחלמתי בהקיץ לעזוב את הגולה הקרה ולעלות לארץ „בה ינץ השקד, התומר" (ביאליק). ב„מחלת אהבה" זו הדבקתי גם את שני אחי הצעירים ממני, את שמואל ומנדל (ההפרש בגילים בין כל אחד ואחד כשנתיים).

קשים היו חיי הנוער בימים ההם. יומנו היה מלא וגדוש לימודים; בבוקר בבית הספר העממי הפולני, ואחרי הצהריים בחדר. בבית־הספר הפולני לא לקקנו דבש.

טיול חברי הסניפים של „הנוער הציוני" ו„החלוץ הציוני" בדוואַרט ב־1932

אמנם היהודים הצטיינו בכל, גם בהתנהגות וגם בלימודים, ואף על פי כן הרגשנו שם לא בטוב. על כל צעד ושעל הבחנו בעיני השנאה העוקבות אחרינו והאורבות לנו בכל רגע להתנפל עלינו כדי להרביץ בנו או ללעוג לנו. ומה צדקו דברי מנדלי מוכר ספרים שלא היו אז בכלל ילדים יהודיים, אלא יהודים קטנים. למרות כל העומס, עול התורה הכבד שרבץ עלינו, עול התורה החילונית ועול תורתנו הקדושה, בכל זאת מצאתי גם זמן פנוי להצטרף בגיל עשר, בערך, לתנועת הנוער הציוני — „השומר הלאומי", שאחרי כן נקרא „הנוער הציוני", שריכז בשורותיו את רוב הנוער היהודי בדווארט. ולא פשוט היה להיות חבר ב„נוער הציוני". אבי ז"ל, ר' אליעזר, הסתכל על פעילותי זו בעין רעה והניגודים בינינו הלכו וגדלו. אבי היה בדעה שעלי קודם כל ללמוד תורה ולרכוש השכלה כללית ולא לעסוק ב„דברים בטלים". התלב־טויותי לא היו מעטות. הוויכוחים האלה עם אבא מררו את חיי, ובכל זאת ניצח רצוני העז, והורי נאלצו להשלים עם המצב החדש שנוצר. היתה אמנם בבית במשך הזמן „שביתת נשק", אבל האווירה היתה מליאת מתח ו„חומר נפץ".

על כל אי־הנעימויות שהיו לנו בבית, בבית־הספר וב„חדר" כיסתה האווירה, ששררה ב„קן". שם קיבלנו את הפיצוי בעד כל הסבל. בערבים, בשבתות ובחגים היינו מבלים בקן בכל מיני פעולות, שיחות, תרגילי צופים, למדנו עב־ית וקראנו ספרים. במיוחד זכורים לי הימים בהם למדתי עברית, ותולדות ישראל מפי דוד שטרן (כוכב), אשר התמסר בלב ונפש לחינוך הדור הצעיר ברוח הציונית והחלוציות.

כמו כל עיר ועיירה בפולין שפעה התנועה הציונית גם בעיירתנו פלגים רבים ושונים; חוץ מ„השומר הלאומי" היו ה„חלוץ הכללי", ציונים כלליים, ויצ"ו, פריי־הייט * (דרור), השומר הצעיר, גורדוניה, פועלי ציון ועוד. זכורה לי היטב התקופה, בה נתפלג ה„קן" שלנו, וקבוצה אחת אירגנה את „גורדונייה". באספה הראשונה של הפלג הזה, שהתקיימה מחוץ לעיר ביער מולקוב השתתפו בין היתר הרשל וולף קלינובסקי, יודל שטן ואחרים, ואני בתוכם. הזמנו את חנן שוטן, שהיה פעיל ב„פועלי

---

* „פרייהייט", שנוסדה ע"י „פועלי ציון ימין", חוללה מהפכה גדולה בקרב הנוער היהודי בפולין. היא הרסה את המחיצות בין השכבות הסוציאליות השונות ומיזגה בקרבה את בני בעלי־המלאכה עם בנים ובנות של „בעלי־בתים" והחישה את התהליך של מיזוג בני הנוער של מעמדות חברתיים שונים. „פרייהייט" עסקה בהרקת קופסאות קק"ל, הפצת שקלים לקונגרס הציוני ואיסוף כספים למען קופת פועלי ארץ־ישראל. „פרייהייט" היתה ביסודה תנועה חינוכית. הפעולה התרבותית התבססה על לימוד משנותיהם של אבות הציונות והסוציאליזם היהודי — הרצל, הס, ויתקין, סירקין וברוכוב. „פרייהייט" נענתה תמיד להחלטות „החלוץ", ובמיוחד אחרי 1929 — לשלוח ארצה, בכל הדרכים, נוער.

עם יסוד „גורדוניה" בווארטה עבר חלק מהנוער של „פרייהייט" אליה. היא, במידה מסויימת, קסמה יותר לנוער, כי לא טיפחה את שפת האידיש, שהיתה בעיני רבים סמל הגלותיות. „גור־דוניה" שמה את נקודת הכובד על העברית.

„השומר הלאומי" נתפלג ל„נוער הציוני" ול„גורדוניה".

ציון״ והרצה לנו על מפלגת הפועלים. עד כמה שזכור לי היתה זו הפעם הראשונה והאחרונה שהשתתפתי בחוג זה, ואחרי כן חזרתי ל„קני״, ל„שומר הלאומי״.

ב„קן״ שימשתי זמן מסויים מזכיר. שפע המכתבים והחוזרים, שהדוור היה מביא לקן עשה עלי רושם טוב, וגם היהודים התחילו להסתכל בי ובסניף בעין אחרת, יחסם הלך והשתנה לטובה, ורבים התחילו לראות בנו גוף ציוני רציני.

ה„קן״ הראשון היה ב„דאברה־גאס״, אחרי כן עבר ל„בעקער־גאס״ — רחוב האופים. ה„קן״ השתכן בביתו של ר׳ לייב פבלוביץ. ר׳ לייב היה יהודי נחמד. גם אשתו זלדה התייחסה אלינו יפה. ביתו היה בית פתוח לכל אחד. לא היה איכפת לו אם היינו מלכלכים ורועשים. כל אחד מאתנו מתנהג בו באופן חופשי ומרגיש, אפילו, יותר טוב מאשר בביתו. בישלנו שם, ליבבנו לביבות בחנוכה, בגן הפירות שלו קטפנו פירות ואכלנום כאוות נפשנו. בבית ההורים היו הגבלות ואיסורים; „פה אל תלך, כאן אל תעמוד, בזה אל תגע!״ לא כן בבית ר׳ לייב. גם חתנו ר׳ שפס, שהשתייך ל„הפועל המזרחי״ היה אדם נוח לבריות ומבין לרוחנו. פעם, זה היה בשבת או בראש השנה, ישבתי במזכירות ה„קן״ וכתבתי. פתאום נפתחה הדלת ור׳ שפס נכנס. נוצר מצב משונה. הרגשתי היתה רעה מאד, ומה עוד שלא אמר לי כלום מטוב ועד רע, ויצא כלעומת שבא. חששתי משערוריה גדולה, לבטח אקבל „מנה״ הגונה בבית מאבי אחרי שהוא ימסור לו על מעשי „התכשיט״ שלו. אבל ר׳ שפס לא סיפר כלום, והכל עבר בשלום. הרי לך, לפני למעלה מארבעים שנה, דוגמה ומופת לאנשים הדתיים הקנאים שלנו דהיום, איך לנהוג בסבלנות ובסובלנות כלפי הנוער, הרוצה ללכת בדרכי חיים חדשות בניגוד לדעות ולהשקפות המקובלות אצל דור האבות.

בבית הזה התפרקנו מכל המעמסה הכבדה שרבצה עלינו בבתינו. שרנו, רקדנו,

קבוצת נוער מ„פרייהייט״ בדווארט בשנות השלושים

אכלנו מה שרצינו ומתי שרצינו, בלילות שבת ובמוצאי שבת היינו עורכים נשפי ריקודים והצגות. להצגות מכרנו כרטיסים, וההכנסה היתה קודש לקרן הקיימת לישראל.

סניפנו היה פעיל גם בחיים הפוליטיים בעיירה ובבחירות לסיים (הפרלאמנט) הפולני היינו צריכים לנהל תעמולה ולרכוש קולות מטעם הציונים הכלליים, והלכנו להביא מצביעים לקלפי. מקרה אחד בהקשר לבחירות נחרת היטב בזכרוני.

קיבלתי הוראה להביא את בייניש קולטון לקלפי. הוא היה אז בגני הפרי שלו, מרוחק מהעיירה לקחתי עגלה וסוס מר׳ לייב פבלוביץ ונסעתי להביאו להצבעה. הדרך היתה יגיעה וקשה. לבסוף הגעתי אליו, וכשהסברתי לו סיבת בואי, אמר שלא יוכל ללכת אתי, כי טרם סיים את עבודתו. על כורחי נאלצתי לסייע לו בהעמסת הפרי על העגלה ולהוביל העירה. הוא אמנם הבטיחני לשלם לי עבור טרחתי זו זלוטי שלם, אבל אז לא חשבתי על הכסף, כי אם על מילוי המשימה. ומה התאכזבתי כשכל עמלי היה לשוא. כשהגענו העירה נסתיימה כבר ההצבעה והקלפי נסגרה. אבל בזאת לא תמה הפרשה. היות ולא הייתי מנוסה ובקי בהלכות סוסים, רתמתי את הסוס לעגלה בצורה לא נכונה. ועור הסוס כוסה פצעים. הפעם הייתי כמעט בטוח שתקום שערורייה גדולה. נתתי לבנו של ר׳ לייב פבלוביץ את הזלוטי, שקיבלתי עבור עבודתי, והכול עבר בשלום.

סניף אירגון נשים ויצ״ו בדוואַרט בשנות השלושים

חנה אוזרוביץ

סניף „גורדוניה" בדווארט

בשנת 1934 הייתי חברת „השומר הלאומי". הייתי ראש קבוצה. אז התאחדו „השומר הלאומי" עם „הנוער הכלל ציוני". עקב איחוד זה עזבתי את התנועה ואתי יחד גם הרשל (צבי) וולף, יהודה שוטן, רפאל קינס ועוד. בסניף „פועלי ציון" היה אז פעיל מאד המורה ליפל, והוא אשר השפיע עלינו לייסד סניף „גורדוניה" בדווארט. תנועת נוער חלוצית זאת, כידוע, נוסדה ב־1925 בגאליציה בפולין ונקראה ע"ש אהרן דוד גורדון, אשר מתורתו הושפעה האידיאולוגייה של „גורדוניה". העקרונות שלה — בניין המולדת בארץ יש,־אל, חינוך האדם, הקמת עם עובד בארץ ישראל, החיאת התרבות העברית ועבודה עצמית — קסמו לי מאד.

סניף „גורדוניה" בדווארט משנות 1935/6

הקבוצה הקטנה מטיפוסה של דגניה שימשה מופת לחברי גורדוניה. ב־1929 הגיעו ארצה ראשוני העולים של „גורדוניה" ונאחזו בחולדה. „איגוד גורדוניה", שנוסד לטיפול בבעיות התיישבות שיתף פעולה עם חבר הקבוצות, וב־1934 התמזג אתו. במועצת האי־חוד (ברמת דוד 1934) הצטרפו כ־450 חברי גורדוניה רשמית לחבר הקבוצות (3 משקים ו־7 קיבוצי עבודה במושבות).

הודות לחנן שוטן קיבלנו את הרשות להתכנס ולפעול באולמו של הסניף של „פועלי ציון". היינו פעילים מאד. לעתים קרובות באו אלינו נציגים ממרכז התנועה בוואַרשה. אבל לא הסתפקנו בפעילות גרידא. „חברה" התחילו לצאת להכשרה, ואחד מחברינו, שלמה שוטן עלה ארצה מטעם הכשרת „גורדוניה" בעליה ב'. זה היה ב־1939. הוא הפליג באוניה „טייגרהיל". ובהיותו בלב־ים נודע לו על פלישת הגרמנים לפולין. אחרי הרפתקאות רבות הגיעה האוניה ממש לחוף. העולים נחלצו ממנה בשלום, והאוניה נשארה תקועה בחוף. שלמה היה מראשוני „מעלה החמישה".

חמש שנות חברות ופעילות שלי ב„גורדוניה" נחרתו היטב בזכרוני ונחשבות כשנים הטובות בעברי.

חברי סניף „גורדוניה" בדוואַרט

מרים רייזל כהן (שלזינגר)

„מזרחי" אין דוואָרט

די אידעען פון „מזרחי" האָבן אָנגעטראָפן אויך אין דוואַרט אויף אַ גוטן באָדן און אַ סך פרומע אידן זענען געוואָרן זייער הייסע אָנהענגער פון דער דאָזיקער באַוועגונג, כאָטש אַ גאַנץ לאַנגע צייט האָט נאָך „מזרחי" ביי אונדז קיין אָפיציעלן סניף נישט געהאַט. מען קען זאָגן אַז אין דעם מאָמענט ווען די „מזרחי" אידן האָבן באַשלאָסן צו גרינדן אַן אייגענע שטיבל און פאַרלאָזן די שטיבלעך, אין וועלכע זיי האָבן ביז איצט געדאַוונט, איז געווען דער ערשטער און וויכטיקסטער שריט פון די אָפיציעלע גרינדונג פון סניף „מזרחי" אין אונדזער שטעטל. ביי אַ 30—40 מאַן, די מערהייט פון סאָכאַטשאָווער און גערער שטיבל, זענען געווען אָט די ערשטע רעוואָלוציאָנערן אויף דעם געביט. די „מזרחי" שטיבל איז געווען ביי בערל פישער. עס איז מיר איצט שווער אויסצורעכנען די ערשטע פיאָנערן, נאָר די פראָמינענטסטע געדענק איך. דאָס זענען געווען: הערצקע סאַמסאָן, אברהם ראָזענבלום, אייזענשטיין, פריינד, סקורקאַ, מיין פאָטער יעקב שמחה און מיין זיידע מיכאל כהן.

די האַרבסטע פראַגע איז געווען די יוגנט. און אויך אויף דעם געביט איז פיל געטאָן געוואָרן. עס האָבן זיך דאַן אָרגאַניזירט די מזרחישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס ווי „צעירי מזרחי", „השומר הדתי" און פאַר מיידלעך — „ברוריה".

סניף „החלוץ המזרחי" בדווארט

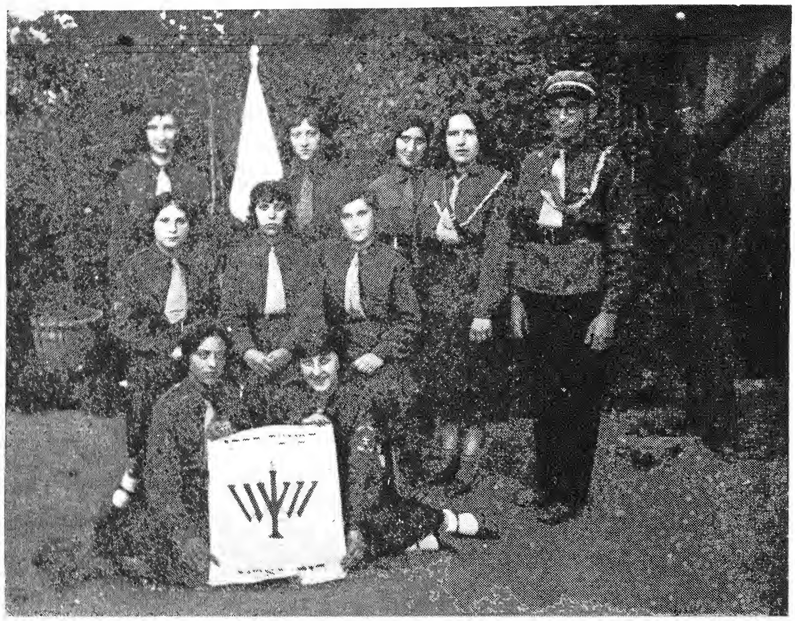
איך בין געווען אַ לענגערע צייט די סעקרעטאַרין פון „ברוריה". מיר האָבן באַקומען די אינסטרוקציעס פון וואַרשע און מיר האָבן אָנגעהויבן פירן אַ לעבהאַפטע טעטיקייט. פון אָנפאַנג זענען מיגעווען 9 מיידלעך; איטה נאַפּאַרסטעק, באַלציע ערליך, חיה אָקלאַדעק, בעלה יעראָזאָלימסקאַ, מאַניאַ וועלצמאַן און איך.

מיט דער צייט האָבן מיר אויסגעוויילט די פרוי אייזענשטיין אַלס פאָרזיצערין פון סניף „ברוריה". מען האָט געלערנט עברית, געשיכטע, תנ"ך, און באַזונדערס האָבן מיר זיך אינטערעסירט מיט אַלצדינג וואָס קומט פאָר אין לאַנד. מיר האָבן אויך געזאַמלט שפּענדונגען פאַר „תורה ועבודה". מיר זענען געגאַנגען זאַלבע־צווייט, מיידלעך מיט מיידלעך און אינגלעך מיט אינגלעך. איך געדענק אַז איך בין דאַן געגאַנגען מיט פריידע סאַמסאָן ע"ה און מיר האָבן געמאַכט אַ גרעסערע סומע געלט, אויך מאיר וואָלף נאַפּאַרסטעק, אברהם כהן, וואָווע רוס און האַנקע ראָזענבלום האָבן זיך אויסגעצייכנט אין דאַמאָלסדיקער זאַמלונג. מיר זענען אויך געגאַנגען צו קריסטן, עס איז דאַן געווען אַ מאַרקטאָג, און זיי האָבן געגעבן מיט פרייד אויף פּאַלעסטינע. ווייזט אויס אַז זיי האָבן געמיינט אַז אַזוי אַרום וועלן זיי גיכער פּטור ווערן פון די אידן אין פּוילן...

מיר האָבן געשאַפן אין דוואָרט דעם ערשטן „קיבוץ הכשרה". עס זענען אַראָפּגעקומען צו אונדז די ערשטע דריי חלוצים. מען האָט זיי פאַרשאַפט אַרבעט, אַ צימער און עס איז נאָר געבליבן צו לייזן איין פּראָבלעם, צו געפינען אַ מיידל, וועלכע זאָל פאַר זיי קאָכן. אָבער מיט אַ גוטן ווילן האָבן מיר אויך צו

סניף „החלוץ המזרחי" — צעירי „המזרחי"

סניף „השומר הדתי" בדווארט

קיבוץ הכשרה של „החלוץ המזרחי" ע"ש יעבץ בדווארט

דעם געפונען אַן עצה. מיר, מיידלעך האָבן באַשלאָסן, לויט דער ריי, אַז יעדע פון אונדז זאָל אַ טאָג קאָכן פאַר זיי.

די וואַרעמקייט מיט וועלכער עס זענען אויפגענומען געוואָרן די ערשטע חלוצים אויף הכשרה האָט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג אויף די ווייטערדיקע ענטוויקלונג פון דער „מזרחי” באַוועגונג אין דוואָרט. און די צאָל חברים וועלכע מען האָט אָנגעהויבן שיקן אויף הכשרה איז געוואַקסן. ליידער האָט נאָר אַ קלייגער צאָל פון זיי זוכה געווען צו קומען אין לאַנד פאַר דעם גרויסן אומגליק...

די התלהבות פון די עלטערע און יינגערע חברים און חברות איז געווען נישט צו באַשרייבן. ווייזט אויס אַז עס איז געקומען צו אַ ווונדערבאַרער סינטעזע פון חסידישן ברען מיטן אויפגעלעבטן נאַציאָנאַליזם, וועלכע זענען געווען דער הויפט וועג־ווייזער פון דער דאָזיקער באַוועגונג, וועלכע האָט שפּעטער געשפּילט אַזאַ וויכטיקע ראָל אין אויפלעבן פון אונדזער אַלט־נייער־היימאַט.

סניף „ברוריה” אין דוואַרט

דוד קורנובסקי

„השומר הדתי" ו„תורה ועבודה" בדווארט
(קטעי זכרונות)

מגיל צעיר השתייכתי לאירגוני הצעירים של תנועת „מזרחי". הייתי פעיל ב„תורה ועבודה" והייתי ראש קבוצה ב„שומר הדתי" וגם בקבוצה שח"ל (ע"ש שמואל חיים לנדאו). בין הפעולות היו, כמובן, גם טיולים. זכורים לי הטיולים בל"ג בעמר וב־כ' בתמוז. על פי רוב יצאנו למיקולוביצה. טיול כזה לא אירגן סניף אחד. הטיול היה משותף לכל הזרמים הציוניים בעיר. הטיולים היו על פי רוב מלווים בתזמורת משפחת פרוך.

ניהלתי שיחות ואירגנתי פעולות, ולבסוף ככל צעיר, חבר התנועה הציונית, החלטתי לצאת להכשרה. כל הזמן נתקלתי בקשיים מצד ההורים, אבל כשהגיע ליציאה להכשרה, נאלצתי לבצע את החלטתי למרות התנגדותו החמורה ביותר של אבי ז"ל. וכך יצאתי לקיבוץ הכשרה בלי הסכמת ההורים ובלי ברכתם. הגעתי לווארשה ומשם הפנוני להכשרה לבליז'ין על יד קילץ. הייתי שם 11 חדשים. הקשר עם הבית היה רופף מאד, אפשר להגיד, שכמעט נותק. קשה לתאר לצעירינו היום את מצבו של הצעיר היהודי, שחונך על ברכי המסורת והמשמעת להורים, כאשר לפתע פתאום ראה את עצמו מסוכסך עם הוריו. אומנם הרגשתי שעשיתי צעד נכון בחיים, אבל יחד עם זאת היו לי יסורי מצפון על שגרמתי להורי כל כך הרבה צער. מדי פעם ניסיתי לכתוב הביתה, אבל מכתבי נשארו ללא תשובה. והנה מה שמחתי, כשלפני ראש השנה הגיע אלי מכתב מאמי. בידים רועדות

סניף „השומר הדתי" בדווארט

פתחתיו ובלעתי כל מלה מתוך תקווה שאוכל להתפייס עם הורי, והכל יעבור בשלום. המכתב נכתב אך ורק על ידי אמי. אבי לא הוסיף אף מלה. אבל בלבי חשתי שגם אבי היה בדעה אחת עם אמי לכתוב אלי הפעם ולבדוק את הדופק. אמי כתבה לי שחטאי גדול מנשוא, הרי עברתי על „כיבוד אב ואם", והיא ממש חרדה לגורלי, כי העונש עבור חטא כזה הוא רב. היא יעצה לי לחזור הביתה ואז אביא עם בואי רפואה לאבי החולה מרוב עגמת נפש ויחד עם זה אכפר על עוונותי.

שרה קורנובסקי ז"ל, אחותו של דוד קורנובסקי

עם כל הרצון הטוב למלא את בקשת אמי הגלוייה ובקשת אבי הסמוייה, לא יכולתי לוותר על הגשמת שאיפתי, שאיפת חיי, ועניתי לאמי שאינני יכול בשום פנים ואופן למלא את בקשתה ומה גם שאני כבר קרוב להגשמת חלומי ובעוד ימים ספורים עלי לקבל את הסרטיפיקאט הנכסף. סוף סוף הגעתי הביתה, כי נצטרכתי להתייצב לבדיקה רפואית לפני הוועדה הרפואית הצבאית. הוכרתי לכשיר לשרות — סוג „א". אז אמרתי לאבי: „רואה אתה, אבא, אם לא תתן ליעקב, תיאלץ לתת לעשו!" ואז מתוך חוסר ברירה הסכים לעלייתי ארצה. וכך הצלחתי לעזוב את פולין, כשברכת הורי מלווה אותי בדרכי. הדבר היה ב־1935. ב־1938 ביקרתי בפולין וחזרתי ארצה ממש ברגעים האחרונים, לפני פרוץ המלחמה. בזמן מלחמת העולם השנייה שרתי בצבא האנגלי.

בתקופת השואה נספו הורי (עם חיסול גיטו דווארט), אבי אהרן ואמי, אחותי שרה (אחרי נשואיה ראק) עם בנה הקטן. בעלה יצחק ראק, אחי יהודה זאב וסבי ישראל פקנטרגר (אבי אמי), ואחיותי רייזל ונחמה נספו בשואה.

את השנים, בהן הייתי פעיל בתנועה אזכור כל ימי חיי ומי יודע אם לא הודות להן נשארתי בחיים וזכיתי להיות בין בוני הארץ לבנות אותה ולהיבנות בה.

אליעזר שפס

„השומר הדתי", „תורה ועבודה"
(קטעי זכרונות)

בצעירותי הייתי חבר ב„שומר הדתי". הזיקה לתנועה עברה אלי מאבי ז"ל שהיה איש מזרחי מובהק. הוא גם התפלל בשטיבל של אנשי „מזרחי".

בתוך מפלגת „מזרחי" קם אירגון פועלים דתיים ציוניים, אשר לימים הקים דפוסי אירגון עצמיים ב-1922. מתוך ההנחה, שהעבודה משמשת על פי תורת ישראל בסיס לחיי האומה ולהסדר חיי הפרט והחברה, שאף „הפועל המזרחי" לאגד בתוכו את כל דדוגלים בשילוב יגיע־הכפיים עם התורה והמסורת. בגבור המגמה החלוצית בגולה נוסדו גם הסתדרויות נוער דתיות („השומר הדתי", „בני עקיבא", „ברוריה" וכן „החלוץ המזרחי" ו„ברית חלוצים דתיים") והוקמו מרכזי הכשרה בפולין, בהולאנד ובגרמניה. יחד עם „הפועל המזרחי" בארץ היוו אירגונים אלה את התנועה העולמית „תורה ועבודה" „השומר הדתי" קסם לי מכל הבחינות והייתי פעיל בו בכל להט נעורי. הייתי תעמלן

פלק לנצ'יצקי ומשפחתו

מובהק לטובת הסניף. רכשתי חברים, ובמיוחד הגיע „השומר הדתי" לפריחה בדווארט, כשהצלחתי להביא אלינו את המורה הדגול, את אשר פדרהר (אחרי כן שינה את שמו ונקרא צידון, אחד ממנהיגי „מזרחי" בארץ, מזכיר הכנסת) הוא היה איש רב פעלים, מוכשר מאוד, הצטיין בחריפותו ובכושר האירגוני שלו, פיו היה מפיק ממש מרגליות. עם בואו אלינו השתנו פני הסניף, הוא משך לתוך שורותינו את הנוער הטוב והמשכיל. הודות לו יצאו רבים מחברי הסניף להכשרה לקיבוצים דתיים. גם אני נסעתי לקיבוץ „האורג" בפביניצה. אתי יחד היו מדווארט מלכה אימבר (כהן) ובעלה אריה, פריידה רייזל קולטון. הן שתיהן הצליחו לעלות ארצה ואני נאלצתי להישאר בפולין, היות והייתי בגיל השרות הצבאי. גוייסתי לצבא הפולני, וחלומי לעלות ארצה התגשם רק אחרי המלחמה.

בהזדמנות זו ברצוני להזכיר את החברים, שהיו אתי בתנועה, וכעת הם אינם. אלה היו חלק מעברי, ועל כן בהיזכרי בהם אני מרכין ראשי ביראת כבוד וברטט של קדושה. רובם נספו בתקופת השואה. ה' ינקום דמם!

מאיר זאב נפרסטק, מורגנשטרן מנחם, אברהם ולצמן, הנוך לנצ'יצקי, מאיר גרשון פרוינד — מהמשכילים, הפקחים, מהמסורים בלב ונפש לתנועה, בן ציון סקורקה, אברהם נהום כהן, אברהם הכהן, ישראל סמסון, בנימין לייב מושקוביץ, יעקב זאב אייזנשטיין, יושב ראש הסניף, נאהב ונערץ על ידי כולם (היה בין עשרת ההרוגים) והמורה הדגול אשר פדרהר (אשר צידון).

יהי זכר כולם ברוך ותהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים!

חברי מזרחי

גולדה ביאטום (יוסקוביץ) ז״ל

„בנות יעקב" ובית־הספר „בית יעקב"

„אגודת ישראל" בדוואָרט כמו ביתר המקומות הבינה שבחינוך הדור הצעיר טמון כוחה. כמו כן הקובעת את האווירה בבית היא האשה, על כן יש לשים לב במיוחד לחינוך האשה ברוח ה„אגודה" ולשם זה נוסדו בכל אתר ואתר ארגוני הנשים האדוקות בשם „בנות יעקב". ארגון זה ביחד עם המכשיר החינוכי החשוב „בית־יעקב", בית ספר לבנות, היו לעזר נאמן ל„אגודת ישראל" בשלטינה במשך שנים רבות ברחוב היהודי.

ארגון „בנות יעקב" בדווארט נוסד בשנות העשרים ולאסיפת ייסוד הסניף הגיעה נשיאת התנועה שרה שני־ר מקראקא. ביחד עם ייסוד ארגון „בנות יעקב" נוסד גם בית־הספר „בית יעקב".

מהנשים המקומיות, אשר היו בין המייסדות היתה במיוחד אמי ז״ל, רות יוסקוביץ. בית־הספר היה בבית הוריה, קופלד, במרכז העיירה (בשוק־„רינק").

האיש אשר טיפל בבית הספר ובהנהלתו היה מוטל רוטשטיין, אחד מעשרת הרוגי מלכות בדווארט הי״ד. הוא דאג למימון המוסד ושילם למורה. הוא גר בביתנו בשכר דירה בדוברה־גאַס (ברחוב דוברה). גם המורה התגוררה אצלנו, ואמי דאגה שלא יחסר לה כלום. וכשבגרתי, והייתי בין התלמידות הוותיקות של בית־הספר, לא פעם מילאתי את מקומה במקרה ונעדרה מפאת מחלה ומסיבות אח־ות.

מוטל רוטשטיין, שהיה חסוך בנים, התמסר לעבודת קודש זו, טיפול בבית־הספר בכל לבי. בכלל היה מוטל רוטשטיין מוכר כעסקן ציבורי מובהק מטעם אגו״י בעיירה. הוא התפרנס בצנע ממזיגת חומץ תמציתי לבקבוקים והתקנתו לשימוש ביתי.

סניף „בנות יעקב"

בית־הספר „בית־יעקב" היה אהוב מאד על הבנות. הלימודים התקיימו בעיקר אחרי הצהריים, כדי שנוכל ללמוד בבית־הספר הפולני הרשמי. כנראה שלמדנו בו גם בחופשת הקיץ, כי הלימודים האלה היו לנו לעונג ולא למעמסה.

בשבתות העברנו פעולות שונות. קראנו את עתון ה„אגודה", „טאָגעבלאַט" וע־

סניף „בנות יעקב" בדווארט

בית־ספר „בית יעקב" — הצגה בבית־הספר

ברנו על פרשת השבוע. השיחות היו ערות, מעניינות בתוכנן ובצורתן. כל בת התכוננה לפעולה כזאת, ולפי התור היתה אחת מאתנו המנחה והמרצה. כש־כולנו, כמובן, משתפות פעולה. לעתים קרובות נפל בחלקי להיות מעין מדריכה. והייתי מאושרת כשזכיתי לתפקיד חשוב כזה.

בית־הספר והסניף היה משהו שלם, ואחד היה משלים את השני. עשינו הצ־גות, וההכנסה היתה קודש לבית־הספר „בית־יעקב". אירגנו טיולים ומסיבות ב־חגים ובימים המצויינים. „בית־יעקב", אחרי שחזרנו מ־בית־עשו", מבית הספר הפולני, היה עבורנו כפינת חסד, אשר בה מצאנו את השקט הנפשי והמזון הרו־חני, שחסר היה לנו שם בין זרים.

החברות ואני היינו גם פעילות מאד באיסוף כספים—תרומות ל„קרן הישוב".

ואם נשארתי בחיים ויכולתי לעמוד בפני כל הנסיונות הקשים והתגברתי על כל הצרות בשואה, יש לא מעט לזקוף על חשבון החינוך המסורתי שקיבלתי בימי ילדותי ובצעירותי.

לאה סנדיק

ה צ י פ י י ה

ארבעים שנה אני בארץ, ועשר שנים קודם, לפני עלותי ארצה, ציפיתי יום יום שעה שעה לאותו הרגע המאושר, בו אקבל סרטיפיקאט.

אומנם בבית־אבי לא שררה „אווירה ציונית", ואבי היה אפילו מתנגד לכל רעיון של עליה ארצה לפי רוח הציונות, בכל זאת הייתי חדורה רוח ציונית, שהגיעה אלי ממקום אחר.

לאבי ז"ל היתה אחות חנה מינדל הנדליס. בעלה חנוך, בן למשפחה טובה בעיר. היה פחח במקצועו והתפרנס בכבוד. הוא ודודתי חנה מינדל היו ציונים נלהבים, ולמרות מצבם החומרי הטוב, החליטו לעזוב את פולין ולעלות ארצה. הם הצליחו אז לעלות כבעלי הון. ילדים לא היו להם, והם רצו להביא אליהם אחד מילדי אבי. וכשלא נמצאו קופצים, קמתי אני ואמרתי: „אני רוצה לעלות!" הודעתי על כך לדודתי וביקשתיה לשלוח לי סרטיפיקאט. היא הבטיחה לי. המחשבה לעלות ארצה לא עזבתני. ידעתי שדודתי עושה הכל כדי להשיג עבורי את הסרטיפיקט, ואם יתמהמה בוא יבוא.

הרעיון לעלות ארצה לא נתן לי מנוח. אתו שכבתי לישון ואתו קמתי. כל מה שעשיתי היה בעיני כמעשה עראי, ואף לרגע לא ויתרתי על רצוני לעלות. ידעתי שגם דודתי עושה מאמצים להחיש את מועד בואי. ובינתיים נפטר אבי (1930). גם אמי נפטרה

חדשים אחדים לפני נשואי. את החופה העמדנו, כי, לפי הדין, אין דוחים מועד החופה, ואף על פי כן לא זנחתי את עניין העלייה. לבסוף קיבלתי את הסרטיפיקאט הנכסף, לו ציפיתי במשך עשר שנים. הסרטיפיקאט נשלח אלי כאל רווקה. את העלייה ארצה ראיתי כעניין הדחוף ביותר. גם עם שינוי מצבי המשפחתי לא שיניתי את דעתי. ידעתי היטב, שאם אעלה, אוכל בסופו של דבר להעלות גם את בעלי. ולבי ניבא לי, שאסור להחמיץ הזדמנות כזאת. וכך עליתי ארצה ב־1934. הצלחתי גם להעלות אתי את אחי הצעיר שמחה, שהיה אז בן 16, ולפי החוק האנגלי כיתום אפשר היה לצרפו לסרטיפיקט של אחד מבני משפחתו העולים. גם קרובי בעלי היו בארץ. הם גרו, אפילו, בשכנות עם דודתי. הייתי כבר בהריון, וכמובן שניצלתי את מצבי זה ובכל פעם הטרדתי את הסוכנות בענייני, להעלות את בעלי ארצה. לבסוף אחרי שנתיים וחצי גם הוא עלה.

אחיותי חיה מלכה ויוכבד ואחי אברהם יצחק ניספו בשואה, ינקום השם את דמם! יהי זכרם ברוך!

שרצקי מרדכי

גלגולי עלייה

הביקורת עברה בשלום. היתה זו ביקורת למראית עין, גם בעניינים אלה היתה יד הסוכנות, אשר שמרה עלינו גם במשך הנסיעה כמלאך הטוב.

הגענו סוף סוף לקונסטנצה, לנמל ההפלגה. הרכבת נעצרה לשעות מספר, ואנו חיכינו. היינו עייפים ומרוטי עצבים. והנה נשמעה הפקודה הנכספת: „לקחת את החבילות וללכת לכיוון הנמל!" בנמל קונסטנצה הצטרפו אלינו עוד בחורים ובחורות ועלינו על האונייה היוונית, אוניית ההגנה „אסימי". האונייה לא עשתה עלינו רושם של אוניית נוסעים רגילה. סוף סוף לא שכחנו, שאנו עולים ארצה בצורה לא חוקית ב„עליה בלתי ליגאלית", ב„עליה ב'". אבל שמחנו באונייה זו שצריכה להביאנו לחוף גאולים. לשמחתנו ולאשרנו לא היה גבול. עברנו כברת דרך, התגברנו על הרבה קשיים ומכשולים — ומה הם כל המכשולים ואבני הנגף בפני נוער יהודי הרוצה לעלות ארצה?!

החלה הביקורת. הדרכונים רוכזו בידי אחד המלווים ומאז לא ראינום יותר. הביקורת, כצפוי, נעשתה בשטחיות כדי לצאת ידי חובת ביקורת, הלא רק למסע טיולים יצאנו.

התחלנו לסדר את חפצינו המעטים. התנאים באונייה לא יכלו, כמובן, להניח

את דעתנו, אבל גם את זאת הבנו. אמנם באופן רשמי לטיול יצאנו, אבל מראש ידענו כי עדיין מחכה לנו דרך קשה, ואולי קשה שבעתיים מהדרך שעשינו עד הלום. השלמנו עם מצבנו זה. התעלמנו מהמציאות, כי באופק ראינו את מחוז חפצנו, ארץ חלומותינו ומאוויינו.

המיטות היו ערוכות כאיצטבאות זו על גבי זו בשלוש קומות. על הסיפון היו פרות לצורך הסוואה. ישנו בבטן האונייה. כמו כן בילינו שם את רוב הזמן, כי מטעמי בטחון אסור היה עלינו לעלות על הסיפון. הצפיפות היתה רבה והאוויר היה דחוס.

למרות התנאים הקשים והבלתי נוחים ניסינו לחיות במסגרת חיים רגילה. היינו מקפידים במידת האפשר על דמותנו (צורתנו) החיצונית והפנימית. בילינו את זמננו בשיחות ובמשחקי חברה ובשירה.

בימים הראשונים היה לנו אוכל לשובע, אפילו בשפע. אחרי עשרת ימי נסיעה התקרבנו לחוף הנכסף וחיכינו בשקט ובסבלנות לתורנו לרדת. ירדו כמאה איש והלילה חלף. עם אור הבוקר נאלצנו להתרחק מהחוף. בלילה השני חזר אותו דבר. היה זה ליל ראשון של פסח.

נתפשנו באמצע הירידה על־ידי אונייה בריטית. נשארו אתנו באונייה „צברים" אחדים, שעזרו לנו והדריכו אותנו וגם סחבו רבים מאתנו על כתפיהם לחוף. הם היו כמעט ערומים. חיש מהר הלבשנום בגדינו, שייראו כמונו. אחרי עזבנו את חיפה הצליחה סירת ההגנה לאספם ולהחזירם לבסיסם.

את אונייתנו הובילו האנגלים לחיפה. נשארנו בה כשבועיים ואחרי כן שלחו אותנו בחזרה. לא הועילו טענותינו שאין לנו לאן לנסוע — גזירה היא ואין לשנותה. מדיניות ממשלת הוד מלכותו היתה חסרת סנטימנטים כלפי עולים לא חוקיים. קיבלנו שתי סירות הצלה ישנות ומקולקלות והפקודה ניתנה „לזוז"! לא התרחקנו מהחוף, תיקנו את הסירות וחיכינו להזדמנות לנסות לרדת ולהגיע לחוף. הורדנו סירה אחת עם אנשים, שהפליגה בכיוון החוף. לבנו דפק בחזקה. המתח היה רב. הסירה נעלמה מהאופק, ולא חזרה אלינו. היינו מודאגים מאד. מי יודע מה קרה לאנשיה? רק אחרי כן נודע לנו, כי היא הגיעה בשלום לחופי תל־אביב, והאנשים הצליחו לעלות על החוף וניצלו. שיתוף הפעולה בין המפליגים ואנשי ההגנה היה למופת. אי הכשרון שיוכל לתאר את החווייה של ליל אימים כזה?

אנחנו נשארנו באונייה לחכות לתורנו ולנס. המצב התחיל לייאש אותנו. לא יכולנו לשבת יותר בחוסר מעש. שטנו מול החופים ימים אחדים עד שהופיעה מולנו אוניית קרב בריטית וציוותה עלינו לעזוב את החופים. נאלצנו לציית לפקודה, המלווה באיומים, ובנסיעה איטית הגענו לאי היווני קיאה. האחראים מטעם ההגנה לאונייה היו וולף מכפר יונה, שקראנו לו „משה רבנו" ויאנק דז׳ביצקי (כעת בר־יהודה מנהל בתמנע). כך שהינו באונייה קרוב לעשרה שבועות בלי כל אפשרות

לרדת לחוף. אז הורע מצבנו. האוכל הלך ואזל. נשארו לנו צנימים מעובשים. היינו כמאתיים איש. כל אחד מאתנו קיבל ½ צנים ביום, ומים שתינו במשורה, מהולים קצת במי ים, כדי לשמור על המלאי, כי לרדת על החוף לא ניתן לנו. הבצל היה עבורנו בחזקת מותרות ונשמר רק כתרופה במקרים דחופים. קיבלנו שלשול וסבלנו הרבה מאד. העניין נמשך כעשרה שבועות. אמרו לנו שמותר לנו לכתוב מכתבים הביתה, והם יישלחו לפי המען. שמחנו מאד, שנוכל להודיע להורינו ולקרובינו שאנו חיים. אבל אחרי כן נודע לנו, שהמכתבים האלה לא הגיעו לכתובות הדרושות ואי שם בדרך נתעכבו, ויש הסבורים שבכלל לא יצאו מיוון ויד ההגנה היתה בזאת מטעמי בטחון. ושוב הפלגנו לכיוון הארץ. בדרך הצטרפה אלינו סירת מפרשים שנקשרה לאונייה. אחרי ימים אחדים, בהיותנו קרובים לחופי הארץ הועלינו כולנו על סירת מפרשים זו. הסירה היתה קטנה מלהכיל את כולנו, והצפיפות היתה רבה. גם התנאים הסאניטאריים היו איומים, וגם ההרגשה הכללית שלנו היתה מדכאה ומייאשת. אוניית האם התרחקה מאתנו ונשארנו כמאתיים איש בלב־ים לבדנו עם עצמנו ובלי האחראים מטעם ההגנה. ושוב נראו לפנינו חופי הארץ במלוא יופיים והדרם. ומה גדול הכאב! המטרה כה קרובה, אבל התקווה להשיגה כה קלושה! מרחוק ראינו על החוף כפר. לא ידענו אם זה כפר עברי או ערבי.

והימים היו אז ימי המאורעות בארץ. שלחנו סירת סיור עם ארבעה אנשים. עליהם היה לבדוק את השטח, ומהו האופי של הכפר הזה. הם ירדו ולהפתעתם היתה זו נהריה. כשראינו שסירתנו הגיעה בשלום, הבנו שהפעם הגענו לחוף מבטחים, וסירת המפרשים התקרבה חיש מהר לחוף. פתאום ראינו הרבה אנשים בחוף, המאותתים לנו להתקרב. הם התחילו לרוץ לכיווננו. הביאו סירות עמוסות על כתפיהם והתחילו להורידנו. גם הגפירים שהגיעו התחילו לעזור להם ולנו. האנגלים גילו אותנו וסגרו את החוף. אנשי ההגנה נתנו את ההוראה: למי שיש בגד־ים יתרחק ויסתלק עם התושבים המקומיים כאילו גם הוא תושב המקום ורק יצא בבוקר להתרחץ בים. יהודי נהרייה עשו מאמצים כבירים לעזור לנו. נפוצנו ביניהם, הביאו לנו אוכל ושתייה, אבל האנגלים איימו שכל מי שיסתיר אצלו מעפיל יקבל שנת מאסר. החלטנו לא לסכן את תושבי נהרייה. אחרי הקריאה של האנגלים יצאנו אליהם והסג נו את עצמנו לידיהם. היינו מיואשים עייפים ותשושים ואדישים לכול. יקרה מה שיקרה! האנגלים לקחו אותנו למחנה הסגר בחיפה. נשארנו שם יומיים, ולבסוף שחררונו ושלחונו לבית־העולים בחיפה. אחרי כן הותר לנו ללכת איש איש לפי רצונו. כך תמה פרשת עלייתי ארצה.

כעת בהיזכרי בכל זה, נדמה לי, כי ראיתי סרט מעניין ומרתק, שבמקרה „אני בעצמי" הייתי גבורו. הנה אני רואה את עצמי צעיר נלהב ביותר בתנועה, מזכיר סניף, פעיל ומפעיל. לפני עיני הולכות ונערמות חבילות מכתבים וחוזרים, שהדוור היה מביא לי כמעט כל יום וחשבני לאדם חשוב מאד. גם הציבור היהודי בעיירה,

אשר לכתחילה, התייחס לפעילות התנועות הציוניות כאל משחק ילדים, שינה במשך הזמן את יחסו אלינו והתחיל לראותנו באור אחר. הנה לא סתם ילדים משחקים אנחנו; ישנה יד מכוונת ומארגנת אי שם מרחוק, המשגרת לנו תידרוך והוראות — ויוקרתנו בקרב האוכלוסיה היהודית עלתה.

הנה אני בהכשרה, ברכבת, באונייה, ולבסוף גם בארץ. היו אלה שנים קשות אבל מלאות תוכן ואידיאלים. עבר זה ציידני בכוחות נפשיים רבים להתגבר על הקשיים בארץ במשך שנות המלחמה עד קום המדינה ואחרי כן.

מי יתן ושורות אלה תהיינה נר לרגלי בנינו ונכדינו הבאים אחרינו, ידעו נא כי המדינה קמה מ„יש" ולא מ„אין". חונכנו על ברכי המסורת היהודית, שהיתה ספוגה אהבת ישראל וארץ ישראל והעניקה לעם בגולה חלומות יפים על הגאולה, שאנו בלהט לבנו הפכום למציאות. היינו חולייה חשובה בשלשלת הדורות, וגאים אנו על מעשינו. מעשי בנינו במערכות ישראל „בהגנה" ובצה"ל ובמאבקנו היומיומי הם עדות נאמנה, שהיורשים ראויים לירושה, והירושה אינה מביישת את יורשיה.

נוימן אריה לייב

חבלי עלייה

התגייסתי לצבא הפולני ב־1933. האווירה האנטישמית ששררה גם בצבא הפולני שינתה את השקפת עולמי והבנתי שאין ליהודי בכלל ולצעיר בפרט מה לעשות במדינה זו ועליו לעזבה בהקדם האפשרי.

הודעתי להורי על החלטתי זו בצורה ברורה, והם הבינו שלא יוכלו לשנותה. היות ולא עברתי הכשרה, נאלצתי לעלות ארצה בדרך אחרת. בחרתי בדרך נוחה מאד לכתחילה, אבל בעתיד עלולה היתה להיות לי לרועץ. החלטתי לנסוע ארצה כתייר ל„יריד המזרח". אבל הדבר לא היה כל כך פשוט. בתור בעל־מלאכה, ספר, לא יכולתי לנסוע כתייר, אפילו עם השלשת ששים לא"י. אבל, אין לך דבר העומד בפני הרצון. יגעתי ומצאתי. הלכתי למונטר וסיפרתי לו על כל העניין, והוא ציידני באישור מתאים לסטארוסטה (קצין המחוז), שאני נוסע לארץ ישראל לתערוכה ל„יריד המזרח" של 1934 כסוכנו. מזכיר העירייה וויטשיאק, שתחבתי לידו מעטפה עם עשרה זלוטי, הבין את הרמז ותוך דקות ספורות סודר ענייני. מחק את המלה ספר בדרכוני וכתב במקומה סוחר. השלשתי את הששים לא"י במשרד הארץ־ישראלי בווארשה ועליתי ארצה ב־1934.

כרוב הצעירים בווארטה השתייכרי „לנוער הציוני". שקנו היה בביתו של

לייב פבלוביץ, יהודי אמיד, בעל לב טוב וחם, נדבן ומסור בלב ונפש לרעיון הציוני. הוא היה מאושר שביתו מלא חיים צעירים ומאושרים. זה היה בית גדול, ודמי השכירות בעד הקן היו ממש סמליים.

פעילות רבה היתה בקן. למעשה, שם חיינו. שיחות, ויכוחים, נשפי ריקודים, בילוי בצוותא, הרצאות, לימוד עברית ופעולות אחרות — הנה מזוננו הרוחני, אשר בו נזונו בקן זה.

ב־1922 עלה אחי מנדל ביחד עם קבוצת עולים מאורגנת (מיכאל שייניק, אברהם גלברט ז״ל ועוד). אחי חזר אחרי שנה וחצי — 1924 ונספה בתקופת השואה. שנה לפני עלותו, עלה גם בן אחי פנחס נוימן ז״ל, ומכתביו השפיעו עלי ודירבנו אותי להחיש את עלייתי ארצה. בהיותי בארץ חרדתי מאד לשלום משפחתי. משהו הציק לי, כאילו חשתי בסערה העומדת להתחולל על יהודי פולין. על כן עשיתי מאמצים ביחד עם בן אחי להביא את הוריו (מאיר אליעזר). המשימה הזאת לגמרי לא היתה מן הקלות. קודם כל היה צריך להשיג אישור שהבן משתכר יפה ויוכל לתמוך בהוריו. הוא אז השתכר 4 לא״י, והממשלה המנדטורית דרשה 4 לא״י לכל ראש. סוף סוף הושג האישור המתאים מקבלן אחד, שמשכורתו היא 16 לא״י בחודש בתור בנאי מומחה מסוג א׳ א׳. וכך עלו ב־1935 מאיר אליעזר, אשתו פרדל ז״ל ובנם שרגא.

וכעת התעוררה בעייה אחרת. הלא כל הזמן הייתי בארץ כתייר. וכמה יכול אדם לשבת בתור תייר? יש לציין, שהתיירים היו במיוחד על הכוונת של השלטונות והמשטרה המנדטורית, והבנתי שמוקדם או מאוחר גורלי ייחרץ ויגרשוני מהארץ וגם את הששים ל״י שהשלשתי אפסיד. אבל, ליהודים בארץ היו כל מיני תכסיסים במלחמתם בממשלה המנדטורית הרשעה ומספר הרוצים לעזור גם כן לא היה מבוטל.

מצאתי יהודי אחד ושמו גרינברג מרחוב מונטיפיורי בתל־אביב, והוא השליש 1000 לא״י על שמי. אבל גם הדבר הזה לא היה כל כך פשוט. הכסף היה צריך להגיע מחו״ל. מה עשיתי? העברתי את הכסף לדוואַרט, ומשם הועבר סך 1080 לא״י (לא בדיוק 1000 לא״י כדי לא לעורר חשד) לאנגלו פלשתינא בנק בירושלים על שמי, כחלקי בירושה, שקיבלתי זה עתה. במשרד העלייה בירושלים עבד ערבי אחד מסרסה, ששיתף פעולה ועבד יחד עם גרינברג. מסרסה, אם כן, תיכף אישר שהנני בעל הון; ובתור כזה הוענקה לי הרשות להשתקע בארץ.

כשהחזרתי את הכסף לאיש חסדי ומיטיבי, מר גרינברג, שאלתיו: „איך, בכלל, רחש לי אימון ונתן לי ללא כל ערבויות סכום כזה גדול?" התפלא היהודי הנפלא: „הכרתי את ישרותך". אגב אחרי כן נודע לי שאני אינני הראשון, שכך עזר לו, וכי מעניינים כאלה הוא כבר עשה הון תועפות. כמובן שנתתי לו את הששים לא״י, המושלשות, אחרי שקיבלתין. נתתי לו את הסכום הזה מתוך שמחה על הסכון שלקח על עצמו ועל הטרדה שהטרדתיו. עד היום אני בדעה, שהאיש הזה עשה גדולות, ורווחיו הגיעו לו בהחלט, ועיני לא היתה צרה בו.

מתוך חרדה לגורל המשפחה בפולין החלטתי להביא ארצה את אחי איצ׳יה נוימן, והודות שוב לגרינברג הושגה עבורו אשרת כניסה כתייר. באונייה „פולניה״, בדרכו ארצה, נתגלה כל העניין עם הערבי מסרסה. כאשר נודע הדבר לגרינברג הודיעני מיד ויעץ לי לנסוע לחיפה ולא לתת לאחי לרדת ביפו.

באונייה הזאת היו הרבה צעירים, שבאו בתור בחורי־ישיבה. את הסטודנטים האלה הוריד ד״ר דוסטרובסקי, מנהל הסוכנות דאז, בחיפה כולם ירדו, ואחי המסכן נשאר באונייה מתוך חוסר יכולת חוקית לרדת. ניגשתי לדוסטרובסקי וסיפרתי לו את הכל ותיארתי לפניו את הסכנה הצפוייה לאחי. אך כאשר ראה את תעודתי וחתימת מסרסה אמר בתדהמה: „רבונו של עולם, הלא מחפשים אותך, ומצבך בכי רע!״ הפצרתי בו שיעזור לי והאיש ניאות והפנה אותי לעו״ד מפורסם בחיפה, שפירא, לשעבר קצין גבוה במשטרה האנגלית. לאיש הזה היו מהלכים בשלטונות האנגליים וייתכן שיוכל לעזור לך — כך אמר לי גרינברג. מיד פניתי לשפירא, והוא ניגש לעבודה מתוך רגש של אחריות מירבית ומתוך חרדה אמיתית לגורלי. הוא נסע אתי לנמל ויעצני להיות במרחק מה ולא להסתכן. הפקיד האנגלי דרש מאחי ששולח הויזה יופיע בכבודו ובעצמו להשליש את הכסף. כמובן, שאסור היה לי להופיע. לפי בקשתי התייצב לייב דז׳יאלובסקי מדווארט עם הכסף והבטיח שתוך שבועיים גם אני אופיע במשרד עם הדרכון.

הושלשו השלושים לא״י, ולאחי ניתנה הרשות לרדת מהאונייה ולהישאר שבועיים בארץ. לצערי הרב לא הצלחתי יותר לעשות ואחרי המועד הזה נאלץ אחי לחזור לפולין, לוורטה, ובשואה נספה. סוף סוף נאלצתי גם אני, אחרי שבועיים להופיע לפני הפקיד האנגלי העוסק בעניינים אלה. כשראה את חתימתו של מסרסה אמר: „זה בסדר א. ק. — הוא ישנו!״. לקח את דרכוני ואחרי חקירה העביר ענייני לתל־אביב, בה גרתי, והפספורט נשאר בידי הפקיד. כל שבוע נאלצתי להתייצב במשטרה ביפו לחקירות. שם היו שני פקידים יהודיים, שחקרוני, כי הודעתי שאינני יודע אנגלית. שניהם איימו עלי, שאם לא אגיד את האמת יכניסוני לבית־הסוהר ועונש חמור מחכה לי. לפי מה שידידי הסבירו לי היה רצוי, שתיקי יעבור לירושלים, כי שם היו לי אנשים, שיכלו לעזור לי.

סוף סוף הצלחתי בזאת, ותיקי חזר לירושלים אחרי חצי שנה. הופעתי לפני בית־הדין הגבוה, וסניגורי היה שפירא. לפני זה נסעתי עם גרינברג לפקיד האנגלי הממונה על שני חוקרי. האנגלי היה טוב לב ואוהב כסף. הוא כתב לי באנגלית את הנוסח של קורות חיי, ואני למדתי הכל בעל פה. כמובן שלמדתי לספר את קורות חיי בעברית.

והרי תולדות חיי לפי ניסוחו של האנגלי:

עליתי ארצה כתייר עשיר. בתל־אביב הסתובבתי וחיפשתי אפשרות להסתדר. הספסרים בבית־קפה שור בפינת הרצל ליילינבלום בלבלו לגמרי את מוחי ואמרו לי

שבאלף לא״י לא אוכל הרבה לעשות בארץ, ויעצוני לפתוח מספרה".

הופעתי לפני השופט העליון עם שפירא. השופט קרא את תיקי ושאלני שאלות, וכשראה שהכל מתאים לכתוב שחררני והבטיחני שתוך שבועיים אקבל את פסק־הדין.

מרוב ההתאמצויות חליתי.

לבסוף קיבלתי את תעודת הזיהוי שלי עם ברכות שאצליח בכל מעשה־ידי והוכרתי כבעל הון. אבן כבדה נגולה מעל לבי. מתייר אומלל ונרדף הפכתי לאזרח כשר ובעל הון.

מה כואב לי הלב שלא יכולתי להציל את אחי!

יעקב ורייזל נוימן ובני משפחתם

שער רביעי

כי מדווארט תצא תורה

א. אסתרין

כי מדווארט תצא תורה...

אם כי דווארט היתה עיר קטנה, בכל זאת יצא לה שם בכל פולין, ואפילו מחוצה לה, שהיא עיר „מלאה תורה וחסד" ונתפרסמה הודות לגדולי התורה שהיו בה.

בימי המחלוקת הגדולה שבין החסידים והמתנגדים, במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה היה בדווארט זמן קצר הרב ר׳ משה מנחם הכהן (מוצאו של אשר כהן, התעשיין הגדול מלודז׳, הוא מהמשפחה הזאת), בשנים 1824—1826. הוא היה תלמידו של החוזה מלובלין ושל רבי שמחה בונים מפשיסחה. המתנגדים הציקו מאוד לר׳ משה מנחם הכהן, ולבסוף עזב את דווארט.

מספרים, כשהגיעו חסידי קוצק מדווארט אל רבם הקדוש ר׳ מנחם מנדל (1787—1859), שאלם: „מה שלומו של משה נחמיה שלי?"

אחריו בא לדווארט ר׳ יהודה לייביש רויטביין, ומדווארט עבר אחרי כן לגרויץ ולגר. בשנים 1851—1891 ישב על כס הרבנות ר׳ יוסף גרשון בן משה מדז׳יאלושין, מחבר הספר „תיקוני שבת", תלמידו של ר׳ מנדל מקוצק. נודע כאדמו"ר מדווארט.

זמן מסויים היה בדווארט גם ר׳ שאול משה זילברמן אב"ד של קהילת וירושוב. הוא היה חתנו של ר׳ מיכאל טונדובסקי מדווארט. אחרי החתונה ריכז סביבו מטובי הבחורים, חריפי־המוח ולמד אתם יומם ולילה. וכך קמה „ישיבה" בלתי רשמית, שהתפרסמה ברחבי פולין כ„ישיבת ר׳ שאול דווארטער". דווארט אז היתה עיר ואם בישראל, עיר מלאה חכמים, סופרים, חסידים ואנשי־מעשה. אחריו היה ראש הישיבה ר׳ יעקב יהודה קוז׳יול. ר׳ שאול משה זילברמן נפטר בתל־אביב בגיל תשעים בשנת 1939 (כ"ז בתמוז תרצ"ט). ספריו החשובים הם „דברי שאול" ו„פרדס שאול" (ראה „ספר וירושוב", עמ׳ 66).

בסוף המאה התשע עשרה ובהתחלת המאה העשרים התפרסמה דווארט הודות לרבה הגדול ר׳ מאיר דן פלוצקי זצ"ל ובנו הרב אלעזר יהודה ז"ל, שהיה עילוי גדול וחיבר ספרים. הוא נקטף בגיל שמונה־עשרה.

אחד מגדולי התורה בדווארט, היושב בירושלים עיר הקודש ומפאר את שמה של ישראל, ואשר היה שנים אחדות בדווארט הוא ר׳ מנחם מנדל כשר, חתנו של גביר העיר, ר׳ ברוך בנדיט פיירמן. בזמנו חי בדווארט הרב מנדל קופלד, תלמיד חכם, אשר חיבר את הספר „אש דת" על ל"ט מלאכות. גם גיסו של ר׳ מנחם מנדל כשר הרב מנדל ויישוגרודסקי ז"ל היה גדול בתורה וכתב הרבה חידושי תורה, שנדפסו במאסף „דגל התורה" בעריכתו של ר׳ מנחם מנדל כשר, שיצא לאור בשנת תר"פ. כן נתגדל בה המחבר של „אמבוהי דספרי" (המון עם מספרים), על „ספרי זוטא" (מדרש תנאים לספר במדבר) הגאון ר׳ יעקב יוסקוביץ זצ"ל.

רבה האחרון של דווארט היה הרב ר׳ אליהו לסקובסקי זצ"ל, אשר מת על קידוש השם כאחד מעשרת הרוגי מלכות בדווארט ב־כ"ח בניסן תש"ב הי"ד.

אליעזר אסתרין

ר' מאיר דן פלוצקי

קוטנה הייתה עיר ואם בגלות פולין, ובין היהודים המכובדים ביותר בה במאה התשע־עשרה היה ר' חיים יצחק פלוצקי, אחד מחסידיו המובהקים של האדמו"ר ר' חנוך הניך הכהן מאלכסנדר. רעייתו געלה הייתה אשה צדקת והתפרסמה בקוטנה בעסקנותה לטובת עניי קהילתה.

בשנת תרכ"ו (1866) נולד להם בן, שנקרא שמו בישראל מאיר דן. כשהיה בן שלוש שנים חלה הילד במחלה קשה, והרופאים אמרו נואש לחייו. אז נסע אביו ר' חיים אל רבו ר' חנוך הניך מאלכסנדר. הרבי ברכו ברפואה שלמה ואמר לו: „עוד יהיה לך נחת ממנו, כי יהיה לרב גדול בישראל".

כבר בילדותו ניכר היה שלגדולות נוצר והפליא את מלמדיו הראשונים וכל אלה שבאו אתו במגע בכשרונותיו, בחריפות שכלו, בהתמדתו ובמידותיו הטובות.

הרבה השפיע על הילד סבו ר' ישראל ז"ל, שהיה חכם וחסיד מופלג. הוא התעניין מאוד בנכדו המוכשר ולפני מותו שוחח אתו ארוכות וביקשו שיבטיח לו לשקוד על לימודיו.

הוריו עשו כמיטב יכולתם ושכרו עבור בנם היקר מלמדים הגונים ותלמידי־חכמים, שהצטיינו בתורה וביראת־שמיים ויכלו לשמש לו דוגמא אישית. ב„חמדת ישראל" חלק ב' מזכיר הגאון ר' מאיר דן לטובה אחד ממורי ילדותו ומכתירהו בתאור „אלוף נעורי". הוא למד אצלו בדוברא, כי אביו היה לבלר ביערות בפלך קאליש, ובתוקף עבודתו זו היה נאלץ להעתיק לעיתים את מקום מגוריו. על כן למד בילדותו בעיירות קוטנא, דוברא וסורק. הוא העריך מאוד את אמו וסיפר בספרו הנ"ל על מאמציה לחנכו ולגדלו לתורה ולמעשים טובים. היא מכרה את תכשיטיה למען המציא עבורו מלמדים תלמידי־חכמים. האם הנבונה ידעה, כי תמורת עדייה היא מגדלת עילוי וגדול בישראל, וכך גם מנעה מבעלה, עדין־הנפש, צער על אשר אין ביכולתו, עקב מצבו החומרי הקשה, לדאוג למלמדים מעולים עבור בנו.

בגיל תשע נשלח לקאליש לקנות תורה בישיבת הגאון ר' חיים אליעזר ואקס בעל „נפש חיה" והתחבב מאוד על רבו, שציפה לגדולות ממנו, ועד מהרה נודע בשם „העילוי מקוטנה". בשנתו האחת עשרה הפנה אותו רבו לחותנו הגאון המפורסם רבי יהושע'לה קוטנר. במכתבו אליו היללו ר' חיים אליעזר ואקס ושיבחו על מידותיו התרומיות, על תפיסתו הנפלאה, זכרונו הגאוני ועל שקידתו ללא גבול. ר' יהושע'לה קירבו גם כן מאוד. אחרי שנתיים נסע לסוכאטשוב ללמוד אצל הגאון ר' אברהם בעל „האבני נזר". לא היה לגמרי מן הדברים הקלים להיות סמוך אל שולחן הלימודים של „האבני נזר", שהיה בו מחריפות המוחין של חותנו, הרבי מקוצק, ומה עוד כשהמדובר בנער, סך הכל, בן שלוש עשרה. בעל „האבני

הרב הגאון ר׳ מאיר דן פלוצקי ז״ל

(תרכ״ו—תרפ״ח, 1866 –1928), רבה של דווארט בשנים 1891—1918

נזר" חיבבו מאוד והוקירו, ומעידה על כך הסכמתו על הספר „חמדת ישראל", בה מביע הנאתו על חיבור זה; „בראותי תלמידי מצליח בלימודו ויגע בתורה..." ומסיים בברכה „עלה והצלח בתורה ותעלה מעלה מעלה".

בבר־מצווה שלו אמר „פלפול" עצום, שעשה רושם כביר על כל השומעים. (פלפולו זה מובא במלואו בספר „חמדת ישראל").

בגיל חמש עשרה נשא אשה מעיר דווארט. דווארט היתה אז עיר מליאה חכמים וגדולי תורה. בחירת לבו היתה צירל בת ר' מרדכי, אחד מיקירי העיי־רה. אמא של צירל, שיינה רייזל היתה גם כן אשה בעלת מידות תרומיות. היא גדלה בבית דודה, ר' חיים אויערבאך אבד"ק לונטשיץ, והיתה לו כמו בת וטיפל בה כאב מסור. הוא השיאה, ולפני נישואיה בירכה „שיהא ביתה אכסנייה של תורה. ואומנם ברכתו זו נתקיימה, בניה נשאו בנות רבנים מפורסמים ב־סביבה. צירל, במיוחד, נתחבבה על הוריה, ר' מרדכי ושיינה רייזל, ועשו את כל המאמצים להשיאה לר' מאיר דן. הם העניקו לו כסף רב כנדונייה. ר' מאיר דן היה סמוך אל שולחן חותנו עשר שנים ושקד על לימודיו. הוא הע־ריך את הורי אשתו מאוד ובהקדמתו ל־ספרו „חמדת חיים" חלק א' כתב: „גם אמצא חובה לנפשי להזכיר לטובה ול־ברכה בראש ספרי את חותני היקר, הרבני, הצדיק והישר, הולך תמים ופועל צדק, אוהב תורה ולומדיה מוה"ר מרדכי ז"ל וחמותי היקרה הצדקת, מרת שיינה רייזל ע"ה, אשר החזיקו אותי על שול־חנם עשר שנים וכל מחסורי עליהם בכל עניינים, ואני יכולתי ללמוד וללמד עם תלמידים הגונים".

השנים האלה נחשבו בעיניו כיפות ביותר בחייו. הוא אז קשר קשרי ידי־דות עם חברים רבים, גדולי תורה ועם רבני הסביבה, וביחוד חיבה יתירה נו־דעה לו מהגאון ר' אביגדור יהודה אבד"ק קויל. גם הגאבד"ק דווארט הגה"צ ר' יוסף, בנו של הגה"צ ר' משה מדז'ילושין, בעל „משפט צדק" (על ספר תהילים) קירבו מאוד כמו שמספר על כך ר' מאיר דן בספ"ו „כלי חמדה" (פרשת וישלח), „שהיה לו אוהב כאב" ומינהו בתור מו"ץ בעיר כדי שיהיה קרוב אליו בביתו, וסמכו בחייו כממלא מקומו ברבנות.

בשנת תרנ"א (1891), אחרי פטירת האב"ד ר' יוסף זצ"ל נבחר ר' מאיר דן ע"י קהילת דווארט לכהן כרב אבד"ק.

בתור רב הרביץ תורה בקרב בני עדתו במלוא מרצו, אולם לא התעלם גם מכל הנעשה בעירו ובקרב עדתו. ול־דוגמה תשמש לנו עובדה זו:

פעם אחת, בחג השבועות, כשהלך להתפלל, ראה מודעות על הצגת המחזה בתיאטרון החובבים בשם „לבבות שבו־רים" (צעבראָכענע הערצער"). מיד הכריז שידרוש בבית־הכנסת בעניין ח־שוב מאוד מעיניינא דיומא. נושא הד־רוש יהיה „לבבות שבורים". כל בתי־הכנסת והשטיבלעך בדווארט נתרוקנו ממתפלליהם, שבאו לשמוע את דרשתו. הוא דיבר בהתלהבות ובלב שבור על

דבר הפריצות, שמשחקים בבתי התי־אטראות ואמר: „היום הוא ׳יומא דהי־לולא׳, זמן פטירתו של דוד מלך יש־ראל ע״ה, ויהיה לכם לב שבור!״

עקב השתדלותו ודרשתו זו נתבטלה ההצגה בתיאטרון. בנו של ר׳ מאיר דן ממשיך בהקדמתו ל„כלי חמדה״ חלק ו׳ בעמ׳ ג׳ „והרבה פעמים הלך לשם עם כמה תלמידי חכמים להשבית פריצות וקלות ראש״.

וקרה מקרה אחר, עליו מספר מר מיכאל שייניק יבל״א:

„היה זה במוצאי־שבת. הודענו בר־בים על עריכת נשף ריקודים, שהכנסתו תוקדש לטובת ארץ ישראל. האולם היה כבר מלא, והנה נפתחה הדלת והרב עם מלווה אחד הופיע ואמר: „הנה אני, שבוע טוב!״ הגשנו להם כסאות, וב־לבנו חרדנו לבאות. ידענו שמחכה לנו מערכה קשה. הרב אמר לנו ברורות, שריקודים מעורבים של בנים ובנות זה מעשה מכוער וגובל עם פריצות. הסברנו לו שהכנסת הנשף הזה מיועדת למטרה נשגבה — ארץ־ישראל. ידענו שהארץ יקרה לו מאוד, אבל הפעם גם הנימוק הזה לא הועיל. הוא ניגש אל המנגנים ואילצם לעזוב את האולם. הם צייתו לו, כי ידעו שבמקרים כגון אלה אינו יודע הרב פשרות, והם עלולים לסבול במובן החומרי בצורה קשה — ועזבו את האו־לם. לקחתי את היוזמה לידי. ביקשתי מידידי אברהם לייב פרוך, שישאיר לי את כינורו והתחלתי לנגן, והזוגות יצאו בירקודים. נגד מעשה זה היה גם הרב חסר אונים ובכעס עזב את האולם.

לעזרתי גייסתי עוד חבר יודע־נגן, את שאול זיידמן, ובילינו את הערב בנעי־מים.

ואף על פי כן, בהסתכלי כעת על המעשה, אני מגיע להרהורים מס:יימים...

ר׳ מאיר דן נראה כעת בעיני כענק הרוח, איש נפלא וגדול, אשר עשה רבות למען העם היהודי, והעיר דווארט, על כל שכבותיה, עד היום גאה בו״.

משעלה ר׳ מאיר דן על כס הרבנות בקהילת דווארט, ירד מעל שולחן חותנו והסתפק במשכורתו הדלה. הוא ויתר ביודעין על חלקו החוקי מקופת השחיטה העירונית וחי חיי צנע. מבלי להתחשב במצבו החומרי היה כל פרוטה יתירה מהכנסותיו מחלק לנצרכים. ביתו היה תמיד פתוח לכל נזקק, ומעולם לא השיב פני אדם, המבקש עזרה, ריקם.

„פעם אחת, בלמדו עם התלמידים, בא לפניו איזה אורח הגון. נכנס ר׳ מאיר דן עמו לחדר מיוחד ודיבר עמו מה שדיבר זמן מסויים. בחזרו לתלמידיו התחיל ללמוד ול„פלפל״, אולם תלמידיו הרגישו, שקרה משהו, וניכר כי לבו בל עמו. והנה הגיע הדואר. תמיד היה נוהג לעבור על מכתביו אחרי השיעור, בעת סעודת הצהריים. ובאותו יום, כשבא ה־דוור, לקח את המכתבים ובדקם היטב, והנה אורו עיניו. הוא מצא בין המכ־תבים מכתב עם 25 רובלים עבור בור־רות. (ר׳ מאיר דן היה ידוע ביושרו ובשכלו הבריא והחריף בכל פולין וגם מחוצה לה. לעיתים קרובות היו פונים אליו בעינייני בו־רות, ואחרי פסקי־הדין שלו לא היו מערע־ים, עד כדי כך היה

מקובל על הבריות) תיכף שלח שני
תלמידים לחפש את האורח, וכשנמצא
והובא לפניו, נתן לו את הכסף. או אז
ניגש לשיעור בכל התלהבותו, ואחרי
השיעור סיפר, כי האורח היה ידידו
מנוער ותלמיד חכם גדול, וכעת נמצא
במצב דחוק, ואף על פי כן שנתן לו
מיסַת נדבת־ידו לא היה מרוצה מעצמו,
כי הסכום לא נראה לו שיוכל להספיק
לו בשעת דחקו, וזה הטריד אותו עד
אשר הגיע תשלומו עבור הבוררות,
ונתן לו״. („כלי חמדה״ חלק ו׳ ע׳ ד׳.
תולדות חייו כתובים ע״י בניו).

התנאים החומריים, בהם חי הרג.
בדווא־ט, היו די קשים, ובכל זאת,
למרות ההצעות הקוסמות לעבור ללודז׳
לא התפתה. קרה, וחלה במחלה קשה
ומסוכנת. וכשקם מחוליו זה הודה ל־
אלוהים על רוב חסדיו שגמל עמו וכך
כתב: „אינני כדאי וראוי לגודל הח־
סדים, שעשה עמי השי״ת, ולא אמצא
לי זכות, זולת כי לא רציתי לברוח
מתוך הצרות, אשר היו לכולנו, והרגשתי
בלבבי, כי מחובתי, חובת הרב בעירו
להיות עמהם בצרה. כן עשיתי בתחילת
המלחמה בהיותי בדווארט. אהובי ומ־
יודעי, הגבירים הנכבדים לבית וינר
ובית ווידיסלאבסקי הפצירו בי לבוא
ללודז׳ וקבעו לי פרנסה, ואני לא רציתי
בשום אופן לזוז מעירי״.

וצרות לא חסרו לו. לא פעם היה
מופיע לשיעורו או לתפילה, כשהוא
שבור ורצוץ מן האסונות שבאו עליו.
עיניו נפוחות ואדומות מבכי, אולם ב־
סיימו את השיעור או את התפילה, היו
פניו לוהטים ומאירים, כולו אומר אמונה
ותקווה טובה, כי כל מה דעביד רחמנא
לטב עביד. בנו בכורו, ר׳ אליעזר יהודה
נחשב עוד בגיל רך לעילוי, אבל רק
שמונה עשרה שנה חי. מותו של הבן
היקר היה מהלומה קשה לרבי מאיר
דן ולרעיתו. הוא התאבל על מותו זמן
רב. בחייו הוא תלה בו הרבה תקוות,
ואף נעזר בו בהתקינו לדפוס את ספרו
הראשון „חמדת ישראל״, אליו סופחו
הרבה חידושים מחידושי בנו זה ב־
קונטרס מיוחד הנושא את השם „בית־
יהודה״. ר׳ מאיר דן איכשהו התאושש,
במצאו תנחומים בלימוד התורה ובעבו־
דתו הקדושה, אבל אשתו צירל לא פסקה
למרר בבכי, ואז אמר לה: הורו חז״ל;
כשם שמברכין על הטובה כך מברכין
על הרעה. מה המברך על הטובה
משוכנע שהטובה מגיעה לו והיא מנת
חלקו — כך המברך על הרעה צריך
לדעת, שהאסון בוודאי מגיע לו״.

גם שתי בנותיו, חנה גננדל ושרה,
מתו בדמי ימיהן והשאירו אחריהן יל־
דים רכים, יתומים ויתומות, שרבי מאיר
ורעייתו נאלצו לטפל בהם.

ונוסף לזאת היה ר׳ מאיר דן גם
בעצמו חולה וחלוש, ויש ואמרים, שה־
סרטן כירסם בו, ו־ק הודות לרצונו החזק
לשאת את יסוריו ולהמשיך בפעולתו
החשובה כמורה לתלמידי־חכמים וכמ־
חבר ספרי־קודש, החזיק מעמד.

בשנת תרס״ג (1903) יצא לאור
ספרו החשוב „חמדת ישראל״ חלק א׳
— חידושים על „ספר המשנה״ לרמב״ם
כהסכמת הרבה גאונים ורבני הדור.

ספרו זה הופיע במהדורות אחדות, והד־בר הזה מעיד על הצורך החיוני שראו בו תלמידי־החכמים דאז. ספרו זה מביא את רוב הדברים שלו ושל חבריו עוד משנות עלומיו וממה שהשמיע לתלמידיו בדווארט.

אחר כך הדפיס את יתר ספריו „כלי חמדה", שגם הם נתקבלו בשמחה על ידי העולם התורני.

עם כל עיסוקיו בהוראה ובכתיבה מצא גם זמן פנוי לענייני הכלל, ובשנת תרע"ב (1912) נסע לארץ ישראל בשלי־חות מטעם „אגודת ישראל" מפולין לע־שות סדרים ותיקונים בכולל, עניי ארץ־ישראל יוצאי פולין, שלפי תלונותיהם הבין שנעשה להם עוול. שליחות זאת היתה לפי החלטת כנס האדמו"רים וה־רבנים בווארשה. נתלוו אליו הרב שאול משה זילברמן, רבה של ויערשוב, והרב ר' חיים נפתלי זילברברג מווארשה. הם שהו בארץ חדשים אחדים והסדירו את העניינים, הרגיעו את הרוחות ותיקנו את הטעון תיקון.

בהיותו בארץ עסק גם כן בתורה וחידש חידושים רבים, שאחרי כן כינסם בספרו „כלי חמדה" ואמר: חביב לי מה שה־הרתי בארצנו הקדושה וכתבתי בחזרי מארץ הקודש...

הוא היה מלא התפעלות מחכמי ירו־שלים וכתב: „יש ביניהם תלמידי־חכמים מופלגים, ובקושי תמצא דוגמתם בגלות".

בשנת תרע"ח (1918) עזב ר' מאיר את דווארט והוכתר לרבה של אוסטרוב־מאזובייצק. „היום בו עזב הרב את עירנו נחרת עמוקות בזכרוננו. הרינק התמלא אנשים, נשים וטף מכל השכבות. מבטי כולנו היו מופנים לכיוון ביתו, שהיה ברינק (סמוך לבית קופלד). הרב ובני ביתו יצאו אל המרכבה, אשר נועדה לה־ביאם לתחנת ה־כבת.

רחש של יראת־כבוד עבר את הנו־כחים ,הרב עוזב...' המרכבה זזה וכל הקהל נהר אחריה ברגל קילומטרים אח־דים, כי קשתה הפרידה ככתוב: ,בזמן שהצדיק בעיר — הוא זיוה, הוא הדרה, יצא משם — פנה זיוה, פנה הדרה' (ברא־שית רבה ס"ח).

ראינו את עצמנו כמיותמים וכנזופים ובלבנו קינה חרטה: פנינה כזאת היתה בידינו ולא ידענו לשמור עליה כהוגן..." (מפי אחדים מיוצאי דווארט).

ולסיכום עשרים ושבע שנות כהונתו כרבה של דווארט יש לומר: היו אלה שנים חשובות לו ולקהילתו גם יחד. כאן יצר יצירה רוחנית חשובה, ומעידים על כך ספריו, שרובם חיבר בדווארט. הש־נים האלה היו, ללא ספק, שנים קשות, שנות מלחמת־העולם הראשונה, שנות מצוקה וסבל. ר' מאיר דן ידע לרכוש לו עמדה סמכותית בעירו הודות לאורח חייו הפשוט והצנוע. גם היהדות החילונית כיבדה את ר' מאיר דן, אם כי לא פעם הסתכסך עמה. על כל פנים היה ידוע לכל, שכל מה שעשה הרב, עשה מתוך דביקותו הרבה במסורת היהודית ומתוך רצון כן לחזק את יסודות היהדות. הוא היה תקיף בדעותיו, עשוי לבלי חת ולא נשא פנים לאף אחד. עם כל זאת היה חביב על כל היהודים בעיירה. היה טוב־לב ומוכן תמיד להושיט עזרה לכל נצרך.

במראהו החיצוני נראה כארי ברעמתו והיה מטיל פחד במבט ה־אשון על הבא אתו במגע, אולם אחרי כן היו מכירים בו איש לבבי ונוח לבריות. אישיותו הקו־רנת היתה משרה אוירה של יראת הרומ־מות על כל הבאים במחיצתו.

*

עם סיום מלחמת העולם הראשונה יצא בראש משלחת מטעם „האגודה" לאנ־גליה ולארצות־הברית. כמובן שהוא מילא את המשימות שהטיל על עצמו על הצד הטוב ביותר.

בארצות־הברית התחרו קהילות שו־נות בהצעותיהן הקוסמות להיות רבן. אך הוא סירב. וכשנשאל לסיבה הסביר:

„— במסכת ,אבות' מסופר על רבי יוסי בן קסמא, שפגע בו אדם אחד וה־ציע לו שידור במקומו ויתנו לו אלף־אלפים דינרי־זהב. אמר לו ר' יוסי:

„—אפילו אתה נותן לי כל כסף וזהב שבעולם איני דר, אלא במקום תורה".

לכאורה יש תמיהה בדבר: מנין לו לרבי יוסי, שאותו מקום אינו מקום תו־רה, עד כי ויתר בקלות על הון עתק? אלא — המשיך ר' מאיר דן בהסברו הנאה —

„—כל דבר חיוני בעולם שאין מצי־אות ויכולת להתקיים בלעדיו, כמו אוויר, מים או לחם, הריהו מצוי בזול או בחינם ממש, אחרת אין קיום לעולם. כאשר הלה הציע לרבי יוסי אלף־אלפים דינרי־זהב בעד תורתו, ראה בכך משום שהתורה אינה חיונית מאוויר הנשימה באותו מקום, אחרת לא היה מחיר התורה כה גבוה בעיניהם. אמר לנפשו: כל כסף וזהב שבעולם אינם שווים כערך אנשים שהתורה היא חיונית עבורם כאוויר ל־נשימה... („כלי חמדה" חלק ו' בהקדמת בניו).

בשנת תרפ"ב (1922), בוועידה האר־צית של אגו"י בווא־שה דרש ר' מאיר דן דרשה עצומה והירבה לדבר בעניין קדושת השבת, ודברים החוצבים להבות אש עשו רושם כל כך נלהב עד שברגע מסויים קמו כל הקהל הנכבד וצעקו: „שמע ישראל!" בהתלהבות רבה, ודרשתו זו יקרה בעיניו ומביאה בספרו „כלי חמדה" בפרשת „ניצבים".

בשנים הללו נעשה ליושב־ראש הועד הפועל של אגודת הרבנים בפולין, ואז עבד הרבה לטובת חיזוק הדת, ובפרט עמל בעינייני תקנת עגונות. והרי דבריו בנידון:

„התורה היתה בשמיים תשע מאות שבעים וארבעה דורות קודם לבריאת העולם. אולם ברגע שנמסרה לישראל, ניתנה להם כדי שיפתחו בה אפיקי־מחשבה ויפרשו אותה. כשרצה הקב"ה לתת את התורה לאומות העולם, ביקשה לתתה להם על מנת שיקיימו את המצוות הכתובות בה. לעומת זאת כשנתן את התורה לישראל נתנה על מנת שיראוה כרכושם שלהם. רכוש שיש לפתח אותו ולהרחיבו בלי הרף, כדי לשמור על טריותו ורעננותו וכדי שלא יאבד עליו כלח. אולם, יש גם לשמור עליו היטב לבל תשתנה צורתו הראשונית.

למסקנת הגמרא — ממשיך ר' מאיר דן — ניתנה התורה לישראל ב־ז' בסיוון,

ואם כן מן הראוי לשאול: מדוע אנו חוגגים את יום מתן־התורה ב־ו׳ בסיוון ולא ב־ז׳ בו? ללמדך, שהתורה מסורה לגדולי הדור. ואם כן — אם התורה היא בידינו — יש להעמיק חקר ולדלות מתוכה פנינים ומרגליות להאיר בהן נתי־בותיה, ועל ידי אור זה להביא אורה ושמחה בבתיהם של אלמנות, עגונות וע־גומות בישראל".

ר׳ מאיר דן הבין שעתיד העם ועתיד התנועה תלויים אך ורק בדור הצעיר. על כן החליט להקדיש לדור הצעיר את מיטב כוחותיו. עסקני תנועת „צעירי אגו־דת ישראל" (שהתארגנה אז בפולין) מצאו אוזן קשבת אצלו לבעיותיהם. לבו היה ער לבעיות הנוער. הוא הכיר את לבטיו ואת הסכנות הצפויות לו מן הרחוב החילוני. מסיבה זו נתן את ידו לכינון ספריות חרדיות לבני־נעורים, למרות שדעת גדולי־תורה רבים לא היתה נוחה מצעד זה, משום שסב״ו, כי זהו פתיון להתבטל מלימוד התורה, מבלי שיבחינו, כי חלק מכריע מן הנוער נמשך לקריאה בספרות־פיגול. גם הרבי מגור תמך ברע־יון זה ובאיגרת אל העסקנים הורה, כי בנוגע לבחירת הספרים, עליהם להתייעץ עם הגאון ר׳ מאיר דן. אגב להוראה זו היה נימוק נוסף: ר׳ מאיר דן, שמשחר ילדותו פיעפע בו הצמאון הפנימי לדעת הכול וללמוד כל דבר, היו נהירין לו גם שבילי ספרות, מבלי שהדבר יפגום כמלוא הנימה בתלמוד תורתו. הדחף העצום שבלבו לדעת הכול, דירבן אותו תכופות ל„מבצעים". ידענותו בדברי ימי ישראל ובקורות החסידות לא באה על סיפוקה. אחרי ששמע, כי הופיע בגרמנית ספרו של רבי אהרון מרקוס „חסידיזמוס", והוא מס״ו לכתבן שיתרגמו ליידיש עבורו במיוחד. (מפי רבי מנחם מנדל כשר. „בית יעקב" ניסן תשכ"ז מאת אהרן סורסקי).

בשנת תרפ"ו (1926) נסע בפעם השניה לארצות הברית בענייני ה„מתיב־תא" שבווארשה, וגם אז נתקבל בכבוד גדול ועורר אותם לחיזוק היהדות. בכלל בשנים האחרונות עמל וטרח הרבה למען המתיבתא, שנוסדה ע"י הרבי מגור בווארשה בשנת תרע"ט. ר׳ מאיר דן נבחר כאחד מחברי הנשיאות של המוסד, והוא שקד בכל כוחותיו על טיפוחו הרוחני. הוא החליט, אפילו, לוותר על כס הרבנות ולהקדיש את עיתותיו אך ורק לתורה. כדי לאפשר לו להתמסר לישיבה, ובהתחשב במצב בריאותו שכרו עבורו דירה מרווחת בווארשה ברחוב מאריאנסקה בקרבת המתיבתא. בשנת תרפ"ח חלה את חוליו, אשר ממנו כבר לא התרפא.

בספר „מגילת פולין" מסופר, כי סמוך לפטירתו עמד ליד מיטתו רופא מומחה, מגדולי הרופאים של פולין שאמר לו: „אם ישקיע הרב את כל מאווייו ב־עניין מסויים, וממנו יהנה הנאה מליאה, תעורר הנאה זו אצלו כוחות חדשים להילחם במחלה המסובכת ויתכן שיוכל להתגבר עליה". „לשמע הדברים האלה, התרגש ר׳ מאיר דן וקרא: יכול ויכול אני להתעמק בסוגייה חמורה בש"ס, ללבן עתה שאלה הלכתית קשה, ואם

אשקיע כל רוחי בזה ודאי אהנה הנאה רבה, אבוא לידי התחזקות, אבל זוהי לא התחזקות, כי אם התפארות, יהירות, גאווה עצמית, הנאה גופנית מדברי תורה — ומוטב לי למות מאשר להילכד בר־שת היצר..." („בית יעקב" ניסן תשכ"ז. אהרן סורסקי) ר' מאיר דן נפטר אור ליום ג' פרשת „צו" ו' בניסן תרפ"ח בווארשה. „חבל על דאבדין ולא מש־תכחין!" (סנהדרין קי"א).

כתריאל מוניין

הרב ר' אליהו לסקובסקי ז"ל

הרב אליהו לסקובסקי ז"ל נולד ב־1886. אביו ר' צבי לסקובסקי היה סוחר מכובד בגז'יבוב לנצ'יצקי. כבר בילדותו הצטיין בכשרונותיו הרבים, בזכרונו הנפלא ובשקידתו דרבה. הוא למד אצל הרבי מסוכאטשוב והיה ידידו של ר' דוד בורנשטיין, האחרון לשושלת שמלפני המלחמה. הרבי התייחס אל תלמידו באהבה וקיווה שבעתיד הקרוב יהיה לרב, שכל קהילה יהודית תוכל להתברך בו.

בשנת 1908, בהיותו בן 22, ישב כבר על כס הרבנות בטולצ'יקוב ואחר כך עבר לגלובנו.

מ־1920 היה רב בדווארט. הוא ידע יפה פולנית והיה מקובל גם על הפולנים ומכובד על ידי חברי העירייה. הוא ריכז סביבו חבורת בני נוער והורה להם תורה בבית־המדרש.

הוא התפלל בבית־הכנסת הגדול, אבל לעתים מזומנות ביקר גם ב„שטיבל" של חסידי גור כמו למשל בליל שמחת־תורה ל„אתה הוריתָ". בבית־הכנסת חיכו לו אז לבואו, ובדרכו מהשטיבל לבית־הכנסת, כשספר התורה בידו, היה מלווה קהל מתפללים רב. למחרת הלך לבית-המדרש.

בתקופת השואה לא רצה לעזוב את צאן מרעיתו בדווארט. הגרמנים התעללו בו בימים הראשונים לבואם, תפסוהו, גזזו את זקנו וישימוהו ללעג ולקלס. רבים מהיהודים ומהגויים הזדעזעו למראה ההתעללויות האלה. הרב קיבל הכל באהבה כראוי לצדיק אמיתי, וראה בכל הנעשה גזירה מהשמיים. הרב לא התייחס אל הגרמנים כאל רשות, שיש לקבל את חוקיה, מבחינת דינא דמלכותא דינא. ולמעשה נלחם בהם בצורה סבילה ובכל עת ובכל רגע היה מוכן למות על קידוש השם. הוא קיים מניין בביתו, אם כי המעשה הזה היה קשור בסכנת נפשות. הרב הבין את כוונות הגרמנים ועל כן היה סבור, שצריך לעשות הכל כדי לשמור על צלם האלוהים.

בזמן הוצאתם להורג של עשרת יהודי דווארט ב־כ"ח בניסן תש"ב היה הוא השלישי

בתור. לפני המוות אמר וידוי, ויש אומרים שאפילו נאם נאום קצר. הרבה אומנם לא שמענו מדבריו, אבל כל אחד, כנראה, הבין אותם לפי דרכו, אבל המכנה המשותף להבנת כולם היה, בערך, כזה: „גזירה היא מן השמים, את הכל צריך לקבל באהבה וסוף סוף יבוא גם יומו של עמלק זה, ועל עמנו לזכור ולא לשכוח!" אחריו נתלה בנו.

כמו כן היה לכולם ברור, שביקש שיביאוהו לקבורה כדת וכדין. היו לו ששה בנים ובת אחת. כולם היו למדנים ויראי־שמים. הבן הגדול היה חתנו של הרב פרומר, ראש ישיבת חכמי לובלין (קוז'לקובר רב). חתנו של הרב, חיים משה לוונטהאל נתפס בין הראשונים ונשלח למחנות פוזן. והרי אפיזודה מעניינת. במחנה פוזן סרבו אנשי דווארט, שרובם היו דתיים, לטעום מהאוכל שנתנו להם. ר' חיים משה הכריח את כולם לאכול. הוא הוכיח להם, שבמצב כזה הם מצווים דווקא לאכול הכל, כדי להישאר בחיים, כעת יש בידינו רק מצווה אחת שבאפשרותנו לקיימה, והיא „ונשמרתם לנפשותיכם!" — זוהי „עת לעשות לה' — על כן — הפרו תורתיך!".

רבי צבי (הירש) לסקובסקי היה מהתלמידים המצטיינים בישיבת חכמי לובלין. ירבים ציפו ממנו לגדולות. איש בעל מידות היה, ואני זוכרו מיחסו הטוב אל הצעירים בדווארט. בכל פעם שהיה בעיירתנו היה עוזר לצעירים בלימוד התורה והיה להם לחבר מסור.

אין כל ספק שהבנים היו ראויים לאביהם הגדול, אשר שימש להם דוגמא אישית בחייו הטהורים והקדושים.

נקטף עץ פרי רב ענפים ועתיר שרשים, יהי זכרם ברוך ואדוני יקם את דמם הנקי!

הרב לסקובסקי ובנו ז"ל בהתעלל בהם הנאצים
(צולם בזמנו ע"י הגרמנים)

אסתרין אליעזר

ר׳ מנחם מנדל כשר

ר׳ מנחם מנדל כשר נולד ב־1895. בשנים תרע״ג—תר״פ (1913—1920) גר בדווארט והיה סמוך על שולחן חותנו ר׳ ברוך בענדט פייערמן, אשר דאג לפרנסתו ביד רחבה.

ר׳ מנחם מנדל, שהפליא כבר אז את גדולי התורה בידיעותיו העמוקות ישב ולמד תורה יומם ולילה. הוא התחיל כבר אז לכתוב חידושי תורה שונים. אגב בגיל עשרים כבר הוסמך להוראה על ידי גדולי התורה בפולין. בשנים 1921—1923 ערך בווארשה את הירחון „דגל תורה״.

בשנת 1925 עלה ארצה וייסד, בשליחותו של האדמו״ר אברהם מרדכי אלטר מגור, את ישיבת „שפת אמת״ בירושלים ועמד בראשה שנתיים. הוא פעל הרבה ל„הגדיל תורה ולהאדירה״ כעסקן ציבורי דתי, אולם את רוב כוחו השקיע במשך עשרות שנים במפעל חייו, ספרי־כינוס, רבי היקף ובעלי אופי אנציקלופדי. הרבה בעצמו כתב והרבה מאד נכתב ובעריכתו.

ר׳ מנחם מנדל כשר הוא לא רק איש הספר, אבל גם איש המעש והוא יודע היטב שבלי בסיס חומרי לא ניתן ליצור גם גדולות בשדה הרוח. על כן ייסד ב־1953 בירושלים ובניו־יורק את המכון „תורה שלמה״.

והרי מפעלי הכינוס שלו:

1) חומש „תורה שלמה״ — אנציקלופדיה תלמודית־מדרשית, שבו נלקט החומר שבתורה שבע״פ, מדפוסים ומכתבי־יד, על כל פסוק שבתורה, עם הערות, ביאורים ומילואים. עד היום יצאו כ״ה כרכים לחומשים בראשית שמות (תרפ״ז—תש״ל) ובתוכניתו להוציא ל׳ כרכים.

והרי דברי הערכה של הגאון ר׳ מאיר דן רפאל פלאצקי, שהיה במשך תקופה ארוכה מרא דאתרא של דווארט ואחרי כן אבד״ק אסטרוב, זצ״ל:

„...יד״נ הרב הגאון איש האשכולות, צמ״ס, מלא וגדוש בכל מקצועות התורה, הוא אחד מיחידי סגולה במדינתנו ברוב גדולתו בתורה וכשרונותיו הנעלים ובעבודתו הפורייה על שדה התורה זה כמה שנים. עריכתו את „דגל התורה״ קנה לו שם טוב בספרות הרבנים, ובפרט עוסק כעת בספר נפלא לחבר תורה שבכתב עם תשב״עפ אשר ישתומם כל מתבונן בו על גודל החכמה והמלאכה, שיש בו וכאשר יזכהו השי״ת לגמור את הבניין הענקי הזה — יהיה אחד מהספרים היותר נפלאים ויקרים בספרותנו...״

רבים הם הגאונים, הרבנים וחכמי התורה אשר הביעו את דעתם על המפעל הזה וכדי למסור דברי הערכתם צריך חוברת מיוחדת להקדיש למטרה זו.

ולגיוון נביא גם דעתו של המלומד פרופ׳ ג׳ ז׳ זליקוויטש ב„טאגעבלאט״ נ.י.

„...׳תורה שלמה׳ זו עבודה ענקית הדורשת לא רק כשרון גאוני אלא גם עצבים

חזקים... זה יהיה אוצר שלם בשביל לומדי התורה והוגיה, שוחריה וחוקריה..."

על מפעל חייו זה הוענק לו פרס ישראל בספרות תורנית לשנת תשכ"ג.

2) "גמרא שלמה" — 9 הדפים הראשונים של מסכת "פסחים", עם חילופי נוסחאות מתוך כל כתבי־היד הידועים, ועם כל הראשונים המצויים על דפים אלו, עם הערות וביאורים, ע"י הרב ברוך נאה תש"ך בעריכתו של הרב כשר. זוהי ראשית נפלאה של תוכנית גראנדיוזית להוצאה מדעית של כל התלמוד ע"פ כל כתבי־היד.

3) "הגדה שלמה" — הגדה של פסח עם חילופי נוסחאות, הערות וביאורים, ולקט פרשני מובחר (תשכ"א) הגדה ארצישראלית.

4) "שרי האלף" — רשימת הספרים העבריים שמחבריהם חיו בשנות ד"א ר"ס— ה"א ר"ס (1400—1500), ערוכה ומסודרת ע"י ר' כשר בשיתוף עם י' מנדלבוים.

5) סדרה של מפרשים קדמונים על מסכת אבות — בינתיים הופיעו ששה ספרים.

בשנת 1956 גילה הרב כשר אוסף של כתבי יד מאת הרב יוסף רוזין, בעל "צפנת פענח", ולמטרת הכשרת החומר לדפוס הקים בשיתוף עם ישיבת "יצחק אלחנן" בניו־יורק את מכון "צפנת פענח", ועד 1972 יצאו 15 חוברות במסגרת זו. הרב כשר כתב גם את הספר "מפענח צפונות" כדי להבהיר את עיקרי שיטתו המיוחדת של הרב רוזין.

נוסף על כל אלה פירסם הרב כשר ספרים ומאמרים רבים על נושאים שונים ומגוונים כגון: הרמב"ם ובמכילתא דרשב"י — בירורים במקורותיו של הרמב"ם (תש"ג), בירורים בשאלת קו־התאריך, בקשר לבעיית פליטי־המלחמה היהודים ביאפאן; "קולה תור" — "התקופה הגדולה" — אוסף אנציקלופדי של כל החומר המצוי על אודות "דרכי הגאולה וסימניה" (תשכ"ט); מאמרים בהשוואת תפיסות ומושגים של המדע המודרני עם הרעיוני של חז"ל; מאמר גדול המוכיח את קדמות ספר הזוהר ועוד.

ב־1958 יסד את הקובץ השנתי "נועם", המוקדש כולו לבירורים הלכתיים של בעיות החיים המודרניים. עכשיו יצא הכרך הששה עשר.

על הספר "התקופה הגדולה" — "קול התור", פרקי גאולה מאת הגאון המקובל ר' הלל משקלוב זצ"ל, הוצאת מכון "תורה שלמה" ירושלים תשל"ב כתב יהושע בראנד ב"מעריב" מ־י"ז באב תשל"ב: "תיכף לאחר מלחמת ששת הימים אסף הרב כשר דבריהם של קדמונינו ושל אנשי דורנו וריכזם בספר זה "התקופה הגדולה" "ואחר קריאה הראשונה מתברר לקורא כי לא מקרים קרו כאן, אלא תוכנית שלמה שקדמונינו ראוה לפני מאות בשנים, ולא אנחנו כתבנו דפים אלה מדעתנו, אלא עזרנו לגילויים". "לאחר קריאת הספר הזה מתבהרים העניינים, הספקות מתיישבים והפחד מפני העתיד נעלם" *.

הרב כשר פעיל מאד ובמלוא מרצו וכושרו ממשיך במפעליו החשובים לדורנו ולדורות הבאים.

---

* לפי האנציקלופדיה העברית כרך כ' ע' 1093—1094.

ש ע ר ח מ י ש י

ב י ת א ב א

מאיר יהלום

בית־אבי

היינו עשר נפשות וגרנו בדירה דחוקה שהכילה חדר מגורים, מטבח וחנות. ואם כי הצפיפות בביתנו היתה גדולה, הרי גם השמחה שהיתה שרוייה שם היתה רבה; לאחיות היו באות חברות, אלי ולאחי — חברים, ואף על פי כן לא התאונן אף אחד ש„צר לו המקום", ואם הקורא יטיל ספק בדברים אלה ויגיד: „הייתכן כדבר הזה, שבצפיפות כזאת לא יהיה צר המקום?" הרי נשאר לי לענות, שאומנם הצדק עם הקורא, אבל הרבותא היא בזאת שאף אחד „לא התאונן!"

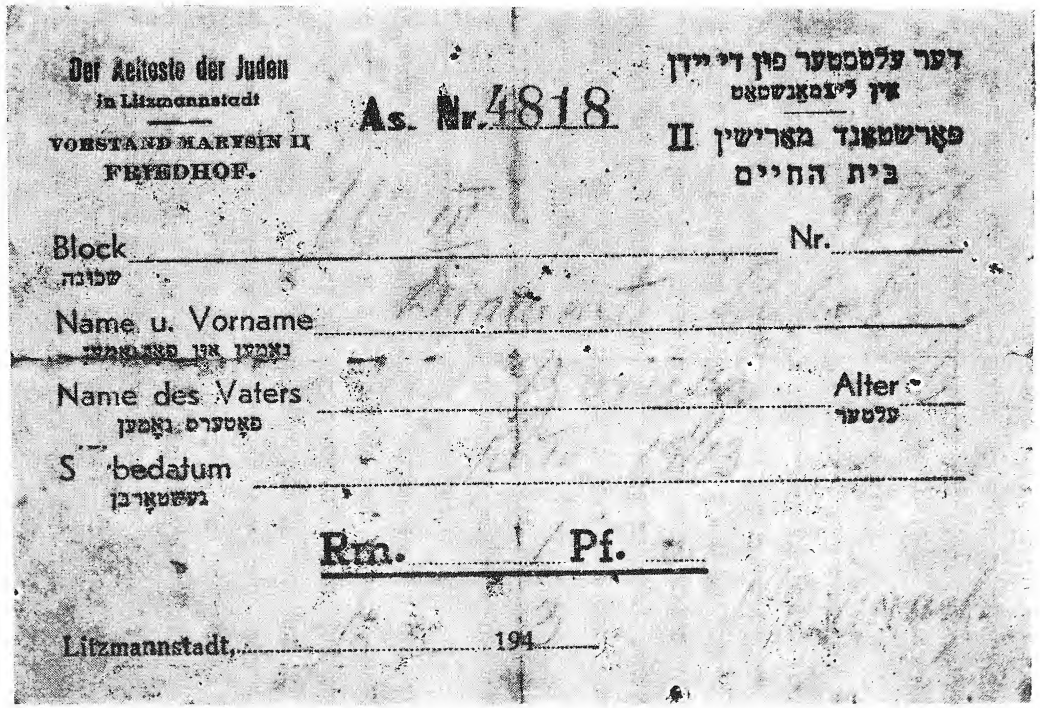
ביתנו היה בית „שומרי־מצוות"; אמי, איידל (מביתה ינקלביץ משיראדז) ז"ל היתה אשה צדקת וטובת־לב. הנה אני רואה אותה טרודה לעיפה בימי החנוכה בטיגון שומן אווזים לחג הפסח, ולא חו"ח לעצמה הכינה שומן זה, לה היתה כבר מזמן רשימת נצרכים, להם היא תצטרך לדאוג בבוא הזמן. ובהגיע ערב פסח קראתני אמא והטילה עלי את התפקיד להביא את המנות, שהיא כבר מראש הכינה, לפי הכתובת שאמרה לי, וביקשתני מיד לעשות את זאת בטוב טעם ובעדינות למען לא ייפגעו חס וחלילה נתמכיה. למנות אלה הוסיפה לי מצרכי מזון כהנה וכהנה באומרה, למי שאין שומן לפסח, לבטח חסרים לו גם מצרכים חיוניים אחרים.

אבי, ברוך ז"ל, היה יהודי אדוק, היה משכים קום בכל בוקר, בשעה חמש והולך להתפלל ל„אלכסנדר־שטיבל". את ילדיו גידל וחינך ברוח היהדות והמסורת. הבנים למדו ב„חדר" ואחרי כן בישיבות. הבנות למדו ב„בית־יעקב".

אבי התמסר מאד לענייני הצדקה ו„גמילות חסדים". הוא היה חבר ועד הקופה לגמילות חסד בדווארט, ולא הסתפק בטיפול בנצרכים באמצעות הקופה ועזר לנזקקים־לעזרה גם על דעת עצמו. היתה לו קופת־גמילות חסד שלו פרטית, ממנה נהנו הרבה יהודים. נזכר אני באותם הסוחרים הקטנים, שהיו מבקרים בבית אבא בכל התחלת שבוע כדי „לחטוף" מאבא „גמילות חסד", שתאפשר להם לקנות בלודז׳ הסחורה הדרושה למסחרם, ואחרי הירידים היו באים שמחים ומאושרים לאבי ומחזירים את ההלוואה, כדי שיוכלו עם התחלת השבוע הבא שוב לבוא ולהנות מהלוואה קטנה.

היו גם מקרים שהירידים היו דלים והסוחרים לא הרוויחו על סחורתם ואפילו הפסידו, או אז הרגיע אבי את „לקוחותיו", עודדם שביריד הבא לבטח יצליחו. אין להם מה להתבייש, הכל במזל תליא, ועליהם לבוא אליו והוא יעזור להם. השם יתברך ישלח ברכה בכל מעשה ידיהם והם יוכלו להחזיר את ה„גמילות חסד" בקלות. ואם חו"ח לא יצליחו, יחזירו לכשירחיב...

אף פעם לא ראיתי את אבי מתאונן, רוטן ושואף לעשירות. הוא היה מסתפק במה שהיה לו והיה שמח בחלקו. בבית לא הטיל את מרותו על בני ביתו, אם כי כולנו

Der Aelteste der Juden
in Litzmannstadt

VORSTAND MARYSIN II
FRIEDHOF.

As. Nr. 4818

דער עלטסטער פון די יידן
אין ליצמאנשטאט

פארשטאנד מארישין II
בית החיים

Block ______ Nr. ______
שכונה

Name u. Vorname ______
נאמען און פארנאמען

Name des Vaters ______ Alter ______
פאטערס נאמען עלטער

Sterbedatum ______
געשטארבן

Rm. ______ Pf. ______

Litzmannstadt, ______ 194__

אישור פטירה ללובה דיאמנט ז"ל מטעם ה,,יודנראט" בלודז'

כיבדנוהו ואהבנוהו. אינני נזכר שינזוף בי על פעילותי הציונית ועל צאתי להכשרה. ואנו, הילדים, שילמנו לו כגמולו והשתדלנו לא לצערו; כשהייתי בהכשרה בדוואַרט והיה עלי להביא מים, הלכתי אל ה„פלומפים" בלילה, שלא יראוני ב„קלקלתי" ויבואו לאבי ויגידו לו: „הנה, ר' ברוך, ראינו את בנך שואב מים!" אני, כמעט, בטוח, שבלבו היה אבי ציוני. הוא ידע „להתהלך" עם הדור הצעיר.

את רגע הפרידה מהורי, כשעליתי ארצה, לא אשכח לעולם. אבי היה נרגש מאוד, ברכני לדרך ודבריו האחרונים היו: „זכור, בני, הנך יהודי, ועליך להישאר יהודי, ויהיו התנאים אשר יהיו"! ודומני שאני מקיים את בקשת אבי ז"ל כמיטב יכולתי.

מאז לא הוספתי לראות את הורי עוד. רחל, רעייתי ואנוכי, קיווינו כל הזמן לראותם בארץ ולחיות אתם ביחד, אבל הגורל רצה אחרת.

הם ביחד עם אחותי איטה, בעלה זכריה ושני ילדיהם, עם אחי ישראל, עם אשתו לאה וילדיהם, עם אחי הצעיר מרדכי ועם שתי אחיותי הצעירות חוה ולובה, נספו בשואה.

נחרב בית חם ויקר, בית שעדיין אני ממשיך לראותו כמו שהוא על כל הנמצאים בו, על רהיטיו הצנועים ועל שתי התמונות התלויות על הקירות — אחת תמונתו של משה רבנו ושני הלוחות בידו, וממולה תמונתו של מנדלי מוכר ספרים, הכותב בציפורן האווז שבידו. שתי התמונות האלה, שאז לא כל כך שמתי לב לקיומן, היו, למעשה, הביטוי הנאמן ביותר לאווירה ששררה בביתנו; שמירה קפדנית על המסורת וביחד עם זאת הבנה עמוקה לשינויים הנעשים בתוך העם היהודי. וכעת, בימינו אלה, כשהחברה שלנו כולה חדורה התלבטויות שונות, יכול בית זה וכמוהו היו עוד, לשמש דוגמה ומופת איך ניתן לגשר בין השקפות עולם שונות, איך אפשר למצוא את שביל הזהב בין דעות שונות, ואיך אפשר ללכת בשביל זה בשקט ובבטחה.

הגורל האכזרי מנע מכם, הורי, אחי, אחיותי, וקרובי היקרים, להיות אתנו יחד במובן הגופני, אבל רוחכם כל הזמן אתנו. ואם יכולנו להתגבר על כל הקשיים, שעברו עלינו כאן בארץ במשך ארבעים שנות היותנו כאן, הרי את הכוח לעמידה זו שאבנו קודם כל מבית־אבא.

משפחת דיאמנט (הורי מאיר יהלום ומשפחתם)

יושבים מימין לשמאל: **גיסתו של מאיר לאה האב ברוך, האחות לובה, האם איידל, אחותו של מאיר איטה והילדה גולדה'לה. — כולם נספו בשואה**

אריה לייב נוימן

זכרונות מבית אבא

אבי יעקב ואמי רייזל (מביתה סקורופה), מדי היזכרי בהם, עומדים כחיים לפני, הם עם הבית, המשק וכל אשר להם.

משפחתנו נמנתה בין אותן המשפחות המעטות בדווארט, שעסקו בחקלאות. היה לנו משק חקלאי גדול, אדמה פרטית כשלושים מורגות, מחוץ לעיר. היתה חצר ענקית ובה בית־מגורים, אורוות, רפתות, גורן ולולים לתרנגולות, אוחים וברווזים. היו לנו 9 סוסים, עגלים ועשר פרות. את האדמה זיבלנו בזבל טבעי של סוסינו ופרותינו.

היינו אחד עשר ילדים בבית. ביתנו היה בית של שפע ואינני נזכר שאי פעם סבלנו ממחסור. ביתנו היה בית מרווח עם מרתף ענקי לקרח, ובחצר היו גם מחסנים שונים. בהזדמנויות שונות נסענו לטיול בעגלה רתומה לסוס אביר, אחי ואני אהבנו גם מדי פעם לרכב על סוס (אחרי כן על אופניים, שגם כן נחשבו כחידוש רב בדווארט).

סבי, אבי אבי, ר׳ מנחם נוימן ז״ל היה נדבן גדול והודות לו נעשו שיפורים ותיקונים בבית־הכנסת הגדול, ושמו היה רשום בעמוד „שיוויתי״. אבי ז״ל היה אגרונום מומחה וניהל את משקו בצורה מודרנית. במשקנו היו גידולי תבואה, ירקות כגון סלק, גזר, כרוב וכמובן תפוחי־אדמה. העסקנו אכרים פולניים, שעבדו אצלנו ברצון, כי שילמנו להם בעין יפה. היה לנו חצרן פולני, שהיה לו בית בחצרנו. היה זה משק מבוסס, שעבר לאבי מסבי בירושה ואבי הרחיבו, פיתחו והגדיל את ההכנסות ממנו.

אמי ז״ל היתה אשה טובה, אוהבת לתמוך בנצרכים וביום ששי היתה מחלקת לזקוקים תפוחי־אדמה, חלב ומצרכים אחרים. ביום ששי בבוקר היה אבי מכין לי חבילה ונותנה לי שאלך ואביאנה לרב. אבי הלך בדרכי סבי, היה גבאי בבית הכנסת, וכשהזדקן הלך בדרך זו אחי הבכור מאיר לוזר.

בגיל ארבע התחלתי ללמוד ב„חדר״ של הקאָלישער מלמד וממנו עברתי לפייביש המלמד ללמוד חומש. כמובן שהתחלת לימוד ה„חומש״ נחרתה בזכרוני בגלל המסיבה שערכו לכבוד המאורע החשוב הזה, ואחרי זמן מסויים עברתי ל„חדרו״ של שיעה לוזר ללמוד משנה וגמרא. והיות ואבי היה בידידות רבה עם הרב, היה הרב מזמינני תכופות לביתו לתהות על קנקני ולראות את מידת התקדמותי בלימודי הקודש (על פי רוב בשבתות). כשהתבגרתי למדתי גם בבית־הספר העממי, כמובן, פרט לשבתות וחגים.

מה שנוגע לעתידי, כמובן שאבא רצה שאלך בדרכיו ואהיה חקלאי, אבל הגורל רצה אחרת. אבי ניסה בכל הדרכים לחבב עלי את המקצוע הזה, אבל לא הצליח. וכשפעם, אחרי שהחזקתי בידי שעה קלה את וקיבלתי יבלות בידי, אמרתי בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, שאינני רוצה במקצוע זה. אבי ז״ל סבל מפורונקולוזה ולחץ דם גבוה והספר קינס, ששימש גם כחובש היה בא אלינו כל שבוע להרכיב לו כוסות־רוח ולהצמיד לו

עלוקות. החלוק הלבן של החובש קסם לי מאוד ולאט לאט התהדקו קשרי עם אברהם קינס ובניו. אבי, בשום אופן לא הסכים לבחירתי זו ולחברה זו, אבל אמי ואחיותי הבינו לרוחי והיו לי למליצי יושר לפני אבי עד שבסופו של דבר ניאות לבקשתי. וכך באחד לינואר 1922 התחלתי ללמוד אצל יעקב קינס סַפָּרוּת.

התפללתי אז עם אבי בשבתות ובחגים בבית־הכנסת הגדול, וכשנודע לרב לסקובסקי זצ״ל (שבא במקומו של הרב ר׳ מאיר דן פלוצקי), שהלכתי ללמוד ספרות, שוחח עם אבי ארוכות על הנושא הזה. כאב לו מאוד, שבן למשפחה כה מכובדת ירד כה פלאים ולומד ספרות, מקצוע שנחשב בימים ההם כמקצוע בלתי מכובד ולשפתחו רובצים חטאים רבים כגון גילוי ראש, עבודה בשבתות, קלות ראש וכו׳. אבל אבי לא הצליח לשנות את דעתי ומה גם שראיתי שלצדי עומדות אמי ואחיותי.

שלוש שנים למדתי אצל יעקב קינס מבלי שאקבל פרוטה ומבלי לשלם גם לו פרוטה, וכנהוג בימים ההם הייתי נאלץ כשולייה, כמתלמד, למלא כל מיני תפקידים, שלאו דווקא היו קשורים במישרין למקצוע, ובין היתר אפילו להביא מים מה„פלומפים״ (המשאבות שברינק). וכדי שלא לגרום צער לאבי, שבלאו הכי סבל דיו ממני, ושלא יראוני אנשי העיר בקלקלתי, הייתי מביא את המים בלילה.

התקדמתי יפה בלימוד המקצוע ולבסוף התחלתי גם לעבוד בתשלום — סימן מובהק להתקדמותי. אחרי כן השתלמתי אצל קרוב משפחה בסַפָּרוּת גברות והחלטתי לעבור לעבוד בלודז׳. כשנודע לאבי שבלודז׳ אני עובד גם בשבתות, קראני באופן דחוף הביתה ואמר לי: „אתן לך חדר למספרה בביתי ובלבד שלא תחלל את השבת״. בראותי שסירובי עלול לפגוע בבריאות אבי נעתרתי לבקשתו. וכך נשארתי בביתנו ועבדתי במקצועי עד 1931, שנת התגייסותי לצבא הפולני.

את אבי הערצתי על היושר שבו, דביקותו בעקרונותיו, על טוב לבו ולא התפלאתי כלל וכלל כשראיתי איך יהודים ופולנים כאחד מתייחסים אליו בכבוד.

והנני נזכר במאורע שנחרת עמוק בזכרוני. פעם במוצאי שבת, בליל סליחות חזרנו מבית־הכנסת בשעה מאוחרת בלילה. אבי ואני היינו בדיוק על יד חנותו של פנקוויטש (בחזיר־מארק) בדרך, שהוליכה לצ׳ילצה, שם היה בית־חרושת ענקי לסוכר, והנה התקרבו אלינו שני גויים יורק לישיצקי ולובריש השיכור, עושה חבלים (כל ילדיו היו עיוורים). הם ניגשו אלינו ורצו להרביץ באבי, אבל הוא לא נבהל מפניהם ונתן לו סטירה הגונה, וכשהכירו, שזה יעקב נוימן, עזבוהו והלכו להם לדרכם. למחרת, ביום ראשון בבוקר, באו שניהם לביתנו לבקש סליחה.

את אמי אהבתי אהבה שאינה ניתנת לתאר. אשה מכובדת, עקרת בית למופת, טובת לב, מוכנה לעזור לזולת, אבל במיוחד אהבתיה על שהבינה לרוח ילדיה ועמדה תמיד לצדם והיתה למליצת יושר עבורנו לפני אבינו, וכך חסכה ממנו התרגזויות, שעלולות היו להשפיע לרעה על לחץ הדם ומנעה סכסוכים ומריבות בבית.

בדווארט היו גם מכבי אש, אירגון מתנדבים, ואחי יוסף ויעקב קינס היו מהיהודים היחידים שהתנדבו והשתתפו באירגון זה.

השתדלתי להיות פעיל בחיים החברתיים. הייתי מעוניין שבדווארט תתקיים אגוד ספורטיבית „מכבי". נתקלנו בהרבה קשיים, כגון בעיית מגרש, כסף וכו'. פניתי לד"ר רוזמרין, יו"ר „מכבי" בלודז', ואם כי לא הצלחתי הרבה להשיג ממנו, הרי בסופו של דבר נשאו מאמצי ומאמצי חברי פרי וקמה נבחרת יהודית לכדורגל („מכבי").

הזכרתי לעיל שאהבתי לרכב על סוס ואחרי־כן על אופניים, ואהבתי זו לאופניים, כנראה קיבלתי מסיפורו של דודי, אחי אמי, זקן מופלג שנפטר בגיל 88. אהבתי לשמוע את סיפוריו מימים עברו, על החיים הפרימיטיביים, בהם חיו בני עיירתי, ושמחתי לראות את ההתקדמות שחלה מאז. והרי סיפורו:

„פעם נפוצה שמועה שבאחד הבקרים בקיץ בשעות המוקדמות יגיע לדווארט אדם על שני גלגלים ללא סוס. כל תושבי העיירה ללא יוצא מן הכלל יצאו מבתיהם אל השוק לראות פלא זה ואחרי כן עוד סיפרו אודותיו ימים רבים."

עברו שנים וממשפחתי הענפה נשארו מעטים וכדי לגמול אתם את החסד האחרון אזכירם בהזדמנות זו.

אמי רייזל נפטרה שלושה שבועות אחרי פרוץ המלחמה בסוף ספטמבר 1939 מרוב דאגה לשני בניה ששרתו בצבא הפולני.

אבי נפטר אחרי כן ב־ה' בשבט ת"ש. רבים קינאו בו על שזכה למות במיתה טבעית במיטתו וששינפלד, ראש החברא קדישא בדווארט הביא אותו לקבורת ישראל במו ידיו. לפי דבריו יצא דרך השער האחורי מביתנו והגיע ישר ללא בעיות ומכשולים לבית הקברות. כל המעשה הזה נחשב כנס ויהודי דווארט ראו בהורי צדיקים גדולים שזכו לזכות כזאת, למות מכובד.

אחי הבכור מאיר לוזר נפטר בארץ.

אחי מנדל נספה בדווארט ביחד עם אשתו שרה וילדיהם נטקה, היינוך, פסיה פרדל והיה צפורה.

אחותי צירל עם בעלה וולף נפרסטק עם שני בניהם שלמה ניסן ויוסף נספו יחד בשואה.

אחותי פייגה עם בעלה פייביש מאירוביץ (מעשרת ההרוגים) נספו בתקופת השואה. פייגה נספתה באושביץ.

אחותי פרל עם בעלה משה בייניש פרוך נספו עם בנם מוטוש בשואה.

אחי איצ'יה עם אשתו רייצה מאירוביץ ובנם אברמ'לה נספו בשואה. אחי זה עבד עם אבי במשק חותנתו ואחרי כן הצטרף למשפחת אשתו והיה סוחר בהמות וסוסים.

אחי פייביש מת במלחמת העולם הראשונה מטיפוס.

אחי יוסף נספה במלחמת העולם הראשונה בצבא הרוסי.

אחותי הנדל רבקה מתה מיתה טבעית. אחותי צפורה מתה בעודנה תינוקת.

יהי זכרם ברוך!

חנה אוזרוביץ

איך געדענק

שוין פיל יאָרן אַדורך און דאָך געדענק איך מיין אַלטע היים, מיינע עלטערן און פאַרשיידענע געשעענישן, ווי דאָס אַלץ וואָס איז פאַרביי, וואָלט געווען מיט אַ קורצער צייט צוריק.

מיר האָבן געוווינט אין דער שול־גאַס וויזאַווי די גרויסע שול. פון אונדזער שטוב אַרויסקוקנדיק האָט מען געזען אַם בעסטן ווי שבת און יום־טוב גייען די שבתדיקע און יום־טובדיקע יידן מיט זייערע זין אין שול דאַווענען. און אַז מ׳האָט געזען דעם רב ערב שבת גיין אין שול האָט מען שוין געוווסט אַז דער שבת אָדער דער יום־טוב הויבט זיך אָן. דאָס איז געווען אַ גאַס פון יידישקייט און אָט די דאָזיקע יידישקייט האָבן מיר אַריינגעזאַפּט מיט אונדזער גאַנצן וועזן.

מיט דער דאָזיקער יידישער אַטמאָספער איז אויך געווען אַדורכגעדרונגען אונדזער שטוב. ביי אונדז אין הויז האָט זיך געפונען די חברה „עין־יעקב" און פון צווייטן אַריינגאַנג איז געווען דאָס אַלעכסאַנדער־שטיבל.

יעדן אָוונט האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן יידן און מ׳האָט געלערנט „עין־יעקב". כ׳געדענק עד היום דעם געשמאַקן ניגון פון ר׳ שמעון הערשבערג, וועלכער איז געזעסן אייבנאָן און געזאָגט דעם שיעור אין „עין־יעקב" און אַרום אים זענען געזעסן די

פאַמיליע קלינובסקי

אברהם קלינובסקי, זיין פאָטער עוזר, די פרוי פון אברהם, — פרל.
זייערע טעכטער: שושנה אסתר און חנה. — זייערע זין: שלמה, ניסן און גודל

לערנער, צווישן זיי אויך מיין פאָטער אברהם קליגאָווסקי עליו השלום. שפּעטער האָט געלערנט מיט די יידן ר׳ הירש דיין. אין דעם צימער פון „חברת עין־יעקב״ האָט מען אויך געדאַוונט. אָבער נאָר שבת און יום־טוב. יום־כיפור האָט מען געדאַוונט אין שול, נאָר צו קריאת התורה איז מען געקומען צו אונדז. מיין פאָטער איז געווען זייער אַן אַרבייטזאַמער מענטש. ער האָט זיך מתפרנס געווען פון זיין מעלקעריי און מיר אַלע האָבן ווי ווייט מעגלעך אים געהאָלפן, און צו דער עלטער האָבן מיר אים שוין בכלל ניט געלאָזט אַרבעטן. ער איז געווען אַ קלוגער ייד, געשעצט און באַליבט דורך אַלע וועלכע זענען געווען מיט אים אין אַ געוויסן קאָנטאַקט.

אין די שרעקלעכע טעג פון דער נאַצישער אָקופּאַציע האָט זיך אַרויסגעוויזן זיין געזונטע לאָגיק. ער איז געווען זיכער אַז היטלער וועט באַקומען די מפּלה און האָט אונדז אַלע מאָל דערמוטיקט.

לאה קלינובסקי ז״ל חנה אוזרוביץ׳ס מוטער

כ׳געדענק עד היום דעם שרעקלעכן טאָג וואָס מ׳האָט אונדז פאַרזאַמלט כדי אַלע אַוועקצופירן פון דוואָרט, וועלכע איז אָנגעשלאָסן געוואָרן צום דייטשן געביט, אין דעם געביט פון „פּראָטעקטאָראַט״. שווער איז געווען יעדן איינעם אויפן האַרצן. מ׳האָט ליקווידירט געשעפטן, פּרנסות, פאַרקויפט האָב און גוטס פאַר בחצי־חינם. אין שטאָט איז געווען אַ גרויסע באַוועגונג. ס׳זענען אָנגעקומען פיל וועגענער, מאָבי־ליזירטע פויערים, אַוועקצופירן די יידן צו דער באַנסטאַציע אין שיעראַדז. כ׳געדענק ווי דער פאָטער איז אַריין אין שטוב און צו אונדז געזאָגט: קינדערלעך, גייט אַרויס

און זעט וואָס ס׳טוט זיך, דאָס איז אַ היסטאָרישער טאָג, און אַז גאָט וועט אונדז העלפן וועלן מיר האָבן וואָס צו דערציילן, כדי די וועלט זאָל וויסן. (ער איז געווען נאָך גענוג תמימותדיק, ער האָט נאָך געגלויבט אין דער וועלט!).

אָבער ס׳איז געשען אַ נס און מ׳האָט אַלע צוריקגעשיקט אַ היים. וואָס איז געווען די סיבה פון דער ענדערונג איז שווער צו וויסן, אָבער אין אונדזערע אויגן איז דאָס געווען אַ גרויסער וואונדער, וועלכער האָט אונדז צוגעגעבן פיל האָפנונג און מוט מיר זענען געווען גליקלעך אַז מיר קענען זיין צוזאַמען.

אָבער ניט לאַנג האָבן מיר זיך געקאָנט פרייען מיט דעם דאָזיקן נס. טאָגטעגלעך זענען אָנגעקומען נייע צרות. די שרעקלעכע ידיעות וואָס טוט זיך אַרום און אַרום האָבן אונדז פאַרביטערט ס׳לעבן.. מיר האָבן שוין געזעהן געוווּסט פון די שוואַרצע אויטאָס, וועלכע קומען, נעמען צו יידן און פירן זיי אַוועק אין אַ אומבאַקאַנטע ריכטונג, פון וועלכער מ׳קומט ניט מער צוריק, מ׳ווערט אין די אויטאָס פאַרגאַזעוועט. מיר האָבן פאַרשטאַנען אַז אונדזערע טעג זענען געציילטע און איבערהויפט האָט אונדז פאַרקוועטשט ס׳האַרץ צוקוקנדיק זיך צו עלטערע מענטשן און קינדער, ווייל זיי זענען דאָך געגאַנגען אויפן ערשטן פייער, זיי זענען דאָך געווען די ערשטע קרבנות. אויך אין די שווערע מאָמענטן האָט אונדז דער פאָטער געטרייסט און צוגעגעבן האָפנונג און מוט. „איר, קינדער, מוזט דאָס איבערלעבן, ס׳יידיש פאָלק וועט ניט אונטערגיין!”

אַזוי האָט מען געלעבט ביזן זומער 1942.

אין אַ שיינעם זומערטאָג האָט מען פלוצים דערהערט שרעקלעכע גוואַלדן „הערויס!” מיר אַלע האָבן זיך געמוזט שטעלן אויפן פּלאַץ, ווו ס׳איז אַמאָל געווען די שול. איך זאָג „אַ מאָל”, ווייל ס׳האָט זיך מיר אויסגעדוכט אַז ס׳איז שוין אַוועק אַן אייביקייט אָט פון יענע שיינע גוטע צייטן, ווען מיר זענען נאָך געווען מענטשן און מיר האָבן געהאַט אונדזער שיינע שול. די שול האָבן די באַנדיטן חרוב געמאַכט באַלד ביי זייער אַריינגאַנג אין שטאָט. ס׳זענען נאָר געבליבן די ווענט. קורץ נאָך דעם האָבן זיי מיט דינאַמיט די געבליבענע ווענט אויפגעריסן און דאַביי האָבן זיי זיך מיט דער אויפגאַבע גאַנץ לאַנג געאַמפּערט ווייל די ווענט זענען געווען זייער דיקע (לויט דעם דאַמאָלסדיקן סטיל פון בויען שולן) פון דעם דאָזיקן אויפרייס איז ענטשטאַנען אַזאַ היץ אַז די שויבן ביי אונדז אין שטוב זענען געוואָרן מאַט.

אַלזאָ, מיר זענען געשטאַנען אויפן פּלאַץ, ווי ס׳זאָגט זיך, אין געהאַקטע צרות. דאָס איז געווען אַ שרעקלעך בילד. און דאַן איז פאָרגעקומען די סעלעקציע. דאָס האָט געמאַכט אויף מיר אַ שרעקלעכן איינדרוק. כ׳האָב זיך נאָך דאַן ניט פאָרגעשטעלט אַז כ׳וועל נאָך אַדורכגיין אין מיין לעבן פיל סעלעקציעס. די עלטערע און קינדער האָט מען גענומען אין קירך („אין קערך”). אין דער גרופּע איז געווען אויך מיין פאָטער. פון אָנפאַנג האָב איך געמיינט אַז כ׳וועל זיין צוזאַמען מיטן פאָטער, און כ׳האָב זיך מיט דעם געטרייסט און אים צוגעגעבן מוט: „לאָמיר זיך כאָטש טרייסטן מיט דעם

וואָס פון אונדזער משפחה וועט דאָך עמיצער פאַרבלייבן. דיינע צוויי טעכטער (שושנה און צפורה) געפינען זיך אין ארץ ישראל און זיי וועלן מיט גאָט׳ס הילף בלייבן, זיי וועלן אונדז געדענקען און באַוויינען. ס׳זענען פאַראַן יידן אין נאָך אַ שווערערע לאַגע. אַלזאָ, טאַטע האַלט זיך!״ דאָן האָט מיר געזאָגט מיין פאָטער מיט טרערן אין די אויגן, און אויב כ׳האָב ניט קיין טעות זענען דאָס געווען די לעצטע ווערטער: „כ׳וואָלט אויך געוואָלט לעבן און דערלעבן עמלק׳ס מפלה!״ אין דעם מאָמענט האָב איך געזען ווי מ׳פירט מיין שוועסטער מרים, וועלכע האָט זיך אויסבאַהאַלטן אויפן בוידעם, און די מערדער האָבן זי געפונען און שרעקלעך געשלאָגן. אויך איר האָט מען אַריינגע־בראַכט אין „די קערך״.

יאָ, כ׳געדענק דאָס אַלץ, און כל זמן כ׳וועל לעבן וועל איך דאָס אַלץ געדענקען, אָבער וויכטיק איז אַז אויך אונדזערע קינדער ,און די דורות נאָך אונדז זאָלן דאָס וויסן!

דבורה נפרסטק ז״ל

אַ שוועסטערקינד פון שושנה קלינובסקי

בלומה זנדברג (הרצברג)

פון דער אַלטער היים

אַ לאַנגע צייט איז שוין אַריבער, און דאָך שווימען אַרויף פון צייט צו צייט זכרונות פון אַמאָליקע יאָרן, ווען איך בין נאָך געווען אַ קינד און שפּעטער אַ דערוואַקסענע ביי טאַטע־מאַמע אין דער אַלטער היים.

איך זע פאַר זיך ווי לעבעדיק די עלטערן, די שטוב, די פריינט און די באַקאַנטע פון אַ מאָל.

דער פאָטער, וואָלף שלום ז״ל, ווי כ׳געדענק אים פון די קינדער־יאָרן, איז געווען זייער אַ גוטער, איידעלער מענטש, שטענדיק גרייט צו העלפן יעדן וואָס האָט זיך געגויטיקט אין הילף.

ער אַליין איז ניט געווען קיין גביר (ער האָט געהאַנדלט מיט בהמות), אָבער ער האָט זיך געקאָנט אַן עצה געבן מיט פּרנסה. ער האָט געהאַט אייניקע גוטע, איבערגע־געבענע חברים, וועלכע האָבן אים שטענדיק געהאָלפן אין אַן עת צרה. דאָס זענען געווען לייזער שטענדעראָווסקי, ברוכ׳ל דיאַמאַנט, אהרן אשר, משה שיעראַצקי און אברהם יששכר בענעט.

ר׳ אהרן אשר, אַ טעקסטיל סוחר, אַ ייד, אַ גרויסער בעל תפילה, אַ גערער חסיד, וועלכער האָט זייער גערן געטאָן יידן טובות. מיר האָבן געהאַט אַ פערד און אַ וואָגן, און תמיד איז ער מיטגעפאָרן מיט מיין פאָטער איבער די דערפער פאַרקויפן סחורה. אויפן וועג האָט מען גאַנץ אינטערעסאַנט פאַרבראַכט די צייט, איבערהויפּט זומער, געזונגען חסידישע לידער און דערציילט פאַרשיידענע מעשה׳לעך וועגן „גוטע יידן״.

משה שיעראַצקי, טראָץ דעם וואָס ער איז געווען אַ גערער חסיד און מיין פאָטער אַן אַלכסנדר־חסיד, זענען זיי געווען גרויסע ידידים און ביי יעדער געלעגנהייט געווען צוזאַמען, געפירט אַ שיחת־חולין של תלמידי־חכמים, זיך אויסגערעדט ס׳האַרץ איינער פאַרן אַנדערן און געגנזייטיק זיך געהאָלפן.

יששכר בענעט, אויך אַ גרויסער חסיד, איז געווען אין פאַרגלייך מיט מיין פאָטער אַ רייכער מענטש. ער האָט געהאַט אַ שניט קראָם (געוועלב). ער איז געווען אַ פאַרגעשריטענער מענטש און אויך אַ כלל־טוער, אַ לאַווניק (אַ ראַטמאַן) אין דוואַרטער מאַגיסטראַט.

מיט די אַלע חברים האָט מיין פאָטער געגרינדעט אַ גמילות־חסד קאַסע צו העלפן אָרעמע לייט מיט קליינע הלוואות אָן פּראָצענט. מיין פאָטער איז געווען דער קאַסירער. ס׳איז אויך געווען אַ יידישער באַנק אין דוואַרט, וועלכער האָט זיך געפונען ביי דער אַלמנה צביה מרים זאַנאַבענד. דאָרט האָבן אויך אַמטירט די חברים פון דער פאַרוואַלטונג פון דער גמילות־חסד קאַסע — יששכר בענעט, משה שיעראַצקי און מיין פאָטער.

מיין פאָטער איז געווען אַ פאָרגעשריטענער מענטש, טראָץ דעם וואָס ער איז געווען מיטן גאַנצן האַרצן אַן איבערגעגעבענער אַלכסנדר חסיד. ער האָט שיין געשריבן פּויליש און רוסיש. מיין פאָטער האָט גאַנץ אָפט געדאַוונט פאַרן עמוד. ער איז געווען אַ גוטער בעל־תפילה, און זיינע דריי זין — גרשון ז״ל, שמואל לייב ז״ל, און זיי אויף לאַנגע יאָר אברהם — האָבן אים זייער גערן געהאָלפן אַלס „משוררים״. און ווען

זאב שלום הרצברג ז״ל
(דער פאָטער פון רוז׳קה סטריקובסקי, בלומה זנדברג, פרניה שר און אברהם הרצברג)

מיין פאָטער האָט זיך אַוועקגעשטעלט דאַוונען „כל־נדרי״ אָדער „מוסף״ אין די „ימים נוראים״ זענען אַלע זיינע קינדער און פריינט געגאַנגען אים הערן. דאַן איז ער געווען גליקלעך פון דעם כבוד וואָס זיינע קינדער און גוטע פריינט געבן אים אָפּ, און שיינט מיר אַז אויך זיי האָבן געהאַט פיל פאַרגניגן פון זיין זיסער און האַרציקער תפילה...

מיין פאָטער איז אויך געווען אַ גוטער בעל־תוקע. און ווען ער האָט געבלאָזט שופר האָט זיכער דער שטן ניט געהאַט קיין שום שליטה און השפעה.

אין „שמחת־תורה״ האָט מיין פאָטער געהאַט אַ „חזקה״ אויף „חתן בראשית״.

מיין מוטער אילה (פון דער היים בלאַכמאַן, געשטאַמט פון לאָדזש), איז געווען אַ גוטע נשמה. זי האָט אַלע אירע קינדער דערצויגן צו זיין געטרייע יידן און גוטע מענטשן. זי האָט אָפטמאָל פאַר אונדז איינגעחזרט איר באַליבטן געדאַנק: „אפילו אין אָרעמקייט דאַרף מען ניט עסן אַליין!״ זי איז אויך געווען אַ כלל־טוערין, אַ מיטגלידערין אין דער פאַרוואַלטונג פון „בית יעקב״.

אַלס קליין קינד האָב איך געלערנט צוזאַמען מיט מיין ברודער אברהמ׳לה ביים קאָלישער מלמד און שפּעטער, ווען כ׳בין שוין געוואָרן אַ ביסל גרעסער, האָב איך גע־לערנט אין „בית־יעקב״.

מיר האָבן געוווינט אין דער „מקווה־גאַס״, ניט ווייט פון רב לסקובסקי ז״ל און זיין איידעם ר׳ חיים משה.

אין יאָר 1934 זענען מיר אַריבער נאָך לאָדזש. דער עלטערער ברודער גרשון ז״ל

הינדה לאה הרצברג ז״ל

איז פאַרבליבן אין דוואַרט. אין דער צייט האָט שוין מיין פאָטער ניט געהאַנדלט, און די קינדער האָבן געזאָרגט פאַר דער פרנסה. אויך אין לאָדזש איז ער געווען אַ בעל־תפילה אין אַלעכסנדער־שטיבל. ער איז אומגעקומען מיט דעם גרעסטן טייל פון אונדזער משפחה אין דער שואה...

אין יאָר 1935 האָב איך זיך אומגעקערט קיין דוואַרט און חתונה געהאַט. די חתונה איז פאָרגעקומען אין לאָדזש. כ׳בין דאַן אַלט געווען 18 יאָר. מיין ערשטער מאַן, עליו השלום, איז געווען אריה לייב בערקענוואַלד. נאָך דער חתונה האָבן מיר געוווינט אין דער דאַברער־גאַס ביי משה שייניאַק, אָבער נאָכן טויט פון אריה לייב׳ס פאָטער, אברהם, (אין אַ קורצער צייט נאָך אונדזער חתונה) זענען מיר אַריבער צו דער שוויגער. אריה לייב האָט מיר דערציילט, אַז זיין פאָטער האָט ניט איינמאָל אויסגעדריקט זיין ווונש אַז ער זאָל זיין נאָך זיין טויט דער ראש פון דער משפחה, און צוליב דעם איז געווווּנשן אַז מ׳זאָל זיין צוזאַמען מיט זיין מוטער, און ער האָט מיך גלייכצייטיק פאַרזיכערט אַז כ׳וועל מיט איר זייער גוט קענען אויסקומען, ווייל זי איז אַ ווונדערבאַרע פרוי.

שרה הרצברג ז״ל

כ׳האָב מיט מיין שוויגער חנה מרים גיך געפונען אַ געמיינזאַמע שפּראַך, אַזוי ווי מיין מאַן האָט מיר געזאָגט, און זי האָט זיך צו מיר באַצויגן ווי צו אַן אייגענע טאָכטער. כ׳האָב איר צוליב געטון און אָנגעטון אַ שייטל שבת און יום טוב, ווען מיר זענען גע־גאַנגען אין שול אַריין.

כ׳האָב זיך געפילט זייער גוט ביי מיין שוויגער. אַזוי ווי כ׳בין געווען די יינגסטע אין שטוב, האָט זיך מיר ניט איין מאָל געדוכט אַז מ׳באַציט זיך צו מיר ווי צו אַ מיזיניצע.

און ס׳איז גאָר קיין ווונדער אַז כ׳האָב זיך אַזוי גוט געפילט, ווייל דאָס איז געווען זייער אַ גוטע משפחה. אין דער פרייער צייט האָב איך זייער גערן זיך צוגעהערט צו

די געשיכטעס און מעשה'לעך, וועלכע מיין מאַנ'ס זיידע ר' שלמה אהרן האָט ליב געהאַט צו דערציילן. ער איז דאַן געווען אַ זקן מופלג. טראָץ דעם וואָס ער האָט געהאַט זייער אַ רייכע טאָכטער, בערקאָוויטש, האָט ער באַשלאָסן צו זיין ביי זיין שנור חנה מרים. ער איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון 99 יאָר. כ'געדענק נאָך ווי היינט, ווי די שוויגער האָט מיך אויפגענומען. זי האָט מיר דאַן געזאָגט: „זעסט מיין קינד, דאָס איז מיין שווער. איך וווין שוין מיט אים 40 יאָר. ער זאָגט מיר שטענדיק ,דו ביסט אַ מלאך', כ'פאַרהאָף אַז דו וועסט זיין דער צווייטער מלאך!"

מיין שווער, עליו השלום, האָט געהאַט אַ מענער־קאָנפעקציע געשעפט. און נאָכן שווער'ס טויט האָט מיין מאַן אָנגעפירט מיטן געשעפט.

די שוויגער איז ווירקלעך געווען זייער אַ גוטע און קלוגע פרוי, און זי האָט געפירט די שטוב מיט אַן אָפענער האַנט. אָפטמאָל האָט זי געזאָגט: „וואָס מיר געבן, געבן מיר ניט אונדזערס, מיר געבן פון גאָט, און גאָט וועט אונדז צוריק געבן!"

חנה הרצברג ז"ל

דער אַכזריותדיקער שונא האָט גלייך מיט זיין אָנקומען צעשטערט אונדזער אַלטע היים און פאַרפּייניצטערט אונדז ס'לעבן; פאַרטריבן פון די וווינונגען, געמאַכט פון אונדז פאַרהונגערטע שקלאַפן, און מיר אַלע זענען געווען געגליכן צו פאַרמשפטע צו טויט־שטראָף, וועלכע דערוואַרטן יעדע מינוט דאָס אויספירן פונעם אורטייל.

ערשט דאָ, אין אונדזער נייער היים, זענען מיר אימשטאַנד, פון צייט צו צייט, זיך פאַרטיפן אין די אַמאָליקע צייטן, און דערמאָנען צום גוטן אונדזער אַמאָליקע אַלטע היים, וועלכע האָט אונדז דערצויגן אַלס יידן און מענטשן.

און איר, אַלע מיינע טייערע, וועלכע איר זייט ליידער ניט מיט אונדז, וועט פאַר־בלייבן אין אונדזער האַרץ און אין אונדזער זכרון אויף אייביק.

שלזינגר (כהן) מרים רייזל

ר׳ מנדל זאַנדבערג
און זיין פרוי לובה

ר׳ מנדל זאַנדבערג און זיין פרוי לובה זענען געווען מיינע עלטערנס שותפים אין געשעפט און זענען גלייכצייטיק געווען אויך שכנים. אַזוי אַרום האָבן זיי זיך מיר גוט איינגעקריצט אין זכרון.

אַ מוסטערהאַפטע אידישע שטוב, אָפן שטענדיק פאַר געסט און אָרעמעלייט. יעדער, וואָס איז אַריין אַ הונגעריקער האָט באַקומען אַ וואַרעם ביסל עסן, און נישט איינער האָט זיך מיט דעם מחיה געווען.

איך געדענק אַלס מיידל 10־12 יאָר אַלט האָט מען מיך שוין מזכה געווען מיט מצוות. מען האָט מיט מיר געשיקט „יאַכלעך" פאַר אַלטע און קראַנקע. עס האָט געקאָנט זיין ווי קאַלט און איך האָב זיך נישט אָפּגעשראָקן פון גיין און אויספירן די וויכטיקסטע שליחות. איך בין געווען אָנגעטאָן וואַרעם און בין געווען גליקלעך וואָס די זאַנדבערגס פאַרטרויען מיר אָן אַזאַ מצוה. די שמחה פון די אַלטע און קראַנקע, וועלכע האָבן באַקומען דאָס וואַרעמס איז ניט צו באַשרייבן.

ר׳ מנדל אַליין איז געווען זייער אַ קלוגער מענטש, געווען זייער באַליבט ביי קינדער און זייער אָנגענומען ביי דערוואַקסענע. מיר, קינדער האָבן געקאָנט זיצן מיט אים שעהן און צוהערן זיך צו זיינע מעשיות, וועלכע ער האָט דערציילט מיט אַ גרויסן טאַלאַנט. אין שטוב ביי דער משפחה זאַנדבערג איז געווען שטענדיק פריילעך. מענטשן זענען געקומען, ווער נאָך אַן עצה און ווער נאָך אַ טובה. און יעדער איז געוואָרן אויפגענומען מיט פיל האַרץ און פרייד. אין שטוב איז געשטאַנען אַ לאַנגער טיש עס זאָל זיין גענוג פּלאַץ פאַר יעדן.

ר׳ מנדל׳ס שטוב האָט זיך געפירט לויטן געדאַנק פון ר׳ יוסי, יוחנן׳ס זון פון ירושלים: „זאָל זיין דיין שטוב ברייט אָפן, און זאָלן אָרעמעלייט זיך פילן ביי דיר ווי זיי וואָלטן געווען דיינע בני בית"! (יוסי בן יוחנן איש ירושלים אומר: יהי ביתך פתוח לרוחה, ויהיו עניים בני־ביתך!" פרקי אבות א־5).

מרים רייזל כהן (שלזינגר)

ר׳ מיכאל זלמן הכהן

(דערינערונגען פון מיין געבורטס־שטעטל וואַרטה — אידיש דוואָרט)

אייגנטלעך האָב איך געדאַרפט אָנהייבן מיינע זכרונות פון מיין טייערן פאָטער ז״ל, יעקב שמחה כהן, וועלכן איך האָב פאַרלאָזט מיט דער גאַנצער משפחה אין יאָר 1933 און מער נישט געזען. איך וועל אים קיינמאָל נישט פאַרגעסן, ער איז פאַרהייליקט אין מיין האַרצן נישט נאָר ווי אַ גוטער פאָטער, נאָר אויך ווי אַ מענטש מיט אַלע גוטע מעלות, אַן איידלמאַן, מיט געפיל און גוט־האַרץ, וואָס איז פעאיק געווען אָוועקצוגעבן אַלצדינג, וואָס ער פאַרמאָגט בכדי צו העלפן אַנדערע און איז געווען פיל ענלעך צו זיין פאָטער, מיין גרויסן זיידע ר׳ מיכאל זלמן הכהן ז״ל.

ר׳ מיכאל זלמן הכהן איז געווען אַן איד אַ תלמיד חכם, יומם ולילה געזעסן און געלערנט און גאַנץ ווייניק גענאָסן פון עולם הזה. מיטן גאַנצן האַרצן איז ער געווען אַריינגעטאָן אין העלפן נויטבאַדערפטיקע. די מיטלען צו העלפן האָט ער נישט געזוכט ביי פרעמדע. די הילף האָט ער געגעבן פון זיין אייגן טאַש, אָדער בעסער געזאָגט, פון דער באָבעס קעשענע.

די באָבע מיינע הענדל־ראַצע ע״ה איז געווען די אשת־חיל, זי איז געווען די סוחרטע און די פרנסה געבערין.

דער טאָג ביים זיידן האָט זיך אָנגעהויבן אַרום 5 אַזייגער סיי זומער סיי ווינטער. זיין זיסער קול ביים לערנען אין בוידעם־שטיבל אין דער פרימאָרגנשטילקייט האָט געהאַט אַ מאָדנעם צויבער, און נישט איינעם, וואָס האָט אים געהערט, האָט אָנגענומען אַ הייליקער ציטער. דאָס גאַנצע שטיבל איז געווען פול מיט ספרים. דאָס לערנען מיטן דאַוונען האָט זיך געצויגן, אַן ערך, ביז 12 אַזייגער. דעמלט האָט ער געטרונקען אַ גלאָז טיי און צוגעביסן אַ קיכל, וואָס די באָבע האָט געבאַקן פרייטיק אויף אַ גאַנצע וואָך. נאָכער איז ער געוואָרן אַ סוחר. ער האָט פאַרטראָטן די באָבען אין סקלאַד ביים פאַר־קויפן האָלץ און קוילן אויפן קילאָ. די באָבע האָט אין דער צייט פאַרנומען זיך מיט שטוב־ווירטשאַפט; אָפּקאָכן אַ ביסל מיטאָג און צובעטן די בעטן.

די צייט, וואָס די באָבע איז געווען פאַרנומען אין שטוב, האָט דער זיידע אויס־גענוצט פאַר זיינע „געשעפטן״. ער האָט פאַרקויפט, אָבער קיין געלט האָט די באָבע נישט געזען. „אַ ווו איז די סחורה און אַ ווו איז דאָס געלט?״ פלעגט די באָבע פרעגן דעם זיידן. דער זיידע האָט געשוויגן. ער האָט געוווּסט, דאָס איר כעס וועט באַלד פאַראיבערגיין, און זיינע פרייטיקדיקע עניינים וועלן דערליידיקט ווערן לויט זיין ווילן.

פרייטיק האָט ער נישט געלערנט און געקירצט דעם דאַוונען. פאַרטאָג איז ער געלאָפן צום קצב און צום בעקער, געקויפט חלות און פלייש פאַר זיינע באַדערפטיקע און באַזאָרגט זיי אויף שבת. ער האָט דאָס אַלץ געמאַכט שטיל און באַשיידן. די פראַ־

דוקטן האָט ער אַרײַנגעשטעלט בײַ זײַנע אָרעמעלײַט אין פּאָדער־צימער און קײנער האָט נישט געוווּסט װער האָט דאָס געבראַכט. אַחוץ דעם האָט ער פּרײַטיק צעטײלט די מערהײַט סחורה אָן געלט און צעשיקט קױשלעך קױלן אין אָרעמע שטיבער. געהײסן האָט עס דאָס ער שיקט שפּענער מיט קױלן־אָפּפאַל. די קױשלעך זענען געװען צוגע־דעקט פון אױבן מיט שפּענער, און אונטן איז געװען האָלץ און קױלן, עס זאָל זײַן ברענשטאָף פאַר זײַנע אָרעמע צו קאָכן און צו באַהײצן.

דאָס אַלץ איז, פאַרשטענדלעך, געװען אױפן חשבון פון באָבע־זײדע באַשײדענע הכנסות. מען האָט אַלײן געלעבט אין דחקות, און אַלעמאָל האָט ער געגעבן אַסך מער װי ער האָט געקאָנט.

זײַן ליבע צו ארץ־ישראל איז געװען נישט צו באַשרײַבן און די קרן קײמת פּושקע האָט ער געהיטן אָנצופילן בײַ יעדער געלעגנהײט און אין די שװערסטע צײַטן האָט ער נישט געמינערט זײַנע תרומות און האָט געהיטן די דאָזיקע מצװה אַזױ װי דאָס זאָגן „מודה אני”. זײַן גאַנצן לעבן האָט ער געשטרעבט צו עולה זײַן קײן ארץ ישראל און אַרבעטן אין פּרדס. אָבער לײדער. די טראַגישע מלחמה האָט געמאַכט אַ סוף צו זײַנע זיסע חלומות.

פאַמיליע כהן:

די ערשטע שורה זיצן פון רעכטס צו לינקס: **די מוטער שרה שפרה שרמן, דער פאָטער יעקב שמחה כהן, דער זײדע מיכאל שלמה כהן, די באָבע הנדל חיצה, בנימין כהן מיכאל׳ס זון און זײַן פרוי**

קינדער — זיצן: **הינדה, משה שמואל, מחלה, רבקה**

דריטע שורה אויבן: **חיה, משה כהנ׳ס פרוי, ליפצ׳יה, אברהם ישראל, מרים, אברהם כהן, ביילה, מלכה**

ציַיטונגען, ספּעציעל, האָט ער נישט געלעזן, אָבער ווען מען האָט אים געזאָגט אַז עס שרײַבט זיך דאָרט וועגן ארץ־ישראל, האָט ער גלײַך געמוזט דאָס אַליין איבערלעזן.

אַ לאַנגע צײַט איז ער געווען מורשה פון קרן הקיימת אין שטעטל. און ווען פרומע אידן האָבן אים געפרעגט, ווי אַזוי, קומט ער אַזאַ פרומער איד צו זײַן אַ „מזרחי" און אַזוי האַלטן פון ארץ ישראל, אין דער צײַט, וואָס מען לעבט דאָרט אין די קיבוצים און קבוצות אַזאַ פרײַ לעבן און מען עסט טריפות, מען איז מחלל שבת בפרהסיה, און מען עסט פלייש אָן שחיטה א. א. וו., האָט ער זיי שטיל געענטפערט; „טײַערע אידן, איר זאָלט וויסן דעם כלל: דאָרט וווּ עס איז דאָ אַ סך קדושה, איז אויך דאָ טומאָה". מיר מוזן פאָרן אַרבעטן אין אונזער אייגן לאַנד, און נאַכער וועלן מיר קענען אײַנפירן אידישקייט.

אַזאַ איז געווען מײַן זיידע. איך האָב אים יעדעס יאָר געשיקט אַן אתרוג, און ער האָט זיך מיט אים שטאַרק געפרייט, וואָס ער האָט די זכיה צו בענטשן איבער אַן אתרוג פון ארץ ישראל, וואָס זײַן אייניקל שיקט אים.

ער האָט זוכה געווען צו שטאַרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט אין מערץ 1942 און געבראַכט געוואָרן צו קבורת ישראל. זײַן ווונטש פאַרן טויט איז געווען, מען זאָל אים מיטגעבן אין קבר זײַן ש"ס. ער האָט געפילט, דאָס די נאַציס י"ש וועלן מחלל זײַן די הייליקע ספרים.

געלעבט ווי אַ צדיק און גשטאָרבן ווי אַ צדיק!

מלכה אימבר (כהן)

ר' מיכאל זלמן הכהן

פיל פיל יאָרן זענען שוין אַריבער, און דאָך נישט איינמאָל דערמאָנט מען זיך פון דער אַלטער היים.

דעם הויפּטאָרט אין די אַלע דערינערונגען פאַרנעמט מײַן זיידע, ר' מיכאל זלמן הכהן, אַ טיפּ, ווי אויסגעהאַקט פון גראַניט מיט זײַן אָריגינעלן אַרט לעבן און אויפפירונג.

רײדנדיק וועגן זיידן, זע איך פאַר זיך אַ מענטשן, וואָס זיצט שטענדיק און לערנט און אינטערעסירט זיך גאַנץ ווייניק מיט געשעפטן און פרנסה, לאָזנדיק דאָס איבער זײַן אשת חיל, וועלכע האָט געצויגן די חיונה פון פאַרקויפן האָלץ און קוילן אויפן וואָג אין איר באַשיידענעם סקלאַד.

מיט דרײַ זאַכן האָט זיך פאַרנומען דער זיידע ע"ה; תורה, צדקה און קרן קיימת. איך דערמאָן מיך אין די דאָזיקע בילדער, ווי זיי וואָלטן געשטאַנען לעבעדיקערהייט

איצט פאַר מיינע אויגן. איך בין אַ קליין מיידל. יעדן פרײטיק האָט מיר דער זיידע מזכה געווען מיט דער מצוה צו טראָגן שיסלען מיט קוילן און האָלץ צו זיינע אָרעמע קליענטן. נישט איינמאָל איז מיר געווען שווער זיי צו שלעפּן, אָבער אויך איך האָב באַקומען ליב די דאָזיקע מצוה. אויבן אין שיסל זענען געווען אַ ביסל שפּענער, האָלץ־אָפּפאַלעכץ, כדי די באָבע זאָל מיינען אַז ער גיט אַוועק נאָר אַזאַ סחורה, וואָס קיינער וועט שוין נישט קויפן. דערצו האָב איך אויך באַקומען אַ ביסל געלט איינגעפּאַקט אין פּאַפּיר.

אויך פרעמדע מענטשן האָבן מיר דערציילט אַז ער פלעגט איינקויפן דאָנערשטיק ביינאַכט פּראָדוקטן און גאַנץ פרי פרייטיק, ווען אַלע זענען נאָך געשלאָפן, איז ער אַרומגעגאַנגען איבער די הייזער פון זיינע אָרעמעלייט און אַוועקגעלייגט די פּראָדוקטן אויף שבת ביי דער טיר, זיי זאָלן, חלילה, נישט פאַרשעמט ווערן.

אין יעדן ווינקעלע אין שטוב איז געווען אַ פּושקע פאַר פאַרשיידענע שפּענדונגען און אויסער דעם האָט אויך יעדער „קליענט" זיינער געהאַט אַ פּושקע, און יעדן טאָג האָט ער אַריינגעלייגט אַ פּאָר גראָשן, און אַזוי אַרום האָט זיך אָנגעזאַמלט פאַר יעדן נויטבאַדערפטיקן אַ ביסל געלט אויף שבת.

ביי אונז אין שטעטל האָט זיך געפירט אַ לעבהאַפטע ציוניסטישע טעטיקייט און פיל אידן האָבן מיטן גאַנצן האַרצן געגעבן פאַרן קרן הקיימת. אָבער עס איז געווען אַ געוויסע צייט, וואָס דער עקאָנאָמישער קריזיס אין פּוילן איז געווען זייער אַ גרויסער און עס איז געווען זייער שווער צו קלייבן געלט, און ליידער זענען די בלויע פּושקעלעך, כמעט, ווי געווען ליידיק, אַזוי אַרום אַז עס האָט זיך נישט געלוינט צו גיין זיי אויסליידיקן. אָבער מיין זיידע האָט זיך געפירט לויט זיין שטייגער און אין די באַשטימטע טעג אַריינגעלייגט די גראָשנס אין פּושקעלע, און גלייכצייטיק האָט ער אויך נישט פאַרגעסן אַריינצולייגן מער ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן. און ווען מען איז געקומען אויסליידיקן די פּושקע איז זי געווען פול, און עס האָט זיך אָנגעקליבן אַ סומע פון 13 זלאָטעס, ווי אויף יענע צייטן אין אַ קליין שטעטל איז דאָס געווען אַ גרויסע סומע.

דער ציוניסטישער געדאַנק איז געווען זיין ליבלינגס־געדאַנק. ער האָט געלייענט די „הצפירה", און ממש איבערגעלעבט יעדע איבערלעבעניש, וואָס איז פאָרגעקומען אין לאַנד. און ווען זיינע אייניקלעך זענען געווען אין ארץ ישראל איז זיין האָפנונג געווען גאָר אַ שטאַרקע אַז אין גיכן וועט ער אויך זוכה זיין צו עולה זיין.

ער האָט געלעבט 76 יאָר און נפטר געוואָרן אין 1942. דאָס איז געווען די איינציקע לוויה, וואָס די נאַציס י"ש האָבן דערלויבט, און די גאַנצע אידישע דוואָרט האָט אים באַגלייט צו זיין אייביקער רו. נישט איינער האָט אים מקנא געווען, וואָס ער איז אַזוי געשטאָרבן. און אַלע האָבן געגלויבט אַז זיינע מעשי־צדקה האָבן אים מציל געווען און ער איז זוכה געווען צו שטאַרבן מיט אַ נאָרמאַלן טויט.

שלמה בן יהושע (כהן)

ר׳ מיכל זלמן הכהן

מבין חורבות ילדות שרופה עולה דמות סבי הטוב, ר׳ מיכאל זלמן הכהן. יהודי, ירא שמים, חסיד במידותיו ובהליכותיו, בר־אוריין ובר־אבהן *, קנה לו עולמו במעשיו הטובים ובנדיבות לבו.

אהבתו לציון עברה כל גבול. הוא היה מראשוני ה„מזרחי״ בדווארט.

ביתו היה פתוח לעניים, אם כי פרנסתו לא היתה בשפע. יום ולילה למד גמ־רא ופוסקים וחינך את ילדיו לאהבת ישראל וארץ־ישראל.

היה ידוע כ„נותן בסתר״ ביד פתוחה, למעלה מיכולתו, לכל נצרך בשקט ובצנעה, התרחק מכבוד ומכיבודים, ונמנע להתבלט הן במעשיו והן בידיעותיו המרובות בתורה.

ענו ואציל רוח, מפארה וזיווה של העיר.

יהי זכרו ברוך!

---

* בנו של הרב הגדול בדווארט ר׳ נחמיה כהן.

התעשיין הגדול והנדבן המפורסם אשר כהן (אחד מאילי תעשיית הטקסטיל בפולין), נצר למשפחה זו כותב בהקדמתו לספרו „מעדני מלך״: „אדוני אבי ר׳ חיים לוי יצחק כהן היה חוטר מגזע נכבד, וצור קודש מחצבתו, בן הרב הגאון, הגדול בתורה ובחסידות, רבי משה נחמיה הכהן, אב״ד בעיר דווארט, מחוז קליש, פלך לודז׳.

כמו כן בסוף הספר הנ״ל ישנו צילום מכתבו של האדמו״ר ר׳ יצחק זצ״ל מווארקי „בעצם כתב ידו משבט שנת תרל״ו (1876) אל נכבדי העיר דווארט בעניין הרב ר׳ משה נחמיה הכהן ז״ל״.

ב״ה אור ליום כ״ב שבט תור״ל ווארקי,

החיים והשלום וכ״ט לכבוד ידידי נפשי הרבנים המופלגים, הגבירים הנכבדים מו״ה אפרים פישל נ״י ויופיע ומו״ה ישכר בעריש הכהן נ״י ויופיע, ומו״ה חנוך העניך הכהן וחתנו מו״ה צבי נ״י, ומו״ה זאב נ״י ויופיע, ומו״ה רפאל נ״י ויופיע, ולכל כבוד הידידים הנלווים לטובה נ״י ויופיע, מק׳ דווארט.

הנני שולח למעכ״ת את כבוד חתני החריף הנכבד מו״ה ישראל צבי נ״י עם כבוד מחותני החריף הנכבד מו״ה יוסף אלעזר נ״י אודות הענין של כבוד ידידי הרב החריף מו״ה משה נחמיה הכהן נ״י.

בהתעוררות גדולה למעכ״ת, אשר נא אחיי ורעיי תשימו נא על לבבכם את גודל הענין הזה, אשר הענין נוגע לכבוד התורה וכבוד צדיקים וחסידים נ״י, ומוטל עלינו לקיים הכתוב אב אחד לכולנו וכו׳, אשר אנחנו כאחים יחד מאז ומקדם ומוטל על כולנו לעמוד לימין צדקו של כבוד הרב נ״י. והנה מסרתי את כל הדברים בע״פ לכבוד המשולחים הנ״ל, אשר יציעו לפני כבודכם הכל לנכון. ואקוה שתשמרו ברית האהבה שבינינו ותחוסו להסר ממני את העגמת נפש גדול שיש לי מזה, ובזכות המצוה הגדולה בודאי יהיו דברי כבודכם נשמעים לכולם, ותגמרו הענין באהבה ובכבוד, ואחזיק טובה גדולה בזה לכולכם ותשמחוני בזה, ואזכה לראות ולשמוח בשמחתכם עם כב׳ לאוי״ט ונזכה לישועת כל ישראל במהרה א׳.

דברי ידידכם א״נ המצפה להצלחתכם ולזכותכם בזה ובבא

הק׳ יצחק במוהר״ש ז״ל מק׳ ווארקי

סבא

מבין חורבות ילדות שרופה
דמותך עולה, סבי הטוב!
יהודי ירא־שמיים
בר לבב ונקי־כפיים
מקדושתו לעולם לא התפשט
מחלון קדושה הציץ על החיים
ולעזור לנצרך מצא תמיד זמן ועת
יומם ולילה הגה בש״ס ובפוסקים
ב„סוגיות״ טייל כבשבילי הגן
גם ספרי הקבלה היו לו נהירים.
היה צדיק, ענו ורחמן
בביתו קרץ מהקירות השממון
המפרנסת היתה סבתא
מבחוץ יילל הרוח מבעד לחלון
והוא ישב רכון על הגמרא
אז עמדתי בפינה
ספגתי מסוד הדממה
בשעה זו
שטפני ים האהבה.

צילה יאנקעלעוויץ (דיאַמאַנט)

בילדער און טיפן

די משפחה אידיליע

שרייבנדיק וועגן אונדזער משפחה מיין איך גלייכצייטיק אויך די מערהייט אַנדערע יידישע משפחות אין פוילישן קליינעם שטעטל.

וואָס האָט כאַראַקטעריזירט אַן יידישע משפחה אין די יאָרן נאָך פון די ערשטע צענדליק פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט ?

לויט מיין מיינונג איז דער הויפּטשטריך, געמיינזאַם פאַר די מערהייט פוילישע יידן — דאָס שלימות, די האַרמאָניע. די יידישע משפחה דאָס איז געווען אַן אידעאַלע איינהייט, וועלכע האָט אָפּגעהיט איר גאַנצקייט מיט אַלע מעגלעכקייטן.

מיין פאָטער ברוך דיאַמנאַט איז געבאָרן געוואָרן אין דוואָרט, מיין מוטער, איידל יאַנקעלעוויץ פון דער היים איז געווען אַ געבאָרענע אין שיערעדז. מיין פאָטער איז געווען אַ תבואה־סוחר. מיר זענען געווען 8 קינדער; 3 ברידער — ישראל, מרדכי ז״ל און זיי צו לאַנגע יאָר מאיר, 5 שוועסטער — שרה און איך, די איבעריקע דריי — יטא, חיה און ליבא זענען ליידער אומגעקומען.

מיר זענען אַלע געווען דערצויגן אין דעם גייסט פון יידישקייט און יידישער טראַדיציע. די מיידלעך האָבן געלערנט אין „בית־יעקב״ און די יינגלעך אין חדרים און אין ישיבות. דוואָרט איז געווען אַ קליין יידיש־שטעטעלע און אַלע האָבן זיך גוט געקענט, און דאָס איז אויך געווען איינע פון די הויפּט סיבות, וואָס יעדע יידישע משפחה האָט אַזוי אָפּגעהיט צו לעבן אַ בכבודיקן לעבן, אָרנטלעך און באַשיידן, כדי חס וחלילה נישט אַריינצופאַלן אין די מיילער פון לייטן.

מיינע ברידער, ווען זיי זענען שוין געוואָרן גרעסער האָבן זיי אויך געהאָלפן דעם פאָטער אין זיינע געשעפטן, ווייל אונדזער פאָטער איז געווען פאַראַינטערעסירט מיט לייב און נשמה אַז די זין זאָלן קענען לערנען, אָבער זיי זאָלן נישט זיין קיין בטלנים, אָפּגעריסן פון דערווירקלעכקייט.

דער כבוד פאַר די עלטערן איז געווען נישט צו באַשרייבן. דער פאָטער איז געווען דער אָנפירער סיי אין געשעפט און סיי אין דער היים, און זיין וואָרט איז געווען אימער דער דעצידירנדער. מיר אַלע האָבן געהאַט דעם פולסטן גלויבן צו טאַטע־מאַמע און דעם גרעסטן צוטרוי צו זיי. מיר האָבן געשעצט זייער לעבנס־דערפאַרונג און גוט געוווסט אַז זיי ווילן אַז אונדז זאָל זיין גוט, טאָן אַלץ וואָס זיי טוען איז נאָר פאַר אונזערטוועגן און לטובת אונדזער צוקונפט.

נישט איין מאָל פרעג איך זיך אַליין; פון וואַנען איז געקומען אָט דער יראת־הכבוד פון די קינדער צו די עלטערן אין יענע יאָרן, דער גרויסער דרך־ארץ צו עלטערן און בכלל צו עלטערע פון זיך ? און וואָס מער איך דענק דאַריבער אַלץ מער קום איך צו דער איבערצייי־

ג׳נג אַז די אַמאָליקע טראַדיציאָנעלע דערציאונג איז געווען דער הויפּט־כוח, וואָס האָט דערצו דערפירט.

עס האָט געהערשט אַ געמיינזאַמע שפּראַך צווישן עלטערן און קינדער. די דערציאונג אין דער היים און אויסער דער היים איז געווען אַ גאַנצע און שום מיינונגס אונטערשיידן. ווען אין שטוב איז געווען אַ געוויסע זאָרג, געוויסע דאגות — זענען דאָס געווען אויך די דאגות און זאָרגן פון אַלע, סיי פון די עלטערן און סיי פון די קינדער. עס זענען נישט געווען קיין שום קעגנזאַצן אין דער משפּחה.

און ווען עס האָט זיך דערוועקט די פראַגע פון עולה זיין קיין ארץ־ישראל, איז דאָס געוואָרן אַ פאַמיליען־פּראָבלעם. אונדזערע עלטערן זענען געווען ציוניסטיש געשטימט און זיי האָבן פאַרשטאַנען אַז זיי דאַרפן געבן זייער הסכמה. און מען מוז פאַרשטיין אַז דער דאָזיקער שריט איז נישט געווען אין יענע צייט גאָר קיין לייכטער. די לאַגע דאַן אין ארץ־ישראל איז געווען זייער אַ שווערע, סיי מאַטעריעליש און סיי פּאָליטיש, און דאַקעגן אין דער היים איז דאָך געווען די מאַטעריעלישע לאַגע אַ בעסערע און דערצו נאָך ביי טאַטע־מאַמע. און דאָך האָט מען דעצידירט צו דערלויבן מאירן און שרה׳ן פאָרן, ווייל די מצווה פון ישוב הארץ איז געווען אין די אויגן פון מיינע עלטערן ז״ל זייער אַ גרויסע. זיי האָבן אין דעם אַקט געפילט אַזוי ווי זיי אַליין וואָלטן עולה געווען. און ווער ווייס צי זיי האָבן נישט אין טיפן האַרצן געהאָפט אַז נאָך די משפּחה־חלוצים וועט אויך קומען די רייע פון דער גאַנצער פאַמיליע.

ליידער איז דער חלום פון מיינע טייערע נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן. זיי האָבן נעבעך נישט זוכה געווען צו זיין אין אונדזער הייליק און טייער לאַנד. אָבער זייער ווייטער קוק און ליבשאַפט צו ארץ־ישראל האָט מציל געווען צוויי פון אונדזער משפּחה, וועלכע וועלן ווייטער וועבן דאָס טראַדיציאָנעלע געוועב פון אונדזער משפּחה, אָבער נישט אין דעם פּויליש גלות־שטעטעלע, נאָר אין פּ־ייעם לאַנד ישראל.

מיין שוועסטער ליבא

גלייך ווי די מערדער זענען אַריין אין דוואָרט האָט מען אָנגעהויבן כאַפּן אויף צוואַנגס אַרבעט, מענער און פרויען אָן אונטערשייד.

איינמאָל איז דער בירגערמייסטער פּערזענלעך אַרויס אָנפירן מיט דער דאָזיקער אַקציע און האָט אינסטרואירט די מיידלעך ווי זיי דאַרפן אַרבעטן און האַלטן די שפּאַדעל. אויך מיין שוועסטער ליבא, די איידעלע און האַרציקע נשמה האָט געמוזט אויסשטיין די קאַפּריזן פון די צעבושעוועטע דייטשע מערדער. איך ווייס נישט גענוי ווי אַזוי נאָר זי האָט באַקומען אַ קלאַפּ מיט דער שפּאַדל אין קאָפּ. אייניקע האָבן געזאָגט אַז די לאָפּאַטע איז אַרויסגעפאַלן דעם בירגערמייסטער פון האַנט און איר געטראָפן אין קאָפּ, און אַנדערע האָבן געזאָגט אַז ער האָט איר אַ קלאַפּ גע־

געבן. ווי עס זאָל נישט זיין, פון דאַן אָן האָט זי געליטן שטאַרקע קאָפּשמערצן און צום סוף איז זי אויך דערפון, ווייסט אויס געשטאָרבן.

נאַכער זענען פאָרגעקומען אַבלאַוועס. און אונדזער שוועסטער חיה האָט מען פאַרשיקט אין אַ לאַגער נאָך פויזן. אויך אונדזער ב ודער מרדכי איז גנעומען געוואָרן קיין פויזן. די בריוו פון דאָרט זענען געווען געשריבן אויף פאַרטיקע פאָרמולאַרן און זיי זענען געווען זייער לאַקאָניש, און מען האָט פון די דאָזיקע בריוו געקאָנט גאַנץ ווייניק פאַרשטיין. אָבער די אמתע ידיעות זענען אָנגעקומען דורך אַנדערע וועגן. מען האָט זיי געהאָלפן ווי ווייט עס איז מעגלעך געווען. שפּעטער האָט מען אויך גענומען אין לאַגע אונדזער ברודער ישראל און דעם שוואָגער זכריה.

דאָס אַלץ האָט זייער שלכט געווירקט אויף ליבא. און ווען דער געטאָ אין דוואָרט איז ליקווידירט געוואָרן און איך מיט ליבא זענען מיר געווען צווישן די גליקלעכע, וועלכע מען האָט געשיקט קיין לאָדז׳, האָט ליבא טאָג און נאַכט געוויינט נאָך די טייערע און געטראַכט וועגן זיי. גלייכצייטיק האָט זי מיר שטענדיק געטרייסט און אויפגעמונטערט און געזאָגט: געדענק די זון וועט נאָך אויפשיינען און די גאולה וועט קומען. זי האָט ווייסט אויס געפילט אַז אירע טעג זענען געציילטע און דעריבער האָט זי אַזוי פיל מי געלייגט מיך אויפצוהאַלטן ביי דער האָפנונג.

מיט די ווערטער פון האָפנונג, אַז דאָס יידישע פאָלק וועט דערלעבן גוטע צייטן און מאיר און איך וועלן גליקלעך זיין האָט זי פאַרענדיקט איר לעבן.

זעליג מונטער

די פאַמיליע מונטער

דערציילנדיק וועגן מיין משפחה, מיינע עלטערן און אורעלטערן, האָב איך נישט, ליבער לעזער, קיין שום כוונה זיך צו באַרימען און זינגען לויבגעזאַנגען מיין פאַמיליע, וועלכע איז ווי פיל אַנדערע אויסגעראָטן געוואָרן דורך דעם שרעקלעכן שונא. איך דענק אַז די פּשוטע דערציילונג וועגן מיינע טייערע וועט נאָר צוגעבן מאַטעריאַל בעסער צו דערקענען אונזער פראַניכטעטע שטעטל דוואָרט.

ווי פיל אַנדערע אידישע משפחות איז אויך אונזער משפחה געווען זייער שטאַרק איינגעוואָרצלט אין אידישן און אַלגעמיינעם לעבן אין דוואָרט.

מיר זענען נישט געווען חס וחלילה קיין אויסנאַם. מיינע אורעלטערן און עלטערן,

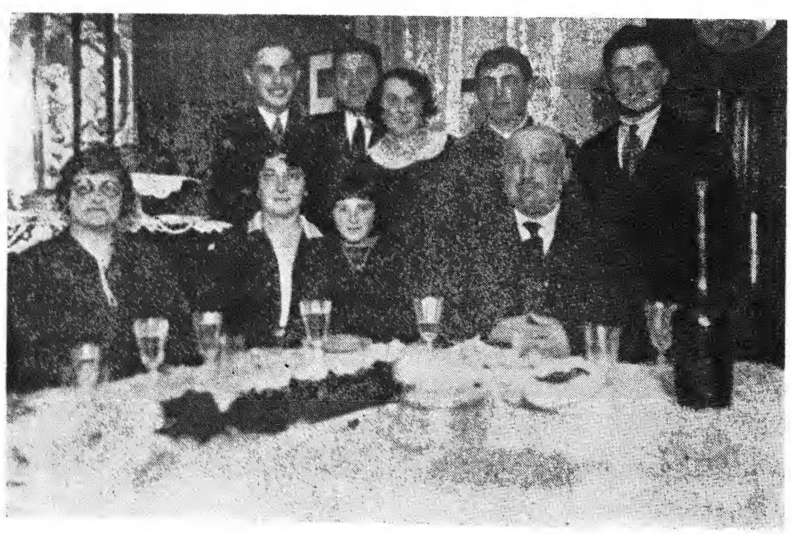
ברידער און שוועסטער האָבן געפירט זייער אַ טיכטיקן לעבן, וועלכער האָט געבראַכט כבוד דער שטאָט און דער אידישער באַפעלקערונג פונקט ווי הונדערטער אַנדערע אידן האָבן דאָס זעלבע געטאָן.

מיין זיידע ר׳ בער מונטער איז געוועזן זייער אַן אָנגעזעענער בעל־הבית אין דוואַרט. ער איז געווען אַ טיכטיקער מענטש פול מיט איניציאַטיוו און סוחרישע איינפאַלן. ער איז געווען זייער אַרבייטזאַם און אָרנטלעך.

ער האָט געגרינדעט אַ פאַרבעריי פאַר וואָל־שטאָפן און לייוונט. די טויזנטער פויערטעס פון דער גאַנצער אומגעבונג, וועלכע האָבן זיך אַזוי געליבט אין בונטע הויזן, בלוזקעס און קליידער, האָבן גאַנץ ווייניק געוווסט אַז דער מקור פון דעם אַלעם איז ר׳ בער׳ס פאַרבעריי און אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון אַ אידן קענען זיי אַזוי אימפאָנירן מיט זייערע פילפאַרביקע קליידער, וועלכע האָבן אויך באַקומען אַ שם־דבר אַפילו אין אויסלאַנד. דער פוילישער נאַציאָנאַלער גייסט האָט זיך געקאָנט ג״ויס האַלטן מיט זיינע ספּעציפישע קליידונג פון שיעראַדזער אומגעבונג.

אָבער אין גרונט גענומען איז ר׳ בער מונטער געווען פון לייב און נשמה אַ לאַנד־ווירט. ער האָט באַזיצט אַ גוט אויפן שאַדעקער וועג, און זיך מיט אים באַשעפטיקט מיט פיל ליבע און איבערגעגעבנקייט. נישט איין מאָל האָבן זיך פוילישע גוטבאַזיצער געוווּנדערט ווי אַזוי קען אַ איד זיין אַזאַ גוטער לאַנדווירט.

ר׳ בער מונטער האָט געהאַט אַ טאָכטער יהודית (אידיס) און צוויי זין יעקב מיכאל און לייזער. די מונטערס האָבן געפירט אַ מוסטערהאַפטן פאַמיליע לעבן. אַלע

פאַמיליע מונטער

לייזער מונטער און זיין פרוי ז"ל (זליג מונטער'ס עלטערן)

האָבן געוווינט צוזאַמען אין ר׳ בער׳ס גרויסע הויז, אין וועלכער עס איז געווען גענוג פלאַץ און וואַרעמקייט פאַר אַלע אייגענע און אויך פאַר פרעמדע.

נאָך דעם זיידנס טויט, האָבן די קינדער זיך צעטיילט מיטן גוט, אָבער מען איז געבליבן וווינען אין דער זעלבער הויז צוזאַמען, פאַרשטייט זיך יעדער אין זיין דירה.

יהודית האָט חתונה געהאַט מיט היינאָך לאַסקובסקי און זיי האָבן געעפנט אַ תבואה־געשעפט און אַ סקלאַד פון קאָלאָניאַל סחורות. דאָס געשעפט איז געווען אין דער זעלבער הויז.

יעקב מיכאל האָט איבערגענומען די פאַרבערייַ און גלייכצייטיק אויך געהאַט זיין טייל אין גוט. ער איז געווען אַ גערער חסיד און איינער פון די איינפלוסבאַרסטע מענטשן אין שטאָט און אין דער סביבה. ווער עס איז געווען אין אַ נויט איז געגאַנגען צו ר׳ יעקב מיכאל און ביי אים האָט מען שטענדיק געפונען אַ הילף און אַ גוטע עצה. פיל געפאַלענע בעלי־בתים האָט ער צוריק־געשטעלט אויף די פיס אַ דאַנק קאָנסטרוקטיווער הילף אין פאָרם פון קליינע הלוואות אָן פראָצענט. דאָנע־־שטיק, אין מאַרקטאָג פלעגן צו אים קומען צענדליקע סוחרים׳לעך און געכאַפּט אַ גמילות־חסד כדי צו קענען איינקויפן סחורות פאַרן מאַרק, און אין אָוונט פלעגן זיי אים צוריקברענגען דאָס געלט.

פאַרשטייט זיך אַז דאָס אַלץ האָט ער געטאָן אָן שום פּראָצענטער, און גלייכצייטיק האָט ער זיך געהאַלטן פּשוט און מקיים געווען די מצווה פון העלפן אַ נויט־באַדערפטיקן, שנעל און אָן קווענקלען זיך. יעדער, וועלכער איז צו אים געקומען נאָך אַ גמילות חסד, האָט נישט געפילט קיין שום גאווה פון ר׳ יעקב מיכאל׳ן. ער

די פאַמיליע מונטער

האָט זייער שטאַרק הנאה געהאַט צו טאָן אַזעלכע מצוות און געגלויבט באמונה שלמה אַז אַ דאַנק זיין אויפפירונג, העלפט אים דער רבונו של עולם, און אַז אויב גאָט גיט אים אַ שפע פון פרנסה איז דאָס זיכער צוליב זיינע גוטע מעשים.

זיין זון לייב מונטער איז אומגעקומען אין פאַביאַניץ, זיין טאָכטער הינדע, איז אומגעקומען אין לאָדזש, און די צווייטע טאָכטער — אין וויעלון און פרימעט מונטער

לייזר מונטער ז״ל

איז דערטרונקען געוואָרן אין באַלטישן ים ביי דער ליקווידאַציע פון אַ לאַגער אין וועלכן זי האָט זיך געפונען.

וועלוול מונטער איז דערשאָסן געוואָרן אין אָנהויב 1940. וועלוול, ווי די אַלע מונטערס זענען געווען קודם כל פאַרמערס, און אַפילו די שרעקלעכע צרות פון דער היטלער־אָקופּאַציע האָבן זיי נישט געענדערט. אויפן וועג צום פעלד, צו באַפרייען די געבונדענע בהמות, זיי זאָלן קענען זיך פריי פּאַשן האָט אים געטראָפן אַ קויל פון אַ דייטשן מערדער.

מיין פאָטער לייזער מונטער, ר׳ בער׳ס יינגסטער זון, האָט אַ חוץ זיין טייל אין גוט געהאַט אויך אַ סקלאַד פון האָלץ, אַגראַר מאַשינען און כעמישע פאַרשיידענע שטאָפן צו באַמיסטיקן די פעלדער. מיין פאָטער האָט פיל אויפגעטאָן אויפן געביט פון ענטוויקלען די אַגראַרקולטור אין דוואָרטער סביבה. אַלע מאָל האָט ער געבראַכט עפּעס נייעס, און די לאַנדווירטן האָבן געוווסט אַז ביי אים קען מען קויפן מכשירים און זאַכן, וועלכע וועלן זיי זיכער ברענגען פיל נוץ. זיי האָבן אים געקאָנט אַלס זייער אַן אָרנטלעכן מענטשן און זיין וואָרט איז פאַר זיי געווען הייליק. זיי האָבן צו אים געהאַט אַן אויסערגעוויינלעכן צוטרוי. ער האָט אויך געהאַט בוי־מאַטעריאַל ווי צעמענט, פּאַפּע א. א. וו.

ער איז געווען אַ טיכטיקער ציוניסטישער טוער אין „מזרחי״ און האָט רעפּרע־זענטירט זיין פּאַרטיי אַלס ראַטמאַן אין מאַגיסטראַט און אויך געווען 10 יאָר פּרעזעס פון אידישן באַנק אין דוואָרט. אויך ער, ווי זיין ברודער יעקב מיכאל האָט פיל געהאָלפן יעדן, וואָס האָט געדאַרפט האָבן הילף. איך און מיין ברודער זלמן און מיין שוועסטער העלאַ האָבן אים געטריי געהאָלפן און באַמיט זיך צו גיין אין דעם וועג, וואָס ר׳ בער ז״ל האָט אונז באַוויזן. ליידער זענען זיי אַלע אומגעקומען.

פאַמיליע מונטער

מנדלבלט יונה

בית־סבא

את סבי ר' אליהו יוסף אני זוכרת משחר ילדותי. הוא התגורר בעיירה דווארט. מדי שנה, בחודש אלול, התקיים בבית סבא, בדווארט, כנס משפחתי ליום השנה לפטירתה של סבתא רשקה, שנפטרה בצעירותה והשאירה אחריה שבעה ילדים קטנים — חמישה בנים ושתי בנות.

אשתו השניה של סבא, רייזל, בת העיירה דווארט, היתה אם טובה ליתומים, אשה מסורה, עקרת בית טובה וסוחרת מוכשרת. היא היתה אז המפרנסת את המשפחה וניהלה את חנות המכולת שלה בכשרון רב, וזאת בלי לדעת קרוא וכתוב. במיוחד הצטיינה בגישתה היוצאת מהכלל לגבי לקוחותיה, אכרי הסביבה, אשר אהבו מאוד לקנות הכל, מה שניתן היה להשיג, בחנותה. היא הכירה את הקונים, ידעה מה שמתרחש אצל כל אחד, התעניינה בבעיותיו של כל אחד, ולא פעם גם שימשה להם כיועצת בענייניהם המשקיים והאישיים.

במיוחד היו ידיה מלאות עבודה בימי השוק. אז המתה חנותה מאכרים, אשר הגיעו לדווארט למכור את תוצרתם החקלאית ולהצטייד במצרכים הדרושים להם.

סבי סמך בענייני מסחר על סבתא רשקה. הוא היה יהודי עסוק מאד בעסקנות ציבורית. ייצג את יהודי עיירתו בקהילה וגם בעירייה. כל יום היה נוהג להשכים קום, הולך להתפלל ואחרי ארוחת בוקר הלך לקהילה או לעירייה לקבל יהודים, שהיו זקוקים לעזרתו. הוא היה מקובל מאד על הציבור, ולא פעם אפילו פולנים היו נעזרים בעצותיו.

הוא הקפיד על נקיון לבושו, בידעו שבהופעותיו הוא מייצג את הציבור היהודי. גם בבית היה מקבל ברצון אנשים שהיו זקוקים לו. הוא היה אדם צנוע, לא נתן לבאים אליו לחכות, קיבלם בסבר פנים יפות, בשקט ובשלווה. שמע לטיעוניהם, שקל כל מלה, לפני שאמרה, ועל כן היו באים אליו הרבה אנשים לבירורים ולייטב סכסוכים שונים. הוא טיפל בפונים אליו במסירות ובאהבה, והכל שלא על מנת לקבל פרס. כזה היה במשך שלושים שנה, והאוכלוסיה הדווארטאית, הן היהודים והן הפולנים העריכוהו מאד והוקירוהו.

על אודות סבא סיפרו לנו, לילדים, ההורים רבות, וכל פעם שנסענו לסבא לדווארט הרגשנו מאושרים.

עצם הנסיעה מטורק לדווארט היתה חווייה עצומה. קמנו בעוד לילה ויצאנו לדרך בעגלה שכורה. העגלה היתה רפודה קש, והישיבה בה לא נחשבה לנוחה ביותר. היינו תמיד יותר אנשים, משהעגלה יכלה להכיל, והצפיפות בה היתה גדולה. בכל זאת לא התאוננו אף פעם, והדרך היתה עוברת בעינינו במהירות, כי ציפינו בקוצר רוח לאותו הרגע הנפלא, כשנגיע לבית־סבא. בדרך עשינו חנייה בדוברה. נכנסנו שם לפונדק, לחלוץ

את עצמותינו, שכמעט שותקו והתאבנו מהנסיעה וגם שתינו תה, להתחמם במקצת, להתרענן ולאגור כוחות חדשים להמשך הנסיעה. אחרי ליל טלטולים סוף סוף הגענו לדוואַרט, שבורים ורצוצים, אבל מאושרים. בהיכנסנו לדוואַרט נתקלנו כבר ביהודים שמיהרו זה לשטיבל וזה לעיסוק שלו, והיות וכולם הכירונו, ברכונו בבוקר טוב ואיחלו לנו בילוי נעים בבית סבא.

בבית־סבא היתה תכונה רבה. כל הבית היה דרוך ומוכן לקבל את פני האורחים הרבים, שהגיעו מכל מיני מקומות וגם מלודז׳. כולם היו מבני משפחתנו, שהיתה ענפה מאוד; דודים ודודות, בני דודים ובנות דודים, אחיות, בני אחיות ובנותיהן וכו׳ וכו׳. המבוגרים הלכו להתפלל ואחרי כן הלכו לבית הקברות לבקר את קברה של רשקה, סבתנו האהובה. „סבתא" רייזל התייחסה אלינו כסבתא אמיתית וכאם אמיתית. היא קיבלה את האורחים בחמימות רבה, ממש קורנת משמחה למראה הקהל הרב. בבית היה אז מכל טוב, ש„סבתא" רייזל הכינה ביד נדיבה ובטוב טעם. ביילה, העוזרת השגיחה על הילדים, ואנו הילדים הקטנים, אהבנו אותה מאוד ולא פעם היינו נשארים בבית סבא לשבועיים, ובמיוחד בימי חופשת הקיץ. היינו מאושרים לטייל עם סבא, שידע לרתק אותנו, ממש, בסיפוריו המעניינים. הוא העניק לנו הרבה מתנות והכל מתוך אהבתו הגדולה אלינו. היו אלה רגעי אושר ואחרי כן ינקנו הרבה זמן כוח מפגישות אלה עם סבא. הוא היה עבורנו מעיין מים חיים, אשר הירווה את צמאוננו לדעת ולהרחיב את אופקינו.

ואם כי עברו כל כך הרבה שנים מאז, מדי היזכרי בימים ההם, הריני חיה מחדש את הימים המאושרים ההם, רואה לפני את הדמות האהובה עלי, שכל כך הרבה אנשים העריצוה, ובמלים ספורות אלה, שאני מקדישה לו בספר, הריני רוצה לשלם לו תשלום צנוע ביותר, על כל העושר הרוחני והאושר, אשר העניק לנו בית-סבא בימי ילדותנו. יהי זכרם של סבא ר׳ אליהו יוסף והדודה רייזל ברוך!

אבי, אברהם פת ז"ל קיים את מצוות כיבוד אב ואם במלוא מובן המצווה, ואחרי פטירתו של סבא זכתה הדודה רייזל, שקראנו לה „סבתא רייזל", וילדי ר׳ אליהו יוסף קראו לה „אמא", לאותו היחס של כבוד ואהבה.

בשנת 1923 עלתה משפחת אבי לישראל. המשפחה מנתה אחת עשרה נפשות, ומובן מאליו שלא מהדברים הקלים היה אז להסתדר עם משפחה גדולה כזאת בארץ. ואף על פי כן בראש דאגת אבי היתה הדודה רייזל, שעדיין נשארה בדוואַרט. סוף סוף השיג אבי עבורה סרטיפיקאט והיא עלתה ארצה. עלייתה של סבתא רייזל היה לאחד המאורעות החשובים בדוואַרט. לפני שהיא הגיעה אלינו קיים אבי ז"ל ישיבה משפחתית ואמר לנו: „ילדים, אני מבקש מכם כשהדודה רייזל אי"ה תגיע, אנא, תנו לה כבוד! היא היתה לי לאם במשך ארבעים שנה!"

וכשהיא הגיעה קיבלנוה בשמחה, באהבה ובהתרגשות רבה. הרבה דמעות שמחה הוזלו מעינינו. הדודה רייזל התרגשה במיוחד, כשניגשה אליה אמי ואמרה לה: „חמותי

הנכבדה והיקרה, אני מוסרת לך בזאת את מפתחות הארונות, ואת היי גם כאן בעלת־הבית, כמו שהיית בחוץ לארץ!"

לפי בקשתה איפשרנו לה לעבור לגור בירושלים, ושם היא גם נפטרה.

בעלי המנוח זוסיה מנדלבלט ואני הנצחנו את שמו של סבי בתתנו את שמו לבננו לבכור, שמחה שנולד ב־1924.

ומשפחתנו ממשיכה ללכת בדרך המפוארת אותה סללו סבא וסבתא, אבי ואמי ובעלי. יהי זכר כולם לברכה!

יצחק מרדכי ארזון

בית־ארזון

סבי ר' בער (דב) ארזון היה אחד מבעלי־הבתים המכובדים ביותר בדווארט. ביתו הגדול עם חנותו הגדולה, שהיום היו קוראים לה לבטח חנות „כל־בו" היה במרכז הרינק. בבית הענקי הזה (לפי הממדים דאז) גרו נוסף על משפחת סבי גם יוצאי חלציו של אביו ר' אברהם אליעזר.

ואם כי סבי ניהל עסק בממדים די גדולים (כמובן שסבתא היתה לו לעזר, אם לא יותר מזה), הרי מצא לו גם זמן פנוי לעסוק בצרכי ציבור (במשך שנים רבות היה חבר בהנהלת הקהילה) ולעזור לעניים ולכל מי שהיה זקוק לעזרה. לבית ארזון היו יכולים לבוא תמיד ולמצוא אוזן קשבת, לב טוב, יד נדיבה וכיס פתוח. עשרות סוחרים זעירים התקיימו אך ורק הודות לעזרתו. אצל ר' בער ארזון היו „חוטפים" הלוואה — „גמילות חסד" (כמובן ללא רבית) בתשלומים נוחים, לפני הנסיעה העירה (ללודז') לקנות סחורה או לפני השוק, ואחרי כן כשאותו סוחר הצליח ביום השוק, היה בא לר' בער מאושר ומחזיר לו את ההלוואה בפנים קורנות ובאלפי ברכות. ואם חו"ח היה קורה, שביום שוק זה או אחר לא היה מרוויח, הרי ידע המסכן שר' בער לא יתלה אותו ויחכה בסבלנות להזדמנות הבאה. וכמה פעמים היה סבי נותן נדבות ל„יורדים" בסבר־פנים יפות ובאדיבות, כאילו היה עושה עיסקה עם איזה „פריץ" עשיר, ומסיים את השיחה בלחיצת יד ובמלה טובה „תחזירו לי אי"ה 'כשירחיב', ואין אני לוחץ עליכם חו"ח, ושהקדוש ברוך הוא ישלח ברכה בכל מעשה ידיכם!" כלה ענייה, כי תעמוד לפני חתונתה מיואשת, היות ואין לה אמצעים להתחתן, ידעה, שברגע האחרון יימצא לה גואל בביתו של רבי בער, שיתמוך בה, והכל על מקומו יבוא בשלום.

תמיד אכלו על שולחן סבא, נוסף על בני משפחתו הענפה, גם עניים שונים וכל

מיני אורחים שנזדמנו באותו יום לדווארט, וכך קיים סבי ז״ל את מאמר חז״ל במלואו „ויהיו עניים בני ביתך!״

אין פלא, אם כן, שבבית זה, לא ידענו עצב מהו. תמיד המה הבית אנשים, תמיד נשמעו דברי־עידוד מצד אחד ומאידך — דברי תודה וברכה. יבבית כזה גדלנו אנו, יוצאי חלציו של סבא גדול, יקר וחביב זה.

סבי היה חסיד סוכטשובי, אבל בחגים, כגון ב„שמחת־תורה״ ובכל מיני שמחות, שהיו בעיירה, הלך לבית־הכנסת הגדול להתפלל. הוא כיבד מאד את הרב לסקובסקי זצ״ל ונהנה מאד להתפלל יחד עם כל הקהל המגוון. הוא אהב לשמוע חזן טוב, ובשבתות כשהיה מבקר בעיירתנו חזן, היה בא להתפלל לבית־הכנסת, ואם החזן היה זקוק לתמיכה, היה תומך בו ומעודדו לבקר שוב בדווארט.

לסבי, ר׳ בער ארזון היו שני בנים ושתי בנות. אבי ר׳ לייבל ארזון היה הבן הבכור. אחרי הנישואים עם חנה גיטל לפשיץ עבר לגור בעיר הסמוכה לדווארט, לבלאשקי. אבי היה סוחר עצים לבנין. להורי היו שבעה בנים, ואני הייתי האמצעי. אבי ז״ל שלחני ללמוד בדווארט אצל הרב לסקובסקי ואצל חתנו ר׳ חיים משה לבנטל, שהיה תלמיד־חכם גדול, יושב ולומד תורה יומם ולילה עם בחורים צעירים מדווארט וגם מחוצה לה. בשנה האחרונה לפני המלחמה למדתי אצלו בבית־המדרש מסכת יומא על אודות יום־הכיפורים משעה עשר בבוקר עד שעה שתיים אחרי הצהריים. היה זה שיעור עמוק עם כל הפירושים. ר׳ חיים משה לבנטל התפרנס ממכירת כרטיסי־פיס. עיסוק זה לא דרש ממנו הרבה זמן, וכך יכול היה להקדיש את רוב זמנו הפנוי ללמד צעירים, שנפשם חשקה בלימוד התורה בלי כל תשלום. למדתי גם אצל גיסו, בן הרב, הבחור אליעזר לסקובסקי, שנשא לאשה את בתו של הרב פרומר, מנהלה הרוחני של ישיבת „חכמי־לובלין״. כמובן שאכלתי וישנתי בבית סבא שלי ר׳ בער ארזון, שנקרא על ידי הרבה יהודים בעיר הדוד ר׳ בער (דער פעטער ר׳ בער), כי הוא ראה בכל יהודי קרוב לו, ואם במצוקה הוא, הרי צריך לעזור לו.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה, כשהתחילה בהלת הבריחה מדווארט, נשאר סבי בביתו. הוא לא זז ממקומו מסיבות שונות; אין לברוח מפני הגורל, הקב״ה נמצא בכל מקום. סבתא, לאה, היתה אשה חולנית, משותקת במקצת והיה צריך לעזור לה ברצותה ללכת. וכך, כשהגרמנים נכנסו לעיר, נמצאו סבא וסבתא במרתף הגדול של ביתם. אבל דווקא ביתם, שהיה אחד היפים והגדולים בעיירה, היה לאחת המטרות הראשונות של הגרמנים, בשפכם את חמתם הראשונה על העיירה ועל יהודיה. הבית נשרף ובנס הצליחו סבא וסבתא להימלט מהלהבות, כשכל רכושם שהיה טמון במרתף הלך לטמיון.

סבא וסבתא עברו לגור לאגף השני של ביתם, אשר ניצל ועמד בצד השני של הככר על יד ביתו של רפאל נפרסטק. לאט לאט התחילו הבורחים לחזור לדווארט. רבים מהם כבר לא מצאו את בתיהם ואת רכושם, כי הבתים נשרפו ורכושם נשדד. וגם עכשיו עזר סבא לרבים ככל שידו השיגה.

גם בבלאשקי אחזה הבהלה את רוב היהודים, שברחו, ופניהם מועדים מזרחה אל הנהר בוג. שני אחי, סנדר ופנחס ז״ל ואני ברחנו לדווארט, לסבא, אותו ראינו כסלע איתן וביתו כמבצר בטוח, ששום דבר רע לא יפגע בהם. ישנתי אצל דודי ר׳ לייבוש מורגנשטרן, שהיה לו אז רק חדר אחד ובו הצטופפו הוא ובני ביתו ועוד יהודים, שנשארו ללא קורת גג.

אחי הערשל, יחיאל ושמואל מנחם ברחו מזרחה וגרו בעיר לושיץ אצל שוחט העיר. שם הם נמצאו עד חיסול האוכלוסייה היהודית שם, ועם כולם גם הם נספו. זה היה בשנת 1942.

ובינתיים המצב בדווארט, כמו ביתר ערי פולין, הלך ונעשה רע מיום ליום. היהודים נאלצו לעבור לרובע מיוחד, לגיטו. הצפיפות היתה גדולה מאד והדלות, העוני והפחד השתלטו על הרחוב היהודי. על היהודים היה לעבוד מהבוקר עד הערב בעבודות פרך שונות כגון לנקות את העיר מהריסותיה, בעבודות בנייה וכו׳. בזמן העבודה היו גם מתעללים בהם ולועגים להם ולמזלם. יום יום והצרות האופייניות לו, יום יום וגזירה וקללה חדשות לבקרים. והנה הגיע גם היום הנורא, בו נתלו עשרת קדושי דווארט עם הרב הצדיק ר׳ לסקובסקי ובנו, הבחור הנפלא ישראל צבי בראש.

אותי חטפו וביחד עם עוד צעירים שלחוני לתחנת הרכבת בשיראדז, כדי משם להישלח לכל מיני מחנות עבודה בסביבת פוזן (סלילת כביש מפואר פוזן—לודז׳). זה היה בליל שבת. בלילה ברחנו אני ועוד אחדים מהרכבת. אחרי הרפתקאות, בהולים ומפוחדים, רעבים ורועדים באפיסת הכוחות הגענו איכשהו לדווארט איש איש לביתו. היינו בפחד מתמיד ככתוב ב„תוכחה״: „בערב תאמר מי יתן בקר, ובבקר תאמר מי יתן ערב מפחד לבבך אשר תפחד וממראה עיניך אשר תראה״.

ושוב נחטפתי ביחד עם עוד רבים. הפעם התחכם הצורר ואיים עלינו, שאם אחד יברח ישלמו היתר בחייהם על מעשה האחד. כולם ערבים זה לזה. אף פעם לא היתה לי המימרה הזאת כה ברורה ומובנת כמו אז, בהיותנו נתונים בצרה הגדולה. וכך הגענו למחנה „הרט״ על יד נויטומישל, 70 ק״מ אחרי העיר פוזן. במשלוח הזה היו גם ר׳ חיים משה לבנטל, חתנו של הרב לסקובסקי ואברהם לנשיצקי, בנו של ר׳ וולף לנשיצקי ועוד. בפעם הראשונה בחיינו נאלצנו לפגל את פינו ולאכול טרף וטמא. בראשונה לא רצינו לנגוע במרק, שהוגש לנו, אבל ר׳ חיים משה לבנטל פקד עלינו לאכול, כדי שנוכל להחזיק מעמד. סמכנו עליו, כי גם בימים כתקנם היה מורה־הוראה מוסמך ופסק שאלות. אחר כך הצלחנו לסדר את ר׳ חיים משה לבנטל ואת אברהם לנשיצקי במטבח בקילוף תפוחי־אדמה. הם לא יצאו עוד לעבודה אחרת, וכך גם ניצלו מאכילת טריפה. כך חיינו זמן ממושך עד שנשלחנו למחנה בונה־מונוביץ על יד אושביץ, ושני תלמידי־החכמים, אנשים בעלי שאר רוח ואצילי־הנפש נשלחו לתאי־הגאזים וחוסלו. יהי זכרם, זכר הצדיקים הטהורים, ברוך!

במחנה „הרט״ הייתי עם עוד הרבה יהודים מדווארט כעשרה חדשים. יום יום יצאנו

לעבודות שונות לישר את השטח, לחפור, להעביר אדמה בקרונות ממקומות גבוהים לנמוכים וכו׳. בבוקר השכם יצאנו ובערב חזרנו. הלכנו כברת דרך ארוכה, כשאנשי ס.ס. שומרים עלינו לבל נברח. העבודה היתה קשה מאד, כי האדמה היתה קשה, ומי שלא הספיק למלא קרונית עד שבא הקטר, היה מקבל מכות נמרצות ואכזריות. האוכל היה מתחת לכל ביקורת; פרוסת לחם קטנה בבוקר, קצת מרק מקולרבי בצהרים במקום העבודה. בערב חזרנו עייפים מאד מהעבודה מהדרך הארוכה. אבל לא נתנו לנו מיד לשכב לישון. עלינו היה לעמוד זמן ממושך למסדר — ל„אפל״. אז ספרו אותנו ונתנו לנו הוראות שונות למחרת. אחר כך התרחצנו ורצנו לקבל שוב מרק, שהיו בו יותר מים ממרק. כמובן, שרבים לא יכלו להחזיק מעמד בתנאים כאלה, רבים מאתנו חלו, רגלינו התנפחו ובקושי יכולנו להניע את אברינו. וכנראה, שהרצון לחיות ולהתקיים הוא אשר נתן לנו את הכוח לעבוד ולחיות. אבל מספר האנשים שיכלו לעמוד בכל הקשיים האלה הלך יום יום ופחת. למזלנו הרע, גם הטבע התנכל בנו. החורף אז היה קשה מאד, הרבה שלג ירד, ועלינו הוטל התפקיד לנקות את הדרכים מהשלג. חשבנו שהגיעה שעתנו האחרונה, והנה באה הפקודה להעבירנו למחנה „הינטרוולדך״ ע״י שובין. שם היה עלינו לסלול כביש, אבל לא היו אבנים, וגם לאבנים הצטרכנו לדאוג. חפרנו באדמה וחיפשנו אבנים והבאנון אל הכביש. שם ניפצנו אותן וסידרנו אותן וכך סללנו כביש. ראינו את עצמנו דומים לאותם העברים אשר היו משועבדים למצרים, שתבן וקש לא ניתנו להם. אבל אז היה מליץ יושר בדמותו של משה רבנו, ודורנו, בעוונותינו הרבים לא נתברך במנהיג כזה, ועל כן סבלנו. בערך שנה עבדנו במחנה זה ומשם נשלחנו לאושביץ. אחרי הסלקציה (המיון) מי לחיים ומי למוות — זאת אומרת — לעבודות פרך, עד שנפול בעבודה. התמונות המזעזעות בזמן המיון אי אפשר לתאר. כל אחד מאתנו הבין את פשר המיון הזה וידע מה מחכה לו באם ייכשל במבחן האחרון הזה. הנותרים, ואנוכי בתוכם, עבדו כתנאים קשים, כשהחורף מציק לנו במיוחד. עבדנו בכל מיני בתי־חרושת לנשק וטילים. הנסיעה למקומות העבודה היתה לסיוט. הועמסנו בקרונות משא כבהמות או כפחם יותר נכון (גם הקרונות היו מיועדים להובלת פחם). בדרך, כמעט, ולא קיבלנו אוכל ומים. עמדנו יותר משנסענו, כי פסי־הרכבת היו תפוסים — רכבות עמוסות חיילים נסעו ללא ספור — אלה היו החיילים, שחזרו מהחזית המזרחית. מצד אחד שמחנו לראותם חוזרים אבלים וחפויי ראש, הבנו שהסוף של היטלר י״ש מתקרב, אבל מאידך חששנו, שמרוב תשישותנו לא נזכה לאותו הרגע הנשגב — רגע מפלת האויב וגאולת העולם החופשי מנגישות הצורר. אחד עשר יום נסענו ברכבת והיתר הלכנו ברגל. הקרונות היו פתוחים והיינו נתונים לשבט ולחסד של מזג האוויר החורפי הקשה. כשהגענו לתחנת נורדהויזן הוציאו מהרכבת יותר מתשעים אחוז מתים, והנשארים בחיים על פי נס הובלו מיד לבתי־חרושת לטילים „ווי 1—2״. בית־החרושת נמצא במעמקי האדמה. המקום היה מוסווה יפה — הר, ובתוך ההר באדמה מנהרה ענקית עם המפעל. שם היה גם מחננו (מחנה „דורה״). שם היינו, עד שהאמריקאים הפציצו אותו ואז הועברנו לברגן־בלזן, ושם

נשתחררנו ע״י האנגלים. הרגע הנשגב הזה, בו זכינו להיגאל עלה לנו גם כן בהרבה קרבנות. הרבה אנשים לא יכלו להחזיק עוד מעמד ומתו מתשישות ואפיסת הכוחות. את החולים הרבים לקחו לבתי־חולים וחלק מאתנו ומהמבריאים נשלחו להבראה למקומות שונים, ובין היתר גם לשבדייה. אני נשלחתי לשבדייה ושם קצת התאוששתי. בזמן ההוא פגשתי את בת־דודי פולה ליפשיץ, בת ר׳ יהודיל ליפשיץ מווילון (אחי אמי). נשאתי אותה לאשה בשטוקהולם בכסלו בשנת תש״ה. הבנתי שכעת אחרי ששיכלנו שליש מעמנו, עלינו לדאוג שוב לשיקומו. ממשפחתי ניספו: כל אחי — אחי הבכור, אברהם אליעזר היה כבר נשוי לאשה מבלכטוב והיו לו כבר שני ילדים, אחי השני ר׳ יוסף ארזון ואשתו גיטל לבית ליפשיץ עם בתם הנשואה ליבה עם בעלה וילד נספו. בנות סבי, מרים נשואה לרבי לייבוש מורגנשטרן, תלמיד חכם וחסיד עם חמישה ילדים, וצירל הנשואה לרבי יוסף רוזנבלום מווילון, עדין נפש וטוב לב עם ארבעה ילדים — כולם, כולם נספו בידי הצורר. כמו כן נספו שני אחי סנדר ופנחס ויתר בני משפחתנו הענפה, יהי זכרם ברוך.

בשבדיה נולדו לי שני בנים — הבכור נקרא יהודה לייב והשני דב, הבכור ע״ש אבי והשני ע״ש סבי. בשנת 1949 עלינו ארצה ונתיישבנו בכפר־אתא. כאן נולדו לי עוד בן ובת. הבן נקרא ע״ש דודי, אחיו של אבי — יוסף, והבת — דבורה.

בארץ עברו עלינו זמנים קשים, אבל היינו מאושרים, שאנו סוף סוף בביתנו.

בני הבכור, יהודה, התחתן בחיפה אחרי השרות בצבא וכעת הוא מנהל בית־ספר דתי בקרית אליהו, בני השני דב התחתן בתל־אביב ולומד בכולל „היכל התלמוד״ ודבורה תהיה אי״ה מורה או גננת מוסמכת.

אלה תולדות בית־ארזון — ארבעה דורות של מאבקים ולבטים, סבל ורגעי אושר ושמחה. „בתים״ כאלה בפולין היו לרוב — בתים לתפארת. מי יתן והדורות הבאים ילכו בדרכו המוסר, הצדק והיושר, בהם הלכו אבותיהם, למען יוכלו לבנות את מדינתנו, שתהיה באמת „אור לנו ואור לגויים!״

משפחת פבלוביץ

ביתו של אריה לייב פבלוביץ היה בית גדול ורחב ידים מאחורי רחוב האופים ובו שכן סניף „הנוער הציוני״.

היה זה בית פתוח וחם לכל מי שבא, וכל אחד הרגיש בו חפשי הן בתנועותיו והן בהשקפותיו ויכול היה לעשות בו כבתוך שלו. אפילו גן הפירות היפה והגדול לא נסגר בפני המבקרים, ולא מעטים נהנו מפירותיו העסיסיים.

היתה זו משפחה מיוחדת במינה; כסבא כן סבתא רעייתו זלדה, בניו ויתר בני המשפחה הקרובים והרחוקים. יחסם לנוער היה מלא סובלנות, סבלנות, הבנה ועל כולן אהבה.

סבנו היה יהודי גאה, אמיץ, אוהב עבודה גופנית. בעצמו היה חקלאי, בעל גני פרי, מגדל פרות, מוכר תוצרת חלב, והכל היה עושה במו ידיו ובעזרת בני ביתו, שכמוהו אהבו את אורח חייהם ואת עבודתם הקשה, אבל המפרנסת בכבוד את המשפחה. גם אנחנו, הנכדים, היינו ברצון ובשמחה עוזרים לו בעונות החקלאיות הבוערות. שכחנו אז שאנו יהודים, החיים בגולה, וראינו את עצמנו כבני אדם רגילים, החיים בחופש ובחיק הטבע. אז היתה לנו הזדמנות לנסוע בעגלה, לרתום סוס, לרכב על סוס, ובשעת מעשה זה הסתכלו בנו, לבטח, הרבה ילדים יהודיים בקנאה.

על יד בית העירייה (המאגיסטראט) היה ביתו של אבינו יצחק שמואל, בנו של ר׳ אריה לייב.

אבינו, יצחק שמואל, חייט ממקצועו, התמחה בו בלודז׳, עבד בזדונסקה ווליה ולבסוף התיישב בעיר אבותיו בווארטה.

הוא היה ציוני נלהב (יו״ר הציונים הכלליים) ורוב זמנו הפנוי הקדיש לעסקנות ציבורית, הדריך ויעץ, עזר לכל נצרך בעצה ובכסף.

הוא ניהל גם חוג דראמאטי, אירגן נשפים והיה גם בשעת הצורך לשתדלן אצל הרשות המקומית. (זמן מסויים היה גם לאווניק — ז״א חבר העירייה). ולא רק על היהודים היה אהוב ומקובל, אלא גם האוכלוסיה הפולנית כיבדה אותו מאד. במשך תקופה די ארוכה היה גם ראש איגוד החייטים (צעך החייטים) ופעל רבות לטובת חבריו.

אבינו היה איש מתקדם במלוא מובן המלה. הוא היה גאה על מקצועו, אשר היה עדיין גם בימיו נחשב למקצוע לא כל כך מכובד. כבן למשפחה עמלה הבין יפה עד כמה נחוץ לעקור מהשורש את הדעות הקדומות, המושרשות בקרב יהודי הגולה על העבודה הגופנית ועל מקצועות שונים כגון חייטות, סנדלרות, אופים וכו׳. סוף סוף יגיע גם עמנו לחוף מבטחים, לארצו, ואיך יוכל עם להתקיים אך ורק על מסחר? אבל

לא ביום אחד אפשר לחנך את העם לשינוי דמותו, אשר עוצבה במשך הגלות בת אלפיים שנה בתוקף התנאים החיצוניים, אשר היהודים לא יכלו להשפיע עליהם ולשנותם. להתרגל לחיים פרודוקטיביים, חיי יצירה ועבודה — הנה מה שנחוץ כעת לעם היהודי, ולכן התמסר אבינו בכל להט לבו לעסקנותו הציונית־חינוכית ושימש בעצמו, באורח חייו ובמקצועו, דוגמה. הוא היה מחונן בהרבה כשרונות; במרץ רב, ברצון חזק, בכושר מנהיגות, ועל הכל היה בעל נפש עדינה. הוא היה גם בעל מעוף וכל תפקיד שהוטל עליו, או שלקח על עצמו, מילא במלוא האחריות ועל הצד הטוב ביותר. הוא הבין יפה לנפש הנוער היהודי הגלותי. הוא ראה ראייה מציאותית את מצבי של הנוער בעיירה הפולנית, ללא כל עתיד וללא כל תקווה. המצב הירוד הזה הדאיגו והטרידו מאד. אם לא יימצא לנוער הזה פורקן כלשהו הוא עלול ללכת לאיבוד, וחבל על נוער יקר, בעל כוחות נפשיים נעלים! והנה גם התחילו לנסר ברחוב היהודי זרמים ותנועות שבכוחן היה להעלות את הנוער היהודי על דרך חיים לא נכונה, ואפילו מסוכנת. ה„בונד" על תורתו הסוציאליסטית התמימה, הגורסת את היכולת לחיות בצוותא עם הגויים ולהילחם יחד עמהם על הטבת מעמד הפועלים והעמלים, הקומוניססטים, „הרויטע" (האדומים) על כל מעשיהם, שכבר אז נראו על כל מערומיהם, באמונתם העיוורת במשיח האדום, היושב בקרמלין, והמטהר במטאטא ברזל כל יריביו ומתנגדיו, יסכנת ההתבוללות, באם הממשלה הפולנית, אי פעם תרצה לפתוח אשנב של חופש

חברי סניף „הנוער הציוני" בדווארט משנת 1930

לייב פבלוביץ, אשתו בלומה־זלדה ונכדם חיים מרדכי ז״ל

חיים מרדכי פבלוביץ ז״ל

ואפשרות להנות מהכתוב בחוקה, כל זה לא נתן מנוח לכל יהודי, בעל שאר רוח, אשר עתיד עמו היה מול עיניו. ולא ייפלא, אם כן, שאבינו ראה את הצורך בפעולה רבתי, ללא כל ליאות ובמלוא המרץ.

הנוער היהודי, נמצא בסכנה; ניוון או השמדה רוחנית (עדיין על השמדה גופנית — אם כי כבר נסתמנה באופק, לא רצו לחשוב). צריך הכל לעשות כדי להצילו, והוא פעל לפי הקווים שהתווה לו. אסור לתת לכשרונות היהודיים להירדם או לגווע. נחוצה לנוער שמחת חיים. וכל זה הוא התאמץ, לפי דרכו, לתת לנוער בווארשה. הוא אירגן חוג דראמאטי, והיה בעצמו המאפר, לפעמים גם המביים ובשעת הצורך גם שחקן. הוא אירגן נשפי ריקודים, מרומם את הרוח, מעודד ומחדיר רוח עלומים ואושר חיים.

אם כי לא למד הרבה באופן רשמי, היה אדם משכיל, מצוייד בהרבה ידיעות שרכשן באופן אוטודידאקטי. תמיד היה קורא יידיש, פולנית ועברית. היות והיה עסוק תמיד, היה עושה את זאת על חשבון שעות מנוחתו ושנתו, בשעות המאוחרות בלילה. העתון „היינט" היה עתונו. היה מתמצא במתרחש בעולם היהודי בפרט ובעולם בכלל, וידע בכל נושא להתבטא בצורה הגיונית ומשכנעת... הוא גם הקפיד שבניו (בנות לא היו לו), אנו שנינו וחיים ז"ל נדע יידיש, ועמד על כך שנקרא את העתון „היינט". כמובן, שעשה הכל שנדע גם עברית ותנ"ך, ושכר בשבילנו את המורים הטובים ביותר כמו את בכר ולבסוף את שטרן. שניהם היו גם מדריכים את הנוער הציוני ומלמדים אותם עברית, תנ"ך, תולדות ישראל ומנהלים שיחות ופעולות מיוחדות על הבעיות הכלליות והיהודיות, שעמדו אז ברומו של העולם.

העבודה היתה בשבילו לא רק קרדום לחפור בו — מקור למחייתו ולפרנסתו, אלא גם מקור לחדוות חייו. הוא הקפיד על טיב העבודה והיה אומן מצויין וגם אמן במקצועו, כי נפש אמן קננה בקרבו. עבודה לא חסרה לו. מטובי בעלי־הבתים היהודים והפולנים תפרו אצלו. היו מקרים, שאנשים היו מוכנים לחכות חדשים כדי להגיע לתורם, ובלבד שהוא יתפור עבורם. פועליו עבדו אצלו מתוך רצון וחשק. תנאי הבעודה אצלו היו טובים יותר מאשר אצל חייט אחר, ובזמן העבודה היתה שוררת אווירת שמחה ויצירה. הוא הצליח להחדיר גם בקרב פועליו את הרצון להוציא מתחת ידיהם דבר מוגמר בשלימות ובצורה יפה. כי העבודה צריכה לא רק לספק את צרכי הגוף, אלא גם את הרוח. השירה, הבוקעת מביתו בשעת העבודה, הדהדה בכל הרחוב.

לא פעם היו באים אליו גם בזמן העבודה אנשים שונים ושופכים לפניו את דאגו־תיהם. הוא שמע להם, ולעתים היה עוזב את העבודה והולך לסדר את ענייניהם. ביתו היה פתוח לרווחה לכל נצרך, ואמנו, אסתר (מבית יעקובוביץ) היתה לו עוזרת נאמנה גם בקבלת אורחים וגם בעבודה. היא היתה אשת חיל אמיתית, דואגת לצרכי הבית, ללבוש, לאוכל ולנקיון. האורחים היו נהנים לא רק משיחה עם אבינו, אלא גם מהמטעמים, שעשתה אמנו וידעה להגיש בצורה אסתיטית. היא השליטה בבית אווירה חמימה, שלום בית ובהתנהגותה הנבונה והלבבית היתה גורם חשוב בליכוד המשפחתי. בעונת

העבודה היתה עוזרת לאבינו, ובזמנים כתקנם היתה שולחת את ידה ברקמה ובעבודות יד אחרות, שרבות מהן הוצגו בתערוכות „ויצ״ו״, בבאזארים, כי פעילה היתה מאד בקרב הנשים הציוניות.

אבא היה גם המורשה לקרן הקיימת לישראל ולקרן היסוד בווארטה. הוא היה מארגן זוגות להתרמה בכל מיני שיטות מקוריות, ובלבד שאפשר יהיה להתרים את היהודים ביד נדיבה. הוא היה מעוניין שהתורם יתן בשמחה וברצון ולא מתוך כפייה או לחץ. גם הוא היה תורם הרבה, לפעמים מעל יכולתו החומרית.

בין אבינו וסבנו היתה הבנה מליאה והשפעה הדדית. יחסם לתנועה הציונית, לעבודה ורוח הסובלנות היה לשם דבר בעיי׳ה. וכמו שסבנו דאג שבניו יהיו מצויידים בידיעת מקצוע כלשהו, כן גם אבינו דאג שנדע מקצוע וגם הקפיד שנדע את המקצוע שלו, כי מלאכה מביאה ברכה לבעליה, וקיים דברי חז״ל שעל האב ללמד את בניו מקצוע והיה אומר: „רוצה אני שכל אחד מבני ידע לתפור בעצמו זוג מכנסיים, ובשעת הצורך יוכל להתפרנס בכבוד מיגיע כפיו. יחד עם זאת לא מנע מאתנו לרכוש השכלה כללית. ואיפשר לנו לצאת לחו״ל ללמוד. אותי (אברהם) שלח לבן שמן ב־1938 ואת גדעון לבריסל ללמוד הנדסה וכימייה ואת חיים ז״ל רצה גם כן לשלוח לארץ לבית־ספר ימי „זבולון״. (אני נסעתי בספטמבר וגדעון — בדצמבר 1938 וחיים ז״ל כבר אחר את המועד ונשאר בווארטה וניספה בשואה).

אבינו היה חפשי בהתנהגותו, אם כי העריך מאד את המסורת. בחגים ובשבתות היה הולך לבית־הכנסת, דאג שנדע תנ״ך, וכאשר באתי לקאליש ללמוד, השתוממו לידיעותי בתנ״ך (אברהם). יחד עם זאת לא הפריע לנו להתנהג באופן חופשי ללכת בגילוי ראש, ומעניין המק־ה דלקמן: הרב לסקובסקי זצ״ל העיר את תשומת לבו של סבי, שנכדיו הולכים בגילוי ראש, ועל טענה זו ענה לו: „יש לנכדי, תודה לאל, אבא, ולא אני צריך להתערב בחינוך ילדיו״. אבינו התנגד להשקפותיהם הקיצוניות של החרדים, אשר מרוב אדיקותם אינם רואים נכוחות ואינם חשים מה מתרחש סביבם ואינם מרגישים, שהאדמה בוערת בפולין מתחת רגלינו. הוא האשים אותם שעליהם תרבץ אחרי כן אחריות רבה, על שמפריעים לתנועה הציונית להתפשט, והסביר לחסידים הרבים בעיירתנו, שסופה של התנועה הציונית יהיה דומה לסופה של החסידות, אשר בהתחלתה הוחרמה ואחרי כן התקבלה על ידי רוב היהודים. אגב, הוא גם הראה להם על המכנה המשותף בין התנועה החסידית והציונית, אם יודעים להסתכל בהן בעיניים פתוחות. הוא היה בעל כוח שכנוע, ידע להתפלמס, ולא פעם השתוממנו, אנו, ילדיו, אם כי היינו עדיין צעירים, מאין הוא שואב את ידיעותיו.

בביתנו היתה גם משתכנת קופת גמילות חסד, ואבינו, נוסף על כל עיסוקיו, היה גם מנהל חשבונותיה.

עבודתו המקצועית, עסקנותו הציבורית הענפה, לא מנעו ממנו להיות אב מסור לילדיו, בעל מצויין וגם ראש משפחה במובן הרחב, כי גם אחיו (שלושה) וגם אחיות

אמי (4 אחיות) הכירו בסמכותו כראש המשפחה, אם כי אף פעם לא היו לו טענות לכתר זה.

גם אנו, חיים ז״ל, גדעון ואברהם, היינו פעילים מאד בקן של „הנוער הציוני״ והננו אסירי תודה לאבא שלנו, שידע להנחיל לנו אוצרות רוחניים וחומריים, המזינים אותנו אותנו עד היום. נזכור את סבנו, אבינו ויתר בני משפחתנו לנצח, וכדאי גם שהדורות שיבואו אחרינו, בני „יוצאי ווא־טה״ ידעו את האמת על אבותיהם, אשר בחייהם ובמותם הכינו לנו את הבסיס לחיינו אנו ולמציאותנו המדינית.

אבינו שאף כל ימי חייו לעלות ארצה ביחד עם כל בני ביתו. אבל בימים ההם היתה מדיניות ההסתדרות הציונית בגולה, לעכב את יציאתם של הפעילים, כדי לא לרוקן את יהדות הגולה מאנשים מסורים בלב ונפש לתנועה. כשאבינו היה בווארשה והשתדל בעניין העלייה, נודע לו שעוכבה מסיבות הנ״ל, עלייתו. בעניין עלייתנו ארצה היה עובר התלבטויות קשות. מצד אחד רצה שנעלה ומאידך, לא רצה להיפרד מאתנו והיה נגד ההתפוררות במשפחה. הליכוד היה יקר עליו מאד. בהיותו אדם סובלני, כיבד את רצוננו ולא התנגד לנו, וגם נתן לנו להוצאות הנסיעה ביד נדיבה. חבל רק שחיים, אחינו האהוב והמוכשר, בעל הנפש הפיוטית, המחונן בכשרונות רבים, לא זכה להיות אתנו יחד.

שרה זייפה (מאירוביץ)

ב י ת ־ א ב א

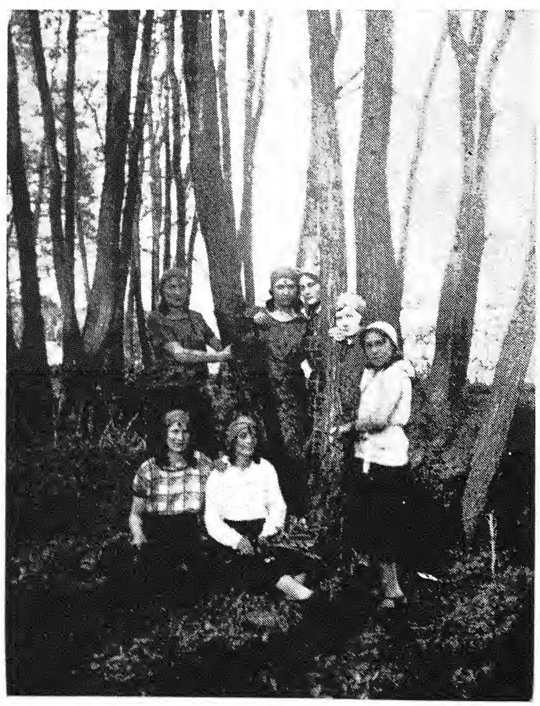
לפני שלושים וחמש שנים עליתי ארצה ועדיין אני נזכרת ברגעי הפרידה הקשים מהורי. אבי מרוב צער ועגמת נפש לא אכל ימים אחדים (לפי דברי אחותי אלה). הוא חשש למצב בריאותי פן ישפיעו עלי טלטולי הדרך לרעה. כמו כן דאג לי, אם תנאי החיים בארץ יהיו נוחים, כי בבית פנקוני ונחשבתי לחלשה ביותר בבית. אמי, לעומת זאת, לא הראתה, לכל הפחות מבחינה חיצונית, את סבלה. היא הרגיעה את אבי וטענה, שבת צריכה ללכת אחרי בעלה בהתאם לכתוב בתורה „על כן יעזוב איש את אביו ואת אמו״. אחרי כן נודע, שבתקופת השואה לא פעם הביע אבי את רגשי אושרו ושמחתו שעליתי ארצה. בשוחחו עם אברהם קלינובסקי (לפי דברי חנה אוזרוביץ) התבטא „עכשיו אני יודע להעריך את חתני כדבעי, ואני אסיר תודה לו מאד, הרי הודות לו נשאר לי, לכל הפחות, אחד מילדי!״ באמרו את הדברים האלה מרר בבכי והוסיף: „שערותי מסתמרות על ראשי וחיל ורעדה אוחזים אותי בהעלותי את המחשבה מה עלול היה לקרות, לו היתה עם בעלה אתנו, מה חבל שרבים לא עשו כמוהם!״

עדיין עומדות מול עיני שתי הדמויות היקרות לי, אבי ואמי והדמעות בעיניהם, כאילו הרגישו בעומק לבם שלא יוסיפו לראותנו עוד.

ומדי הזכרי ברגעים האלה, הנני נישאת על כנפי זכרוני לבית אבי ואמי, ולא פעם נדמה לי שהנה אני נמצאת בחיק משפחתי, והעבר הרחוק נעשה כה קרוב, כה חביב.

משפחתנו נחשבה בדווארט למשפחה עשירה. היה לנו משק חקלאי מבוסס כשלושים מורגות (שנים עשר הקטר בערך) שדות, מרעה, וגם עסקנו במסחר בהמות. ביתנו היה, לפי המושגים דאז, בית גדול ויפה ואפילו טלפון היה מותקן בו.

אבי ז״ל היה אדם רציני, טוב־לב, אב טוב ובעל מסור. ואם כי היה שומר מסורת היה גם אדם מתקדם. הוא היה איש המעשה, „אומר מעט ועושה הרבה״, מוכן תמיד לעזור לזולת, מכניס אורחים ונותן נדבה בעין יפה. בכל שבת ובכל חג היו סועדים על שולחן אבא ואמא אורחים, וביתנו היה בית פתוח לכל נצרך. אבי היה „מתנגד״ ובשבתות ובחגים היה מתפלל ב„חברת עין־יעקב״ בבית קלינובסקי. היה לו קול ערב והיה ברצון עובר לפני התיבה. הוא היה ירא־שמים, אוהב אנשים ורגיש מאד. כשתלו את פייביש אחי ז״ל, סגרו אחי את אבי במחסן, כי אבי היה יהודי גאה ואימפולסיבי ועלול היה

קבוצת חברות עם פסיה שוטון ושרה זייפה

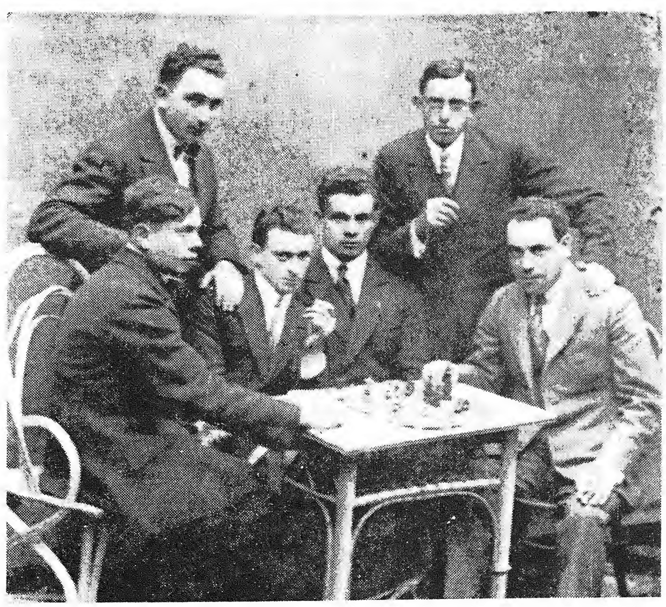
להתפרץ במעמד טראגי זה מבלי להתחשב בתוצאות האיומות שעלולות היו לנבוע ממעשה זה — לשלם בחייו הוא וייתכן גם בחיי אנשים רבים.

אמא,ביילה רשה (מביתה סקורופה) היתה אשה פקחית, אדוקה מאד והיתה תמיד מהראשונות המגיעות בשבתות ובחגים לבית־הכנסת. כבעלה, כן גם היא היתה מכניסה אורחים בסבר פנים יפות, ועני אחד, מבאי ביתנו, אמר: „זהו ביתו של אליהו הנביא, הנכנס לכאן רעב ויוצא שבע, צמא — מרווה את צמאונו, ואם גם בגד ללבוש או נעל לנעול יחסר, גם זה יקבל בבית מבורך זה".

שכננו זנדברג היה אומר: „רשה ביילה היא צדקת!"

„היא היתה אשה ישרה, תוכה כברה. ומאז הכרתיה, אחרי שנשאתי את שרה לאשה הערצתיה והתייחסתי אליה כבן לאמו. היא היתה בדעה שבחורה צריכה למלא את רצון בעלה, ובמקרה דנן, אם אני רוצה לעלות ארצה, הרי ההגיון מחייב, שהיא תלך אתי. את השבתות והחגים בביתה לא אשכח לעולם. היא נזהרה בקיום המצוות, קלה כחמורה; אף פעם לא ניגשה בשבת או בחג לטלפון, וגם לא הוציאה בימים קדושים אלה מלה פולנית מפיה. היא אהבה להגות ב„צאנה וראינה" ובתחינות. היא לא סבלה שקרים וחנופה. נתנה לילדיה, באופן יחסי, חופש פעולה, ובמיוחד לא התערבה בעניניהם האישיים אחרי נשואיהם". (לפי דברי מר בנימין זיפה).

והרי פרט מעניין הזורק אור מיוחד על תיאור דמותה של אמי ז"ל. הדבר קרה

קבוצת צעירים:
יעקב לוזר מאירוביץ, רפאל הרש דודו, מיכאל קוז'ץ, פנחס רבינוביץ

ב־1938. באחד הימים נשמעו לפתע צעקות. יצאנו החוצה, אמי ואני. רצנו בכיוון הצעקות, והנה נודע לנו שבלומה זלדה, אמו של מאיר פבלוביץ נפטרה. אמי, בניגוד להתנהגות כל הנוכחים נשארה שקטה ורגועה ואמרה לעומדים על ידה: „אינני מבינה את הצועקים והצועקות — הרי צריך להודות לשם יתברך, שזכתה למות במיטתה."

בשעת מעשה לא חדרתי לעומק דבריה, אבל בבוא השואה, ובהיותי כבר אז בארץ, נזכרתי בדבריה אלה ורק אז הבנתי איזו אשה נפלאה ונבונה היתה אמי. כנראה, שבעומק לבה חשה באסון המתקרב לבוא ועל כן כה דיברה ועל כן תמכה גם ברצוננו, של בעלי ושלי, לעלות ארצה.

אין לשכוח, שבימים ההם, היתה האווירה כולה כמחושמלת. המלחמה היתה ממש „תלויה" מעל ראשינו כאותה החרב המתהפכת. ושוב אני נזכרת באפיזודה מעניינת. אלי, כפי שכבר הזכרתי למעלה, התייחסו בבית באופן מיוחד, עקב מצב בריאותי. והנה יום אחד, בהיותי בחדרי, הופיעה אחותי ראצה בחדרי ועל המגש ארוחת הבוקר עבורי. פניה היו חיוורים לא כמו תמול שלשום. לשאלתי מה קרה, ומדוע היא כה מודאגת ועצבנית, ענתה לי: „הנה קראתי בעתון, שהיטלר, ימח שמו הגיע לשלטון, ומצבם של יהודי גרמניה הוא בכי רע!"

דברי אחותי חדרו עמוק ללבי, ומאז גם אני לא ידעתי מנוחה נפשית מהי. וככל שהשפעתו של היטלר גדלה, כן התגברה תחושתי, שצריך לברוח מפולין.

פרידתי מהורי היתה נרגשת מאד; בלב כבד עזבתי את יקירי, כאילו חשתי שלא אוסיף לראותם עוד.

לבי לבי לכם יקירי; הורי, ידידי וכולכם אתם, מיליוני היהודים, אשר לא זכיתם להיות אתנו בארץ, בהיאבק עם על קימום מדינתו ועל בניינה ופיתוחה.

לאה סנדיק (קוז'ול)

ר' יעקב יהודה קוז'ול

ארבעים שנה חלפו מאז עזבתי את דווארט ועליתי ארצה, ובכל זאת אינני יכולה לשכוח את בית־אבא־אמא, אותו בית חם וחביב, שהיה כה ספוג מסורת יהודית.

אבי, ר' יעקב יהודה קוז'ול ז"ל, היה למדן גדול והתפרנס מהוראה. הוא היה ראש הישיבה בדווארט ואחרי כן גם בערים אחרות, בפביניצה, בזדונסקה וולה ובדוברה. בחורי הישיבה העריכוהו מאוד בגלל ידיעותיו הרבות, הסבריו הברורים ויחסו הלבבי אליהם. הוא היה ידידו וחברו של ר' מאיר דן פלוצקי, וכשרבי מאיר דן עבר לאוסטרוב מאזוביצקי ביקר אצלו אבי לעתים קרובות.

אבי היה מכובד מאד על ידי יהודי דוואַרט והסביבה, ולא פעם היה משמש כבורר בסכסוכים שונים. יושרו, גישתו לעניין שעמד לבירור ולנידונים ללא משוא פנים, שכלו החריף והתמצאותו הרבה בענייני הלכה, הקנו לו שם של בורר מוצלח.

הוא היה אדם צנוע, רציני, בעל זכרון נפלא ובעל שכל חריף. עד כמה שאני זוכרת, היה אבי בעיני כמין ספר פתוח, היודע הכל בעל פה. ולא פעם התפלאתי איך בראשו של אדם יכול להימצא כל כך הרבה ידע. מדי פעם ראיתיו יושב רכון על כתביו ורשימותיו, כותב, מוחק ורושם, אבל כל מה שכתב נשאר בכתובים ולא יצא לאור. אבי תמיד חשש, שמא דבריו עדיין אינם די בשלים כדי שיוכלו להופיע בדפוס, אם כי לא פעם שמעתי במו אוזני דעות על אבי מלאות שבח והתפעלות, וגם ידידיו התפלאו על שאינו מפרסם את רשימותיו.

הוא היה מחסידי גור, אבל לא רק במובן החיצוני, אלא בכל רמ״ח אבריו. הוא היה אוהב אדם, אוהב יהודי, בעל לב טוב, בעל טוב ואב מסור.

ואם כי אבי התנגד לעלייתי ארצה, הריני משוכנעת, שבתוך תוכו הוא היה ציוני נלהב, אלא שדרכינו היו שונות, הוא חיכה לגאולה מלמעלה, לבוא המשיח והאמין בכל לבו שהגאולה תבוא לפי אמונתו הוא. הוא היה ירא שמים גדול ונזהר במצווה קלה כבחמורה.

בסוף ימיו חלה במחלה, אשר ממנה הוא כבר לא קם. נסעתי אתו לברסלאו לדרוש ברופאים מומחים. ורק אז כשנזדקק לדרכון כדי לנסוע, התיר לעצמו להצטלם. בברסלאו אושפז בבית חולים יהודי, ושם התייחסו אליו הרופאים והאחיות כאל רב וכיבדוהו מאד. הם הוקסמו מאישיותו האצילה. אבל מחלתו היתה אנושה, וגם הטיפול הטוב והמסור של רופאי ברסלאו לא עזר. אבי, כנראה, הרגיש שימיו ספורים. הוא כבר לא יכול היה לדבר. ואז כתב לי פתק: „אני רוצה הביתה!״ אלה היו דבריו האחרונים שכתב. אבל לא הספקתי להביאו הביתה חי. הוא נפטר בברסלאו. שם היו לנו קרובי אמי, אנשים אמידים, ומתוך רצונם הטוב, לכבד את משאלת אבי ז״ל, שכרו בכסף רב אוטו, אשר הביא את גוויתו לדוואַרט, וכך הובא לקבורה בדוואַרט, כפי שביקש.

יהי זכרו ברוך!

ראובן גלברט

ע ל ה ס ף

נולדתי בארץ ישראל, ובגיל תשעה חדשים הגעתי לדווארט עם הורי שירדו מה-ארץ (ב־1927). ביתנו היה בית ציוני מובהק ומצעירותי חונכתי על ברכי המסורת הציונית והייתי פעיל בתנועות נוער ציוניות. הפעולות בתנועות נוער היו שונות ורב־גוניות; שיחות, שיעורים בעברית, טיולים בעיירה ומחוצה לה, בעיירה היינו מארגנים טיולים שיגרתיים לגבעות (אין די בערג) ומאחורי טחנת הקמח (הינטערן וויאטראק) ובל״ג בעומר או בהזדמנויות אחרות — גם טיולים מחוץ לעיר.

למדתי בבית־הספר הפולני העממי וגם בחדר. בימי החופשות עזרתי גם לאבי, הייתי יוצא אתו ביום שני לדרך, ביקרנו אצל „פריצים" שונים, והיינו מבצעים שם כל מיני עבודות פחחות, וביום ששי בבוקר היינו חוזרים הביתה כשכיסינו מלאים כסף ואנו עמוסים כל טוב — מתנת בעלי־האחוזות, אשר רצו בצורה זו להביע לאבי את תודתם והוקרתם עבור עבודתו הטובה.

דרכי בחיים היתה ברורה לי, כמעט מילדותי. בתוך המערבולת הגדולה של זרמים פוליטיים שונים ברחוב היהודי בעיירה פולנית, שחיתי בשקט ובבטחה בכיוון הרצוי לי. הייתי ציוני בכל נפשי ומאודי, ומה גם, שהתודעה הזאת, שנולדתי בארץ־ישראל ליוותה אותי כל הזמן. הייתי גאה בזאת וראיתי את עצמי קצת שונה מנערים אחרים בני גילי. לא פעם התרגזתי והתרגשתי כשראיתי, שמנהיגי היהודים בעיירה נאה דורשים אבל אינם מקיימים יפה את מה שהם דורשים. לגבי אבי היו לי רגשות מעורבים. מצד אחד הערצתי אותו וידעתי שכל מה שהוא עושה, הוא עושה לבטח מתוך רצון טוב וללא כוונות רעות. ידעתי שהוא ציוני נלהב ומסור לתפקידים המוטלים עליו, אבל יחד עם זאת כאב לי מאוד שאבי ירד מהארץ. כאבי היה עוד יותר גדול, כשהבחנתי שגם אבי מתייסר על מעשהו ומשתדל ל„כפר על חטאו" בעבודה ציונית מאומצת, מבלי להתחשב בזמן, ורואה את עצמו כנמצא על הסף. משפחתי הן מצד אבי והן מצד אמי היתה משפחה של בעלי מקצוע, מומחים במקצועם, מכובדים על תושבי העיירה והסביבה ומתפרנסים בכבוד.

סבי אייזיק סנדר גלברט היה פחח. הוא היה יהודי בריא, אוהב את מלאכתו, נהנה מיגיע כפיו ורואה ברכה רבה בעמלו. הוא קנה מגרש והקים עליו בית גדול (מבנה) בדוברה גאס, ובו השכין את ילדיו: אברמצ׳ה (אבי), עקיבא, שיינה, פייגה ולאה. ורק דודי נחמיה, אחרי הנשואים, גר אצל חותנו. אבי, דודה שיינה ועקיבא נספו בשואה, ודודי נחמיה נפטר בארץ.

אבי, אברהם (אברמצ׳ה) נולד ב־1896 ומילדותו עזר לאביו הפחח. מגיל צעיר היה לציוני פעיל וראה בישיבת היהודים בפולין ישיבה עראית. הוא היה בטוח שאנו חיים

על סף תקופה חדשה, תקופת התחייה ובסופו של דבר יעלו הרבה מיהודי פולין ארצה. ביחד עם יצחק ניטקה ז״ל, עם שמואל יצחק פבלוביץ ז״ל ועם מיכאל שייניק יבל״א, הקימו את סניף פועלי ציון בדווארט, ואחרי הפילוג (לציונים כלליים ופועלי ציון) נשארו אבי ציוני כללי ומיכאל שייניק בתנועת פועלי ציון. למרות הקשיים הרבים היה אבי פעיל מאוד ובמלחמת העולם הראשונה, בימי הכיבוש הגרמני המשיך בפעולתו בתנועה, שהפכה למראית עין לאירגון ספורטיבי — „טורנפריין״.

והנה קמה פולין העצמאית. היהודים תלו תקוות רבות בתחיית פולין. כולם סברו, שהמדינה הצעירה, שסבלה כה רבות במשך שנות שיעבודה לרוסיה, פרוסיה ואוסטריה, תדע להתייחס בכבוד למיעוטים, ובמיוחד ליהודים, הנמצאים בתחומה. אבל האכזבה היתה גדולה ומרה. השנאה ליהודים מדורי־דורות הלכה והתגברה בפולין החופשית ומצאה את ביטוייה בכל מיני נגישות, גזירות ורדיפות. במיוחד נעשה קשה המצב בימי גרבסקי. אבי שכבר היה אחרי הכשרה (נגד רצונו של אביו) ושהיה כבר בעל משפחה לא נרתע מקשיי העלייה ועשה הכל כדי לקבל סרטיפיקאט. ואומנם דווארט קיבלה אז, כפרס על הפעילות הציונית הענפה, ארבעה סרטיפיקאטים לפעיליה, ושלושה ניתנו לאבי, לניטקה ולשייניק. אבי היה אז בן 28 שנה. הוא עלה ב־1924 ואת אמי ואת אחי

ועד „החלוץ״ בדווארט עם עליית קבוצת החלוצים הראשונים ארצה ב19.6.24

השורה הראשונה מלמעלה מימין לשמאל: **שרה יעקובוביץ, אברמצ׳י גלברט, אשתו פרדל, ריילה יעקובוביץ, מיכאל שייניק, טובה לאה רבינוביץ, וולף לוקיטש, אחותו של אברמצ׳י, הרצברג, שמחה שליבקביץ**

שורה שניה: **רפאל הירש מאירוביץ, רחל יעקובוביץ, אברהם לייב פראך, מאיר ברקנוולד**

שורה שלישית שוכבים: **יואל אוקלאַדק, יצחק ניטקה, יוסף אוברנטש, יצחק שמואל פבלוביץ, אברהם יוסף קולטון**

מוטוש העלה אחרי כן. בהתחלה היה בעין־חרוד. אמי עבדה כתופרת ועזרה לאבי. אבי, כמובן עבד במקצועו.

לכל גל של עלייה מתלווה גם גל של ירידה, ושתי התופעות הן תוצאה של פסיכוזה מסויימת, שלא תמיד ניתנת להסבר ולא תמיד מוצדקת. אחרי העליה הגדולה בשנים 1923/24 ואחרי שגשוג קצר בא שפל גדול ובארץ פרץ משבר כלכלי קשה. יאוש תקף רבים והתחילה ירידה המונית. לצערי הרב היה בין היורדים גם אבי, שחזר לדווארט עם משפחה בת ארבע נפשות, ובתוכם אני בן תשעה חדשים. אבי סבל כל הזמן מהמעשה שעשה, וכשהתאושש מהמשבר הרוחני הקשה שעבר עליו התחיל שוב לפעול בתנועה הציונית בדווארט בכל להט נפשו.

הוא היה עסקן ציבורי מובהק כל ימיו, ולא פעם התקבל הרושם שעסקנותו הציבורית היא אצלו העיקר בחיים, ומקצועו הוא עניין משני. לא פעם קרה, שבנסיעותיו ללודז׳, לרגל פרנסתו, כדי להביא חומר גלמי לפחחות, היה מביא במקום הסחורה הנחוצה, ארגזים עם ספרים, כי אוהב ספרים היה, הירבה לקרוא בהם ונהנה לראות אחרים מנצלים ספרייתו הפרטית. את האהבה לקריאה הוריש במיוחד לאחי מרדכי (מוטוש).

הוא היה נואם טוב ומרצה בצורה מעניינת. בכל פעם שהיה מלווה עולים עד לוורשה היה מתרגש מאד וסובל מיסורי מצפון, כאילו לבו ניבא לו שלא יזכה עוד לראות את הארץ.

פרימט קוז׳ץ ז״ל

אמי פראדל (מביתה קוז'ץ) היתה בתו של חיים לייב קוז'ץ ואחותו של מיכאל קוז'ץ. גם היא היתה ציונית נלהבת. היא הגיעה ארצה עם מוטוש שנה אחרי עלות אבי ואחרי זמן קצר העלתה גם את אחותה מרים גיטל, שגרה קודם בהנובר בגרמניה. (מרים גיטל גרה בארץ שנים אחדות וב־1938 ירדה לארצות הברית. היא נישאה שם ליהודי רוסי שברח מה„גן עדן הקומוניסטי" ועבד כמהנדס חשמל. היא נפטרה בארה"ב).

אבי אמי, ר' חיים לייב קוז'ץ היה סנדלר. הוא היה בעל מקצוע טוב, התפרנס בכבוד ותמיד היה „מלא הומור". הוא נספה עם חיסול גיטו דווארט.

גם אחות אמי, פרימט, שגרה לא רחוק מדווארט היתה בין הראשונים שנשלחו למחנות העבודה ונספתה בשואה.

דודי, אחי אמי, מיכאל קוז'ץ היה חייט, ונחשב בין החייטים הטובים ביותר בדווארט. הוא היה גם יהודי אמיד, היתה לו דירה מרווחת, הוא היה גם שותף לחברת אוטובוסים, והתנהג כ„גביר" ובקיץ היה יוצא עם רעייתו לקייטנה. גם הוא היה עסקן ציבורי, חבר העירייה ואהב לעזור לכל נצרך. אחי מוטוש למד אצלו את מקצוע החייטות.

פרדל ומרים גיטל קורז'ץ ז"ל
(אמו ודודתו של ראובן גלברט) ז"ל

נחמיה גלברט ז"ל
נפטר בארץ, 1970
חבר הועד של ארגון יוצאי דווארט בישראל

דודי היה תמיד עמוס עבודה, אם כי לקח מחירים גבוהים מאוד עבור עבודתו. אבל כל אחד ידע שחליפה תפורה אצל מיכאל קוז'ץ היא מעשה ידי אמן. הוא היה מכובד מאוד בעיני הבריות ואגדות שונות התהלכו אודותיו. הוא שרת בצבא הפולני.

בימי הכיבוש הנאצי תפר חליפות לקצינים הגרמניים, ומצבו החומרי היה לא רע.

גם בגיטו לודז' הסתדר בהתחלה די טוב, אבל כשלקחו את בנו, נפל ברוחו, התייאש והתנדב לנסוע עם אשתו ובתו למחנות עבודה מתוך חשש שמא יפרידו ביניהם. כולם נספו.

מיכאל קוז'ץ ז"ל
(חבר עיריית דוואררט, דודו של ראובן)

בין קרובי שנספו היה גם אחד מדודי (אחי אמא) שגר בבלגיה ונספה באנטברפן ב־10.5.42. כל בני משפחתי שנספו, היו בעלי מקצוע, אנשים בריאים בגוף ובנפש, גאים במקצועם וקיוו שיצליחו באיזהשהו אופן לעבור את הימים הקשים. הם קיוו שכל העם היהודי עומד על סף חיים חדשים; לידת אומה מחדש, ואין לידה ללא חבלי לידה. חבל רק שכה מעטים זכו לעבור את הסף בהצלחה!

בכל פעם, מדי היזכרי ביקירי, צפה ועולה לפני דמותו של אחי מרדכי (מוטוש), שאהבתיו אהבה עזה. הוא היה קרוב מאוד לרוחי מכל הבחינות. אני נולדתי בארץ, והוא הגיע לשם כתינוק וחזר עם ההורים לדווארט. הוא היה ילד ער, יפה, פיקח ומוכשר ותמיד הבנו איש את אחיו יותר מאשר יתר בני המשפחה. היינו קשורים זה לזה, גלויים ופתוחי לב ולא הסתרנו שום דבר איש מאחיו. ב־1925 עלה עם האם ארצה, בהיותו בן שנתיים, וכעבור שנתיים חזר. אני זוכר את אחי כ„תולעת ספרים". לא פעם מתוך חשש לבריאותו היה אבינו אוסר עליו את הקריאה, אבל מוטוש ידע ל„הסתדר". הוא הלך לסבו, התחבא בעליית הגג ושם המשיך בקריאה. כבר מגיל צעיר הצטיין מוטוש בלימודים וכל התנועות החברתיות-פוליטיות בדווארט היו מעוניינות לצרף לשורותיהן את מוטוש,

המלא וגדוש, שידע יפה לספר ולהרצות. היתה תקופה קצרה שחששנו שמוטוש יילכד ברשת הקומוניסטים, בהשפעת אחד מקרובינו, אבל סוף סוף ניצח הגיונו הבריא וגם הוא היה פעיל בתנועות הנוער הציוניות. גם הוא, כמוני, חש את עצמו שונה במידה מסויימת מצעירים אחרים, הרי טעמנו כבר את טעם הארץ ועל כן היינו כה רגישים בענייני „כבוד", ומוטוש לא יכול היה לסבול פגיעה בכבודו של היהודי. פעם ראה את נכדו של הפולני קילינסקי מתעלל בנער יהודי. מוטוש נתן לו מכות נמרצות עד כדי כך שהתאוננו עליו בפני מוריו בבית־הספר העממי הפולני. מוטוש ידע לענות יפה למוריו ולהגן על עצמו לא כיהודי אלא כבן לאזרח פולני. הוא דיבר בטוב טעם ובהגיון: „אנחנו אזרחים שווי־זכויות, מדוע, אם כן, לא יוכל ילד יהודי לעבור את הרחוב בשקט ובשלווה מבלי להיפגע על ידי ילד פולני, ובמעשה שעשיתי הנני רואה דווקא מעשה־אזרחות

מוטוש גלברט ז"ל
נרצח ע"י הגרמנים באמצע הרחוב בדווארט

טוב ומועיל — חילצתי ילד חלש מידי חזק ממנו וחינכתי ילד שובב ובלתי מרוסן שיכבד את הזולת ולא יתנהג בשרירות לבו". ועם כל האווירה האנטישמית, ששררה אז בבית־הספר, לא היה למורה מה לענות למוטוש ולא נענש על „חוצפתו" זו. מוטוש היה תלמיד מצטיין בבית־הספר, והמקצועות האהובים עליו גיאוגרפיה והיסטוריה הוא ידע יותר טוב מהמורים. המורים העריכו אותו מאוד ולא פעם סלחו לו על מעשה שובבות וקונד־סות, כי מוטוש לא התנהג בבית־הספר כילד יהודי, שפחד מפני צלו, אלא כאילו היה ילד פולני.

מוטוש היה סבור שהיהודים נמצאים כעת על סף תקופה חדשה ותוך זמן קצר תתחדש עצמאותם הלאומית והמדינית על כן צריך היהודי להקפיד יותר על כבודו ולא להתרפס לפני הפולנים. להפך, ככל שנדע לשמור יותר על כבודנו, כן ישתפר יחס הפולנים אלינו. ואם כי מוטוש היה תלמיד מצטיין, רצה לרכוש לו מקצוע מתוך מחשבה תחילה, שבעלותו פעם ארצה יצטרך להיות עצמאי. הוא למד מלאכת החייטות אצל דודו מיכאל קוז'ץ והיה שמח שהוא מתקדם יפה בלימוד המקצוע. גם „המורה" היה מרוצה מתלמידו, ויש לציין שמיכאל קוז'ץ היה בררן גדול בקבלת תלמידים.

מהרגע הראשון שהגרמנים באו לדוואַרט הבין מוטוש את המצב לאשורו. בהגיונו הבריא ובשכלו החריף הוא ידע לחשוף את כוונותיהם הזדוניות. הוא התנגד בתוך־תוכו לכל כניעה לגרמנים ולכל עזרה להם, כי אמר שבין כך זה לא יעזור והגרמנים לא יתחשבו ביהודים העוזרים להם ומתרפסים לפניהם, כי כלה ונחרצה אצלם להשמיד ולאבד את כל היהודים, אסור ללכת לשחיטה כצאן לטבח („מ'טאר ניט גיין ווי בהמות צו שחיטה!").

בימי השואה עבד מוטוש בשופ (בסדנת החייטים) החייטים, ואם כי הגרמנים הת־ייחסו לחייטות באהדה, כי על החייטים היהודיים היה לתפור מדים לצבא הגרמני, בכל זאת היתה יד הגסטאפו מצליחה להוציא משם מדי פעם עובדים, שנשלחו למחנות עבודה.

גם את מוטוש שלחו למחנה עבודה בסביבת פויזן (לואיזנהיים). השומרים במחנה זה היו על פי רוב האוקראינים. המצב היה שם די קשה. בין הנמצאים במחנה היה גם זליג מונטר. במשך הזמן ניתנה האפשרות לשלוח חבילות מזון למחנה, אבל, כידוע, נגמרה הפעולה הזאת באסון גדול, בתליית העשרה. למשפחות אחדות של הצעירים שהיו במחנה התאפשר להניע „גורמים" שונים ולשחרר אחדים ולהחזירם לדוואַרט. בין המוח־זרים היה זליג מונטר ומוטוש.

מוטוש לא שמח בשחרורו זה, כמצופה. הוא התרעם על המעשה שנעשה ואמר: „אני צעיר, יכולתי להיות שם, במחנה, למה החזרתם אותי, והיתר נשארו שם? לא כך צריך לנהוג בימים מרים כאלה. כולם שווים ואין לנהוג באיפה ואיפה!" מוטוש לא נח ולא שקט ופעל למען שחרור כל הנשארים במחנה, ולבסוף כולם חזרו. מוטוש הרגיש סיפוק במעשהו זה. יש לציין שהחיים במחנה הזה כלל וכלל לא היו קלים. היו מקרים של התעללות בעובדי המחנה, כביכול עונשים על „עבירות שונות". והעונשים היו קשים

מאוד כגון „לשבת במלונת כלבים". היו גם מקרים של הוצאה למוות על ידי יריה או בתלייה.

מוטוש, אחרי שטעם את טעם המחנה היה רגיל לאמור: „עוד פעם לא יתפסוני הגרמנים, על כל פנים לא חי!"

יום אחד, בלכתו לעבודה לשוּף הרגיש בתכונה בלתי רגילה. ואומנם אנשי הגסטאַ־פּו הגיעו וכדרכם הקיפו את כל הגיטו. מוטוש ברח. הגרמנים ראוהו וירו בו. הוא נפל שדוד על יד ביתו של ה„היצל" (צייד הכלבים). הגרמנים לא הצליחו לתפסו חי. משאלתו של מוטוש נתמלאה. הוא לא הובל לשחיטה כאחרים.

אחי, מוטוש, יקרת לי מאוד, לא אשכחך לעולם!

שוטן משה

משפחה אחת

(אחת מני רבות בדוואַרט)

המרחק בין שיראדז ללודז' הוא בערך 50 ק"מ, והנסיעה נמשכת ונמשכת כאילו סוף אין לה. לפי „דבריהם" נוסעים אנו ללודז'. מי יודע? וכי לחלמנו לא הסיעו יהודים?

חשכת הלילה מגבירה את ספקותינו. כולנו שקועים בהרהורי לבנו, בדאגותינו. פחדינו ודומיית־מוות אופפת אותנו. איש אינו מעז לפנות בשאלה הנוקבת „לאן?"

ישבתי בקצה הקרון. מחשבותי מתרוצצות בי בכיוונים שונים. הרי אני בן 18 שנה, שנים עשירות חוויות, אם כי דלות שמחה ואושר.

אתמול השארתי בדווארט את כל היקר לי בחיים, את אמי עם ידיעה ברורה על הצפוי לה. עומד הבן לפני אמו ונפרד ממנה עם כל הוודאות שזוהי פרידה לנצח.

שניהם מבינים היטב את המצב. ומה אמהית היא ברגשותיה אמא המסכנה! היא שוכחת את המחכה לה ומשתעשעת בתקווה, שבניה יינצלו ויזכו לזמנים טובים יותר.

יושב לו הבן בקצה הקרון, קרון הבהמות, את אמו עזב לנפשה, והוא בדרכו לנעלם הגדול; היישאר בחיים, או רק אורכה קצרה הוא קיבל מיד הגורל המר, וגם הוא בסופו של דבר ילך בדרך שהלכה האם? ואולי משגה עשה? וכי לא יותר טוב היה להישאר אתה שם ויחד למות?! הלא כל כך רצתה תמיד להיות עם ילדיה! ואיפה הם כעת חמשת בניה?

— אבל מי נתן לי זכות לדבר על אודות אחי, הלא הם לא היו בשעת המעשה? נשאר רק הצעיר בבניה — וכעת גם הוא עזבה. מי יודע אם מחר לא תצטרך לו?

תמיד היתה היא עוזרת לילדיה ואף פעם לא ויתרה על זכותה זו. והנה עכשיו... כשהיא כה זקוקה לו — דרכיהם נצטלבו!

— מה השעה? — שאל אחד היהודים.

ייתכן, והוא תפילה, שהזמן יעמוד, והשעה הזאת לא תחלוף, או שהזמן יסוג לאחור.

באחת התחנות נעצרה הרכבת. דלתי הקרונות היו פתוחות. ואם כי אף אחד לא שמר עלינו, לא העלינו על דעתנו את המחשבה לברוח. אבל לאן הגענו — לא ידענו.

על הרציפים עמדו קרונות משא ריקים. כנראה הריקו כבר את סחורתם־מטענם.

מרחוק נשמעו צעדים. מפאת החושך קשה היה לזהות את המתקרב. העזתי וקפצתי החוצה ופניתי בכיוון הקולות.

— אבקש את סליחתך, אדוני. אולי תוכל להגיד לי איפה אנחנו — שאלתי אחד מעובדי הרכבת שפגשתי.

— וכי אינכם יודעים, יהודים, להיכן הביאוכם? — ענה לי.

— יותר כבר לא רציתי לשמוע...

*

המלחמה נסתיימה, אבל תוצאותיה מורגשות עד היום.

*

מחשבותי החזירוני לעבר.

בעיירה קטנה בסביבת לודז׳, הנקראת דווארט, נולדתי כילד חמישי אצל משפחה יהודית ענייה.

עיירת מולדתי שכנה בקרבת הנהר ווארטה. מימיה זרמו מדרום צפונה, וסמוך לעיירה נפרצו מפרצים אחדים, וברצותך להגיע לשדק, היית נאלץ לעבור גשרים אחדים. הגשר האחרון היה הארוך ביותר והתרומם מעל נהר ווארטה, ממש.

היתה זו עיירה ככל עיירות פולין, ולא נשתנתה מהן כמעט ולא כלום. סביב העיירה השתרעו כפרים רבים על תושביהם החקלאיים. מהם היו גם „אצילים", בעלי אחוזות, אשר העסיקו מספר רב של איכרים במשקיהם.

ובמה עסקו תושבי דווארט? — קשה לענות. אינני נזכר, אפילו, בבית־חרושת אחד, ויהא קטן, ועל מפעלי תעשייה גדולים אין בכלל מה לחשוב. ואם אי פה אי שם איזשהו מפעל היה, הרי לא בידי יהודים היה.

בדרך כלל חיו יהודי דווארט בעוני ובדחקות. חדר אחד או שניים — והרי לך דירה מכובדת. לא מקרה נדיר היה, שבחדר אחד התגוררו גם עשר נפשות. חדרי שרות, כמובן, שלא היו אז בדירות.

מַצָּבָהּ של האוכלוסיה הפולנית היה בהרבה יותר טוב מהיהודית. פולנים עסקו במה שרצו. לא כן היהודים. הם עסקו במה שהרשו להם. לא היה אף פקיד יהודי בשרות העירייה, אפילו בבית־החולים לא היו יהודים מועסקים.

ולא בגלל חוסר יכולת וכישורים מתאימים נפסלו היהודים לתפוש משרה מוני־ציפאלית או ממלכתית כלשהי, אלא פשוט בתכלית הפשטות — בגלל שהיו יהודים. היהודי היחיד, שהעירייה העסיקתהו היה ולינסקי, אשר בלילה היה שומר וביום טאטא את הרחובות.

אם כן ממה חיו יהודי דווארט?

היהודים היו חייטים, סנדלרים, אופים, שוחטים, ספרים, סוחרים זעירים, מתווכים וכו׳. לא חסרו גם בטלנים, שבילו את חייהם בבתי־המדרש וחיכו לבוא המשיח.

היו גם עסקנים ציבוריים, גבאים, בעצמם עניים מרודים, אשר לא חסכו את רגליהם וחיזרו על פתחי נדיבים (אם כי מעטים היו מבחינת היכולת החומרית), לא נחו ולא שקטו עד אשר אספו משהו בשביל העניים ו„היורדים" (שי־דו מנכסיהם וקודם היו בעלי־בתים אמידים). אף אחד לא השיב את פניהם ריקם. כל אחד נתן כפי נדבת לבו. דעת הכלל היא, אשר חייבה, אפילו, את הקמצן להיענות בחיוב לפנייתם. ואף על פי כן „אין הקומץ משביע את הארי" (ברכות ג:). המעטים, בעלי היכולת לא יכלו לפתור את הבעיה הכאובה — לעזור לכל עניי העיירה. היו גם כאלה, בעלי־בתים מכובדים, אשר התרוששו והתביישו לפשוט יד. אלה סבלו ביותר; בבתיהם לא היה חומר להסקה, נר להאיר ולחם לאכול.

ובכל זאת היו החיים בדווארט היהודית ערים ותוססים. היהודים, למרות כל האווירה האנטישמית, הטביעו את חותמם לא רק על החיים הכלכליים בעיירה, אלא גם על חייה התרבותיים.

והנוער היהודי?

היה זה נוער ער לכל המתרחש בעולם בכלל ובעולמו של העם היהודי בפרט. הוא היה פעיל בתנועות הנוער והצטיין גם בספורט, שהתחיל לאט לאט לתפוש מקום נכבד גם בעיירה היהודית בגולה.

*

משפחתנו היתה אחת מני רבות בעיירה זו, אשר עברו עליה רבות וטעמה מן הטוב ומן הרע גם יחד.

אבי ז"ל היה סוחר תבואה או יותר נכון — מתווך: למשל — אציל (פריץ — בעל אחוזה) זקוק למשהו. הוא פנה לאבי, ואבי דאג לספק לו את מבוקשו. היות ועל „פריץ" אחד כזה היו עשרות יהודים מתווכים, הרי יהיה מובן מאליו שלא קל היה לאבי ז"ל להרוויח את לחמו. יום יום בבוקר היה אבי רותם את סוסו לעגלתו, מטעין עליה כל מיני מצרכים שקנה, ויצא לדרך. מאוחר בערב היה חוזר הביתה עם שאריות סחורתו, שה„פריצים" בחלו בהן, ודאגתו היתה איך להיפטר מהן בהקדם. בעיסוקו זה היתה אמנו ז"ל עזר נאמן לו. היינו חמישה בנים, ואנוכי הצעיר מכולם. כשחזרנו מבית־

הספר או מהחדר טיפלה בנו סבתנו רבקה, אם כי לא היה לה הרבה לטפל בנו, וגם לו רצתה לא היה לה במה לטפל בנו.

בגיל ארבע התייתמתי מאבי, וכך נשארה אמי אלמנה מטופלת בחמישה ילדים קטנים. את אבי אינני זוכר, ומה שידוע לי עליו הוא רק מהסיפורים ששמעתי אודותיו אחרי מותו.

נחרת בזכרוני יום מותו. בבוקר הלכתי לחדר בעוד אבי היה חי ובשובי הביתה כבר לא היה. אחרי כן נודעו לי פרטים נוספים. באותו היום האיום הרגיש אבי ז"ל לא בטוב על כן נסעה אמי לבדה אל הכפר, ואחי הגדול היה העגלון. כל היום שכב אבי במיטתו, ועל ידו ישבו אחיו. וכשבערב הורע מצבו אמר: „יי"ש לא שתיתי ובכל זאת מרגיש אני כאילו הייתי שיכור, ממש 'שיכור ולא מיין'" וכשבא הדוקטור נוימן (פולני היה), קבע כבר את מותו.

שכבתי עם אחי יהודה במיטה אחת ובכינו שנינו, כי כולם כך עשו. הרבה לא הבנתי מכל המתרחש סביבי וטרם יכולתי גם להמחיש לי את המושג „הייתי יתום". מאוחר בערב חזרה אמי מנסיעתה, קפואה ממש מהכפור, עייפה ורעבה ומצאה את הבית מלא אנשים — ובעלה מוטל מת.

למחרת היתה ההלוויה, בה השתתפו, כמעט, רוב יהודי העיירה ואפילו פולנים רבים, שהיו בידידות עמו. וכשחזרנו הביתה, הרגשנו אז בעליל את היתמות והאלמנות. ומאז הלך מצבנו ונעשה מיום ליום יותר גרוע. גם בחיי אבינו היינו רחוקים משפע, ועכשיו לא כל שכן. חושך, רעב וקור היו מעתה מנת חלקנו.

אמא הבינה שאין ברירה, והיא נרתמה בעול הפרנסה. והאשה האמיצה הזאת עשתה הכל שלא נהיה רעבים. כמו כן מיעטה להתאונן על מר גורלה, להיפך — עשתה הכל כדי שאנשים יחשבו שאצלה הכל שפיר וטוב.

כמה סבלה האשה בראותה את ילדיה רעבים, לובשים בגדים קרועים ובלויים, ובבית שוררים קור וחושך, כי לא תמיד היו לה הפרוטות הדרושות לקניית נפט למאור!

ובכל זאת היו הרבה חום ואור בתוך הבית הקר והחשוך שלנו. היו משפחות, אשר קינאו באמא בגלל ילדיה שגודלו וחונכו לתפארת.

היינו מסורים בלב ונפש. הבנו את קשייה והשתדלנו להקל עליה בכול ולגרום לה גם קצת נחת ושמחה.

וכשיהודה ניגן על כינורו לכבוד אמא „אַ יידישע מאַמע" (אמא יהודייה), היתה אמנו המאושרת בנשים.

ביתנו היה בית־ועד לכל פעילות תרבותית וציונית בעיירה. אצלנו היו מתכנסים פעילי התנועה הציונית, אצלנו היו מחליטים מי ילך להכשרה ומי לא, מי עדיף, מי זקוק לקבל עזרה, מי יקרא הראשון את העתון או הספר.

כתלי ביתנו שמעו הראשונים בעיירה את החדשות בארץ ובתנועה הציונית.

לאור המאור הדל של מנורתנו לימד אותנו דוד שטרן (כוכב) עברית. למדנו גם

בבית־הספר הפולני וגם בחדר ויחד עם זאת השתדלנו לרכוש ידיעת מקצוע כדי לעזור לאמנו. אני ושני אחי למדנו אצל אוברנטש חייטות. גם ללמוד חייטות לא היה כל כך פשוט לפני ארבעים שנה. נער לומר (חניך), שלא היה לו במה לשלם עבור הלימוד, היה נאלץ גם לעבוד אצל מורהו־אומנו, ועל פי רוב היה מוכרח לבצע כל מיני עבודות ושליחויות, שהיו רק מפריעות לו בלימד המקצוע, ואף על פי כן התקדמתי בצעדים מהירים. זוכר אני היטב איך הפועלים, ובמיוחד הירש ואַל, דרשו מאוברנטש שישלם לי; „איך אתה יכול לדרוש מאלמנה מסכנה שתכלכל את בנה, הלא מגיעה לו משכורת כמו לפועל, כי הוא יודע כבר לתפור בעצמו זוג מכנסים ?"

לבסוף אחרי מאבק קשה הסכימה גם אשתו של אוברנטש ושילמו לי עבור יום עבודה, מהבוקר עד הלילה, זלוטי אחד.

יום הששי הראשון, בו הבאתי את משכורתי לאמי, היה עבורי היום המאושר ביותר בחיי.

וכך נהגו גם אחי כדי לעזור לאמא. הבעייה היתה רק איך להשיג עבודה. אחי, יהודה, שלמד מוסיקה, ניגן כבר עם בני משפחת פרוך בחתונות, זאב אחי עבד בגן פרי — בחורף שמר על העצים ועל הפרי המאוחסן, ואחרי כן, בעת המכירה, דאג למכור את הפרי במחיר נאות. המצב נעשה קשה יותר, כשעונת הפירות נסתיימה וצריך היה לחכות לעונה הבאה.

וכך חיינו. ייתכן, שהמצב בבית עשוי היה להשתנות לטובה למרות כל הקשיים, בכל זאת הבנו, שלאור המצב הכללי של היהודים בפולין ולאור המצב הקשה במיוחד בדווארט, אין לנו מוצא אחר אלא לעזוב את פולין.

דוד ושלמה עלו ארצה. את הקשיים בהשגת האמצעים לנסיעה אי אפשר לתאר. נאלצנו ללוות כסף, אבל אמי היתה מוכנה לכל מאמץ ובלבד שנסע. „כשהם יהיו שם, גם אותי ואת יתר הילדים יקחו" — היתה רגילה לומר ברגעים קשים אלה, כשאנו התחלנו לפקפק אם מעשינו נכונים, אם זוהי הדרך — בעצמנו להשתחרר מהצרות ואת אמא להכניס לחובות.

אמא היתה תמיד שמחה בחלקה. תמיד ראתה לפניה את ההישגים. את ילדיה חינכה וגידלה, לכל אחד מהם יש מקצוע, למדו בבית־ספר, למדו עברית וכעת מתכוננים לעלות ארצה, ולבסוף הלא גם היא תהיה עם כולם בארץ־ישראל, והודות להם תגיע לעת זקנה למנוחה ולנחלה. היא היתה בטוחה בדרך חייה והיתה מעודדת גם אותנו.

וכמונו גם יתר בני הנוער בעיירה על אף כל הרדיפות והנגישות בימי שלטון פולין היו שמחים ועליזים, פעילים ומלאי תקווה.

אבל הנה התקדרו השמיים עננים כבדים והמלחמה התחילה. ובכל זאת לא הפסקנו לקוות. ושוב היתה אמא זו, אשר חיזקה את רוחנו. עד לרגע האחרון קיווינו למחר טוב יותר.

*

לא פעם נדמה לי שאני חי עדיין בעולם החלומות. אינני יכול להאמין שזוהי המציאות, שאנו חיים במדינתנו הריבונית.

מה כואב הלב, שהאשה האמיצה הזאת, אמנו היקרה, לא זכתה לראות את חלומה בהתגשמותו! היא עם חלומה החזיקה מעמד בחיית הקשים, וכנראה עם חלומה זה החזירה את נשמתה הטהורה למקור מחצבתה. דמותה עומדת לפני חייה, ומנחה אותי עד היום.

יהושע ברקנוולד

ארבעה דורות

המימרה השגורה כמעט בפי כל אחד מ„שארית הפליטה" היא: „לו הייתי סופר או מחונן בזכרון טוב, הייתי מסוגל לכתוב ספר גדול על קורות משפחתי!"

אינני מתיימר להשתייך לסוג זה של אנשים, ואשתדל בתכלית הקיצור לספר על משפחתי כפי שאני זוכרה.

במעשה זה אין ברצוני חו"ו להציג את משפחתי כיוצאת מהכלל, הראוייה לציון. אין כל ספק, שרוב המשפחות היהודיות בגולת פולין בתקופות מסויימות חיו אותו אורח חיים, התנהגו לפי דפוסי התנהגות המקובלים מבחינת המסורת, ההווי והתנאים בימים ההם. ברצוני רק להנציח את זכרם בספר זה, ואם צאצאי אחרי יקבלו מדברי אלה „מושג" כלשהו על מקור מחצבתם, אראה בזה שכר לעמלי.

הנה אני רואה לפני את סבי ר' שלמה אהרן, איש חביב, אשר היה מסוגל לרתק אותנו לשבת ולשמוע שעות על גבי שעות את סיפוריו המעניינים. ארבעים שנה היה בבית אמי חנה מרים, אשר התייחסה אליו כמו בת מסורה והוא אהבה כאב. הוא נפטר לפני המלחמה בגיל צ"ט, ולמדני העיר אמרו עליו שהוא חי ונפטר כ„צדיק טהור". היו לו ארבעה בנים ובת. שני בנים נהרגו במלחמת העולם הראשונה, בן אחד נפטר לפני מלחמת העולם השניה, ואבי, אברהם, נפטר בשנת 1936.

סבתא, יהודית־אידה, היתה אשת־חיל במלוא מובן המלה. היתה צדקת ועזרה כל ימי חייה לעניים ולמיעוטי יכולת. גם היא נפטרה בשיבה טובה בגיל פ"ה, לפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

כנהוג בימים ההם היה ר' שלמה אהרן לומד כל חייו תורה וסבתא והבנים דאגו לפרנסה.

אמי, חנה מרים, לבית שטרף, היתה בת למשפחה מיוחסת, והיא היתה מכובדת

ומקובלת מאוד על יהודי העיר, אשר העריכוה בשל טוב לבה ומעשי הצדקה שלה. היא לא ישבה אל השולחן לאכול, אם לא דאגה קודם לשכנותיה הדלות והתנהגה לפי הכלל לדאוג קודם לעניים קרובי משפחתה, ואחרי כן לעניים הגרים בשכנות אתה ורק לבסוף ליתר עניי עירה. כמובן שהתחשבה גם במצבו האישי של כל עני ונצרך לחוד.

היא היתה גם „למדנית" גדולה והיתה עוזרת בידיעותיה בעצה ובתושיה לנשים „עניות ברוח". היא עודדה את הזקוקות לעידוד, ואליה היו פונים בכל מיני שאלות, וברוב המקרים ידעה למצוא פתרון לשאלות הנשאלות. היא התפללה בכל יום, ובשבתות ובחגים „בלעה" את ה„צאינה וראינה" והתחינות.

עם כל עיסוקיה לשם מצווה היתה גם דואגת לביתה ומנהלת את העסקים. לילדיה היתה אם נפלאה, אשר השתדלה תמיד להבין לרוחם, וביחסה הטוב, המסור והסמכותי ידעה לרכוש את לבם, והם התייחסו אליה בכבוד, בהערצה ובאהבה גדולה. גם אחרי נשואיהם היתה להם לתומכת נאמנה בחומר וברוח. כמובן, שהיא גם דאגה לחינוך ילדיה, שיהיו אנשים טובים, שיוכלו להיות עצמאיים ושיהיו קודם כל יהודים טובים.

וכשאני קורא בכל ליל שבת את הפרק האחרון של ספר „משלי" „אשת חיל מי ימצא", אני רואה את אמי ז"ל ויכול לענות בוודאות: „אבי ז"ל מצא אשה כזאת!"

מאין לקחה אשה זו כוחות וזמן למלא את תפקידיה הרבים והחשובים — לאלוהים פתרונות! היא נרצחה בחלמנו בשנת 1943.

אבי, אברהם, היה איש ישר, חסיד נלהב, יושב יומם ולילה והוגה בתורה. הוא היה הבכור במשפחה. היו לו שלושה אחים ואחות אחת. שני אחיו נהרגו במלחמת העולם הראשונה ואח אחד נפטר לפני מלחמת העולם השניה.

אני נולדתי בשנת 1913 בדווארט, בבית חם וטוב, אשר בו שררו תמיד שלום־בית, אהבה ואחווה בין בני המשפחה ו„אהבת־ישראל".

חינוך קיבלתי מסורתי וגם כללי. למדתי ב„חדר" אצל יענק'לה מלמד ואחרי כן אצל ר' חיים לייב מלמד, כמו כן למדתי בבית־הספר היסודי הפולני.

החינוך המסורתי והאווירה הציונית הכללית ששררה בדווארט, נטעו בי אהבה גדולה לארץ, וכבר מגיל צעיר הייתי פעיל בתנועה הציונית (ב„נוער הציוני"). ואם כי רצוני לעלות ארצה היה עז, לא יכולתי להגשים את חלומי למרות כל מאמצי. לא יכולתי לעזוב את אמי האלמנה והייתי מוכרח לעבוד בעסק הקונפקציה לגברים ולעזור לה. קיוויתי, שבמשך הזמן העניינים יסתדרו, המצב בבית ישתפר ואוכל אז בלב שקט לנסוע. אבל „רבות מחשבות בלב איש..." וכך מצאתני המלחמה על אדמת פולין, ואני אז בן 26. בשנת 1940 נשאתי לאשה את פסיה לאה, בתו של ישראל מושקוביץ. ב-1941 נולד לנו בן. למרות כל הידיעות הנוראות שהגיעו אלינו על אודות הגרמנים, לא יכולתי להעלות על דעתי, ודומני שאף אחד לא העלה על דעתו, שהגרמנים ירצו לפתור את בעיית היהודים בצורה כה „פשוטה" ועל כן יהודים רבים הקימו משפחות והשלו את עצמם ש„העניינים איכשהו יסתדרו". וכי בתנאים הקשים בימי שיעבוד העברים במצרים

לא נבנו משפחות?! עוד לפני שנולד בני נלקחתי למחנה ריכוז, ומאז לא ראיתי את אשתי, ואת בני בכלל לא הכרתי. הם נרצחו בחלמנו עם חיסול גיטו דווארט.

היו לי חמישה אחים ושתי אחיות! חיים ברוך — נפטר במלחמת העולם השניה, זלמן נפטר בישראל ב־1960, מנדל נפטר בארצות־הברית ב־1971, אריה ליב נפטר בגיטו לודז׳ ב־1944, עזריאל נפטר במחנה ריכוז בונאו ב־1943, אחיותי חיה ודבורה עם משפחותיהן ניספו בחלמנו.

גרתי ברחוב גורנה 2 ועד היום אני נזכר בשכני, שהיו ידידים טובים של משפחתנו. מהם — יששכר בנט היה פקיד בבנק יהודי בדווארט, הוא ומשפחתו נרצחו בחלמנו. משפחת אוברז׳נק — מהם הרוב ניספו ואחד מהם, שלמה, יאריך ימים, חי אתנו בארץ. הנני נזכר במשפחת נפרסטק, שהתפרנסו מחנותם למכולת — אנשים טובים ונעימים. כולם ניספו בחלמנו. מחברי הטובים, אשר ניספו הם ראובן מושקוביץ, אשר נהרג בגיטו לודז׳ ופוקץ׳ מרדכי, שנפטר באחד המחנות.

עזריאל ברקנוולד ורעייתו

תלאות רבות, ללא ספור, עברו עלי. תיכף עם סיום המלחמה החלטתי בעד כל מחיר להגשים את חלומי הישן ולעלות ארצה. הספקתי עוד אחרי השחרור לבקר בדווארט, שנראתה בעיני כבית־קברות גדול של יהודיה. השכול והשנאה של הפולנים אל השרידים השרו על היהודים הבודדים שחזרו לעיר מולדתם אווירה של אבל ויגון ועל כן מיהרתי לברוח ממקום מקולל זה. וכך הגעתי לגרמניה, מקום שם התרכזו רוב היהודים מ„שארית הפליטה". הבנתי שאנו, השרידים, צריכים להקים את סוכת עמנו הנופלת, צריך להתחיל לבנות את החיים מחדש. החלטתי להקים משפחה. ב־1946 נשאתי לאשה את בחירת לבי פלה וב־1948 נולד לנו בן אברהם שרגא. בשנת 1949 עם גל העליה הכביר הגענו גם אנו ארצה.

אני עובד בצה״ל כמכונאי והנני מאושר שהצלחנו, רעייתי ואני, לגדל בן ובת (נולדה ב־1952). שרגא שירת בצה״ל בשריון, למד שנתיים בטכניון בחיפה וכיום עובד כהנדסאי אלקטרוניקה. הוא נשוי. בתנו שירתה גם כן בצה״ל ועובדת כעת כלבורנטית. גם ב„מלחמת יום הכיפורים" השתתפו ילדי, ואני מאושר שזכיתי להקים דור בארץ.

דור מושרש, דור בריא, אשר לא ידע גלות מהי, ואשר יכירנה אך ורק על ידי קריאת ספרים על הגלות ועל העם היהודי, אשר ידע לשמור על גחלת היהדות בתנאים הקשים ביותר. אין כל ספק, שמתפקידנו לאפשר לדור זה ולדורות שיבואו אחריו לדעת את תולדות עמנו, כדי שיבינו שלא התחלנו את תולדותינו מ„מלחמת הקוממיות", ושלא יחשבו ש„לא היתה לנו היסטוריה".

כמו כן חשוב, שצאצאינו ידעו גם פרטים על משפחותיהם, כדי שיראו את עצמם כחלק אינטגראלי של העם על כל ההמשכיות שלו, לא כגוף נפרד. הרגשתם תהיה אז יותר טובה באם יראו את עצמם כחוליה שוות ערך עם יתר החוליות בשלשלת היוחסין שלנו, ואז גם ידעו לשמור ששלשלת זו לא תינתק, אלא תימשך, ותארך ותגדל ותתחזק לתפארת משפחתנו ועמנו.

פרוינט (אייזנר) רבקה

יצחק אייזנר ז"ל

מיין אומפאַרגעסלעכער ברודער יצחק איז אומגעקומען יונגערהייט אין דער שרעקלעכער אומקום־עפּאָכע. ער איז געווען זייער אַ פעהיקער בחור, און מיר האָבן געהאָפט אַז ער וועט זיין אַ מאָל אַ גרויסער שרייבער.ליידער...

ער האָט אָפט געשריבן געדיכטן, אָבער ליידער איז גאָרניט פאַרבליבן. צופעליק, בלעטערנדיק אין אַן אַלטן אַלבאָם האָב איך געפונען זיינעם אַ קורצן געדיכט מיר געווידמעט צוליב מיין עולה־זיין קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1939.

דעם דאָזיקן אַלבאָם היט איך ווי אַן אויג אין קאָפּ.. פון די איינצלנע שורות קען מען זען, וואָס פאַר אַ וואַרעמע האַרץ ער האָט פאַרמאָגט. ער איז געווען זייער צוגעבונדן צו מיר און האָט, ווי פיל יידישע יוגנטלעכע, אין יענער צייט, געשטרעבט עולה צו זיין. ליידער איז ער מיט זיינע זיסע חלומות, צוזאַמען מיט פיל פיל טייערע יוגנטלעכע אומגעקומען אין יענע פינצטערע יאָרן, די יאָרן פון דער „שואה".

און דאָ איז זיין געדיכט:

1

װען דו װעסט דעם אַלבאָם נעמען
און אַרײַנקוקן אין אים, דערינען
זאָלסט דו דעם בלאַט אױפמישן
דאַן װעסט דו האָבן מיר באַלד אין זינען.

2

דאָ האָב איך מײַנע געפילן אױסגעדריקט
זײ אױסגעצײכנט מיט דער פעדער
װײַל מיר זענען בײדע צוגעשטריקט
צוזאַמענגעצױמט מיט אײן פעסטן גדר.

3

און כאָטש דו פאָרסט פון אונדז אַװעק
איבער װײַטע לענדער — ימים
װעל איך אימער זוכן יענעם ברעג
די װעג צו זײַן מיט דיר צוזאַמען.

דײַן נישט פאַרגעסענער ברודער יצחק

װאַרטה 7.1.1939

יצחק איז דאַן אַלט געװען 17 יאָר.

יצחק אײזנר ז"ל

ש ע ר ש ש י

הווי - סיפורים זכרונות

מינטוס מרדכי

„בין כסה לעשור" בדווארט

„אמר ר' אבהו: אמרו מלאכי־השרת לפני הקב"ה: רבונו של עולם, מפני מה אין ישראל אומרים שירה לפניך בראש־השנה וביום הכיפורים? אמר להם: אפשר מלך יושב על כיסא־דין וספרי־מתים פתוחים לפניו — וישראל אומרים שירה!" (מסכת ראש השנה לב).

מה תואם המובא דלעיל לאווירה הכללית, ששררה ברחוב היהודי בחודש תשרי! האחד והשניים בו הם שני ימי ראש־השנה, ימים קודרים, מפילים פחד וחרדה לבאות. עשרת־ימי־התשובה — יחודם כאספקלריית העונה — תחילת הסתיו.

הסתיו בדווארט, לא היה שונה מכל סתיו שבעי"ר אחרת בפולין. בכל מקום בעולם מסמל הסתיו מעבר מבשלות ומרעננות לקמילה וכמישה. הכינוי בפולנית „סתיו זהוב" בא להשכיח מלב האדם את אשר לא נעים לו לזכור — ההתחלה של הסוף, סופו של דבר־מה נעים ורצוי: בחיי האדם — ילדות, נעורים, בגרות ובשלות; ובטבע — שדות ירוקים, גנים ובהם עצים מלבלבים, בוסתנים שופעי עצי־פרי בשלים וריחניים, כרי־דשא ופרחי בר, צפורי־דרור למיניהן, שירתן וטפיפתן וכו' וכו'.

מקדמא דנא לא ניתן ליהודי לשכוח, כי ספרי־החיים והמתים פתוחים ו„היד" כותבת בהם, ככתוב בפרקי אבות (ג־כ) „הפנקס פתוח והיד כותבת" „מי לחיים ומי חו"ש למוות". „זכרונות", אחד משלושת הסמלים של ראש־השנה (התפילה החמישית במוסף לראש־השנה המתחילה ב„אתה זוכר מעשי עולם" — מובאים בה עשרה פסוקים של זכרון), מזכירים ליהודי, כי יום־הדין קרב ובא, ועדיין ניתן לתקן את הטעון תיקון ככתוב „כאשר ישובון, מיד אקבלם".

חדורי הרגשה זו ומודעים לכתוב התחילו בני ישראל בחיל ורעדה בעשרת ימי־התשובה.

למחרת ראש־השנה, כלומר „צום גדליהו", הנו היום השלישי למניין עשרת ימי־התשובה, המכונים „בין כסה לעשור". ואם כי, לפי כל הדינים, הוא היה יום חול לכל דבר, בכל זאת היתה בו משמעות מיוחדת, ושימש כעין תזכורת ליהודים — למה שעדיין עתיד לבוא.

התפילה „בראש השנה ייכתבון, וביום צום כיפור ייחתמון", נחרתה עמוקות בתודעה היהודית בכל הזמנים, ומתוך חרדה מפני „יום־הדין" טרח היהודי להצטייד במעשים טובים, בכדי לקדם את פני הרעה ולהעביר את „רוע הגזירה". ומה טוב יותר לכך מאשר „תשובה, תפילה וצדקה"!

מדי בוקר לאחר ה„סליחות" ותפילת השחרית נה־ו יהודים לבתי־העלמין להשתטח

על קברות צדיקים, גדולי הדור, ועל קברות קרובי משפחה, הטמונים שם, ולבקש מהם שיעמדו להם כסניגורים בפני כס־המשפט.

בבית־העלמין

הבעת־הפנים הנוגה לקראת הפגישה עם נשמות הנפטרים העידה בחוש על דאגה מרובה, אשר קיננה בלב: מי יזכה ומי חו"ח לא יזכה?

אווירה קודרת ותכונה מיוחדת במינה שררו באותם „הימים הנוראים", ימים של מתח לא רגיל ושל ציפייה לדבר־מה רציני מאוד.

אמהותינו וסבתותינו הצדקניות הוסיפו נופך משלהן ל„תכונה" הכללית. וכי על מי עוד מלבדן מוטלים החובה והעול לדאוג לשלום בני־הבית ולאושרם? עטויות צעיפים, סודרים ומטפחות־ראש וחוברות „התחינה" בידיהן יצאו לדרך בכיוון בית־העלמין. העווית בזוויות פיהן והעצבות בעיניהן לא היתירו כל ספק, כי תוך כדי „ההליכה" מהרהרות הן ותרות אחרי נוסח של תחנוניהן, שברצונן לשטח על קברות יקיריהן.

אם תשאל, קורא אלמוני, ומה על חוברות התחינה שבידיהן? הרי אין כמוהן מתאימות יותר להביע ולתנות צרותיה של אשה יהודיה? התשובה תהיה: אומנם התחינה היא אוניברסאלית, אבל בכל זאת שיגרתית, ולא ייתכן, כי דבר־מה שבשיגרה יוכל לענות על כל משאלות ליבן, ומה גם כאשר בהרבה מקרים קשה להבין את הכתוב בה, אם בגלל „לשון הקודש" או ה„דייטשמעהריש" שלה.

בתוך לבותיהן רבצו מועקה ודאגה, כי הרי הלב הנהו היחידי היודע מה כואב למי. וצרות, „ברוך השם", לא חסרו לכל אחת מהן. „פרקמטייה" זו היתה שכיחה ביותר בעיירות פולין הנידחות.

בית־העלמין, שברוב ימות השנה דממת מוות שררה בו, בימים אלה שוקק הוא „חיים" נסערים. פזורות בשטח גוחנות נשים על הקברים, וקולות בכי ותחנונים בוקעים מכל עבריו. אפסו כבר המלים. השפתיים בלבד דובבות, העיניים הבוהות חודרות למעמקי הקברים כמצפות למענה.

רוח סתווית קלילה מנשבת כיד מלטפת. רחשושי הענפים על העצים — באוזניהן כלחש נוסך תקווה: „אנו לימינכן — ואתן המשכנה בשלכן!"

התמונה דלעיל חוזרת על עצמה מדי יום בעשרת ימי התשובה. רק האנשים התחלפו. ברגש הקלה ופורקן למועקה, שרבצה על לביתיהן, חוזרות הנשים מאושרות לבתיהן ומתמסרות בכל מרצן ליתר ההכנות.

שבת תשובה

„שבת תשובה". שבת זו נקראה כך על שום הפטרת השבוע מספר הושע פרק יד׳ 2: „שובה ישראל עד ה׳ אלהיך!"

מקובל היה, כי באותה שבת אחה"צ התאספו יהודי העיירה בבית־הכנסת המרכזי

לשמוע את דרשתו של ה„מרא דאתרא" מעניני־דיומא. הדרשה מליאת ההתעוררות ודברי־תוכחה, החרידה את השומעים. הדבר ניכר היה לפי השקט וההקשבה. אנחות מעמקי הלב פלחו את האוויר, הגניחות והאנקות שברו את הלבבות והשפיעו מאוד גם על הנשים המקשיבות מלמעלה. התייפחותן — בתחילה בקיל חרישי — הלכה וגברה עם התקדמות הדרשה, ההתעטשות והשיעולים, שנשמעו מעזרת־הנשים הגיעו ל„אוק־טבות" הגבוהות שזעזעו לבב אנוש.

בית־הכנסת סער מהתרגשות עד כדי כך, שהשמש דפק בשולחן ובקריאתו הנמרצת שאַ־שאַ־אַ!" הרגיע במקצת את הקהל.

לאחר הסיום, כאשר ראיתי את הנשים, כפי שהן נראות בעת יציאתן מבית־הכנסת, וביניהן אמי, זכרונה לברכה, כשעיניהן דומעות, לחייהן כאילו אופרו באודם, הרהרתי בלבי: וכי ייתכן כי תחינותיהן עדיין לא נתקבלו וכי אפשר עוד לדוננו לכף חובה? ואף על פי כן... מה עלה בגורלן?

„שבת תשובה" חלפה. נותרו עוד שלושה ימים עד ליום־הדין, והמלאכה עדיין מרובה. ברצוני לספר על יום אחד, מבין הימים הנ"ל, בבית הורי בדווא־ט.

יום אחד

היום התחיל בקימה מוקדמת ל„סליחות". לאחר מכן תפילת שחרית עם „אבינו מלכנו". התפילה הגיעה לסיומה. המבוגרים התמהמהו מלכת הביתה. הלמדנים עסקו ב„דף היומי", האחרים קינחו את התפילה במזמורי תהילים אחדים, הצעירים מיהרו הביתה; מי לצורך הליכה לחדר ומי לסיוע לאם־הבית, אשר לרוב היתה מטופלת בילדים קטנים במקביל לעיסוקה בפרנסת הבית. אני נקראתי באותו יום להישא־ בבית לעזור לאמי ככל אשר תצווה. צוויה הראשון היה לרוץ לאופה, ר' שלום לייזר ברקנוואלד ולשאלו מתי „התנור" יהיה פנוי לקליטת פתיתינו לייבשם. כ"כ היה עלי להביא בהזדמנות זו מספר לחמניות, עשויות קמח־דגן, הקרואות בלע"ז „גריסקעלעך" וצורתן מוארכת עם חתך לכל אורכם בדומה ל„חאראקירי" של יאפני מתאבד או לגלעין של תמר. אהבתין מאוד כשהן טריות, כמעט חמות ומרוחות חמאה, והחום ממיס את החמאה והיא נספגת לתוך הלחמניה.

האופה, ר' שלום לייזר, ישן, בדרך כלל, באותו הזמן, מכיוון שעיקר האפייה נעשתה כל הלילה. אומנם השאור וחימום התנור נעשה מבעוד יום, אולם לישת הבצק ועצם עיצוב הלחמים נעשה בלילה ממש. הנכון הוא, שבקרבת ביתנו היתה מאפייה נוספת של „קרוליק האופה". אנחנו העדפנו את ר' שלום לייזר מתוך ידידות. היה זה יהודי נמוך מהממוצע, זקנו מטופח, שזור שערות שיבה, מהיר־תנועה ונוח לבריות. מדי היותו חפשי מעבודת היום אפשר היה למצאו יושב ליד השולחן, רכון ומעיין בספר. ביתו, אשר בחלקו שימש מאפייה, נמצא מעבר לרחוב, בתוך מרתף, מול ביתנו. ובכן, אשת האופה הקשיבה לשאלתי והקציבה לי את המקום בתנור, כמבוקש. חזרתי מהר הביתה

ומסרתי על כך לאמי. בשמעה על השעה הקצובה, התפרצה קריאה מפיה: „רבונו של עולם, איך אספיק?" מיד התחיל המירוץ עם הזמן. במהירות מאראתונית אספה אל השולחן שבמטבח את הקמח, לוח הלישה, המלח, מים — ולעבודה! כהרף עין הבצק מוכן. היא מפרישה חתיכה ל„חלה" וזורקת לתנור המוסק. הילדים עטים על המציאה, הם מוציאים בחזרה את חתיכת הבצק. הבצק חם מאוד. החוטף מעבירו מיד אל יד לקררו, פ׳רסו לחתיכות קטנות למצטופפים מסביבו. הללו — שוטחים את אשר בידם למציות דקות ואופים אותן מעל גבי משטח־הברזל שבתנור מלמעלה. הכל נעשה בשקט ובהסתר. לאמי אין פנאי להסתכל בנעשה סביבה, ורק כאשר ריח שריפת הבצק נודף בחדר, מגיבה בגערה אמהית וממשיכה במלאכתה. עומדת היא, בעת ריסוק הבצק, ועושה את זאת בקופיץ. העבודה נטרפת מתחת לידיה. הריסוק תם, ממשיכה בגלגול החתיכות ביד כדי לשוות להן צורת כדורים קטנטנים רצויים. עם סיום הגלגול מפזרים אותם בתוך מחבתות־פח, המצויות בבית, ולבסוף מביאים את כל זה לאופה.

התקשיתי תמיד להבין את הקשר שבין הפתיתים או האיטריות המיובשים לבין „הימים הנוראים". אולם כיום הקשר ברור לי לחלוטין והוא, מהירות הכנת הארוחה. הנשים, בדומה לגברים, שהו בבתי־הכנסת בחגים ובמועדים עד לסיום התפילה. שני בני הזוג חזרו, כמעט, באותו הזמן הביתה. ויש להכין את ארוחת החג במהירות. מילא, בשר ודגים ניתנים לשימור במקום קריר, כגון במרתף (על מקררים חשמליים אז לא שמענו), אבל תוספת למרק מנין? המוצא היה פשוט, והוא — להכין אותן מבעוד מועד, לייבשן. (מוצרי בצק משומרים לא היו אז, כמובן) „מי שטרח בערב שבת — יאכל בשבת!" לאחר התפילה מגיעים הביתה, וראשית חכמה — למצוא אוד בוער אצל גוי־שכן כדי ללבות להבה בכיריים. סיר מלא מים ומלח עמדו מוכנים להרתחה. ועד אז מכינים לשולחן לחם משנה ויין לקידוש. מקדשים, נוטלים ידיים ומברכים „המוציא" ואוכלים דגים. בפרק זמן זה הספיקו המים לרתוח, מוסיפים קצת מים קרים ומטילים את הפתיתים או האיטריות. תוך דקות ספורות הם מוכנים להגשה לשולחן. כמובן, כי גם המרק והבשר הספיקו בינתיים להתחמם על הכיריים והרי לך, ללא הפסד זמן מיותר, ארוחה חמה וטעימה.

כן, לעת עתה, המאפה נמצא אצל האופה, ואת הזמן צריך לנצל ביעילות. לפיכך נשלחתי למכולת לקנות מצרכים שונים. החנות היא של האלמנה יאכעט לנצ׳יצקי, אמו של לייב לוזר לנצ׳יצקי. החנות שכנה בכיכר השוק, קצת רחוק מן הבית. למעשה, ברחוב שלנו, הראשי, כמו בכל העיר, נמצאו חנויות מכולת אחדות, רובן של היהודים, בכל זאת פסחנו עליהן והלכנו „למרחקים" בגלל שתי סיבות סבירות והן: א) קרבה משפחתית, ב) בגלל מעשה שהיה.

בעלה של יאַכעט, ר׳ שיע חנא לנצ׳יצקי, היה בצעירותו אברך־עילוי, חסיד סוכא־טשובי, מקורבי־שולחן הרבי. הוא נהג יום יום להישאר בשטיבל אחרי תפילת שחרית עד לשעה מאוחרת, כל המתפללים הסתלקו כבר מזמן, מי לסדנתו ומי לחנותו, אבל

ר׳ שיע חנא עדיין יושב לו בפינתו, בכותל המזרחי, עטוף טלית ותפילין ומעיין בספר כלשהו. ראשו נתון בכפות ידיו, הנשענות במרפקיהן על שולחנו. לנכנס באקראי לשטיבל נדמה היה כאילו פסל חצוב באבן מוצג לפניו. היתה זו ישיבה ללא ניע וזיע וללא ניד עפעף — כולו „מחשבה״. והנה ביום מסויים לא שב הביתה בשעה המקובלת עליו, כרגיל. שליח שנשלח לתהות על סיבת האיחור, מצאו בתנוחתו המקובלת, אולם ללא רוח חיים. קמה צעקה גדולה ומרה. כל הנמצאים בסביבה התאספו, ברם את הנפטר כבר אי אפשר היה להחיות. עם כל הכאב וההשתתפות בצער המשפחה לא נשאר אלא לגמול אתו את החסד האחרון ולהביאו לקבורה. ההלוויה היתה מזעזעת. המשפחה נשברה כליל מחמת גודל האסון. קרובים וידידים החליטו לסעוד במשפחה ויעצו להם לפתוח חנות מכולת, ירקות ופירות. הקונים התרכזו בעיקו׳ מבין הקרובים והידידים, וגם אנחנו נמנינו ביניהם. נשלחתי, לכן, לחנותה של האלמנה עם רשימת מצרכים שונים, ובין היתר מצרכים לעוגות־הדבש לקינוח בערב־יום־כיפור בבוקר, בשטיבל.

מנהג היה בעירנו, שגבאי השטיבל היו מכינים לבוקר זה יי״ש וקינוח. המנה: מבוסס ביסודו על שני טעמים, והם: א) עממי — את המבוסם אין דנים במשפט; ב) מסורתי — בכדי לאפשר ליהודים לאחל איש לרעהו „חתימה טובה״ ועל־ידי כך להביא יריבים להתפייסות. כידוע — יום־כיפורים מכפר על חטאים שבין אדם למקום ואינו מכפר על חטאים שבין איש לרעהו. ויש אומרים שישנו טעם נוסף: יי״ש עם קינוח לכשעצמו די טעימים הם גם ללא „טעמים״ נוספים.

בכל אופן, אבי מורי ז״ל היה באותו זמן גבאי השטיבל הסוכאטשובי, ובתור אדם, המכבד את התפקיד, הקפיד למלא את המוטל עליו על הצד הטוב ביותר. כמובן, בין המצרכים כגון קמח־דגן, סוכר לבן או חום, סאכארין או מלס — הכל בהתאם לנמצא בשוק — ציפורן, שקדים, שמן, נייר פרגמין לריפוד המחבתות, קליפת־תפוז וכו׳. המצרכים הובאו הביתה והועלו מיד על שולחן העבודה של אמא, עקרת הבית.

באשר למשקאות החריפים — על הכנתם ניצח אבא בכבודו ובעצמו. ומשקאות — משני סוגים בלבד נקנו; וודקה ב־45 מעלות וספירט ב־95 מעלות. שניהם נהיו במרוצת העשייה לסוגים נוספים, מגוונים ביותר (לפחות חמישה) והם — שני המקוריים והיתר ליקרים מעורבים בעסיס פירות המצויים כגון: טעם פטל, דובדבן ושזיף. הכול מותאם לטעמם של מתפללי השטיבל. החריפים — שתו כוסית, ולו קטנה ביותר, ובלבד ספירט נקי. הפושרים הסתפקו במשקה פושר, העשוי על בסיס הוודקה בתוספת עסיס ולפעמים מעורב במים מתוקים עם ציפורן, קליפת־לימון או תפוז.

אבי הביא הביתה מספר בקבוקים מלאים, מוציא כהנה מספר ריקים מהמרתף, ומעשה התרכובת החלה: מעביר מבקבוק לבקבוק, מוסיף מה שצריך בהתאם לתוצר המוגמר שרצה לקבל, טועם טיפה בקצה הלשון, משקשק בשפתיו, מוסיף מכאן, מוריד משם, מנער מחדש, שוב טעימה, לבסוף נחה דעתו. מפקק את הבקבוק, מדביק מדבקה וכותב עליה את שם התוצר, מעמידו בצד, וחוזר חלילה על יתר הבקבוקים, וגומר.

מיזוג משקאות ולגימה מהטיפה המרה, מקדמא דנא, עיסוק גברי, לא כל שכן אצל גבאי אחראי ומסור. הוא לא יסמוך על כל מאן־דהו, בדברים הקשורים לחובתו, וגם לא יתן אימון באף אחד מחמת חשש לתקלה, רחמנא ליצלן. (השטן מקטרג בשעת הסכנה). ותקלות כגון אלה כבר אירעו בעבר. בזמננו אנו, כל הגבאים הכירו את הסיפור על אותו ציבור, שנכשל מאימון מופרז, ומעשה שהיה כך היה:

קרה הדבר בעבר הרחוק, כאשר שלטון הרשע הטיל כופר־נפש כבד על היהודים, או מסים כבדים מנשוא, וסכנה רצינית ריחפה באוויר, כי בבוא היום, לא יהיה בעד מה לקנות „המשקה". ישבו ראשי־הקהל על המדוכה והחליטו להתקין ב„פלוש" מתחילת שנה חבית ריקה, וכל מתפלל יביא אתו מדי בוקר כוסית מליאה יי"ש וישפכנה לתוך החבית. חישבו ומצאו, כי בהכפיל מספר המתפללים במספר הכוסיות ובמספר ימות השנה תתקבל לבסוף חבית מליאה יי"ש ויספיק לקהל להתבסם כדבעי כדי להתגונן ביום־הדין לפי האימרה „פיאַנאַווא ניע סודיאַט" (את המבוסם אין להעמיד לדין). הכול שפיר ונהיר, אבל „מה על ליצני הדור העשויים לחמוד לצון?" על זה לא חשבו כלל. נו, מילא, סוף הסיפור ידוע מכבר לכולם. החבית נמצאה אומנם מליאה אבל ב... (חוצפה), זה, כמעט, כבר גובל עם הוצאת שם־רע!). נא לא לחשוד בי! אינני בא להטיל דופי, חלילה, בקהל יהודים כשרים ותמימים, אלמלא ידעתי כי הכל בדוי ומצוץ מהאצבע, לא הייתי חוזר על הסיפור. (טיפת הומור מצדיקה את הסיפור).

היום תם ועמו תמה העבודה לאותו יום. הכל, כמעט, מוכן, גם הקוילעטשן (חלות מיוחדות) נמצאות כבר אצל האופה. הוא ידאג להן, יוציאן מהתנור, כשתהיינה מוכנות, ישימן בצד להמתין לנו כשנחזור מה„סליחות".

אפשר, אפילו, להתיישב ולפוש קמעא כדי להתכונן ל„סליחות" של „שלוש עשרה המידות", ברם כמובא אצל רש"י זצ"ל על הפסוק „וישב יעקב — ביקש יעקב לישב בשלווה, וקפץ עליו רוגזו של יוסף". הרצוי והמצוי לא תמיד הולכים ביד! נהייתי פתאום צרוד, המצח בער מחום והבליעה קשתה עלי מחמת נפיחות הבלוטות. סיפרתי על כך להורים, ואמא פנתה אל אבא, כמעט בהתייפחות! „אוי, רבונו של עולם, רק זה חסר לנו, הילד הרי חולה, בוא ועשה משהו!"

אבא קם בניחותא, לקח בידו כף מסכ"ום שלנו, את החלק הצר והארוך כיוון אל פי באומרו: בוא הנה ילדי, פתח פיך ואמור אַה־ה־ה־ה! עשיתי כמצווה (בתת־הכרתי קיוויתי כי יפסוק, שאני חולה ועלי לשכב, ובאותו ערב אהיה משוחרר מההליכה ל„סליחות", ולמחרת אוכל להתפנק. אחרי הבדיקה פסק: הבלוטות נפוחות, יש ללכת אתו מיד אל בינעם קינאס ה„פעלדשער" (החובש).

אצל בינעם פעלדשער

למזלנו היה זה, ממש, בקרבת המקום, בית ליד בית. אבא הטוב עטפני בסודר העבה והגדול של אמא, לקחני אל בין זרועותיו, ושלושתנו יצאנו אל בית־המרפא.

באותו רגע הייתי חשוב מאוד בעיני. מקרה נוסף של שכיבה בזרועות אבי לא זכור לי.

המספרה של בינעם קינאס שכנה בעבר במעלה רחוב דוברא, ולמשפחתנו לא היה, כמעט, מגע במשפחתו. במרוצת הזמן התפנתה דירה בבית השכן שלנו, צמודה לחנותנו לשעבר, של ר' יענקל בענעט לאמסטובר השען, ומשפחת קינאס שכרה אותה. בצורה זו נהיינו לשכנים.

מקצוע הספרות, במובנו המקובל אצל היהודים, אף פעם לא יכול היה לדור בשלום, בכפיפה אחת, עם דת ומצוות. המגבלות הן בכך שבעונות מסויימות בשנה, כגון בימי „הספירה", „בין המצרים", שבין י"ז בתמוז לבין תשעה באב, אסור על פי הדין להסתפר, וכמובן, בשבתות ובחגים, כולל ערבי שבת וחג לאחר הדלקת הנרות. ממש, כאילו להכעיס, באותם זמנים אסורים נזדמנה עבודה רבה במקצוע. מי, אם, כן, יכול לעמוד בפני פיתוי, כשמדובר על פרנסה?

חכמינו אמרו מכבר: „לא עכב־א גנב, אלא חורא גנב", לא העכברים הם הסוחבים, כי אם החורים. אלמלא הזקוקים לתספורת בזמנים אסורים, לא היו צריכים הספרים לעבור על האיסור. הלכך אירעו מדי פעם התנקשויות בין חסידיו של רב־דמתא, אשר כלל את אבי לבין משפחת קינאס. אינני בא לקבוע את עמדתי בוויכוח. העליתי את הפרט הנ"ל כדי לתאר את התיאור בדיוק בלבד. סביר, כי בשעת הדחק ובעת צ־ה לא מתחשבים בקטנות. וכאמור הובאתי בשעת ערב מאוחרת לבינעם פעלדשער. נאמר לו במה העניין. הלה הושיבני על כיסא גבוה, המיועד מלכתחילה לתספורת ילדים. אבא עמד והחזיקני שלא אנוע בעת הטיפול, ואמי החזיקה את המנורה להאיר. הפלדשער לקח לידו מכשיר בדומה לסכין ובדק, כמקובל ופסק: „צריך לכחל את הבלוטות בתוך בית־הבליעה בחומר חיטוי!" אני, מנוסה כבר משתי הבדיקות, התנגדתי לטיפול ממין זה. צרחתי בקול, ניסיתי לברוח מהכסא, אולם התנגדותי לא נתקבלה בעין יפה. הייתי יחיד מול שלושה מבוגרים. הפעלדשער עשה את שלו. במכחול־ציירים דק מרח את הבלוטות הנפוחות. סיים, ואצלי נשאר ריח התרופה מהול בטעם מתקתק משונה ולא נעים ביותר. אבל אין דבר, נשארתי בחיים, הוחזרתי הביתה, והשעה ל„סליחות" הגיעה ממש.

„סליחותיו" של ר' זיסקינד

עוד בדרך הביתה חיפשו פתרון לבעייה החדשה: איך לנהוג בי. להישא־ בבית כבר לא רציתי מחמת הפחד המדומה, וללכת אתם לא היה הגיוני מחמת המיחוש. לאחר הערכת המצב ושיקול דעת ענייני הוחלט על דעת כולם, כי אני מצטרף אליהם. הולבשתי כהוגן, צווארי עטוף צעיף מצמר, וצוויתי לא לפתוח את פי בעת ההליכה בלילה הסתווי והקריר, סגולה, להישמר מהצטננות חמורה יותר.

הגענו לשטיבל. החזן כבר התחיל ב„אשרי". הצטרפנו והמשכנו עם כולם. הש"ץ ל„סליחות" היה, כרגיל, הבעל מוסף מה„ימים הנוראים", ר' זיסקינד. יהודי בגיל מתקדם

מאוד. קומתו מעל לממוצע, אולם שחוח מחמת הזקנה. פניו מכוסים שערות, ירא־שמיים ולמדן. קולו כבר לא עמד לו בסלסוליו. ברם „אמירתו" היתה בה משום התעוררות לתשובה. אומנם הנוסח הוא שיגרתי, בכל אופן בפרקים מסויימים היו פסוקים, אשר נאמרו בהת־רגשות מיוחדת, ותוכנם השפיע על הקהל והתפללו בהשתפכות־נפש ל„מתרצה ברחמים". מהדהדות באוזני המלים שנאמרו על ידי הש"ץ בקול רצוץ, כמעט בבכי: „אל תשליכני לעת זקנה, ככלות כוחנו אל תעזבנו. והנשמה לך והגוף שלך, חוסה על עמלך!"

אין צורך לחפש את סוד ההתרגשות בנסתר מאתנו, חושבני כי תפילות אלה נאמרו על ידי האדם הנכון ובזמן הנכון.

ר' זיסקינד החזיר את נשמתו לבורא תוך אותה השנה. בהלווייתו השתתפו רוב יהודי דווארט. הוא זכה להספדים מאת הרב ומוקיריו, כיאה לאישיותו.

כפרות

מצרך חיוני חשוב אצל אחינו בני ישראל היוו תמיד העופות המיועדים ל„כפרות". „כפרות" אלה מילאו תפקיד כפול: שימשו ל„כפרה" מחד, ומאידך, אחרי השחיטה, טובות היו ל„סיר", והמרק, הלא יש בו כדי להחיות את הגוף אחרי הצום.

מי, שידו משגת, קונה כמות „כפרות" כמספר בני־המשפחה, כלומר, בן־משפחה וכפרתו המיועדת אך ורק לו, אישית. הטעם לנוהג פזרני זה — כל אחד וחטאיו, ולכן כל אחד וכפרתו. עד כמה שהדבר לא ייראה מוגזם, יש בכל אופן הצדקה מסויימת בכך; הרי לא ייתכן כי כרעי תרנגול אחד יוכלו לשאת בנטל החטאים של כל המשפחה. לפיכך כדאי הוא המאמץ, ובאם לא יעזור — בכל אופן לא יזיק. היו גם מקרים יוצאי דופן, כאשר חרף כל המאמצים לא הספיקו האמצעים הכספיים. אזי, מן ההכרח היה להסתפק בפחות, דהיינו; עוף נפרד לכל מבוגר, ואחד משותף לילדים. הסידור הנ"ל, בשני המקרים גם יחד, היה טוב לבעלי־יכולת. ומה על מיעוטי־היכולת? האם בשבילם לא תימצא שום כפרה? התשובה היא: „לא אלמן ישראל!" ככתוב „במקום שאין תרנגול, גם דג יוכל להיות לכפרה לכול", ודגים, תודה לאל, לא חסרו בדווארט. הדגים היו, כמובן, בהרבה זולים בשוק מהעופות, מפאת קרבת העיר לווארטה.

בדרך כלל קונים לגבר תרנגול, ולנקבה — תרנגולת. רצוי כי יהיו לבנים בהתאם לנאמר: „אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו" (ישעיהו פרק א' פסוק 18). גם לכרבולת אדומה יוחסה חשיבות רבה. ייתכן בגלל המשך הפסוק „אם יאדימו כתולע כצמר יהיו". ואילו גם בגלל הסברה המקובלת אז, כי המזיקים מפחדים מצבע אדום לוהט. תהיה אשר תהיה הסיבה, כזה היה המנהג.

כמקובל, זריזים מקדימים למצוות. האימהות הזריזות יותר השיגו את מבוקשן בימים הראשונים לחיפוש. הביאו את העופות הביתה והמשיכו לפטמם עד ללילה האחרון שלפני „ליל כל נדרי". אולם — אליה וקוץ בה! לא לכל בית־ישראל היה מקום מוקצב

לצורך זה. היה, לכן, הכרח לחפש כל מיני דרכים כדי למצוא מקום מתאים. בעלי־בתים מצליחים השתמשו במזווה שבחצר (מוצלח מאוד!), אחרים איכסנום בבית־המגורים. אנחנו, בבית ר' אברהם וולף ז"ל, שיכנו אותם בתיך המרתף, אשר מתחת לבית־ המגורים. בכל ימות־השנה שימש המרתף מחסן לכל מיני דברים, אשר עדיין חבל היה לזרקם לאשפתות, אבל בתוך הבית הם מיותרים, בדרך כלל. הבית עבר אלינו בירושה מסבא, ר' זלמן טראובה ז"ל, ומרוב שנות השימוש בו הצטברו במרתף חלקי רהיטים, שקים ישנים, קורות עץ לסוכה, סירי ברזל ונחושת, שיצאו מזמן מכלל שימוש, צנצנות זכוכית, שהתרוקנו ממרקחות שונות, קומפלט כלי־חרסינה מיוחד לפסח ובקבוקים ריקים בכל הצורות ובכל הגדלים. לכל זה שימש המרתף משכן קבוע, ברם בנוסף לכל זה התווספו בכל סתיו כבול ופחם להסקה, וכמובן תפוחי־אדמה לחורף, וכאמור בשעת הדחק, כמו במקרה דנן — שימש המרתף גם לול ל„כפרות".

אודה על האמת, על שואבי־אבק חשמליים לא ידענו אז ולפיכך הצטבר שם אבק־הדורות וגם קורי־עכביש לא חסרו שם. הירידה למרתף היתה מתוך חדר־המגורים. באחת הפינות בתוך הרצפה, העשוייה עץ, נמצא פתח מרובע, ואל הפתח מתחת לרצפה היו צמודות מדרגות עץ לירידה ולעלייה. לרוב היה הפתח סגור במכסה, מותאם בדיוק לגודל הרבוע. טבעת־ברזל שקועה בתוך המכסה שימשה תפס בעת פתיחתו וסגירתו.

הערב שלפני יום הכיפורים הגיע. אבא כבר חזר מזמן מתפילת הערבית, גם ארוחת־הערב מזמן כבר נסתיימה ויתרת הזמן ניצל אבא לפי דרכו. כמנהגו בכל שנה באותו ערב. אבא שיתף את הילדים המבוגרים בעיון במסכת „יומא", בפרקים מענייני דיומא, כשכולם יושבים סביב השולחן. אמא במטבח מכינה את הדגים, והזאטוטים מתרוצצים בחדרים, משחקים במשחקים שונים, קצת משתעממים, קצת עייפים. מדי פעם נשמעות קריאות מהפינה שלהם: „אמא, יצחק מרביץ לי, יוסף אינו נותן לי את כפתור הזהב, אמא!, „משה מפריע לנו במשחקים!" אבל לאמא אין פנאי להתערב במריבות אלה והיא מעבירה את הקריאה לאבא: „אברהם וולף, ראה־נא מה נעשה שם!" ואבא, מבלי להרים ראשו מהספר, מנסה להשליט סדר על ידי קריאה: „ילדים, נר־נר־נו!" והילדים לזמן מה נרגעו, ולאחר מכן הכול חזר על עצמו מחדש, אולם לגעור בהם או להשכיבם לישון לא בא בחשבון מחמת המאורע, שהיה מזומן להם, והם היו שותפים לו.

שעת־החצות קרבה ובאה, כל העיסוקים הצדדיים הופסקו, והתחילה התכונה לקראת סדר „הכפרות".

פתח־המרתף נפתח, אבא השתחל לתוך הפתח. בשקט ולאט באפלה הגמורה ירד למטה, במחשבה, כי בתכסיס זה יצליח ביתר קלות בתפיסת העופות. קרה והתכסיס הצליח ליד העוף הראשון, אולם ברוב המקרים זה נכשל. במצב שכזה התארגנו כל בני־הבית לעזרתו. לאחד המבוגרים ניתנה מנורת־נפט להאיר בשעת המבצע. ירדנו למטה והמצוד התחיל. קל לומר „מצוד", אבל יותר קשה לבצעו. העופות הריחו את

הסכנה המצפה להם וכמו במאורגן הרימו כולם את ראשיהם מתנומתם, הצווארים התמתחו ובלשו אחרי העומד לקרות.

כלום לא עזר. העוף הראשון נתפס, הוא כבר בידינו, אבל הוא מנסה בכל כוחותיו להתחמק. כנפיו מתפרשות לצדדין ונשענות על כריות האוויר שמתחתן, מתרוממות בחזקה, והוא עולה ויורד כמתאמץ לעוף. תוך כדי זה מקרקר בקול קרקורי־בהלה מקוטעים. מנסיון התעופה נוצרה רוח חזקה, מהרוח התהבהב האור במנורה, פעם הוא עולה ופעם הוא יורד ודועך. המחזיק במנורה נבהל, ובבהלתו מפילה ארצה. האור כבה לגמרי, הזכוכית התנפצה ברעש, ואנחנו שרויים בחושך מוחלט. ניפוץ הזכוכית, החושך הפתאומי וקריאת התרנגול הנצוד הבהילו את יתר בעלי־הכנף. גם הם התרוממו באוויר, התחילו לעוף ונתקלו בכלים שבמדפים. במעופם הפילו חלק מן המצבור אשר במרתף. הדי קולות־הנפילה וניפוצה של הזכוכית הגבירו עוד יותר את בהלתם של העופות, ובפחד הגדול הגבירו את מעופם הגובר והולך עד כדי ניעור אבק עתיק־היומין משלוותו. דרכי נשימתנו נסתמו. אחדים מאתנו התחילו להשתעל ולהתעטש, והמהומה היתה גדולה.

מתוך התוהו ובוהו נשמעה הקריאה: „נו, הביאו סוף סוף נר אחר למאור!" הנר הגיע והמרדף שוב נמשך כאילו הפך להתחרות בין האדם לבין בעלי־החיים. אין ספק, כי תכסיסנותו של האדם מחוכמת יותר מכשרם ההגנתי של העופות, ולכן יצא האדם כמנצח. בעלי־הכנף נלכדו, רגליהם נעקדו, והם נעזבו, בינתיים לנפשם, להמתין לשעה היעודה. הם כבר עייפים מהמרדף, ונראים כמשלימים עם מצבם. מחכים הם, אם כן, לרגע הגורלי, כאשר יזכו להיות ל„כפרות" ליהודים ישרים ותמימים.

הזמן הגיע. בני־הבית מתרכזים במקום אחד. אבא ז"ל עם מחזור פתוח בשמאלו נוטל בימינו את „הכפרה" המיועדת לו ואומר בדחילו ורחימו „בני אדם יושבי חושך וצלמוות", מסיים קטע זה, ממשיך ואומר תוך הקפת התרנגול מסביב לראשו: „זה כפרתי, זה חליפתי, זה התרנגול ילך למיתה, ואני אכנס ואלך לחיים טובים ארוכים ולשלום". כולם עונים: „אמן!" סיים וממשיך לנצח על טכס הכפרות לנותרים. הראשונה בטכס אמי ז"ל ולאחר מכן הילדים ביחד כעין „יעמדו כל הנערים!" (בשמחת תורה). הטכס תם, אבל לא נשלם. הכפרות עקודות מתחת לשולחן ממתינות לר' יונה השוחט. אינני מבין במסתרי הנפש של עופות ולכן קשה לי לקבוע עמדה ביחס לאימרה הידועה: „הוא הבין בדבר כמו תרנגול ב„בני אדם'", אולם דבר אחד היה נראה לעין ברור ממש, הייתי אומר, כמעט ודאי; בשכבם על הרצפה, לאחר הטכס, נראו לגמרי רגועים, מצמצו בעיניהם מרוב עייפות, ולבסוף, אפילו, נרדמו, השלימו כאילו עם גורלם. אולי גם ראו לעצמם זכות גדולה להיות גואלם ומושיעם וכפרתם של עמך בני־ישראל, אשר לא אחת בהיסטוריה הארוכה שלהם הושיטו את צווארם לרוצחי האומה ומסרו נפשם על קידוש ה' והעם.

מה רב הדמיון ומה רבה הסמליות לעמנו! תמיד נרדפים, תמיד נתונים לחסדם של חזקים, לעתים גם מתמרדים, ברם לא פעם נדונים על לא עוול בכפם!

נחזור לענייננו! באותו פרק זמן, שהיינו עסוקים בנזכר לעיל, התכונן ר׳ יונה השוחט למילוי תפקידו. ר׳ יונה טאובה, יהודי ממוצע־קומה, זלדקן, כמעט שיבה, לבוש נקי ומסודר, כובע־משי על ראשו וקפוטה שחורה על גופו. כל מכנס ממכנסיו נתון בתוך גרב שחור, ולרגליו נעליים חצאיות (לאַטשן בלע״ז), ומשני צדדיו בפתח העליון תפורים שתי חתיכות גומי למען תוצמדנה הנעליים היטב לרגליים. קל־הליכה, למדן, יהיר במקצת מחמת למדנותו, בשבתות ובחגים מתפלל בבית־הכנסת הגדול, ושם עובר לפני התיבה במוספים וב„כל נדרי״ בימים הנוראים. בקיצור, יהודי ירא־שמיים, וגדולתו משכמו ומעלה.

ר׳ יונה, בהתכוננו לתפקידו, מנסה את החלף ובודק את כשרותו לשחיטה למהדרין מן המהדרין, מעבירו על הציפורן המיוחדת כדי לוודא שאין בו פגם, חס וחלילה. אומנם החלף בוודאי במצב תקין, אולם ליתר בטחון מעבירו שוב ושוב מספר פעמים על אבן המשחזת, משחיז ומנסה על הציפורן, ולבסוף נחה דעתו, מנגבו ומניחו בזהירות לתוך נדנו. גמר עם החלף, לוקח את הפנס ממקומו ומנקו, בעיקר — את ארבע שמשותיו, כי הפנס מרובע היה, מתקין את הנר בפנים הפנס על קרקעיתו, במקום המיועד לכך, מדליקו וסוגרו, מעמידו על השולחן, בוהה כמהורהר בחלל החדר, מנסה כאילו להיזכר באם לא שכח דבר־מה, ואולי מכוון הוא „כוונות״, „רזין דרזין״. אולי? לבסוף מתנער, כמתעורר משינה חטופה, תופס הפנס ומס״ו לבחור מלווהו, וכאשר הכל מוכן, יוצא בכיוון הרובע, שעליו הוא מופקד, מבחינת החלוקה האיזורית לבינו ולבין ר׳ אברהם׳לה, השוחט השני בעיר. הזמן? — באמצע האשמורת השנייה.

הסיור של ר׳ יונה התחיל, וכבר הגיע לבית הראשון במקוף שלו. צעדיו נשמעים, הדלת נפתחת. בחפזה מוציא מכיס־החזה קופסת־עץ מאורכת, פותחה, ושולף ממנה את החלף, ונותנו אל בין שיניו. הניצב בפה, ולהב רחב ומבריק בנקיונו מחוצה לו. את הקופסה הוא מחזיר למקומה, אומר „נו־נו־נו!״. האות ניתן. הסימן מובן. בחיפזון מגישים לו את ה„אובייקט״. ר׳ יונה תופסו בשתי ידיו, משחיל כנף בתוך כנף, וממש כמו לוליין מאומן היטב מסדר אותו בשמאלו, רגליו למעלה, אוחז בעורף צווארו, מורט בימינו מספר נוצות במקום המיועד, מברך ושוחט, נותן לחיצה עד שקצה הוושט החתוך מציץ מן החתך. גמר עם אחד עובר לשני וחוזר חלילה עד לסיום. סיים כאן — עובר לבא אחריו.

הכנת התבשילים לסעודת ערב־יום־כיפור

משימת הכפרות תמה, אבל לא נשלמה. רק כעת מתחילה אמא בהכנת התבשילים המקובלים והמיוחדים לסעודת ערב־יום־הכיפור. בעצם, משימה כלל לא קלה. להווה ידוע, נהגנו לאכול סעודה זו מוקדם ככל האפשר לאחר תפילת השחרית. הרכב הארוחה היה מגוון; דגים, מרק איטריות עם כיסונים, בשר־עוף מה„כפרות״, פרפרת מגזר מתוק חלת־קוילטש עם דבש וכו׳.

ראשית — המריטה! הניקוי והשרייה במים. כולם מסייעים כמיטב יכולתם. אלה מהילדים, שעדיין ערים אוספים את הפסולת, מוציאים החוצה. בני־המעיים משאירים גלויים במקום שעופות יכולים לקחת משם, לפי שראוי לרחם על הבריות ביום זה, כדי שירחמו עלינו מן השמיים.

בזמן, שבין השרייה להמלחה, כלומר חצי שעה — זהו זמן מספיק — צליית כבדי העופות על הגחלים הלוחשות לכיסונים. אין צורך בהמלצה מיוחדת. כולם יודעים, כי כיסונים ממולאים כבד, מתובלים בצל, שום ותבלינים אחרים הם טעימים לחיך. קיימת רק מגרעת אחת, שיהודים אוכלים אותם לפי מנהג ידוע רק שלוש פעמים בשנה לפי הסימן: „ווען מען שלאָגט עסט מען קרעפּלעך; פורים שלאָגט מען המנ'ען מיטן גרעגער, ערב־יום־כיפור שלאָגט מען כפרות, און הושענא־רבא — שלאָגט מען מיט די הושענות". (כשחובטים אוכלים כיסונים; בפורים חובטים את המן ברעשנים, בערב יום כיפור — כפרות, ובהושענה רבה חובטים הושענות — ערבות") הטעם למנהג זה לא ידוע לי, אולם לפי עניות דעתי היה מן ההגיון לקבוע, כי כיסונים הם חובה בכל ערב־תענית של יום שני וחמישי. ממנהג זה היו כולם יוצאים נשכרים; הצמים — היו אוגרים כוח לתענית הבאה, והלא־צמים? מילא להם אינני חייב כלל לדאוג.

בעצם, מה לי מנהג זה או אחר, כאשר היא, אמא היקרה איננה! היא אינה קיימת יותר במציאות המוחשית, בידי הצוררים נקטף הפתיל בדמי־חייה!

„הן יבושו וייכלמו כל הנחרים־בך, יהיו כאין, ויאבדו אנשי ריבך" (ישעיהו מא' 11)

היום חלף. הכל הוכן כדת וכדין, כדבעי למהווה. אנו כבר אחר הסעודה המפסקת, לבושים בגדי חג ונעולים נעליים ללא סוליות עור, ה„מחזורים" בידינו, וממתינים לרגע הנעלה והנשגב מכל לקבל את ברכת האב: „ישימך ה' כאפרים וכמנשה, יברכך ה' וישמרך!" וגו'. מעייני הדמעות נפתחו כארובות־השמים אצל כל הנוכחים, כמבוגרים וכקטנים כאחד. ההורים נפרדו בתפילה חרישית שבלב: יתן ה', כי הכל ייגמר בטוב!"

מה יכול להיות יותר מרומם ונשגב מרגע זה! הלבבות פעמו בקצב אחיד, בדאגה לעתיד טוב יותר. משפחה אחת, לב אחד ומשאלה אחת: „יותר טוב!" — משאלה עתיקת יומין וטובה לכל הזמנים.

עד היום הנני נרגש מאוד, בהיזכרי במעמד ההוא: הכל מוחשי, מול עיני ממש. לרגע נשגב כזה כדאי לערוג.

מה חבל, כי לא ישוב עוד ובחזקת זכרונות בלבד יישאר!

מיכאל שייניאַק

מיין שטעטעלע דוואָרט

דאָס שיינע יידישע און פרומע לעבן, וואָס יידן אין דוואָרט האָבן געלעבט דורות לאַנג, איז מיט איינמאָל דורך די נאַציִשע מערדערישע הענט אויסגעלאָשן געוואָרן.

מען קען זאָגן אַז די גאַנצע שטאָט עקזיסטירט מער פאַר אונז נישט, ווי״ל קיין יידיש לעבן איז מער נישט פאַרבליבן דאָרט, קיין יידיש האַרץ קלאַפּט מער דאָרט נישט.

דאָס איינציקע וואָס איז פאַרבליבן איז דער בית־הקברות (אויב מען האָט עס נאָך נישט פאַרניכטעט), וואָס יידן פלעגן שטענדיק באַזוכן; אין טאָג פון אַ יאָרצייט, אין תשעה־באב נאָך „איכה" פלעגט מען גיין באַוויינען דעם חורבן פון בית־המקדש, ראש חודש אלול איז געווען אַ מנהג צו גיין אויף קבר־אבות, מען איז, אַפילו, געקומען פון אַנדערע שטעט און זאָגאַר פון אויסלאַנד אויף קבר־אבות. איז געווען אַן עת־צרה — איינער איז קראַנק געוואָרן אָן שום האָפנונג, איז מען געלאָפן איינרייסן קברים.׳ איז געווען אַ חתונה, פלעגט מען גיין בעטן די פאַרשטאָרבענע קרובים אויף חתונה.

וויפל דורות יידן האָבן געלעבט אין דוואָרט ווייס איך נישט. אונז זאָגט עדות דאָס אַלטע בית־הקברות, וואָס, איז כמעט, אין צענטער פון שטאָט, און מען זעט אַרויס שטיקלעך שטיינער פון די פאַרבליבענע מצבות, פאַרוואַקסענע מיט גראָז, און קיין אות דערקענט מען שוין נישט, ווייל די רעגנס האָבן אָפּגעשליפן די אותיות. לעבן דעם בית־הקברות שטייט די שול, וואָס מיר האָבן זיך געגרויסט מיט איר שיינקייט. די שיינע מאַלעריי, וואָס איז געווען אין שול האָט פאַרבלענט די אויגן.

איך געדענק אַז מען האָט איבערגעמאָלט די שול, האָט מען אַראָפּגעבראַכט אַ מאַלער, וועלכער האָט געאַרבעט צוויי יאָר. אין דער שול האָט מען געדאַוונט שבת און יום־טוב. אַנטקעגן די שול איז געשטאַנען דער בית־המדרש, וועלכער איז געווען שטענדיק פול מיט מענטשן. געדאַוונט האָט מען דאָרט פון אינדערפרי ביז פאַרנאַכט. דאָרט זענען געזעסן יידן און געלערנט בייטאָג און ביינאַכט.

האָט איינער נישט געהאַט ווו צו שלאָפן, איז ער געשלאָפן אין בית־המדרש אויף אַ באַנק הינטערן אויוון. איז געקומען אַן אָרעמאַן אין שטעטל, פלעגט ער קודם כל אַריינגיין אין בית־המדרש און דאָרט האָט ער שוין געפונען אַ וואַרעם ווינקל און נאַכער אויך אַ וואַרם האַרץ, וועלכע האָט פאַר אים געזאָרגט ער זאָל נישט הונגערן, חס וחלילה. פּאָליטיק האָט מען אויך געפירט אין בית־המדרש. דאָרט האָבן יידן מתקן געווען די סדרי־עולם אָדער זיך געערגערט וועגן די עוולות, וועלכע ווערן אָפּגעטאָן אויף דער גאָרער וועלטל.

איז איינער געווען אין אַ גרויסער שטאָט, האָט ער געבראַכט אַ צייטונג. אַזוי אַרום האָט מען אויך געוווסט, וואָס עס טוט זיך אין דער אומגעבונג און אין דער

וועלט. און דאָס איז געווען גענוג פאַר אונז קליינשטעטלדיקע צו איבערקייען אין משך פון פיל טעג ביז עס זענען ווידער אָנגעקומען אַנדערע נייעס.

דאָס לעבן איז געווען גאַנץ פרימיטיוו און פשוט. קינדער און יוגנטלעכע האָבן זיך דאָן אין די גאַסן נישט אַרומגעדרייט פוסט־און־פּאַסט. ווער עס האָט געלערנט אין חדר, אין בית־המדרש אָדער אין ישיבה און ווער עס האָט געאַרבעט.

די שול, דער בית־המדרש און די חסידישע שטיבלעך זענען געווען די הויפּט־צענטערס פון ידישן לעבן. אינדערפרי האָט מען דאָרט געדאַווענט, געזאָגט אַ קאַפּיטל תהילים, איבערגעגאַנגען איבער דער סדרה פון וואָך, אַריינגעקוקט אין אַ גמרא אָדער אין אַ מדרש, און נאָכער איז מען אַוועק, יעדער צו זיין באַשעפטיקונג; ווער אין זיין געוועלב, סטראַגאַן אָדער ווערקשטאַט. און אין אָוונט האָט מען זיך ווידער באַגעגנט אין שטיבל אָדער אין בית־המדרש; מען האָט אַריינגעכאַפּט אַ מנחה, צווישן מנחה און מעריב האָט מען ווידער אַריינגעקוקט אין די הייליקע ספרים, געכאַפּט אַ שמועס וועגן אַלץ וואָס האָט אין יענעם טאָג אינטערעסירט דאָס שטעטל, דערציילט מעשיות פון צדיקים און „גוטע יידן" און להבדיל וועגן שדים און רוחות. אַזוי אַרום האָט מען זיך פאַרגעסן פון די צרות און דאגות, וואָס האָבן קיינמאָל נישט אויסגעפעלט.

דאָס אַלץ איז פאַר אונז פאַרפרעמד געוואָרן. אונז איז נאָר פאַרבליבן אַריינ־צושרייבן אין „יזכור־בוך", וואָס מיר געבן אַרויס, אַלץ וואָס מיר געדענקן, אַלע קוריאָזן, עפּיזאָדן פון אונזער פאַרגאַנגענהייט, וועלכע זענען פאַרבונדן מיט אונזער היימאַט־שטעטעלע און פאַראייביקן דעם אָנדענק פון די קדושים אין דוואַ־ט.

אונזער שטוב

אונזער שטוב איז נישט געווען קיין רייכע, אָבער פּרנסה האָט אונז נישט געפעלט. מיין פאָטער ישראל־חיים איז געווען אַ ירא־שמים, אַ האָרעפּאַשניק, וועלכער האָט מיט זיינע צען פינגער אויסגעהאַלטן בכבודיק זיין ג־ויסע משפחה.

אַוודאי וועט איר וועלן פרעגן וואָס עפּעס האָט מיין פאָטער ע"ה געהאַט צוויי נעמען, מוז איך אייך זאָגן אַז אייער פראַגע איז אַ גוטע פראַגע און דער ענטפער איז אַזעלכער.

אַמאָל אַז מען איז געווען געפערלעך קראַנק און מען האָט שוין אויסגעשעפּט אַלע מעדיצינישע מיטלען, צו יענער צייט, האָט מען זיך גענומען צו גאָר „דראַסטישע" מאָסמיטלען, אין וועלכער קראַפט מען האָט זייער שטאַרק געגלויבט; מען האָט געזאָגט תהילים, געפאַסט, געריסן קברים, אַריינגעשריען אין ארון־קודש, געמאַכט אַ „מי שברך" און צווישן אַנדערע אויך צוגעגעבן אַ נייעם נאָמען כדי אַזוי אַרום מבטל צו מאַכן דעם גזר־דין.

און ווען מיין פאָטער אַלס קינד, איז שווער קראַנק געוואָרן, און די דאָקטוירים און די „רופאים" האָבן אָנטזאָגט, האָט מען זיך געווענדעט צום אַלכסנדער רבין. ער

האָט מיט געדולד אויסגעהערט דעם זיידנס בקשה און געהייסן, אַז שבת ביים עולה־זיין צו דער תורה, געבן דעם קינד ישראל נאָך אַ נאָמען — חיים.

און אַז דאָס האָט געהאָלפן זעט איר דאָך, ליבע לעזער, אַליין. פון דאַן אָן האָט מען אים גערופן ישראל־חיים.

מיין מוטער, איידל, איז געווען אַ גוטע נשמה, אַן אשת־חיל. פון פרימאָרגן ביז שפעט אין אָוונט איז זי געווען פאַרנומען מיט הויזווירטשאַפט. מיר זענען געווען זעקס קינדער; 4 ברידער און 2 שוועסטער; מאיר, איך, זלמן און יעקב, אסתר און ברכה. מאיר איז געווען אַ בן־תורה. מאיר, אסתר און די עלטערן זענען אומגעקומען אין דער שואה, יעקב איז געפאַלן אין דינסט אין דער פויל׳ישער אַ־מיי ביים ענטשטיין פון פוילן. איך, זלמן און ברכה זענען מיר אַלע עולה געווען נאָך ארץ־ישראל. זלמן און ברכה זענען געשטאָרבן דאָ, אין לאַנד.

יעקב שייניק ז״ל. אומגעקומען אין קריג פאַר די באַפרייאונג פון פוילן אין 1918

דער זיידע, טוביה (ער איז געווען אַ בעקער) און די באָבע שרה (פון דער היים וויסאָצקי) זענען געווען זייער אַרבייטזאַם און האָבן געאַרבעט פון פאַרטאָג ביז שפעט אין אָוונט. אויסער ברויט און חלות האָבן זיי געבאַקט זעמל (פאָרלעך, דאָפלטע), וועלכע האָבן געהאַט אַ שם־דבר אין שטעטל און אין דער אומגעבינג. קיין שום פויער, וועלכער איז געקומען אין דוואָרט אין אַ מאַרקטאָג, האָט נישט אַדורכגעלאָזט די גע־לעגנהייט פאַרזוכן דעם זיידנס געבעקס. אין די קרעטשמעס, און אין די שענק פון

שטעטל, האָבן די פויערים געגעסן מיט גרויס אַפּעטיט די דאָזיקע זעמל מיט הערינג אָדער מיט ווורשט און פאַרטרונקן מיט בראָנפן אָדער ביר.

אַלס קינד בין איך זייער גערן אַריינגעגאַנגען גאַנץ אָפט צו זיידע־באָבע אין בעקעריי. מיין בליק איז אַלע מאָל געפאַלן מיט פיל נייגע־יקייט אויף די וואַנט, אויף וועלכער עס איז געהאַנגען אַ גרויסער קאַרטאָן, און אויף אים זענען געווען פאַרשריבן פאַרשיידענע רעדלעך און פאַסעקלעך. דאָס איז געווען מיין זיידע־באָבעס בוכאַל־טעריע. אַזוי האָבן זיי פאַרצייכנט זייער איינקונפט אָדער חובות.

שרייבנדיק וועגן מיין היים, פאַמיליע און קינדער־יאָרן גלויב איך אַז אַזוי אַרום וועל איך קענען געבן דעם לעזער אַ באַשיידענעם בילד פון פאַרשיידענע מאָמענטן פון יידישן לעבן אין גלות־שטעטלע אין פוילן. דערקעגן, די דאָזיקע לעזער, וועלכע געדענקן נאָך אַמאָליקע צייטן, וועלן אַזוי אַרום קענען אויפפרישן זייערע זכרונות.

די קינדער־יאָרן

איבערהויפּט האָבן זיך שטאַרק איינגעקריצט אין מיין זכרון די קינדער־יאָ־ן. צו דריי יאָר האָט מען שוין אָנגעהויבן לערנען אין חדר.

דער „קאָלישער" מלמד

איינער פון די פּאָפּולערסטע מלמדים אין דוואָרט איז געווען דער „קאָלישער" מלמד. מיר האָבן געוווינט אין איין הויז אַ טיר אַנטקעגן אַ טיר. מען האָט אים גערופן „דער קאָלישער", ווייל ער האָט געשטאַמט פון קאַליש. ער האָט גערעדט אַ גוטן רוסיש. (ער האָט געדינט אין רוסישן מיליטער אין קאַווקאַז). ער איז געווען אַ ציוניסט. ווער עס איז געקומען פון ארץ־ישראל האָט געמוזט זיין פערזענלעכער גאַסט. ער האָט געהאַט פיל מתנות פון די דאָזיקע ארץ־ישראלדיקע געסט.

געוווינט האָט ער אין איין גרויסן צימער, וולעכער איז געווען אָפּגעטיילט אויף צוויי חלקים. דער גרעסערער איז געווען דער חדר, און דער קלענערער איז געווען דאָס שלאָף־צימער. ביים „קאָלישער" מלמד האָבן געלערנט קליינע קינדער, די אָנפאַנ־גער, יינגעלעך מיט מיידעלעך צוזאַמען. ער איז געווען דער „דרדקי" מלמד.

נישט איינמאָל האָט אויך געדינט זיין „חדר" אַלס אַן אָרט זיך דורכצושלאָפן פאַר דורכגייער, אָדער פאַר ישיבה בחורים. קיין פראַגע ווו צו שלאָפן האָט ביים „קאָלישער" מלמד נישט עקזיסטירט. מען איז געשלאָפן אויף בענק, אויף שטולן, און בשעת הדחק אויפן פאָדלאָגע.

קיין גרויסער בעל פרנסה איז דער „קאָלישער" מלמד נישט געווען, טראָץ דעם וואָס, כמעט אַלע קינדער האָבן ביי אים געלערנט „עברי". און ווען נישט די הילף פון דער „רביצן" ווער ווייס ווי ער וואָלט קענען אויסקומען. צערקע האָט זומער איינגע־זײַערט אוגערקעס, אין „חדר" זענען געשטאַנען צוויי גרויסע פעסער מיט זויערע

אוגערקעס. און ווער פון די דוואָרטער בעלי־בתים האָט נישט געקויפט צערקעס זויערע אוגערקעס? זיי זענען דאָך געווען די בעסטע. זי איז געווען אַ טיכטיקע פרוי, און האָט אויך געפונען צייט צו זיין אַ „מיתעסקסטע״ (זי האָט געמאַכט די טהרה פאַר די געשטאָרבענע פרויען).

זיי האָבן געהאַט צוויי זין, אברהם יצחק און פלטיאל. פון דער גאַנצער משפחה איז פאַרבליבן נאָר אברהם יצחק, וועלכער געפינט זיך איצט אין בעלגיען.

עד היום ווען איך דערינער מיך אָן זיי, ענטפלעקן זיך פאַר מיינע אויגן פיל קאַפּיטלען פון מיינע קינדעריאָרן. עס איז אוממעגלעך זיי צו פאַרגעסן, סיי אַלס שכנים און סיי אַלס דעם ערשטן „מלמד״, וועלכער האָט מיך אַריינגעפירט אין די גרויסע וועלט פון תורה און יידישקייט.

אין „חדר״

אין „חדר״ האָט מען געלערנט פון אינדערפרי ביז ביינאַכט. פאַרשטענדלעך אַז די אָנפאַנגער האָבן געלערנט נאָר ביז פאַרנאַכט.

ווען מיר זענען געוואָרן גרעסער האָבן מיר געלערנט אויך נאָכמיטאָג ביז אַרום זיבן־אַכט אין אָוונט. אין דער פרי האָבן מיר געדאַוונט אין „חדר״, און נאָכער איז מען געגאַנגען אַהיים פרישטיקן, און נאָכן פרישטיק — ווידער אין „חדר״ אַריין ביז מיטאָג. דער מיטאָג־איבעררייס האָט געדויערט ביי אַ צוויי־דריי שעה. און נאָכער האָט מען געלערנט ביז אַרום אַכט אין אָוונט. דאָס לערנען אין „חדר״ אין די אָוונט־שעהן איז געווען שטאַרק באַליבט ביי די „חדר״־יינגלעך. ביי דעם צאַ־טן פייער פון אַ ליכט זענען מיר, קינדער, געזעסן, געשאָקלט זיך און געלערנט מיט אַ געשמאַקן

דער מלמד שמואל הירש שפס ז״ל

ניגון. אונזערע אויגן זענען געווען געווענדעט צום וואַנט, צו די ריזיקע שאָטנס, וועלכע מאַכן נאָך יעדע אונזערע באַוועגונג. נישט איינמאָל האָבן זיי אונז מער אײַנטערעסירט ווי דער רבי מיט זיין תורה. (פאַרשטענדלעך אָפּהענגיק פון מאַטעריאַל וואָס מיר האָבן געלערנט). אַלע לעגענדעס און מעשה׳לעך וועגן שדים און רוחות זענען דאַן אויפגעשווומען אין זיכרון און האָבן אונזער קינדער־פאַנטאַזיע צעשפּילט. און מיר דערמאָנען זיך אין פאַרשיידענע מעשיות וואָס מיר האָבן געהערט פון אונדזער מוטער שבת פאַר הבדלה, אין דער סודות־פולער אַטמאָספער פון בין־השמשות, ווען מיר זענען געזעסן אַרום אונזער מוטער און זיך געטוליעט צו איר, און זי האָט אונז דערציילט און דערציילט. אויך די עלטערע יידן פון שטעטל האָבן זייער גערן דערציילט ביי יעדער געלעגנהייט און מיר קינדער האָבן זיך צו זייערע מעשה׳לעך צוגעהערט מיט אָפענע מיילער און בלישטשענדיקע אויגעלעך. און מיר שאָקלען זיך אַזוי, און די שאָטנס שאָקלען זיך פיל שנעלער און זענען אַזוי ריזיק גרויס, ווי זיי וואָלטן געוואָלט אונז קליינינקע איינשלינגען אינגאַנצן.

דאָס גיין צוריק ביינאַכט פון „חדר״ אַהיים איז געווען פאַ־בונדן מיט פיל שרעק. אַרום און אַרום איז געווען פינצטער און דאָס קליינע ליכט פון אונזערע לאַמטע־נעס האָט נאָך פיל מער פאַרשטאַרקט דעם חושך און אונזער שרעק. און ווען מיר זענען שוין געקומען בשלום אהיים, זענען מיר געווען ממש גליקלעך.

און אַזוי אַרום האָבן מיר מקיים געווען די מצווה פון לערנען תורה אין פולן זין פון וואָרט — מיט פיין און שוועריקייטן. ביים לערנען האָבן מיר געמוזט אויסשטיין דעם רבינס קאַפּריסן, באַקומען קלעפּ, שמיץ און קניפּן, און ביינאַכט — שרעק פאַר שדים, רוחות און אַמאָל אויך שטיינער אָדער דראַאונגען פון שקצים.

אָבער דאָס אַלץ האָט אונז פאַרשאַפן אויך פיל פ־ייד און סאַטיספאַקציע: מיר יידישע קינדערלעך זענען זיך מוסר־נפש פאַר דער הייליקער תורה.

האָלץ — דער לערער פון יידיש

קיין יידישע אָדער העברעאישע שולע איז אין דוואָרט נישט געווען. עס איז נאָר געווען אַ פּוילישע שולע. יידישע קינדער, אין מיינע צייטן, האָבן דאָרט נישט געלערנט. אַחוץ די „חדרים״ איז אויך געווען אַ לערער פאַר יידיש. האָלץ האָט ער געהייסן. זיין יידיש איז געווען דייטשמעריש; דאָס הייסט, אין יענע צייטן, אַן אינטעליגענטער יידיש.

און וואָס האָט ער אַ שטייגער געלערנט? זיין לערן־פּלאַן איז כלל וכלל נישט געווען קיין קאָמפּליצירטער. ער האָט געלערנט לייענען און שרייבן בריוו. די בריוו האָט מען געשריבן פון אַ בריוונשטעלער. די אַלע בריוו האָבן געהאַט זייער אייגנאַרטיקן נוסח. זיין גאַנצע שולע איז באַשטאַנען פון איין גרויסן צימער מיט זעקס בענק. יעדער באַנק איז געווען אַן עקסטראַ־קלאַס. ער האָט געהאַט איינציקע גרופּעס. פון

איין גרופּע זענען געזעסן אויף איין באַנק. עס האָבן ביי אים געלערנט יינגלעך מיט מיידלעך, פאַרשטענדלעך נישט צוזאַמען. צו די רייכערע שילער איז ער געגאַנגען אַהיים און געלערנט זיי פּ־יוואַט און אינדיווידועל.

אויף האָלץ האָט נישט געקאָנט ציען זיין חיונה בלויז פון זיין „פּעדאַגאָגישער אַרבעט". ער האָט נאָך געהאַט אַ צוגאָב־פּרנסה. ער האָט געקויפט פעסלעך מיט הערינג און זיי געווענדזלט (גערייכערט). זיינע שילער האָבן אים גאַנץ גערן געהאָלפן אויפ־צוהענגען די הערינג איבערן פייער.

אַ סך שפּעטער האָט אויך וולף בערקענוואַלד (זיין פאָטער איז געווען דער באַ־קאַנטער שולם לייזער דער בעקער) געלערנט יידיש.

דערציילונגען

אין די לאַנגע ווינטער אָוונטן, אָדער מוצאי־שבת האָבן מיר קינדער ליב געהאַט צוהערן זיך צו די דערציילונגען פון עלטערע יידן, וואָס זענען געווען פון די אַריינ־גייערס אין מיין זיידנס הויז.

מען האָט פיל דערציילט וועגן די שריפות, וואָס האָבן אַזוי אָפט אויסגעבראָכן אין דוואָרט. עס זענען געווען קליינע שריפות און גרויסע, וועלכע האָבן געדינט אַלס חשובע ווענדע־פּונקטן אין לעבן פון דוואָרטער ייד. און ווען מען האָט געוואָלט באַצייכנען אַ געוויסע געשעעניש אין שטעטל אָדער אין פאַמיליען־לעבן האָט מען געזאָגט: „ער האָט חתונה געהאַט אַ יאָר פאַר דער גרויסער שריפה, אָדער ער איז געבאָרן געוואָרן צוויי יאָר נאָך דער גרויסער שריפה אאז"וו.

מרדכי טורקער

נישט איינמאָל זענען געווען די דאָזיקע דעציילונגען אַן אמתע אָפּשפּיגלונג פון דעם ביטערן יידישן לעבן אין גלות. עס האָבן זיך אויפגעוויקלט פאַר אונז טראַגישע פּרשיות פון פינצטערע יאָרן ווי צום ביישפּיל די לעבנס־דערציילונגען פון דעם קאַנטאָניסט מ־דכי טורקער, וועלכער האָט געוווינט אין הויז פון חנה רבקה יעקובאָוויטש.

ער האָט דערציילט זייער אינטערעסאַנטע עפּיזאָדן פון זיין לעבן אין יענע שרעקלעכע יאָרן אין צאַרישן רוסלאַנד. אַלס קינד האָבן אים די „כאַפּערס" געכאַפּט און פאַרפירט טיף אין רוסלאַנד צו אַ פויער. ער האָט געדינט 25 יאָר אין דער צאַ־רישער אַרמיי.

שבת און יום־טוב

צו די אָנגענעמע דערינערונגען געהערן די איבערלעבענישן אין שבתים און ימים־טובים. שבת און יום־טוב האָבן מיר, קינדער, זיך געפילט זייער חשובדיק און

זייער יחסנותדיק, אַלס ווי וואָלטן מיר געווען פּרינצן אָדער בני־מלכים. מיר האָבן, ממש, באַשיימפּערלעך געפילט די „נשמה יתירה״.

שבת

צו די וואָכנטעג האָבן מיר זיך באַצויגן מיט אַ ביטול. זיי דינען דאָך מע־ נישט ווי אַ פאָרבאַרייטונג צו די וויכטיקע הייליקע טעג, שבתים און ימים־טובים. די גאַנצע וואָך האָבן מיר געאָטעמט מיט דער שבת־אַטמאָספער. פון מיטוואָך האָט מען זיך שוין אָנגעהויבן פאָרבאַרייטן צום הייליקן שבת. און ווי ריכטיק זענען אחד־העם׳ס ווערטער: „מער ווי דאָס יידיש פאָלק האָט אָפּגעהיטן דעם שבת, האָט דער שבת אָפּגעהיטן דאָס יידיש פאָלק״.

ווי לעבעדיק שוועבט פאַר מיינע אויגן דאָס בילד פון מיין מוטער, וועלכע בענטשט פרייטיק־צו־נאַכט די ליכט אין די מעשענע לייכטער, וועלכע זענען אַריבער צו איר בירושה. עס האָט זיך אונז אויסגעדוכט, אַז די שכינה רוט אין שטוב. און ווען דער פאָטער, קומענדיק פון שול, האָט מיט גרויס חשיבות אַרומגעגאַנגען אין שטוב און געזונגען „שלום עליכם, מלאכי השלום״, האָבן מיר, ממש, געפילט, ווי די מלאכים שוועבן איבער אונז און פרייען זיך מיט אונז צוזאַמען מיט דעם הייליקן, טייערן שבת. די עלטערן זענען דאַן דערה־יבן געוואָרן אין אונזערע אויגן צו די ראַנגע פון מלכים, און מיר, קינדערלעך, זענען בני מלכים. מיר האָבן זיך אַליין געוווּנדערט, ווי די וואָכנ־דיקייט האָט זיך פאַרוואַנדל׳ט אין „קדושה״. נישט געבליבן זאָגאַר קיין שפור, קיין סימן פון די פאַרשטויבטע, פאַרשמאָלצענע וואָכעדיקע בגדים. יעדער ווינקעלע האָט געבלאַנקט. און צומאָרגנס, גייענדיק אין שול אָנגעטאָן אין די ריינע שבת־בגדים, האָב איך געקוקט מיט מיטלייד און רחמנות אויף מיינע חברים און שכנים — די שקצים — וואָס וויסן נעבעך נישט דעם טעם פון שבת און זענען שטענדיק איינגע־זונקען אין דער „טומאה״.

מוצאי־שבת, פאַרן „המבדיל״ איז געווען אַ באַזונדערע מיסטעריעזע אַטמאָספער אין שטוב. און כאָטש אַזוי כּיל יאָ־ן זענען שוין פאַרביי געדענק איך די דאָזיקע מאָמענטן. ווי איך האָב ליב געהאַט צו ט־ליען זיך צו דער מאַמען און הע־ן אירע מעשה׳לעך. די מעשה׳לעך, האָב איך שוין וואָס אַן אמת געהערט אַ סך מאָל, אָבער, זי האָט זיי יעדעס מאָל מיט איר ווונדערבאַרן דערציילן אויפדאָסניי אויפגעלעבט.

און ווי אַנדערש איז די מוטער שבת! זי איז אַזוי צאַרט, אַזוי צוגענגליך, אַזוי נאָענט! אין דער וואָכן איז זי דאָך שטענדיק פאַריאָגט און פאַרפלאָגט, אויפגערעגט, אין כעס. זי שרייט, פאָדערט און האָט בכלל נישט קיין געדולד צו די קינדער. אָבער איצט, שבת, איז זי אַזוי טעמ׳עדיק, אַזוי אַנדערש, אַז עס איז שווער צו פאַרשטיין, ווי אָט דאָס געקאָנט געשעען, פונקט ווי עס איז שווער צו פאַרשטיין די גאַנצע מאַטעמאָר־פאָזע פון יידן אין שבת!

און ווען זי באַמערקט שוין דעם ערשטן שטערן דאַן טונקט איין די מוטער אירע פינגער אין וואַסער (ווינטער־צייט אַן די פאַרפרוירענע שויבן) און זאָגט „גאָט פון אברהם, יצחק און פון יעקב און פון כל ישראל, אליהו הנביא נעמט דעם כוס אין רעכטן האַנט און מאַכט אַ ברכה אין גאַנצן לאַנד".

און דער פאָטער מיט די גרעסערע קינדער קומט פון שול און מאַכט „הבדלה". איך האַלט די הבדלה־ליכט — און ווער איז מיר נאָך אַזוי גלייך?!

פסח אין שטעטל

און פסח! אָה ווי ליב האָב איך געהאַט דעם פסח! צו פסח האָט מען זיך שוין אָנגעהויבן גרייטן פיל חדשים פריער. מען האָט געדונגען אַ פעלד מיט תבואה ביי אַ פריץ, און פרומע, אָפגעהיטענע יידן האָבן זיך פאַרנומען מיט דעם דאָזיקן פעלד. איבערהויפּט האָט מען געדאַרפט אָפּהיטן דעם שניט און דאָס אַריינמאַגאַזינירן די אָפּגעשניטענע תבואה זאָל חו"ח נישט איינגענעצט ווערן פון רעגן. די ווייץ האָט מען געהאַלטן אין אַ באַזונדערן צימער אין שול. מען האָט ספּעציעל געדונגען אַ וויאַטראַק (אַ ווינטמיל) און עס מכשיר געווען צו דעם געהויבענעם ציל. אונטער דער אויפזיכט פון משגיחים האָט מען געמאָלן די תבואה, נאָכער האָט מען מיט גרויס פאָרזיכט געהאַלטן דאָס מעל אין אַ חדר מיוחד, און מען האָט דאָס אָפּגעהיטן ביזן באַקן די מצות. פון צייט צו צייט האָט מען בודק געווען צי אַלץ איז כשורה, און דער איינציקער ווונטש פון יעדן יידן איז געווען, אַז אַלץ זאָל דורכגיין בשלום.

און דאָס עצם באַקן! מיט וויפל הייליקייט, מיט וויפיל מי און פ ייד איז דאָס געווען פאַרבונדן! די וואַסער „שלנו", וואָס מען האָט געבראַכט אין אָוונט פון די פלומפּן האָט מען דורכגעזיפּט דורך ריינעם, פרישן לייוונט אוּן געגאָסן אין די נייע פעסער און פאַרדעקט מיט ריינעם לייוונט, און מען האָט דאָס געהיטן ווי אַן אויג אין קאָפּ עס זאָל חו"ח נישט ווערן חמוץ דורך דער קלענסטער שטרויכלונג.

דאָס מעהל האָבן אויפגעקויפט די בעקער, וועלכע האָבן געוווינען אין דער ליצי־טאַציע פון דעם „פאָדראַד".

דאָס זאָרגן, אַז יעדער ייד זאָל האָבן מצות און וויין אויף פסח האָט אַרומגענומען אַלע שיכטן פון די יידישע איינוווינער אין דוואָרט. די הילף פאַר אָרעמע איז געגעבן געוואָרן אין פאַרשיידענע פאָרמען; אָפן און באַהאַלטענערהייט (מתן בסתר). ווייניק זענען געווען די יעניקע וועלכע האָבן זיך ענטזאַגט צו באַשטייערן זיך צו „מעות חיטין" (קמחא דפסחא).

צו פסח האָט מען זיך שוין אָנגעהויבן גרייטן אַ יום חנוכה. מען האָט געפּאַשעט גענז און נאָכער האָט מען זיי געשחטן און געפּרעגלט שמאַלץ אויף פסח. דאָס גע־פליקטע פוך און פעדערן האָט מען אויך געהאַלטן אויף פסח אום אָנצופילן נייע

קישנס. און גלייך נאָך פּורים האָט מען שוין אָנגעהויבן מיט די דירעקטע פּאָרבאַ־ רייטונגען צום יום־טוב.

פון די סלאַייעס האָט אַרויסגעקוקט דאָס גאָלדענע ריינע גענזן־שמאַלץ, די גרויסע גאָנשערס מיט ראָזינקעס און קאַרשן מיט זייערע בונטע פּאַ־בן האָבן אונז נישט געלאָזט פאַרגעסן אַפילו אויף קיין איין מינוט, אַז דער יום־טוב איז נאָענט. זיי זענען געשטאַנען ווי סאָלדאַטן גרייט צום באַפעל פון קאָמאַנדיר און זייערע שטומע בליקן האָבן ווי גערעדט צו אונז: מיר זענען מוכן ומזומן צו פּסח, זאָל ער שוין קומען!

די אמתע שטימונג פון פּסח האָט מען אָנגעהויבן פילן אייניקע טעג פאַרן יום־טוב. מען האָט געוואַשן, געקראַצט מיט מעסערס די שטולן, טישן און דילן. יעדעס מעבל־ שטיק איז אַ דורך אַ שטרענגע קאָנטראָל פון דער בעל־הבית׳טעס אויג. אויך נישט איינמאָל האָט דער פאָטער מיטגעהאָלפן דער מוטער אין דער הייליקער אַרבעט.

עס איז אויך געקומען די ריי פאַר דעם פאָטערס ספרים זיך אויסצולופטערן. מען האָט זיי אַרויסגעלייגט ביי די אָפענע פענצטער. זאָלן זיי אויך אַריינזאַפן אין זיך די פרישע פרילינגס לופט. מען האָט געבלעטערט מיט גרויס ערנסט יעדעס בלאַט, טאָמער חס וחלילה...

די טעג זענען געווען זייער באַליבט ביי אונז, קינדער. עס האָבן זיך ענדעקט פאַר אונזערע אויגן זאַכן, וועלכע זענען געווען דעם גאַנצן יאָר באַהילט, לויט אונזער מיינונג, אין סודותקייט. וויפל מאָל האָבן מיר געוואָלט וויסן וואָס געפינט זיך אַ שטייגער הינטערן אַלמער, אָדער הינטערן שפּיגל, אָדער זאַגאַר אונטע־ן קרעדענס. און אָט איצט איז אַלץ פאַר אונז אָפן, אַוועק אַלע סודות, אַלץ זעען מיר. מיר קענען זוכן איבעראַל און געפינען פאַר אונז ווערטפולע זאַכן, מיט וועלכע מיר האָבן זיך געקאָנט שפּילן גאַנצע טעג.

די עלטערן זענען געווען שטאַרק באַשעפטיקט און האָבן נישט געהאַט קיין צייט און קיין געדולד מיט אונז זיך צו פאַרנעמען. און אפשר האָבן אויך זיי געהאַט אַ הנאה, אַז מיר קינדער זענען געווען אַביסל פריי פון זייער אויפזיכט?

אָבער אַזוי ווי אין מעשה בראשית איז נאָך דעם תוהו ובוהו, נאָך דעם גאַנצן ווירוואַר געקומען דער סדר, אַזוי האָט זיך אויך ביסלעכווייז אומגעקערט דער סדר אין שטוב. די מעבל זענען אויך אַוועקגשטעלט געוואָרן אויף זייער פּלאַץ, די כלים האָט מען צושטעלט לויט ווי עס פּאָדערט זיך. איבעראַל האָט אָנגעהויבן הערשן אָרדנונג און ריינקייט, און די שריט פון יום־טוב האָבן זיך שוין געהערט, ממש, אויפן שוועל פון שטוב.

די נאַכט פאַרן סדר, נאָך מעריב, האָט מיין פאָטער גענומען צוויי לאַנגע פעדערן, אַ הילצערנע לעפל און מיט אַ ליכט בודק חמץ געווען. צומאָרגנס האָבן מיר מיט איילע־ ניש, מען זאָל חו״ח נישט אַריינגיין אין פּסח, פאַרברענט דעם חמץ.

אַלץ איז שוין כשר וישר. די מוטער נעמט זיך צום קאָכן, מען גרייט צו די פּסח־

קלײדער, און דאַן קומט אויך אונזער רײ. מען צוואָגט אונז די קעפּלעך, מען קעמט, מען באַרשט און מ׳טוט אונז אָן נײַע בגדים, אָדער באַנײטע (דאָס הײסט אַלטע מיט נײַע לאַטעס! אָדער איבערגעניצטע) און אויך מיר זענען שוין אויס יום־טובדיק.

מען דאַרף נישט פאַרגעסן אַז מיר האָבן געוואַרט אויף דעם מאָמענט אַ לאַנגע צײַט. די יסורים פון וואַשן זיך און קעמען זיך די האָר האָבן מיר אויפגענומען מיט ליבשאַפט, ווײַל מיר האָבן געוווּסט אַז באַלד וועלן מיר אויסזען ווי פּריצישע קינדער, להבדיל.

און אין שטוב ווערן געענדיקט די לעצטע הכנות צום סדר. דער פאָטער שטויסט ניס מיט צימברינג צום חרוסת, דער טיש איז געדעקט מיט אַ שנײ־ווײַסן טישטעך, די שטולן זענען געבעטן און פאַרוואַנדלט אין הסב־בעטן. אַלץ איז גרײט צום קולמי־נאַציאָנספּונקט — צום „סדר״.

מען גײט מיטן טאַטן אין שול. די שול איז אויך יום־טובדיק. די מתפּללים קומען אויפגעמונטערטע, אין אַ גוטער שטימונג. אַלץ בלאַנקט פון רײנקײט, װײַסקײט, אַלע באַנײט און באַשוכט אין נײַעס. עס איז איצט, ממש, שווער צו אונטערשײדן צווישן רײַכע און אָרעמע, ווײַל אַלע זענען יום־טובדיק.

דער יום־טובדיקער מעריב האָט זיך געענדיקט. מען דריקט זיך די הענט, מען ווינטשט אײנער דעם צווײטן אַ פרײלעכן כשרן יום־טוב. און מען גײט מיט שמחה אַהײם פּראַווען דעם סדר. און כאָטש אַלץ איז געווען ווי פאַראַיאָרן, דאָך זעט אַלץ אויס אין אונזערע אויגן ווי דאָס קומט פאַר דאָס ערשטע מאָל אין אונזער לעבן. דער קלענסטער ברודערל פרעגט די פיר קושיות און די איבעריקע ענטפערן אים מיט דעם באַקאַנטן ניגון „עבדים היינו במצרים״. מיר באַטײליקן זיך אַלע אין זאָגן די „הגדה״ און אין זינגען. מיר ווערן גיך מיד, און דאָך סטאַרן מיר זיך צו האַלטן זיך. אָבער נאָכן עסן שעפּן זיך אויס אונזערע קינדישע כוחות און מען שלאָפט אײַן. די זיסע אַנגענעמע חלומות זענען אַ נאַטירלעכער המשך פון אונזערע איבערלעבענישן די לעצטע שעהן. מיט אַ הײליקן ציטער ווערן געזאָגט די ווערטער „שפוך חמתך על הגויים״. מען עפנט די טיר פאַר אליהו הנביא, זכור לטוב. מען כאַפּט זיך אויף פון שלאָף, אָדער מען וועקט אונז אויף. און מיר אַלע ווענדן אָן אונזערע בליקן אין ריכטונג פון דער טיר. און פון טיר צום כוס — אפשר וועלן מיר באַמערקן עפּעס... און ווען די אויבער־פלעכע פון ווײַן אין אליהו הנביא׳ס כוס גיט זיך אַביסל אַריר (וואַרשײנלעך האָט עמיצער אַ ריר געגעבן דעם טיש) האָבן אונזערע קינדערישע אויגן זיך אָנגעצונדן מיט אַ פײַערל פון שמחה און התלהבות... אַוודאי טרינקט איצט אליהו הנביא פון זײַן בעכער בײַ אונז אין שטוב. (דאָס גאַנצע ווײַן קען ער דאָך סײַ ווי סײַ נישט אויס־טרינקען, ער האָט דאָך אַזויפיל אַרבעט צו באַזוכן אַלע יידישע הײַזער — עפּעס אַ קלײניקײט!)

מיט דער צײַט, ווען מיר זענען עלטער געוואָרן און שוין אַביסעלע מער פאַר־

שטאַנען דעם זין פון „שפוך חמתך על הגויים״, האָבן מיר ביי דער דאָזיקער סדר־נאַכט געשטאַרקט אונזער האָפנונג, אַז די יידישע שונאים וועלן באַקומען באַצאָלט פאַר זייער אכזריות כלפי אונזער פאָלק און אַז סוף סוף וועט קומען די אויסלעזונג און מיר וועלן זיך אומקערן צו זיך אַהיים, אין די הייליקע לאַנד און וועלן באַנייען אונזער זעלבסט־שטענדיקייט. און ווען די ציונסיטישע באַוועגונג האָט אַריינגעדרונגען צו אונז אין שטעטעלע, אַזוי ווי אין אַלע אַנדע־ע שטעטעלעך און שטעט אין גלות, און מיר קינדער זענען געוואָרן דערוואַקסענע, טיכטיקע חברים פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, האָט זיך נאָך פיל מער באַרייכערט דער אינהאַלט פון דעם גרויסן יום־טוב. די פאַרגאַנגענהייט, די קעגנוואַרט און די האָפנונג אין אַ גוטע צוקונפט, זענען געוואָרן אין אונזער פאַנטאַזיע איין גאַנצהייט. מיר האָבן געזונגען מיט התלהבות ציוניסטישע לידער „אל בנה!״ „לשנה הבאה״, און דער געזאַנג איז געווען ווי אַן אויפרוף צו זעלבסט פאַר־ווירקלעכונג, צו גיין אויף הכשרה און נאַכער עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

ל״ג בעומר

די „ספירה״־טעג האָבן אויף אונז אַרויפגעוואָרפן אַ מרה־שחורה׳דיקע שטימונג. די לעגענדעס וועגן דער שרעקלעכער מגיפה פון ר׳ עקיבא׳ס תלמידים האָבן אויפ־געוועקט פאַרשיידענע פראַגעס. פאַרוואָס האָבן געדאַרפט אַזעלכע טייערע בחורים, דעם גרויסן תנא׳ס תלמידים, אַזוי פיל ליידן? פאַרוואָס קומט דאָס זיי? מיט וואָס האָבן זיי זיך אַזוי שטאַרק פאַרזינדיקט אין גאָטס אויגן?

אין ל״ג בעומר, אין טאָג, אין וועלכן די מגיפה האָט זיך אָפּגעשטעלט, האָבן מיר ברייט אָפגעאָטעמט, ווי אַ נייע נשמה וואָלט אין אונז אַריין.

דער ל״ג בעומר האָט זיך שטאַרק איינגעקריצט אין מיין זכרון. ווען מיר זענען נאָך געווען קליינע קינדער, זענען מיר אַרויס אויף אויספלוגן צוזאַמען מיטן רבין אויסערן שטעטל, און מיר האָבן פאַרבראַכט עטלעכע שעהן אין שייס פון מוטער־נאַטור. דער רבי האָט אונז דערציילט פאַרשיידענע דערציילונגען און לעגענדעס, וועלכע האָבן געהאַט אַ שייכות מיט דעם טאָג. מיר האָבן געגעסן צוזאַמען, געפראַוועט אַ בשותפותדיקע סעודה, כאָטש יעדער איינציקער האָט מיט זיך געבראַכט זיין עסן. דעם געבראַכטן עסן האָט מען קאָנצענטרירט אין איין פּלאַץ און דער רבי האָט אַליין צעטיילט גלייך אַלע קינדער אָן שום אויסנאַם, רייך אָדער אָרעם. פאַרשטייט זיך אַז אַ געברוינטע איי האָט יעדער באַקומען. די אייער האָבן די מאַמעס פריער צוגעגרייט, זיי אויפגעקאָכט מיט שאָלעכץ פון ציבעלע, און פון דעם האָבן זיי באַקומען דעם שיינעם קאָליר. מיר זענען אַרויס אויפן ל״ג בעומר־אויספלוג מיט פייל און בויגן, וועלכע מיר האָבן אַליין געמאַכט מיטן הילף, נישט איינמאָל פון רבין אַליין. דאָס האָט געדאַרפט זיין אַ זכר פאַר ר׳ עקיבא׳ס תלמידים, וועלכע האָבן זיך אין יענער צייט געאיבט און געמאַכט הכנות צו קעמפן קעגן די רוימער. און ווען די ציוניסטישע באַוועגונג האָט

באַהערשט די יידישע גאַס, האָט זיך פאַרוואַנדלט ל״ג בעומר אין אַן אימפּאָזאַנטן ספּאָרט־טאָג. די יידישע יינגלעך און מיידלעך האָבן מאַרשירט אונטער זייערע פענער אין קלאַנג פון טויפן. אויך די פוילישע באַפעלקערונג האָט זיך צוגעקוקט דעם שיינעם פאַראַד פון די יידישע יוגנטלעכע.

אַזוי אַרום איז ל״ג בעומר געוואָרן אַ טאָג פון ציוניסטישער, נאַציאָנאַלער אויפ־וועקונג. מען האָט זיך געפילט פריילעך, מונטער, און דאָס וויכטיקסטע — געאייניקט מיט דעם איינציקן געדאַנק — דער געדאַנק פון גאולה.

„החלוץ המרכזי״ צוזאַמען מיטן סניף „הנוער הציוני״ אין ל״ג־בעומר־אויספלוג

די דריי וואָכן

די „דריי וואָכן״, די טעג צווישן שבעה־עשר בתמוז און תשעה־באב, זענען געווען שווערע טעג, טעג פון אומעט און טרויער.

און וואָס קען דען זיין ערגער — אַז די היץ איז גרויס, און מען טאָר זיך נישט, אַפילו, איינטונקען אין די קילע, דערפרישנדע וואַסערן פון שטראָמיקן טייך וואַרטא?!

תשעה באב

עס איז פאַרבאָטן צו עסן פלייש, צו פּ־ייען זיך, שערן זיך אאַ״וו. צום קולמי־נאַציאָנספונקט איז דערגאַנגען דער דאָזיקער נאַציאָנאַלער טרויער אין תשעה־באב, אין דעם שרעקלעכן היסטאָרישן טאָג, אין וועלכן עס האָבן געשען אַזעלכע טראַגישע

געשעענישן ווי דער חורבן פון ערשטן און צווייטן בית המקדש, דער חורבן פון ביתר, גלות ספרד (שפּאַניען) און נאָך פיל אַנדערע.

די יידן זענען אַרומגעגאַנגען אַזוי ווי חו״ח מתים וואָלטן געווען אין זייערע הייזער. מען איז געגאַנגען אין שול, אין בית־המדרש און אין די שטיבלעך צו קינות, מען איז געזעסן אויף טאַבאַרעטן, פּיסבענקלעך אָדער אויף אומגעקערטע בענק אָן שיך, אין קאַלאָשן אָדער זאָגאַר אין זאָקן, אַזוי ווי מען זיצט, חס ושלום, „שבעה״.

דער בעל־קריאה ר׳ אהרון יואל פּאַקענטרעגער, דער שמש, זאָגט די קינות מיט דעם ספּעציפישן „איכה״־ניגון און אַלע קרעכצן מיט צעבראָכענע הערצער. פאַר די ווייבער זאָגט מרדכי טורקערס פרוי (די ביינטע) „מגילת איכה״ פון „צאינה וראינה״, און ימען טרערן ווערן פאַרגאָסן.

אין תשעה־באב ביי תפילת־שחרית דאַווענט מען אָן אַ טלית און אָן תפילין, ווייל תפילין און טלית זענען געגליכן צו שמוק און פּראַכט־בגד, און צי פּאַסט דען אין אַ טאָג, אין וועלכן דער רבונו של עולם טרויערט בכבודו ובעצמו, אַז מיר, „אויף דער וועלטל״ זאָלן זיך אָנטאָן אין צירונג און פּראַכט־לבוש?!

פיל יידן בלייבן אויך נאָך דעם דאַווענען אין שול, אין בית־מדרש אָדער אין שטיבל. זיי זאָגן תהילים אָדער פאַרטיפן זיך אין לייענען די לעגענדעס פון חורבן.

איבערהויפּט „לעבט אויף״ אין דעם טאָג דער בית־עלמין. מאַסן יידן שטראָמען אַהין. זיי גייען זיך אויסציען אויף די קברים פון זייערע נאָענטסטע און בעטן אַז זיי זאָלן זיך מיען און בעטן פאַר זייערע קרובים און פאַר כל עם ישראל.

און דאָך איז אין תשעה באב געווען אויך אַ מעגלעכקייט פאַר פאַרשיידענע שטי־פעריייען. מען האָט געוואָרפן די אַזוי גערופענע „בערעלעך״ — שטעכעלקעס איינער אויפן צווייטן און אויך אויף עלטערע מענטשן און זאָגאַר אויך אויף פרויען. זיי האָבן זיך אָנגעקלעפּט מיט זייערע שטעכלדיקע און קלעפּיקע הערעלעך אָן די בגדים אָדער אָן די בערד און האָר, און נאָכער האָט מען זיך קוים פון זיי געקאָנט באַפרייען.

נישט איינמאָל האָב איך זיך אַליין געפרעגט: ווי קומט עס, אַז אין אַזאַ טרויער־טאָג זאָל אויך ליגן אין קאָפּ צו שטיפן און מאַכן זיך אַזוי נאַריש?

און עס דוכט זיך מיר אַז דער ענטפער אויף דער פראַגע קען זיין אין צוויי ריכטונגען.

אין טאָג פון חורבן איז דאָך, ווי מען גלויבט, געבאָרן געוואָרן אונזער אויסלייזער און מיט אים אויך די האָפנונג, אַז אַ מאָל וועט דאָך אַ סוף נעמען צו אונזערע צרות. און דאָס איז וואַרשיינלעך איינע פון די סיבות פאַר דעם אָט אַלטן מנהג, נישט צו שטערן די קינדער און די יונגוואַרג אויך אַביסל צו שטיפן און מאַכן זיך נאַריש אין תשעה־באב.

עס איז אויך מעגלעך אַז די סיבה פון דעם מנהג איז באַזירט אויף מקיים זיין דעם פסוק „הייתי שחוק לכל עמי״ („איכה״ ג׳ 14) — און אָט די אויפפירונג פון

יינגערע כלפי עלטערע איז מער נישט ווי איין אויסדרוק פון לייכטזיניקער און גרינג־שעצנדיקער באַציאונג צו זיי, פון אָפּשפּאָטן און באַליידיקן, לויט ווי דער פּסוק פון „איכה" זאָגט.

און אַזוי ווי אַלץ — גייט אויך דער תשעה־באב פאַרביי. עס קומען אָן טעג, אין וועלכע מען אָטעמט אָפּ אַביסל פרייער און מען קען נאָך אַ כאַפּ טאָן אַביסל הנאה פון „עולם הזה" און געניסן פון די לעצטע זומער טעג; ווי באָדן זיך אין טייך אאז"וו. די ברעגן פון טייך און ביי די בריקן ווערן צוריק „לעבעדיק".

די הכנות צו „ימים נוראים"

אָבער די דאָזיקע „גוטע" טעג האַלטן נישט אָן לאַנג. די הימלען הויבן זיך אָן מער און מער צו פאַרכמאַרן, קילע ווינטן הויבן אָן צו בלאָזן, עס הייבט אָן צו רעגנען, וואָס אַ מאָל שטאַרקער, און מיט די אָ ענדערונגען אין נאַטור קומען אויך פאָר ענדערונגען אין דעם געדאַנק־גאַנג פון יידן. מען דאַרף שוין מאַכן די הכנות צו די „ימים נוראים" סיי אין גייסטיקן און סיי אין מאַטעריעלן זין פון וואָרט, מען דאַרף זיך צוגרייטן צום שווערן פוילישן ווינטער, וועלכער איז שוין גאָר נאָענט און צום „יום־הדין".

מען גרייט צו האָלץ צום הייצן אויף ווינטער, קאַרטאָפל, בורעקעס, מען פאַרזייערט קרויט, מען זאַלצט איין אוגערקעס, מ'פרעגלט פאַרשיידענע וואַרעניעס כדי אויסצוניצן די שפע פון פרוכט, מען פאַריכט אין די הייזער, וואָס מען מוז פאַריכטן צום ווינטער, מ'פאַרלאַטעט די ווינטער בגדים, און ווער עס קען זיך דערלויבן, קויפט זיך, פאַרשטענדלעך נייע ווינטער־זאַכן, און נייע שטיוול אָדער וואָליקעס.

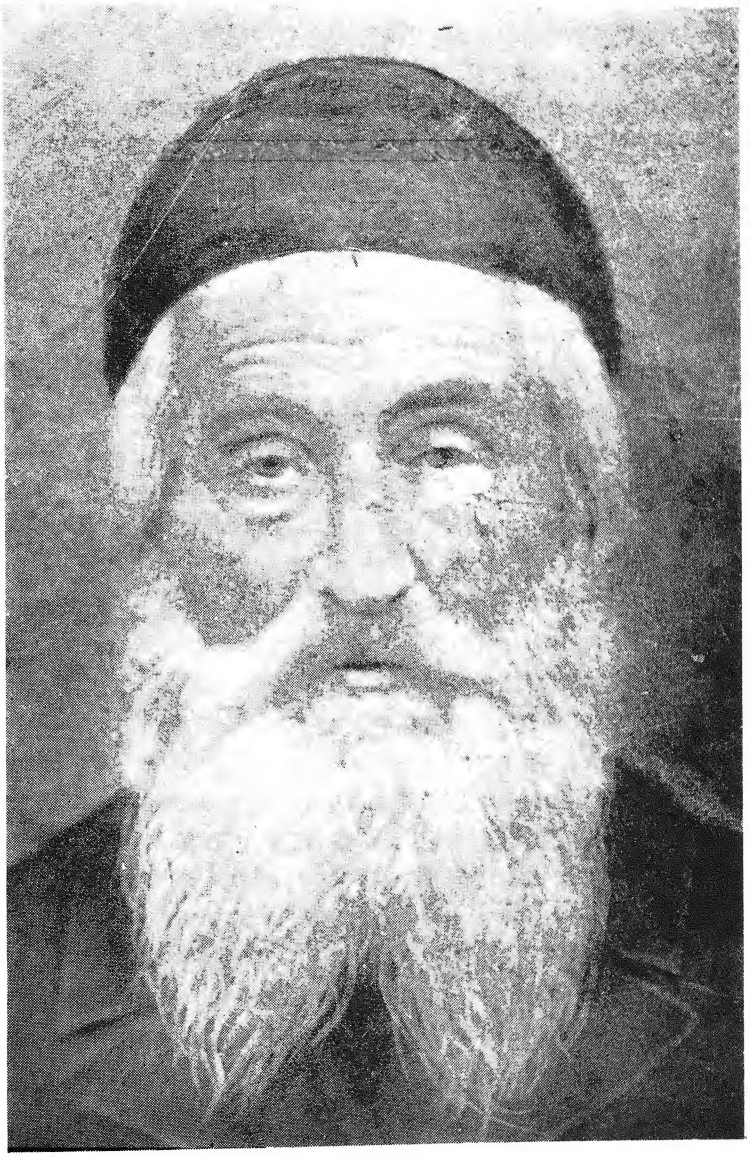
דער חזן פון דוואָרט, ר' יונה דער שוחט, גרייט זיך שוין אויך צו די „ימים נוראים".

ער אָרגאַניזירט זיינע „משוררים", יונגע קינדער מיט פיינע קעלכעלעך, איבט זיי איין און איז שטאַרק מקפיד, אַז ווען ס'וועט קומען דער הייליקער מאָמענט פון רעפּרעזענטירן „עמך ישראל" פאַרן רבונו של עולם, ער אַלס שליח־ציבור און זיי, די משוררים אַלס זיינע מיטהעלפער, זאָל מען זיך, חס וחלילה, נישט דאַרפן פאַרשעמען.

ר' יונה דער שוחט איז געווען זייער אַן איידעלער מענטש און מקובל אויף אַלע. ער איז געווען אַ בעל־תורה און אַ בעל הדרת־פנים.

אויך דאָס שופר־בלאָזן הערט זיך יעדן טאָג אין חודש אלול. הכנות צו ראש השנה און צום שלוס פון יום־הדין.

אָט קומען שוין אָן אויך די סליחות־נעכט. יידן גייען מיט זייערע קינדער צו סליחות. ביי היינט צוטאָג, ווען איך דערמאָן מיך אָן יענע סליחות נעכט נעמט מיר אַדורך אַ הייליקער ציטער. און אַלס קינד, האָט זיך מיר נישט איינמאָל אויסגעדוכט אַז צוזאַמען מיט אונז יידן זאָגט אויך די גאַנצע נאַטור „סליחות" — און אויב אַזוי,

השמש ר׳ יוסף שוטון ז״ל
(דער זיידע פון חנן שוטון)

ווי איז דען מעגלעך אַז דער רבונו של עולם זאָל נישט מוחל זיין אונז אַלע פאַר די זינד, וועלכע מען האָט אַ גאַנץ יאָר געזינדיקט, על פי רוב בשגגה.

עלטערע יידן האָבן אויך דערציילט, אַז אין זייערע צייטן איז אין די סליחות־נעכט אַרומגעגאַנגען דער שמש און געקלאַפּט אין די לאָדנס פון די יידישע הייזער און גערופן: „יידן, שטייט אויף צו סליחות!" — און דאָבײַ אַליין געציטערט ווי אַ בלאַט אין האַרבסט.

מוצאי־שבת פאַר ראש־השנה, אין נאַכט פון „זכור ברית" האָט ר' יונה (טאובה) בכבודו ובעצמו געזאָגט סליחות — אַ מין גענעראַל־פּראָבע צו דעם דאַוונען ראש־השנה.

יום־כיפור

נאָך ראש־השנה ווערט די אַטמאָספער אין יידישן שטעטעלע נאָך מער אָנגעשטרענגט. עס איז נישט צו פאַרגלײַכן ראש־השנה מיט יום־כיפור. ראש־השנה טראָגט דאָך אַ כאַראַקטער פון אַ יום־טוב, און טיילווייז אַ פריילעכן. מען מאַכט אין אים אַ „שהחיינו" אויף פאַרשיידענע פרוכטן. אָבער גאַנץ אַנדערש איז אין יום־כיפור.

שוין ערב יום־כיפור, נאָך די מאָרגן־שעהן, פילט מען אין גאַס דעם יום־כיפור. אַלע יידישע געשעפטן זענען געשלאָסן, און אַזוי ווי קיין גויישע זענען, כמעט, ווי נישט געווען אין דוואָרט, האָט דוואָ־ט ממש גערוט.

אַרום דריי נאָך מיטאָג איז מען געגאַנגען אין שול. איין עפּיזאָד פון ערב יום־כיפור האָט זיך מיר שטאַרק איינגעקריצט אין זיכרון: דער רב פון שטאָט, ר' מאיר דן ליגט אויסגעצויגן אויפן ביינקל און דער שמש האָט אים געשמיסן. מיר קינדער זענען גע־שטאַנען ווי פאַרבליפט. סטייטש ווי לאָזט זיך דער רב פון אַ שמש שמייסן?!

אַז דער „רבי" אין „חדר" דאַרף איינעם פון אונז שמייסן, קומט עס אים אָן מיט גרינע ווערים — מיר אַמפּערן זיך מיט אים, מען קאַפּעט אים מיט די פיס, מען שרייט, מען לאַרמט — און מען דאַ־ף דאָך אויך נישט פאַרגעסן ווער זענען מיר אַנטקעגן אונזער „רבין" — און דאָ דערלויבט זיך דער שמש צו שמייסן דעם גרויסן, באַרימטן ר' מאיר דן בפרהסיה אין שול? ניין! דאָס איז געווען פאַר אונזערע קינדערישע מוחות'לעך שווער צו באַגרייפן.

ערשט שפּעטער האָבן מיר פאַרשטאַנען די גרויסקייט פון אונזער רב, וואָס האָט מיט זיין באַקומען „פערציק שמיץ אָן איינעם" (לויטן דין) פון שמש, געדינט אַלס מוסטער פאַר אַלע יידן אין שטעטל, אַז מען דאַרף ערב יום־כיפור איינברעכן אין זיך די גאווה, זיין נאָכגיביק און הכנעה'דיק, און זיין גרייט צום איבערבעטן איינער דעם צווייטן און מוחל זיין דעם וואָס האָט דיך פאַרשעמט, באַליידיקט אָדער באַעוולה'ט.

כל נדרי

די שול איז פול. עס קומט אָן די הייליקסטע רגע, אין וועלכן אַלע מתפללים זענען

ווי איין גוף מיט איין האַרץ און איין נשמה און אַדורכגעדרונגען מיט איין ווונטש, אַז ג׳ זאָל מוחל זיין זיין פאָלק פאַר זיינע זינד און געבן אַ גוטן און געזונטן יאָר. מען האָט שוין אָפּגעזאָגט שטילערהייט די „תפילה זכה״. אַלע איינגעהילט אין זייערע ווייסע קיטלען קוקן אין איין פונקט אויף דעם אַלמעמער. ר׳ יונה שוחט איז שוין אויך גרייט ביי זיין „תבה״. מיט אַ מאָל דערהערט זיך אַ קלאַפּ אין טיש. די שטילקייט ווערט נאָך מער שטילער, מען רירט זיך נישט, ממש. דער רב מיט צוויי אָנגעזעענע בעלי־בתים זאָגן מיט אַ ציטערדיקן קול: „על דעת המקום ועל דעת הקהל...״ און „כל נדרי״ הויבט זיך אָן. ר׳ יונה מיט זיינע „משוררים״לעך טרעלן יעדעס וואָרט מיט זייערע זיסע שטימעס, און מיר אַלע האָבן דערפון שטאַרק הנאה. איך געדענק, ווי היינט, ווי איך בין געשטאַנען צוגעטוליעט צום טאַטן ז״ל. זייער איבערראַשט, און הערנדיק די מאָדנע, שווערע ווערטער אַזוי צאַרט און געשמאַק אַרויסגעזאָגט און אַרויסגעזונגען פון אונזער חזן מיט זיינע העלפער, בין איך געווען זיכער און פול מיט בטחון, אַז דער רבונו של עולם וועט אונז אי״ה מוחל זיין און געבן אַ גוטן און גליקלעכן יאָר.

אַזעלכע מאָמענטן ווי דעם סדר פּראַוון, כל נדרי, נעילה און נאָכער דאָס „מחדש זיין די לבנה״ אויפן הויף פון שול, די הבדלה אין שטוב און גלייך נאָכן אָפּפאַסטן זיך אַרויסגיין מיטן טאַטן אויפן הויף און אָנהויבן מיטן בויען די סוכה, מיטן סימבאָלישן אַריינשטעקן דאָס פלעקל אין דער ערד, כדי מקיים צו זיין די נייע מצווה פון בויען אַ סוכה גלייך נאָך דעם ווי מיר האָבן מקיים געווען מיט אייניקע מינוטן צוריק אַנדערע מצוות — ווער קען אָפּשאַצן אָט די גרויסע רוחניעסדיקע אוצרות, וועלכע האָבן אונזער פאָלק פאַרהיטן אין משך פון צווייטויזנטיאָריקן גלות פון אונטערגאַנג.

און וויפל פרייד האָבן מיר קינדער געהאַט סוכות־צייט. אָבער ספּעציעל פריילעך איז געווען אין חול־המועד סוכות. אין די גאַסן האָט מען געקאָנט גאַנץ אָפט באַמערקן נייע פּנימער, געסט, וועלכע זענען געקומען באַזוכן זייערע קרובים אין דוואָרט. און וואָס אַם וויכטיקסטן — דאַן זענען פאָרגעקומען די מערהייט „זעעכצער״, עס זענען געמאַכט געוואָרן שידוכים, מען האָט געטרונקען „לחיים!״ און מזל־טוב ווונטשן האָבן זיך געהערט אין פיל הייזער.

אומפאַרגעסלעך זענען אויך די איבריקע ימים טובים ווי שבועות, חנוכה און פּורים.

ביי דער געלעגנהייט ווען מיר דערציילן וועגן יידישע ימים־טובים און פייערונגען איז אויך כדאי צו דערמאָנען „חמישה עשר בשבט״, וועלכער איז אין פיל הינזיכטן געווען אַ וויכטיקער רינג אין דער גרויסער קייט פון נאַציאָנאַלע יידישע פייערונגען ווי ל״ג בעומר און חנוכה. אויך דער טאָג איז אַדורך אין גלות פיל גלגולים. פון אָנפאַנג אַלס אַטאָג, אין וועלכן מ׳זאָגט נישט אין דאַווענען „תחנון״, און מען מוז מאַכן אַחוץ דער געוויינלעכער ברכהביים עסן אויך „שהחיינו״, און עסן דאַרף מען נישט סתם פרוכטן נאָר דווקא אַזעלכע וואָס וואַקסן אין ארץ־ישראל. אָבער מיט דער צייט, מיטן אַריינדרינגען פון דעם ציוניסטישן גייסט אין די יידישע הייזער, ווערט דער דאָזיקער

טאָג פֿאַרוואַנדלט בלויז אין אַ גרויסן נאַציאָנאַלן פייערלעכן יום־טוב. די יוגנט האָט אין דעם טאָג געהאַט אַ גרויסן פעלד זיך אויסצוצייכנען אין זייער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט און גלייכצייטיק אויך פיל מעגלעכקייטן צו אַרויסטרעטן מיט געזאַנג, טענץ און מיט פֿאַרשיידענע פֿאַרשטעלונגען און אימפּרעזן און זעלבסט פֿאַרשטענדלעך מיט אַ גראַנדיעזע אַקציע לטובת קרן־הקיימת לישראל.

דאָס גאַנצע אַרט לעבן אין גלות האָט טראָץ אַלע שוועריקייטן, באַגרענצונגען און ליידן געגעבן דעם יידן אַ ברייטע מעגלעכקייט זיך אויסצולעבן אַ טיכטיקן און אינטערעספולן לעבן. די שבתים און ימים־טובים, פון איין זייט, און די פֿאַמיליען שמחות ווי חתונות, בריתן, בר־מצווה אאז״וו, פון צווייטן זייט, האָבן געהאַט אין זיך אַ גענוג רייכן מאַטעריעלן און גייסטיקן אינהאַלט צו קענען דערהאַלטן דאָס יידיש פֿאָלק אַזוי פיל יאָרן אין גלות געזונט און פריש, פול מיט מוט, לעבנס־ווילן און האָפנונג אין אַ בעסערן מאָרגן.

מיכאל שייניאַק

בענדיט פייערמאַן

די יידישע באַפעלקערונג אין די פוילישע שטעטלעך אין סוף פון ניינצנטן און אין די ערשטע צענדליק יאָרן פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט איז באַשטאַנען פון צוויי געזעלשאַפטלעכע גרופּירונגען: חסידים און מתנגדים.

און טראָץ דעם, וואָס ביים ערשטן אויגנבליק טראָגט די דאָזיקע שאַטירונג אַ רעליגיעזן כאַראַקטער, האָט זי דאָך אויך געזעלשאַפטלעכע און עקאָנאָמישע וואָרצלען.

*

די חסידים אין דוואָרט זענען געווען מערסטנטיילס סוחרים אין אַ גרעסערן אָדער קלענערן מאַסשטאַב. די עקאָנאָמישע לאַגע פון די חסידים איז געווען פיל מער באַזירט פון די מתנגדים. גאַנץ מעגלעך אַז די אחדות און דאָס חסידישע אויפלעבן זיך האָט דערצו מיטגעבראַכט. די חסידים פון איין רבין זענען געווען ווי איין גרויסע משפחה, און איינער האָט געשטיצט דעם אַנדערן.

די גערער, סאָכאַטשעווער און אַלעכסאַנדער חסידים האָבן געגעבן דעם הויפּטטאָן אין יידישן דוואָרט.

זייער לעבן איז געווען פול מיט אינטערעס און אינהאַלט. אַ דאַנק די שטיבלעך

און אַ דאַנק דעם עולה־רגל זיין צום רבין אויף ימים־טובים און ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן, האָבן די חסידים זיך געפילט תמיד פאַראייניקט, און לעת־צרה האָט מען געהאָט מיט וועמען זיך צו ישוב'ן און פון וועמען צו באַקומען די נויטיקע הילף.

אין די חסידישע הענט האָט זיך קאָנצענטרירט די קליין אינדוסטריע פון אַמאָ־ליקן דוואָרט ווי צום ביישפיל: גילזן־פאַבריק, גאַרבעריי, פאַפּע אויסאַרבייטונג, זייף־פאַבריק, זעלצער־זאַוואָד אא"וו.

דוואָרט האָט אויך פאַרמאָגט אַ גרויסן יידישן גוט־באַזיצער, ר' בענדיט פייער־מאַן, וועלכער איז געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע גערער חסידים.

זיין הדרת־פּנימדיקער געשטאַלט שטייט עד היום פאַר מיינע אויגן ווי לעבעדיק. ר' פייערמאַן האָט זיך דערוואָרבן פיל כבוד סיי ביי יידן און סיי ביי פּוילן אַ דאַנק זיין אָרענטלעכקייט און אַ דאַנק זיין בכבודיקן אויפפירן זיך.

זיין גרויס עשירות איז באַשטאַנען פון אַ ריזן גוט אין אומגעבונג פון דוואָרט, אַ טראַפּיאַרניע, שפייכלער פון תבואה און פאַרשיידענע אַנדערע גרויסע אונטער־נעמונגען. ער האָט אויך געהאַט די אַגענץ פון דער צוקראַוווניע אויף דוואָרט און איר סביבה.

זיין הויז אין דוואָרט איז געווען דאָס שענסטע הויז, ממש ווי אַ פּריצישער פּאַלאַץ.

די פּריצים האָבן צו אים געהאַט דעם גרעסטן צוטרוי און האָבן מיט אים זייער גערן געפירט זייערע געשעפטן. אייניקע פון זיי זענען געווען, זאָגאַר, שטאַרק אָפּהענגיק פון אים. ווי באַקאַנט האָבן די פּריצים געפירט אַ לוקסוס־לעבן און גאַנץ ווייניק זיך גערעכנט מיט זייערע מאַטעריעלישע רעאַלע מעגלעכקייטן. די מערהייט פּריצים זענען געווען געצוווּנגען אָנקומען צו הלוואות כדי צו קענען אַדורכקומען די צייט ביז מען וועט אַראָפּנעמען די תבואות פון די פעלדער און די פּרוכט פון די ביימער.

בענק, אין יענע צייטן, זענען נישט געווען אַזוי אָנגענומען ווי היינט, און דעריבער איז זיי געווען אַם בעקוועמסטן זיך צו ווענדן צו אַ רייכן יידן אין עניין פון אַן הלוואה. זיי האָבן געוווּסט אַז מיט אַ יידן קען מען זיך צונויפרעדן און קיינער וועט פון דעם נישט וויסן. אַזוי אַרום איז ר' פייערמאַן געווען דער באַנקיר פון אייניקע פּריצים, וועלכע ער האָט אויסגעהאָלפן מיט גרויסע הלוואות, און דערפאַר איז ער געווען פאַרזיכערט, אַז אין האַרבסט וועט ער באַקומען פון זיי אַלצדינג, וואָס זייערע גיטער האָבן אַריינגעבראַכט. אויך די פּריצים זענען געווען צופרידן, ווייל זיי האָבן נישט געדאַרפט ברעכן זיך דעם קאָפּ אין האַרבסט וועמען צו פאַרקויפן זייער אַגראַ־רישע סחורה.

ר' בענדיט פייערמאַן האָט זיך געפירט, ממש, ווי אַ פּריץ. ער איז געפאָרן אין אַ קאָטש געשפּאַנט אין אַ פּאָר גוטע פערד, און אַ קוטשער האָט ביי אים סטאַביל געאַרבעט.

ער האָט געהאַט אַ וואַרעמע האַרץ און אַ אָפענע האַנט. זיינע זין זענען געווען

תלמידי־חכמים און איינער פון זיי איז זאָגאַר געווען אַ מורה־הוראה אין דוואָרט און פאַרטראָטן דעם רב. זיינע טעכטער האָבן באַקומען זייער פיינע חתנים פון מיוחסדיקע משפחות און זענען געזעסן יומם ולילה און געלערנט. פאַרשטענדלעך אַז זיי אַלע זענען געווען אויף קעסט ביי דעם רייכן שווער, ר׳ פייערמאַן *.

אָבער געלט איז קיילעכדיק, און דאָס רעדל דרייט זיך. עס זענען געקומען שווערע עקאָנאָמישע צייטן פאַר יידן אין פוילן.

אין די פוילישע דערפער האָבן געוווינט אויך איינצעלנע יידן, איינער אָדער צוויי אין אַ דאָרף. דער ייד אין דאָרף האָט געהאַט אַ געשעפטל, אין וועלכן דער פויער האָט געקאָנט באַקומען אַלץ וואָס ער באַדאַרפט פאַרן טאָגטעגלעכן געברויך, און דער ייד איז געווען דער אויפקויפער פון פויערס אַגראַרישע אויסאַרבייטונג און ריי־שטאָף ווי תבואה, פלאַקס, חזירים־האָר, פעלכלעך אא״וו.

די מערהייט דאָרפישע יידן האָבן געהאַט אַ גוטן נאָמען ביי די פויערים, אָבער די צייטן האָבן זיך געענדערט. אין דעם נייעם אויפגעקומענעם פוילן האָט זיך אָנגעהויבן אַ ווילדע אַנטיסעמיטישע העצע. עס זענען ענטשטאַנען פוילישע ספולדזשעלניעס (קאָאָפּעראַטיוון), וועלכע האָבן געטאָן אַלץ, וואָס ס׳איז נאָר געווען מעגלעך כדי אַרויסצושטופן דעם יידן. מען האָט אויך געפירט אַ פּראָפּאַגאַנדע ביי די פויערים כדי זיי איבערצוצייגן אַז דער ייד איז אַן איסנוצער.

צוליב די דאָזיקע אַנטיסעמיטישע גרויל־פּראָפּאַגאַנדע איז די זיכערהייטסלאַגע פון יידן אין דאָרף געווען זייער אַן אָנגעשטרענקטע און פיל יידן, וועלכע האָבן געהאַט אַ מעגלעכקייט זענען אַרויסגעפאָ־ן פון די שטעטלעך.

אויך דער יידישער גוט־באַזיצער ר׳ בענדיט פייערמאַן האָט אינגיכן אָנגעהויבן פילן דעם אַנטיסעמיטיזם. און ווען זיין פוילישער פאַרוואַלטער האָט אים געוואָרנט, אַז ער קען נישט מער גאַראַנטירן פאַר זיין לעבן ווען ער באַזוכט זיין גוט, האָט ער באַשלאָסן דעם גוט צו פאַרק״יפן.. נאָך דעם ווי ער האָט פאַרקויפט דעם גוט, האָט ער זיך גלייך פאַרבונדן מיט אַ פאַבריקאַנט אין וואַרשע אום צו קויפן זיין פאַבריק. ער האָט אים געגעבן אַ געוויסע סומע האַנטגעלט און געמאַכט מיט אים אַ קאָנטראַקט אַז אין משך פון אַ קורצער צייט דאַרף ער אים באַצאָלן דאָס איבריקע געלט. כדי צו שאַפן די געהעריקע סומע האָט ער אויך פאַרקויפט זיין הויז אין דוואָרט. ער האָט זיך נאָר באַוואָרנט, אַז ער האָט רעכט צו וווינען אין אַן אַפּיצינע ביז ער וועט אַרויס־פאָרן קיין וואַרשע. אַז ס׳איז געקומען צום באַצאָלן די רעשט געלט, האָט דער פאַברי־

---

* ר׳ בענדיט פייערמאַן האָט געהאַט פיר זין: הרב אברהם הירש, וועלכער איז געווען צום סוף אַ מורה־הוראה אין דוואָרט, ר׳ יונתן, ר׳ יעקב משה, ר׳ דוד.
זיינע איידימס זענען געווען: 1) הרב מנדל ווישעגראָדסקי, 2) ר׳ הירש לייב טרויבע, 3) יצחק מאיר יוסטמאַן, 4) דוד יוסטמאַן, 5) זאב רוזענשטראָך, 6) יחיאל זייבענבערג, 7) ר׳ מנחם מנדל כשר יבלח״א.

קאַנט, דער פאַרקויפער, חרטה געהאַט. ס'האָט זיך אים געלוינט אויסצוצאָלן דאָס האַנטגעלט מיט פּראָצענט און קנס. ר' פייערמאַן האָט אָנגעהויבן זיך אַרומקוקן נאָך עפּעס אַן אַנדערן געשעפט. און אַזוי ווי אין פּוילן האָט געהערשט אַ געפערלעכע אינפלאַציע, און די ווערט פון געלט איז אין משך פון אַ קורצע צייט זייער געפאַלן, איז דער נעכטיקער גביר געוואָרן היינט אַן אָרעמאַן. און דאָס איז געשען מיט ר' בענדיט פייערמאַן.

אין אַ קורצער צייט נאָך דעם איז ער קראַנק געוואָרן און איז געשטאָרבן.

אַן אינטערעסאַנטע עפּיזאָד, פאַרבונדן מיט ר' בענדיט פייערמאַן, האָט זיך מיר איינגעקריצט אין זיכרון.

איינמאָל, אין אַ מאַרקטאָג איז געגאַנגען ר' בענדיט פייערמאַן אין גאַס און האָט געפונען אַ פּעקעלע מיט הונדערט זלאָטעס. ער איז גלייך אַוועק צום בורמיסטש, און אים דאָס אַוועקגעגעבן, כדי צו אויפזוכן דעם בעל־אבידה, און אים דאָס געלט אָפּגעבן.

אין אַ קורצער צייט אַרום האָט ער באַמערקט אַ גוייע, וואָס גייט און זוכט עפּעס און דאַביי וויינט זי מיט ביטערע טרערן. ר' בענדיט פייערמאַן האָט זי געפרעגט וועגן דער סיבה פון איר וויינען, און זי האָט אים דערציילט אַז מיט אַ קורצער צייט צוריק האָט זי פאַרלאָרן געלט. ער האָט זי באַרואיקט און געזאָגט זי זאָל גיין צום בורמיסטש און ער וועט איר אָפּגעבן איר געלט, ווייל ער האָט דאָס געלט געפונען. פאַרשטענדלעך אַז זי וועט דאַרפן געבן סימנים.

צוויי פּויערים, וועלכע זענען געגאַנגען מיט איר, האָבן איר אַן עצה געגעבן צו זאָגן אַז זי האָט פאַרלאָרן צוויי הונדערט זלאָטעס, און מן הסתם האָט דער זשיד אַראָפּגענומען הונדערט זלאָטעס פאַר זיך. ווען דער בורמיסטש האָט אויסגעהערט איר טענה האָט ער גלייך פאַרשטאַנען אַז זי זאָגט אַ ליגן, ווייל ער האָט גוט געקאַנט ר' בענדיט פייערמאַן און געוווּסט, אַז ער דאַרף נישט האָבן די הונדערט זלאָטעס פון דער פּויערטע. און ווען ער וואָלט געוואָלט האָבן איר געלט האָט ער דאָך געקאָנט נישט ברענגען אין מאַגיסטראַט די אבידה. דער בורמיסטש האָט געענטפערט דער פּויערטע, אַז אויב אַזוי איז דאָס נישט איר געלט, און וואַרשיינלעך האָט די הונדערט זלאָטעס אַן אַנדער מענטש פאַרלאָרן, און אַזוי אַ־ום קען ער איר דאָס געלט נישט אָפּגעבן און ער מוז וואַרטן ביז ס'וועט קומען דער אמתער בעל־אבידה. דאַן האָט זי אויסגעבראָכן מיט אַ געוויין און דערציילט מיט ביטערע טרערן אַז זי האָט טאַקע פאַרלאָרן נאָר הונדערט זלאָטעס, וועלכע זי האָט באַקומען פאַר פאַרקויפן אַ בהמה, נאָר שלעכטע מענטשן האָבן איר איינגערעדט אַז זי זאָל אַזוי זאָגן. דער ענין איז דערגאַנגען צום געריכט, דער ריכטער האָט געפּסקנט אַזוי ווי דער בורמיסטש האָט געזאָגט. און אַזוי ווי דער בעל־אבידה האָט זיך נישט געפונען איז אויסגעקומען אַז די הונדערט זלאָטעס געהערן צום געפינער. פאַרשטענדלעך אַז ר' בענדיט פייערמאַן האָט נישט געוואָלט הנאה האָבן פון דעם געלט און האָט גלייך אויפן אָרט, אין געריכט, מנדב געווען די

הונדערט זלאָטעס פאַרן פוילישן מושב־זקנים אין דוואַרט. די פאַלשע עדות האָבן באַקומען אַ האַרבע שטראָף און מען האָט זיי אַריינגעזעצט אין תפיסה.

לאַנג האָט מען נאָך גערעדט אין שטעטל וועגן ר׳ פייערמאַנס אָרענטלעכקייט און וועגן די חכמה פון בורמיסטש און פון ריכטער.

פריידה רחל קסטכר (קולטון)

האנטישמיות בדווארט

(קטעי זכרונות)

גרנו בפרבר העיר בהתחלת הרחוב השיראדזי, אשר אחרי כן נקרא ע״ש הקפיטאן סקרז׳ינסקי, הטייס הפולני המפורסם, אשר היה הטייס הפולני הראשון אשר חצה את האוקיאנוס האטלאנטי (נפל במלחמת העולם השניה). רוב שכנינו היו פולנים, ועל כן כה יפה הכרתים וידעתי עד כמה מושרשת בלבם השנאה כלפי היהודים. אומנם כלפי משפחתנו הם היו די הגונים, אבל יהירותם הפולנית הובעה בכל תנועה ובכל מלה.

התייתמתי מאבי ר׳ הירש קולטון בגיל ארבע־עשרה. אבי ז״ל היה סוחר תבואה, ועד כמה שאני זוכרת, היה מצבנו החומרי תמיד די קשה, והחזקנו מעמד הודות לעזרה שקיבלנו מאחותה של אמא, שהיתה באמריקה. אבי היה חסיד סוכטשובי וביתנו היה בית מסורתי.

אמי נתאלמנה בגיל צעיר ונשארה עם חמישה יתומים. כל ארבעת אחי — אהרן מרדכי, לייבל, לייזר ויידל נספו בשואה.

השתייכתי ל„שומר הדתי״, והיות ולא היתה הכשרה מתאימה עבורי בדווארט, עברתי את ההכשרה בפביניצי, אתי יחד היתה גם מלכה אימבר (כהן). הייתי אז די צעירה, בת שבע עשרה.

אמי, לאה, ילידת דוברה, נכדתו של הרב ר׳ חיים דוברער, היתה אשה נבונה, אם מסורה ואשת חיל. היא עבדה קשה מאד כדי לפרנס בכבוד את המשפחה המיותמת. היא דאגה לי מאד ורצתה שארכוש מקצוע התפירה, שיאפשר לי להתקיים בכל מקום. בית־ספר לתפירה לא היה בימים ההם בדווארט ולנסוע ללודז׳ ללמוד לא יכולתי. מולנו היתה פולנייה תופרת טובה. היא היתה תופרת בשביל האינטליגנציה הפולנית; בשביל נשי הרופאים, האחיות (של בית החולים לחולי נפש), נשי מורים, מורות וכו׳. אמי נכנסה אליה וביקשה אותה שתיאות לקבלני כמתלמדת. היות ובית־ספר לתפירה בדווארט לא היה, היו נערות פולניות לומדות אצלה תפירה. היא השיבה את פני אמי ריקם. היא לא רצתה בתלמידות יהודיות ולא רצתה גם לתפור ליהודיות. אבל, כנראה, שהפולנים נהגו

אז בהתאם לפתגם „אם צריך את הגנב — מורידים אותו מהתלייה". והנה קרה מקרה ואחת העובדות שלה חלתה והיא היתה זקוקה מאד לעוזרת, ואז היא נכנסה לביתנו ופנתה אלי כאילו לא קרה ולא כלום: „בואי, פראניה אלי, לעזור לי קצת בעבודה!" כמה רציתי לירוק לה אז בפרצופה — פרצוף השקר והזיוף! אבל, כשאין ברירה, אסור גם להיות ברוגז, וכמובן שב„שמחה" קיבלתי את הצעתה והודיתי לה יפה. גם אמא הודתה לה. וכך התחלתי לעבוד אצלה. הייתי כשרונית מאד והפולנייה כבר לא רצתה לוותר עלי. ואם כי יחסה האישי אלי היה די הוגן, הרי נתקלתי בשנאה ובבוז אל היהודי בביתה על כל צעד ושעל. הנה באה „קלייאנטית" (לקוחה) פולנית אל התופרת, ובראותה אותי פנתה אליה, ומבלי להתחשב בנוכחותי שאלתה: „גברת ביליצקי, למה קיבלת יהודייה לעזור לך, וכי חסרות לך נערות פולניות מתאימות?" המלים האלה חתכוני כמו איזמל חד, לבי, ממש, שתת דם. הייתי נאלצת להבליג ולשתוק. השפלתי את ראשי, כאילו תקעתיו בתוך הבד, שהחזקתי אז בידי והמשכתי בעבודתי מתוך זעם עצור. זה היה ב־1934. גברת ביליצקי, התופרת, התנצלה בפני הלקוחה ואמרה: „לו הנערות שלנו היו כה מוכשרות כמו היהודונת הזאת, לבטח לא הייתי מחזיקה אצלי אפילו יום אחד". ה„שקצות" שעבדו אתי הציקו לי מאד. הם שנאו אותי בשנאה כפולה ומשולשת: גם כיהודייה, גם כעובדת מוכשרת וגם בראותן, שהגברת ביליצקי זקוקה לי מאד. במומנטים כאלה, שהפולניות היו לועגות לי ואומרות „מורגש, שהיהודייה אכלה היום בצל!" בעלת־הבית היתה עושה את עצמה כאילו לא שומעת וכלל לא היתה מגיבה. ייתכן, שאז, ברגעים כאלה, אולי נהגה בשיטה נכונה, כי לו היתה מגיבה אולי היה יחסן אלי נעשה יותר רע, אבל אני אז סבלתי מאד וראיתי את עצמי מופקרת לשבט ולחסד של ה„שקצות" האלה, אשר לא ידעו בין ימינן לשמאלן ובהתאם לפתגם „לא יכלו אפילו לקשור את זנבו של החתול". לא פעם ראו במו עיניהן עד כמה הן טיפשות. גב' ביליצקי לא יכלה להיעזר בהן בשום שליחות או בשום תפקיד אחראי. במקרים כגון אלה היתה פונה אך ורק אלי.

מהתקופה, הקצרה יחסית, שעבדתי אצל התופרת הפולנית, למדתי הרבה מאד. הבנתי שאין לנו שום עתיד בפולין ועל היהודים לעזבה בהקדם. החלטתי, ויהי מה, לעלות ארצה. לא חסכתי מאמץ והתקבלתי להכשרה. אומנם דודי ר' לייב אוקלדק היה נגד נסיעתי ואמר לאמי: „לאן את שולחת ילדה צעירה כזאת?" אבל אמי העדיפה להיענות למשאלתי מאשר לשמוע בקולם של דודים. היא ראתה שאני צודקת. ואל לנו לשכוח שאנו באנו במגע עם פולנים אינטליגנטים ומנומסים, ושם ראינו והרגשנו את השנאה הגדולה המפעפעת בקרבם, ומה יש כבר להגיד על ההמון? בבואי לבתים הפולנים ברחובנו ראיתים קוראים את העתונים האנטישמיים, ובבואי היו מחביאים אותם לבל אראם. בראש התנועה האנטישמית בדווארט עמד, נדמה לי, הרוקח גרודניביץ, אשר אירגן משמרות על יד החנויות היהודיות, לבל ייכנסו פולנים לקנות שם.

על כל פנים פולין עלי נמאסה, ובשנת 1935 עליתי ארצה.

רבקה פרוינד (אייזנר)

חילול שבת

מיינע עלטערן האָבן געהאַט אַ שפּייז געשעפט אין מאַרק־פּלאַץ. אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה איז גאָר נישט געווען אַזוי פּשוט צו אויסקומען מיט דער פּרנסה. די שטייערן זענען געווען זייער גרויס, ספּעציעל אויף אידן. מען האָט, ממש, געשונדן די הויט. אויך האָט זיך געפּיט סקלאַדקאָווסקיס פּאָליטיק (דער פּרע־מיער מיניסטער פון פּוילן) אין פּויסטן ברען — „באָיקאָטירן — יאָ!" און מען האָט די אידישע געשעפטן אַרומגעשטעלט מיט פּיקעטן, כדי פּאָליאַקן זאָלן נישט אַרייגגיין צו אַ אידן קויפן. אויך זענען דאַן ענטשטאַנען פּוילישע געשעפטן, און דער איד האָט געמוזט גענוג ברעכן דעם קאָפּ כדי דער פּויער זאָל דאָך צו אים אַריינגיין. אַזוי אַרום איז מען געווען געצווונגען צו פאַרקויפן אויך זאַכן, וועלכע זענען געווען פאַרבאָטן, און מען האָט אויף זיי געמוזט האָבן אַ ספּעציעלע דערלויבעניש.

מיין פאָטער האָט אויך פאַרקויפט שטילערהייט סאַכאַרין. דער פּוילישער אָרעמער פּויער האָט זיך נישט געקאָנט דערלויבן, אַפילו זונטיק, אָנצוזוקען זיין קאַפע מיט צוקער, און ער האָט געמוזט גיין ביים אידן קויפן סאַכאַרין. און סאַכאַרין האָט ער נאָר געקאָנט באַקומען ביי אַן איד. איינמאָל איז אַריין צו אונז אין געשעפט אַ געהיים אַגענט, פאַרשטעלט פאַר אַ פּויער און האָט איינגעקויפט סאַכאַרין. אין איניקע מינוטן אַרום איז דאָס געוועלבל געוואָרן פול מיט פּאָליציאַנטן און געהיים אַגענטן, אַזוי, ווי מיר וואָלטן געווען די גרעסטע פאַרברעכער אין דער וועלט. נאָך היינט, נאָך צענדליקער יאָרן זע איך דאָס פינצטערע בילד פאַר די אויגן; די פּאָליציאַנטן זוכן און שפּורן יעדעס ווינקעלע, און מיין פאָטערס צעשראָקענע אויגן און טויט בלאַסן פּנים.

אין טאָג פון משפּט האָט מיין מוטער אָנגעצונדן גרויסע יום־כיפּור־ליכט, געוויינט און געבעטן אויף אַ לייכטערן אורטייל.

דער משפּט איז פאָרגעקומען אין קרייז־שטאָט — שיעראַדז. עס איז געווען אַ ווינ־טערדיקער פרייטיק און מיין פאָטער, נישט וואַגנדיק מחלל שבת צו זיין איז נישט געפאָרן נאָר געגאַנגען צו פוס. ער איז געקומען קוים לעבעדיק שפּעט אין אָוונט, פאַרשנייט און אָן כוח.

זונטיק אין דער פרי איז מיין פאָטער, נאָך מיט די פאַרבלאָטיקטע שטיוול, אַוועק צום רב זיך פאַרענטפערן, וואָס ער איז געגאַנגען אים שבת אויסערן תחום. ער האָט אויסגעדריקט זיין גרייטקייט צו באַקומען אַ שטראָף פאַר דעם, וואָס ער האָט מחלל שבת געווען.

וואָס דער רב האָט אים געזאָגט ווייס איך נישט, אַלנפאַלס האָט דער רב אויפן

פאָטער קיין שטראָף נישט אַרויפגעלעגט, דאָס האָט געטאָן פאַר אים דער פּוילישער געריכט.

דער נס אין תפיסה

עס האָט גאָרנישט געהאָלפן און מיין פאָטער האָט געמוזט אָפּקומען דעם פּסק־דין — צוויי וואָכן זיצן אין תפיסה.

אַריינגעזעצט האָט מען אים מיט אַ חברה כוליגאַנעס און גנבים. עס איז שווער זיך פאָרצושטעלן דעם טייערן פאָטער, אַ פרומער איד, מיט אַ לאַנגער קאַפּאָטע און מיט אַ לאַנגע באָרד געפינט זיך אין אַזאַ געזעלשאַפט אַפילו אַ קורצע צייט.

מען האָט זיך גלייך אָנגעהויבן איבער אים צו פייניקן. איין כוליגאַן האָט אים געגעבן אַ קלאַפּ, אַ צווייטער אַראָפּגעוואָרפן דאָס היטל, און אַ שקץ האָט, רופנדיק אים „ז׳יד״ געוואָלט אַ וואָרף טאָן אים אויף זיין חבר און אַזוי אַרום שפּילן זיך מיטן אידן ווי מיט אַ באַל. אָבער דאָ האָט עפּעס פּאַסירט:

„דו הונטערשער זון, אַן אָרנטלעכן מענטשן ווילסטו שלאָגן?״ האָט זיך דערהערט אַ געשריי און דער שקץ האָט באַקומען אַ פּראַסק אין פּרצוף, אַז ער האָט זיך שיר נישט איבערגעקערט.

משפחת פרוינד:
זאב פרוינד, אסתר פייגה זיין פרוי, די זין: מאיר גרשון, אפרים יהודה, אהרון, ישראל יצחק, די טאָכטער — רבקה נחמה

און צו מיין איבערראַשטן פּאָטער האָט זיך געוואונדערט דער וואונדערבאַרער רעטער אין אַ ריינעם אידיש. „פּעטער, האָט נישט קיין מורא! איך בין טאַקע אַ גנב, אָבער פּאָרט אַן איד!״ „איך וועל נישט לאָזן אַז אַן עשו זאָל אייך טאָן שלעכטס״.

מיין פּאָטער האָט מיט פיל דאַנקבאַרקייט געדריקט די האַנט פון דעם גנב, וואָס האָט נישט פאַרגעסן דאָס פּינטעלע איד אויך ווען ער איז גאַנץ נידריק מאָראַליש געפאַלן. ער האָט געזען באַשיינפּערלעך די ריכטיקייט פון די צוויי שפּריכווערטער: „ישראל זענען הייליק״ (ישראל קדושים הם״ שבת פו.) און „אַן ישראל כאָטש ער האָט געזינדיקט איז דאָך אַן איד״ („ישראל אף על פי שחטא ישראל הוא״ סנהדרין מד).

פּסיה שוטון

כ׳ האָב נישט פאַרגעסן

מיט פינף און דרייסיק יאָר צוריק האָב איך פאַרלאָזן מיין היימאַט־שטעטעלע דוואָרט און עולה געווען קיין ארץ־ישראל. און טראָץ דעם וואָס איך און מיין פאַמיליע האָבן אַזוי פיל דורכגעמאַכט אין ישראל, קען איך בשום אופן נישט פאַרגעסן דוואָרט און ווען כ׳הער דאָס ליד „בעלז, מיין שטעטעלע בעלז״, פליסטערן מיינע ליפּן נישט ווילנדיקערהייט „דוואָרט, מיין שטעטעלע דוואָרט, ווו כ׳האָב מיינע בעסטע יאָרן פאַרבראַכט!״

אַ שטעטעל, ווי ס׳וואָלט געווען איין גרויסע יידישע משפחה, פאַרשטענדלעך אַז אין דער דאָזיקער גרויסער משפחה זענען געווען פאַרשיידענע קלאַסן ווי דער שטייגער איז.. אויך אין אַ געוויינלעכע משפחה שאַפן זיך מיט דער צייט גאַנץ גרויסע אונטער־שידן צווישן איין מיטגליד פון דער משפחה און צווישן דעם אַנדערן. אָבער אין פאַרהאַלטן זיך איינעם צום אַנדערן האָבן זיך די קלאַסן־אונטערשידן נישט אַזוי שטאַרק געפילט. די האַלטונג איז געווען אַ היימישע, אַ נאָענטע. זאָגאַר מיט מענטשן, מיט וועלכע מ׳האָט נישט געהאַט קיין שום קאָנטאַקט האָט מען זיך העפלעך באַגריסט און אַנטקעגן געטראָגן דעם ,גוטן מאָרגן׳ אָדער די ,גוטע נאַכט׳ מיט פריינד־שאַפט.

שבת נאָכמיטיק, ווען מ׳איז אויפגעשטאַנען פון מיטיק־שלאָף און מ׳האָט זיך אַוועק־געזעצט פאַר די הייזער אויף די גאַנקעס צו שעפן פרישע לופט נאָך דער פאַרשמייעטער וואָך, איז עס געווען ווי אַן אויסשטעלונג. ווען דו ביזט פאַרביי געגאַנגען די דאָזיקע

אויסשטעלונג האָט דאָס מויל נישט אויפגעהערט צו מורמלען אויף רעכטס און אויף לינקס דעם העפלעכן „אַ גוט שבת!״ כמעט צו יעדן.

ס׳לעבן איז געווען אַנגענעם און אידיליש, און בפרט ווען מ׳קוקט דערויף מיט יונגע אויגן.

דוואָרט האָט פאַרמאָגט זייער אַ שיינע פּאַנאָראַמע, אַרומגערינגלט מיט סעדער און גערטנער. אַז ס׳האָט זיך דערנענטערט דער פרילינג און די ביימער האָבן אָנגעהויבן בליען און באַדעקן זיך מיט בלומען פון פאַרשידענע קאָלירן, האָט דאָס מענטשלעכע אויג זיך נישט געקאָנט אָנזעטיקן מיט דער שיינקייט פון דער נאַטור. און ווען די לבנה האָט עס ביינאַכט באַלויכטן, האָט עס נאָר געדאַרפט אַ קינסטלער־האַנט אויפמאָלן.

ס׳זענען געווען פאַרשטענדלעך אויך גענוג שאָטן־זייטן אין דוואָרט. דאָס פּראָבלעם פון בילדונג איז געווען אַ גאַנץ דרינגנדער און קאַטאַסטראָפאַלער. קיין מיטלשולע איז נישט געווען אין דוואָרט. אַ קורצע, זייער אַ קורצע צייט איז געמאַכט געוואָרן אַ געוויסע אָנשטרענגונג און ס׳איז געגרינדעט געוואָרן אַ רעאַל־שולע, וועלכע האָט גאַנץ קורץ עקזיסטירט. כ׳בין געווען אויך צווישן די וועלכע האָבן געגאָסן אַ קורצע צייט פון דער דאָזיקער שולע, אָבער ליידער מער נישט ווי פאַרזוכט, ווייל צוליב מאַטעריעלע סיבות האָט זי זיך געשלאָסן. דער דור, וואָס איז געקומען נאָך מיר האָט זאָגאָר נשט געוווסט אַז ס׳האָט בכלל עקזיסטירט אַ רעאַל־שולע. און מיר זענען נאָכן שליסן זיך פון דער רעאַל־שולע געבליבן מיט אונדזער איינציקן שטאָטישן בילדונגס אַנשטאַלט — די פאָלקסשולע. וואָס אַן אמת האָט אויך די פאָלקסשולע געמאַכט אַ פּרווו און געעפנט אַ העכערע קלאַס, און פונקט מיר איז געלונגען פון דער דאָזיקער קלאַס הנאה צו האָבן. ייִנגלעך זענען כמעט נישט געווען אין קלאַס. די ווייניק ייִדישע ייִנגלעך זענען געווען זייער איגנאָרירט פון די פּוילישע שילער. צו די ייִדישע מיידלעך האָבן זיי זיך באַצויגן אַ ביסעלע העפלעכער, אָבער די שנאה צום ייִדן האָט זיך געפילט אויף שריט און טריט. ס׳זענען שוין פאַרביי אַזוי פיל יאָרן, און כ׳האָב נאָך ביזן היינטיקן טאָג נישט פאַרגעסן דעם גיפטיקן אויסדרוק פון מיין שולפאַרוואַלטערין אויף אונדזערע אַן אָנקלאַגע: „איר זייט דאָך אויף דער פּוילישער ערד, מוזט איר ליידן!״

וואָס ווייסן מיינע קינדער און אויך יעדער שילער אין ישראל, וואָס אַלע טויערן זענען פאַר זיי אָפן, וועגן די ליידן וואָס מיר האָבן געליטן אין גלות־פּוילן. און דערצו נאָך אין אַ קליין שטעטל. אַז מ׳האָט געוואָלט, נאָכן ענדיקן די פאָלקסשולע ווייטער לערנען האָט מען געמוזט פאָרן אין אַ גרויסע שטאָט, און דאָס, פאַרשטייט זיך איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע הוצאות. נו, האָט זיך דען יעדע ייִדישע משפחה געקאָנט דערלויבן אויף אַזאַ לוקסוס? און אויב מ׳האָט שוין יאָ געפונען די מאַטעריעלע רעסורסן האָט מען זיך באַגעגנט מיט אַן אַנדער שוועריקייט: דאָס לערנען שבת און יום־טוב. און ווי קאָן דאָס זיין מעגלעך אַז אַ ייִד פון דוואָרט זאָל מסכים זיין אַז זיין

קינד זאָל לערנען שבת? האָט מען טאַקע געהאַלטן די קינדער אין דער היים, און די גוישע שילער האָבן געהאַט אַלע מעגלעכקייטן צו לערנען. האָט מען געזוכט אַלע וועגן צו לערנען פּריוואַט. איך צום ביישפּיל האָב געלערנט בוכהאַלטעריע. אָבער אויך ווען מ׳האָט שוין עפּעס געלערנט איז נישט געווען קיין מעגלעכקייט דאָס אויסצוניצן, און אַזוי אַרום איז דאָס וואָס מען האָט דערגרייכט נאָך אַזוי פיל מי און מאַטערניש, נאָך אַ געוויסער צייט פאַרגעסן געוואָרן.

יידישע לימודים האָט מען געלערנט אין „חדר״. מיין רבי האָט געטענה׳ט אַז

אַ גרופּע יונגע מיידלעך

די ערשטע שורה אויבן, פון רעכטס: **חיה אוקלאַדק, פסיה נוימן, פסיה טראובה**
די צווייטע שורה: **בלצ׳יה ארליך, רגינה מאירוביץ, פרלה נוימן, מחלה גרינבוים**

כ׳קען בעסער דאַוונען ווי אַ ייִנגל. מ׳האָט געזוכט אַלע וועגן מ׳זאָל דערגרייכן עפּעס, וואָס הייסט לערע. מיר זענען געווען אַ גרופּע מיידלעך, וואָס מיר האָבן געוואָלט פאַר יעדן פּרייז זיך לערנען און ענטוויקלען. מיר האָבן אָרגאַניזירט אַ קולטור קרייז. איינע פון מיינע בעסטע פריינדינס, פּערלא נוימאַן, האָט געשטעלט צו אונדזער דיס־פּאָזיציע איר שטוב און מיר האָבן אויסגעקליבן צוויי באַגאַבטע בחורים, זיי זאָלן קומען און זיין אונדזערע לערער. איינער איז געווען שמואל יעראָזאָלימסקי ז״ל, און דער אַנדערער, אים אויף לאַנגע יאָר, חנן שוטון. צוויי מאָל אין וואָך האָבן זיי געהאַלטן פאַר אונדז ליטעראַרישע שמועסן איבער העברעאישע, יידישע און אַלגעמיינע ליטע־ראַטור. און אַזוי אַרום האָבן מיר זיך באַקאַנט מיט באַגריפן, וועלכע זענען געווען פאַר אונדז פריער גאַנץ פרעמד. און ווען ס׳האָט זיך געגרינדעט אין דוואַרט די י. ל. פּרץ ביבליאָטעק, האָבן זיך פאַר אונדז ענטפּלעקט ברייטע און נייע האָריזאָנטן.. מיר

האָבן אייניקע מאָל אין וואָך געביטן ביכער, געשמועסט איבער די געלעזענע און באַקענט זיך מיט נייע פאַרשידענע טעמעס און פּראָבלעמען. אַ געוויסע צייט בין איך אויך געווען ביבליאָטעקערין אין די דאָזיקע ביבליאָטעק און אַזוי אַרום האָב איך געהאַט אומבאַגרענעצטע מעגלעכקייטן צו לעזן ביכער וויפל מיין האַרץ האָט באַגערט.

מיר זענען געווען אַ גרויסע משפחה. ביי מיין זיידע און באַבע זענען אויסגע־וואַקסן עלף קינדער, און יעדעס קינד האָט געלערנט פּריוואַט. פאַרשטייט זיך אַז דאָס איז נישט געווען פון די לייכטע זאַכן, און נישט יעדע יידישע משפחה אין דוואָרט האָט זיך אויף דעם געקאָנט דערלויבן.

מיין טייערער גאָטזעליקער פאָטער ר׳ מאיר לוזער האָט באַהערשט די פּוילישע שפּראַך אין וואָרט און שריפט פּערפעקט. ער האָט פאַרמאָגט אַ קליין ביבליאָטעק, און אַלס קינד האָב איך ליב געהאַט צו בלעטערן אין מיין פאָטערס ביכלעך, און ווען כ׳בין אונטערגעוואקסן האָב איך זיי אויך גאַנץ גערן געלעזן.

מיין פאָטער איז געווען אַן אָנגעזעענער מענטש אין דוואָרט. ער איז געווען אַ מיטגליד פון דער פאַרוואַלטונג פון דער גמילות חסדים־קאַסע און אויך אַ גבאי אין שול. ער איז געווען אַ באַשיידענער מענטש און האָט נישט ליב געהאַט צו שטופּן זיך און זיין אַ כלל־טוער, אָבער אַלע האָבן אים געשעצט און אַלס אנערקענונג אים אויס־געוויילט אַלס פאַרשטייער אין פאַרשידענע אַנשטאַלטן. ער איז געווען זייער אַ קלוגער מענטש און געשמט מיט זיין אמת און יושר. און נישט איינמאָל, ווען צוויי יידן האָבן געהאַט צווישן זיך אַ סכסוך, האָבן זיי פּראָפּאָנירט אַז ר׳ מאיר לוזער זאָל זיין דער בורר. און ער האָט דאָס געטאָן נישט חלילה פאַר געלט נאָר פון געפיל העלפן אַ יידן. מ׳האָט ליב געהאַט צו הערן אים ריידן, ווייל יעדער שמועס זיינער איז געווען באַגלייט מיטן זיסן זאַפטיקן יידישן הומאָר, און הערנדיק אים ריידן האָט מען געמיינט אַז מ׳לייענט שלום עליכמ׳ס אַ דערציילונג.

שבתים און ימים טובים איז אונדזער שטוב געווען תמיד פול מיט אורחים, אַרעמע לייט, וועלכע האָבן פונקט געוויילט אין דוואָרט, און האָבן נישט געהאַט קיין קרוב און קיין גואל. אויך מיין שוועסטער שרה־לאה, ע״ה, האָט אונדז צוגעשטעלט אורחים. אויף שבת און יום־טוב האָט דער דוואָרטער שפּיטאָל פאַר גייסטיק קראַנקע, באַפרייט פיל פון זיינע יידישע קראַנקע, וועלכע האָבן זיך שוין אַ ביסל בעסער געפילט, און מיין שוועסטער, וועלכע האָט זיך מיט זיי וואלענטאריש מטפל געווען, האָט זיי אונדז געבראַכט אַהיים. טיילמאָל האָבן זיי זיך נישט געוואָלט צוריק אומקערן אין שפּיטאָל אַריין און מ׳האָט געמוזט זיי קענען איבערצייגן אַז זיי זאָלן וועלן גיין צוריק אין שפּיטאָל. עד היום געדענק איך נאָך פיל טיפן פון די דאָזיקע אומגליקלעכע, וועלכע האָבן ביי אונדז שבת און יום טוב געגעסן און זיך מחייה געווען..

און מיין מאַמע, פריידל, די גרויסע ווירטין, האָט דערפילט איר חוב ווי אַן עכט

ייִדישע מוטער און האָט פאַר אַלעמען אָנגעגרייט מיט דער פולער האַנט.

און אַזוי האָט דאָס לעבן געפלאָסן שטיל און רואיק, ביז ס׳האָט אויפגעשווומען די פראַגע פון עולה זיין נאָך ארץ ישראל. דער פּיאָנער, דער ערשטער, וועלכער איז עולה געווען פון אונדזער משפחה, איז געווען מיין אומפאַרגעסלעכער ברודער פנחס, עליו השלום. ער איז עולה געווען אַלס אַ חלוץ. און זייענדיק אין ארץ ישראל אַ גאַר־קורצע צייט איז אים געלונגען נאָך זייער שווערע באַמיאונגען צו באַקומען אַן אויספאָדערונג פאַר מיינע עלטערן. ווי דאָס האַרץ האָט אים געזאָגט אַז מ׳דאַרף זיך איילן צו ראַטעווען די עלטערן פון דעם אַנטיסעמיטישן פוילן. ער האָט ווי געפילט אַז די ערד הייבט אָן צו ברענען אונטער די ייִדישע פיס.

און דאַמאָלט האָבן זיך די עלטערן מיינע געמוזט שיידן מיט מיר און מיין שוועס־טער און, נישט ווייסנדיק, געשייט זיך אויף אייביק פון אַ גרויסער, פאַרצווייגטער משפחה, און זיי זענען אַוועק אין די ווייטע וועלט. אַלע האָבן זיי באַגלייט מיט גע־מישטע געפילן, אָבער אַלע מיט טרערן, טרערן פון זאָרג און פרייד. ס׳איז נישט געווען דאַן פון די לייכטע זאַכן אַלס עלטערע מענטשן אָנהייבן דאָס לעבן אויפסניי; אַ ניי לאַנד, נייע מענטשן, נייע מנהגים א. א. וו. איך מיט מיין שוועסטער זענען מיר געבליבן אין דוואָרט און געוואַרט אויף אַ נס, אַז מ׳זאָל זיך קענען פאַראייניקן מיט די עלטערן אין א״י. צו קומען אויף אַ לעגאַלן אופן קיין ארץ־ישראל איז געווען שוין דאַן כמעט אוממעגלעך. מיינע עלטערן האָבן געטאָן אַלעס מעגלעכע און ס׳איז זיי נישט געלונגען. ביז מיין עליה האָב איך דריי מיט אַ האַלב יאָר געוווינט ביי מיין נאָענסטע חברטאָרין

פנחס נוימן ז״ל
געשטאָרבן אין ישראל 1968

און טאַנטע רעגינא מאיראָוויטש, ס'הייסט ביי איטשע ניימאַן מיט זיין פרוי.

כ'וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן זייער גוטע און וואַרעמע באַציאונג צו מיר. און ווען ס'איז געקומען דער גליקלעכער טאָג פון עולה זיין איז ווידער געווען שרעקלעך שווער, ווייל מיין שוועסטער שרה־לאה איז געבליבן די איינציקע פון אונדז, אין גלות. מיינע לעצטע ווערטער, שוין זייענדיק אין באַן פאַרן אָפּפאָרן, זענען געווען באַרואי־קונגס־ווערטער און טרייסט: „מיר וועלן דיך נישט פאַרגעסן, מיר וועלן דיך אַרויס־נעמען פון גלות!" ליידער האָבן מיר, נישט איך און נישט מיינע נאָענטע, מקיים געווען דעם קורצן צוזאָג. דעם ערשטן טייל — יאָ, מיר האָבן זי נישט פאַרגעסן, אָבער ליידער נישט באַוויזן זי אַראָפּברענגען צו אונדז און זי איז אומגעקומען מיט איר מאַן און פּיצעלע קינד, דערמאָרדעט דורך די נאַצישע מערדער. מער ווי אַ קליינעם דענקמאָל אויפשטעלן אין קרית־שאול צום אָנדענק נאָך איר מאַן און קינד, איז אונדז ליידער נישט געלונגען צו טון פאַר אירע טייערע. די טייערע מאַמעס אויגן האָבן נישט אויפ־געהערט פון וויינען. אָבער ליידער...

מאיר לוזר נוימן און זיין פרוי פראַדל ז"ל
געשטאָרבן אין ישראל

אין פעברואַר 1939 האָב איך פאַרלאָזט פוילן מיט אַ שיף וואָס האָט געפירט בהמות. מיר זענען געווען ביי אַ 600 מענטשן אָנגעפּאַקט אַזוי ווי הערינג אין אַ פאַס. די סאַני־טאַרע באַדינגונגען זענען געווען שווערע. ס'האָט אונדז אויסגעפעלט זאָגאַר וואַסער צום טרינקען. עטלעכע וואָכן האָבן מיר זיך געשלעפּט מיט דעם דאָזיקן שיף. אין איינע פון די שווערע פעברואַר נעכט איז אונדזער שיף אַרויף אויף אַ פעלז און דאָס וואַסער האָט אָנגעהויבן אַריינדרינגען אין די עסנוואַרג־מאַגאַזינען. דער נס איז געווען וואָס מיר זענען געווען נאָענט צו גריכנלאַנד. מ'האָט אונדז אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט אַראָפּגעלאָזט אויפן אינזל קרעטאָ. איך בין געווען פון די ערשטע וואָס מ'האָט אַראָפּגעלאָזט מיט רעטונגס־שיפלעך אויפן ים, וועלכע האָבן אונדז געבראַכט צום אינזל. דאָס געפיל פון דעם דאָזיקן מאָמענט איז מיר שווער אויסצודריקן מיט ווערטער.

מיר זענען געווען דערשיטערט פון דעם טויט־שרעק, און ערשט דאַן ווען מיר זענען שוין געווען אויף אַ זיכערן אָרט, און מיר האָבן געזען ווי אונדזער שיף גייט לאַנגזאַם אונטער, האָבן מיר אָנגעהויבן ציטערן, פאַרשטייענדיק אין וואָס פאַר אַ געפאַר מיר זענען געווען. אויף די ס. או. ס. רופן איז אָנגעקומען אַ צווייטע שיף פון עלייה ב׳ מיט אַ זעקס הונדערט עולים און האָט אונדז אויפגענומען. ס׳איז זייער שווער צו שילדערן אין וואָס פאַר אַ באַדינגונגען מיר האָבן געמוזט לעבן. די שיף איז געווען צו קליין פאַר אַזוי פיל מענטשן. אָבער, לײדער איז נישט געווען קיין ברירה. כ׳בין געווען זייער פּעסימיסטיש געשטימט. כ׳האָב נישט געגלויבט אַז מיר וועלן אַמאָל אָנקומען נאָך ארץ ישראל, און אַז ס׳וועט נעמען אַ סוף צו דער שרעקלעכער רייזע. אָבער דאָך האָט געשען דער נס, און אין דער נאַכט פון 20 אויף 21 מערץ, ווען דער פרילינג זאָגט אָן זיין אָנקומען, זענען אויך מיר אָנגעקומען צום ברעג פון דאָס אויסגעבענקטע לאַנד, דאָס איז געווען ביי די ברעגעס פון דעם ים אין נתניה. די ערשטע האָט מען אַראָפּ־געלאָזט פרויען און קינדער און די מענער האָבן זיך געמוזט אומקערן צוריק צום ים, ווייל מ׳האָט נישט באַוויזן אַזוי פיל מענטשן מיט איינמאָל אַראָפּנעמען. די בחורים און די מיידלעך פון דער הגנה, וועלכע האָבן אונדז אָפּגעוואַרט ביים ברעג ים האָבן אונדז אַרויפגענומען ממש אויף די הענט נאַסע, דערשראָקענע און טויט מידע. נאַכער האָט מען אונדז געבראַכט אין אַ מאַגאַזין און אונדז פאַרשלאָסן. אַזוי זענען מיר געשטאַנען אין דעם מאַגאַזין אַ לענגערע צייט און מורא־געהאַט אַפילו טיף אָפּצואָטעמען, מ׳זאָל אונדז חס וחלילה נישט געפינען, ווייל די ענגלענדער האָבן אונדז געזוכט. מיר זענען געשטאַנען צוגעפּרעסט איינע צו דער אַנדערער און געשוויגן, און בלויז דאָס קלאַפּן פון אונדזערע דערשראָקענע הערצער האָט זיך געהערט, און מיר האָבן געדענקט אַז אַוודאי הערט מען דעם דאָזיקן קלאַפּן ווייט ווייט. אַזוי זענען מיר געווען פאַרשטעקט ווי עפּעס אַ טריפענע „סחורה״, ווי אַ קאָנטראַבאַנדע. אַ צאָן האָט אונדז געקלאַפּט אָן אַ צאָן, אָבער מיר האָבן אַלץ אָנגענומען באהבה, ווייל מיר האָבן פאַרשטאַנען אַז באַלד וועלן זיך אונדזערע צרות ענדיקן. און טאַקע, ווי נאָר ס׳האָט אָנגעהויבן טאָגן, די ערשטע זונען־שטראַלן האָבן אָנגעהויבן שיקן זייער מילדע וואַרעמקייט, האָט מען אונדז אַרויס־געלאָזן אויף דער פרייַ אַ ביסל זיך דערוואַרעמען די פאַרפראָרענע ביינער. באַלד זענען אויך אָנגעקומען אויטאָבוסן און האָבן אונדז געבראַכט נאָך תל־אביב אויף לילינבלום גאַס, און פון דאָרט האָט מען אונדז צעפירט לויט די אַדרעסן פון די קרובים. מיין ריי איז ערשט דערגאַנגען אַרום האַלבן טאָג. די צייט האָט זיך מיר געצויגן ווי לאַנגע יאָרן, יעדע מינוט איז געווען אין מיינע אויגן ווי לאַנגע ענדלאָזע טעג. ס׳האָט זיך מיר געדאַכט אַז דאָס איז אַן עוויקייט, און קיינמאָל וועל איך שוין פון דאַנען נישט אַרויס, אַזוי ווי כ׳וואָלט געווען פאַרמשפּט אויף אייביקע תפיסה. אָבער אַז מ׳לעבט דערלעבט מען, און אויך מיין ריי איז דערגאַנגען. און ענדלעך האָט מען מיך צוגעפירט ביז אין שטוב פון מיינע עלטערן. אָט די גרויסע מינוט, אין וועלכער כ׳האָב איבערגעטראָטן

די שוועל פון מיינע עלטערנ׳ס שטוב איז פאַרעכנט אין מיין האַרצן אַלס די שענסטע מינוטן אין מיין לעבן, און דער דאָזיקער טאָג וועט נישט פאַרווישט ווערן קיינמאָל פון מיין זכרון.

און ווען כ׳האָב מיך שוין גוט אויסגערוט בין איך ערשט געווען אימשטאַנד צו פאַרשטיין וואָס כ׳האָב אַלץ אַדורכגעמאַכט, און כ׳האָב מיך אַליין געוווּנדערט ווי אַזוי איך האָב געהאַט אַזוי פיל כוחות דאָס אַדורכצומאַכן. כ׳האָב מיך דאַן נישט געקאָנט פאַרשטעלן אַז מיינעליידן זענען געווען נור ווי אַ טראָפּן אין ים אין פאַרגלייך מי׳ט די ליידן פון מיין שוועסטער און אַנדערע יידן, וועלכע האָבן נישט געהאַט דעם מזל אַרויסצוכאַפּן זיך פון היטלער־גיהינום. כ׳האָב אונטער דעם איינפלוס פון מיינע שווערע איבערלעבונגען אָנגעשריבן אַ בריוו צו מיין פריינדין און איר גענוי אַלץ דערציילט, כ׳האָב איר אָפּגעראַטן צו מאַכן אַזאַ רייזע, ווייל ס׳איז אוממעגלעך פאַר אַ מענטשן דאָס אויסצוהאַלטן. אָבער זי האָט צום גליק מיך נישט געפאָלגט און איז כמעט אין לעצטן מאָמענט אַרויס פון פוילן און אַזוי אַרום זיך געראַטעוועט. אין פוילן האָט שוין דאַן געבושעוועט די מלחמה.

און מיט מיין אָנקומען קיין ארץ־ישראל האָט זיך געעפנט אַ נייע בלאַט אין מיין לעבן, אַרבעטן שווער אויפן קיום, אויפשטעלן אַ משפחה און צוזאַמען מיט אַלע יידן אין לאַנד ביילייגן מיין חלק אין בויען די צוקונפטיקע יידישע מדינה.

גיטל קליינברג (די באַבע פון פסיה שוטון) און אירע אייניקלעך — שאול און חיימקה

כ׳בין גליקלעך מיט דעם זכות וואָס ס׳איז מיר געגעבן געוואָרן, אָבער כ׳קען בשום אופן נישט פאַרגעסן אָט די אַלע טייערע פון דער אַלטער היים, וואָס האָבן נישט דער־לעבט צו זען די גרויסע וווּנדער — דאָס אויפלעבן פון אַ נאָרמאַלן פאָלק, וועלכער בויט און קעמפט טאָגטעגלעך פאַר אַ בעסערן מאָרגן.

כתריאל מוניץ

קטעי זכרונות

גרנו ברינק בית מס׳ 8.

דוואַרט — היתה זו עיירה „יהודית" במלוא מובן המלה. אבי, חיים, היה יליד קאליש וב־1926 הגיע לדוואַרט. ושנה אחרי כן נולדתי. לאבי היתה חנות אריגים ובדים (שניט־סחורה). אמי — פריידה לבית ברקוביץ היתה עוזרת נאמנה לבעלה ועקרת בית נפלאה, אשה טובת לב וצדקת. אביה, דוד ברקוביץ היה סוחר תבואה אמיד והיה מקובל מאד על הציבור היהודי הדתי בעיירה. הוא היה מחסידי גור וזמן מסויים היה אפילו ראש הקהילה היהודית בדוואַרט. חתנו השני של סבי זה היה יששכר בנט, עסקן ציבורי מובהק, אשר תפס עמדה מכובדת בין היהודים החרדים בעיר. היה חבר הנהלת הבנק. עם פלישת הגרמנים לדוואַרט, היה כבר מספר יהודים ניכר הרוס מבחינה כלכלית, כי כידוע היה קרב די קשה על וואַרטה, ומהקרב הזה נשרפו הרבה בתים וביניהם גם בתי יהודים. יששכר בנט ביחד עם אברהם יוסף לנדסברג (אחד מעשרת ההרוגים) לקח שמיכה והלכו מבית אל בית לאסוף מצרכי אוכל ובגדים לנצרכים. אחרי כן חולק הכל בין הזקוקים לעזרה. לבעלי בתים מכובדים, שהתביישו לקבל נדבה בפרהסייה, חילקו בסתר בחזקת „מתן בסתר" ואני כנער שותפתי במצווה זו. עלי היה להביא לבעלי־בתים אלה את ה„עזרה", מבלי שירגישו בזאת. יששכר בנט היה גם בין אלה, אשר ביחד עם עוד מתנדבים גמל את החסד האחרון לעשרת הרוגי דוואַרט והביאו אותם לקבורת ישראל. הוא נספה בגיטו לודז׳. אשתו נשארה בדוואַרט ונספתה עם כל אלה שנשלחו לחלמנו. בנו של סבי, דוד ברקוביץ עזב את דוואַרט בזמן המלחמה ונעלם מהאופק. משפחתו, אשתו וילדיו נספו עם חיסול גיטו דוואַרט.

משפחת אמי היתה משפחה ותיקה בדוואַרט, מעורה בחיי הקהילה היהודית. סבתי מצד אמי, הינדה ביילה לבית ברקנוואלד, היתה בתו של ר׳ משה אהרון ברקנוואלד, סבא של בני ברקנוואלד. הוא נפטר בגיל 107 שנה. בעברו את גיל המאה היה רגיל לענות למתעניינים בגילו, שאחרי שבעים אין מונים יותר, כי אלה הן שנים, שניתנו

במתנה, ומתנה אין מונים מדרכי נימוס. לפעמים היה מתלוצץ ואומר, שהוא תינוק בן שנה, שנתיים וכו׳ כי התחיל לספור ממאה מחדש. אביו של ר׳ משה אהרן היה קנטוניסט (כך נקראו אותם היהודים שנחטפו בילדותם ואחרי כן שרתו בצבא הרוסי 25 שנה. זה היה על סמך גזירתו של הצאר ניקולאי הראשון).

דברים רבים נחרתו בזכרוני מימים אלה. הנה אני רואה לפני עיני את בית־הכנסת הגדול, אשר גבל ממש עם בית הקברות הישן, והנה עולה גם בזכרוני סיפור על אודותיו. בין המוזמנים להנחת אבן הפינה לבית הכנסת הגדול היה גם רבי עקיבא אייגר. הצפיפות היתה גדולה. ר׳ עקיבא דרש אז לפני כל הקהל הרב, ובין יתר דבריו הזכיר לכוהני דווארט שיתרחקו מאבן הפינה, כי עומדת היא על קברים ישנים.

מול ב״ת הכנסת הגדול היה בית המדרש, אשר הכיל בקרבו אוצר גדול של ספרי קודש. בבית־הכנסת היתה, כמובן, גם עזרת נשים ולכל אשה נשואה היה מקום קבוע (א שטאט). מתחת לעזרת הנשים היה מקום מיוחד לילדי ה„חדר״. בכניסה לבית הכנסת, מצד שמאל, היה חדר, ששימש משרד הקהילה, ובו התקיימו הישיבות של פרנסי הקהל. וכשאנו, הנערים, רצינו לשמוע את הדיונים ולראות את היושבים, נכנסנו לבית־המדרש, עלינו על הספסלים ויכולנו להציץ לחדר הישיבות, לראות ולשמוע.

עם פלישת הגרמנים לדווארט הגעתי למצוות, וכנער רגיש וער ראיתי הכל מה שהתרחש, והחוויות האלה אינני יכול לשכוח עד היום. מאורעות ואנשים רבים נחרתו בזכרוני ובלבי, אבל אין לי הכוח לכתוב על הכל.

ב־י״ח באלול תרצ״ט ספטמבר (1939) נכנסו הגרמנים לדווארט אחרי קרב קצר, אבל קשה. בית הכנסת הוצת, והאש התפשטה גם על בית־המדרש, על בית־הכנסת־האורחים (הקדש) ועל בית־המטבחיים (שחט־הויז). בימים הראשונים לא נפגעו היהודים כיהודים דווקא, להפך — פולנים אחדים הוצאו להורג, ורק אשה יהודיה זקנה נשרפה במרתף אחד.

בחנוכה בשנת ת״ש התחילו לשלוח יהודים ללובלין ולוואראשה. המשלוחים נעשו עדיין בצורה עדינה יחסית, יותר בשכנוע מאשר באונס. ווארטה היתה צריכה להישאר יודנריין (בלי יהודים), כי נספחה לאיזור הגרמני ווארטה־גאו. היהודים, שעמדו להישלח לפרוטקטוראט (לפולין, שכביכול היתה צריכה להיות כאילו עצמאית) היו צריכים להגיע קודם לשיראדז ומתחנת הרכבת להישלח הלאה. קרה מה שקרה וכולם הוחזרו. הורי ואני לא זזנו גם קודם ונשארנו במקום. אמא לא רצתה לעזוב את הבית ולהפקיר את כל הרכוש, והנה אני נזכר באפיזודה מעניינת. אם כי המשלוח נראה היה כמשלוח מרצון טוב, הרי הבנו שיש בזה גזירה רעה, ולא האמנו באמונה שלימה להבטחות שניתנו, כי היו יותר מדי טובות. על כן ראה הרב בזה גזירה, ואם מלכות רשעה גוזרת גזירה רעה צריך לחפש דרכים לבטלה. הרב אמר לנו שיש בידו סגולה בדוקה לביטול הגזירה. בידו נמצאים כתבים — פירוש על התורה, וקבלה בידו — הדפסת ספר קדוש מבטלת גזירה. מיד אספנו כספים להדפיס את הספר, וכשהגזירה בטלה הטמנו את הכסף, קברנוהו.

גם אבי היה בין הפעילים באיסוף הכספים, והאמנו באמונה שלימה שמעשה זה החיש את ביטול הגזירה. העגלות חזרו משיראדז עם היהודים. בינתיים נשמנו לרווחה.

כך עברו הימים, פעם במצב נוח ופעם בשפל איום עד שהגענו לאותם הימים הנוראים — בהם נחטפו יהודים, התעללו בהם ושיא השיאים היה היום בו נתלו עשרת יהודי דוואַרט עם הרב אליהו לסקובסקי בראש. התמונה הזאת נחרתה עמוק בזכרוני, ולבטח לא אשכחנה לעולם. הנה אני רואה לפני את מוטל רוטשטיין העסקן היהודי הטיפוסי. הוא היה איש אגודת־ישראל, חותנו ר' הנוך יעבץ (מחסידי סוכאטשוב ומתלמידיו של „אבני נז"ר"). הוא היה מסור לעבודתו הציבורית בלב ונפש. זמן מסויים היה אחד מפרנסי הקהילה (א דאזער). היה לו בית מלאכה קטן לחומץ בביתו, והיה מתפרנס מיגיע כפיו ואת רוב זמנו הקדיש לענייני הציבור. רואה אני לפני את רוזנוואלד, יהודי שעסק בהובלת קמח בעגלה מדוואַרט ללודז'. עגלתו היתה רתומה לשני סוסים. מלודז' לדוואַרט היה מיבא סחורות שונות. אותו תפסו הגרמנים, כנראה כדי להשלים את המספר (להגיע לעשרה. כך נהגו בהרבה עיירות וערים בהוציאם להורג יהודים נכבדים או סתם יהודים כדי להפיל אימת מוות על הציבור היהודי).

הנה יעקב וולף אייזנשטיין מעשרת ההרוגים, עסקן ופעיל ב„מזרחי". נשא לאשה בת אחת ממשפחת רוזנבלום, משפחה מכובדת מאד בדוואַרט ובסביבה. בני משפחה זו היוו את היסוד לתנועת „מזרחי" בדוואַרט והקימו גם את השטיבל של „מזרחי". יעקב וולף למד כולנית אצל מורה פולני, מורה של בית הספר העממי הפולני. הוא היה בא אלינו ומלמדנו פולנית, וכך היינו יוצאים ידי חובה ופטורים מלבקר בבית־הספר העממי הפולני הממלכתי. היינו חמישה תלמידים. לעומת זאת חשבון ולימודים כלליים למדנו אצל יוסף בלום, ממשפחת בית סמסון. ליוסף בלום היה כתב יד נפלא. ידע יפה לכתוב בקשות. הוא היה חייל בצבא הפולני. בזמני היה חסיד אדוק, מחסידי גור.

רואה אני לפני את שלום מרדכי שיינפלד, יהודי מעניין עד מאוד. הוא היה פעיל בחברא קדישא. בצבא הפולני היה קפרל (רס"ר) הערצתיו. בעיני ובעיני רוב הצעירים הוא היה דמות מקסימה — מיזוג של חייל, גיבור, חסיד ועסקן ציבורי. גם אחרי השואה, כפי שנודע לי, עם חזרו לדוואַרט, עסק בשיפוץ המצבות היהודיות.

ככל שכבד עול הגרמנים עלינו, כן כמובן קשו גם עלי החיים, כנער. אבל דברים אלה שייכים כבר לפרק אחר.

חנה אוזרוביץ

אברהם יוסף קולטון

(קטעי זכרונות)

מדי היזכרי באברהם יוסף קולטון, אני רואה את עצמי עלמה צעירה, מליאת חיים ומרץ, מאושרת ועליזה, המשתתפת בשמחה בחוג הדרמאתי, בפגישות, בחזרות ולבסוף בהצגות.

יש אנשים שהעסקנות היא לגבם בבחינת „תחביב", עיסוק לשעות־הפנאי, לא כן אברהם יוסף קולטון. החוג הדרמאתי היה בשבילו „סם־חיים" וכל השאר טפל. פרנסתו אף פעם לא היתה בשפע, אולם הוא לא דאג לכך. בסופו של דבר — היה אומר — הפרנסה אינה מטרה בפני עצמה, אלא אמצעי. המטרה והיעוד בחייו היו — למצוא עיסוק ועניין בשביל הדור היהודי הצעיר בדווארט. תפר היה במקצועו, וכשעבד, כמובן, שהיה מרוויח את לחמו בכבוד, אבל רק חלק מהיום היה מקדיש לעבודה ורוב רובו של היום, ובמיוחד אחרי הצהרים, בערבים, בשבתות וכו' היה עסוק בילד־טיפוחיו, בחוג הדרמאתי.

ביתו הצנוע היה תמיד מלא צעירים, שבאו לחזרות. הוא היה הנשמה והרוח החיה של החוג. לכל הוא דאג; לאירגון, להצגה, לאביזרים להצגה, לשחקנים, שיהיו במצב רוח טוב וכו' וכו'. מה נתן החוג הזה לנוער בימים ההם לא ניתן לתאר. איזה עניין אפשר היה למצוא לנוער יהודי בגולה? והנה החוג הזה פתר בעיות שונות — וזאת על הצד הטוב ביותר. החוג נתן אפשרות לנוער להתפרק מעומס הגלות, שרבץ עליו. כאן מצא הצעיר היהודי את היכולת להתבטא בדיבור ובתנועה.

רואה אני את עצמי בחזרות של „הדיבוק" ו„הדאַרפסיונג" (נער הכפר). ב„דיבוק" שיחקתי תפקיד של נערה ענייה וב„דארפסיונג" — תפקיד, כמעט דומה. בראשונה הייתי מתרגשת מאוד. לאט לאט קיבלתי בטחון עצמי והיכולת להופיע בפומבי. ההצגות היו, כמובן, ביידיש. היום, כשהילדים שלנו מקבלים מקטנותם הכל, אולי יהיה קשה להסביר לדור הצעיר מה היה עבורנו החוג בימים ההם בדווארט.

בבית היינו מוגבלים מכל הבחינות. בחוץ לא היינו אז מסתובבים כמו היום. מועדונים לנוער יהודי טרם היו. היו רק מקומות מוגבלים אחדים, בהם יכולנו למצוא פורקן למרצנו ולכוחות הצעירים, שהיו טמונים בנו — והם הסניף הציוני, הספריה והחוג הדרמאתי.

אברהם יוסף קולטון היה „מוסד" בפני עצמו בדווארט. ואינני מתארת לי אם היה בימים ההם, בדווארט יהודי או לא יהודי שלא הכירו את אברהם יוסף.

והיה, כי יהודי היה במצוקה כספית — ובדלית ברירה — יכול היה לפנות לאברהם יוסף, והוא כבר מצא לו עצה לצאת מהמצוקה.

בהכוונתו היו מופנות ההכנסות של החוג מההצגות למטרות חשובות, שעליהן לבטח כבר סופר בספר זה.

בימי השואה נשלח אברהם יוסף לאחד המחנות, אשר משם כבר לא חזר. אכן דמות יקרה ונעלה המזכירה לנו לא במעט את הדמויות של יצחק לייביש פרץ בסיפוריו „מפי העם".

יהי זכרו ברוך!

חנה שייניק (פראך)

משפחת פראך

משפחתנו, אם כי לא הצטיינה בעושרה או בגדולי התורה שבה, הרי קנתה לה את מקומה הנכבד בדווארט ובסביבה הודות לכשרון המוסיקאלי בו חוננו בניה, כי יודעי־נגן מצויינים היו.

והיה כי תהיה שמחה בעיירתנו או בסביבתה, היו בני משפחת פרוך המשמחים והמפארים אותה.

סבי, ר' יצחק פרוך, היה אחד היהודים המפורסמים בדווארט. אבי, שלמה פרוך היה כלי־זמר מצויין, וניגן באופן יוצא מהכלל על כינור ועל פלייט. כסבי גם הוא היה יהודי ירא-שמים והיה גבאי בחברת „עין־יעקב", ששכנה בבית ר' אברהם קלינובסקי. הוא היה איש טוב ונכון לעזור לכל נצרך, ולא פעם היה „לוקח" הלוואות ונותן את הכסף לנצרכים ומשלם את ההלוואות האלה בתשלומים מכיסו.

סבי ואבי היו יהודים אדוקים מאד, נזהרים בקיום המצוות, ובמשתאות אצל „הפריצים" בסביבה, לא טעמו אף פעם ממאכליהם ומשקאותיהם.

אחי הגדול, אברהם לייב, היה מורה למוסיקה בבית־הספר הממלכתי בדווארט, ומי שמתמצא, ויהא אפילו במקצת, במצב ששרר אז בפולין, יבין, שאם יהודי התקבל אז לעבוד בתור מורה בבית־ספר ממלכתי, הרי היה מומחה גדול במקצועו. הוא היה אוטודידאקט, והגיע לידיעותיו הרחבות במוסיקה הודות לרצונו החזק ללמוד ולהשתלם. והוא עשה את זאת ללא מורה וללא הדרכה מתאימה. הוא ניגן על צ'ילו, כנור ופסנתר. הוא היה גם המנצח על תזמורת מכבי־אש בעיירה. האח, משה ביניש, ניגן גם כן במכבי־אש והצטיין בנגינתו על כל מיני כלי־ניגון. הוא שרת בצבא הפולני, ועם כל הנגישות בהן נתקל כיהודי, הרי היה גאה בזאת שהוא חייל.

אמי, גיטל, היתה עסקנית־גבאית ב„חברא קדישא". היא גמלה את „החסד האחרון" — „חסד של אמת" עם נשים רבות, שהיו מאושפזות בבית החולים הממלכתי לחולי־נפש בדווארט, שנפטרו שם, ולא היה מי שיטפל בהן. ברוב המקרים היו הנפטרות גם מהוץ למקום.

שלמה וגיטל פראך

אברהם לייב פראך ז״ל

התזמורת של משפחת פראך

(שלמה פראך ובניו אברהם לייב, משה ביניש ומאיר) מנעימה את הטיול של חברי סניף „הנוער הציוני" בדוואַרט ב־23.7.1933

מאיר פראך ואשתו שרה לאה ז"ל

ביינים פראך, בצבא הפולני לפני מלחמת העולם השנייה
השלישי מהעומדים מימין לשמאל

היא היתה אחת מ„החברה־ווייבער" (חברה בחברת נשים) ומדי חודש הלכה לגבות דמי חבר.

בקיץ היתה מכינה קונפיטורה (ריבה) עבור חולים. לילדיה היתה אומרת: „ילדים אתם, תודה לאל, בריאים, אל תגעו בריבה זו, היא מיועדת אך ורק לחולים!"

נזכרת אני בטיפולה הנאמן והמסור בכלי־זמר אחד, יצחק יואל, שחלה, נוסף לזאת, שאשתו היתה מזמן חולנית. היא סיפקה להם ארוחת בוקר וערב מדי יום ביומו, ודאגה שגם ארוחת צהרים תסופק להם. היא אירגנה את המשפחות, שהתנדבו להכין את הארוחה, וכל משפחה היתה נותנת להם ארוחת צהרים פעם בשבוע. היא גם דאגה לנקיון בבית החולה, לכביסת הלבנים וכו'. ברוב המקרים עשתה היא בעצמה את כל העבודה הקשה. היא גם חינכה אותנו הילדים להיות נכונים תמיד לעזור לכל נצרך. והנה אני נזכרת ביום חורף קשה, כשבחוץ השתוללה סערה, ובעל־בית הגון, לא היה מרשה, אפילו לכלבו לצאת החוצה. אבל איך היא תישאר בבית החם בשעה שחוליה סובלים? ללא אומר, ללא טענות וללא שום תביעות, קמה, התלבשה ויצאה לדרכה. אבי, בראותו את אמא הולכת, קם אף הוא והלך עמה לעזור לה. היה צריך להחליף את הלבנים, להציע את המיטות וכו'.

אכן, היו פעם אנשים, אשר ללא משרד „הסעד" וללא „ביטוח לאומי" וללא כל צו חיצוני התנדבו לעזור איש לרעהו והקדישו מזמנם ותרמו מכספם בשמחה ועזרו לחולים, לאביונים, בסתר ובגלוי, ולא ישבו בעצמם לאכול את ארוחתם אם קודם לא השתכנעו ש„לקוחותיהם" הרעבים כבר סעדו את לבם.

לא אשכח לעולם את יקירי, אחי — אברהם לייב, אחי מאיר, שהיה גם חייט, אחותי פייגלה עם בעלה וולף לוקאץ', את אחי משה בייניש ואת כל יתר קרובי וידידי, אשר נספו בגולה. יהי זכרם ברוך!

צפורה פקנטרגר־סקורקה

הרהורים

יושבת אני ומסתכלת בתוכנית הטל־וויזיה ומאזינה לחדשות בשנת ה־כ"ו למדינת ישראל: הישגים נפלאים, מע־שים רבים, אנשים למופת ומעשים למו־פת ויחד עם אלה — כשלונות, מחדלים, אינטרסים אישיים צרי־אופק, פער חב־רתי, מאבקים מדיניים וחברתיים, שבי־תות, הפגנות וכדומה.

וכך נקלעת אני בין אכזבות ובין תקוות משעשעות, כשדאגה עמוקה מטרידתני ללא הרף — מה תהא תדמית החברה הישראלית בעתיד הקרוב?

שקועה אני בהרהורי, ולפתע התגברו עלי זכרונות העבר הרחוק ובמחי־יד אחת נעלם ההווה, והריני מועברת על כנפי זכרוני לעיר וארטה, לדווארט היהודית מלפני מלחמת העולם השנייה.

בעיירתנו לא היו שביתות ודרישות לתוספות יוקר, משפחה, מאמץ וכו׳. טרם ידענו על קיום מושגים כאלה. היהודים התפרנסו זה מזה ומגויי הסביבה, והקב״ה, הנותן חיים, דאג גם לתת מזונות ליצוריו, ככתוב: „מאן דיהב חיי יהב מזוני״ — מי שנותן חיים נותן מזונות. (לפי „תענית״ ח׳:) „הקדוש־ברוך־הוא יושב ברומו של עולם ומחלק מזונות לכל בריה... קשין מזונותיו של אדם״ (פסחים קיח).

עיירתנו לא התפרסמה בגדלה, במספר תושביה, בסחרה או בתעשיתה ובמדינאים גדולים, יוצאי חלציה. ואף על פי כן זרמו החיים בדווארט באפיקם הרגיל, הטבעי, ללא זעזועים, כאילו יד־אירגון למופת מכוונת אותם.

מהנדסים דגולים וטכנאים מנוסים לא הפעילו מתקנים שונים. חיינו היו פשוטים בתכלית הפשטות, שלווים ובריאים. היינו גם שמחים בחלקנו, ובהסתכלי בעברנו במבט דאז, לא אפריז אם אגיד, שהיה לנו הכל. כמו כן לא יכול היה אף אחד להתאונן על שיעמום וחוסר עניין בחיים.

הדרישות הרוחניות היו מסופקות לכל אחד ואחד. מי שהזדקק לדבר־תורה, לסוגייה בתלמוד, ל„עין יעקב״ ול„מגיד״ — הרי בתי־הכנסת ובתי־המדרש והשטיבלעך היו פתוחים לפניו, ומי שנפשו חשקה בשיחות חולין ובמשחקי קלפים, אשקוקי, דמקה ואחרים, גם כן יכול היה לבוא על סיפוקו בקלות.

החנויות השונות, המאפייה, המקווה לטהרה ובית־המרחץ, להבדיל, מילאו גם כן את תפקידיהם על הצד הטוב ביותר ושרתו את הציבור, מבחינת צרכיו הגופניים, בנאמנות.

חברת „מקורות״ למים לא היתה בדווארט, ואף על פי כן אל תעלו על דעתכם, שנשארנו חו״ח ללא טיפת מים. ארבעה היו, שסיפקו לנו מים חיים כאוות נפשנו, ללא כל תקלה, ללא שביתות, ללא דרישות לתוספת מאמץ ושעות וכדומה. הם עבדו ברציפות מהבוקר עד החושך. והרי הם יצחק גרושקה ורעייתו זלדה ופסח ורעייתו רויזה מירל. אלה היו ה„וואַסער־טרעגער״ — שואבי המים דק״ק דווארט.

יצחק גרושקה היה יהודי ישר והגון. מתהלך היה עמוס שני הדליים הצמודים למתניו ברוב שעות היום. הכנסתו לא עברה את הביקורת של פקיד השומא ולא עוררה כל בעיות בעניין גובה הניכוי. היה זה ברוטו זעום — סכום פרוטות מעטות — פרי העבודה המפרכת במשך יום שלם.

יצחק וזלדה גרושקה היו כל ימיהם מספקים מים ליהודי דווארט והיוו חלק בלתי נפרד מנוף העיירה. כתפיו של גרושקה קיבלו צורת האסל והדליים... אף פעם לא רטנו ולא באו בטענות לשום מוסד ציבורי, ממשלתי או עירוני וגם קיימו מצוות פרייה ורבייה, וארבע בנות נולדו להם. (גרושקה מיט זיינע מוידן —

גרושקה והבנות שלו).

קשה כעת לענות אם גרושקה ידע לשם מה הולידן ומהו הטוב שיעניק להן אי־פעם בחייהן. וכי מזלן צריך להיות יותר שפיר ממזלו הוא וממזלה של רעייתו? ואולי השתעשע באשליות, ש־פעם גם הוא יתעשר ויהיה בעל־בית ככל בעלי־הבתים. מי יודע לבו של שואב מים יהודי בעיירה יהודית לפני יובל שנים?

גם בעיית ההובלה בתוך העיירה לא היתה קיימת באותה החריפות כמו בימינו. חברה להובלה בדווארט לא היתה. גם קואופרטיב להובלה לא היה. „החברה להובלה בע״מ בדווארט״ היתה מורכבת מאיש אחד ויחיד ושמו יידל דמבובסקי, ומספר כלי הרכב ברשותו הצטמצם ל־עגלה אחת רתומה לסוס דל, שכרס מדי פעם תחת משאו, כי מזונותיו לא היו בשום יחס לכובד משאו.

ואף על פי כן לא היה אדם בדווארט שיתאונן על יידל. הקמח ויתר המצרכים החיוניים היו מובאים ללא כל תקלה והפ־רעה. ואם כי חשבון בבנק דווארטאי לא היה גם ליידל, לא התאונן על גורלו ועל עמלו, והיה שמח בחלקו.

תיאור זה של השירותים הציבוריים לא יהיה שלם אם לא יוזכר גם שמה של פייגה „די אונגרייטערין״ (המכינה). לו אשה זו היתה חיה אתנו כעת, היה לבטח מתנוסס על פתח ביתה שלט מב־ריק, המודיע לכל המעוניין: „מרכז להכ־נת שמחות ומסיבות״.

אולם בדווארט לא היה צורך בפירסום כזה. כולם הכירוה וכולם ידעו היטב, שלא תיתכן חתונה או „שמחה״ אחרת בלי פייגה.

כחודש ימים לפני היום המיועד לח־תונה היתה פייגה מוזמנת לבעלי־השמחה, ואחרי משא ומתן קצר היתה ניגשת במרץ למלאכה. היא השליטה תיכף ומיד סדר

אחותו של יחיאל נוימן ומשפחתה סקורקה

ומשטר במנגנון הבישול והאפייה, וידה היתה מורגשת בכל פינה.

השמחה ביום חתונה היתה כללית בדווארט. ואם כי לא היו אולמות למסי־בות על כל אביזריהם החשובים, הרי מפורסמות היו החתונות בדווארט, בהן השתתפו המוני אורחים, וביניהם עניי העיר והסביבה, וגויי השבת והגויים ה־שכנים וגם ואַניק הגוי, הממונה על החש־מל. (כמובן, כשכבר הותקן חשמל בעיי־רתנו) היה זה יומו הגדול של ואַניק, כי מנת־משקה גדולה היה מקבל, כדי לשמור שמירה מעולה שלא תהיה חו״ח תקלה כלשהי במערכת החשמל. אור ה־חשמל היה עדיין בחזקת חידוש בדווארט והיה כמבשר עידן חדש בחיי תושביה.

בימים אפורים, רגילים, ללא חתונות ושמחות, היו הדוואַרטאים גם כן מוצאים דרכים שונות לבלות את זמנם הפנוי. הילדים ובני הנוער היו מביאים את פרו־טותיהם החסוכות לניסן מאיר דנל, כדי לקבל תמורתן גלידה טובה. (אַ גיטע לאַדע).

המבוגרים היו מאורגנים בתנועות נוער שונות או מבלים במסגרות אחרות ללא כל גון פוליטי.

היתה סבתא זלדה (די באַבע זעלדע), שהיו באים אליה להתכבד בדב־ים טו־בים, והרגישו אצלה בנוח.

משכנינו ידוע היה בית ברונובסקי, משפחה עדינה ואצילת נפש, שעזרה הר־בה לנצרכים.

וגם „מרתף־בירה" היה בדווארט של הרצקה סמסון, לשם הלכו ללגום כוס שיכר. (טרינקן אַ גלעזעלע ביר און מאַכן אַ קערטל — לשחק בקלפים) בבית

יחיאל נוימן ז״ל ומשפחתו

הרצקה שרדה תמיד אווירה עליזה.

אבי היה יהודי מסורתי, היה מתפלל שלוש פעמים ביום, אבל גם לא התנזר מחיי־חולין — קרא עתון, התעניין בה־וויות העולם ואהב לשחות בנהר ואר־טה (בז׳יקה וארטה). הוא העריך מאוד את הרצקה וחיבבו. דוד וולף, הרצקה סמסון ועוד אחדים, ממתפללי השטיבל של „המזרחי״, היוו קבוצה מגובשת במובן החברתי ותמיד היו מבלים ביחד. היו אלה יהודים אמידים ומכובדים, בעלי משפחות עניפות, שמחים בחלקם, שומרי מסורת וחולמים על „שיבת־ציון״, המת־עוררת לתחייה.

אמי ז״ל היתה אם יהודייה (אַ יִדִי־שע מאַמע) טיפוסית, מסורה בלב ונפש למשפחה, אשת חיל ועקרת בית מצויינת. מעלות השחר ועד שעה מאוחרת בלילה היתה דואגת לצרכי הבית. היא היתה אדוקה במסורת היהודית, מאמינה בא־מונה שלמה בהשגחה העליונה וחינכה את ילדיה לפי רוחה והקפידה שחס־וחו־לילה, לא יסטו מהדרך כהוא זה; בבוקר עם השכמה — „מודה אני״, לפני האוכל — נטילת־ידים, לפני השינה „קריאת־שמע וכו׳.

גם „רופאה״ היתה לנו בדוואַרט והיא שורה רבקה (שרה רבקה). היא היתה באה ברצון לכל חולה, מציצה בגרונו, ומצמידה לו כוסות רוח (שטעלן באַנקעס). והיו מבריאים — קודם כל בעזרת ה׳ ואחרי כן — בעזרתה. היא היתה המלאך המרפא, שבטיפולה היה רחוב דובי־ה (די דאָברע־גאַס).

עומדים הם לפני כחיים, היהודים היקרים האלה; אבי, אמי, אחותי מרים וילדיה, אחי בן־ציון ואברהם מנדל ומש־פחותיהם, שהיו פעילים בתנועות הנוער הציוניות, בני משפחת שייניאק העניפה של רחוב דוברה (דאָברה־גאַס) ועוד.

שפתי דובבות; „מדוע לא זכיתם גם אתם להיות אתנו יחד במדינתנו החופ־שית והיפה?״

דמכם זועק אלינו מִן האדמה ונותן לנו כוחות אדירים ומרץ רב להתגבר על כל שונאינו, הרוצים להמשיך במעשיו של היטלר, ימח שמו וזכרו.

דמכם הטהור והקדוש, שנשפך כמים, זועק אלינו זעקה אדירה „נקמה!״

ואנו שומעים את זעקתכם ואנו ממל־אים את פקודתכם־צוואתכם: אנו בונים את ארצנו — מדינה לתפארת, אנו השבנו מלחמה שערה לאויבינו הרבים ויכולנו להם, אנו עומדים מוכנים שוב להדוף את שונאינו, באם יתנפלו עלינו.

מדינתנו המשגשגת, הנוער שלנו המפואר, הישיגינו בכל השטחים — זוהי נקמתנו הנמרצת ביותר באויבינו.

צפורה פקנטרגר

מעשה בגברת־אדון בידי חומדי לצון

יהודים — אוהבי שמחה הם מטבעם / ואם אין חג מהתורה או מדרבנן
הרי כטוב לבם יחמדו לצון להם / ואתם, קוראים חביבים, אל תשימו לב למעשיהם /
ואל תקחו אותם ביתר רצינות / הרי מילתא דבדיחותא הם ומעשה קונדסות!

מעשה בבחור מהעיירה דווארט / שנפשו נשא אל אחת הנערות
והיא — מבנות הטובים, יפת תואר באמת / מאנה עמו לדבר ומכל שכן לצאת.
התהלך הבחור דנן לילות וימים / קדורנית, כסהרורי, עצוב ומשמים.
ראו בצערו זה חבריו הטובים / נאנחו והצטערו והיו חסרי־אונים.
וחברה־ליצים — ובדווארט כאלה לא חסרו / הרבה לא חשבו, והרי התעלול בו בחרו.
וללא חשש ממצפון שיציק / ניגשו למלאכה, לתעלול המצחיק.
ומהו עלבון של בחור מסכן / מול מעשה מבדח, מצחיק ומרענן?!

לא התייאש הבחור ועמד על שלו / וקיווה להיפגש עם בחירת לבו
לא חסך מאמץ וניצל מכרים וקשרים / וסוף סוף נקבעה פגישה על יד הגשרים.
והוא עליז ושמח לבשורה המרעישה / לבש מחלצות השבת ובחשכת הלילה רץ לפגישה.
כגבר חלץ מתניו, אזר עוז וגבורה — והנה היא, הנכספת, הגבירה ההדורה.
השתקן — היה לדברן, פיו — נופת צופים / הוא מוכרח כעת להיות מרשים!
דבריו בנועם, בחכמה ובשטף. / מי פילל — והאסון יבוא כחתף?!
הגברת מתערטלת — ודי קצף ובזיון / מולו עומד בחור שחמד לו לצון.
ומה קרה הלאה היש עוד לספר? / בכל העיירה לא פסקו לדבר
על הבחור המסכן, התמים והישר / אשר נהג כפתי, המאמין לכל דבר.

צפורה פקנטרגר

הסרט הראשון בדוואַרט

ועוד מעשה שנראה כבדיחה / שימש ימים רבים נושא לשיחה

סוף סוף, ואל תהא חוות־דעתכם נמהרת / גם אנו בדוואַרט זכינו לסרט.
סרט ראינוע כמו בכל אתר ואתר / ועל ההתרשמות לספר — המקום יקצר.

ובחור אחד, חרוץ, בק״ק דוואַרט / גם הוא — נפשו חשקה בראינוע להיות.
עיף היה הבחור, אבל מאן לוותר / ואחרי העבודה אל הראינוע מיהר.
הוא יוכל כאחת להנות ולהפיק תועלת / לישון וגם לראות סרט.
בחוץ קר, גשום ומיללת הרוח / וכאן הוא כמלך בטוב ובנוח.
מתמוגג הוא מרוב נחת ומסתכל במסך המאיר / וחושב: כמה טוב לנו כאן בדוואַרט העיר!
ועל המסך תמונות. איזה יופי, איזה פאר / אותן לראות — אפילו בדמיון לא תאר!
כל כך טוב לו: והנה הכל גז, תם ונעלם / חבוק הוא בזרועות שינה מתוקה — הוא נרדם.
ולפתע פתאום התעורר בבהלה / משפשף את עיניו — מחזה נורא!

על המסך רכבת בכל המהירות עוברת / ואליו, ישר, ישר, ממש, דוהרת!
לא טיפש הוא הבחור דנן ולא תמים / וכי יחכה הוא להידרס בין הגלגלים?!
קם חיש מהר ורץ אל הדלת / כאילו היה צבי או איילת,
אבל לא איש כמוהו לבדו יברח / עליו להציל את כולם, הוא מוכרח!
ויצעק בקול צעקה אדיר / לבטח שמעוהו כל בני העיר
ברחו מהמפלצת הדוהרת, מהפגע / מהר מהר, חבל על כל רגע!

ומה שאחרי כן בעיר התרחש? / לא קשה לכל אחד מכם לנחש!
רבות דיברו, צחקו והתבדחו בעיר / והכל, כמובן על חשבון אותו הצעיר.

כזו היתה עירתנו דוואַרט, מליאת הומור ומליאת חיים תוססים תמיד /
עד שעלה עלינו הכורת והכל השמיד.
ועל כן מצאתי לנכון / את כל אשר יעלה הזכרון
להנציח לדורות עלי גליון.

ישראל סילמן

מדווארט דרך אוסטראליה לישראל

אבי ר׳ אלה סילמן ז״ל הגיע לדווארט מקילץ. הוא היה אדם ישר מאד מחסידי הנצ׳ינה (חנצ׳ינער חסידים). החסידים האלה היו כולם ציונים נלהבים והצטרפו לתנועת „המזרחי״. ביתנו היה בית ציוני מובהק. אמי איטה ז״ל היתה פעילה מאד ב„ברוריה״. ואני מצעירותי הייתי פעיל ב„שומר הדתי״. גם אחותי חנה היתה פעילה מאד ב־„ברוריה״.

לאבי היתה חנות מכולת (אַ קאלאניאל־געשעפט) והתפרנס בכבוד, אבל את עתותיו הפנויות הקדיש אבי לקופת גמילות חסד. הוא לא הסתפק בתמיכה בנצרכים באמצעות הקופה, אלא עזר לנצרכים גם באופן אישי. נזכר אני שבכל יום חמישי הייתי הולך בשם אבי וגובה את החובות אצל הרוכלים, שאבי היה ממש מצילם בהלוואות ללא ריבית. לא פעם שמעתי יהודים פונים לאבי בזו הלשון: „היה ברוך, ר׳ אלה, הודות לך אנו מחזיקים מעמד!״

אבי נתן לי חינוך מסורתי וציוני. למדתי אצל טובי המלמדים בדווארט החל מה־קאַלישער מלמד ואחרי כן אצל אחרים כמו ר׳ שייע לוזר, יעקב יונה׳ס ואחרים. הייתי מיודד מאד עם בן הרב לסקובסקי ז״ל.

אבי היה יהודי נבון מאד ותמיד חשש לגורל היהודים בפולין. גל האנטישמיות שהלך וגבר הדאיג אותו מאד. הוא חשב לעלות ארצה, אבל חשש שייכשל שם, כי לא יוכל להתגבר על הקשיים, על כן החליט לנצל את האפשרויות שעמדו לפניו באוסטראליה, היות והיתה לו שם אחות, חוה וין (מביתה סילמן). היתה זו אחות טובה ומסורה בלב ונפש, אשר תמכה בקרוביה הרבים בפולין ביד נדיבה והיתה מעוניינת שיעזבו את פולין האנטישמית ויבואו לאוסטראליה החופשית. אבי התלבט מאד בבעיה הזאת, ולבסוף החליט לקחת גם אותי ולנסוע לאוסטראליה מתוך תקוה שבמשך תקופה מסויימת נתבסס שם במובן החומרי ואז יוכל לעלות עם בני ביתו ארצה ויוכל להביא תועלת לארץ־ישראל ההולכת ונבנית והזקוקה תמיד לתמיכה כספית. ב־1937 עזבנו את דווארט, כשאני סך הכל בן שבע־עשרה שנה. אמי אטי, אחותי חנה ואחי הקטן ניסן הרשל (צבי) נשארו בדווארט. כולנו קיווינו שתוך זמן קצר יוכל אבי לבוא ולקחתם לאוסטראליה. יהודי דווארט הביטו עלינו הנוסעים לאוסטראליה בקנאה, אבל גם קצת בחשש מסויים. סוף סוף היתה אוסטראליה עדיין ארץ לא כל כך נודעת. יהודים היגרו לארצות הברית, לאנגליה וגם לארצות באירופה, אבל לאוסטראליה היו עדיין מעטים מאד. אבי התעניין קודם בכל הנעשה ביבשת זו. הוא קיבל אינפורמציה מוסמכת מאחותו. היא סיפרה לו במכתביה על היבשת הנפלאה הזאת. הישוב היהודי באוסטראליה, אם כי היה קטן, היה מבוסס יפה מאד בכל המובנים. היהודים הרגישו שם כאזרחים שווי זכויות ללא צל

משפחת סילמן

אפילו של הפלייה. בכשרונותיהם התבלטו חיש מהר היהודים באוסטראליה ותרמו רבות לשגשוגה הכלכלי. היהודים היו מעורים בחיים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים באוס-טראליה. יהודים היו חברים בקאבינט וראשי ממשלה במדינות אחדות באוסטראליה. מושלה הכללי הראשון של אוסטראליה, שנבחר ע״י העם ב־1931 היה יהודי סיר איזק

משפחת סילמן

איזקס. בשלב האחרון של מלחמת העולם הראשונה עמד בראש צבאות אוסטראליה הגנרל היהודי מונש.

כמובן שהידיעות האלה על אודות אוסטראליה שקיבל מאחותו עודדו את אבי,

והוא לא נרתע מהדרך הארוכה (אז הפליגו באניה כחודשיים אם לא יותר) והחליט לנסות את מזלו. יש לציין שאבי היה איש החזון והוא קיווה שיגיע לרכוש ויוכל להיות לעזר למשפחתו ואחרי כן גם לנצרכים אחרים מבני עמו הן בפולין והן בארץ ישראל.

הפרידה מיקירינו היתה קשה מאוד. אומנם אבי הבטיח שיעשה את כל המאמצים לבוא ולקחתם אבל הלב, כנראה אמר משהו אחר.

אמי, אומנם ידעה להסתדר יפה והיתה אשת־חיל, פירנסה בכבוד את ילדיה, דאגה לחינוכם והתכוננה בכל המובנים לבואו של אבא. היא, אפילו, הצליחה לקנות בית חדש. בעומק לבה קיוותה שאבא יחזור לדווארט ולא יסעו לאוסטראליה. אולי היא חשבה על העלייה לארץ. מי יודע לב אמא? על כל פנים „רבות מחשבות בלב איש..." בינתיים פרצה מלחמת העולם השנייה ושמה קץ לחלומותינו.

באוסטראליה למדתי ועבדתי והשתדלתי להיות עצמאי ולא תלוי בעזרתו של אבי כדי להקל עליו. אבי עבד קשה מאוד בשאפו להגיע לרכוש, שיתן לו את היכולת להגשים את תוכניותיו לגבי משפחתו לטווח קצר, ואחרי כן, „לכשירחיב" לטווח רחוק. הוא רכש לו דירה יפה במלבורן וריהטה והכינה לבואם של יקירינו.

במלחמה שרתתי בחיל האוויר האוסטראלי (כטכנאי) וקיוויתי שאוכל בצורה כזאת להגיע בהקדם ליקירי. בזמן המלחמה נפטרה דודתי חוה, אחות אבי. היתה זו המהלומה הראשונה שפגעה באבי. היתה זו אשה נפלאה, והרשימה בעתון היהודי האוסטראלי „אוסטראלישע יידישע נייעס" מ־16 בינואר 1940 „זורקת הרבה אור" על האשה היקרה הזאת. והרי תמצית הרשימה בתרגום חופשי: „חוה'לה וין (מביתה סילמן) נקטפה מאתנו עודנה באבה, מלאת חיים ורצון לחיות ולפעול. הצער והכאב גדולים ואינם ניתנים לתאר. במשך כל חייה דאגה לקרוביה ותמכה ביד נדיבה גם במהגרים מפולין, שהיו זקו־קים בצעדיהם הראשונים לעזרה. למרות מחלתה הקשה נסעה לפולין כדי להיפגש עם בני משפחתה ולתמוך בהם ולהיווכח במו עיניה מה אפשר לעשות עבורם. במשך שנים רבות תמכה בבני משפחתה, הקרובים והרחוקים, בקביעות וביד נדיבה. היא נולדה בקילץ בבית חסידי. אביה (סבי) ר' ישראל יהודה ז"ל עבר לגור ללודז' ב־1895, והיה שם ידוע בכינויו ר' לייבוש קיעלצער. הוא היה יהודי תלמיד־חכם, ואמא — אשה צדקת. מהוריה ירשה חוה את מידותיה התרומיות. סבי ר' אברהם יהושע השל ז"ל היה רב בבנטשין, ובגיל חמישים עזב את כס הרבנות כדי להתמסר יותר ללימוד התורה ולמעשים טובים. הוא נפטר בגיל 96 בשנת תרס"ח. אביו של ר' אברהם יהושע השל, ר' יוחנן כמיעלניקער (מכמיעלניק) מכר את אחוזתו ואת הכסף הקדיש לפדיון שבויים. כל המשפחה היתה מפורסמת מרבניה, מתלמידי־חכמיה ואנשי־מעשה. הרב מכמיעלניק היה הדוד שלה, הרב מגוסיטין ר' דוד'ל סילמן היה שאר בשרה וכן הלאה — שרשרת ארוכה של תלמידי־חכמים ואצילי־נפש.

חוה היתה נחבאת אל הכלים ועושה את מעשיה הטובים בצנעה ללא כל פרסומת.

היא היתה אשה חכמה, לבבית ומסורה בלב ונפש לבני משפחתה ולפעולת־העזרה לנצרך. חבל על דאבדין ולא משתכחין!״ (עד כאן לשון הרשימה).

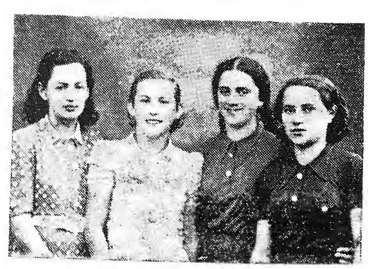
אחרי המלחמה שלח אבי מכתב לראש הקהילה היהודית בדווארט, כי כלל וכלל לא עלה על דעתו, שאין כבר קהילה בדווארט. התשובה שקיבל עם הידיעה המזעזעת על גורל יקיריו, שנספו בכלמנו ב־24.8.42 ט״ו באלול תש״ב, הלמה בו קשות, ומאז הוא לא הצליח להתאושש. ב־1955 נפטר מתוך עגמת נפש ואולי גם מתוך יסורי מצפון שלא לקח את בני ביתו ביחד אתו לאוסטראליה, אם כי זה היה כמעט בלתי אפשרי.

התחתנתי ב־1946. רעייתי הלן מבית שונברג, ילידת אוסטראליה (מוצא הוריה מפולין — אביה מקרקאו ואמה מקיוב). הקמתי משפחה — שלושה בנים (צבי, משה ושלמה) ושתי בנות (חנה ואלה), ולמעשה יכולתי בשקט להמשיך באורח חיי באוסטראליה, שם הגעתי למצב כלכלי מבוסס. אבל החינוך הציוני, שקיבלתי בבית לא נתן לי מנוחה, וכל הזמן כאילו הרגשתי שאינני בסדר כלפי אבי ואמי ושעלי להגשים מה שלהם לא ניתן. רציתי שילדי יחיו במולדת יהודית ויקבלו חינוך יהודי. וכך עליתי ביוני 1972 ארצה והשתקעתי בירושלים.

מי יתן וילדי יוכלו להשריש שר־שים עמוקים בארץ ויקימו בה בתים איתנים לתפארת משפחתנו ולתפארת ארצנו ועמנו.

ניסן הרשל סילמן ז״ל
(אחיו של ישראל יואל סילמן)

יטה טונדובסקי, ברונקה סמסון
חנה נוימן, חנה סילמן

אוברזניק שלמה

מדווארט עד ישראל

(קטעי זכרונות)

על אודות סבי ר׳ זלמן אוברזניק וסבתי דורה אינני זוכר פרטים מיוחדים. זכור לי רק, ששניהם נפטרו בגיל צעיר, באופן יחסי. כמובן שהיו יהודים שומרי מסורת וחינכו את ילדיהם, שהתיתמו בגיל צעיר, ברוח המסורת היהודית להיות אנשים ישרים, המת־פרנסים מיגיע כפיהם ושמחים בחלקם.

אבי, ר׳ יצחק ז״ל שמר על מורשת אבותיו בקפידה רבה והורישה לי ולמשפחתי. ואנו משתדלים עד היום ללכת בדרכו ובדרכי סבא וסבתא.

אמי ז״ל, לאה (מביתה נפרסטק) היתה מלווה נאמנה לאבי ז״ל. היא היתה אשת־חיל כרוב הנשים היהודיות בימים ההם. גם היא היתה מבית יהודי דתי־מסורתי, אשר שמר בקנאות על המסורת שלנו. ובכלל אין בזאת כל רבותא — רוב הבתים היהודים דאז היו כאלה.

אבי היה חייט, ומצבנו הכלכלי לא היה משובח, אבל הורי הסתפקו במועט והיו שמחים בחלקם ועשו את הכל כדי להכין את ילדיהם לעתיד על ידי רכישת מקצוע. אחי מנדל ופלטה היו חייטים, ומשה היה סנדלר.

נולדתי ב־1915. גרנו אז ברחוב זגניצה, במרכז העיירה. ככל הילדים למדתי בחדר, והרביים שלי לא היו שונים מרביים אחרים על השלילה ועל החיוב שבהם, כמו כן למדתי שבע שנים בבית־ספר עממי פולני.

לאחר מכן למדתי מקצוע החייטות במשך שלוש שנים בבית־מלאכה יהודי. התנאים של שוליה-תלמיד לא היו בימים ההם קלים, אבל הרצון לרכוש את ידיעת המקצוע נתן לי כוח וסבלנות לעמוד בכל הקשיים, בהם התנסו אז הנערים־התלמידים, לומדי המקצוע (בתי־ספר מקצועיים היו אז מעטים ובעיירות הקטנות בכלל לא היו).

כמו הרבה מבני הנוער היהודי בדווארט השתייכתי גם אני לנוער הציוני, ופעמים אחדות בשבוע היינו נפגשים בסניף הנוער הציוני העובד. שם מצאנו פינה חמה והרבה עניין. בסניף למדנו עברית, שוחחנו על בעיות אקטואליות שונות בעולם הרחב ובעולמנו הצר, שרנו משירי הארץ, ולמעשה, בהיותנו בסניף, נשמנו את האווירה של ארץ־ישראל.

מדי פעם גם ערכנו טיולים, כי עיירתנו היתה יפה מאוד והצטיינה בנופה מרהיב העין וכל רגע פנוי בילינו בפינותיה המקסימות של העיר או על שפת הנהר וארטה. אבל הנוף הדוואַרטאי המקסים היה בעינינו כאין וכאפס לעומת היופי של ארץ־ישראל. אותה ראינו בדמיוננו בשיחות בסניף, ועליה חלמנו בלילות. וכמובן שכל שאיפותינו היו בכיוון אחד — העליה ארצה.

בגיל 22 התגייסתי לצבא הפולני ושירתי בחיל הספר ליד הגבול עם רוסיה.

ב־1939 עם הגיוס הכללי, גוייסתי גם אני, לאחר ששוחררתי מהצבא לפני שנה. נלחמתי נגד הגרמנים במשך 24 ימים. היה זה קרב עקוב מדם ליד העיר לודז׳, ואחרי כן נסוגונו לווארשה, ושם נלחמנו כשבוע. הרבה נהרגו והרבה נפלו בשבי. בין האחרונים הייתי גם אני. בשנת 1940 שוחררתי מהשבי וחזרתי לדווארט, בה כבר היתה האוכלוסיה היהודית סגורה בתוך גיטו.

בגיטו דווארט עבדתי כחייט בביתי, וימים אחדים בשבוע עבדתי בעבודות כפייה, כנדרש.

ב־1941 נשלחתי עם רבים למחנה־עבודה בגרמניה ליד פרנקפורט. שם מדי בוקר יצאנו לעבודה בסלילת כביש (אוטוסטראדה). התנאים היו ללא נשוא. עבדתי בגשם ובקור בבגדים קרועים, בלויים ומלוכלכים, והאוכל היה מתחת לכל ביקורת. היינו חלשים מאוד, ממש באפיסת הכוחות, ואם בכל זאת עבדנו, הרי זה היה הודות למכות האכזריות, שקיבלנו ממשגיחינו.

עם הבית כמעט ולא היה לנו כל קשר. מדי פעם רק הוגנבו אלינו אי אלה ידיעות, ולפעמים גם אנו הצלחנו בדרכים לא דרכים להעביר פרישת שלום ליקירינו.

באוגוסט 1942 לפני חיסול הגיטו נפטר אבי, וזכה לבוא לקבורת ישראל, ולא מעטים קינאו בו, ואמרו עליו, שנפטר כצדיק. הוא מת, באמת על קידוש השם. פעמים אחדות הוטל עליו לעבוד בשבת, והוא סרב. כמובן שבעד סרובו זה שילמו לו הגרמנים במכות אכזריות, מהן חלה ומת. ומי שיבוא ויאמר, כי לא היתה התנגדות מצד היהודים לגרמנים, יראה רק את בורותו בנושא השואה. כאבי היו רבים. הם, אומנם, לא יכלו מטעמים שונים להתנגד לאויב עם נשק ביד, אבל באופן פאסיבי התנגדו בכל כוחותיהם יהראו ל„עם־האדונים", שלא כולם נכנעים להם ושלא כולם מפחדים מהם ומעונשיהם.

לבסוף נודע לנו גם על חיסולו של גיטו דווארט, אם כי לא ידענו פרטים מדוייקים על גורל היהודים.

אמי, ביחד עם עוד הרבה יהודים, נספתה במחנה ההשמדה בחלמנו. בין הנספים בזמן השואה נמצאים אחיותי ואחי. אחותי הבכורה ריה עם בעלה ושני ילדיה נשלחו לגיטו לודז׳ ואחרי כן עם חיסול הגיטו נשלחו למחנות המוות. אחי מנדל נשלח ב־1941 למחנה עבודה לגרמניה (על הגבול הפולני—גרמני לשעבר) ועד סוף 1942 כתב מכתבים הביתה. הוא ורעייתו נספו. אחי משה התגורר בפביניצה, שירת בצבא הפולני, נפצע ברגלו ושכב שנה בבית־חולים גרמני, אחרי כן שוחרר, חזר למשפחתו ולבסוף אבדו עקבותיו. אחותי זיסה עם בעלה ובנה עם חיסול גיטו לודז׳ נשלחו לאושביץ ונספו.

מכל משפחתי הענפה ניצל רק אחי פלטה, חייט במקצועו (שיאריך ימים), אשר הצליח לברוח לרוסיה. אחרי המלחמה ב־1945 חזר לפולין עם אשתו ושני ילדיו (בן ז׳ינק ובת ריה), אחרי כן עבר לאוסטרליה, בה הוא חי. בתו קיבלה תואר דוקטור, ובנו הוא מהנדס לאלקטרוניקה. כעת הוא בקיבוץ גל־און.

במחנה על יד פרנקפורט הייתי עד 1943, ומשם נשלחתי לאושביץ ושם הייתי עד

1945. במחנות אושביץ עבדתי קשה מאוד הן במקצועי כחייט והן בעבודות אחרות כגון בביוב. מדי שבועיים עברתי בדיקות רפואיות קפדניות ביותר. בבדיקות כאלה ידעתי תלויים חיי, ועל כן כל בדיקה היתה עבורי, וכמובן עבור כולם, ממש, סיוט.

יום לפני הגיע הרוסים לאושביץ הוצאנו, אנו המעטים שנשארנו, מהמחנה והוליכונו לגרמניה. יומיים הלכנו ברגל בתנאים קשים עד מאוד והובאנו למחנה דורה, וכשנודע לגרמנים, שהרוסים מתקרבים גם למחנה זה הובילונו ברכבת משא, כבהמות, לברג־בלזן, שם עמדו לחסלנו, למען טשטש כל סימן וזכר למעשים הנוראים שבוצעו.

לאושרנו הגיעו האנגלים והפריעו לרוצחים בביצוע זממם. זה היה בחודש אפריל 1945. האנגלים מצאונו תשושים (מוסלמנים — כך קראנו לעצמנו — כלומר — עור ועצמות ומועמדים בטוחים למות), ממש באפיסת הכוחות. הם טיפלו בנו כמיטב יכולתם. גם הדז׳וינט תמך בנו, ומאז לא ידענו מחסור לא באוכל ולא בלבוש ובכסף. לצערי הרב, היה מספר המשוחררים שנפטרו די גדול. כנראה, שהמעבר הפתאומי מרעב מוחלט לשפע השפיע עליהם לרעה, ורבים נפטרו על אף כל המאמצים של הרופאים האנגליים.

לדוואַרט כבר לא חזרתי, וכי למה היה לי לחזור לשם? מהידיעות, שהגיעו אלי, ידעתי שאף אחד מיקירי לא נשאר, וכמו כן שמעתי על גל האנטישמיות החדש, שקם בפולין, ועל מעשי הרצח הנתעבים של הפולנים הלאומנים.

נשארתי, אם כן, בברגן-בלזן, שהפך להיות למחנה עקורים. כאן הקמתי לי את קן משפחתי, ובנובמבר 1948 נולד בני בכורי אברהם.

סוף סוף התגשם חלום נעורי והפלגנו לישראל באוניה „עצמאות״, כשבננו הוא בן שבעה חודשים. התנאים באוניה היו קשים מאוד (צפיפות רבה וים סוער).

בעשרים ושלושה במאי 1949 הגענו לנמל חיפה. את שמחתנו ואושרנו לא אוכל לתאר. בראותנו את חופי הארץ מרחוק ואורות העיר, עלינו על הסיפון וכל אותו הלילה לא עצמנו עין מרוב התרגשות, שרנו כל הלילה וציפינו לרגע, בו נעלה על החוף הנכסף.

בהגיעי לארץ היה בני תשוש מאוד, ונאלצתי למסרו לבית־החולים בפרדס־חנה. אנו היינו במחנה־מעבר בסן־לוקס, ובהתאם למצב הכללי בארץ, היו התנאים במחנה זה לא מהטובים ביותר, אבל הכל קיבלנו באהבה מתוך תקווה לעתיד טוב יותר.

מהמחנה עברנו לגבעת־ים, שם גרנו עד 1957. ב־1953 נולד לנו בן שני ושמו מנדל (ע״ש אחי המנוח). אחרי כן עברנו לגור בקרית־אליעזר, שם אני נמצא עד היום. בני, אברהם משרת בצבא הקבע, מנדל, משרת כעת בצבא, ואני עובד כאזרח בצה״ל.

הנני מאושר שסוף סוף הגעתי למנוחה ולנחלה והקמתי בית בישראל.

ארוכה היתה הדרך מדוואַרט לישראל, דרך מלאה יסורים וסבל בלי גבול.

מי יתן, והדור הבא אחרינו, יוכל לחיות חיים שקטים ושלווים ויוכל להתמסר לבניית הארץ ולביסוסה במובן החומרי והרוחני כאחת!

משה שוטון

קרן אור מפציעה בחשכה

עם חג הפורים באה רוח אחרת ברחוב היהודי. ואם כי החורף עדיין אינו מרפה הרי מורגש בכל בית יהודי שחג הפסח ממשמש ובא.

פיטום האווזים בעיצומו — הרי עליהם לספק שומן לחג, מרק זהוב ובשר טעים.

הצימוקים טובעים בבקבוקים הגדולים מלאי סוכר ותוססים, הרי עליהם לשמש יין לארבע כוסות ולקידוש לחג, ועליו יברכו „בורא פרי הגפן".

מדפי הארונות, אחרי שפשוף יסודי ושטיפה, כוסו בנייר לבן, ועליהם הועמדו חפצים שונים המיועדים לחג. יעמדו להם שם, במקום בולט, כדי שלא יצטרכו לחפשם ברגע האחרון.

הסירים, הצלחות וכל יתר הכלים הדרושים לפסח מוכנים, אם כי עדיין נמצאים הם במרחק מה ממגע יד, שלא יוחמצו.

החייטים, התופרות והסנדלרים — ידיהם מלאות עבודה, כי גם האנשים רוצים לקבל מראה חגיגי לקראת חג החרות.

היתה גם משפחה אחת, וייתכן אחת מני רבות, שלא היה לה במה להתחיל. ואם גם בבית־משפחה זו היתה תכונה טרם־חג, הרי רק משום שלא ירננו הבריות, „פן יגידו בגת".

דאגת בני משפחה זו היתה להמציא תפוחים לכל מאן דבעי להתקנת חרוסת. מדי פעם ירדו למרתף בבית שוורצמנים, בירור את התפוחים האחרונים, והבשלים ביותר, שלא יכלו כבר להישמר יותר מפאת בשלותם שמו בצד — למכירה.

וקונים — מעטים היו בדווארט. וכי מנין יקחו כסף למותרות? היה קורה ורופא רשם למאן דהו חולה תפוח כתרופה, או אז היו מתוך חוסר ברירה קונים אותו בעד כל מחיר.

התפוחים הטובים, הראויים למכירה לפסח, לחרוסת מעטים היו, ומה גם ושותפים היו בעסק זה למשפחה זו. וכמה דאגות היו! היחזיקו תפוחים אלה מעמד יפה, היהיה מחירם הגון שאפשר יהיה בתמורתם לערוך את החג?

מדי שבוע התקיימו ירידים בימי שני וחמישי (והעיקר ביום חמישי). איכרים מכל הסביבה הגיעו אז העירה — מהם למכור מתוצרתם החקלאית, ומהם לקנות אצל סוחרי העיירה מצרכים חיוניים להם ולבני ביתם.

לימים אלה חיכו יהודי העיירה כמו, להבדיל, לימות המשיח, כי מהם משכו את פרנסתם ליתר ימי השבוע.

בחדר חשוך וקר ישבה האלמנה המסכנה שקועה במחשבותיה—דאגותיה; החג כה קרוב, ומביתה כמה רחוק הוא? התפוחים המעטים במרתף — היענו לכל הדרישות

החיוניות לחג? ותפילה חרישית בפיה: רבש"ע רחם נא עלי ועל אפרוחי שלא אהיה לשיחת רחמים בפי הבריות!

והנה יום שוק, יום יריד. רעש והמולה, קונים ומוכרים, דוחקים ונדחקים. האיכרים, שכיסיהם תפחו מפדיון תוצרתם, מחפשים פרה טובה או סוס בריא לקנייה, מדי פעם ממשמשים כיסיהם בידיהם מחשש גנבים, ובהרגישם שהכל במקומו ממשיכים בחיפושיהם אחרי הבהמה הדרושה להם. וגנבים בדווארט? לבטח היו, אבל מאחינו בני ישראל מעטים היו שיכתימו וישחירו את פניהם במעשי גניבה.

והאלמנה, שמצחה חרוש בהרבה קמטים, מתקמט עוד יותר; צריך לשלם שכר־דירה מראש עבור השנה, לרבי צריך לשלם שכר־לימוד, שטר אחד מקופת גמילות חסד טרם נפרע, הילדים זקוקים לנעליים ובגדים חדשים, כי אין כבר בבגדיהם ונעליהם מקום להטליא עליו טלאי — ומנין לוקחים כסף לכל זה? התיפתחנה ארובות השמים והכסף יומטר עליה? „ובכלל, מדוע כה רע מזלי, מה חטאי ומה פשעי? מדוע מגיע לי סבל כזה? כל השנה ילדי רעבים, עירומים ויחפים, ועכשיו בחג החרות הייאלצו להיות צמודים לבלוייהם וסחבותיהם?"

*

לתחנת המשטרה מתפרץ איכר עם אשתו ממררים בבכי.

— מה קרה — שאלם השוטר התורן רוזפונדק.

— הגעתי ליריד עם שכני — הודיע שוויניארסקי — כדי לקנות סוס. הבאתי אתי 400 קג' חיטה למכירה. קיוויתי בעד תמורתם לקנות לי סוס כהלכה, הרי עוד מעט תתחדש העבודה בשדה. כל השנה שמרתי על החיטה והועדתיה למטרה חשובה זו. והנה הצלחתי למכרה במחיר גבוה ולבטח היה הכסף מספיק לקניית סוס ועוד משהו היה נשאר בכיסי, אבל גנב ארור, ימח שמו וזכרו, הוציא מכיסי את הארנק עם כל הפדיון, עם כל התעודות, והגרוע ביותר, שם נמצא גם האישור שאת החיטה מסרתי לטחנת הקמח.

— הרגע נא, אמר לו השוטר, מה ששייך לחיטה, לבטח יאמין לך אדון ראצ'ינסקי ויחזיר לך את הקמח, ומה שנוגע ליתר הדברים — גם כן איכשהו יסתדר. לבטח אחרי השוק טעמת קצת מהטיפה המרה והגדשת את הסאה, ועכשיו אתה בא בטענות שגנבו לך!

— מה אעשה בלי סוס, איך אתקין את השדות לאביב ומי יאמין לי, שכל מה שיש לי הוא שלי אם התעודות אבדו?

— או ישו! העיקר שהתעודות תימצאנה, והגנב — שייענש בידי שמים!

— נתאמץ לעשות כמיטב יכולתנו, הכל רשמנו, ועכשיו סעו לכם לשלום הביתה. איך שהוא תסתדרו, כשתהיינה חדשות — נודיעכם.

שוויניארסקי הצטלב ובקושי הצליח להוציא מפיו מלים בודדות ומקוטעות: אלוהים ישלם לכם בעד הכל!

בדרכי מבית־הספר הביתה סיפר כל אחד מחברי על התכונה בביתו לקראת החג. מה נעשה, ומה קנו, ומה עוד עומד להיעשות ומה עוד יקנו, איזה בגד יתפרו אצל חייט פלוני וכו׳.

— לך, לבטח, יתפור החייט אוברנטש, כי הוא שכנך. לי, אמר יצחק, סרב מפאת חוסר פנאי.

— עבורי יתפור קרול, גם הוא חייט מעולה, אבל נעליים יקנו לי אצל פיאצקו, הסנדלר המשובח.

— ולי תפרה התופרת הזקנה לנדסברג חולצה כזאת שכל אחד יקנא בי.

— הנח לו, אמר לו בלחש מרדכי, למה תבזוק מלח על פצעיו, האינך יודע שיתום הוא ובביתם אין, אפילו, מטבע שחוקה, הדלות שוררת בביתם, ובמה יקנו לו?

וכדי שלא אצטרך לענות על שאלת חברי פניתי לאחד הנערים: „השתדלו לסיים היום מהר את הכנת השיעורים כדי שנוכל לרוץ למגרש הכדורגל. אומנם הוא עדיין בוצי, אבל ייתכן שנוכל לשחק בכדור, הלא כל החורף לא שיחקנו. בואו בשלוש. כדור — אני אשיג לבטח אצל בוברובסקי.

*

כשבאתי הביתה מצאתי את אמא יושבת ומשוחחת עם שכנתה, והמלים שהצלחתי לשמוע העכירו את רוחי:

— אין לי כבר אצל מי ללוות, כי החובות לא פרעתי. כל השנה — מילא מילא... אבל לחג... לא להכין שום דבר — הרי חרפה ובושה!

— אל תדאגי, שכנתי, יש לנו אלוהים בשמיים וישנם גם אנשים טובים! איך שהוא הכל על מקומו יבוא בשלום.

— כמעט שאיבדתי כל תקווה ובנסים חדלתי להאמין.

ובצאתה אמרה השכנה: „אסור לאבד בטחון, אפילו כשחרב חדה מונחת על צוואר־ך אל יתייאש אדם מהפורענות!”

*

עברו שבועיים. שוויניארסקי היה בא כמעט כל יום למשטרה לשאול בעניין אבידתו.

— טרם נמצאה — היתה התשובה השיגרתית.

— הלוואי שתימצאנה התעודות, האישור מהטחנה והכסף — לא איכפת לי!

— מי יאמין לי שהבית והשדות ירשתי מאבי?

*

ליל שבת. הנרות דלקו בפמוטיהם ועל אף הכל ולמרות הכל — אווירת שבת בבית. לפתע פתאום נפתחה הדלת ובתם של סמסון הופיעה. לקנות תפוח היא באה, נחוץ הוא באופן דחוף לחולה.

— עכשיו שבת! איך אפשר לרדת למ־תף בלי אור, הלא החלונות שם סתומים בקש בגלל הקור.

— אין דבר, אני ארד, הלא זה פיקוח נפש!

— חכי קצת, ברונקה, תיכף אשוב!

*

בבית שוורצמן ביקשתי סליחה. לפי עצת הרופא דרוש מאוד תפוח לחולה אחד, אמנם שבת עכשיו, אבל פיקוח נפש...

— בוא אתי, חיים, נרד יחד, זה לא יקח הרבה זמן;

בפתחי את דלת המרתף ראיתי שמאחד החלונות נפל קומץ קש.

— מצויין! לא אצטרך להדליק נר בשבת, יספיק לנו האור לבחור בתפוח טוב! בחרתי בתפוח המשובח ביותר ואחרי כן פניתי לחלון לסתמו שוב בקש שהכפור לא יחדור פנימה ולא יזיק לתפוחים והנה — לא האמנתי למראית עיני; על הרצפה על יד החלון מונח ארנק גדול. מבלי לחשוב הרבה תחבתיו מתחת לבית שחיי והלכתי.

— רב תודות עבור התפוח, ביום ראשון אי"ה אשלם עבורו.

— אין דבר, אמרה אמא, העיקר שיהיה לרפואה!

— מה מצאת שם בקש? שאלני חיים.

— האינך רואה שזה ארנק. בבית נבדוק ונראה, הלא מחכים אצלי בבית לתפוח!

*

בדרך עם חיים הביתה חשבתי על הארנק ומה לעשות בו. אבל הייתי עסוק במצווה, הבאת התפוח, ולא היה בידי לנקוט עמדה מסויימת לגבי המציאה.

בחצר פגשתי את דוד. מבלי לחשוב הרבה סיפרתי לו הכל ומסרתי לו את הארנק.

— השלך אותו מהר, עוד יחשדו בך שאתה גנבת אותו אצל הגוי. לבטח השליכו הגנב למרתף, אחרי שהוציא משם את הכסף.

— מי יאמין לך שלא אתה גנבת?

— חיים יוכל להעיד — עניתי.

— לשם מה לך צרות, זרוק אותו!

*

במשטרה לא רצו בראשונה להאמין לדברינו, אבל רוזפונדק השוטר, שהיה שכננו הודיע, שמכיר הוא אותנו היטב, אנו ממשפחה טובה וישרה ועל כן הוא מאמין לדברי.

אחרי חקירה ממושכת ומייגעת נרשם הכל ושוחררנו.

רק אז נודע לנו שזהו ארנקו של מכרנו שוויניארסקי מהכפר זאַדונברוב.

*

כשנודע לשוויניארסקי שנמצא ארנקו, כמעט, התעלף מרוב התרגשות, ובראותו שהכל נמצא בו פרט לכספו פרץ בבכי.

— איך מצאתם את הארנק? ומי הוא הגנב, הגידו לי, בבקשה, אני כבר אלמד אותו הלכות דרך־ארץ. בטוחני שאחרי השיעור שיקבל ממני לא יוסיף יותר לגנוב!

— אנחנו את הגנב לא מצאנו.

— אז איך הגיע אליכם ארנקי, הנפל מהשמים?

— אחד הנערים האלה מצאו. זהו בנה של האלמנה העניה, המחזרת על הכפרים, לבטח גם לא פסחה על ביתך והציעה לך לא פעם לקנות משהו אצלה.

*

— אדון ניטקה, יש לי 400 קג׳ חיטה למכירה, שמסרתי לטחנה. רצוני עכשיו למכרם. הנה האישור. מה מחירם כיום?

— היום, בהשוואה למה שהיה לפני שבוע, ירד מחיר החיטה. משלנו כבר קנו. ואני רוצה בעדה יותר, כי זה לא עבורי.

— מה משמע „לא עבורי", ובכלל מה זה איכפת לי? אינני יכול את זאת לתפוס. אם האדון רוצה למכור, אז לפי המחיר שאמרתי.

*

החג התקרב בצעדים מהירים. אפו כבר מצות. נשאר עוד לקנות לחג דברים של מה בכך, שכרגיל משאירים אותם לרגע האחרון, כדי שיהיו טריים.

רוב הבתים היהודיים כבר מצויידים בכול לחג. נשארו רק משפחות עניות אחדות, שציפו לנדבת לבם של אנשים טובים, שיעזרו להן לחג.

והנה אצל משפחה אחת כזאת, הפעם, היה המצב לגמרי אחר.

*

ליל הסדר. ישבנו כולנו מסובים וערכנו את הסדר כדת וכדין. האח הבכור ביקשני לשאול את ארבע הקושיות.

ובאמרי „מה נשתנה הלילה הזה?" התרגשתי מאד, כי ראיתי בעליל איך הלילה הזה, באמת, נשתנה מכל הלילות: השולחן ערוך כנדרש ועליו מכל טוב. אמנו ישבה אתנו לבושה בגדי חג, מליאת חיים. כבר מזמן לא ראיתיה במצב רוח מרומם כזה. שום דבר לא היה חסר לנו באותו ליל סדר פרט לאבינו היקר, מנוחתו עדן. ומה חבל שלא זכה לכך.

דוד, אחי הבכור סיפר לנו על יציאת מצריים, על חג הפסח כחג החרות והאביב. והרי גם אנו מחכים לגאולה השלימה. גם אנו רוצים להיות חפשיים, שווים עם כולם ולעבוד כמו כולם, גם אנו רוצים לחיות בשקט ובשלווה ללא פחד מפני רדיפות, רעב וקור.

קיימנו את המצווה „וכל המרבה לספר" והנסים דאז נראו לנו כה קרובים וכה מציאותיים, כי הלא גם לנו קרה נס וברגע האחרון, ממש, והכל הודות לשוויניארסקי, ייזכר לטוב!

וכשניגשנו לפתוח את הדלת, שאליהו הנביא יכבדנו בביקורו, הפעם לא חששנו, כי על השולחן עמדה כוסו מליאה יין מבריק, עובר על גדותיה, מוכנה עבורו ומחכה לו.

מרדכי מינטוס

דמויות, נופים ואירועים

מעלעל אני בזכרוני בדומה לעלעול בדפי אלבום גדוש תצלומים משפחתיים. מגלה דף, מעיין בו, משתהה במחיצתו רגעים מספר, מתלבט, מעבירו ופותח דף אחר וכך חוזר חלילה. חש אני, כמעט בעליל, את כל העבר הגלום בתצלומים אלה. קשה לי להחליט על מי לא לכתוב. הרי כולם זכאים להיזכר! אולם, בהסתמך על הכלל „תפסת מרובה לא תפסת" אני בוחר לבסוף בתצלומים אחדים, שולפם מהזכרון, חותר אני ליצור מגע חי ככל האפשר עם כל הדיוקנאות מתוך התצלומים והמראות. פגישה מעין זו תמחיש לי מחדש את רגעי האושר המעטים, אשר הללו העניקו לי בזמנו. הם אינם ערטילאיים. את כולם הכרתי, מכולם ינקתי והושפעתי, אורח חייהם היווה בשבילי „עמוד האש", אשר נחני כל ימי חלדי. אתוודה, כי לא בכל מקרה השכלתי, ועל כך אני מצטער.

עוברים בסך לפני עיני כל היהודים היקרים, כשבראשם צועד אבי ז"ל מלווה משני צדדיו שני הסבים, מאחוריהם קהל גדול, כעין שושבינים, כולם ידידים טובים ורובם קרובי משפחה.

אבי ז"ל היה מטובי תלמידיו של ר' מאיר דן פלוצקי, רב העיר בעת ההיא. בהגיע אמי לפרקה המליץ הרב בפני ר' זלמן טראובע, כי שידוך רצוי יהיה, כאשר ישתדך עם ר' יעקב אהרן מינטוס, ויקח את אבי לחתן.

על שידוכים כגון אלה נאמר: „תורה וגדולה במקום אחד!"

זה היה, כמדומה לי, בשנת 1912, שנתיים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. זכרוני, כמובן, אינו מגיע לתקופה ההיא. כל הידוע לי אודותיה הוא רק על סמך הסיפורים המשפחתיים.

התקופה הזכורה לי היטב מתחילה, בערך, משנת 18־1919, תחילת עצמאותה של פולין. היתה זו תקופה קשה מבחינה כלכלית. אינפלאצייה דוהרת שררה במדינה. „בעלי המזומנים" נהפכו בין לילה ל„יורדים" ר"ל. משבר זה לא פסח גם עלינו. „עיסקת החבילה" התפרקה. „הגדולה" נעלמה כלא היתה, אולם „התורה" נשארה. משרידי ה„גדולה" שנשארו בבית זכורים לי פריטים מסויימים של חלקי ביגוד כולל תכשיטים, זכר לנדוניא (אויסשטייער בלע"ז) כגון; מעיל פרווה של גבר ארוך עד הקרסוליים עשוי בחלקו העליון אריג (טוך) שחור תוצרת אנגלית, צווארון גבוה מפרוות שועל בצבע חום, החלק הפנימי פרוות חולד על זנבותיו הרבים והקצרים המשתפלים ממנו (טכוירן־פוטער), רהיטים עשויים עץ אלון מאסיביים וכבדים בצבע אגוז נראים עדיין חדישים. במגירה, שבתוך אחד הארונות, סגורה על מנעול, רוכזו שטרי הכסף המרובים ללא ערך כלשהו, כמו כן שקיק תפור מבד לבן ובו כלי־כסף — גביעים בצורות שונות, מלחיות כסף, תכשיטים של אמא, שעוני זהב, שרשרת זהב, צמידים וכדומה דברים מאותו סוג. פרט לגביע

אחד לקידוש בשבתות וזוג פמוטים מכסף, שהיו גלויים, נמצא כל היתר מוסתר בכל ימות השנה, אולם הוצאו ל„ניקוי שלפני פסח" ונשארו לקישוט „ליל־הסדר".

בליל־הסדר הוצבו על השולחן, בנוסף לפמוטים, מנורה בעלת שבעה קנים, ובה הודלקו שבעה נרות, כנראה, כנגד „שבעת ימי שבתא". מחוץ לנרות הודלקה נברשת גדולה מברונזה, אשר השתפלה מהתקרה. הנברשת דלקה על נפט ופתיל, כשזכוכית קעורה וגבוהה הגנה על השלהבת, ומעליה אהיל גדול־מידות בצבע חלב ועשוי חרסינה יאפאנית.

הגביעים ל„ארבע הכוסות" היו בתוך טס שטוח, מפית משי לבנה פרושה, ומגן־דוד רקום עליה, ועל יד כל משולש כתוב ה„סימן" של „הקערה", ובאמצע רקום „לכבוד פסח".

הדירה מסויידת מחדש, הכל מצוחצח ונקי, הרהיטים מבריקים, המיטות עטויות כסויי־פלוסין, השולחן ערוך, ובראשו שתי כורסות מרופדות, ועליהן מונחים שני „קיטלען" (חלוקים), המיועדים ליושבי־הראש בשולחן — סבא, ר' זלמן טראובע ואבא, ר' אברהם וולף מינטוס.

כל התפאורה נערכה בידי אמי, כשהיא בעצמה עדיין צעירה ויפה, לבושה בגדי החג ועדוייה בענק על צווארה.

אין ספק, כי אני־עצמי הרגשתי כנסיך צעיר מתוך סיפורי־אגדות, מוקסם מכל הסובב אותי. הכל ביחד היווה רקע מכובד ונעים, המעודד לשמוח בשמחת החג.

אמי היתה הבת הצעירה מכל צאצאי אביה, ר' זלמן. סבתא, בזמן ההוא, כבר לא היתה בחיים, לפיכך חי סבא עמנו בכל ימות־השנה, ולא כל שכן בחגים.

סבא ואבא, שני ראשי־המשפחה, התווכחו לא פעם וויכוחים קשים, כי שניהם נמנו עם שתי שושלות שונות שבתנועת ה„חסידות", אבא — סוכטשובי, וסבא — גורי. הוויכוחים נסבו בעיקר על נוהגים ודרכים שונות ב„חצרות" רביהם, על זמני התפילה בשבתות וחגים או על האופי של קהל החסידים של שתי ה„דינאסטיות" האלה וכו'. למשל: „חצר הגורים" קבעה את זמן התפילה לשעה שמונה בבוקר, ואצל ה„סוכטשובים" — לשעה יותר מאוחרת, או על „ההמונים" הנוהרים לגור, ועל „יחידי־הסגולה", „המובחרים" הבאים לסוכטשובי. בכל אופן, היה להם על מה להתווכח, אולם תמיד ויתר אחד לטובת השני, והשלום הוחזר על כנו. תוך כדי הפולמוס ביניהם, שמעתי פעם מפי אבא חידוד, שאמרו בפני סבא: על שמעון ולוי, בני יעקב אבינו נאמר „כי באפם הרגו איש", וכי דבר כזה הוא אפשרי בדרך הטבע? אלא שהדבר מחוור לי בדרך ההיקש, במציאת תשובה לבעיות שאני מביא „בפניכם" (פניותיו לסבא היו תמיד ב„נוכחים" ולא ב„נוכח" מתוך הדרת כבוד). כאשר אני מביא „בפניכם" סוגיה מסויימת ומשום־מה הדבר אינו מוצא חן בעיניכם, חותני היקר, אתם אינכם עונים אף פעם תשובה ישירה, אלא מעקמים את האף ובזאת אתם „מעבירים" מן העולם את כל „הבניין" שלי, כלומר, בעיקום אף „בלבד" הרגתם את כל העניין. וכי הסבר פשוט זה אינו מפרש את הפסוק הקשה לכאורה בצורה כה מובנת וברורה?!

הכל, כמובן, נאמר בבדיחות־הדעת, והוויכוח החריף עבר בשלום, כאילו לא היה ולא כלום. בדרך כלל התייחסו זה אל זה בכבוד רב, וראייה לדבר — „ליל הסדר".

עם התקדש החג לאחר תפילת הערבית חזרו הביתה, כל אחד בנפרד מה„קלויז" שלו, ומיד התחילו בהכנות לקראת עריכת ה„סדר" כהלכתו.

היין לארבע כוסות, המצה השמורה וכן כל יתר המצרכים לקערות מוכנים כבר על השולחן. בני־הבית מסובים מסביב ועוקבים במתח ובדריכות אחרי סבא ואבא, הלבושים ב„קיטעלים" (חלוקים לבנים), ומקשיבים לפירושיהם לפי ה„פשט" וה„רמז" על אודות הסמלים שבקערה, בכבוד ובדרך־ארץ ללא ניד עפעף. לבסוף הוכרז על ה„סימן" הראשון של „הסדר" „קדש:" נמזגה הכוס הראשונה ועומדים ל„קדש" — והנה בעייה — מי יקדש בקול? זה מכבד את זה, וזה מחזיר לזה את ה„כבוד", משמיעים מספר פעמים „נו, נו, נו!" לרגע משתרר מתח מסויים — מי יוותר למי הפעם, וזאת לדעת, כי הכל מתנהל ביניהם ללא מלים, אלא על ידי השמעת „נו!" וקריצה בעין. איכשהו הגיעו לבסוף לידי הסכם: אבא מקדש בקול, וסבא חוזר אחריו בלחש. עברנו בשלום את ה„סימנים" „רחץ", „כרפס", „יחץ" והגענו ל„מגיד" — שואלים את „הקושיות" וממשיכים עד לקטע „במתי מעט". הפסוק „ויהי שם לגוי גדול" (עם) — מלמד שהיו ישראל מצוינים שם — מעורר אחרי אתנחתא קצרה את השאלה „מהו היסוד לשבח זה, במה ואיך הצטיינו שם בני ישראל, ומה היה סימן ההיכר?" התשובות זרמו בשטף, ובכולם רעיון משותף, כי למרות השיעבוד האכזרי וחרף כל סבלותם, שמקורם ב„הבה נתחכמה לו!" לא נטמעו בני־ישראל בקרב האוכלוסייה המקומית והלכו בדרך מחשבה של עם, הנתון זמנית בגלות ומצפה בכליון עיניים לגאולה, לריבונות, לעצמאות בארצם המיועדת והתנהגו כפי שמעיד הפסוק בדרך מקורית „ויהי שם לגוי גדול". אמונתם בברית ה', באל אבות האומה הטביע עליהם סימן־היכר והעניק להם ציון לשבח, ורק הודות לכך נגאלו.

וכך התנהל ה„סדר" בשאלות ותשובות מאולתרות, בזמירות במקומות המתאימים, וכמובן באכילה ובשתיה — והכל על טהרת הכשרות, אפילו למהדרין מן המהדרין. הילדים הקטנים התחילו לנמנם מחמת עייפות, אולם קמו, כאילו לתחייה, בעת הגיענו ל„שפוך חמתך!" העיניים הופנו לסירוגין לדלת הפתוחה ולכוסו של אליהו הנביא על השולחן, וייתכן שלא אחד מאתנו נחל אכזבה מסויימת מזה שלא זכה לראות את מראהו וגם לא נראה ששתה מ„כוסו". הפיצוי לאכזבתנו זו לא איחר לבוא: השירה והניגונים המסורתיים בעת אמירת „הלל", „חסל סדר פסח כהלכתו", „כי לו נאה" וכו' השכיחו מהר את הנמנומים והעייפות והיינו רעננים ושמחים כמו בהתחלה.

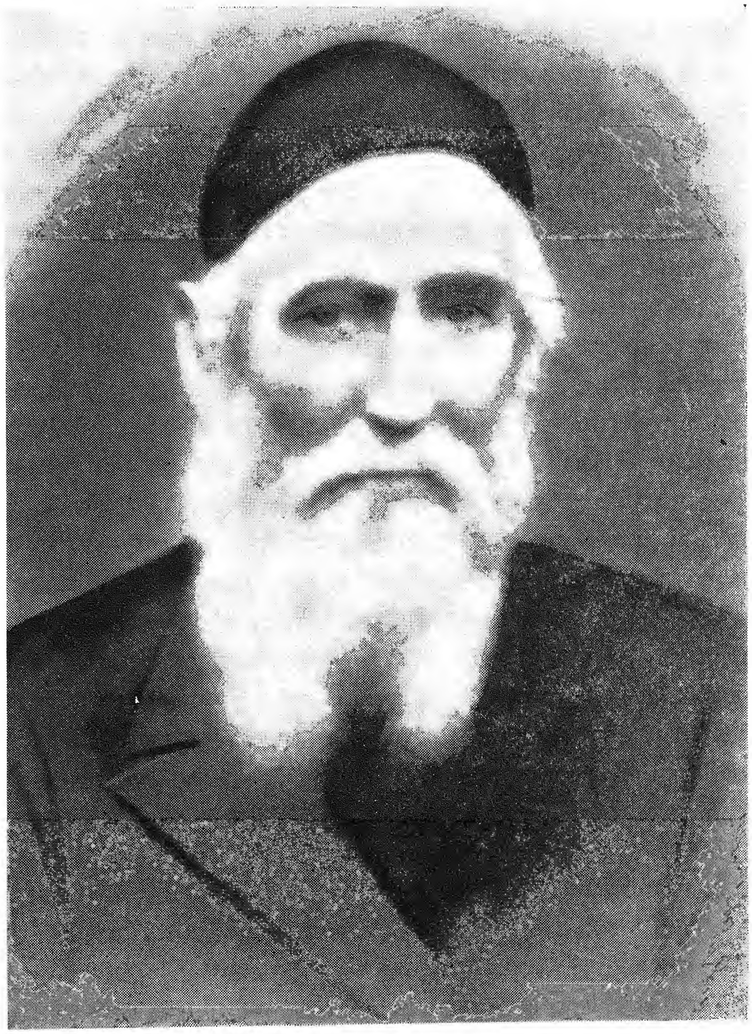
„הסדר" הגיע לקצו. כל אחד פרש למיטתו, חופשי מכל פחד־הלילה — הרי זה „ליל־שימורים" ומתענג במחשבתו על ליל־סדר שני למחרת. „הסדר" בלילה השני עבר עלינו ביתר חופשיות: כולם בקיאים כבר בהלכות „סדר" מאמש, וגם יותר נינוחים מחמת יום החג שכבר חלף. ביום השני של החג (למחרת אחרי הסדר השני) נהגנו לבקר

קרובים. התקרובת היתה טעימה מאוד, בעיקרה — יין, עוגה (פלעווע), מיצים, „איינגע-מאכץ" (פרי מטוגן) מפירות שונים כגון דובדבנים, שזיפים, אתרוגים, תפוחים וכו', אגוזים גדולים וקטנים, „פיינקוכן" (עוגת מחבת) — בכל אופן „כיבוד" בלתי רגיל בהשוואה לכל ימות־השנה. הנושאים לשיחות בביקורים כאלה נסבו על אירועים שונים מעניינא דיומא כגון: „שעורה" נמצאה במרק העוף אצל פלונית, והרב הטריף את כל הכלים, רחמנא ליצלן, או שאלת כשרות אחרת אצל אלמוני, קצת רכילות משפחתית וכו' ; בצורה זו חלפו שעות אחרי־הצהרים של יום שני דפסח.

והילדים? מהם הקשיבו לסיפורי המבוגרים, ומהם — הצעירים יותר — התאספו באחת הפינות של הבית, ספרו את האגוזים שנצטברו בכיסיהם, התפארו בינם לבין עצמם, למי ההבטחה הטובה ביותר למתנה תמורת פדיון האפיקומן, אם כי לא פעם היו הבטחות אלה הבטחות־סרק גרידא, אשר לא קויימו. אולם להתפארות לשם התפארות היו די ממשיות.

אחרי הוויכוחים, הסיפורים והשיחות הבטלות, עברנו אנחנו הילדים למשהו יותר מעשי. התחלנו לעסוק בעסקי־חליפין עם האגוזים, שקיבלנו במתנה: אגוז גדול (וועלישעניס) תמורת שנים-שלושה קטנים (האזניס) וכו'. יש והעדפנו אגוזים קטנים, והכל בהתאם למשחק ששיחקנו — „משחקי הגומה", „הניחושים" או „כל־היד". למשחקים האלה היו כמובן כללים מוגדרים. ב„משחק הגומה" עומדים בשורה שנים-שלושה ילדים או יותר ילדים במרחק מסויים מהגומה „שנעשתה" לרוב בחוץ באדמה הרכה ע"י דריכה ומספר סיבובים בעקב של הנעל, שהיתה על פי רוב מצויידת בפרסת ברזל מותאמת. כל אחד, לפי התור, משליך אגוז ורצונו עז לקלוע הישר לגומה. לעתים רחוקות הצלחנו בזריקה הראשונה, כמו כן היה צריך במשחק זה להיעזר באצבע כשזו כפופה, כלומר, לקרב את האגוז לגומה או לתוך הגומה, ומי שהצליח הראשון במשימה זו, היה זכאי להמשיך לשחק בכל יתר האגוזים של כל המשתתפים במשחק, ואם הצליח בכולם, הרי כל האגוזים עברו אליו, ברם אם נכשל ואפילו פעם אחת — עברה הזכות לבא אחריו בתור, וכך נמשך המשחק עד שהאגוז האחרון נפל לגומה, וזה האחרון זיכה את בעליו בכל הכמות שבתוכה. היו כמובן גם משחקים אחרים ללא גומות אלא במדידות של כף־היד: כל מי שהצליח לקלוע והמרחק שבין האגוז הנקלע לבין קודמיו התאים לרוחב של כף־היד הפרושה, דהיינו, המרחק שבין האגודל לבין הזרת, היה הזוכה במשחק. היתה צורה נוספת של משחק באגוזים, כמו הניחוש באיזו מכפות־הידיים הקמוצות נמצא האגוז. ניחוש נכון זיכה את המנחש. הכל היה טוב ויפה ומשעשע כל זמן שיצר הרכושנות לא התגבר על המשחקים. כידוע נוצר יצר זה עם בריאתו של האדם, ומה גם כאשר הקב"ה סייע למן דהוא בעין חדה לקליעה או חנן את מישהו בכף־יד גדולה במיוחד. נמצא כי המחוננים פחות הפסידו תמיד, ועל רקע זה היו לעתים פורצות מריבות. המריבות האלה לא פעם הסתיימו במכות ולפעמים גם בקרע בבגד החדש־מחודש, ובכל מקרה הגיע היום לקצו עם „ברוגז" בין אחדים מאתנו. על סיום כזה לא היה צריך

להכריז במפורש, די היה בהושטת כף־היד הימנית, כאשר האצבע והזרת מתוחות קדימה ויתר האצבעות כפופות פנימה. אכן סימן זה הודיע על „ברוגז" מוחלט מעין זריקת כפפה — סימן קריאה לדו-קרב. דו־קרב אצל מבוגרים מסתיים, בדרך כלל ברצח ובמקרה הטוב בפציעה, ואילו אצלנו הסתיים בבכי. שני הצדדים מררו בבכי, ותוך כדי כך רצנו אל הורינו ובהתייפחות התאוננו לפניהם: „לייבה׳לה אינו רוצה לשחק אתי אה־אה־אה־אברהמ׳לה ברוגז אתי ה־ה־ה־ה־ה". אכן, היה זה סימן מובהק להורים לסיים את הביקור כי הילדים עייפים.

ר׳ זלמן טראובה ז״ל

הגענו הביתה. היה זה בשעות בין הערביים המאוחרות. אבא הלך מיד אל השטיבל לתפילת ערבית, הילדים נשארו עם אמא, כולם עייפים וגם קצת רעבים וההמולה בבית רבה; אחד ביקש לאכול, אחר התאונן על כאבי בטן, התינוק בעריסה החליט גם הוא לתת סימני־חיים והתחיל להתייפח בקולי קולות. התהוותה מעין התחרות; מי יזכה הראשון בתשומת לבה של אמא. לספק את רצון כולם בבת אחת היה בלתי אפשרי, ומי יודע איך אמא היתה יוצאת מהסבך הזה לולא נרדמו ילדים אחדים מרוב עייפות ואבא לא היה חוזר מבית־הכנסת. עם בואו נשארו עדיין בעיות אחדות לפתרן; להפשיט ילדים אחדים ולהשכיבם. תוך כדי כך התעורר ביניהם ויכוח — תורו של מי לשכב הלילה במיטת אבא, ובכלל מי ישכב עם מי? כי זאת לדעת — המיטות הספיקו רק כאשר שנים שכבו במיטה אחת. אחרי התערבות פעילה של כל הצדדים כולל גם בלתי המרוצים שככה המהומה בבית. הניצים נרדמו מיד עם שכבם עייפים מהחוויות הרבות של היום שחלף. וכך הגיע סוף סוף הזמן להורים לעשות גם למען עצמם. ראשית כל — נטילת ידיים, ולפי הסדר — ברכה על המצה, נשמע קול שבירת המצה ופריסתה. רצה אבא לטבול אותה במלח, כנהוג. אולם שוד ושבר — המלחיה לא היתה על השולחן. במקרים כאלה נשמע „נו־נו־נו־נו!" רחב מאוד, כי אין להפסיק בין „המוציא" ובין האכילה ממש. אמי מיד הבינה את הרמז. אחרי חיפוש קצר, מלווה בנהימה משונה, אשר אין לדעת בדיוק את משמעותה, מצאה סוף סוף את המלחיה. במשך כל אותו החיפוש עמד אבא ביד מושטת באוויר ובתוכה פרוסת המצה, כשמתוך עיניו לא ניבט באותו רגע מבט סלחני ופייסני במיוחד. סוף טוב — הכל טוב. הארוחה התנהלה על מי־מנוחות, שוחחו ביניהם שיחה בטלה, ובעיקר, אודות הביקור של אחרי הצהרים בבתי הקרובים. על התוכן המדוייק של השיחה אפסח, כמובן, כי עז רצוני לאפשר לקורא להפעיל את דמיונו הפורה, שיצליח ל„דמיין" בעצמו את הדמויות ואת הנושאים, שסביבם התרכז הכנס המשפחתי, ולבסוף גם את דברי „הפרשנות", שהושמעו או שאפשר היה להשמיע על אודותם.

וכך הגיע הערב לקצו. אחרי „קריאת שמע" וברכת „מפיל שינה" נדם בבית הכל. המשפחה ישנה שנת־ישרים. אפשר כי דממת הלילה תפיג את המתח ולקראת הקימה תחזורנה השלווה והרגיעה. ייוולד יום חדש, יום של לא חול ולא חג — יום א' דחול המועד פסח.

הרב ר' אליהו לסקובסקי ז"ל

תאורו של בן-אדם לא יהיה שלם אם לא יהיה קשור במאורע מסויים בזמן מסויים. המושגים „אדם", „מאורע" ו„זמן" קשורים ושלובים זה בזה.

את בית־הרב הכרתי היטב, כי שני בניו היו בני גילי, בערך. את אישיותו של הרב בעצמו, למדתי להכיר הודות לאבי, זכרונו לברכה. שניהם, גם אבי וגם הרב היו חסידים „סוכטשביים", ו„חצרו" של האדמו"ר היווה הקשר ביניהם, לכן נחשב אבי

לבן־בית אצל הרב. בכל אופן, מאז זכרוני מגיע, זכיתי לעתים קרובות לבקר שם. השבתות, שחלו בהן ראשי חודשים או שבתות מזומנות אחרות נחרתו היטב בזכרוני. לאחר תפילת מנחה, נטילת־ידיים ואכילת כזית לשם קיום מצוות „שלוש סעודות" פצח הרב ב„בני היכלא דכסיפין למחזי זיו דזעיר אנפין יהון הכא בהאי תכא, דביה מלכא בגלופין". כשני מנייני־יהודים, סביב לשולחנות, פיזמו עמו את הפזמון ואווירה שלא מעלמא הדין שררה בבית.

החדר חשוך, האור של פנס הרחוב, החודר פנימה בעד החלונות יצר על הקיר ממול רקע של אור וצל, ובתוך הרקע נוצרו צללים של דמויות משונות בקצב שונה לחילופין, בהתאם לקצב המנגינה.

לעולם לא אשכח את „הצללים" הללו, כמו באספקלריה רואה אני את דיוקנאותיהם חבושי השטריימל, את פניהם המזוקנים ופיאותיהם המתנועעות קדימה ואחורה לפי קצב הנענוע של הגוף, כאילו מרקדין, ועם כל תנועה שלהם נבראה דמות־צל שונה מקודמתה, וכל הדמויות ביחד — מראיהן מראה מלאכי־השלום, אשר באו להשתתף בסעודה וגם להיפרד מעדה קטנה זו של יהודים בני־תורה, יהודים יראי־שמים, המסתופפים במחיצתו של הרב בצאת־השבת. בדמיוני חשתי, כי השכינה שרוייה במקום הזה, אומנם במיניאטורה ככתוב בזעיר־אנפין. ואף על פי כן, כמה נכספתי שכל זה יימשך. ומה חבל היה לי כאשר באופן פתאומי נשמעה הפיסקה האחרונה של ברכת־המזון „ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום". זה היה הסימן המובהק למעבר הדראסטי מקודש לחול.

מסיבה אחרת, שונה מזו דלעיל, הראוייה לציון מיוחד היא הסעודה „שלפנות־ערב" ב„אחרון של פסח".

אם המסיבות הרגילות היו טבולות בעיקר בעצבות־ישראל, הרי הכנס, שבאחרון דפסח, היה כולו סמל של שמחה ככתוב „מועדים לשמחה, חגים וזמנים לששון". ובאם אשאל, מה נשתנה „אחרון של פסח" מיתר ימי החג, אתרץ ב„עבדים היינו". ואכן משועבדים וצמודים היינו למשנה זהירות מחשש חמץ. המהדרין במצוות נזהרו מאוד מאכילה ואפילו מטעימה כלשהי מחוץ לבית בימים הראשונים של פסח, אולם באחרון שבו שאני — אז מתירין. התאספו, לכן, ביום זה בבית הרב האורחים הקבועים שלו עם מכובדים נוספים. החלק הציבורי של אותו בית היה מורכב משני חדרים: הקדמי שימש חדר־בית־דין, והצדדי — מטבח. „הבית־דין־שטיב" — גדלו 18־20 מטרים. הקירות — במקומות הפנויים מחלונות ומדלתות, היו תפוסים במדפים מהרצפה ועד לתקרה, ועליהם ספרי־קודש. הם התבלטו בכריכותיהם הנאות ובאותיות הזהב, אותיות קידוש לבנה ממש, הטבועות על גבי כרכי הש"ס הווילנאי או על גבי ספרי־קודש אחרים.

ייתכן, כי ב„חברת השפע" דהיום יש ומקשטים את הקירות בקישוט אחר, אולם בעיני, אז, וכן היום, יש בקישוט רוחני זה סימן היכר של בית עשיר ולאו־דווקא במובן הגשמי. בכל אופן עד היום אני מוקסם ממראה כזה.

בנוסף למדפי הספרים היה בחדר שולחן ארוך, בראשו כורסה מרופדת עור, ומסביבו ספסלים פשוטים למבקרים.

מסיבת־החג התקיימה באותו חדר, ממש, כשהאורחים מסובים לשולחן והמרא דאתרא יושב בראש. השולחן ערוך לסעודה ועליו — יין ותמד וגם „פלעווע" (עוגה) לקינוח. הכוסיות נמזגו, ברכו „על הגפן", לגמו מעט מהיין, והעמידון בחזרה במקומותיהן, חוטפים „שיריים" ומקשיבים לדברי תורה מפי הרב בעניינא דיומא על העבדות במצרים „ואומר לך בדמיך חיי וגומר", על הגאולה דאז, בהקשר ל„השתא הכא, לשנה הבאה בארעא דישראל, השתא עבדי, לשנה הבאה בני־חורין". המלה „בני־חורין" מחזירה את הנוכחים למציאות האפורה, נאנחים עמוקות, פה ושם נשמעת קריאת־גניחה „אוי, אוי רבונו של עולם!"

ה„אוי" הזכיר למארח, כי מתחילה לשרות עצבות במקום שמחת־החג, עשה לכן הפסקה, לקח שוב את הכוס בידו, אמר „לחיים!" והוסיף ברכות כהנה וכהנה, הרי אסור, ששתיית־היין תידמה חו"ח לסביאה פשוטה ר"ל, ומצב־הרוח השתפר שוב. לאט חזרה האווירה הרצוייה. מאי־פה נשמע „נו ואיפה הזמר!" פוצחים בזמירות והכול, כמובן, בדביקות חסידית.

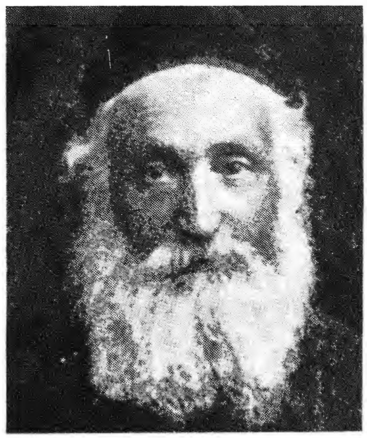
„אנשי המעשה" מהנוכחים, ראו בשינוי האווירה שעת כושר להתחמק מהשולחן אל המטבח הסמוך. פתחו ארונות, שלפו מגירות, חיפשו ומצאו חומרי־מזון הדרושים להכנת המטעמים המסורתיים כגון: „כרעמזלעך" (כופתאות מוארכות מטוגנות בהרבה שומן), „פיינקוכנס" (עוגות־חביתה) וכו'. במטבח נשמע הטרטור של הקצפת קצף ביצים ופצפוצי העצים שעל הכיריים, ושם בחדר הקדמי רוקדים ומפזמים מנגינות מסורתיות.

פסק הריקוד, ושוב חוזרים לישיבה סביב השולחן. בינתיים הגיעה לסיומה גם הפעילות שבמטבח, והתוצאה לא אחרה לבוא: החלו להופיע מהמטבח ולעלות ישר על השולחן „יצירי־כפיהם" של אלה שטרחו שם. „הקינוחים" השונים הוגשו במרוכז במגשים וצנחו בעיקר בראש השולחן ליד היושב בראש, מזגו שוב את הכוסיות, ועוד פעם „לחיים!" מלווה אנחה מעומק הלב. הרב לקח לצורך טעימה כגודל הזית, והיתר נחטף כהרף עין כשיריים, והזמרה בצוותא נתחדשה שוב, והמנגינות החסידיות זרמו בזרם אדיר ללא הפסק. וממנגינה למנגינה, פצח מן־דהוא בשיר בלשון הגויית (נדמה לי אוקראינית) הנשמע בערך כך: „ירושלים סלאווני גורוד, ליודי גובורילי פו טרי ראזה או קאז'דים גודו מי טאם זאכודילי, מי טאם יעדלי, מי טאם פילי, מי טאם זאכודילי. או, באט'קה, באט'קה ויבודוי מי כאטקו! סינקו, סינקו, ניע זאבודיעם, קוגדה טודה פריבודיעם, במהרה בימינו!" (בתרגום חופשי: ירושלים עיר יפה, ככה מספרים. שלוש פעמים בשנה לשם הולכים. שם אוכלים, שם ישנים, לשם הולכים, אוי, אבינו שבשמים, בנה ביתך. בני... בני... את הביקור שלך לא אשכח וכו') פרפרזה לפסוק „בנה ביתך כבתחילה וכונן מקדשך על מכונו" (סברה שלי). בכל אופן ברור, כי לא היה זה שיר לבידור סתם, אלא בא כביטוי עמוק לכיסופים לירושלים הבנוייה. ואכן

קריאה נאמנה של געגועים לירושלים העילאית, ירושלים של מעלה. וכך שרו בדביקות ובהתלהבות עד הגיעם ל„חסל סידור פסח כהלכתו", תוך כדי כך קמו לריקוד הסיום.

הרביתי להשתמש במונח „ריקוד", אבל בוודאי יבין הקורא, כי לא היה זה ריקוד במובן המקובל והפשוט. ריקוד זה היה דומה יותר להליכה בסך, במעגל, אחוזים יד ביד ולפי קצב המנגינה. המעגל מתרחב ונעשה צר, הראשים שמוטים, אם לצדדים ואם לנוכח, העיניים עצומות, המצחים מקומטים, והזקנים פרושים בהתאם לתנוחת הראשים.

כמקובל בימינו, אין למתוח אף אירוע עד בלי סוף. ראש המזמרים השמיע את

הרש טראובה, אביו של יוסף טראובה

המשפט האחרון „פדויים לציון ברינה", כל הקהל ענה אחריו „לשנה הבאה בירושלים!" ובפסוק זה הסתיימה מסיבת „אחרון של פסח".

אכן היתה בו, ברב לסקובסקי, התכונה של אישיות המבליטה את נוכחותה. בשבתות בבוקר, כאשר דמותו הופיעה ברחוב, בדרכו לבית־הכנסת, עטור השטריימל, לבוש בגדים ארוכים מסורתיים ומוקף בניו המלווים אותו, ראיתי בחוש, כי אישיות נבדלת מאחרים בגדולתו חולפת מול עיני. גובהו כמטר ושמונים סנטימטר, זקנו בצבע ארד־כהה, רחב ומהודר, צולע קמעא — כל הסימנים הפיסיים התלכדו בו יחד בכדי לשוות לאדם זה חן מיוחד.

מה משונים ומגוונים הם ייצורי־אנוש ועד כמה נבדלים גורלות בני־תמותה אחד מרעהו, אפשר ללמוד מסיפור קורות משפחת ר' זלמן טראובע ע"ה. לכאורה, משפחה ככל המשפחות בעיירות פולין; אותה מנטאליות, אותה פרנסה, משפחה מטופלת בילדים, ראש המשפחה — „בטלן" בלשון העם, ואשתו, אשת־חיל, היא המפרנסת ודואגת לכל המשפחה וכו'. ובכל זאת, למרות הדמיון הרב בין משפחה זו לבין משפחות אחרות, יש בה משהו מן ההיבט החברתי־ציבורי שיכול לשמש לנו כעין „דוגמה", כעין משפחה

דיוקנו של הסופר י״ל פרץ, מעשה ידי הצייר יוסף טראובה

טיפוסית־אופיינית למעורבות ולפעילות החברתית בחיי יום-יום, זהה לנעשה במדינה בתחילת המאה העשרים בפולין.

הקוראים הבודדים, אשר היו עדים ל„מאורעות" אשר עליהם יסופר להלן, ישאלו בוודאי „למה דווקא משפחה זו, הרי היו כמותה באלפים?" השאלה הזאת היא באמת „במקומה", לא כל שכן, כשהעדתי למעלה בעצמי „לכאורה משפחה ככל המשפחות". אולם במקרה הנני נכדו של ר' זלמן טראובע וכל הקורות במשפחה בהירים לי היטב. לכן מטעם פשוט זה הרשיתי לעצמי להעדיף משפחה זו על אחרות.

סבי, אשר כונה גם ר' זלמן קאלישער (מוצאו מהעיר קאליש), נשא לאשה את סבתי אסתר־רחל וירושבסקי מדווארט, ולכן עבר לגור בעירנו. בשנות הבחרות היה נחשב לעילוי והיה מתלמידיו של „חידושי הרי"מ" (ממייסדי הדינסטייה של חסידי גור) ועל כן „לקח" אותו חותנו לחתן, הבטיח לו כל מחסורו עליו למספר שנים (קעסט בלע"ז) ובלבד שימשיך בלימודיו. אולם לא תמיד מזדהה ה„רצוי" עם ה„מצוי", ולאחר תקופת־מה, כאשר משפחת הזוג הצעיר התחילה „להתרחב" ונולדו להם ששה בנים ושלוש בנות, היה הכרח למצוא להם פרנסה עצמאית, ובדומה להרבה צעירים אחרים היה סבי „לא־יוצלח" בעסקים, לכן לא היתה לסבתי ברירה, אלא להעיז ולחפש מקור מחיה. בעזרת אביה השיגה רשות לסחור במשקאות חריפים. וכמו אצל אחרים במקרים כגון אלה פתחה „הרשות" הזאת פתח ליצירת המשקה במחתרת. מאז ומתמיד נהגו היהודים בדיני „הרשויות" (דינא דמלכותא) היתר לעקפם, ואפילו סבי היה פעיל, במידה מסויימת, בעסק זה היה „לעזר" כנגדה בזמנו החופשי. אולם למרות הכול עם כל „העזרה" של סבי היתה החלוקה בנשיאת העול של קיום המשפחה, בלתי מאוזנת; עיקר מעשיו של סבא היה „והגית בו" — בלימוד התורה יומם ולילה, ובחלקה של סבתא — לידת ילדים, פרנסת המשפחה וניהול משק הבית. נקל לשער, כי הסדר זה לא היה הגיוני, ובוודאי שלא היה בו מן „השוויון". ואף על פי כן התנהלו חיי הזוג על מי מנוחות ולא נשמעה טרוניה כלשהי מאף אחד מהם (לפי המסופר בין קרובי המשפחה). הילדים גדלו והגיעו לפרקם; הראשון בהם הדוד הרש נהיה לחתנו של „גביר" העיירה ר' בענדיט פייערמן, השני בבנים, הדוד איצ'יה־מאיר התחתן מחוץ לעיירתו עם משפחה מווארשה ונהיה שם לשוחט מן המניין. השלישי, הדוד, אברהם מנדל' ערק לאמריקה בתחילת המאה הנוכחית מחמת חובתו להתגייס לצבא הצארי. הרביעי, הדוד וולף, התבסם מהתנועה המהפכנית „אחדות", אשר פעלה בפולין, שהיתה אז משועבדת לשלטון הצאר. ובגלל השתייכותו לתנועה זו, נתפס והוגלה לארץ הגזירה, לאירקוטסק, אשר בסיביר הרחוקה, ושוחרר לאחר שנות גלות אהדות בשנת 1907. קצרה היריעה לפרט את כל שלבי ההתפתחות של כל יתר הבנים והבנות. רצוני בזאת רק לציין עובדה אחת — אף על פי שחיו ופעלו בעיירה נידחת וזאת בתחילת המאה העשרים, התחנכו בבית אחד אצל יהודי המכונה בימינו „בטלן" בנים נגידים, מהגרים מהפכנים, סוחרים ולמדנים. כל אלה בדור הראשון — הבנים, בדור השני — הנכדים. לגלריה הזאת הצטרף נכדו, אמן ביצירת דיוקנו של גדול הקלאסיקנים

באידיש, יצחק לייביש פרץ. דיוקן זה של פרץ צוייר באמצעות כל האותיות של אחת מיצירותיו של הסופר „די גאלדענע קייט".

דור דור ודורשיו, דור דור ומאווייו. סבא — בעבודת הבורא יתברך ראה מטרת חייו; בניו — איש איש לפי דרכו; הראשון „חובש ספסל", השני בחרדתו שעדת ישראל לא תיכשל חו"ח במאכלי „טריפה", השלישי נהיה לשוחט והפליג לארה"ב לחפש מזלו. ורק לאחר שנים רבות של עמל, יגע ויזע בא על סיפוקו, הרביעי על ידי „התמרדות" בסדרי העולם המקובלים החליט להצטרף ל„מהפכנים", ל„אחדות", ושילם בשנות גלות אחדות

יוסף טראובה — הצייר

בסיביר הרחוקה. אחד הנכדים המתיק את רגעיו האפורים בחייו באמנות מתוך תקווה שהאמנות תביא תיקון לו ולעולם גם יחד. אבל יותר מכולם הפליאו לעשות הנינים אשר בשרתם בשורות צבא ההגנה לישראל הביאו כבוד והדר למשפחתם, וביחוד שמואל בן התשע עשרה, אשר נפל חלל בקרבות האכזריים ב„מלחמת יום הכיפורים".

חתונה בעיירה

אף על פי שאינני מתכוון לתאר חתן וכלה מסויימים, וברצוני רק לתת לקורא תאור כללי של סתם „חתונה", לכן אפשר לייחס את התיאור הבא כמעט לכל זוג צעירים בימים ההם. משערני, כי ילדי הדור, לפני מלחמת העולם הראשונה, זוכרים את הטכס הזה מעצמם ובשרם, והיתר מכירים את החתונות דאז, לכל הפחות מקריאה ושמיעה. ואם תשאלוני טרחה זו למה לי, אענכם: כל מה שנכתב בספר זה הוא „זכרונות" למען הדורות הבאים בחזקת „למען יידעו", לפיכך אעשה כמיטב יכולתי, ובזאת אבוא על שכרי וגם „יצר הכתיבה" שלי יבוא על סיפוקו.

אינני זוכר בדיוק אם היה בדוואַרט שדכן מקצועי, בכל זאת רוב השידוכים „נקשרו" באמצעות שדכנים או שדכניות בין מקצועיים בין מקריים. בדרך כלל התחיל מעשה השידוך בצורה דלקמן.

אחרי „ההבדלה" במוצאי־שבת נכנס הביתה איש (או אשה) מקרב השכנים או סתם אחד המכרים; אם היתה זו אשה, התחילה השיחה במטבח או בפינה אחרת, ודווקא עם בעלת הבית, ואם היה זה גבר — זכות הבכורה היתה לבעל־הבית. השיחה התגלגלה תמיד על דא ועל הא, לרוב נושאים נדושים, כשמדלגים מנושא לנושא ללא כל קשר, לפעמים נתפסים לאיזו „רכילות" על משפחה כלשהי, אשר לכאורה אין לה כל קשר לא למארחים ולא לאורחים, אבל זה כך נראה „מעל פני־השיחה", אולם בעקיפין היה תפקידה של רכילות זו להוציא מ„המשחק" שדכן מתחרה או כדי לסלק הרהורים על השתדכות עם משפחה מסויימת, אשר לפי ההגיון הבריא דווקא היא היתה המתאימה ביותר. בכל אופן ברוב המקרים היתה ב„מלים" משמעות, ולא נזרקו לחלל סתם ללא כל כוונה תחילה, להווה ידוע כי „השדכנות" — יש בה מהמסובך ביותר, ולאו מלתא זוטרתא היא להפגיש שתי משפחות יהודיות, שעל פי רוב מכירות אחת את רעותה ויודעות עליה הכול, גם מה שמת־רחש בקדירה ואפילו יכולים לספר על הזוג בעתיד. כולם, לבטח, מכירים את „הרכילות" המתחילה בערך כך: „מספרים עליו או עליה... אבל בעצם... לא... הכל שקר וכזב... זה לא ייתכן... אין לשים לב לרכילויות וכו'", ומכאן מוצדקת האימרה הידועה, כי שדכן צריך לדעת להזיז קירות ולהפגישם ביחד.

נניח שהצעת השידוך עברה את טבילת־האש הראשונה. כבר הוסכם בצורת „נו — מהיכא־תיתי", קובעים פגישות בין הצדדים המעוניינים, הכל כבר עלה יפה, ואפילו הוסכם כבר על גובה הנדוניה, מתנות החתן והכלה וכדומה דברים הכרחיים, ואפילו כבר נקבע יום החתונה. על מקום החתונה לא היה הרבה מה להתווכח, כי מקובל היה שהחתונה מתקיימת תמיד בעיירת מגוריה של הכלה.

והנה מתקרב יום החתונה. רוב רובו של העול הזה נופל בעיקרו על הורי הכלה. הם חייבים לדאוג, כמעט, לכל, ובין היתר לדירת־מגורים מרווחת כמקום לעריכת הטכס, כמו כן — לדירה נוספת כדי לשכן בה את החתן לשעות אחדות עד לחופה (באם החתן בא מחוץ למקום), ועל הכל — לדירת מגורי קבע לזוג הצעיר (בתקופה ההיא המושגים „שכון לזוגות צעירים" ו„אולם חתונות" לא היו מוכרים).

אין ספק, מבצע לא רגיל, קשה כ„קריעת ים־סוף". לא היה במה לקנא באב המטופל בבנות שהגיעו לפרקן. מילא, דבר ה' היה על האשה „כי בעצב תלדי בנים", אבל מה פשעו של האב? והתירוץ — תיק"ו! נחזור, איפוא, לעצם העניין.

ככל שהתקרב יום החופה רבו הדאגות, אשר עליהן היה צריך להתגבר, וזאת מלבד הבעייה העיקרית — בעיית־הכסף. נניח כי גם דאגה זו באה על פתרונה, הן ע"י עזרה של קרוב־משפחה עשיר או ע"י גמילות־חסד מהקופות השונות או מאנשים פרטיים, ובמקרים נדירים בכוחות עצמם. בכל אופן מתקרב יום־החופה; בעיות „השכון" השונות

באו על פתרונן, וצריך להכין, פשוטו כמשמעו, את „המשתה". לא אלמן ישראל! פונים אל פייגה „המכינה" (פייגה די אנגרייטערין). עושים רשימה משוערת של מספר האורחים ובהתאם לה — רשימת המצרכים. הגיעה „שעת־השין", כלומר, בערך, שבוע ימים לפני... ויש לגשת לעבודה ממש. מאותו יום ואילך, פסקו כמעט, החיים הפרטיים אצל בני־הבית. כולם היו טרודים (כמובן כולל השכנים והידידים הטובים): מי בעשייה ממש ומי בעצה, ילא תמיד הנכונה, בין מחמת קנאה או סתם מהתערבות שאין בה כל תועלת. כלי־הבית הוזזו ממקום למקום, והתחילו להביא כלים מכלים שונים לטיגון, לאפייה ולבישול, כלי־שולחן וכו' וניגשים למלאכה. מה שקשור לכיריים ולתנור — בידי פייגה, ומה שקשור ל„משקאות" — בידי הגבר אשר בבית. סדרי השלטון, למעשה, התפלגו לשני חלקים. הפקודות ניתנו לסירוגין אם ע"י פייגה ובחלקן גם ע"י ראש המשפחה. מרוב מתח ורצון להצליח, נהפך הכל ל„מרקחה"; ויכוחים בלתי פוסקים נשמעו לעתים קרובות, ולפעמים, אפילו, ויכוחי־סרק. מרוב להיטות אחרי מוסרות השלטון של „המפקדים" ניתנו, לפעמים, פקודות סותרות, ולא היה מנוס מזה. סוף סוף, אף אחד מהעוסקים בהכנות לא רצה להכשיל את המבצע, חלילה, אבל בשעת חירום הכל אפשרי, ואם אפילו קרה אי־פעם, שמחמת „הטרדות" נשמעה קריאה „אוי לי, העוגה נשרפה!" „האש בינתיים דעכה" והעוגה מצטמקת בגלל זה ולא אפוייה, כלומר, סבלה ממחלת „הנפילה" — יש לסלוח על הכל, כי שום דבר לא נעשה במזיד. לפי האימרה הידועה „אין רגע ללא פגע" (נרחיב אותה ונוסיף עליה משפט), „אבל לאחרים יש טובת הנאה מהיגע". ובאמת „המשמרת הצעירה" נהנתה מכל הסערה. הם נהיו קבוצת־לחץ, מכיוון שאף לאחד לא היה זמן פנוי בשבילם, לכן השיגו את מבוקשם ביוזמתם הם, ואם במקרה נפלה בחלקם נזיפה „הגונה" ונסוגו, הרי היתה זאת נסיגה אך ורק לזמן קצר — נסיגה לצורך התקדמות חדשה, לחץ מחודש. ובינתיים נהנו „מהטעימות" סתם או מהשאריות, שנשארו דבוקות למחבתות אחרי האפייה או השאריות במרחשות אחרי הטיגון, ולפעמים קנו גם משהו „במשיכה", למרות השמירה היעילה.

נפסיק להעליל על ילדי־ישראל, בלאו הכי חל „חוק ההתיישנות" על עבירות כגון אלה.

אין לדחוק את הקץ! הגיעה שעת בין השמשות של היום הקובע. הכל מתמקד כעת סביב שני המקומות העיקריים, דהיינו, בית החתונה והבית שבו יקבלו את פני החתן.

הכלה — בצום. היא עברה כבר את כל „ההכנות". היא לבושה ומקושטת במחלצות מושיבים אותה על כס הכלה. חברותיה, דודותיה ואחיותיה גם הן מקושטות ונמצאות במקום המיועד להן. ה„כלי־זמר", באחת הפינות של החדר, כיוונו כבר את כליהם ומשמיעים את הנגינה הראשונה.

באותו זמן יוצאים שליחי־הכלה כברת־דרך ישובים בכרכרה, לקבל את פני החתן העומד כל רגע להגיע מעיר אחרת. תודה לאל, גם החתן יושב כבר במקומו, וכאמור, „חתן דומה למלך" — יושב הוא בראש השולחן, ומסביבו — חבריו, שהגיעו יחד אתו וגם יתר מקבלי פניו. על השולחן מוכן „הכיבוד" — ממתקים וסיגריות, מוזגים כוסיות, מברכים

„לחיים", פרט לחתן, כי גם הוא בצום. מעשנים, אומרים דברי תורה ומחכים שיבואו ויקחתו לבית־הכלה ל„באדעקענס" (לכיסוי).

„הכלי־זמר", כרגיל, משפחת פרוך — בהרכבם המלא — מוכיחים את יכולתם כראוי.

נעזוב לרגע קט את החתן והכלה, הם לא יברחו! הם עדיין כמעט אינם מכירים זה את זו, ולא ידוע להם, של מי יהיה ההפסד מ„הבריחה", אבל בטוחני כי מתוך סקרנות גרידא לבאות... יחכו. נעשה, אם כן, הכרה עם משפחת פרוך — „הכלי־זמרים". „פרוך" היא מלה פולנית ומשמעותה — חומר־נפץ, כנראה. ושם זה היה צריך לעורר אסוציאציה, כי הם מסוגלים לנגן עד להתפוצצות. ובכן — חמישה מנגנים השתתפו בתזמורת זו, ורובם ידעו לנגן על כלים אחדים כגון: בס, כנור, חצוצרה ופלייט (חליל). המנגן על הבס היה יהודי בעל קומה נמוכה עם כרס, סומא בעין אחת, גילו כבן חמישים. הכלי עמד על הרצפה נשען על חוד קונוסי, אשר היה מחובר אל תחתית הכלי, בגבהו עבר הכלי את המנגן בו, וידו השמאלית אשר מתפקידה ללחוץ על המיתרים, היתה מורמת כל הזמן כמעט, מעל לראשו, ידו הימנית אוחזת בקשת ומנסרת כל הזמן על המיתרים כמו מסור בידי הנגר. העין ה„פקוחה" ללא כל מבע, אפורה ודלוחה, הידים לא תשקטנה לרגע, כל יתר האיברים לא נעו ולא זעו. החצוצרן, כבן שלושים, ממוצע הקומה, שמנמן, בעל פנים ללא הבעה נראה משועמם; חלקו העליון של גופו נוטה הצדה בהתאם לכיוון נשיפתו בחצוצרה.

הפלייטיסט, החלילן, אדם בגיל מעל הארבעים, עם פנים ערניים, גם כן ממוצע הקומה, עם עיניים מביטות בכל צד, תופס כל קריצת עין של המחותנים או אחד האורחים המכובדים. אם אינני טועה היה גם האמרגן של התזמורת.

הכנר — הצעיר שבחבורה — מגונדר, מושך בקשתו על כנורו, מין „סטמפניו" עוקב אחרי הרוקדות (מין בשאינו מינו לא רקדו), שולח מבטיו אליהן ספק עידוד ספק לגלוג, מפנה ראשו לחבריו — קריצה פה, תנועת־הבעה שם — ויתר „החברה" תופסים מיד את המשמעות של כל הסימנים — בקיצור, הרוח החיה של התזמורת.

מכל האמור אין ללמוד ממראיהם החיצוני ומההבעה החיצונית על יכולתם המקצועית. יש דווקא לציין כי הם היו ידועים בכל הסביבה כיודעי־נגן־מעולים.

טכס החופה חלף, החתן והכלה יצאו מחדר־הייחוד, מושיבים אותם כמקובל — את הכלה בחדר נפרד בחברת הנשים, והחתן — בחברת הגברים. גמרו עם הדגים ובין מנה למנה מופיע הבדחן. לרוב היה זה אחד האורחים, שחונן בכשרון מתאים. בהתחלה מעמיד הוא פני תם, הכל בניגון של לימוד הגמרא, חורז חרוזים, וככל שהוא יותר חריף, כן נהיים חרוזיו יותר ויותר דו־משמעותיים; קורא למחותנים מכל צד לתרום דרשה־געשאַנק (מתנת־דרשה), כמו כן פונה הוא ליתר האורחים מבעלי־היכולת ומזרזם להיות נדיבים. חרוזיו מעוררים צחוק בקרב הקהל ובשעת מעשה מלווה אותו התזמורת כל הזמן בנגינתה. האווירה מתחממת וליהודים — צהלה ושמחה. מבין אורחיו של החתן נראים ראש המתיבתא, שבא אתו כמלווה, הרב דמתא ועוד, ומצדם נשמעות מדי פעם הערות של

אי־שביעות־רצון בגלל ה„צחוק הלבבי" של „העולם" ורואים בזה כעין חילול הקודש. אבל מי ישים לב בעת השמחה לריטונם של כגון אלה. ומי יודע, אולי גם הם הפעם מרוצים שאין שמים לב אליהם, ובריטונם יצאו ידי חובתם. הגיעה העת ל„שבע הברכות". התזמורת הפסיקה את נגינתה, וכל תשומת־הלב התמקדה סביב שולחן חתן־וכלה. עם סיום הברכות קם „העולם" ממקומות הישיבה, ויצאו בריקוד לשמח חתן וכלה, לפי המסורת של „כיצד מרקדין". גם הכלה עצמה שולבה בריקוד באמצעות ממחטה; הגבר מחזיק בקצה אחד, והכלה בקצהו השני, עושים מספר סיבובים לפי קצב המנגינה של „מצוה־טענצל", וכטוב לב האורחים נמצא מן־דהוא, הפושט את מעילו העליון ויוצא לריקוד „קוזצ'וק". ההילולה התמשכה עד אחרי חצות, חלק מהאורחים התחילו להתפזר, המקורבים ביותר עדיין נשארו והמשיכו בשירת שירי־עם, שירים שיש בהם מן מוסר־השכל כגון „נחומקע מיין זון, נחומקע מיין זון, צו ווייסטו פאר וועמען דו שטייסט? פאר מלך מלכי המלכים טאטעניו" וכו' וכו' או שיר אחר, פרודייה של „אחד מי יודע" צוויי זענען די חתן־כלה, וואס זיי זענען איבער אלע, איינס איז דעם חתנ'ס טיש, ווו מען עסט און ווו מען טרינקט, ווי מ'הוליעט און ווי מ'זינגט — הו־לא־לא הו־לא־לא־לא!" גם המארחים התעייפו, ואחרי איחולים וברכות לרוב (הלוואי והתקיימו לפחות בחלקן!) התפזרו גם הם לחטוף שינה „חטופה", בכדי להיות מוכנים בערוב היום ל„שבע ברכות" בשנייה אשר תתקיימנה במשך שבעת ימי־המשתה, אם כי בהיקף קטן יותר.

רגשות נוסטאלגיים מעורבים בעצבות מאופפים אותי בהיזכרי בכל זה. אין לי כל רצון לקבוע באם הייתי רוצה לחזור לימים ההם. האם הערגה ל„עבר" יש בה נקודת־אחיזה כיום בשלהי המאה העשרים? אולם ללא כל ספק, ההשפעה של ה„עבר" לא תנטשנ־י כל ימי חלדי.

* * *

ככל שאני משתדל לדלות מנבכי הזכרונות דמות או מאורע, אשר כולו יהיה שמחה ללא מעורבות עם טיפת־עצבות יהודית טיפוסית, אני מודה, אינני מצליח, כאילו פסה הצהלה בין אנש"ל. לכאורה, קשה עלי הדבר. הרי צווינו במפורש בהזדמנויות שונות לשמוח. לכולם ידועים, זה מכבר, הפתגמים והמימרות: „משנכנס אדר מרבים בשמחה", או „מחייב אינש לבסומי בפוריא (חייב אדם להשתכר בפורים) עד דלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי" או „ושמחת בחגך, והיית אך שמח!" איך, אם כן מתיישב הדבר? יש בצקלוני מספר סברות, אולם לא אעלה אותן על הכתב, היות ואינני עוסק בעבודה מדעית, תפקידי מתמקד אך ורק לסיפורים עובדתיים בלבד, לכן אעשה כמיטב יכולתי בכיוון זה.

בככר השוק עמד על תלו בית מפורסם, שהיה בבעלותו של ר' בער ערזאן. היתה זו משפחה ידועה מאד בעיר בגלל החנות הגדולה לצרכי מתכת ומוצרי ברזל שונים מחד, ומאידך בגלל ביתם הפתוח לנצרכים, שהיו מוצאים שם בית חם, גמילות־חסד ומלה טובה. ר' בער נמנה עם חסידי סוכטשוב, יהודי גוץ ושמנמן, לבושו כדרך כל יהודי העיירה, רק קצת יותר חדיש, פניו מגודלי־שער, גבות ארוכות, זקן סבוך בצבע שחרחר־

אפור כהה. התאור הזה עשוי היה להטעות את האיש שאינו מכירו ולחשבו לקפדן ולרגזן. אולם ההפך מזה היה הנכון. זה היה אדם טוב־לב עם יד פתוחה לתת נדבה הגונה ומתן בסתר ונוח לבריות.

בביתו של ר׳ בער ערזאן באותה קומה, גר ר׳ שלמה סקורקא, בנו של ר׳ משה סקורקא. ר׳ שלמה, יהודי גבה־קומה, שלבושו הארוך מהרגיל הגביה עוד יותר את קומתו, מגודל זקן אדום לוהט, בעל עינים אפורות ללא מבע חיבה, לסובבים אותו נראה כשתקן מטבעו — בימים כתקנם.

הכל נראה, לכאורה „אפור", אבל אחרת היה בחגים ובמועדים. אז נהפך למכניס אורחים חביב, ומקבלם בסבר פנים יפות. כמובן שהיה יהודי ירא־שמים וגם הוא חסיד סוכטשובי.

אינני יודע באם היה זה צרוף מקרי שרבי בער ורבי שלמה גרו בשכנות, או אולי היה זה מתוכנן לכתחילה, בכל אופן היה זה צרוף מוצלח ואחד השלים את רעהו. אם כי ר׳ שלמה לא נחשב ל„גביר", פרנסתו היתה על קניית דגנים מאת האכרים, מסירתם לטוחן ואחר כך מכירת הקמח לאופים. הוא לא היה קמצן ובכל עת מצוא שימשה דירתו מקום קליטה לקבוצת חסידים לסעודת מצוה.

זכור לי, כי מסיבת „החתן־בראשית" התקיימה אצלו כמעט בתור „חזקה", על אף זה, שלמעשה, היה עולה לתורה בתור „חתן־תורה", ודווקא ר׳ בער ערזאן, הוא אשר היה עולה ל„חתן בראשית", אלא מעשה שהיה כך היה. בת־זוגתו של ר׳ בער, קצת איסטניסית מטבעה, ומקפידה על נקיון ביתה, לא ששה להמולת החסידים בדירתה, והיות ושניהם גרו דלת ליד דלת, הסתדר הדבר. ההתכנסות וההכנות — בדירת ר׳ שלמה, והמצרכים ל„כיבוד" — מדירת ר׳ בער. יכול אני להעיד בפה מלא, כי מסיבות אלה השאירו עלי רושם בל יישכח עד היום.

להצלחה זו הוסיפו בהרבה הזמרים העממיים בכל ימות השנה. עלומי־שם, אולם במסיבות כאלה „שאני". לא אוכל לפרט את שמות כולם, אבל אזכיר את שני האחים פרידמן, הם התפרנסו מ„תפרות", ועיסוקם כרגיל בכל ימות השנה היה עם ש„אינם מבעלי־ברית", אבל העניין הגשמי לחוד והרוחני לחוד. שניהם, גובהם למטה מהממוצע, קלי רגל עם צבע שערות כעין התפוז, דקי גזרה וזמירתם, אומנם, קצת מחוספסת, אבל ערבה מאד לאוזן וידעו לשוות לקולם את הניואנסים המתאימים לפי הצורך. כמעט אומנים בחסד. הצגת „הרב הפורימי" בוצעה על פי רוב על ידי שניהם, כשהמבוגר מהם ר׳ אליה, מחופש לרב, והצעיר — ליהודי סתם, הבא לשאול אצלו שאלת־תם, ותוך כדי־כך, מגיעים להתפלספות ארוכה ומייגעת, כאשר אחד שואל והשני משיב, שאלות ותשובות, ערבוב מין בשאינו מינו, ו„העולם" בשעת מעשה משולהבים מהטכניקה שלהם וכל אחד מהנוכחים יודע להבין את המגוחך אשר בדו־שיח הזה ויחד עם זאת היה בעיניהם מחזה מבדח מאד.

התפעלות יותר גדולה פעמה בתחושת כולם מה„קידוש הפורימי". קידוש כזה, הצריך

זכרון עצום, כי הקידוש היה מבוסס על פסוקים וחצאי־פסוקים, לקוחים, בעיקר, ממקורות ידועים של התפילות מכל ימי השנה, פסוקים תלושים ממקורם, אולם בכל זאת קיים ביניהם קשר והוא המשפט האחרון של פסוק מסויים, בו מתחיל הפסוק הבא אחריו. פסוק־פסוק ומנגינתו לדוגמא: „יום הששי ויכולו השמים, השמים מספרים כבודו, כבודו מלא עולם וכו׳" וכה הולך הקידוש ונמשך. כמובן, שכל זה לא נעשה בגרון־ניחר. כוסיות יי״ש מולאו מדי פעם לשתיית „לחיים!".

לשיא הבידוח הגיעו האחים פרידמן בשמחת־תורה. המסיבה הראשונה התחילה כבר בשמיני־עצרת לפנות ערב. באותה שעה התאספו בביתו של ר׳ שלמה סקורקא. הגבאים דאגו מבעוד יום ליי״ש עם קינוח. „המוראל" היה גבוה, הרי חג היום ואין דאגות, ככתוב: „ויין ישמח לבב אנוש יסעד", והשמחה פעמה בכל לב. שותים ומזמרים ורוקדים לקיים מה שנאמר „ושמחת בחגך והיית אך שמח". אבל מה עושים, כאשר יי״ש הוא מצרך יקר (מונופולין)? אז עושים במקום יי״ש „מיש־מש" (תערובת) פונטש בלע״ז. יודעי המלאכה התחמקו ממעגל הרוקדים ופלשו למזווה של ר׳ בער למצוא את המצרכים הדרושים להכנת הפונטש: רביעית ספירט של תשעים ושש מעלות, שיכר, נרד, קינמון, סוכר ולימון. כל זה אפשר למצוא בבית נגידי. לוקחים את כל המצרכים האלה, רוקחים ומבשלים אותם, והתוצאה — משקה זול, משכר, ריחני ומעודד־הנפש ועל כולם מבסם ומחמם את הגוף. בהיות החסידים בגילופין מקיימים בלב ונפש את עבודת הבורא בשמחה, ככתוב „כל עצמותי תאמרנה" ושמחה משמע שירה וריקוד עם הרבה התלהבות כדבעי.

מסיבה זו היא הזדמנות טובה לאליה שטעפער (התפר) ואחיו להציג את כשרונותיהם בשירה מעניינא דיומא, ופצחו בפארודיה על ברכת־הגשם, שמברכים בשמיני־עצרת במנגינה המקורית המסורתית. אשתדל לשחזר לפחות בית אחד:

„אף ברי, צומארגנס נאך יום־טום אינדעפרי / אין גאס דארף מען לויפן / קארטאפלעס צו קויפן
און קיין געלט איז אַלץ נישטאָ..."

אכן חרוזים פשוטים, אבל מבטאים את הדאגות היום־יומיות של דלת העם (אף ברי, למחרת אחרי החג צריך לרוץ לשוק לקנות תפוחי־אדמה, וכסף אין).

*

מקובל בכל שטחי החיים, כי כל מה שהוא „עתיק" הוא גם יקר, יקר תרתי־משמע. אומנם יקרים לי זכרונות אלה ובמידה מסויימת מתרפק אני עליהם, וזאת לא בגלל שלימותם, אלא מתוך געגועים לבית־אבא, וזה נראה לי טבעי בהחלט.

ש ע ר ש ב י ע י

השואה ובגיטו לודז

א. אסתרין

לתולדות השואה

(בפתח לשע״ר)

„יום צרה ומצוקה יום שואה ומשואה יום חושך
ואפלה יום ענן וערפל" (צפניה א' 15).

תקופת השואה מתחלקת למעשה לשלושה פרקים: א) מעלות היטלר י״ש לשלטון עד פרוץ מלחמת העולם השניה; ב) מפרוץ המלחמה ועד לפלישה לברית־המועצות (מ־1.9.39 ועד 22.6.41); ג) מהפלישה לברית־המועצות ועד למפלת היטלר (עד מאי 1945).

רדיפות היהודים בגרמניה התחילו מיד עם היתמנותו של היטלר י״ש לרייכס־קנצלר על ידי נשיא גרמניה דאז הינדנבורג ב־30 בינואר 1933.

ב־23 במרס 1933 נתנו רוב מפלגות הרייכסטאג (441 מנדאטים) להיטלר את הסמכות לשלוט במשך ארבע שנים בלי להיות קשור לרייכסטאג ולחתימת הנשיא.

ב־1 באפריל 1933 בוצע „יום החרם", וכך התחילו הרדיפות הרשמיות נגד היהודים בממדים ממלכתיים. התחיל החרם הכלכלי והחברתי על יהודי גרמניה כדי להרחיקם מהחיים הציבוריים.

בספטמבר 1935 פורסמו „חוקי נירנברג": ה„חוק להגנת הדם הגרמני והכבוד הגרמני". נאסרו נישואין מעורבים, ולשם קבלת משרה ציבורית היתה דרושה הוכחת ה„מוצא הארי". בליל 9—10 בנובמבר 1938 — ב„ליל הבדולח" נשרפו כל בתי הכנסת וחוללו בתי קברות יהודיים על אדמת גרמניה. התעללו ביהודים ורכושם היה לבז.

הסכמת רוב העם הגרמני, במישרין או בעקיפין, בצורה פעילה או סבילה, לעלייתו של היטלר לשלטון, מטילה, בהחלט, את האחריות למעשיו על העם הגרמני כולו.

עם סיפוחה של אוסטריה לרייך ב־12 במרס 1938 כמחוז „אוסטמארק", עם כיבוש הסודטים ב־1 באוקטובר 1938 ועם הפיכת צ'כוסלובקיה ממדינה עצמאית ל„פרוטקטוראט בוהמיה ומורביה" כחלק מ„גרמניה רבתי", גדל בהרבה מספר היהודים, שנאנחו קשות תחת עולם הכבד של הנאצים.

באוקטובר, 1939, חודש אחרי התחלת מלחמת העולם השניה, הוטלה עבודת כפייה על כל הגברים היהודים מבני 14 עד 60 שנה, ואת העובדים האלה חייבים היו לספק ה„יודנראטים" (מועצות היהודים). רבים מהיוצאים לעבודה לא חזרו, ואלה שחזרו היו תשושים וחולים, בחלקם מתו מרעב ובחלקם ממחלות שונות. נוסף לזאת נגזרו גזירות שונות להצר את צעדי היהודים, להשפילם בעיני הגויים ולדכאם ולשברם במובן הנפשי, כדי שבמשך הזמן יאבדו את צלם האלוהים שבהם וייהפכו לעדר צאן בלתי מאורגן, ונטול כל כבוד עצמי וכל רצון של מרי והתנגדות, לאבק אדם ולטרף קל לחיה הגרמנית

הטורפת. הוטל עליהם לשאת טלאי צהוב (הידוע לנו היטב מימי הביניים החשוכים) — אות הכר מיוחד, כדי שיכירו אה היהודי מרחוק. אסרו על היהודים תנועה חופשית ממקום למקום, נסיעה ברכבת, בחשמלית, באוטובוס, הליכה על המדרכות וכו׳. לבסוף נקבעו גיטאות מיוחדים (מהדורה מושלמת מימי הבינים), שבהם נכלאו היהודים מעבר לחומות ולגדרות־תיל, כדי לנתק את המגע ביניהם לבין יתר התושבים ולהביאם לגוויעה מרעב. פקודות רבות הוצאו כדי לשדוד את רכושם ולהוציא מידיהם כל דבר בעל ערך, עד שיישארו בעירום ובחוסר כל.

התוכנית השטנית להשמיד את העם היהודי עובדה על כל פרטיה ודקדוקיה בשי-טתיות גרמנית והיתה צריכה להתבצע לפי לוח זמנים קבוע מראש ובמגמה מפורשת להרדים את ההמונים ולהשלות את העולם עד לאירגון הסופי של ההשמדה הטוטאלית.

היהודים מרוב ארצות אירופה, שהיו תחת שלטון היטלר, הועברו ג״כ לשטח הכיבוש בפולין כדי לרכזם לכלייה גמורה במקום ששנאת האוכלוסייה המקומית כלפיהם היא גדולה מאוד.

עם פלישת הגרמנים לברית־המועצות ב־22.6.41 ניגשו מיד למעשה ההשמדה והכליון ללא כל הקדמות והכנות מיוחדות. עם כיבוש מקום־ישוב היו משמידים מיד את האוכלוסים היהודים בהמוניהם, כמו שעשו בקיוב, באודיסה ובערים אחרות. וכך עלה הגרזן של התליין הנאצי על כל יהודי אירופה. רק בארצות מעטות כגון דניה, פינלנד ועוד, שהאוכלוסייה המקומית התנגדה למעשי ההשמדה שרדו יהודים מעטים.

עם כניסת ארצות הברית למלחמה, בדצמבר 1941, הרגיש היטלר י״ש, שכעת אין לפניו שום מעצור והחליט לחסל את כל היהודים. נערכה סטאטיסטיקה של יהודי אירופה ונקבעו ביוזמת המנהיגות הנאצית הדרכים לחיסולם במהירות המירבית ובמאמץ המזערי.

ברחבי פולין הוקמו מחנות ריכוז ושם אורגנה ההשמדה ההמונית בתאי־גאז שפעלו בחלמנו, בארגאן־באלזאן, טראבלינקה, סוביבור ואושביץ. שם הושמדו תחילה יהודי פולין ואחר כך יהודים מצרפת, מבלגיה, מהולנד, מיוון ומארצות אחרות.

השיא בהשמדה ההמונית במחנות מוות אלה חל בפרק הזמן של המחצית השנייה של שנת 1942 ועד לאמצע 1943.

פעולת ההשמדה התנהלה בסודיות, בערמה ובשיטתיות, והמובלים לטבח לא ידעו על הצפוי להם, אולם משעמדו היהודים על כוונת ההשמדה, נלחמו על חייהם וכבודם. (מרד גיטו וארשה, המרד בטראבלינקה באוגוסט 1943, הפרטיזנים וכו׳).

גם סמוך למפלתם שפכו הנאצים את חמתם על השרידים והמיתום בכל מיני צורות הן במישרין והן בעקיפין. רבים מתו בדרכים, כשהרוצחים הוליכום ברגל בקור וברעב ממחנה למחנה מרחקים עצומים או על ידי שריפת מחנות ופיצוצם. וכל זאת עשו תוך רצון למחות את עקבות הרצח וההשמדה. הרוצחים לא הסתפקו ברצח גרידא, הם גם החריבו את כל המוסדות התרבותיים של העם היהודי בגולה כגון בתי כנסת, ספריות,

בתי קברות וכו׳ במגמתם השפלה לא להשאיר אף זכר לקיומו של העם היהודי.

העם היהודי באירופה שיכל, לפי האומדנה הסטאטיסטית כששה מיליונים, אבל למעשה גדול המספר בהרבה ומגיע, כנראה, לששה וחצי מיליונים.

השואה לא פסחה גם על הקהילה היהודית הקטנה בדווארט וגם היא הקריבה את מיטב בניה על מזבח דמים זה.

לפי פקודת היטלר י״ש מ־8.10.39 סופחו ל„רייך״ חלקים רבים מפולין („השטחים המזרחיים המסופחים״), וביניהם חבל וארטה, שהקיף את פוזן וחלקים של פולין המרכזית עם לודז׳ וקאליש (וכמובן שבתוך האיזור הזה היתה העיר וארטה וסביבתה). האיזור הנספח הזה כונה בשם „וארטהגאו״ („וארטלאנד״) ולגאולייטר נתמנה ארתור גרייזר י״ש. המפקד העליון של ס״ס והמשטרה בחבל וארטה היה הגרופנפירר וילהלם קופה י״ש. בנובמבר 1941 מקימים מחנה המוות בחלמנו במחוז קולו (במרכז חבל וארטה, 60 ק״מ מלודז׳). המחנה הזה התחיל לפעול ב־8.12.41 ופעל עד 7.4.43 ואחרי הפסקה הופעל שוב ביולי 1944 לזמן קצר (עבור יהודי הונגריה). עם סוף המלחמה חוסל והעקבות למעשים הנוראים, כמעט, טושטשו. המובאים לשם נחנקו במכוניות גאז, והמתים הובאו ליערות ושם נקברו בשוחות ארוכות ועמוקות. אחרי כן הקימו תנורים. גם צוענים נהרגו בחלמנו (כחמשת אלפים).

קפיטן ה־ס״ס בוטמן פיקד על מחנה השמדה זה בשנים 1942—1944.

מספר היהודים בוארטה ב־1921 הגיע ל־2025 מכלל תושבים 4108.

מספר היהודים בוארטה לפני אחד בספטמבר 1939 הגיע ל־1800.

מספר היהודים בוארטה ב־1941 הגיע ל־1300.

בין ה־24 וה־25 באוגוסט 1942 הועברו חלק מיהודי דווארט ללודז׳ והיתר לחלמנו. בחלמנו נספו כאלף יהודי דווארט.

אגב, ב־2.4.1940 נרצחו 499 חולים מבית־החולים לחולי־נפש בדווארט. ס״ה נרצחו כאלפיים. וארטה שוחררה ע״י הרוסים ב־20.1.1945.

(לפי: יוסף טננבאום „מלכות הגזע והרשע — הרייך השלישי ומעלליו״. „יד ושם״ ירושלים תשכ״א).

י. טרונק „פארשונגען איבער דער יידישער געשיכטע אין צייט פון אומקום פון ווארטעגעביט אין די יארן 1939—1944״.

הרשימה של הגב׳ ד. דומברובסקי ב־ Biuletyn Żyd. Instytutu Historycznego. Warszawa styczeń-czerwiec 1955 Nr. 13—14 "Zagłada skupisk żydowskich w Kraju Warta" w okresie okupacji hitlerowskiej).

---

* אחרי חיסול גיטו לודז׳ בסוף אוגוסט או בהתחלת ספטמבר 1944 נשארו כשמונת אלפים יהודים מה־ Aufraumungskomando ושוחררו בינואר 1945 ע״י הרוסים.

חנן שוטון

יזכור

„זכור את אשר עשה לך עמלק" (דברים כה 17) — זכור ואל תשכח, למרות זאת שחלק גדול מהמין האנושי כבר שכח, או עשו עצמם כאילו שכחו.

איכה יכול היה העולם כה מהר לשכוח מה שקרה לעם היהודי, ומה מהר מצאו את תרופת־הפלא להרגעת „מצפון־העולם" עם יצירת המונח המצלצל „דנציפיקציה"!

נמצאת במרתף השואה ב„יד ושם" ב„הר הזכרון" בירושלים

בן לילה „טוהרו" נאצים והיו לאורחים שקטים ולאירופיאים צנועים. כמו במטה־קסמים היו חרבות עקובות מדם לזרי־פרחים. ובאיזו מה־רות ובאיזו קלות השתלבו הגרמנים בשורות כל עמי התרבות, כאילו לא קרה כלום, כאילו כל אותם הכבשנים הבוערים וכאילו כל אותם בתי־החרושת להפיכת שומן יהודי לסבון וכל אותם הבורות, בהם הושלכו עודם בחיים — כאילו כל זה היה רק סיוט, ממנו חייב העולם להשתחרר בהקדם האפשרי!

ומובן מאליו שבשורות הראשונות עומדים אותם „הגבורים הגרמנים המהוללים" ומצפים לתורם להשתחרר ככל האפשר מהם מהמעיק עליהם, כביכול.

אבל אנו, היהודים, צריכים להיות שונים מהם, אנו צריכים לזכור לנצח מה שעשה לנו „עמלק".

ובאיזו קלות נאמרות המלים „פיצוי" ו„שיקום" (וידערגוטמאכונג)! מה לאמיתו של דבר ברצונם לשקם ואת מי לפצות?

לא פעם גם אנו נלכדים במלכודת של מהלך מחשבות מסולף: בגרמניה קמה מפלגה אנטישמית, היא הגיעה לשלטון והגשימה את הפרוגרמה שלה — השמדת העם היהודי — וזהו. אבל תוכנית שטנית כזאת, אינה מסוגלת מפלגה אחת להגשים! להשמיד מיליונים — מטף ועד זקן, נשים וטף, ונוסף לזאת בצורה האכזרית ביותר — לא, לא, אלף פעמים לא! בהגשמת תוכנית כזאת צריך לשתף פעולה כל העם, ללא יוצא מהכלל, עם שלם, עם של „אוכלי־אדם". אל תתפלאו, אם כך אני מכנה אותם, כי מהו המרחק בין השימוש בשומן אדם כסבון ובין שימור בשרו וזלילתו לעת מצוא.

אנו מרמים את עצמנו במחשבה, שהגרמני הוא ממושמע, ועל כן הוא מילא בדייקנות ובקפדנות את הפקודות שניתנו לו. אבל במקרה דנן, הלא הגרמני מילא את תפקידו כמין שליחות נעלה בהנאה מיוחדת. כשגרמני רצח ילד יהודי, הוא עשה את זאת מתוך הנאה וסיפוק.

כשהגרמנים נכנסו לעיירה אלכסנדר על יד לודז׳, התפרצו לביתו של השוחט. השוחט שכב אז על ערש דווי, אבל זה לא הרתיע את הרוצחים לשחטו. וכך נקמה „החיה הפראית והאכזרית" בדמות אדם את נקמת „בעלי־חיים מסכנים", שהשוחט שחטם במשך חייו. האפשר על מעשה כזה לאמור שבוצע על פי פקודה עליונה?!

ובאיזה סיפוק היו מבצעים את „עבודתם הקדושה" שה„פירר" היה מטיל עליהם! הלא הוא היה בעיניהם הגואל, המשחרר אותם מהעול הכבד, שנתנה עליהם היהדות. הוא החזירם אל היערות, העיר אותם מתרדמת הדורות והשיבם אל צור מחצבתם, אל הברבריות, והחייה בהם את האינסטינקטים „הטבעיים", „הבריאים" של חיה הצמאה לדם. באיזו שמחה קיבלה „חיה איומה" זו את המנהיג בהופיעו לפניה ובאיזו התלהבות שמעו את קולו הצרוד הצועק אליהם — „אותו הנער מנצרת, שנתן לכם את אמונתכם, הלא יהודי היה!"

באיזו שנאה בלב שיסע אותו „הגבור של הגזע העליון" תינוק יהודי כדי לשכך

את זעמו על בן-דודו, אלוהיו, אשר לפניו נאלץ קודם לכרוע ברך ולהתפלל!

וכך טרפה ה"חיה" על ימין ועל שמאל, מטף ועד זקן, ולא נמצא אף אחד שיפריע לה במעשה זה. ולא מעט סייעו בידי „חיות אלה" גם הפולנים. גם הם שונאים את היהודים, כי הרגו את אלוהיהם, כביכול. אבל, כנראה, שלא זוהי הסיבה האמיתית לשנאתם ליהודים. היהודים שנואים עליהם לא על שהרגו את אלוהיהם, אלא יותר נכון על שנתנו להם את אלוה זה.

כשהגרמנים שללו שלל היהודים לפני הירצחם, עמדו נערות פולניות וצפו במחזה „מרהיב־עין" זה ולא יכלו להתאפק וביקשום שיתנו להן חלק מהשלל הזה, מהתכשיטים, לכל הפחות. והגרמנים „הטובים" ניאותו ומילאו את מבוקשן. (זה קרה בקאליש) ותיכף אחרי כן הלכו אותן הנוצריות האדוקות לבית־כנסייתן וביקשו מאלוהיהן סליחה ומחילה על מעשיהן, בדיוק כמו אותו הכומר, אשר ברך קבוצת חיילים פולנים, שיצאו לקרב, בזו הברכה: „מי יתן וכל כדור יפגע / סלח להם ומחל להם, אלוהים!"

כשהגרמנים חצו את הגבול הפולני ונכנסו לסוסנוביץ, ראו ברחוב יהודי הולך עם שני ילדיו, וכדי להשתעשע במקצת שלף אחד מהם אקדח והרג את הילדים. האב — דעתו נטרפה עליו למראה עיניו, התחיל לקפוץ, להתפלש בעפר, מרט זקנו ותלש שערות ראשו... וזה, כמובן, גרם ל„אדונים הסופרמנים" שמחה רבה.

או, כשקברו אנשים חיים, ובשעת מעשה שאלום בציניות — „איה אלוהים?" — שוב מחזה „משעשע ומהנה" — ובשעת מעשה רוקעים ברגליהם, צוחקים ושמחים — היאך יכול להיות בילוי יותר נעים מזה לאדם־מפלצת?!

ומה חשב היהודי המסכן באותו רגע איום בהרימו את עיניו, בפעם האחרונה בחייו, השמימה? מיד חשכו עיניו, עוד קרן אור אחרונה חודרת לקברו, ובשפתיים רועדות הוא לוחש את הפסוק: „גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע" (תהלים כ"ג 4) ואינו מסיימו, כי החנק תוקף אותו, נאבק הוא בכוחותיו האחרונים עם מר המוות, מפרפר הוא את פרפורי הגסיסה האחרונים ואת הפסוק הוא לא סיים...

וסביב הקבר רוקדים הם, החיות הפראיות, כשלעיניהם האדמה עדיין מתנועעת מתחת רגליהם... היכלו ה־אס־אס ללא עזרת כל הצבא הגרמני לבצע את כל זאת? האם כל הגורמים הצבאיים הרשמיים לא עמדו לעזרת הנאצים י"ש? הלא ה„פירר" היה המצביא הראשי של כל הצבא הגרמני! האם כל גרמני לא שמע את הצהרותיו של „המנ־היג" בנוגע ליהודים? האם לא הדהדו באוזני הגרמנים דברי שירם הלאומי, שכה היה אהוב עליהם „עד שלא אראה את הסכין עקובה מדם יהודי, לא ארגיש בטוב!" האם כל גרמני לא התפלל בעומק לבו לנצחון ה„פירר"?!

האם לא ידעו הגרמניות „אצילות הנפש" שבהתרחצן, משתמשות הן בסבון משומן יהודים? ועל כל אותם תאי הגאזים לא ידעו ולא שמעו אזרחי „הרייך השלישי"?

הוי, אתם הגרמנים, בני „העם האציל", איך לא הוכיתם בסנוורים בפתחכם את אשנבי תאי־הגאז ובראותם את קרבנותיהם עדיין מפרפרים, עדיין נאבקים עם המוות וכש־

האמהות לוחצות את תינוקותיהן אל לבן?! איך לא התפלץ לבבכם בקרבכם, איך?!

הנה עוברות שיירות ארוכות ללא סוף, שיירות יהודים נחנקים, שרופים, וביניהם כל כך הרבה תינוקות, זה עתה עקרום משדי אמותיהן! כעננים כבדים נישאים באוויר הריחות האיומים של בשר־אדם חרוך!

הוי, אתם הגרמנים, אל תדעו מנוחה לא ביום ולא בלילה, יגזול ריח בשר־אדם־חרוך את שלוותכם הנפשית ויחדור עמוק אל נחירי אפכם ומשם לתוך תוכם וירעיל את מעיכם, כי אל מצפונכם, לבטח, לא יגיע — וזאת מסיבה פשוטה בתכלית הפשטות, כי מחוסרים אתם כל מצפון!

ארורים אתם ביום וארורים אתם בלילה, מראות מזעועים אלה — אל תרפו מהם, סנוורו את עיניהם, למען לא תוסיפו לראות אור יום, בדיוק כמו קרבנותיכם, שאתם במו ידיכם גזלתם מהם את החיים!

לעומתם — הרוצחים והפושעים הגדולים ביותר בעולם כילדים תמימים ייחשבו!

כשאתם הקמתם תליות, לתלות עליהם יהודים, לא הסתפקתם עדיין בזה, אילצתם גם את יתר יהודי העיירה לעמוד ולחזות במחזה אימים זה, ואפילו ילדים הוכרחו לראות במות אבותיהם!

ומה הרגיש ילד כזה באותו רגע?! הלא לנצח נשבר! נשמתו הצעירה נזדעזעה מרוב תדהמה, מבוכה ופחד. מוחו הילדותי לא היה מסוגל לתפוש את כל זאת. הייתכן, שאביו, מגינו, תקוותו, תלוי עכשיו כמפלצת! הילד מסובב את ראשו לבלתי ראות את אביו במצב איום זה, אבל „הגבורים הגרמניים" מיד הרגישו בזה, בן רגע נמצאים כבר על ידו ובצעקות היסטריות מצווים עליו: „הראש למעלה, הרם את הראש!"

הסופר הרוסי המפורסם דוסטויבסקי מתאר בסיפוריו איך ילדים אינם מסוגלים לסלוח לאלה, המעליבים את אבותיהם. תמונה כזאת מזעזעת — לראות את האב בעלבונו ומושמץ — נשארת חרותה בלב הילד לכל ימי חייו, ואף פעם לא ישכחנה.

אודות יסורים וסבל של ילדים תמימים, שאף פעם בחייהם לא עשו עוול לאף אחד, אומר הסופר, בהגיבו על אירוע אחד איום, כשגנרל אחד שיסה את כלביו הפראים בילד מסכן: „הוי, אלוהים, מיהו הגנרל, שאנו נתאונן עליו...?!"

ומאין נקח את הכוח לתפוש ולהבין את גודל האסון־השואה, שבאה עלינו? מיליון וחצי ילדים נספו בצורה האכזרית ביותר!

הוי אלוהים אדירים, אלוהינו שבשמים, מי הם הגרמנים, שאנו נוכל להתאונן עליהם?! כשאתם, „הגבורים הגדולים של הגזע הנבחר" של העם „בעל התרבות הגבוהה", לקחתם ילד יהודי בידיכם ושיסעתם אותו לעיני האם ותיכף אחרי כן רחצתם ידיכם, שלא יישאר חלילה עליהן כתם־דם, ואחרי כן פרצתם בצחוק פראי למראה סבל האם, היה רק חסר לכם לשתות את דמו של אותו הילד הנרצח. ברגעים כאלה, כנראה, התעוררו בכם האינסטינקטים של אבות־אבותיכם — הקאניבאלים, ששחטו את ילדיהם לאלהיהם, כי הם צמאים לדם, וכי רק הדם יכול לשבור את צמאונם.

הוי, אתם הגרמנים, אתם הקרבתם את קרבנותיכם לפני אלוהיכם, בהגיעכם „לשיא השלימות" ובקנה מידה כזה, שההיסטוריה לא ידעה כמוהו מעולם! ובאיזה שקט מזעזע, ובאיזו ציניות אכזרית ערכתם את טכסכם, את „עבודתכם הקדושה"! הרי מילאתם „שליחות היסטורית", יזומה על ידי ה„פירר" בכבודו ובעצמו — ליצור „עולם ארי" טהור — יודנריין" (ללא יהודים).

הוי, כמה רגועים היו הוריכם במולדתם, כשאתם „בני, חביבים", הורדתם ביגון שאולה, לבורות, אבות ואמהות יהודיים ולצדם ילדיהם האומללים!

הניתן לתאר מומנטים כאלה?! הנה אוחזים הילדים המבוהלים עד מוות את ידי הוריהם, מסתכלים בפניהם ומיואשים מחפשים בהם הגנה ועידוד, הם מרימים את עיניהם השמימה ובאלם הם ממללים: „אם הורינו מחוסרי מגן ואינם מסוגלים להו־שיענו, הרי אתה ,כל יכול', תוכל לעזור לנו"!

אבל שערי השמים נעולים וצעקתם נשארה ללא מענה. והבורות מתמלאים מהר. אבל הגרמנים אוהבי־סדר הם! הם מכריזים על הפסקה, כדי לפנות מקום לבאים, שעדיין עמדו וחיכו לתורם. ובאיזו חריצות ומסירות עשו את מלאכתם! והדם מילא את הבורות, ולבסוף יישרו את האדמה ברקעם ברגליהם, כשהיא עדיין מתנועעת תחת רגליהם, ובשעת מעשה היו תנועותיהם דומות לתנועות של פראי־אדם בערכם את טכסיהם האליליים. תמונה זו אינה מצוצה מהאצבע. עדים חיים מעידים על כך, על מה שהתרחש בבאבי־יאר או במקומות אחרים. והיום באבי־יאר — לשם יהודי אפילו אינו רשאי להגיע לביקור, ובכלל מה ליהודי ולבאבי־יאר, הרי שם קבורים „אזרחים רוסיים"?!

ואיך נראיתם, לחלוטין, אחרת, הוי, אתם „הגבורים", שעבורכם חיי הזולת היו כקליפת השום, כשברחתם לפני צבאות־המשחררים, כמה רעדו אז „לבותיכם האריים" וכמה רציתם לחיות! זכר לא נשאר מגבורתכם ומיוהרתכם הארית, הריקה והפוחזת. כעכברים מורעלים רצתם והתחבאתם כחפרפרות בחורים ובאדמה, לחרקים הבורחים מסמי המוות נדמיתם!

ידוע הוא הפתגם: „מאחורי הפרח היפה ביותר עלול להתחבא הנחש הארסי ביותר". עוד בהתחלת המאה העשרים ביקר בגרמניה הסופר היהודי הנודע נומברג. אחרי סיורו בגרמניה ביטא את התרשמויותיו בזו הלשון: „מה איום ונורא הוא כל זה המסתתר מאחורי הדייקנות והנקיון המבריק! אני רואה שם מפלצת איומה, שוחרת דם!"

באיזו מהירות נוצר המונח „דנציפיקציה"! בן לילה היו רוצחים מאתמול לאנשים ישרים ולאזרחים כשרים. ידיהם עדיין מלאות דם — והנה הם הולכים לרחצן! הייתכן כדבר הזה?! כל העניין הזה נראה בעיני כאותו משל קרילובי:

„על יד כבשה עומד הזאב, מוכן ומזומן לטרפה, אבל יתר החיות אינן נותנות לו עד שלא יתקיים משפט צדק. הפיל הוא הקטיגור והדוב — הסניגור. סו"ס הוחלט פה אחד שהזאב אשם. אבל הזאב לא נכנע על נקלה, הוא מבקש את רשות הדיבור והוא מודה

ומתוודה שהוא אשם, אבל מה היה לו לעשות כשהוא רעב, והוא מתחנן לפני החיות, מייבב, שרק הפעם תינתן לו הרשות לקחת את הכבשה. הדב והפיל מסתכלים זה בזה, הם הבינו לרוחו והחליטו: הפעם, באמת רק הפעם, יורשה לו לאכול את הכבשה".

מה מתאים המשל הזה לנמשל ולהפך!

חיש מהר „התרחצו" הרוצחים והחליפו את בגדיהם והיו לאנשים ישרים, שמחים בחלקם ואזרחים טובים, וללא שמץ של בושה מדברים הם על „וידערגוטמאכונג" — על פיצויים ושיקום. ולגודל האירוניה קיבלו האומות המאוחדות כחברה שוות זכויות גם את מזרח גרמניה, שהספיקה בינתים להיות לקן צרעות, למרכז הטרוריסטים וכל מיני מחבלים, אשר יעודם הוא להשמיד את שארית היהודים, אשר נשארו מהשואה. וכל זה נעשה בחגיגיות, במחיאות כפיים כוערות של כל בני „משפחת העמים".

ובתי־המשפט לדנאציפיקציה הפכו למשחקי־פורים. השופטים הבינו לרוח הקהל ושפטו בהתאם לכך.

הרושם הכללי, שאנו היהודים קיבלנו מכל זה, הוא שבמקרה הטוב ביותר, מתייחסים הגרמנים לכל מה שקרה בעבר כאל אירוע היסטורי טבעי. ולאמיתו של דבר צומחת שוב השנאה אל היהודים, המתבטאת בצורות שונות כגון בהופעת חלק מהנוער הגרמני הסוציאליסטי, אשר תחת מסווה סוציאליסטי משתתפים בצערם של הערבים האומללים אשר ישראל האימפריאליסטית גזלה מהם את מולדתם ואת אדמתם.

הוי, אתם הגרמנים, ארורים היו! ייהפכו נא בילוייכם ונשפי חשקכם לחושך, שחייכם יהיו חיי פחד, היין שאתם שותים להנאתכם, ייהפך לדם, ושדם זה יציק לכם, כי זהו דם של ילדי היהודים, שאתם רצחתם, שלא תדעו אף פעם בחייכם רגע של שקט ומנוחה

הוי, ישו המסכן, לשם מה ועבור מי הקדשת את חייך ונצלבת? האם בשביל אלה, שביצעו מעשי־זוועה כאלה, שלא ניתן אפילו לגדולי הסופרים, המשוררים והאמנים לתאר? האם בשביל אלה, שמהם יצאו משוררים ששרו על רצח, דם ועל סכינים מהם נוטף דם, האם לאלה, ששבו במלוא מובן המלה לעבודת האלילים, אל אותה האלה ההודית, צמאת הדם קאלו, אשר דרשה קרבנות אדם ללא ספור (קאלו היא אשתו של האל סיבה. פירוש המלה קאלו הוא שחור. היא אלת ההרס והחורבן, המגיפות והמוות. מקדשה המפורסם נמצא על יד קלקוטה ונקרא קאלי)!

לא פעם נשאלת השאלה: איך זה יכול היה לקרות, שעם תרבותי כעם הגרמני, ירד כה פלאים במובן המוסרי? המשורר הגרמני הגדול יוהאן וולפגנג גיטה אמר, ובצדק: „האופי של אדם ושל עם הוא כמו מסגרת ברזל, שאינה ניתנת להישבר. שנים תחלופנה עד שהאדם ישתחרר מכבלי הברבריות". המשורר הדגול, כנראה, הכיר יפה את בני עמו וידע, שהתרבות היפה ביותר עם הערכים הנשגבים ביותר עלולים ליהפך למכשיר רצח מסוכן במסיבות מסויימות. כשהשופט ראווה, במשפט של אייכמן י"ש שאלו הקרא את קנט ענה הרוצח בחיוב, ועל השאלה השניה — איך יכולים ללכת שלובי זרוע האתיקה של

קנט עם מעשיו הוא — באה התשובה: „לקרא ולחיות — שני דברים שונים הם לחלוטין!"

לצערנו הרב, לא גבר ה„אימפיראטיוו הקאטיגורי" של קנט על האינסטינקטים הרצחניים החבויים באופיו של העם הגרמני. להפך — כדי להשביע את רצון העם — הותאמה תורתו של קנט לתורתו של היטלר י"ש וכי מה לא יעשה עם בכדי שיוכל למלא את „שליחותו הקדושה"?

גם ליהדות יש שליחות. העם היהודי תרם לעולם מכל מה, שיש בו מן ה„אנושי", מן היופי והמוסרי במלוא מובן המלה, החל מתורת הנביאים, דרך מרקס, איינשטיין ואחרים, רשימה ארוכה, שקשה יהיה אפילו למצותה.

אבל אתם, הגרמנים ועוד אחרים, מרגישים לא בנוח, באווירה של הרוח היהודית. ה„לא תרצח"! היהודי מציק לכם במשך דורות, ומדי פעם אתם מתפרצים מתוך מסגרת הרוח הזו כחיה פראית מהכלוב, אתם משתחררים מכבליו ומכל מה שקשור ליהדות ולאנושות. כשהמשורר הגרמני הגדול, בברחו מ„הרוח היהודית" אל ההליניות, וכפי שקראו לו „העכו"ם הגדול" חזר אל הפילוסופיה היהודית, ובמיוחד אל השקפת עולמו של ברוך שפינוזה, הלכו אתו יחד הרבה משוררים גדולים והרבה הוגי-דעות, ויחד אתו שתו בצמאון מהמעיין המפכה מים חיים — משפינוזה (איך אומר אקרמן: „כשאני מבקר אצל גיטה הנני רואה שאינו מוציא את שפינוזה מידו). היה אז מאבק על הפנתאיזם, שהיתה לו השפעה עצומה במשך זמן רב על רבים. וכך שוב השתלטה „הרוח היהודית" על חייכם ועל מהלך מחשבותיכם. „היהודון היינה" (דאס יידל היינה), כפי שקראוהו, נחרת עמוק עמוק בגאוניותו בחייכם, אם כי כל כך הרבה גרמנים אינם מוכנים להשלים עם הרעיון, שיצירתו היתה יצירה גרמנית טהורה. אמת הדבר, ובזאת מוכרחים להודות, שהרבה מיצירותיו היו יהודיות ברוחן, אם כי כתובות גרמנית. כמו „אטא טראל" קורע מיריביו את הבגדים כדי לגלות לפני כל עם ועדה את מערומיהם, את עורם החלק — עור הנחש. ובאיזו גאווה הוא אומר: אני יהודי! או ה„אלמנזור" שלו, וה„נושאים היהודיים", „דוננה קלרה", „הרבי מבכרך", הקורא מתוך כאב: „מי הם השומרים של היהודים" — והתכוון בזאת אל שומרי גיטו פרנקפורט דמיין, ולעומתו אדון גיטה התנגד לשחרר את היהודים מהגיטו, אם כי חיו תמיד באווירת איום של פוגרומים.

כנדהם נשארתי עומד במקומי, כשנכנסתי ל„היכל התרבות" בתל-אביב ביום „התרבות הגרמנית", כשראיתי מי הוא המייצג את התרבות הגרמנית — הרי אותו „יודכן היינה" (כפי שקראהו המשורר הגרמני פון פלאטן), ובשעת מעשה הרהרתי: מה היה קורה לו הנאצים עם היטלר י"ש בראש היו קמים לתחייה ורואים את התמונה הזאת, הרי ראו בו בוגד, יהודי מלוכלך, ומה לו ולתרבות הגרמנית?!

ואולי, הגרמנים דהיום, הם אותם הגרמנים דאז, אלא שמסכה נתונה על פניהם.

גם משוררים בעלי שם עולמי ראו בו, בהיינה, את הגאון הגדול, אשר ספג לתוכו את הכאב העולמי, נציג הליריקה העמוקה האנושית, אבל לא נציג התרבות הגרמנית. ובכל

זאת לא היה העם הגרמני מסוגל להשתחרר לגמרי מהיינה, כי הוא חדר למעמקי נשמתם וחייהם, ולראייה יכולה לשמש הבלדה של היינה „די לורליי". למרות כל המאמצים לא הצליח ההיטלריזם להשכיח את השיר הזה ולעקרו מלבות הגרמנים. ומתוך חוסר ברירה הסכימו לקיומו בהכריזם, שמחברו הוא משורר גרמני עממי אלמוני.

***

גורלנו היה יותר טראגי מגורלו של איוב! אותו, רבון העולמים, רק את גופו מסרת בידי השטן — ואותנו לעומתו — גם הגוף וגם הנשמה. מה קשה הוא חטאו של האדם, ומה קשה ללא שיעור הוא העונש עבור החטא. אבל עונש כזה?! איזה פסק־דין הוצאת על עמך ישראל, ובאלו ידיים מסרתנו? הלא הסגרת אותנו לחלוטין בידי משמיד אכזרי, שכמעט ולא השאיר כלום מעמנו, אפילו יחידים לחזור בתשובה, להתחרט על החטאים שחטאו. ואם כבר כזה היה רצונך — הרי מוטב היה לו לא יצרתנו!

אומנם, אתה כל יכול, אתך החוק והכוח, ומי יאמר לך „מה תעשה?", אתה נותן ואתה לוקח, אבל בחרונך, כי גדול הוא, ביטלת במחי יד אחת את חוקיך הקדושים ביותר, את החוקים, שאתה בעצמך חקקת, שאתה נתת למין האנושי!

דם מאות אלפי הילדים שניספו בצורה האכזרית ביותר, שטרם נהנו מזיוו של העולם, צועק אליך מהאדמה, מהקברים, בזעקה גדולה ומרה „הייתכן?!", ואיפה תשובתך לבקשה ולתפילה „חמול על עוללינו ועל טפנו!"

ובהסתכלי מסביבי, איך שהעולם כמנהגו נוהג, כאילו לא קרה כלום, הנני נשאר מוכה תדהמה והלם.

הוי, כמה יפה הוא עולמך! הכל משבח את יצירתך, הכול נושם את רוח קודשך, הכל חי ושמח בחיים שנתת להם! מה נפלאה ונהדרה היא יצירתך ובראשה — האדם, שיצרתו בצלמך ובדמותך — לדעת, להרגיש ולרקום בנשמתו את היפה שביצירתך — ובכל זאת לא ניתנה האפשרות הזאת למיליונים יהודים ואנשים אחרים ליהנות מחייהם ומכל היופי סביבם, כי בצעירותם, עודם באבם, נקטפו מעולמם היפה הזה.

„נקום נקמת דם עבדיך השפוך!" — מתפללים אנו אליך נקום את העוולות שנעשו לנו! ולצערנו, מסתבר, שהרוצחים קיבלו עבור „עבודתם היפה" פרס — ולא עונש! כמה חזקים הם שוב, כמה מקובלים הם בעיני העולם, כמה מתחשבים בהם הן במערב והן במזרח!

ו„המי יודע" — מתחיל לכרסם את מוחי: אפשר שהעולם דומה לים והאנשים בו — לדגים, והחזקים בולעים את החלשים. ואפשר — שהעולם דומה לשדה־קטל ענקי, וכל דאלים גבר בו. מי יודע?!

ואולי העולם דומה לליל חושך, ועל כל צעד ושעל אורבות לך חיות מסוכנות, ואולי כל מה שיפה וטוב הוא רק חלום ותו לא — הכל אשלייה?!

ואם באמת בכל שולט הכוח, הרי גם אנו, „שארית־הפליטה", נאלצים לשנות את השקפת עולמנו וגם אנו צריכים להאליל ולהעריץ את הכוח, את הכוח הישראלי. אנו,

אם כן, מוכרחים להיות מצויידים במיטב הנשק המשובח והמודרני מוכנים תמיד לכל אפשרות — והשנים האחרונות והאירועים האחרונים הוכיחו עד כמה השקפת־עולם זו נכונה היא, כי הודות לה אנו קיימים!

וכשהכוח הישראלי ילך שלוב־זרוע עם הרוח הישראלית, רק אז נהיה חזקים ונוכל לעמוד בפני כל שונאינו ומבקשי נפשנו!

משה שוטון

היתה עיירה ושמה דוואַרט

היתה עיירה בפולין ושמה דוואַרט, והיא עדיין קיימת.

החיים מתנהלים שם כרגיל כאילו לא קרה שום דבר, אבל דוואַרט היהודית אינה קיימת, נמחקה כליל כאילו לא היתה ולא נבראה. וארטה היא כעת עיר על טהרת הגזע הארי — „יודנריין".

ויהודיה?... הם הושמדו על ידי הנאצים ועוזריהם, ושמם ינון בין יתר אחינו, בני ישראל, אשר מתו על קידוש עמם ודתם.

יהודי דוואַרט, כמו כל היהודים בערי פולין, חיו בדוואַרט מאות שנים, ותקופות שונות עברו עליהם — של גאות ושפל. מהם היו עשירים, בינוניים־אמידים, עניים וגם עניים מרודים. היו כאלה, שפרוסת לחם לא נמצאה בביתם, אבל העיירה דוואַרט שקקה חיים יהודיים ערים ותוססים. „ארץ ישראל וציון" תפסו מקום נכבד בהווי היהודי הגלותי, ורבים היו היהודים, אשר רק בגופם היו בנכר, ובנפשם, בכל לבם היו רחוקים מעיירת הגולה, הם היו במזרח, והברכה־משאלה „בשנה הבאה בירושלים" נאמרה שלוש פעמים בשנה. (בשני לילות סדר ואחרי נעילה).

זוכר אני את דוואַרט היהודית על חייה היהודיים הערים, זוכר אני את סוחריה, בעלי־המלאכה שלה, לומדי התורה בבתי המדרש והשטיבלעך (בתי החסידים), את הציונים ואת הסניפים השונים של התנועה הציונית על גווניה השונים, אשר ריכזו בתוכם את רוב הנוער היהודי המפואר.

נזכר אני באותם „אחרי הצהריים" בשבתות ובחגים עת יצחק ניטקה, ירוזולימסקי ז"ל ואחרים סיפרו לנו על אחד העם, י"ל פרץ, הרצל וביאליק. ודברי חנן שוטון יבלח"א על אודות השקפת עולמם של אהרן דוד גורדון, בורוכוב ויתר מעצבי הציונות הסוציאליסטית, עדיין חרותים בזכרוני כאילו רק אתמול שמעתים.

מנהיגינו ומדריכינו הציוניים היו לא רק נאה דורשים אלא גם נאה מקיימים.

הם הראו לנו ולמבוגרים, בצורה מעשית, את דרך החיים לעתיד. ולמטרה זו נוצלה כל הזדמנות; חג לאומי — מה טוב לשיחה, מאורע לאומי — הרי הוכן נשף מוקדש למאורע זה, חבר עולה ארצה — מסיבת־הפרידה שימשה כחומר תוסס ומתסיס ליתר החברים, ורישומה נחרת לזמן ארוך בלבות אלה, שהשתתפו במסיבה זו.

הפעילות החברתית הזאת התבטאה גם בעזרה לעני ונצרך, כי עניים ו„יורדים" לא חסרו בדוואַרט, אבל יחד עם זאת לא מעטים היו גם היהודים, אשר עשו כמיטב יכולתם להקל על הנצרכים במצוקתם. הנזקקים קיבלו מצות, תפוחי אדמה ויין לפסח, בגדים ונעליים וגם פחם או עצים להסקה בחורף. המחזות שהוצגו ומשכו אליהן גם אורחים מהסביבה כגון „הדיבוק", אוריאל אקוסטה ואחרות שימשו מקור הכנסה חשוב, שהיתה קודש לטעוני עזרה וסיוע.

לא שכחתי גם, ובטוחני שגם לא אשכח, את האנטישמיות ורדיפת היהודים בפולין לפני המלחמה, וכשפרצה, בן רגע הפכנו לשעיר לעזאזל ולמטרה בטוחה לחצי הרעל של רוב הפולנים.

נחרתו בזכרוני התמונות של משלוחי צעירים יהודיים למחנות עבודה בפוזן; הם האמינו באמונה שלימה שהימים הרעים יחלפו, והשונא של המין האנושי ינוצח צריך רק סבלנות, ומה יכול לסייע לאדם ברגעים קשים אם לא העבודה? הם היו מוכנים לכל עבודה קשה ובלבד שיוכלו לחיות ולעזור למשפחותיהם. אבל עד מהרה נפתחו עיני כל היהודים, ונתפקחו מחלומות אלה. כולם נוכחו לדעת שמטרת גיוס עובדים יהודיים היא אחת ויחידה — השמדת כל הצעירים, ללא צעירים תוססים

קבוצת צעירים

ומתסיסים — מה קל יהיה לחסל את יתר היהודים, הזקנים, הנשים, הילדים והחולים!

לא אשכח לעולם את החטיפות למחנות אחרי שנודע לנו מה משמעותם, כשכל אחד התאמץ להתחבא ולדחות, ויהא לזמן־מה, את ביצוע גזר־דין המוות.

ואיך ניתן לשכוח את המחזה המזעזע של תלייתם של הרב שלנו לסקובסקי, בנו ויתר שמונת היהודים!

ומי שלא ראה באיזו גבורה קיבלו את דינם אינו יכול לתאר לו גבורה מהי!

היריות בילדים, בנשים ובגברים חפים מפשע ביערות על יד דווארט מהדהדות עדיין באוזני.

אזכור לנצח את הרגע האיום והנורא כשהתגנבתי למקום עצירתם של המיועדים לחלמנו עם חבילת מזון לאמי ז״ל. ידעתי כבר אז שאפסה כל תקווה להצילה. גם היא מסכנה ידעה את גורלה המר. חרפתי את נפשי להביא לה אוכל — לכל הפחות שלא תרעב ברגעיה האחרונים.

לא אשכח את נציה זונאבנד, שניסתה בכל הדרכים להציל את חייה. היא נתלתה על צווארי ובבכי מר התחננה שאצילנה: „אני כה צעירה וכה רוצה לחיות אני, הצילני נא, הוציאני מכאן!” ותשובתי לה עדיין אני שומע: „הנה עומדת כאן אמי לפני, ואני...” ולא עצרתי כוח לסיים את המשפט וברחתי החוצה.

מה היה נותן באותו רגע בן לו היתה לו האפשרות להציל את אמו?...

מדוע לא נשארתי אתה, מדוע לא נהייתי שותף לגורלה המר?

ומדוע שפר גורלי מגורלה ומגורלם של יתר אחינו?

וכשכבר באה הישועה והמלחמה נגמרה ונשארו עוד אודים מעטים, ניצולי השריפה, האם לא מצאם הגורל המר? האם לא שילמו בחייהם משה שייניאק, מרדכי רוזנוואלד ואחרים, ברצותם לבקר עיירת מולדתם ולחונן עפר־קברות יקיריהם?

והיתר — הרי גם הם היו כפשע בינם ובין המוות!

וביניהם, שהמזל שיחק להם, הייתי גם אני.

אחרי כל הסיוט האיום והנורא הזה, האם כל אחד מאתנו הניצולים שאל את עצמו: האם הוא עשה משהו עבור כל אלה, שאינם אתנו?

האם נעשה משהו בכיוון הנצחת דווארט היהודית, שהיתה אי פעם ואיננה עוד?

האם מישהו נתן את דעתו על הצורך להשאיר זכר לדורות הבאים, כדי שלא ישתכחו אלה, שכל מחשבתם ושאיפתם היתה להיות בין בוניה של מולדתנו?

האם נסתפק אך ורק באסיפה אחת בשנה להזכירם, ובזאת נאמר „די, עשינו הכול!”

מי יזכור אותם אחרי שגם אנחנו לא נהיה?...

והתשובה....?

אהרון מאיראָוויטש

אין יענע שרעקלעכע טעג

אייניקע טעג פאַרן אויסברוך פון צווייטן וועלטקריג בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין די פוילישע אַרמיי.

אין אַ פיבערהאַפטער, אָנגעשטרענגטער פאַר־מלחמה שטימונג האָב איך געמוזט שולן רעקרוטן און פאַרבאַרייטן זיי צו די שרעקלעכע טעג.

די לאַגע איז געווען אַזוי ערנסט אַז קיינער פון אונדז האָט נישט געקאָנט באַקומען קיין אורלויב צו באַזוכן זיין היים אויף אַ קורצער צייט זאָגאַר.

מיין פרוי גאָלדע האָט נאָך באַוויזן צו באַזוכן מיך אין דער קאַזאַרמע. זי איז געשטאַנען ביים פלויט, ווייל קיינעם איז נישט דערלויבט געווען פון פרעמדע אַריינצוגיין אין הויף פון די קאַזאַרמע. אין דער קורצער צייט פון איר באַזוך האָבן מיר ביידע נישט געוווסט וועגן וואָס פריער צו ריידן; צי וועגן אונדזער קליין טעכטערל פעסיעלע, צי וועגן אונדז אַליין. עס איז אונדז געווען פינצטער אין די אויגן און ביטער אויפן האַרצן. מיר האָבן גוט פאַרשטאַנען אַז אונדז דערוואַרטן איצט זייער שווערע מינוטן, און ווער ווייסט אויב דאָס איז נישט די לעצטע באַגעגעניש. מיט ביטערע טרערן האָבן מיר זיך אָפּגעזעגנט, און ווען זי איז אַוועק, האָט זיך מיר אויסגעדוכט אַז אויך אַ שטיק לעבן האָט זיך פון מיר אָפּגעריסן. אָבער די ווירקלעכקייט איז געווען זייער אַ גרויזאַמע און מען האָט געמוזט ממשיך זיין מיט די איבונגען און זיך פאַרבערייטן צום דעצידירנדן מאָמענט.

אויך אייזנשטיין האָט מיך באַזוכט. זיין זון ישראל האָט געדינט אין מיין איינהייט און ער האָט מיך געבעטן איך זאָל אויף אים פערזענלעך אַכטונג געבן ווי אויף מיין אייגן קינד. איך האָב אים פאַרשפּראָכן, אָבער אין טיפן האַרצן האָב איך געהאַט אַ גרויסן צווייפל אויב דאָס וועט זיין מעגלעך צו אויספירן אין די שרעקלעכע מינוטן פון קאַמף.

און ווי גרויזאַם איז אָפטמאָל דער שיקזאַל פון מענטשן!

קורץ נאָך דעם דאָזיקן געשפּרעך האָבן די דייטשן אונדז באַשאָסן. דאָס איז געווען אין אַן אָוונט. אייזנשטיינס ווערטער „גיב אַכטונג אויף מיין קינד!" האָבן נאָך געהילכט אין מיינע אויערן און ער איז שוין געלעגן אויף דער ערד דערהרגעט.

איך בין געווען גאַנץ פאַרצווייפלט; ווי וועל איך קענען זיך באַווייזן פאַר דעם אומגליקלעכן פאָטער און וואָס וועל איך אים קענען זאָגן און מיט וואָס וועל איך אים קענען טרייסטן. אָבער דאָס פייער פון פיינט האָט געבושעוועט און עס איז נישט געווען קיין פיל צייט צו טראַכטן.

איך האָב נאָך נישט באַוויזן צו פאַרדייען דעם ערשטן קלאַפּ און פּלוצים האָב איך

דערהערט אַ פּאַרצווייפלטן רוף צו הילף. איך בין גלייך צוגעלאָפן און האָב באַמערקט אַ חבר פון זדונסקאַ־וואָליאַ, מיט וועלכן איך האָב געלערנט צוזאַמען אין שולע. ער איז געווען שווער פאַרוואונדעט. „לאָז מיר נישט אַליין אויפן שלאַכטפעלד, ראַטעווע מיך!״ האָט ער מיט לעצטע כוחות צו מיר גערופן. איך האָב אים גענומען אויף מיינע פלייצעס און געשלעפט אים. איך האָב געפילט אַז איך ווער מיט יעדער מינוט שוואַכער און באַלד וועל איך אַוועקפאַלן. מיט אַמאָל האָב איך באַמערקט אַ באַקאַנטן (מיטן נאָמען פיק). איך האָב אים צוגערופן צו הילף, און זאַלבעצווייט האָבן מיר געראַטעוועט דעם פאַרוואונדעטן. (שיינט מיר דאָס ער לעבט איצט אין ישראל).

די פוילישע אַרמייען זענען, ווי באַוווּסט, אין אייניקע טעג צעשמעטערט געוואָרן. פיל זענען אַריינגעפאַלן אין געפאַנגענשאַפט צו די דייטשן און פיל זענען אַנטלאָפן פון שלאַכטפעלד און מען האָט זיך געוואַלגערט איבער פעלדער און וועלדער ביז מען איז דערגאַנגען אַהיים.

איך בין געווען אונטערוועגנס 11 וואָכן. אין שטעטל האָט מען מיך שוין באַווײנט און מיין פרוי געהאַלטן פאַר אַן אלמנה. צי קען מען זיך פאָרשטעלן מיין פרויס לאַגע אין יענע שווערע טעג? זי האָט געהאַט גענוג צו ליידן פון די אַלגעמיינע צרות, און דערצו אַלס צוגאָב האָט זי נאָך געהאַט די דאגה וועגן מיר.

קען מען זיך פאָרשטעלן איר שמחה און די פרייד פון מיין משפחה אַז פלוצים האָב איך זיך באַוויזן אין דוואָרט.

די שמחה האָט אָבער נישט לאַנג געדויערט. די שרעקלעכע טעג מיט די צרות און דאגות יעדע שעה, יעדע מינוט און זאָגאַר יעדע סעקונדע האָבן פאַרביטערט אונדזער

מאַשה שקאָפּ ז״ל

לעבן און פֿאַרשטערט די שמחה פֿון מיין צוריקקערן זיך געזונט און אומפֿאַרלעצט פֿון קריג.

ווער קען אויסרעכנען די אַלע רדיפֿות און גזירות, וואָס דער טייוולשער נאַצישער מוח האָט אויסגעטראַכט טאָג־טעגלעך און אַלע ווײַלע!

דער דם־שונא אונדזערער האָט אונדז געוואַלט פֿאַרניכטן סײַ פֿיזיש או סײַ גייסטיק. מען האָט דעם ייִדן דערנידעריקט, ממש מיט די פֿיס געטראָטן, געמאַכט אים ביליקער פֿון אַ הונט אָדער אַ קאַץ. נישט איין מאָל האָב איך געקוקט מיט קנאה אויף אַ הונט אָדער אַ קאַץ וועלכע גייען זיך אַרום פֿראַנק און פֿריי און קיינער טוט זיי נישט קיין שלעכטס. פֿון ערשטן טאָג וואָס די דייטשן זענען אַריין אין שטעטל האָבן אונדז בזיונות, קלעפּ און פּייניקן אונדז אין פֿאַרשיידענע פֿאָרמעס באַגלייט אויף יעדן טריט און שריט. מען האָט אונדז געכאַפּט אויף אַרבעט ווי פֿאַרברעכער אָדער שקלאַפֿן, מען האָט געשיקט אין קאָנצענטראַציע לאַגערן, מען האָט געראַבירט, צוגענומען דאָס האָב און גוטס, קאָנפֿיסקירט די ייִדישע לאַנדווירטשאַפֿטגיטער, געשעפֿטן, סחורות א. א. וו. מיט איין וואָרט דער ייִד און אַלץ וואָס געהערט צו אים איז געוואָרן הפֿקר.

מיך פּערזענלעך, אין פֿאַרגלייך מיט אַנדערע, האָט אַ ביסל אָפּגעגליקט. איך האָב מיט נאָך אייניקע צענדליק ייִדן געאַרבעט פֿאַר די דייטשן אויף די קאָנפֿיסקירטע ווירטשאַפֿטן.

איינמאָל האָט מען אונדז מודיע געווען אַז מיר דאַרפֿן זיך צושטעלן אויף אַ געוויסן פּונקט. דאָס האַרץ האָט מיר געזאָגט נישט צושטעלן זיך. איך האָב אויך געראָטן מיינע חברים מיט וועלכע איך האָב צוזאַמען געאַרבעט נישט צו אויספֿילן דעם באַפֿעל. די אַלע וואָס זענען אַוועק זענען שוין מער נישט געקומען צוריק.

ס׳איז שווער געווען אין די דאָזיקע שווערע צייטן צו קערעווען זיך מיטן שכל. מען האָט זיך אָפֿטמאָל געמוזט פֿאַרלאָזן אויפֿן אינסטינקט און פֿאַרשטייט זיך האָבן אַ ביסעלע „מזל״. קיין חכם דאַן האָט מען נישט געקאָנט זיין.

פֿיל פֿון מיינע נאָענטע, משפּחה און באַקאַנטע זענען געווען אין די אַרבעטס־לאַגערן אין פּאָזנער געגנט. מ׳האָט זיי געשיקט עסנוואַרג מיט פֿאַרשיידענע וועגן, ווייל מען האָט זיי דאָרט געגעבן זייער ווייניק צום עסן. עס האָט זיי ממש געדראָט אַ לאַנג־זאַמער הונגער־טויט. זייערע דאַנק־בריוו, וועלכע מ׳האָט באַקומען קאָנספּירירטערהייט זענען געווען אַזוי רירנד, אַז מ׳איז געווען גרייט זיך שטעלן פֿאַר זיי אין סכנה און ווייטער שיקן הילף. אָבער נישט לאַנג האָבן מיר זיך געקאָנט פֿרייען. אונדזערע „מעשׂים״ זענען סוף סוף אויפֿגעדעקט געוואָרן. און אַזוי ווי די דייטשן האָבן געזוכט געלעגנהייטן צו הרגענען ייִדן איז דאָס געווען פֿאַר זיי אַ גוטער אויסרייד זיך נוקם זיין אין אונדז. זיי האָבן פֿאַרהאַפֿטעט 10 ייִדן, צווישן זיי אויך מיין ברודערס זון. מ׳האָט פּרובירט פֿאַרשיידענע מיטלען צו ראַטעווען די 10 אומשולדיקע קרבנות, אָבער ליידער האָט גאָרנישט געהאָלפֿן. מ׳האָט זיי געהאַנגען. צווישן די דאָזיקע צען קדושים זענען געווען

אייניקע, וולעכע זענען אויך נאָך פאַר דער מלחמה געווען זייער אָנגעזעענע כלל־טוער און בעלי־בתים אין שטאָט.

מיר אַלע זענען אויפגעצוווּנגען געוואָרן צו שטיין און צוקוקן זיך דעם דאָזיקן שרעקלעכן בילד. דער דאָזיקער טאָג האָט זיך מיר שטאַרק איינגעקריצט אין האַרצן און איך וועל אים קיינמאָל נישט קענען פאַרגעסן. און יום־כיפּור, ווען אין די תפילות ווערט דערמאָנט וועגן די „עשרת הרוגי מלכות" זע איך פאַר זיך אונדזערע צען טייערע דוואָרטער יידן מיטן רב בראש, און טייכן טרערן גיסן מיר זיך פון די אויגן און דער מויל שעפטשעט: „רבונו של עולם, פאַר וואָס קומט דאָס אונדז?"

מיר האָבן אַלע דורכגעמאַכט איוב׳ס צרות. איידער עס האָט זיך געענדיקט איין צרה איז שוין אָנגעקומען די צווייטע.

עס איז נישט אַדורך אַ טאָג עס זאָל עפּעס נישט פּאַסירן. דאָ זענען געקומען איי־ניקע געסטאַפּאָס אין קאָמיטעט און אויפגעפאָדערט פון די קאָמיטעטס לייט צוצושטעלן

מאיר שקאָפּ און זיין פאַמיליע ז"ל

זיי אין דריי טעג 10 פּאָר שטיוול, נישט חו״ח פּשוטע נאָר דווקא אָפּיציר־שטיוול. אויב נישט וועלן זיין פיל קרבנות. האָט זיך אָנגעהויבן אַ זוכעניש נאָך לעדער, שטעפּער און שוסטער, און די צען פּאָר אָפּיציר־שטיוול זענען צו דער צייט צוגעשטעלט געוואָרן. מען האָט ווידער אָפּגעעטעמט אַ ביסל פרייער. עס האָט זיך אויסגעדוכט אַז דער טויט־אורטייל, וועלכער היינגט איבער אונדז איז אָפּגעלייגט געוואָרן אויף אַ קורצע צייט. אויף וויפל, פאַרשטייט זיך, אַז קיינער האָט נישט געוווּסט. אָבער דער עיקר אַז מען לעבט דערוויַיל. מיר האָבן געוווּכט אַז מיר געפינען זיך אין אַ געוואַלטיקן געיעג מיט דער צייט. פאַר אונדז איז נישט געווען קיין שום ספק אַז דער דייטש וועט באַקומען זיין סוף, אָבער, ווער וועט זוכה זיין דאָס צו זען? דעריבער איז יעדע מינוט וואָס מען געווינט טייער, און מען דאַרף אַלצדינג טון כדי צו געווינען צייט.

אין אַ פּאָר טעג שפּעטער איז ווידער געקומען אַ געסטאַפּאָ און געפאָדערט 20 פונט קאַפּע. די דייטשע באַנדיטן האָבן, אַפילו אין דער צייט פון מלחמה נישט געוואָלט מוותר זיין אויף זייער „טאַסכען קאַפּע". דאָס איז געווען ווירקלעך אַ שווערע אויפגאַבע. מען האָט געמוזט גיין פון שטוב צו שטוב און זאַמלען קאַפּע. און נאָך אַ וואָך פון אימה און פחד איז אויך די באַשטעלונג אויסגעפירט געוואָרן.

וואָס קען אַ מענטש נישט טון אין אַנבליק פון טויט!

דער טויט האָט געלויערט אויף אונדז פון יעדן זייט און ווינקל. מיר האָבן זיך געפילט ווי יענע שווערע פאַרברעכער, וועלכע מען פירט צו דער תלייה, און די פעטליע איז שוין אָנגעטון אויף זייערע העלדזער און פון מינוט צו מינוט ווערט זי אַלץ ענגער.

איינמאָל איז געקומען אונדזער בירגערמייסטער און באַפוילן צו גראָבן אַ גרוב דאָרט ווו מען האָט געמאַכט די אַפּעלן צוויי מאָל אין טאָג. האָט מען שוין געוווּסט אַז עס איז נישט גוט. שבת און זונטיק איז געוואָרן געגראָבן די גרוב, און מאָנטיק 6 אין דערפרי האָבן די געסטאַפּאָ אַרומגערינגלט די שטאָט און מען האָט אַלע יידן אַרויס־געטריבן פון זייערע הייזער. איך בין פונקט דאַן כּמעט אויפגעשטאַנען און פון גאָרנישט געוווּסט. איך האָב מיך געגרייט צו גיין צו מיין אַרבעט אין פעלד. איך האָב, ווי מיין שטייגער איז געווען, געעפנט די טיר און אַרומגעקוקט זיך, וואָס עס הערט זיך. פּלוצים האָב איך באַמערקט אַ יידן שטאַרק לויפן. דאָס איז געווען מנשה. זאָג איך צו אים: „מנשה, וואָס לויפסטו אַזוי?" ענטפערט ער מיר מיט איין גרויס געוויין: „אהרון, מיר זענען אַרומגערינגלט פון געסטאַפּאָ, און מען שיקט אונדז אַלע אין כעלמנא" עס האָט געדויערט אַוודאי אַ מינוט אָדער צוויי ביז איך האָב פאַרשטאַנען וואָס ער זאָגט מיר. איך בין גלייך אַריין צוריק אין שטוב און האָב אויפגעוועקט מיין גאָטזעליקע פרוי און איר געזאָגט: „גאָלדע, טו זיך שנעל אָן און טו אָן אונדזער קינד, אונדזער ריין נשמה׳לה, די דריי און אַ האַלב יעריקע פעסיעלע, ווייל די געסטאַפּאָ זענען אין שטאָט!" און איידער מיר האָבן זיך באַוויזן אַרומצוקוקן איז שוין אַריינגעריסן זיך אַ געסטאַפּאָ און האָט אונדז אַלע אַרויסגעטריבן אויפן גאַס. אַלע קראַנקע, אַלטע, וועלכע האָבן נישט

געקאָנט גיין האָט מען אויסגעזעצט ביי די גרוב. צווישן זיי איז אויך געווען מיין שוויגער. פּונקט האָט זיך פּעסיעלע אויסגעדרייט און דערזען די באָבע, האָט זי אָנגעפאַנגען צו שרייען צו איר: „באָבע, באָבע, קום צו מיר, קום צו מיר!״

גלייך האָבן זיך באַוויזן דייטשן מיט מאַשינען געווער און מ׳האָט אויכגעשאָסן די אַלע, וועלכע מ׳האָט פריער אַרומגעזעצט נעבן גרוב. זיי זענען גלייך אַריינגעפאַלן אין גרוב, און דאַן האָט מען געצוווּנגען יידישע מענער צו פאַרשיטן די גרוב. דער טייוולשער רוצחישער פּלאַן איז אויסגעפירט געוואָרן פּינקטלעך, אַזוי ווי די דייטשן קענען.

די צוזאַמענגעטריבענע איבעריקע יידן האָט מען צעטיילט אין צוויי גרופּעס. די גרעסערע, פרויען, קינדער, עלטערע מענטשן, ביי 5—6 הונדערט, האָט מען קאָנצענטרירט אין קלויסטער און פון זיי האָט מען אַרויסגענומען ביי 200 און געפירט זיי אין די קערך. פאַרשטייט זיך אַז די מערהייט איז געווען באַשטימט צו שיקן קיין כעלמנא. אויך איך בין געווען צווישן די אַלע. וואָס אַן אמת האָט מען מיך געוואָלט נעמען מיט די איבעריקע, אָבער איך האָב נישט געוואָלט פאַרלאָזן מיין פרוי און קינד, האָפנדיק, דאָס אויב מיר וועלן זיין צוזאַמען וועט אפשר זיין לייכטער זיי צו ראַטעווען, און ווען נישט — בעסער שטאַרבן צוזאַמען.

אין דער „טומאה״ האָב איך באַמערקט אַ באַקאַנטן דייטשן פּאָליציסט, וועלכער איז אויך געווען אַ פּאָליציסט ביי די פּאָליאַקן. ער איז געווען אַ פאָלקסדויטשער. ער האָט מיך גוט געקאָנט. ער איז געווען אַ גאַנץ פיינער שייגץ. איך האָב אים פאַרשפּראָכן צו געבן אַ טאָרבע מיט געלט אויב ער וועט באַפרייען מיין פרוי, קינד און מיך פון דער „טומאה״ און אַריבערפירן אין דער צווייטער. ער האָט מיר צוגעזאָגט צו טון אַלץ און העלפן אונדז. אָבער אַ שכנה האָט דאָס באַמערקט און געהערט אונדזער געשפּרעך.

דער אָוונט איז געקומען. מיר זענען שוין געזעסן אין דער „טומאה״ אַ לאַנגע צייט. מען האָט נישט געגעבן טרינקן און עסן. מען האָט אויך נישט אַרויסגעלאָזן צו מענטשלעכע באַדערפנישן. די לופט איז געווען אַ געפערלעכע. עס איז נישט געווען ממש מיט וואָס צו אָטעמען. פיל פון אונדז זענען געווען ממש ווילד, און האָבן נישט געוווּסט וואָס עס טוט זיך מיט זיי. פרויען האָבן ספּאַזמירט אָדער געוויינט היסטעריש, קינדער האָבן געכליפּעט, און עס איז געווען אַזוי שרעקלעך אַז עס איז שווער צו באַשרייבן דעם דאָזיקן בילד. די ביסל מענטשן, וועלכע זענען נאָך געווען פיל ווייניק באַהערשט האָבן אויסגעקליבן אַ קאָמיטעט פון דריי מענטשן, און אויך איך בין געווען צווישן די דריי. איך בין געווען נישט ווייט פון דעם אַרויסגאַנג. אָבער מיין פרוי און קינד זענען געווען גאַנץ ווייט פון מיר. יעדער טראָט וואָס איך האָב געמאַכט איז געווען אָבסערווירט פון מיין שכנה. מיט אַמאָל האָט זיך דערהערט אַ רוף „אהרון מאיראָוויטש!״ דאָס איז געווען דער פּאָליציסט, וועלכער איז געקומען אַרויסנעמען מיך מיט מיין פרוי און קינד. די שכנה האָט מיך נישט אָפּגעלאָזן און איז אַרויס מיט מיר, און מיין פרוי מיטן קינד האָב איך נישט געקאָנט אַרויסנעמען, ווייל זי האָט מיר געשטערט. אַז מיר זענען

ביידע אַרויס, בין איך גלייך אַריין צוריק, און זי מיט מיר. אין דער נאַכט איז איר געלונגען אַרויסגיין פון דער שרעקלעכער „טומאה". ווי אַזוי איז מיר עד היום נישט באַקאַנט. (זי לעבט און זי איז איצט אין ישראל) אין דערפרי איז אַריין אַ דויטשער לויטנאַנט און אַרייַנגעבראַכט אַ פּאָר לעבלעך ברויט פאַר די מענטשן. אַלע זענען באַפאַלן אים ווי ווילדע אויסגעהונגערטע טיגרעס. דער לויטנאַנט איז געווען מיט נאָך עטלעכע דייטשן, און זעענדיק וואָס עס קומט פאָר האָבן זיי אָנגעהויבן צו שיסן צום עולם. די מאַסע האָט זיך צוריקגעצויגן, נאָר איך איינער בין געבליבן שטיין רואיק אויף מיין פּלאַץ. אויף דער פראַגע „וואָרום ביסט דו געבליבן שטיין?" האָב איך אים געענטפערט אַז איך בין אויסגעוויילט פון אַלע מיט נאָך צוויי אַלס קאָמיטעט, און איך נעם זיך אונטער צו טיילן דאָס ברויט צווישן אַלע. שפּעטער בין איך אַרויסגעגאַנגען אין צוזאַמענהאַנג מיט מיין אויפגאַבע. אין דרויסן איז געשטאַנען מיין ברודער, וועלכער איז געקומען פון דער צווייטער „טומאה" זען וואָס איך מאַך און פּרובירן מיר העלפן. ער האָט געזאָגט צו איינעם פון די דייטשן: „דיזער איסט מיין ברודער, לאָס אים גיין!" איך בין געשטאַנען ווי געפּלעווט און האָב זיך נישט גערירט פון אָרט. איז צוגעגאַנגען דער דייטש צו מיר גאַנץ נאָענט און געזאָגט: „וואָרום גייסט דו נישט?"

האָב איך מיך דאַן אויפגעכאַפּט ווי פון אַ טיפן שלאָף און בין אַרויס. אין דער צווייטער „טומאה" האָב איך באַמערקט מיין „שכנה". איך האָב זי געפרעגט אויב זי האָט געהאַנדלט מענטשלעך. זי האָט מיר גאָרנישט געענטפערט, נאָר איז גלייך אַרויס און געגאַנגען צו מיין פרוי אין די „טומאה". איר איז געלונגען זי אַרויסצונעמען מיטן קינד. זיי זענען שוין געווען אָפּגעגאַנגען אַ היבש שטיקל וועג, האָט זיי איין דייטשער פּאָליציסט פאַרהאַלטן און האָט מיין פרוי מיטן קינד אָפּגעשיקט אין קלויסטער. איך בין שוין געווען גרייט צוריקגיין צו מיין פרוי, און דאַן האָב איך באַקומען פון איר אַ צעטל: „מיין ליבער מאַן, גיי געזונטערהייט, מיין שיקזאַל איז אַזאַ, זע עס זאָל דיר זיין גוט"! מיט אַ צעבראָכן האַרץ און ביטערע טרערן אין די אויגן האָב איך געלייענט מיין פרוס לעצטן בריוול. איך האָב אים געהיטן ווי איין אויג אין קאָפּ, ווי איין הייליקייט. איך האָב באַוויזן דאָס בריוועלע צו האַלטן אין די שווערסטע מאָמענטן — ביז בוכענוואַלד. אין יאָר 1945, קומענדיק אין בוכענוואַלד, האָט מען אונדז אויסגעטון נאַקעט און אַריינגעלאָזט אין אַן ענטלויזונגס זאַל. דאַביי האָט מען אונדזערע מלבושים פאַרברענט און מען האָט אונדז געגעבן אַנדערע.

* * *

אין געטאָ לאָדזש בין איך געווען מיט מיין ברודער און שוועגערין. אויך אין לאָדזש האָב איך געאַרבעט אויף אַ געמיזע־פּלאַץ. אויף די צייט, די יאָרן 1942—1944 זענען געווען ווייט פון רו און זיכערקייט. די געפאַר האָט אויך דאָ געלויערט אויף אונדז יעדע ווילע און אויף יעדן טריט און שריט. הונגער און נויט, קעלטן און פאַרשיידענע קרענק, רדיפות און נגישות — אָט דאָס אַלץ איז געווען אונדזער טאָגטעגלעכער ברויט.

כדי צו פֿאַרשטעלן זיך אונדזער לאַגע איז גענוג צו מאַכן אַ קליין סך הכל פֿון די נאָרמעס שפּייז, וועלכע מיר האָבן באַקומען: 1 ברויט אויף 8 טעג, 39 פֿונט קאַרטאָפֿל־מעהל אויף דריי מאָנאַטן. עס איז אַלזאָ נישט קיין ווונדער אויב מענטשן זענען געפֿאַלן אין די גאַסן ווי פֿליגן און די חברה קדישא האָט געהאַט אַרבעט אָן אויפֿהער בייטאָג און ביינאַכט. אָבער דער לעבנסווילן איז געווען אַזוי שטאַרק אַז מען האָט דאָס איבער־געלעבט. איך דערמאָן מיך אין אַ בילד, וואָס עד היום שטעלן זיך מיר מיינע האָר קאַ־פּויר: אין לאָדזש האָט געוווינט מיינער אַ קוזין, זייער אַן אָנגעזעענער ייד און זייער אַ פֿרומער. איינמאָל, אַריינגייענדיק צו אים אין שטוב, האָב איך באַמערקט ווי ער עסט פּערדן פֿלייש. זעענדיק דאָס האָב איך צו זיך געזאָגט: „אויב אַזוי, איז שוין ענדע וועלט!” דאָס איז געווען דער אַמאָליקער גרויסער גביר ר׳ רפאל קליין.

איך האָב געהאַט אַ פֿריינד אין לאָדזש, האָט ער געהאַט אַ קליין קינד. זיין שכן האָט געאַרבעט אויף מאַרישין. איינמאָל גייענדיק צוריק אַהיים, ער מיט צוויי שכנים, האָבן באַמערקט אַ טויטע גלאָפּע. זיי האָבן זיך מיט איר צעטיילט זאַלבע דריט. און ער איז געקומען אַהיים מיט זיין מציאה ממש גליקלעך. זיין פֿרוי האָט געמאַכט אַ מיטאָג און האָט אַריינגעטראָגן אַ ביסל גלאָפּע־יויך פֿאַרן קליינעם קינד ער זאָל זיך קענען מחייה נפשות זיין.

מיר האָבן געליטן זייער פֿיל, אָבער אויך געהאָפֿט אַז דער דייטש וועט אין גיכן קריגן זיין מפּלה. פֿון דאָ און דאָרטן זענען דערגאַנגען צו אונדז פֿאַרשיידענע ידיעות וועגן זייערע מפּלות, און ווען עס איז אַרויס דאָס באַפֿעל פֿון פֿאַרטונקלונג האָבן מיר ממש אָנגעהויבן ציילן די טעג און וואַרטן אויף די ישועה. אָט צוליב די גזירה פֿון פֿאַרטונקלונג בין איך שיר נישט אַוועק פֿון דער וועלט. פֿאַטראָלן זענען אַרומגעגאַנגען איבערן שטאָט און געקוקט אויב מען זעט נישט אַרויס קיין שיין פֿון אַ פֿענצטער.

אונדזער פֿענצטער איז ליידער נישט געווען אַזוי גוט פֿאַרטונקלט. צוויי יידישע פּאָליציסטן זענען אַריין און געפֿרעגט: „ווער וווינט דאָ?” מיין ברודער און מיין קוזין האָבן זיך נישט אָפּגערופֿן. דאַן האָב איך געזען אַז די לאַגע ווערט זייער אַן אומקלאָרע, און איך האָב געענטפֿערט: „איך וווין דאָ!” די פּאָליציסטן האָבן גאָרנישט געזאָגט און זענען אַוועק. נאָך עטלעכע טעג האָט מען אָנגעקלאַפּט ביי אונדז צוויי ביינאַכט און געפֿרעגט: „דאָ וווינט אהרון מאיראָוויטש?” פֿאַרשטייט זיך אַז מען האָט געמוזט ענטפֿערן „יאָ!”

מען האָט מיר באַפֿוילן זיך אָנטון און גיין מיט זיי. מען האָט שוין געוווּסט וווּ מען גייט און ווי מען זעט אויס. אָבער איך האָב ווידער געהאַט אַ נס. אַזוי ווי איך בין געווען אַ גוטער אַרבעטער און מיין אַרבעטסגעבער איז געווען שטאַרק פֿאַראינטערע־סירט אין מיר, איז מיין ברודער גלייך אינדערפֿרי אַוועק צו אים און אים אַלץ דערציילט. סטאָפּניצקי, אַזוי האָט מען גערופֿן מיין בעל־הבית, האָט אים פֿאַרשפּראָכן מיך אַרויס־צונעמען פֿון דער פּאָליציי. אָבער ביז וואָס ווען בין איך דערווייל געווען פֿאַרשפּאַרט

6 טעג. איך האָב נאָך אַלץ געהאָפט אַז מען וועט מיך נישט פאַרלאָזן. אָבער אין דער לעצטער נאַכט, ווען עס זענען געקומען די פריזערס אונדז פאַרהאַפטעטע אָפּצושערן און אָפּראַזירן, האָב איך פאַרשטאַנען אַז די לעצטע מינוט איז שוין גאַנץ נאָענט. ווייל אַזוי האָט מען זיך דאָרט אין תּפיסה געפירט. פאַרן טויט האָט מען געשאָרן. אַלזאָ מיר איז געבליבן מער נישט ווי צו וואַרטן אויפן קעטשל צו דער עקזעקוציע. עלף אַזייגער ביינאַכט. איך זיץ, ווי מען זאָגט, אין געהאַקטע צרות און מאַך שוין דעם סך הכל פון מיין גאַנצן לעבן. מיט אַמאָל זענען אַריין עטלעכע יידישע פּאָליציסטן. זיי האָבן אונדז אַלע געהייסן שטיל שווייגן, און ווען מען וועט אַרויסרופן, זאָל ער זיך שטעלן און אַרויסקומען. מען האָט אָנגעפאַנגען אַרויסצורופן און מיך האָט מען גערופן דעם ערשטן. מען האָט מיר געהייסן גיין אַהיים. עס איז שוין געווען זייער שפּעט און, וואָס אַן אמת, האָב איך זייער מורא געהאַט אַזוי שפּעט צו גיין. בין איך צוגעגאַנגען צו דעם יידישן פּאָליציסט און אים געבעטן ער זאָל מיר דערלויבן דאָ איבערנעכטיקן.

שרה פליווינסקי ז״ל געשטאָרבן אין ישראל אין 1973

האָט ער מיר אָנגעקוקט ווי אַ משוגענעם און געזאָגט: ווען דו גייסט נישט שנעל אַהיים, וועלן זיי דיך אויך צונעמען, ווייל מיר דערוואַרטן יעדע מינוט די געסטאַפּאָ זאָל קומען און צונעמען די פאַרהאַפטעטע און זיי שיסן. פאַרשטייט זיך אַז איך האָב נאָך אַמאָל זיי נישט געפרעגט און בין גלייך אַוועק. אַזוי בין איך ווידער ניצל געוואָרן פון טויט.

פון לאָדזש האָט מען מיך אַוועקגעשיקט קיין צ׳ענסטאָכאָוו אין יאַנואַר 1944 און דאָרט בין איך געווען ביז 1945. פון דאָרט האָט מען אונדז גענומען קיין בוכנוואַלד, ווו איך בין געווען ביז אַפּריל 1945. פון בוכנוואַלד זענען מיר געפאָרן קיין דאַכאַו און פון דאָרט דעם 29סטן אַפּריל — קיין טיראָל, כדי אונדז דאָ אַלע אומברענגען. מיר האָבן געוווסט אַז יעדע מינוט קען אונדז ברענגען טויט אָדער פרייהייט. צום גליק האָבן די

רוצחים פאַרשפּעטיקט מיטן אויספירן זייער לעצטן רוצחישן פּלאַן. די באַפרייאונגס־אַרמייען פון רוסלאַנד און אַמעריקע זענען אָנגעקומען פון צוויי זייטן און איך בין באַפרייט געוואָרן דעם 30סטן אַפּריל 1945.

נאָך די ערשטע שעהן פון שמחה האָבן מיר זיך אַרומגעקוקט און געזען ווי עלנד מיר זענען. יעדער פון אונדז האָט אָנגעהויבן זוכן זיינע טייערסטע, אָבער ליידער ווייניק האָבן געפונען די וועלכע זיי האָבן געזוכט.

וואָכן, מאָנאַטן און יאָרן זענען אַדורך. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז די אויפגאַבע פון אונדז, שארית פליטה, איז צוריק אויפצובויען אונדזער לעבן. מיר האָבן אָנגעפאַנגען פון דאָס ניי. איך האָב אויך אָנגעהויבן בויען אַ נייע היים. היינט ג׳ צו דאַנק האָב איך אַ פרוי און צוויי טעכטער. אַזוי ווי איך האָבן געטאָן פיל. די רעשטלעך פאַרבליבענע האָבן געבויט נישט נאָר זייער אייגענע, פּריוואַטע היים, נאָר אויך זייער נאַציאָנאַלע היים. עס איז ענטשטאַנען מדינת ישראל.

נחמיה גלברט ז״ל

דוואַרט בצפרני הטורף

הימים האחרונים של אוגוסט 1939 היו מלאי מתיחות. גיוס חלקי של כלי רכב ואנשי מילואים, בעלי תפקידים חיוניים — היו סימנים מובהקים, שעומדים אנו לפני מלחמה. האזנו לחדשות, כאילו בהן תלוי גורלנו. הידיעות היו רעות, ובכל זאת קיווינו, כי הכול יסתיים בכי טוב, ומלחמה לא תפרוץ.

יום ששי, אחד בספטמבר 1939. יהודים התחילו להתכונן לשבת, ולפתע הידהדו ממקלטי־הראדיו הידיעות המחרידות: צבאות היטלר חצו את הגבול, פלשו לפולין ומתקדמים במהירות רבה לכל הכיוונים.

בן־רגע השתנה הכל. העיירה השקטה סערה. מאות גברים נראו ברחובות, כשחבילותיהם בידיהם — היו אלה המגוייסים, שנקראו במודעות־גיוס גדולות ואדומות להופיע תיכף ומיד ביחידותיהם. מחזות קשים; אבות ואמהות נפרדים מבניהם, נשים — מבעליהן וילדים מאבותיהם. הפעם שכחו „האנדקים" (הפולנים הלאומניים) את תעמולתם ובפיהם במקום דברי שנאה — „נופת־צופים" — „כולנו אחים, כולנו חדורים אהבה איש לרעהו ולמולדת במיוחד — ,קוכיימי שיאן׳ (נאהב איש את אחיו)".

ואם וארטה הפולנית רעדה, דווארט היהודית — לא כל שכן. מה יהיה אם הגרמנים חו"ח ינצחו? דאגות על גבי דאגות.דאגות לגברים שהתגייסו, ודאגות לנשארים בלב־ים

סוער. המהומה גדולה. פה ושם נראים גם גברים עם חבילות החוזרים לדוואַרט. הם מיואשים. רק עכשיו חוזרים מנקודת הגיוס. אין מי שיטפל בהם. מהומה ומבוכה. כולם איבדו עשתנותיהם.

בחרדה ובציפייה מתוחה חלף יום השישי, ויום השבת הגיע. „באה שבת — באה מנוחה — אבל הפעם באה השבת, והמנוחה מהם והלאה. העיר היתה כמרקחה. היא התמלאה פליטים, עמוסי תרמילים שונים, מי בגפו ומי עם משפחתו, ומי תינוקו צמוד לגבו בתרמיל — עוברים הם את העיירה המומים ומכוהלים ללא כל ידיעה לאן לפנות ואיפה ימצאו חוף מבטחים...

שלמה ניסן ברסלר עם משפחת בומס
(דודים ובני דודים של חנה אוזרוביץ)

לא פיללנו, שבעוד שעות אחדות נהיה נעים ונדים כמוהם.

„תשע בערב. והרי החדשות". — חדשות איומות. צבאות הפולש מתקדמים כבר בכבישי שיראדז—וארטה. הוחוור לנו, שפסה כל תקווה. פקידי העיר ושוטריה אורזים את חפציהם ועוזבים אותנו לנפשנו. האזרחים הולכים בעקבותיהם. פולנים ויהודים מפקירים את רכושם וזזים. הולכים, אבל לאן? לאלוהים פתרונות! כדורי מקלעים, פגזי תותחים ופצצות מלמעלה מרעישים את האוויר „וקוצרים על ימין ועל שמאל". לאורך

הדרכים שרועות כבר גוויות רבות, ולפצועים — אין מי שישים לב ויושיט להם עזרה ראשונה. „אדם קרוב לעצמו!" הבהלה גדולה. רצים קדימה, ולמעשה נסוגים אחורה, רוצים להימין — ומשמאילים. „בוקה ומבוקה ומבולקה". (נחום ב' 11). נדידת־עמים במלוא מובן המלה.

פקודתם הראשונה של הגרמנים, בהיכנסם לערים מרוקנות, כמעט, היתה: על כל הפליטים לשוב איש איש למקומו. וכך התחילה הדרך בחזרה הבייתה.

ימים אחדים עם הגרמני — וכבר נראה פרצופו האמיתי. גברים יהודים נחטפו לעבודה, בתי מדרש ובתי כנסת על ציודם הקדוש חוללו, והיהודי נעשה מופקר. וכשחזרנו לדוואַרט, קשה היה לנו להכירה. היו כבר פה ושם בתים הרוסים, יהודים בעבודות כפייה, ובמיוחד בבזויות ובמשפילות. יהודים רתומים לעגלות במקום סוסים, סוחבים פסולת, לכלוך ואבנים מהבתים ההרוסים, מנקים את העיר, ומושכים את מבטיהם של שכניהם הפולנים, הנהנים ממראה זה.

קשה לתאר את מצב רוחנו בימים אלה. לא ידענו שכל זה, הוא רק צחוק־ילדים לעומת הצרות בעתיד.

תוהו ובוהו שררו בעיירה בימים הראשונים. לבסוף הגיע לעיירה בירגרמייסטר, פולקסדויטש (גרמני, שהיה בפולין הרבה שנים) והתחיל אט אט להשליט סדר. הוא קרא אליו יהודים מכובדים אחדים והטיל עליהם להגיש לו רשימה של עשרה מועמדים למועצת היהודים, גוף רשמי שייצג את היהודים בפני השלטונות הגרמניים וגם יקבל מהם הוראות. מועצה כזאת תהיה לתועלת, במיוחד, ליהודים, שכאילו יקבלו שלטון עצמי מסויים.

המכובדים קראו לאסיפה כללית ומסרו את דברי הבירגרמייסטר. באסיפה השתתפו יהודים מכל השכבות והתנועות הפוליטיות. הייתה זו אסיפה נרגשת, והדיונים התנהלו באווירה מתוחה ומעיקה. מצד אחד טוב שיהיה ייצוג ליהודים בפני השלטונות הגרמניים, ומאידך מובן היה, שעל המועצה הזאת יוטלו גם תפקידים לא נעימים. לבסוף הוחלט לקבל את הצעת ראש העיר מאימתא דמלכותא ולא מתוך שכנוע פנימי. והרשימה של עשרה יהודים, מועמדים למועצה, הוגשה.

הדבר הראשון שהוטל על ראש המועצה (זקן היודנראט) היה להתקין רשימה מדוייקת ומעודכנת של היהודים: מי ישנו בעיר ומי נעדר ממנה מסיבות כלשהן. הרשימה הזאת הייתה מכשיר מועיל מאוד בידי השלטונות הגרמניים, והם יכלו תמיד לדעת על נקלה, בכל עת ובכל רגע מהו המצב של האוכלוסייה היהודית לאלתר. לפי רשימה זו ניתנה גם הקצבת המזון.

ותיכף אחרי הדרישה הזאת באה השנייה, ממש גזירה והיא: על כל יהודי ויהודייה לענוד סרט לבן על שרוול בגדו. הכוונה הייתה ברורה — חידוש ימי הביניים החשוכים, אשר אחרי כן יחווירו לעומת השכלולים והשיפורים במכונת־הרדיפות וההשמדה, שימציא המוח השטני של הגרמני. המועצה הייתה צריכה לספק כוח־עבודה לפי הנדרש, וכמו כן

הפכה למכשיר־סחיטת כספים וכל מיני־שלמונים בין לבירגרמייסטר, בין לז'נדארמים ובין לגסטאפו או סתם לשלטון המרכזי.

ששה שבועות עברו, ולנו נדמה היה שנצח כבר מאחורינו וים־אין־סוף של צרות לפנינו. ההווה השכיח את העבר, ואף על פי כן חשבנו שנכנסנו לאיזו שהיא שיגרה של חיים, וזיק תקווה התחיל להבהב בקרבנו; „איך שהוא נעבור את תקופת־האימים!"

והנה בא „יום השני" המפורסם — יום הדמים, באוקטובר 1939. בבוקר הגיעה לבירגרמייסטר מכונית שחורה ובה אנשי גסטאפו, ומיד ניתנה הפקודה: „על כל הגברים היהודים להופיע תיכף ומיד, ברינק (בשוק)".

ואז התחילה פרשה של התעללויות בנו. העמידו אותנו בשורות כמו חיילים לאימונים. ציוו עלינו לרוץ, והצליפו בנו במגלבים. הוכרחנו לעבור את השוק בריצה פעמים אחדות, בריצה מבוהלת ותחת מטר הצלפות שוטים ופרגולים. מי שנפל קיבל מכות רצח, והיהודים העומדים היו צריכים לסחוב את המוכים והפצועים על ידיהם כעל גבי אלונקות. ושוב סודרנו בשורות והוכרז: „כל הגלבים יצעדו צעדים אחדים קדימה!" הם צוו לרוץ לבתיהם במהירות האפשרית ולהביא את כלי עבודתם. וכשהביאו צוו לספר את היהודים המזוקנים, אבל בצורה מצחיקה — למי חצי זקן, למי רבע וכו'. ואנו כולנו נאלצנו לשבת איש איש במקומו ולהסתכל. אחרי התעלול המרושע הזה צווינו להתפזר לבתינו.

ושוב חדשה מרעישה: על היהודים לפתוח תיכף ומיד את חנויותיהם על כל המלאי שבהן. אוי לו לאותו סוחר שיחביא את סחורתו לספקולצייה. הרי החיים חוזרים למסלולם הרגיל, הסוחר יוכל לסחור, ובעל־המלאכה יוכל לעבוד. ושוב — זיק תקווה התחיל להבהב — אולי? בכל זאת משהו הולך ומשתנה! אבל כברוב המקרים הייתה זו רמאות מרושעת. אך נפתחו החנויות, והגרמנים ושולחיהם פשטו עליהן ורוקנון, בהשאירם אחריהם „אישורים" (וזה במקרה הטוב ביותר) „הסחורה הוחרמה לטובת העם הגרמני הלוחם".

טרם הספקנו לעכל זאת ולבלוע את הגלולה המרה, שהוגשה לנו בכוס מיים מתוקים, וכבר הגיעה אלינו בשורת־איוב חדשה. על היהודים הגרים בין פולנים וגרמנים (פולקסדויטשן) לעבור בהקדם האפשרי לרובע, בו רוב התושבים הם יהודים.

הגזירות התחילו לבוא במהירות, זו אחרי זו, מבלי שתהיה שהות להתרפא ממכה אחת וכבר באה השנייה.

על היהודים לעזוב את העיר תוך ימים ספורים. הגזירה ניתנה ביום ששי, וכבר ביום שלישי הבא צריכה דווארט להיות מטוהרת מיהודיה, כי העיר „התקדשה", נספחה לאדמת גרמנייה, חזרה לצור מחצבתה, לאיזור טרון, ומעכשיו תיקרא „וארטיגאו" — איזור וארטה. על היהודים ללכת לריכוזי יהודים — לווארשה, ללודז' וללובלין.

הדמיון הפורה ביותר יתקשה לתאר את הרגשותינו לשמע גזירה מזעזעת זו, ושאלות רבות, ללא כל פתרון, התעוררו: איך ניסחב עם ילדינו, חולינו וזקנינו, איך נעזוב

את הכול מאחורינו, איך נוכל לחיות בריכוזים האלה ? ו„האיך ?" האלה ניקרו במוחותינו, גזלו את שנתנו בלילות ולא נתנו לנו מנוח אף לרגע גם ביום. היינו כחלומים.

התחיל מירוץ מטורף למכור מה שניתן למכור, להשיג עגלות בעד כל מחיר

משפחות אוקלאדק ודז'יאלובסקי

וסוסים. מחוסר־ייכולת התארגנו קבוצות קבוצות לעגלה אחת, אבל רבים, ביאושם המר, החליטו לא לעשות כלום, לנקוט בשיטה „שב ואל תעשה !", כי במילא מה שיעשו יהיה לא טוב. „נשלח יהבנו על ה', ונתפלל לנס. הגורל בין כך כבר נחרץ, ומה משנה אם נמות עכשיו או בעוד ימים ספורים." דעות כאלה ניסרו בין הרבה יהודים, שנעשו כבר אדישים למתרחש.

בינתיים משום־מה נדחתה הגזירה מיום שני ליום שלישי ורביעי, לשני טראנס־פורטים, כדי להקל על האוכלוסיה היהודית. איזו נדיבות־לב לרוצחים ! כמו כן הובטח גם להעמיד לרשות ההולכים רכבת, שתסיעם לנקודות הריכוז.

הגיע יום היציאה. היה זה יום „יריד". מאות כפריים מהסביבה באו העירה מוכנים ומזומנים להנות מההפקר ומההזדמנויות לקנות „מציאות" מהיהודים בחצי־חינם, כי הרי הם נאלצים בין כך לעזוב את רוב רכושם. בין היוצאים בטראנספורט הראשון לבין הנשארים לחכות לתורם לטראנספורט השני, הצטלבו קריאות־פרידה נרגשות בייבבה וביאוש והמלים „היו בריאים, ולהתראות !" נשמעו חנוקות בדמעות ורחוקות מהמציאות.

והנה הגיעו גם העגלות להסיע את היהודים. באותה שעה התכסו השמיים עננים כבדים. הצפיפות בעגלות הייתה רבה. לבסוף הושמעה פקודת הבירגרמייסטר „לוז !". פתאום ניתך גשם שוטף ארצה. המהומה גדלה. האמהות אימצו את ילדיהן לחיקן, להסתירם

מהגשם. עם צאת הטראנספורט הראשון הוכרז על עוצר, ונאסר על היהודים הנשארים לצאת את בתיהם עד אור הבוקר, ומי שיפר פקודה זו, אחת דתו למות.

ואף על פי כן התקיים באותו לילה טכס הנישואין של זוג אחד בביתו של שפס. היה טכס קצר ועצוב. השכנים הגיעו בגניבה, ובמקום שירה ומוסיקה היו התייפחויות ואנחות. ובכל זאת משהו הורגש, שחל שינוי. קו אור קלוש התחיל לחדור מבעד לחשיכה, אבל עדיין לא העז אף אחד להאמין בנס הבא.

והנה איזה פלא! הנס, עליו התלחשו, היה למציאות. רעש העגלות החוזרות על נוסעיהן נשמע כבר ברורות. השמחה לא ניתנה לתארה. דמעות־אושר היו על פני כל אחד: חוזרים הביתה! האמת היא זאת או חלום? מדברים עם החיילים הגרמנים, שותים אתם. מה זה? ההגיעו ימי־המשיח? המצב השתנה בן־רגע כאילו בנגיעת מטה־קסמים. למחרת הייתה התנועה בעיירה כבשנים כתקנן.

אבל „ימי־משיח" אלה לא נמשכו הרבה זמן, וסידרה חדשה של נגישות התחילה.

מסגרת הרובע היהודי עד עכשיו, כנראה, לא השביעה את רצון השלטונות. כעת הוקמו בכניסות לגיטו מחסומים עם שמירה. כמו כן נכנסה לתוקף הגזירה על הקצבת המנות. אין כל ספק שבגזירה זו הייתה הכוונה להרעיב את האוכלוסייה היהודית. היהודים ניצלו את כל כשרונותיהם וחיפשו כל מיני מקורות להשלים את החסר. היו אלה מעשים מסוכנים מאוד, ממש משחק דמים עם מלאך־המוות. המאפייה היהודית פעלה ואפתה, מהקמח שהוקצב, את הלחם ליהודים, ובזאת הייתה נחמה פורתא ופתח להברחות. הסרטים הלבנים הוחלפו כעת בטלאים צהובים גדולים על הגב ועל החזה, כדי שהיהודי יוכר מרחוק, כי אויב מסוכן הוא, ופגיעתו רעה. אבל הגזירה המכבידה

בעבודת כפייה בזמן הכיבוש הנאצי בדווארט

ביותר על היהודים הייתה להמציא מדי פעם מספר מסויים של עובדים למשלוח למחנות עבודה. מצבם של הנשלחים למחנות עבודה באיזור פוזן היה מחריד. הם עבדו שם עבודת פרך רעבים ומוכים. וכשה„קופצים" למשלוח נתמעטו, הוקף הגיטו בגסטאפו ויהודים לוקחו בכוח, הועמסו על עגלות והוסעו לכיוון בלתי ידוע. את הבכי והצעקות של החטופים ושל בני משפחותיהם הנפרדים מהם קשה לתאר; וגזירה זו, הלא הייתה רק אחת מני אלף מסוג זה, כשהאסון האמיתי, האיום ביותר, עדיין מתעתד לבוא.

למחרת, ביום ששי, הוטל על היודנראט, לאסוף מספר צעירים, כדי להחליפם במבוגרים, שנחטפו בלילה הקודם. הז'נדרמים עם השוטרים היהודיים חיפשו בבתים אחרי הצעירים הנחבאים. הנתפסים הוכו באכזריות ונשלחו למחנות.

ושוב הפוגה קצרה. המשלוחים פסקו, אבל הידיעות המחרידות על מצב הנשלחים הטרידו מאוד את משפחותיהם. שלושה צעירים בני 14—16 הצליחו להתחמק מאחד המחנות והלכו בכיוון דווארט. בעברם על יד תחנת המשטרה, נתפסו שניים מהם, והשלישי הצליח להגיע לעיירה. השניים ניתלו. הפליט סיפר על מנות הרעב, שהעובדים מקבלים במחנות.

אחרי „השתדלויות" רבות הצליחו המשפחות לקבל רשיון לספק להם „חבילות". וכשהנסיונות הראשונים הצליחו, הרבו לשלוח עוד ועוד ולבסוף נאסר בתכלית האיסור לשלוח למחנות חבילה כלשהי.

יום לא עבר ללא גזירות. והיום בו נתלו עשרת יהודינו יישאר חרות בלבי במשך כל ימי חיי, אם כי אין בי הכשרון לתארו על כל זוועותיו. דל כוחי, ולבי בי מתפלץ.

תביעות הגרמנים והנגישות החדשות יום־יום השכיחו את כל מה שכבר קרה, ובכל רגע ציפינו למשהו יותר גרוע.

פעם הופיעו ביודנראט גרמנים אחדים, לכאורה רופאים תמימים, שכל כוונתם היא אך ורק — טובת היהודים. עליהם לבדוק את כל האוכלוסיה היהודית, גברים ונשים, כמובן בנפרד כדי לקבוע מי מסוגל לעבודה ומי לא. אין כל ספק שדאגת השלטונות הגרמניים תינתן גם לחלשים. על היודנראט היה להכין מקום מתאים, שיהיו בו לכל הפחות שני חדרים גדולים, ולכל חדר שתי כניסות. הנבדקים נכנסו ערומים, כביום היוולדם, שלושה שלושה. ולבסוף הסתבר שהיה זה תעלול אכזרי ומשפיל. במקום שהגברים והנשים ייכנסו בנפרד, היו שלושת הגברים הנכנסים נתקלים ממש בשלוש הנשים הנכנסות, ולצחוקם של „הרופאים" לא היה גבול. וכי היהודים בני־אדם הם, שעליהם יחולו כללי המוסר והבושה?!

ומתעלול של השפלה שוב למעשה רצח נתעב. צעיר יהודי בן 16, מהעיירה בלאשקי ושמו גלברט ושמונה נשים ממשפחה אחת — משפחת הרצב־ג נתפסו. הם הוחזקו בבית־הסוהר ימים אחדים ללא אוכל וללא כל תנאים סאניטאריים. ושוב הוקמה תלייה, הפעם תליית־יחיד. היהודים כונסו לחזות בהצגת הדמים, כמו שזה קרה ב„עשרת ההרוגים". הנשים הובאו סגורות במכונית, הורדו ממנה, כשידיהן קשורות אחת ליד רעותה, הועמדו

בקרבת מקום, וכשהבחור נתלה, באותו רגע גם הן נורו למוות. כולם נקברו בקבר־אחים אחד.

במרחק שני קילומטרים מדוואַרט התרומם הר יפה, מיוער ומוריק ובתוכו ארמון — מולקוב, עטור פרחים ועצי נוי. היתה זו פינת־חמד, בה צעירים וצעירות חלמו בצוותא את חלומותיהם היפים לעתיד. הגרמנים בחרו במקום זה להקים בו משרפה. הוזעקו צעירים יהודים, ועליהם היה להקים גדר גבוהה ואטומה, שתסתיר מעין־אדם, את העתיד להתרחש כאן. אבל, כנראה, שאחרי כן נוכחו לדעת, שהמקום יותר מדי מאוכלס, והמקימים את הגדר צוו תיכף ומיד לפרקה ולטשטש את כל העקבות, העלולים להעיד, שמשהו כאן זומם לעשות.

אבל הגרמנים לא ויתרו על תוכניתם. הם מצאו מקום יותר מתאים לביצוע זממם המרושע. במרחק של 30 קילומטר, בערך, מדוואַרט, נמצא יער חלמנו. לשם נשלחו יהודים לברא חלק מהיער, ובמערה שהתהווה הוקמו אחרי כן משרפות חלמנו, הידועות לשמצה.

ולבסוף הגיע גם היום של חיסול גיטו דוואַרט. כל היהודים הוזעקו למקום ריכוז אחד בעיירה. מי שלא הצליח לבוא מיד, נורה, והכיכר האדימה מדם היהודים, והחיים דרכו על המתים. אלפיים יהודים היו על הכיכר. כשלוש מאות נפש הוכנסו לבית כנסייה אחד, והקבוצה הנותרה, כשבע עשרה מאות נפש, קשישים, נשים וילדים, הודחסו לבית־הכנסייה השני. הם הוחזקו שם בתנאים איומים, ולבסוף נרצחו בחלמנו. שלוש מאות האיש מהקבוצה הראשונה נשלחו ללודז׳. כך חוסל גיטו דוואַרט. רק מספר זעום של יהודיה נשארו בחיים, מהם במחנות שונים, מהם בגיטו לודז׳. מאז היה גורלם קשור באופן בלתי נפרד עם גורל יהודי גיטו לודז׳ ושאר המחנות, לשם התגלגלו.

עם חיסול גיטו לודז׳ ב־1944 חוסלה, כמעט, שא־ית הפליטה מיהודי דוואַרט, מהם נשלחו למחנות עינויים שונים, מהם נזרקו לכבשני אושביץ.

במאי 1945 עם סיום המלחמה נפגשו בלודז׳ יהודים אחדים מדוואַרט — אוזורוביץ וגלברט, ומפאת הרעב הגדול ששרר בעיר החליטו לחזור לעיר מולדתם, לדוואַרט. מהחוזרים לדוואַרט היה זליג מונטר הראשון.

הלילה הר־אשון נחרת עמוק בזכרוני. באנו בערב. חושך, אימה גדולה אחזתנו למראה העיירה המרוקנת מיהודיה. בחשכת הליל׳ה נפרדנו איש מעל אחיו, והלכנו כל אחד לביתו העזוב, השכול והמיותם. במשך זמן קצר הגיע מספר החוזרים לחמישים נפש. כל אחד קיווה למצוא מישהו ממשפחתו, אבל ברוב המקרים היו תקוותיהם תקוות־שווא. בודדים היו, ושניים ממשפחה אחת נחשבו כמאושרים ביותר בעולם. הרוב היו נציגים של משפחות ענפות, אשר נמחקו מהעולם כאילו בכלל לא היו עלי אדמות.

רצינו שוב להתאזרח בעיירתנו, אבל שכנינו לא יכלו להשלים עם זאת. השנאה אלינו היתה כה בולטת, שהוחוו־ לנו מעל כל ספק, שאסור לנו לשהות במקום זה אפילו זמן קצר, ויש לעזוב את המקום מיד. ה״א־ק״ (הצבא הפולני הלאומני), שערכו פוג־

רומים ביהודים הנשארים, בהרבה מקומות בפולין, לא חשבו לפסוח על ווארטה.

לילה אחד התנפלו על בתי היהודים בעיירה. ניתקו את חוטי החשמל והטלפון אבל הם התאכזבו מרות. מצאו שני יהודים, משה שייניק ורוזנוואלד, ואלה נורו למוות, ובזאת סיימו פולני דווארט את חשבונם עם יהודיה.

קיבוץ יהודי, שמנה חמש־שש מאות משפחות יהודיות, שגרו בה דורות על גבי דורות, חוסל באופן סופי ביום ששי אחד בסוף שנת 1945

הניצולים, מהם חיים ברובם בישראל, ומהם בתפוצות.

דווארט היהודית תישאר לנצח חרותה בלבנו, ומעשי הפולנים יישארו לדראון עולם!

שמואל זנדברג

מדחי אל דחי

הצבא הפולני נמחץ במשך ימים אחדים במלחמת הבזק של גרמניה, ומה עוד כשנבצר מצבא פולין לסגת לשטחיה המזרחיים, מלאי יערות ומקומות טופוגראפיים מתאימים להתגוננות ולהתארגנות מחודשת. לאזורים המזרחיים הגובלים עם רוסיה הלבנה ועם אוקראינה נכנס ה„צבא האדום" „לשחרר את רוסיה הלבנה המערבית ואוק־ראינה המערבית" ולאחדן עם אחיותיהן, חברות ברית המועצות. וכך נפלתי בשבי בידי הרוסים.

בחג החנוכה הראשון תחת הכיבוש הגרמני בכל זאת טעמתי קורטוב של שמחה והושליתי בהרגשת שוא, שהנני אדם חפשי, כי שוחררתי מהשבי על סמך ההסכם בין גרמניה ורוסיה בעניין החלפת השבויים.

אור חנוכה האיר שבעתיים בביתי עם שובי. אי אפשר לתאר את אושרם של בני ביתי כשראו אותי בפתח הדלת חוזר בריא ושלם. ושמחתנו גדלה, כשלמחרת הגיעתנו הידיעה, שהועברה באמצעות „הצלב האדום", שנפלתי חלל בקרב על ווארשה. אף פעם לא היינו כה אסירי תודה לדואר על שיבושיו כמו במקרה זה.

מה טוב להיות בחיק המשפחה כולה אחרי שעברו עליך תלאות רבות! לא העליתי אז על דעתי כי כל מה שסבלנו תוך פרק זמן קצר זה מהתחלת המלחמה ועד שובי הביתה הוא רק כאין וכאפס לעומת העומד לבוא עלינו. וכי למי היה דמיון פורה כזה שיוכל לחזות מראש מעשי זוועה שרק מוח השטן היה מסוגל להמציאם!

וכמה תמימים היינו! רק דאגה אחת הטרידתנו אז — שני אחי שמעון ומשה היו עדיין ברוסיה. עם גבור הצרות הפכה דאגה זו לשמחה ולזיק תקווה שיישאר זכר למשפחתנו.

השמחה בבית לא נמשכה זמן רב. תיכף ומיד נתקלנו במציאות המרה והגזירות הרעות, שהומטרו עלינו כל יום וכל שעה השכיחו את הצרות שעברו, ועדיין טרם ידענו שכל מה שבא על יהודי פולין ועל יהודי עיירתנו הם כקליפת השום לעומת הסערה האיומה העומדת להתחולל על ראשינו בעתיד הקרוב.

שני אחי יוסף ויהודה אריה נשלחו למחנה עבודה לגרמניה ונשארנו בבית — אני, אמי אסתר, אבי יחיאל מאיר, אחותי שרה, אשתי חנה וילדי — חיים בן השלוש ושפרה בת שנה וחצי ז"ל.

להורי, אסתר ויחיאל מאיר היו שבעה ילדים: חמישה בנים ושתי בנות. אני הייתי הבכור. נשארנו בחיים אני ואחי שמעון, הגר באוסטרליה. משה אחי נפצע בצבא הרוסי, איבד עין אחת. אחרי המלחמה נסע לוואראשה, ומאז נעלמו עקבותיו.

אז רוכזו כבר היהודים בגיטו, ומספר הצעירים הלך ופחת, כי מדי פעם לקחו אותם למחנות עבודה.

חנה זנדברג ז"ל (מביתה פרוסק) עסקנית ציונית,
נספתה עם ילדיה בדווארט בזמן השואה

אני ועוד מספר צעירים עבדנו בקבוצה אחת מגובשת אצל הבירגרמייסטר (ראש העיר) והמזל שוב האיר לי פנים ומצבי היה באופן יחסי לא רע. העברנו זבל ופיזרנו אותו בשדותיו בלילות. אתי יחד היו גם, בין היתר, אויזרוביץ פייבל, פרוך משה ביינישׁ, פבלוביץ רפאל ופלטה. עבדנו ללא משגיחים וללא נוגשים. היינו חופשים בשדה ויכולנו לנשום אוויר צח. ועוד יתרון — היינו מצויידים באישור מגסטאפו, שהננו מרר־תקים לעבודה אצל הבירגרמייסטר ואין לקחתנו לשום עבודה אחרת, כמו כן מותר לנו

להסתובב באופן חופשי מחוץ לגיטו. כך יכולנו לעזור לעצמנו וגם לאחרים. זה היה אז דבר גדול.

בגיטו היו שכבות סוציאליות אחדות, שהתהוו במשך הזמן. היו שכבות, שמצבן הכלכלי היה, באופן יחסי, טוב. החייטים תפרו בגדים בשביל הצבא הגרמני וקיבלו תמורת עבודתם כסף או מזון. גם אלה שיכלו, מסיבה כלשהי להסתובב באופן חופשי — מצבם היה טוב. לעומת אלה „המאושרים" היו, כמובן הרוב, שחיו בעוני רב.

כך עברו חלפו שלוש שנים. שנים קשות, אבל עדיין היינו בעיירתנו, אם כי בגיטו, רוב היהודים היו בבתיהם, אם כי הצפיפות גדלה עם ריכוז כל היהודים בגיטו ובכלל נכנסנו למין שיגרה. היו אומנם מדי פעם הפתעות, גזירות מגזירות שונות כגון משלוחי צעירים למחנות עבודה, הזמנות שונות מצד השלטונות הגרמניים, בין אם הן היו רשמיות בין שרירותיות, אבל בכל זאת עדיין אפשר היה להתקיים; יהודים עזרו זה לזה ולא נתנו לנצרכים להתמוטט.

והנה הגיע אחד הבקרים של 1942. היינו בשדה ופיזרנו את הזבל. השעה ארבע לפנות בוקר. לפתע הרגשנו בשורה שלימה של מכוניות גסטאפו המתקרבות אל העיר. תחילה חשבנו ששוב באים לקחת אנשים לעבודה. אחרי זמן קצר הבנו שמטרת בואם הפעם היא אחרת לגמרי. לא עברה חצי שעה וכבר נשמעו צריחותיהם המבהילות והמפילות אימת מוות „יודן הערַאוּס!" (יהודים החוצה!). רצתי הביתה כל עוד נשמתי בי. הערתי את אשתי ושני ילדי והסברתי לאשתי * שאנו נמצאים בסכנה רבה. כנראה שבדעתם לשלוח את כל יהודי העיירה או את רובם להשמדה.

מה שחשבתי ואמרתי לא היו דברים בעלמא. היו לי ידיעות רבות ומבוססות ממקורות מהימנים על המתרחש בערים אחרות ועל סמך ידיעות אלה הבנתי, שהמצב הוא רציני ביותר. הלבשתי את הילדים ולקחתי אתי חבילה קטנה. כשיצאנו החוצה ראינו את אנשי גסטאפו מרביצים ביהודים, צועקים עליהם ומזרזים אותם באיומים ובמכות לצאת החוצה. ממולנו היתה חצר גדולה ושם נתאספו כל היהודים שגרו באותו הרחוב.

התמונה היתה איומה, אבל מכל הזוועות מאותו מעמד נחרת פרט אחד בזכרוני ולעולם לא אשכחנו. כשעמדנו כולנו בחצר ראיתי את אשתו של לייזר נפרסטק עם תינוק בן יומו בזרועותיה. התינוק בכה בעוד שהאשה צעקה צעקות מחרידות והתפתלה מרוב כאביה. היא לא יכלה לעמוד על רגליה מרוב חולשתה, כי היתה רק יום אחרי הלידה. ביקשתי מהרוצחים רשות לקחת עבורה עגלה ולהושיבה בה עם תינוקה, אך הרשעים איימו עלינו והסבירו לנו בצעקות שחבל על כל הטורח; את התינוק מוטב להשליך לבור־הזבל ואת האשה להרוג — וכי יש פתרון קל מזה?! נפרסטק בעלה כבר היה במחנה, והיא לא ידעה מה אתו ונוסף לצרות אלה היא במצב כזה איום ונתונה במלתעות חיות הטרף. וכך נאלצה האשה ללכת עם כל ההולכים, כשהתינוק בזרועותיה,

---

* אשתי הראשונה חנה פרוסאק ז"ל.

רגליה סגורות והדוקות, ודם נוזל ממנה. לבנו התפלץ למראה המזעזע הזה. ושאלה ניקרת במוחנו — איך יכול לב אדם ליהפך לאבן, איך יכול אדם להיות מפלצת צמאה דם?! במשך הזמן התרגלנו לזוועות וכבר לא הרבינו בשאלות כגון אלה. ידענו שנשתנו סדרי בראשית ואין מה לשאול...

הגענו למגרש גדול ליד שרידי בית־הכנסת שנשרף. חכינו שם מספר שעות עד שהוזעקו כל יהודי הגיטו. בבתים נשארו רק חולים ונכים, שמצאו את מותם בידי הרוצחים, אנשי גסטאפו, שירו בהם „יריית חסד".

בתשע בבוקר, בערך, הגיע המפקד ביבוב עם קלגסיו וערכו את היהודים בשתי קבוצות, לצד ימין ולצד שמאל. נשים, ילדים וזקנים נשארו בתווך, הצעירים הועברו לצד ימין. אבי ואחותי הועברו לצד ימין. אני החזקתי את ילדי בזרועותי. לפתע ניגש אלי ראש העיר ואמר לי לעבור לצד ימין, שם עומדים המוכשרים לעבוד. לפי הוראתו מסרתי את ילדי לאמי ועברתי לצד ימין.

אחרי כן נודע לי, שאלו שעמדו בצד ימין נודעו למשלוח ללודז' לעבודה. את הזקנים והחולים חיסלו ביריות מיד. כשלושים איש היו. את הקבוצה בה היו הילדים והנשים והזקנים העבירו לבית הכנסייה הנוצרי, ואותנו, מהקבוצה הימנית — למנזר הנוצרי. לכל אחד מאתנו הותר לשאת חבילה קטנה של מזון ובגדים לו ולמשפחתו, בעוד שהרכוש ובתינו וכל אשר לנו נשאר מאחורינו. וכך שבורים ורצוצים נשארנו לחכות למחר בלתי ידוע.

זכורני, שאנשי הגסטאפו העמידו שני סלים גדולים באמצע האולם ופקדו עלינו להשליך לשם את כל כספנו וזהבנו ושאר החפצים בעלי ערך כלשהו. ואוי ואבוי למי שיסתיר ולא ימסור הכול — אחת דתו למות לאלתר. אחרי זמן קצר נתמלאו הסלים.

עברו שעות אחדות ועוד באותו לילה נורא הסיעונו ללודז', כשכיסינו מרוקנים, יקירינו מנותקים מאתנו ללא כל זיק של תקווה למשהו טוב, המומים ומיואשים.

מאז לא שמענו כלום אודות הנשארים בבית הכנסייה הנוצרי. רק לאחר המלחמה נודע לי הכל. הם הוסעו במכוניות סגורות בצורה הרמטית, המכילות גאז מ־עיל, וכולם מתו מיתת־חנק. הגוויות הושלכו בחלמנו ושם נשרפו במשרפות.

בבוקר למחרת הגענו ללודז' או יותר נכון לגיטו לודז'. גיטו לודז', בניגוד לגיטו דוואראט היה מוקף גדר. (בגיטו דוואראט היה רק מחסום). הקרונות נפתחו וצווינו לרדת. ברמקול הודיעונו למסור לאנשי ס"ס את כל כספנו, זהבנו וחפצינו היקרים. כנראה שהרוצחים לא הסתפקו במעשה קודמיהם, גם הם רצו להנות מההפקר.

בקושי עמדנו על רגלינו. הדרך עייפה אותנו מאד. אומנם המרחק מדוואראט ללודז' הוא לא רב, אבל תנאי הנסיעה — הצפיפות הרבה בקרונות, המיועדים להובלת סוסים ובקר, וכל החוויות הנוראות שעברו עלינו תוך יממה אחת, הטביעו את חותמם על כולנו, והיינו, ממש, באפיסת הכוחות.

מתחנת הרכבת העבירונו למגרש גדול. שם קיבלנו סידורי הדיור בגיטו. כל משפחה

קיבלה חדר מגורים. גם אני, אבי ואחותי הקטנה שרה קיבלנו חדר אחד.

ושוב אחת החוויות שלא אשכחנה לעולם. עם בואי לגיטו לודז׳ עברתי ב־חובותיה כשבידי חבילה עם לחם יבש. והנה ראיתי שילדים קטנים רצים אחרי. בראשונה לא הבנתי במה משכתי את תשומת לבם, רק אחרי כן הוחוור לי הדבר. משקיקי הקרוע נפלו פירורי לחם, והילדים הרעבים רצו אחרי לאספם. כזה היה ה־עב בגיטו לודז׳ עם בואנו לשם.

לא עברו ימים אחדים ושוב זכיתי ל„סלקציה" (מיון) חדשה. הפעם הרחיקו מאתנו את המבוגרים מעל חמישים שנה, בערך כדי לשלחם למחנות ההשמדה. אלה שהתחבאו ניצלו הפעם, אם כי בונקרים (מקלטים) לא היו. אבל, כנראה, שהיו אנשים אשר החביאו אותם היטב, וכך הם, בינתיים, ניצלו.

ביו אלה שנלקחו היה גם אבי. נשארתי, אם כן, רק עם אחותי הצעירה שרה. עבדנו בבית־חרושת לרהיטים ברחוב דרוקרסקה 12.

בשנת 1944 חליתי. חומי עלה ואושפזתי בבית החולים שבגיטו. למחרת הגיע גם תור החולים להישלח למחנות המוות. ניצלתי שוב בנס. הסתובבתי בפרוזדור של בית־החולים, והכל היה סביב שקט ורגוע. לפתע קמה מהומה. אנשי גסטאפו הגיעו. בן רגע עלה רעיון במוחי. לקחתי את החלוק הלבן מעל הקולב, לבשתיו, והרי אני אח או רופא. יצאתי החוצה כאילו לא קרה דבר. תושייתי זו והתנהגותי השקטה היצילוני הפעם ממוות בטוח. החולים הוצאו מחדריהם בכוח ממיטותיהם, הועמסו על משאיות והועברו לכיוון הידוע, שמשם אין כבר דרך חזרה. הרבה חולים קפצו מהחלונות ומצאו את מותם מכדורי הגרמנים. תנורי אושביץ בלעו אותם כמו שבלעו מאות אלפי אנשים אחרים.

הגעתי הביתה, כשנוסף על מחלתי הייתי כולי מזועזע ממה שקרה. בבית קיבלתי טיפול נאות, עד כמה שהיה אפשרי בימים ההם. לאחר ימים אחדים שמענו שעומדים לחסל את גיטו לודז׳; חלק מיהודי הגיטו יישלחו למחנות עבודה, והנותרים — להשמדה. באותו זמן הייתי חולה ולמרות הטיפול בי טרם יכולתי לעמוד על רגלי. אחותי הפצירה בי שעלינו לעזוב את הגיטו ויהי מה, כי אפילו ראש מועצת היהודים (היודנראט) רומקובסקי כבר גם כן עזב את מקום מגוריו. (היהודים בגיטו לודז׳ התייחסו לרומ־קובסקי ברגשות שונים, מי לחיוב ומי לשלילה. בגיטו היה אפילו כסף יהודי הידוע בשם „המרקה של רומקובסקי". גם סופו של יושב ראש היודנראט של גיטו לודז׳ היה כסופם של רוב יהודי העיר. הוא נשרף במשרפות אושביץ).

הבנתי שאחותי צדקה ועזבתי את דירתי כשעודני חולה. החלטנו לנסוע למחנה עבודה כפי שהובטח, ושוב נסיעה בקרון של בקר יום ולילה, סגור ללא כל אפשרות לצאת לצרכים ולנשום קצת אוויר צח. היינו כמאה איש בקרון ללא מים ואוויר. הס־חון היה ללא נשוא ואי אפשר לתאר את סבלנו.

לבסוף הגענו ב־22.8.44 למחנה ההשמדה אושביץ. זה היה מחנה העבודה, אשר אליו הבטיחו להביאנו. היינו מיואשים ואדישים, מה שיקרה — יקרה. וכי מה בידינו

לעשות?! בזאת תם פרק אחד עגום בחיי — החיים בגיטאות; קודם בגיטו דוואַרט ואחרי כן בגיטו לודז׳, ופרשת אושביץ התחילה.

*

המחנה באושביץ הכיל אנשים, בני לאומים שונים. אנשי הגסטפו חילקו את אסירי אושביץ לסוגים שונים. את החולים, הילדים והזקנים הפרידו מהיתר כבר במיון הראשון (בסלקציה) עם בוא כל משלוח (טראנספורט) והעמידום בצד שמאל, ואילו את הנשים והגברים הבריאים הפנו ימינה. שיטת המיון הזו היתה הולכת וחוזרת תכופות באושביץ, ותנועת אצבעו של המרצח מנגלה או שליחיו היתה קובעת את גורלו של האדם.

נשארתי יחידי מהמשפחה. העבירו אותנו לבית המרחץ. שם נאלצנו להתפשט ולעמוד עירומים כביום היוולדנו. התקלחנו, את שערינו גילחו, קיבלנו זוג נעליים (סחבות יותר נכון), זוג מכנסיים וחולצה ללא לבנים. אחרים קיבלו כותנות פסים (שחורים) שהפכו את האסיר לליצן.

חילקו אותנו לקבוצות של אלף איש לבלוק. הבלוק שלי היה מספר 10. ושוב האיר לי המזל פנים. הבלוק הזה היה בקרבת המטבח, ולכן לוקחנו תכופות לעבוד במטבח וכך הצלחנו מדי פעם לקבל גזר או צנון רקובים, שבימים ההם נחשבו ללוקסוס ולמאכלי מעדנים.

הצפיפות בבלוק היתה איומה. קשה להסביר את זאת ולתאר את התמונה. כל אחד ישב עם רגליים פסוקות בעוד שחברו נכנס בישיבה לרווח שבין רגליו, וכך ישבנו שורה של עשרה אנשים מבלי כל יכולת לזוז או לעמוד. נוסף לזאת אסור היה לנו להשמיע קולנו, ומי שהרים את קולו זכה למנה הגונה של מכות. רבים גם כבר לא קמו מהמכות האלה.

לאחר שכולם התיישבו והשתרר שקט הקיף אותנו השומר עם מספר מלוויו (שטובן־דינסטן — האחראים לחדר) וצעק בקול רם: מי שיש לו כסף וזהב בפיו או במקום אחר מצווה למסרם תיכף ומיד, אחרת אחת דתו למות.

כזה היה הערב הראשון בבלוק, בדירתנו החדשה באושביץ.

בלילות פחדנו בכלל לצאת החוצה ואפילו את צרכינו עשינו בבית. מהנסיון למדנו שמוטב לא לצאת החוצה, כי רבים שיצאו, יותר לא חזרו. ביום, כמובן, שלא היינו בבלוק. יצאנו בכל יום בשעה שלוש לפנות בוקר ובשעה שבע בערב חזרנו. משלוש עד שמונה בבוקר עמדנו מסודרים בשורות ואסור היה לעשות תנועה כלשהי. בחורף היה איום ונורא. הקור הציק לנו לעומדים. בשעה שמונה הגיע סוף סוף הלאגער־פירר — מפקד המחנה, והקאפו דיווח לו על המצב במחנה. תמיד היו צריכים להופיע בדו״ח אלף האנשים הרשומים, ולא משנה אם חיים הם או מתים. וכך, למשל, פעם דיווח הקאפו: תשע מאות ושלושים חיים ושבעים מתים. דו״ח כזה היה בסדר. ואחרי שהכל עבר בסדר רק אז צווינו להתפזר. כל אחד פנה למקום אחר. בשכנותנו היה מחנה של חמש מאות אלף איש. ראינו את המשרפות עובדות יומם ולילה וקוטלות חיי רבבות אנשים.

קרה שקמנו בבוקר וראינו על הגדר הרוגים. היו אלה האנשים, אשר ניגשו לגדר במחשבה תחילה להתאבד. היתה זו תופעה רגילה והתרגלנו למראה הזה. היה זה לחם חוקנו. לבנו היה לאבן ולא התרגשנו כבר משום מעשה־זוועה. לעבודה לא הלכנו. ארוחתנו היתה — פעם אחת ביום — ארוחה חמה עם פרוסת לחם.

אחרי שעברו 28 שנים קשה לי לתאר כל מה שעבר עלי במחנה אושביץ, בו שהיתי עשרה ימים. ומה גדלה שמחתי שבאוקיינוס צרות זה מצאתי את דודי, אחי אבי. הוא

יחיאל מאיר זנדברג ורעייתו אתי (אסתר) (מביתה מיכלוביץ מווירשוב) ז"ל
הוריו של שמואל טוביה זנדברג

היה כאן כבר ותיק ופעם בשיחה אתו אמר לי שמכאן אין יוצאים חיים. הנס היחיד לצאת מאושביץ הוא רק זה אם יכולים להגיע למחנה עבודה. ושוב צריך מזל.

וההזדמנות באה. מדי פעם היו באים גרמנים עשירים, בעלי בתי חרושת או מפעלים גדולים ודורשים פועלים בעלי כושר גופני טוב. מנהל המחנה או הקאפו היה עוזר להם. נכנס אתם לבלוקים ושם היו בוחרים אנשים לפי דרישותיהם. את המאושרים לעבודה היו מעמיסים על הרכבת והעבירום למקום המפעל. גרמניה אז היתה זקוקה לתעשייה וידיים עובדות חסרו לה, וכמובן שיהודים היוו כוח עבודה מצויין. וכי למה סתם להרוג יהודים בריאים אם קודם אפשר לנצלם כפוטנציאל צבאי לטובת גרמניה? והיהודים, כמובן, שמחו ללכת לכל מיני עבודות ובלבד לדחות, ויהא אפילו לזמן קצר, את גזר־דין המוות. היהודים האמינו באמונה שלימה שאייב המין האנושי סוף סוף יישבר, וכי רק בעיית הזמן היא. על כן כל רגע־חיים שמרוויחים חשוב הוא. אולי באותו זמן כבר תגיע הישועה.

מצב היהדים במפעלים היה תלוי במנהל המפעל. היו מקומות, בהם עבדו היהודים עבודת פרך, ותנאי המזון והדיור היו מתחת לכל ביקורת. היו גם מקומות שהיחס אל העובדים היהודים היה פחות או יותר אנושי. הכל תלוי במזל. בכל אופן היה בכל מפעל המצב יותר טוב מאשר באושביץ. היו בתי־חרושת שהיהודים היו מתים שם כמו זבובים מעבודה קשה ומתנאים רעים ומהיחס הסאדיסטי של המעבידים אליהם. והנה מקרה אופייני:

יצאנו עשרים וחמישה איש להביא מזון למחנה העבודה. בדרכנו עברנו ליד מסילת הברזל ושם היו על הפסים תפוחי אדמה וגזר, שכנראה נפלו מהקרונות. כל אחד מאתנו לקח אחדים מהם ושם אותם בכיסיו או החביאם בסחבותיו. השלינו את עצמנו שנוכל אחרי כן קצת למלא את קיבותינו הריקות. כשהגענו למחנה ערך הקאפו חיפוש מדוקדק אצל חלק מאתנו ומצא אצל אחדים מהשורה הראשונה תפוחי אדמה אחדים וגזר. היתר, למזלם הרב, בראותם את העומד לפניהם, הצליחו להשליך את המציאה. הקאפו לקח את ארבעת האנשים, אצלם מצא את „הרכוש", נתן לכל אחד מהם את וציווה עליהם לחפור בור בעומק של ארבעים סנטימטר. את הבור מילאו במיים, והכריח את הארבעה להכניס את ראשיהם לתוך הבור. וכך אילצם להחזיק את ראשיהם בתוך הבורות עד אשר נפחו את נשמותיהם. בצורה זו רצה הקאפו להזהיר את היתר לא לעשות כדברים האלה בעתיד.

להתעלל בצורה זו או אחרת ביהודים היה לגרמנים למשחק, וחיי האדם לא נחשבו בעיניהם. ערכו של היהודי היה אולי פחות מערכו של זבוב.

איך שלא יהיה החלטתי לצאת למחנה עבודה. אבל איך עושים זאת? הלכתי למחרת עם דודי, שמצאתיו, לבית המרחץ. משם שלחו טרנספורטים לעבודות שונות. אנו נכנסנו לתוך השורות של ההולכים ויצאנו בצד השני. שם עמדו מנהלי המפעלים ומחנות העבודה וקיבלו אנשים לעבודה. תורנו הגיע. קיבלו גם אותנו, ונסענו בקבוצה של אלפיים איש. בדרך הופרדנו לקבוצות שונות. קבוצתי מנתה 500 איש.

הגענו למחנה „אולגבירג" בגרמניה, לפירמה „פרייטג". שם כבר נמצאו 1500 עובדים. עבדנו ברכבות. בהתחלה היה מצבנו די טוב. היה די אוכל, נתנו לכל אחד מיטה לישון, היתה שם גם מרפאה והיה שם גם בית מרחץ אנושי. מצבנו השתנה לרעה עם חילופי המנהלים. יום יום נהרגו אנשים על לא עוול בכפם וללא כל סיבה. האוכל הופחת למחצית. קיבלנו את האוכל בצורה קבוצתית. עם התחלת העבודה היינו פחות אנשים ועכשיו הגענו לאלפיים איש. ואף על פי כן קיבלנו מחצית המנה לכל המחנה. רבים מאתנו מתו, ולפני היציאה היינו כאלף איש, רובנו חולים וחלשים. רק אז נודע לנו שהגרמנים נוחלים מפלות על גבי מפלות.

ממחנה זה יצאנו לברגן־בלזן. מי שלא היה יכול להמשיך ללכת ברגל נורה למוות.

לברגן־בלזן הגענו כשלוש מאות איש. היו שם אנשים, בני לאומים שונים, ביניהם רוסים, הולנדים, פולנים, צוענים וכמובן גם יהודים. היות והמשרפות לא הספיקו לשרוף את כל מי שצריך היה, לפי התוכנית הזדונית של הנאצים, חפרו בור ענקי באורך 200 מטרים וברוחב 50 מטרים ובעומק של 15. את האנשים הניחו שם שכבות שכבות (מתים) 40—50 אלף בערך. כל ארבעה אנשים מאתנו סחבו הרוג אחד כדי להשליכו הבורה. ואוכל קיבלנו בכמות זעומה ובמקום מרק — קצת מים, שהכילו בקרבם גזר או משהו מירקות. המחלות היו אצלנו דבר רגיל והיו גם מקרים רבים של התאבדויות. כך נמשך המצב עד 15 ליוני.

אלקה זנדברג ז"ל

ב־15 ביוני 1944 הגיעו האנגלים באופן פתאומי למקום. בלילה הגיע לאוזנינו רעש גדול. אז הופיעו האנגלים. הם התחילו לטפל בנו באופן הרציני ביותר. המתים הובאו לקבורה, והחולים נלקחו לבתי־חולים ולבתי הבראה, ורבים גם הועברו לשווייץ לריפוי. אוכל היה לרוב, והרעבים התנפלו על האוכל, למרות הידיעה הברורה שהדבר עלול להזיק. אבל הרעבון גבר על ההגיון, ורבים שילמו בעד הלהיטות הזאת למטעמים בחייהם. הקיבות המצומקות לא יכלו לאכול את האוכל הטוב והרב וקיבלו דיזנטריה ומתו. כעשרת אלפים היו קרבנות שפע האוכל.

לבריאים ניתנו בלוקים לדיור. הוקם מטבח, ניתנו לנו בגדים ולאט לאט הבראנו במובן הגופני, אבל החלל הריק שנוצר בלבותינו ובנפשותינו טרם בא על תיקונו.

יותר מאוחר, כאשר כל אחד מאתנו התאושש קצת מההלם בו היה שרוי, יצא כל אחד לחפש את משפחתו ולהתחיל את חייו מחדש *.

גרשון קוז'ול

הקהילה היהודית בדוואַרט ערב חיסולה

נעתרתי לבקשת העורך לספר את סי־פורי, כי בו אני רואה, למעשה סיפורם של רבים, אשר נספו או אשר אין בי־כולתם למסור את הקורות אותם. מי יתן ואוכל להיות לכל אלה לפה, ודברי יוכלו לתת לקורא תמונה נאמנה ממה שעבר עלינו בשנים הטרופות — שנות השואה.

שמי היהודים בפולין התחילו להתקדר כבר מיום שעלה היטלר, ימח שמו, ל־שלטון בגרמניה, אבל אף על פי כן עדיין קיווינו שתבוא רוח טובה ותגרש את העננים הכבדים והשמיים שוב ית־בהרו. אבל הרוחות באו מכיוון לגמרי אחר, ובמקום לפזר את העננים השחו־רים יותר ויותר ריכזום והשחירום עד שלבסוף ניתך עלינו גשם זלעפות, אשר עשה בנו שמות.

דרך חיי היהודים בעיירה פולנית אף פעם לא היתה סוגה בשושנים, ואף על פי כן כאותה התולעת בחזרת, התרגלנו לחיים אלה, מתוך חוסר ברירה, וקיווינו, כל אחד, לפי דרכו, לעתיד יותר טוב, וכמובן שהיהודים האדוקים קיוו לבוא המשיח, שיגאל את עמו מהגלות וצ־רותיה.

אבי, ר' יעקב יהודה קוז'ול, היה למדן גדול וירא שמיים ובמשך פרק זמן מסו־יים היה ראש הישיבה בדווארט, שהיתה בבית־המדרש על יד בית־הכנסת. הוא היה ידידו של הרב ר' מאיר דן פלוצקי, והיה גאה שיכול להרביץ תורה ברבים. אחרי כן היה גם לסוחר תבואה, אבל תמיד הקפיד להשאיר זמן קבוע ללימוד התורה, אשר רק בה מצא סיפוק רוחני אמיתי. הורי זכו למות מיתה טבעית. אבי נפטר בשנת 1930, ואמי, מינדל, מביתה רפפורט מזדונסקה וולה, נפטרה בשנת 1933.

ביתנו היה בית יהודי אמיד טיפוסי לאותם הזמנים. הילדים חונכו על ברכי המסורת היהודית ואחי ואנוכי למדנו גם בבית המדרש, ואחרי כן הוכנסנו גם בפני ובפנים של הוויות העולם, עולם הפרקמטייה, למען נוכל להיות עצמאיים ולא נזדקק חו"ח למתנת בשר ודם.

* אחותי שרה נספתה במחנה שטוטהוף.

וכך חלפו השנים, שנות גיאות ושפל, שנות סבל ותקוות, והתסיסה הרבתי בעולם, מצד הימין הקיצ׳ני והשמאל הקיצ׳ני, התחילה להטרידנו ולהדריך את מנוחתנו. השנו שעומדים להתרחש דברים חשובים בעולם, אבל מי פילל שיגיע למה שהגיע?

והנה פרצה מלחמת העולם השניה. פולין הותקפה על ידי הגרמנים ותוך ימים ספורים נעלמה, כמדינה, מהאופק. נשארו אי פה ואי שם קני התנגדות, שאחרי כן דוכאו באכזריות רבה. ככל צעירי פולין גם אני גוייסתי לצבא הפולני, שכלל וכלל לא היה מוכן למערכה זו. הצבא הפולני, אשר בו כה התגאה העם הפולני, הובס בצורה מחפירה, בגלל ההנהגה הכושלת ובגלל חוסר ציוד טכני. צבא רגלים ופרשים, מצויידים ברובים וחרבות עם מספר זעום של טנקים ואווירונים היה צריך לבוא בעימות עם צבא מודרני, המצוייד בכלים החדישים והמשוכללים ביותר. אין כל פלא, אם כן, שמצב הרוח כבר אחרי שעות אחדות היה ירוד ביותר, וחוסר האונים ביחד עם כעס על מחדלי השלטונות וחריקת שיניים, היו לביטוי נאמן של היאוש המר, אשר תקף את פולין בימים ההם...

הייתי אז בקרבת הגבול הרוסי, עקב פלישת הרוסים לשטחי פולין המזרחיים. בקלות יכולתי לעבור לאזורים „המשוחררים" על ידי הקומוניסטים, אבל מחשבה כזאת אפילו לא עלתה במוחי. ראשית כל רציתי לראות את המשפחה. אחרי נדודים רבים, מלאי הרפתקאות מהרפתקאות שונות, הגעתי סו״ס ב־15.11.39 הביתה.

מרוב אושרי, שחזרתי בשלום הביתה, לא הייתי בימים הראשונים מסוגל לתפוש את ה„סדר" החדש בדווארט.

השלתשלות המאורעות וריבוי הגזירות יום יום שעה שעה השכיחו בלבי חיש מהר את כל אשר עבר עלי, ואחרי ימים כפורים, הייתי כבר נתון בראשי וברובי בתוך הקלחת החדשה. הצרות הישנות החווירו לעומת החדשות, אשר ראש השטן הנאצי המציא בכל רגע. על היהודים להמציא גברים לעבודות כפייה שונות, בכל יום באות „הזמנות" חדשות מצד כל מיני גורמים גרמניים, ועל ה„מועצה היהודית" הוטל לבצע במהירות המירבית את כל ה„הזמנות", אחרת ישלמו בחיי חבריה. שני התפקידים האלה להמציא כוח עבודה לנוגש הנאצי ועוזריו הפולניים ולספק את שגעונותיו — קונט־יבוציה בצורת מגפיים, פרוות עור, פרוות נשים, זהב וכסף — מיררו גם את חיי חברי „המועצה", אשר היו נתונים בין הפטיש ובין הסדן. ואף על פי כן רוב חברי ה„מועצה" היו סבורים שבלי גוף מארגן המצב יהיה עוד יותר גרוע.

מדי פעם גם הופרחו שמועות שונות על גירושים וגיוס צעירים למחנות עבודה. וקשה היה להיווכח מהי מידת האמת בשמועות אלה. על כל פנים היתה רווחת הדיעה שאפשר, בינתיים לבטל גזירות רבות על ידי כופר נפש מתאים.

באחד הימים באה ההודעה שעל יהודי דווארט יהיה לעזוב אותה תוך זמן קצר. יהודים התחילו להתרוצץ, מבולבלים ומ־

יואשים. איך זה לעזוב את הכל ולצאת בעירום ובחוסר כל? ואיך לקחת את ה־מעט שניתן לקחת? הווה אומר צריך לק־נות סוסים. פנו הרבה יהודים אל האיכרים, אותם הכירו כה יפה מימי השוק (ימים שני וחמישי) ומהמגע התמידי בענייני ממכר וקנייה, והציעו מחירים מופרזים ובלבד לקבל סוס. האיכרים לא התביישו לנצל את ההזדמנות הזאת, והמחירים הא־מירו מרגע לרגע. הסוף היה, שהגרמנים החזירו את הסוסים לאיכרים, שהיהודים קנו מהם, והכסף שהיהודים שילמו גם כן נשאר אצל האיכרים. הגירוש היה צריך להיות ב־25.11.39, עשרה ימים אחרי שובי הביתה.

מספר העוזבים את העיירה הלך וגדל. לייזר מונטר, אנוכי ועוד מעטים, החלטנו לא ללכת. החלטנו להתחבא ולראות מה יביא הזמן.

והנה חלף הלילה, לילה מחריד, ולמח־רתו חזרו, כמעט, כל אלה שעזבו. גזירת הגירוש בוטלה משום־מה, אבל היא הרסה את יהודי העיירה במובן הכלכלי.

העם היהודי, הרגיל לצרות, ידע גם להשלים עם הצרות הצרורות בימי הכי־בוש הנאצי. ואם כי הסבל היה רב, הרי כולנו ידענו, ובעומק לבנו, כולנו קיווינו ואף היינו בטוחים, שהיטלר ימ״ש יחלוף כמו כל שונאי ישראל, ואז יבואו ימים יותר טובים ליהודים. ראינו במצב הקיים פרק זמן שסוף סוף יעבור, ועלינו להש־תדל לנהל את החיים בצורה נורמאלית בתוך אי־הנורמאליות הזאת. וכך גם נשא־תי אשה (אשתי הראשונה ז״ל), גיטל שרצקי, שהיתה לפני המלחמה מורה ב־„בית־יעקב״ בדוואַרט, בת למשפחה מכר־בדת ומקובלת. אביה היה בימים כתקנם חבר העירייה הפולנית. בשנת 1941 נולדה לנו הבת לאה מינדל ז״ל.

קצת סחרתי, קצת נאלצתי לעבוד בע־בודות כפייה, והרבה זמן היינו מוכרחים לבזבז על „הבה נתחכמה״; פה לברוח לזמן קצר עד יעבור הזעם, פה להחביא את הרכוש, או גם לחפש איזו עבודה עם „טיפת פרוטקציה״ במקרה וחס וחלילה נהיה זקוקים לה.

את רוב רכושי ורכושה של אחותי יר־כבד החבאתי אצל איכרים, כביכול ידי־דים. באחד הימים הלכתי ל„ידידי״ אלה, לכפר פינצ׳ניוב לקחת את חפצי מהם. בדרך עצרני ז׳נרדם גרמני והחרים את הכול, בטענו שאני סוחר. אבל לא וי־תרתי על רכושי והתדיינתי אתו והתור־כחתי עמו ארוכות. הז׳נדרם הבטיחני, ש־הכול יוחזר לי, באם אוכל להוכיח שאי־נני סוחר.

השגתי את האישור הדרוש „שאינני סו־חר״ ופניתי למפקד התחנה. המפקד הח־ליט, כנראה, לנסותני. הוא הציע לי ש־אמכור לו את כל הסחורה במחיר סביר. עניתיו שאינני מוכר שום דבר, כי אינני עוסק במסחר, אבל אם הוא כל כך מעונ־יין בדברים האלה, הריני מוכן לתת לו במתנה. כל ימי — המשכתי להסביר לו — עבדתי עבודה גופנית ממש, ולא היה לי כל קשר עם מסחר. רק אז החזיר לי המפקד את כל רכושי וחזרתי בשלום הביתה.

סיפוקי היה לא רק בזאת שהצלתי את מה שיכולתי להציל מרכושי, אלא גם

בזאת שידעתי לעמוד על זכויותי המיני־מאליות ושנוכחתי לדעת, שאפילו ברג־עים קשים צריך להיות בעל אומץ לב ותושייה.

פעם כשנשלחתי על ידי ה„מועצה" לע־בוד בשבת, סרבתי ללכת, כי את מכסת עבודתי כבר מילאתי והלכתי להתפלל. המעשה הזה עלה לי בעשר מלקות, שקי־בלתי מהז'נדרמים. בסירובי שוב הוכחתי לעצמי, שעדיין אני הוא הקובע ביחס ל־גורלי ושיש בי די רצון חזק להיאבק על זכויותי. השתדלתי בראשונה להסתי־ את עניין המלקות שקיבלתי מעיני בני ביתי, אבל התחבושות גילו את סודי.

השוחד, הנשק היהודי מקדמא דנא, גם בימים טרופים אלה, לכל הפחות, בהת־חלתם, היה די יעיל. פעם בלכתי בדרך בעיסוקי ללא הטלאי הצהוב, תפשני ז'נ־דארם גרמני, כיבדני במכות, אבל איכ־שהו יצאתי בשלום מידיו, בהבטיחי לו נעליים בשביל ילדו.

לא מעט סבלנו מהפולנים שלנו, וב־מיוחד מהריקים והפוחזים שבהם, אשר עם בוא הגרמנים ראו את עצמם חופשיים בפעולותיהם לגבי היהודים. כעת ניתנה להם האפשרות לתת פורקן ליצריהם ה־פראיים, והקרבן הקל ביותר, שלא יוכל להתגונן, כמובן, הוא היהודי.

גרנו על יד הגשר, רחוב שודק. יום אחד הלכתי לקנות דגים. תפשני שקץ אחד, בנו של ויטק מילר, צייד כלבים, (היצל בלע"ז) בראותו אותי בסביבה זי התחיל לחקרני מה מעשי כאן, ומדוע אני יוצא את העיר. הוא רצה לקחת אותי לתחנת המשטרה ברושיעשיצה. חששתי ששם, שלא היו לי מהלכים, יעלה לי העניין במחיר גבוה, ובכלל מי יודע במה כל זה יכול להיגמר? על כן אמרתי לו שיקחני למשטרת דווארט, ובכלל פניתי למצפונו; „איך אתה יכול לעשות לי דבר כזה, אתה מכיר אותי שנים, הוריך מכי־רים את הורי, אשתי הרה, האין אלוהים בלבך?" סוף־סוף נתרצה לי ובלבד שאתן לו 15 מארק. חששתי להוציא את הכסף מארנקי, שמא יחטוף ממני הכול. אמרתי לו „כרגע אין אתי פרוטה, אגש לאיכר מכר שילווה לי את הכסף". התרחקתי מר־חק מה והכנתי לו את הכסף הדרוש. ואז לא הסכים ורצה יותר. התחלנו להתווכח, בינתיים הגיעו עוד יהודים, ואז הוא עז־בני לנפשי. אחרי שבועות אחדים בא אלי הביתה בערב שבת. הוא מצא שק קמח ורצה אותו. כשהתחלתי אתו להתדיין הס־כים ל־50 מארק. אמרתי לו שמחר אתן לו את הכסף המבוקש. הוא הסתלק, ולא חזר יותר אלי. כנראה שחשד פן אמסרו למשטרה. הרי פרטים פעוטים ממה ש־קרה לי באותו זמן, ודברים דומים בשי־נויים קלים קרו כמעט לכל היהודים ב־עיירה. מי שנוצל יותר ומי שהצליח לע־מוד על שלו ולפדות את עצמו במחיר נמוך. היינו לחוצים מכל הצדדים. הגרמ־נים מצד אחד, הפולנים מצד שני וגם ה„מועצה" היהודית לחצה עלינו, כי היתה נאלצת למלא את תפקידיה לגבי הרשות המרושעת.

והנה גם הגיע תורנו להיכנס לגיטו. ואמנם גיטו ווארטה לא היו מהקשים ב־יותר, אבל עצם התנודה וההעברה, לא היו מהדברים הנעימים ביותר. גם בהיו־

תנו בגיטו השתדלנו עד כמה שהדבר היה אפשרי לחיות חיים נורמאליים ולהיאבק על קיומנו. קצת עבדנו, לפי הצורך, וקצת סחרנו כלומר הב־חנו מצרכים שונים ואיך שהוא „הסתדרנו". אבל האו־ב של המין האנושי לא יכול היה לשאת במנוחה את הסתגלותנו זו. על כן התחילו לתפוס למחנות עבודה ולמרר את חיינו בכל מיני נגישות וגזירות. פעמים אחדות הצלחתי להתחמק ממשלוח למחנות. אומנם לא הגיעו אלינו ידיעות מירחדות על מחנות העבודה, אבל הרגשתי שזה משהו לא טוב, ומשם היהודי יותר קרוב למוות. הידיעות מהמחנה, לשם שולחו צעירינו, לא היו משמחות ביותר ולולא ה„חבילות" שנשלחו אליהם היו גוועים ממש ברעב. על כל פנים גרסתי את הפסוק „אש־י יושבי ביתך" עד כמה שיכולתי. התחבאתי, ברחתי, נעזרתי על ידי גרמני מכר, שנשאתי חן וחסד בעיניו בגלל שעבדתי אצלו יפה, פעמים אחדות גם ברחתי ממגרש האיסוף וכך חלפו ימים ושבועות. ובימים ההם כל יום, כל שעה, שהיינו בבית ונשארנו חיים ושלימים, נראו בעינינו כרווח נקי.

כנראה שנחשבתי בעיני רבים כבר־מזל. וגם הרב לסקובסקי ז"ל רחש לי אימון רב. פעם שלח הרב שליח וקרא אותי אליו. הוא נתן לי מכתב למושבה טוריק (טורקער קולאָניע) ליהודי אחד. ביקרתי אצלו. היה זה יהודי חסיד וירא שמיים. הוא אמר לי מה למסור לרב בעל פה. נזהרנו מלכתוב דברים מפורשים, שלא ליפול בפח. היה זה ביום חמישי. מסרתי את התשובה לרב והלכתי הביתה. הרב קראני שוב אליו והציע לי להסיעו אל המושבה הזאת. עניתיו שאעשה זאת ביום ראשון. אבל בימים ההם אסור היה להגיד „מחר", כי כל רגע היה נצח. והנה הוכרז ביום שבת עוצר. חטפו אנשים למחנות. התחבאתי במחבוא שהכנתי לי מראש (מלינה); מהארון ירדתי לבור ומשם ראיתי את כל המתרחש בחוץ. הייתי שם עם גיסי, אברהם יצחק דודאל, בעלה של אחותי חיה מלכה. (היא, בעלה ושני ילדיה נספו) נודע לנו שלקחו נשים כבנות ערובה. הבנתי שכעת כלו כל הקיצין ואמרתי לגיסי: „באו מים עד נפש. אני יוצא!" יחד עם זאת אמרתי לו „אבל אינני אומר לך מה לעשות. בימים אלה צריך כל אחד לנהוג לפי הרגשתו". יצאתי מהמחבוא והלכתי אל „המועצה". נאסרתי וישבתי במאסר (אומנם בבית פרטי) עד יום ראשון. בבוקר הוציאוני לעבודה. הייתי יחד עם גיסי. היה עלינו לעקור (לסקל) את אבני הכביש שבשוק. עבודה ללא כל טעם וללא כל תועלת. היא ניתנה לנו אך ורק כדי להתעלל בנו. לפתע ראיתי גרמני אחד, פולקסדויטשה (גרמני שחי זמן רב בפולין) והנה גם ראיתי כלבים. אמרתי לגיסי „החתונה הזאת בשבילנו, סוגרים עלינו את המעגל!"

חששותי נתאמתו. הז'נדרמריה הקיפה אותנו מכל הצדדים. אחד מהם ירה באוויר להפחידנו. נאסרנו כולנו ונשלחנו למחנה נעקלה על יד פוזן. (אשתי ובתי נשארו בבית ומאז לא ראיתים עוד. ארבעה שבועות אחרי כן תלו את „העשרה").

יחד אתי במחנה נעקלה היו:

1) ישראל משה זומבק, 2) יוסף לוזר

ה־שקוביץ, 3) וולף ברקנוולד, 4) יצחק ראק, 5) יעקב מנחם לוי, 6) ישראל דיא־מנט, 7) זכריה רוזאנס, 8) אברהם יצחק רודאל. כל אלה נספו. היה אתי גם אהרון אויזרוביץ יאריך ימים (בעלה של חנה).

בהיותי במחנה נודע לי על תליית ה־עשרה. הרגשתי יסורי מצפון על שלא מי־לאתי את בקשתו של הרב בו ביום ולא לקחתיו לכפר, אם כי, לפי שהוכח אחרי כן, גם שם היו הסיכויים להישאר בחיים אפסיים.

קשרי עם דווארט הלכו ונעשו רופפים יותר ויותר. הגרמנים היו מעוניינים בני־תוק הקשרים בין הנמצאים במחנות ובין קרוביהם במקום מגוריהם.

אף על פי כן לא התייאשתי. עדיין הא־מנתי, שמשהו ישתנה ואחזור הביתה. ה־ידיעות על חיסולה של דווארט היהודית וגירוש שארית יהודיה ללודז׳ ולחלמנו פערו מתחתי תהום עמוקה. הנה אני כעת נותקתי לחלוטין מעיירתי ומכל היקרים לי. הם פוזרו באשר פוזרו, ואני — היום במחנה זה, ומחר — מי יודע?

הדאגות היומיומיות במחנה לא איפ־שרו לי הרבה לחשוב על המשפחה וה־בית שנהרס, ובכל זאת תמיד נמצא הרגע להתבודד ולהתייחד עם בני הבית, הקרו־בים והידידים.

המרחק והצרות לא פעם יצרו בי את ההרגשה, כי בלי עבר אנחנו, ואילו ה־הווה, המחוסר כל תקווה לעתיד טוב, הוא חלום — סיוט ובלהות. והנה עוד מעט אתעורר ואקום משנתי ואווכח, שכל זה הוא רק חלום נורא, ועם בוא השחר הכול יחלוף...

אבל — זה לא היה חלום. היתה זו המ־ציאות האיומה ביותר בחיי, אשר, כמעט, לא השאירה בי זיק תקווה לעתיד טוב. ואף על פי כן יצרו הצרות אצל רבים את נשק־המגן החשוב ביותר בזמנים כ־אלה — את התקווה. עם ישראל למרות הכל ועל אף הכל יישאר חי וקיים, ומה שנוגע לי, באופן אישי, מס תי את עצמי בידי ההשגחה העליונה, וכטוב בעיניה תעשה בי.

נטליה קוז'ול (לסקובסקי)

הקהילה היהודית בדוואַרט ערב חיסולה

בסיפורי אישי זה על שלוש השנים (מ־1939—1942) בדווארט תחת שלטונם של הנאצים עד חיסולה של דווארט היהודית ב־22.8.42, הנני מתכוונת לתת לקורא תמונה על החיים בימים טרופים אלה:

„גרנו, אני ובעלי המנוח משה יעקב מנכו ובננו הקטן (נישאנו ב־1933) מחוץ לעיר, מול טחנת הקמח של מונקולסקי. היינו סוחרי תבואה ומצאנו את פרנסתנו בכבוד ובשפע עד שפולין התחילה עם מדיניות ההחרמה, ה„בויקוט", כשמשמרות פולנים צעירים הועמדו על יד כל חנות יהודית והפריעו לאיכרים לבוא במגע עם היהודים. המצב נעשה מיום ליום יותר קשה, ואף על פי כן הסתדרנו איכשהו.

והנה פרצה מלחמת העולם השנייה ובן רגע חשך עלינו עולמנו, שקודם בלאו הכי לא היה הבהיר ביותר.

הגיעו אלינו שמועות שעל יד נהר ווארטה, כמו במלחמת העולם הראשונה, יהיו קרבות עזים, ועל כן צריך לברוח ולהציל את החיים.

נסעתי העירה להצטייד במצרכים הדרושים כדי אחרי כן לברוח. בחזרה פגשונו פולנים, ובראותם אותי ואחרים עמוסים חבילות ושקי מזון בזו לנו וצחקו בפנינו באמרם: „היהודים קנו — ואנחנו

לאה לסקובסקי ז"ל

גאכל את מצרכיהם!" אחרי זמן קצר נו־כחנו לדעת שידעו מה שאמרו.

נסענו לפודעמביצה ועם תום הסערה חזרנו הביתה, כשהכול שדוד ועזוב.

הימים הראשונים של השלטון הזר וה־אכזר נתנו כבר את אותותיהם. נגישות וגזירות על היהודים, קונטריבוציות שו־נות, כלליות ואישיות, עבודת כפייה, מכות ועלבונות.

אחד לניהול הטחנה. האיש הזה היה אדם ישר (באופן יחסי ליתר הנאצים). הוא הגיע לדוואַרט כשנה לפני אשתו. היו לו קשיים רבים בצעדיו הראשונים בטחנה. כנראה, שמסרו לו, שאנוכי, שכל הזמן סחרתי עם מונקולסקי, מתמצאת היטב ב־ענייני הטחנה, וכדאי לו, אם כן, להיוועץ אתי. הוא קראני אליו ומאז היה לעתים קרובות שואל את דעתי ומטיל עלי כל

מיכאל לסקובסקי עם אשתו לאה רוס
(מיכאל נפטר בארצות הברית)

הבנתי שעכשיו לא נוכל להתקיים בלי הסתגלות למצב החדש שנוצר. אימצתי את כל כושרי כדי להחזיק מעמד לשמור על בני, על בעלי ועל יתר בני משפחתי.

בעל טחנת הקמח מונקולסקי ברח עם פלישת הגרמנים לאנגליה והשאיר את אשתו ובתו וטחנת הקמח. הגרמנים הח־רימו אותה והושיבו שם פולקסדויטש

מיני תפקידים.

הנה, למשל, רצה לעשות בדק בית של הטחנה והיה זקוק לבעלי מלאכה, אני המצאתי לו את בעלי המלאכה וכמו כן דאגתי לאיכסונם ולהאכילם.

כשהתקלקל שעונו, פנה אלי שאדאג לתקונו. בעד כל דבר שעשיתי עבורו לקחתי ממנו רק רבע מההוצאות, והוא

רותה רוזנבלום
בתם של רבצ'יה ואברהם רוזנבלום ז"ל

אברהם רוזנבלום ז"ל
(אביה של פלצ'יה רוזנבלום)

היה מרוצה מזאת מאד. הוא עזר לי הרבה בימים הקשים. דרכו קיבלנו קמח. לי ולאחי היו אישורים על חיטה, שנמסרה לטחנה, האישורים לא היו שמיים, אלא שהקושי היה בזה, שאסור היה לו לתת קמח ליהודי שיציג את הפתקים. מצאתי פולני ישר ודרכו קיבלנו קמח. כמו כן סידרתי שה„מועצה היהודית" תקבל דרכי את הקמח, המיועד ליהודים, והודות ל־זאת קיבלו יותר. המצב השתנה במקצת כשבאה אשתו של הפולקסדויטש. היא היתה קרובתו של הימלר ונאצית קנאית. היא שלחה את שני בניה בהתנדבות ל־חזית, והם נפלו בקרבות. בעלה היה נגד זה. הוא אמר, שיש להיזהר מפניה. כמו כן קיבל לעזרה עוד פולקסדויטש אחד וגם מפניו היה עלי להיזהר. בכל זאת מצאתי דרכים לבוא עם מנהל הטחנה בדברים ולסדר את העניינים. הוא התאהב באשתו של מונקולסקי, ואני הייתי צרי־כה לדאוג למתנות הרבות שהיה מעניק לה.

הבירגרמייסטר (ראש העיר) הודיע ב־עתון המקומי שקיימת אפשרות לפתוח בית־חרושת לסוכריות. היות ולא נמצא: קופצים פולנים, הסכים, שבעלי, לנדסברג ולאודן יפתחו בית־חרושת זה.

הפולקסדויטש, מנהל הטחנה, ציידני ב־אישור, שאני עובדת אצלו בגנו, וכך יכולתי לצאת את העיר. שם גם יכולנו לסדר את העניינים. דאגתי גם לאחי ש־יעבוד מחוץ לעיר. וכך ניתנה האפשרות גם לאחי קצת לסחור. בכלל ניצלתי את קשרי ועזרתי לכל מי שרק ניתן היה.

רבצ'יה רוזנבלום ז"ל

אימת המוות ריחפה עלינו יום־יום. וכל יום שעבר ונשארנו חיים ובריאים היה בעינינו כנצח וכפלא. לעתים לא הבנו איך קרה הדבר הזה? ואיך נשארנו בחיים?

קשה לי בכל אותם הרגעים האלה להיזכר, אם כי חרותים הם בזכרוני ובלבי. אבל הם כה רבים, שאינני יודעת את מה להזכיר קודם.

הנה, למשל יום תליית העשרה — כ״ה בניסן תש״ב. ב־ה׳ בניסן אסרו את העשרה והם ישבו בבית המאסר כבני ערובה. בהתחלה חשבנו שהגרמנים, כמקודם, פניהם לכופר, אבל הפעם טעינו. כנראה, שהקרבנות התמימים האלה היו נחוצים להם למדיניותם האכזרית ושום דבר לא הועיל.

באותו היום המר והנמהר כשהובלו לגרדום היה על כל יהודי דווארס לצאת ולראות את המחזה האיום.

כמו כן אי אפשר לשכוח את מומנט חיסול דווא ט היהודית, עת ריכוז את היהודים בשתי הכנסיות, קבוצה אחת לחיים וקבוצה אחת למוות, למשלוח לחלמנו — לגאזים.

נאבקתי על חיי וחיי משפחתי בכל כוחותי. בימי החטיפה התחבאתי במרתף עם בני היינוך. וכשיצאתי לחפש אוכל תפש אותי פולני והוליכני אל בית־הכנסייה השני, בו היו מרוכזים הזקנים, הילדים, הנשים והחולים. וכשאמי ראתני עם הילד גזרה עלי להשאיר את ילדי אתה ובצעמי ללכת לבית־הכנסייה השני.

צעקת אמי: „נטה, מה את עושה, השאירי את הילד והצילי את עצמך״, עדיין מצלצלת באזני.

זליג מונטר

הקהילה היהודית בדוואָרט ערב חיסולה

שנים אחדות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה על אף הסכנה המרחפת עלינו, לא ראינוה כסכנה במציאות, אלא רק כמרחפת מעלינו, אשר לבטח תחלוף במהרה ותהיה כלא היתה.

היטלר, ימח שמו, הצליח להכות את השלטונות בסנוורים ולהשלותם, שכל שאיפותיו למרחב־מחייה לא תפגענה כמעט בפולין, ואם אפילו תצטרך לתת את הפרוזדור הדאנציגאי, הרי תקבל פיצוי נאות, אחרי שגרמניה תמגר את המשטר הקומוניסטי ברוסיה. ואל לנו לשכוח, שפולין בימים ההם ראתה בברית המועצות שונא מספר א׳.

גם אנו, היהודים, עם כל רגישותנו לפרעות ולצרות, הפעם קהו חושינו ולא ראינו את אשר צריך היה לראות.

ואם יטען מישהו — מילא, ליהודים מחוסרי יכולת חומרית אי אפשר היה להגר מפולין או לעלות ארצה, אבל איפה היה שכלם של יהודים, בעלי הון, מדוע

לא עזבו הם האדמה, הבוערת מתחת רג־ליהם ?

והתשובה היא פשוטה בהחלט ; מי יודע אם ליהודים, בעלי הון לא היה יותר קשה לעזוב את פולין, מאשר ליהודים, אש־ לא היה להם כלום ?

האם אפשר לחסל עסקים, שנוהלו בהצ־לחה עשרות בשנים, האפשר למכור נכסי דלא ניידי, כשאין קונים ? ומי הוא האדם שיסכים לעזוב הכל, כשעדיין זיק תקווה לפניו ?

וכך נשארנו, בני מונטר תקועים במקו־מנו, כשהגרמנים פלשו לדווארט בספ־טמבר 1939,

אבי, לייזר מונטר ז״ל, עתיר נכסים, ובעל אחוזה גדולה, היה ידוע בדווארט ובסביבה כסוחר ובעל משק למופת, היו־דע לנהל עסקיו בשיקול דעת ובסדר מופתי. הוא היה מקובל על היהודים וה־פולנים כאחד. היה חבר העירייה, יושב ראש בנק מזרחי במשך עשר שנים, והר־בה יהודים נזקקים נעזרו על ידו. ביום חמישי לפני השוק נהרו אליו הרבה יהו־דים נצרכים, סוחרים זעירים וקיבלו ממנו הלוואות, כדי שיוכלו לקנות את הדרוש להם לשוק, ובערב החזירו את ההלוואה בתודה על שאיפש־ להם לעבור בשלום את יום השוק.

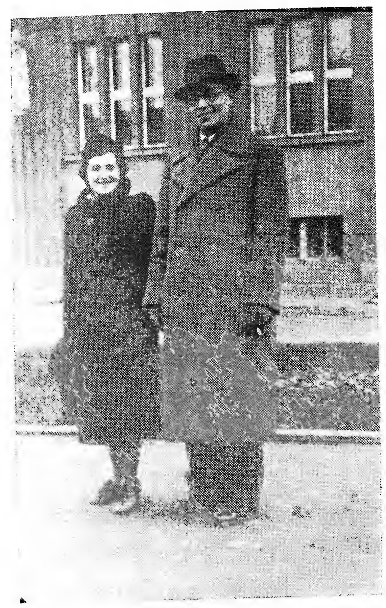
הודות לכשרונותיו המשקיים השאירו הבירגרמייסטר בביתו והעסיקו במשקו, אם כי הוחרם ונמסר לפיקוחו האישי של הבירגרמייסטר.

למרות כל זאת, שהיה נחשב ליהודי מועיל ונחוץ, עדיין לא היה מחוסן, לא הוא ולא בני ביתו בפני היד הארוכה וה־אכזרית של הגסטאפו.

זליג, זיגמונט מונטר ואחותם הלצ׳יה

וכך לוקח פעם ע״י הגסטאפו, שעמדו להרגו. אמי ז״ל, בראותה את זאת קיבלה הלם, ומאז לא חזרה כבר לאיתנה ואחרי זמן קצר מתה. ובבוא ידידים לנחמנו באבלנו, ראינו שהם מדברים אלינו כשהם מקנאים בנו, שאמנו זכתה למות מות טבעי במיטתה ולבוא בכבוד לקבורת ישראל.

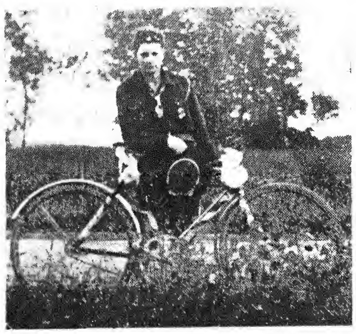
מונטר הלצ׳יה ובעלה

אומנם לא ידענו בדיוק מה מצפה לנו בעתיד הקרוב, בכל זאת הרגשנו, שמלאך המוות מרחף סביבנו ומעלינו והבנו שהמשחק האיום הזה רק התחיל ומי יודע מה יהיה בסופו?

אבי הפעם ניצל הודות לשתדלנותו של הבירגרמייסטר, שעדיין היה זקוק לו.

אחרי שבועות אחדים אסרו עשרות יהודים מטובי הקהילה ונכבדיה, והושיבום בבית הסוה״ בפרבר דוואַרט (גמינה ברטיכובסקה). ושוב אתרע נס ואבי שוחרר.

ובהגיע היום המר והנמהר, בו חוסל גיטו דוואַרט, לא הצלחנו למרות כל מאמצינו להציל את אבינו, והוא נלקח לחלמנו ביחד עם עוד מאות יהודים. כנראה, שהבירגרמייסטר היה הפעם מעוניין להיפטר

זיגמונט מונטר ז״ל

ממנו, כדי שכל רכושו יישאר בידו. בדרך לכנס״יה הכ״יחוהו הגרמנים לסחוב על שכמו אשה זקנה והיכו אותו באכזריות רבה.

אני ואחותי הלצ׳יה ואחי זיגמונט לוקחנו ללודז׳. אחרי כן הפרידו בינינו. אחי ואחותי נספו. אשת זיגמונט, ברונקה מתה בלודז׳ עקב לידה קשה וחוסר טיפול מתאים.

שוטן משה

התחלת השואה

קיץ 1939.

לכאורה קיץ כמו בכל השנים. השמש מחממת, בנהר מתרחצים, על שפת הנהר משתזפים, ובכל זאת מתח מסויים מורגש באוויר. רוחות המערב, החודרות אלינו, מביאות לנו שמועות שונות, ומשמעותן מתחילה להיות ממשית עם הופעת אנשי צבא בסביבתנו השקטה, תופעה נדירה למדי.

מה פירוש הדבר הזה? האם באמת הימים האלה הם ימי טרם־מלחמה? גיוס — הוא אומנם לא מלא, אבל כל הפרטים האלה מאשרים את החששות שכל אחד חשש, שכל אחד הסתיר בעומק לבו ואינו מעז לבטא בקול, ובמיוחד אנו היהודים...

היו כאלה שאמרו: וכי מה יכול להיות יותר גרוע ממצבנו עכשיו? לו היו יודעים מה עומד להתרחש, ודאי היו חושבים אחרת. והמצב היה באמת בכי רע: לא הרשו ליהודים לעבוד בעבודות שונות. וכי כמה צריך סנדלרים וחייטים בעיירה קטנה זו? לא פעם התפלאתי איך משפחה זו או אחרת מחזיקה מעמד. והאם יכולים לפתור את כל בעיות הנצרכים על ידי עזרה? וכי אפשר לסתום שק נקוב? מספר הזקוקים לעזרה עלה בהרבה על מספר המסוגלים לעזור. האדוקים ישבו בבתי־המדרש, התפללו וחיכו לסיעתא דשמיא, אחרים הסתובבו כצללים בסימטאות הצרות ללא כל עיסוק, ללא מח־ ואפילו ללא תקווה...

הנוער היהודי חי ללא כל מטרה. כשרציתי להיכנס לכיתה השביעית, אמר לי המורה יורקיביטש: „אני לא אקבלך, אין עבורך מקום, ובכלל אין לי צורך ביהודים!"

הסיסמאות הנדושות: „אל תקנה אצל יהודי, היהודי הוא אויבך!" ואחרות התנוססו על כל צעד ושעל על יד החנויות היהודיות. והטענות הנצחיות אלינו מטעם השקצים לא נתנו לנו מנוח. אם הנבחרת היהודית זכתה בהתחרות — הרביצו בנו הלמאי זכינו. אם שיחקנו בקבוצה בתוך נבחרת פולנית מסויימת — קיבלנו מכות מהנבחרת היריבה. לא יכולנו לס־ב, על כן שיחקנו אחרי כן גם בקבוצה היריבה — וכמובן שאז ניצחה — ושוב בלטו חבורותינו — מזכרת מהנבחרת שעזבנוה.

תמיד נמצא מישהו שישלוט בנו, שיתעלל בנו, אפילו אז כשהיינו עוזרים „להם" בהכנת השיעורים, וכשלא ידעו להסביר משהו בשיעור ו„אנו" ידענו — גם אז הסתכלו בנו בעין רעה: „מדוע הם תמיד יודעים?" -- שאלו המורים.

הם לא ידעו את הסיבה האמיתית, שאנו מוכרחים לדעת, אחרת אנו אבודים. אנו מוכרחים לצוף למעלה, כי אף אחד לא יעזור לנו, ורק על עצמנו וידיעותינו נוכל לסמוך.

הפתרון היחידי לכל התלאות והסבל היה הרעיון הציוני — גאולת העם. על כן רוב בני הנוער היהודי, מכל השכבות היו פעילים בתנועה הציונית. בכל הזדמנות אספנו תרומות לקהק״ל. בערבי חגים ובמיוחד בפורים, כשהיינו מנגנים על כל מיני כלי־נגינה.

דוד שטרן (כוכב) לימד אותנו עברית. כל מי שרצה למד אצלו, בין אם היה לו במה לשלם ובין אם לא.

בית סרנה מלא אנשים מפה אל פה. כולם האזינו לשידורי הרדיו. ורבים גם עמדו בחוץ. השמש האירה, ברם עננים כבדים הלכו וכיסו את השמים.

ודברי הגויים השמחים לאידנו היו לנו כמלח על פצע פתוח: „חכו מעט, היטלר יבוא והוא כבר יתחשבן אתכם!״

המתקרב הוא באמת? — היתה שאלתנו הנוקבת מתוך לב רועד.

שלהי אוגוסט. אין חשק לעבוד. החנויות מליאות לקוחות, שמיהרו להצטייד במצרכי אוכל. (הכוונה, כמובן, למי שהיה לו כסף) יוצאי צבא ואנשי מילואים חיכו לצו תנועה. אף אחד לא נגע בנושא הכאוב, אבל כולם היו בטוחים, שהמלחמה תתחיל בקרוב.

ולנו היהודים — מה לכל זאת, וכי פולין מולדתנו היא? אומנם אנו אזרחים, כביכול, אבל אין רוצים בנו, ונהפוך הוא — רוצים לכלותנו. מה טוב היה לו יכולנו לעמוד מן הצד! אבל זה בלתי אפשרי. ואנו — הלא מתמיד רצינו להיות אזרחים טובים, לתת הכל למדינה, בה אנו חיים, אבל מה קיבלנו תמורת מעשינו הטובים ורצוננו הטוב? הלא הכל היה סגור עבורנו! בגימנסיה עירונית או ממלכתית — אין מקום ליהודי. באוניברסיטה — היהודי צריך לשבת מצד שמאל, ועל כן העדיפו הסטודנטים היהודים לקבל את התורה מפי הפרופסורים בעמידה. מאין שאבו הצעירים האלה כוחות לכל זה? והתשובה, כמובן, היא פשוטה: רצוננו הכביר לחיות, להתקיים! אולי עקב עקשנותנו נצליח להגיע למטרה הנכספת ונזכה לחיות בתקופה שכולנו נהיה שווים בפני החוק!

והפולנים — דאגתם האחת והיחידה היתה — איך להיפטר מהם, כדי שאחרי כן יוכלו להתחלק ברכושם.

הידיעה על הגיוס הכללי הלמה בנו כרעם ביום בהיר. הגברים שגוייסו נצטוו להגיע לקסרקטין ולמחנות הצבא במהירות המירבית, ועל יתר התושבים הוטל לחפור תעלות־מגן.

עדיין לא הכריזו על מלחמה, הקרבות טרם התחוללו, ובכל זאת היתה מהומה גדולה. לאורך עשרות קילומטרים נמשכו שיירות בורחים, מי בעגלה ומי ברגל, כשמאחוריהם נשאר כל רכושם, וביניהם גם אלה שכה ציפו להיטלר שישמיד את היהודים.

— לאן אתם בורחים כולכם, הלא גם לכאן יגיעו?

והנה הגיע יום השישי ההיסטורי, אחד בספטמבר 1939. יום ששי זה יישאר חרות בזכרונו של כל אחד שנשאר מאז בחיים.

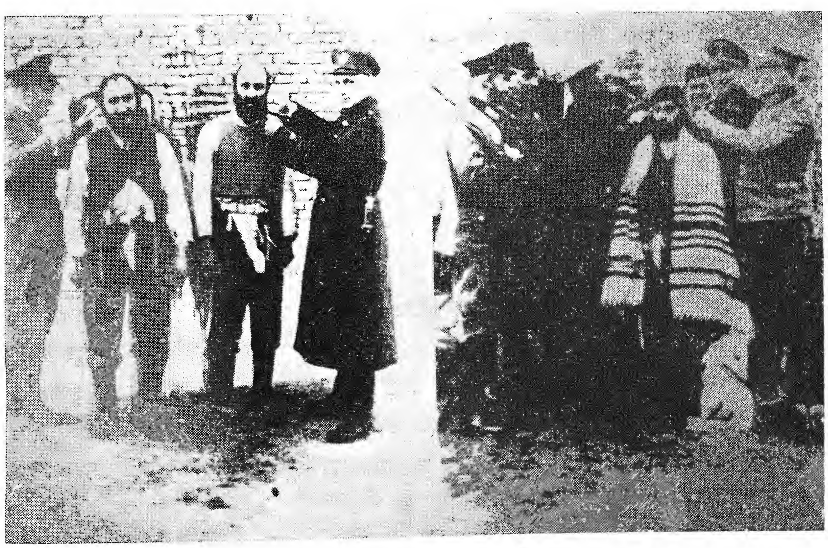
מהבוקר הגיעו כבר ידיעות על הפגזת ווילון ומקומות אחרים. בנו של שפיגל, שנמלט מווילון, הגיע אלינו בעירום ובחוסר כל ואישר את הבשורה הנוראה עבורנו: התופת התחיל לפעול בכל מדוריו.

גם יהודי דווארט התכוננו לברוח. ממי בורחים — ידענו היטב, אבל „לאן?" — זאת היתה השאלה, שניקרה במוחנו. הצעירים פחדו לברוח פן יעלילו עליהם הפולנים שבדעתם לערוק.

תשובת אנשי המשטרה הפולנית לשאלות צעירינו במוצאי־שבת „מה עליהם לעשות ובמה יוכלו לעזור לעת כזאת?" — היתה — „עשו כרצונכם, אין לנו צורך בכם!" „האינכם רואים במו עיניכם שאנו משמידים את כל התעודות והמסמכים ומתכוננים בעצמנו לברוח, האם לא שמעתם ברדיו, שהגרמנים מתקרבים לשיראדז ועוד מעט יחצו את הנהר ווארטה?"

זכורים לי היטב דברי הטוחן רצ׳ינסקי: „איפה הם אותם האנשים שהיו כה חזקים להאיץ בכם ללכת לפלשתינא, כי זרים אתם לארצנו, הרי הם היו הראשונים שברחו, ובסופו של דבר נשארתם, אתם היהודים, להגן על העיר. על כן מלטו את נפשותיכם באשר תוכלו, כי הכל ,נמכר' לאויב. מדינת פולין פסקה להתקיים, ולכם, היהודים, צפוייה, סכנה גדולה באמת!".

ואם כי רצ׳ינסקי רק טוחן היה ולא נביא וגם לא בן נביא, הרי חזה את הבאות כאילו הכל היה רשום בפנקסיו בין יתר רשימותיו העיסקיות.

התעללות ביהודי דווארט ע"י הנאצים. ביניהם בנו של הרב לסקובסקי ז"ל מאטל רוזנשטיין ושמואל קויפמן.

חנה אוזרוביץ

הסגולה שהכזיבה

הדבר קרה בגיטו דווארט. ומדי היזכרי בו אינני יודעת אם לתמוה על תמימות המאמין או להתמרמר על אכזריות הגורל.

בנותיה של הקהילה היהודית בדווארט — מוניטין יצאו להן בסביבה, ובזכותן הגיעו אלינו בחורים רבים וטובים מהערים השכנות, וכך הגדילו את אוכלוסייתה היהודית של עירנו.

מרים ראצה סקורקה נישאה לבחור מקאליש, שעבר לגור בדווארט, וכשנישאו לא תיארו לעצמם שמחכה להם עתיד איום ונורא. כמו כל יהודי וכמו כל אדם קיוו שהעניינים איכשהו יסתדרו והשמים המקודרים יתבהרו. במה שאין רוצים גם אין מאמינים, והיות ואף אחד לא רצה במלחמה על כן גם לא האמינו שמלחמה תפרוץ. והחלומות והאשליות הטובים נתבדו, והמלחמה האכזרית פרצה. הגרמנים נכנסו לדווארט והאוכלוסייה היהודית הפכה לשעיר לעזאזל, ובכל זאת לא אבדה תקוות היהודים, והם עדיין האמינו שהימים הקשים האלה יעברו, המלחמה תסתיים והעולם יתחיל לנהוג כמנהגו. והמסקנה הישירה מתקווה זו הוא הרצון הכביר לחיות על אף הכל ולמרות הכל.

והנה ראצה סקורקה כבר בהריון. בימים כתקנם מאושרת היא האשה, העומדת בקרוב להיות אם. היא סופרת את הימים ומחכה בקוצר רוח ליום הנכסף, לחבוק את הנולד בזרועותיה. ומה שונה היה מצבה של ראצה? דאגות רבות הטרידוה: איך תעבור הלידה בימים טרופים אלה, האם במקרה הצורך תוכל להשיג רופא או מיילדת, האם יהיו לה תנאים כלשהם לגדל את תינוקה ועוד כהנה וכהנה שאלות נוקבות, והתשובות עליהן ממנה והלאה.

והנה הגיע הזמן. ראצה התקשתה ללדת. גם הרופאה פאנובסקה היתה חסרת אונים. המצב הלך והחמיר מרגע לרגע. בני ביתה לא יכלו לראותה עוד בצערה ונקטו בצעד בלתי שיגרתי. הם פנו אל הרב שיעזור. הרב, אליהו לסקובסקי, מתוך אמונה שלימה, שדרכו תישלח לה הישועה הציע להשתמש בסגולה כזו: לקחת חבל, לקשור קצה אחד לארון הקודש, הנמצא בבית קלינובסקי והקצה השני לתת ליד היולדת, ועליה למשוך את החבל בכל כוחותיה, ואז אי"ה תלד. הוא בטוח בזאת, שהסגולה תעזור, ומה עוד, שברכתו תלווה אתה בשעת מעשה. ייתכן, שהרב קיווה, שסוף סוף תתגבר האשה על כאביה וקשייה ותלד, והאמונה תסייע לה ברצונה להחזיק מעמד. מרים ראצה משכה ומשכה, אבל הישועה לא באה. בדלית ברירה נאלצו קרוביה להשיג עבורה רשיון נסיעה לשיראדז לרופא, ושם נולד לה בן. אבל לא לזמן רב הגיע היהודי החדש לעולמו של הקדוש ברוך הוא. עם חיסול גיטו דווארט, בין הנשלחים לחלמנו היו גם מרים ראצה ותינוקה, והרב, אשר כה השתדל עבורה נתלה עוד קודם ביחד עם עוד תשעה יהודים.

שוטן משה

יהודון, איפה „כוכבך"?

חזרנו הביתה מוכים, מכוסי־דם, שערות ראשינו גזוזות לחצאין, מושפלים, רצוצים ומדוכאים.

הרי תוצאות פגישתנו הראשונה עם קלגסי האס־אס, שאספו אותנו ל„היכרות ראשונה". יפה הבינונו שזהו קו המדיניות הנאצית, שהותווה מזמן כלפי היהודים, וכי אין מה לצפות למשהו יותר טוב. להיפך — ישנם כל הסיכויים, שהמצב ילך ויחמיר.

מפי החיילים החוזרים מהשבי הרוסי נודע לי על האפשרות לעבור מזרחה — לרוסייה. הדבר הזה נראה לנו כמוצא היחידי במצבנו זה, אם כי היינו רחוקים מאוד מהשקפת העולם הסובייטית. ראינו במעשה זה צעד זמני. הלא, העולם התרבותי לא יתן לגרמנים לנצח. אם כן, זהו רק מצב ביניים. והיות, ואין לנו הרבה מה להפסיד, החלטנו, שארבעה חברים יצאו לדרך לבדוק את האפשרויות של מעבר הגבול ותנאי החיים שם. אם הם יצליחו, נלך בעקבותיהם.

אחרי ימים אחדים קיבלנו מהם ידיעות; אומנם קיימים קשיים כגון ענייני דיור, חומרי הסקה לחורף וכדומה, אבל אין הורגים „שם" ואין מתעללים „שם" באדם. אבל לבוא עם המשפחות, לפי דעתם, עדיין מוקדם.

מבלי לחשוב הרבה חיפשתי עוד מישהו לצאת עמו לדרך. לא בנקל מצאתי לי מלווה. בערב התכנסנו אחדים להתייעצות, ואנוכי הייתי היחידי שניסה לשכנע בצדקת „הבריחה מזרחה". אומנם תנאי־החיים שם קשים עד מאוד, אבל לאור הסיכויים המעורפלים למדי באיזורי הכיבוש הנאצי, כדאי מכל הבחינות ללכת ל„שם".

לבסוף הצטרפו אלי שני חברים, ויצאנו. מטרתנו היתה למצוא שם פינה גם למשפחותינו.

יום ששי בבוקר השכם. השלג ירד, הקור גדול. אמא יצאה ללוותנו. יש לציין, שאסור היה בימים ההם ליהודי לצאת מתחום העיירה.

אמא היתה בעד „ההליכה" והפצירה בנו לבצע את תוכניתנו בהקדם האפשרי, כי הזמן דוחק. לבותינו פעמו בחזקה; מי יודע מה יקרה לנו בדרך באם יתפשונו.

עברו שלושה ימי חיל ורעדה, ולבסוף הגענו ל„צד השני". מחשבתי הראשונה היתה קודם כל למצוא את ארבעת חברינו הראשונים, שהלכו לפני, כי את חברי לדרך איבדתי. הכתובת, שנתנו לנו היתה, אומנם, נכונה, אבל כבר לא היו שם. שעות אחדות לפני בואנו הופנו לאיזור אחר. המשכתי בדרכי. בבית־הכנסת בוולקוביסק אוכסנו הרבה פליטים. אי־הסדר היה נורא ואיום. פניתי ללשכות המודיעין בחיפוש אחרי אחי. עיינתי בכתובות על הקירות בבתי־הספר ובבתי־הכנסת, אבל לשוא. החלטתי להמשיך בחיפושי

על דעת עצמי כמו שעשו אחרים. בדרך זו הכרתי הרבה אנשים. הצטרפתי לקבוצת צעירים, שאותן המטרות הדריכום בדרכם. מצאנו פינה למשפחותינו והתחלנו להתקרב לגבול הגרמני. החזרה לשטח הגרמני היתה קשורה בקשיים רבים.

בתחנת־הרכבת הראשונה עצרו את חברי, ואני יצאתי בשלום, בנס. איך זה קרה אינני יודע. וכך על אף מראי השמי המובהק, שהתבטא בחוטמי היהודי, מבלי להתמצא בדרכים, הצלחתי לעבור בשלום את הדרך הארוכה ולהגיע ללודז׳. מפי הפולנים נודע לי, שהיהודים סגורים בגיטו, המגודר בחוטי תיל ונשמר שמירה מעולה ע״י הגרמנים. השתדלתי לא להרבות בשאלות, כדי לא לעורר חשד. כשפניתי לקופה לקנות כרטיס, אמרו לי שצריך להצטייד ברשיון־נסיעה בתחנת הרכבת. הלכתי לשם. עשרות פולנים וגרמנים עמדו בתור, ואנוכי הייתי היהודי היחידי ביניהם. כולם דיברו, וכדי לא להיות יוצא דופן התערבתי בשיחתם. שלושה שלושה הוכנסו למשרד. נתבקשתי להציג תעודת־זיהוי. אמרתי לפקיד, שלפני המלחמה הייתי עדיין למטה מגיל 18, וכידוע, רק מגיל שמונה עשרה היו מקבלים תעודות־זיהוי. הפקיד, כמעט, והשתכנע בצדקת דברי, והנה לפתע פתאום המטיר עלי גרמני, שעמד לפני בתור והחזיקני בדש בגדי, את השאלה בצעקה איומה: „יהודון, איפה כוכבך, מה מעשיך כאן, האינך יודע שאסור ליהודי לצאת את הגיטו ועוד נוסף לכל זה לנסוע ברכבת כמו כל בני־אדם?״

לאושרי לא איבדתי את עשתנותי ועניתי בשקט: „אינני יהודי ואין לי כל קשר ליהדות. את דברי אלה אמרתי בפולנית, כשהנני פונה למתורגמן.

— הגד נא שאתה יהודי ותיכף תקבל רשות לנסוע הביתה, הלא המרחק גדול הוא ולא תוכל לעשות דרך רחוקה כזאת ברגל — בדברים אלה פנה אלי גרמני אחר כדי להפילני בפח.

— הוא לא יהודי, אני מכירה אותו — אמרה בחורה צעירה, שעמדה מאחורי, הוא ממקומי.

— האינך יודעת מה שצפוי לך, האם לא שמעת על דכאו, האם אינך מתביישת כגרמניה להגן על יהודי, ואולי קיים ביניכם קשר יותר הדוק?

הוא פולני — יותר לא הצליחה להגיד, כי שני שוטרים הוציאוה מהמשרד.

כל הזמן הציקוני בשאלות שונות. למזלי נסתייעתי במתורגמן, ובזמן שנשאלתי בגרמנית ועד לתרגום לפולנית, יכולתי לשקול ולחבר תשובה נאותה.

אני כאן עומד על גחלים בוערות, ממש, והדאגה למשפחה אינה מרפה ממני. בעיגי דמיוני ראיתי את יקירי, המחכים בקוצר רוח שאצילם, והלא גם מקום הכנתי עבורם, ו„שם״ הלא מהבהב זיק תקווה לחיות. הפסקתי לדאוג לעצמי והחלטתי לרכז את כל כשרונותי כדי לצאת מהסבך למען המשפחה. ידעתי היטב, שפליטת־פה או תנועה לא זהירה עלולה להסגירני בידי הרוצחים. על כן עשיתי את כל המאמצים לשכנע את חוקרי־מעני בזאת, שאינני יהודי. וכשראיתי שמצבי גרוע מאוד, פניתי למותורגמן ואמרתי לו: „אתם עומדים בעקשנות על שלכם, אי לזאת לא נשארה לי

דרך אחרת... אבקש מאוד את סליחתכם, נא להיכנס אתי למקום מיוחד ולבדוק את גופי, ואז סוף סוף תראו שאני צודק".

בדמיוני ראיתי את עצמי עומד מול הקיר ושומע מאחורי את פקודת הירי. אבל דרך אחרת לא היתה לפני. העמדתי הכל על קלף אחד.

כשהגרמני שמע מפי המתורגמן את דברי אלה, פרץ באופן פתאומי: „הנני בטוח שאתה יהודי, אבל איך אומר מנהיגנו (ה„פירר") לא על נקלה נצליח להשמיד את היהודים", ובכן לא איכפת לנו שאתה חי. ברח לך, אם כן, מהר, שלא אראך עוד!"

כולם במשרד זזו כאילו רצו בזאת לתת לי את הדרך. אבל אני עמדתי במקומי. זו היתה הבחינה האחרונה. ידעתי שבהצלחתי במבחן זה תלויים חיי. המתורגמן התאמץ להוציאני מהמשרד אפילו בכוח, ואני בשלי: „לא רק שרציתם לעשותני למה שאינני, אתם גם רוצים שאסע בלי רשיון, אתם מגרשים אותי לכפור ולשלג, וזה נקרא אצלכם יחס אנושי!"

ניצלתי.

ובאוזני, כשיצאתי מ„גוב האריות" הדהדו עדיין דברי הגרמני: „אותם, לא על נקלה אפשר יהיה להשמיד!"

נזרקה נבואה מפי הגרמני האכזר והטמא, והנבואה התגשמה. אנו קיימים וחיים, ומדינתנו פורחת ומשגשגת!

שוטן משה

עשרת הרוגי דווארט

בתא האפל והצר ישבו עשרה גברים. כל אחד מהם היה שקוע במחשבותיו. דומיית־מוות שררה בתא. הם חיכו בפחד אימים לבאות. כל אחד מהם עשה את חשבון הנפש שלו והגיע למאזן חיובי, ועל כן השלה את עצמו בתקווה — אולי... אולי ירחם...

— הם אסרו אותנו, אבל על לא עוול בכפינו.

— אני, מרא דאתרא, כל חיי הקדשתי לעדתי, כל הימים ישבתי עם בנַי ולמדתי תורה, ועכשיו ג"כ אחד מהם אתי. לא — אנו לבטח לא הרעינו לאף אחד!

— אני, שמואל ירוזולימסקי, עד המלחמה הייתי רווק. דאגתי היתה שהחנות והמסעדה (אם כך אפשר היה לקרוא לה) תכלכל את המשפחה. ואולי חטאתי ופשעתי בזאת שהייתי פעיל כציוני? אולי...

— אני, מוטל רוטשטיין, אפילו בזבוב שעל הקיר לא פגעתי לרעה. אולי לא הייתי צריך להקדיש את כל חיי לתנועת „אגודת ישראל" ולמוסד החינוכי שלה „בית־יעקב" בדווארט?...

— ואני, קלינובסקי, לא הייתי פעיל כציוני ולא עבדתי לטובת „בית־יעקב״. חייתי אך ורק בשביל משפחתי. במה אני עוויתי?

— ואני, יעקב אייזנשטיין, עבדתי בסך הכל כפקיד בבנק „מזרחי״... האם גם זה חטא?

— אני, פייביש מאירוביץ, אומנם הייתי סוחר וחבר ועד הקהילה היהודית... במה פשעי?

— אני, עזרא רוזנוואלד. אבי היה עגלון, הוביל קמח מהטחנה ללודז׳. מבלי כל יכולת להמשיך בלימודים, שלחני אבי ללמוד פחחות. המלחמה פרצה. חזרתי הביתה לחיות ביחד עם כל המשפחה. אולי אני אשם בזאת, שרציתי לשלוח לסובלים במחנות פוזן פרוסת לחם לכל אחד מהם?

— האם עזרה לרעבים הוא פשע?

— ובמה חטאתי אני, אברהם לנדסברג, אולי בזאת ששולט אני בשפה הגרמנית והייתי מתורגמן ומתווך בין המועצה ובין הגרמנים. לא שלחתי אף אחד למחנות, לא עשיתי שום דבר שיפגע באדם. במה פשעי?

— ואני האחרון, לאודן, במה אני אשם...?

שמואל ירוזולימסקי ז״ל
אחד מעשרת הרוגי דווארט

*

אלף תשע מאות ארבעים ושתיים. הגרמנים על יד מוסקבה. יהודי פולין סגורים בגיטאות, משועבדים ומדוכאים, שבורים ורצוצים וגוועים ברעב. רחובות הגיטאות מלאים מחזות מזעזעים: פה שלדים חיים מתנועעים כצללים, ושם נפוחי־כפן שרועים על הארץ.

הנוער היהודי, כמעט, שחוסל כבר, והגברים ממלאים את המחנות בפוזן בעבודת־פרך ללא אוכל וללא תנאים מינימאליים לקיום אנושי. כל זאת והכפור העז היו השליחים הנאמנים והטובים ביותר של מלאך המוות הנאצי. יום יום היו חטיפות כדי למלא את המכסה החסרה, וכשאפסו צעירים נחטפו גם יהודים בגיל־העמידה ואפילו זקנים, ולבסוף גם בנות צעירות.

מכונות המוות בחלמנו עבדו במלוא הקיטור. יום־יום עברו דרך עיירתנו משאיות סגורות, ומהן בקעו נאקות קורעות לב־אבן, אבל לא לב התליין הנאצי הקשה מאבן. צעקות המשוועות לעזרה פלחו את האוויר.

אנו, שרידי־יהודי דווארט, שמענו אותן, אבל לצערנו הרב, לא יכולנו להושיט להם שום עזרה.

יותר ויותר הוברר, שגם לנו צפוי גורל דומה, וזאת — בימים הקרובים.

יום יום צצו גזירות־זדון חדשות, אחת אכזרית מהשנייה, כי הצוררים רצו לשברנו בגוף ובנפש, שנלך אחרי כן למוות ללא כל התנגדות וניפול בלועם כפרי בשל.

ברצוני לספר על „פעולה" אחת, שנחרתה עמוק בלבי ובזכרוני, כי רק דמיון השטן בהתגלמות המפלגה הנאצית, היתה מסוגלת לבצעה.

ללא כל סיבה נאסרו בהתחלת 1942 כל חברי המועצה היהודית עם עוד מספר יהודים, וביניהם גם רב הקהילה ובנו. היו אלה אזרחים מכובדים, מטובי העדה היהודית, אשר עוד לפני המלחמה הקדישו את מיטב כוחותיהם לטובת הכלל וסעדו כל נזקק בסעד רוחני וגופני כאחד. ובימים טרופים אלה הגבירו את פעולתם, כי רבו הרעבים והמסכנים.

הגרמנים הבינו היטב, שבהשמידם את מנהיגי היהדות, יקל עליהם לחסל את כל העם היהודי בארצות כיבושם.

דוואַרט לא היתה העיירה היחידה, בה נקטו הגרמנים בשיטות אכזריות של הרג ורצח. אותן תמונות הזוועה חזרו ונישנו באלפי קהילות יהודיות בפולין; בראשונה היו אוסרים מספר מסויים של יהודים, מכים בהם מכות רצח ומתעללים בהם כיד דמיונם הפושע, אחרי כן היו משחררים חלק מהם ומטילים עליהם תמורת שחרורם תשלום גבוה מאוד, כופר נפשם. היו גם מקרים, שהניצולים נדרשו לסייע לשלטונות הגרמניים ולתלייניהם בכל מיני דרכים ושיטות בביצוע מזימותיהם הרעות.

ברוב המקרים היו מתבצעות ה„פעולות" האלה בימי חג יהודיים, בשבתות ובמיוחד במועדים הקשורים במאבק עמנו על החופש והדרור.

בשורות־איוב, שהגיעו אלינו כל יום על המתרחש בסביבה והידיעה על שחרור חלק מהאסירים, ניבאו לנו, מלומדי הנסיון, שמשהו איום ונורא „מתבשל" במטבחם של רבי־הטבחים, וסערה עומדת להתחולל בשעות הקרובות.

קבוצת יהודים מתפללים בימי השואה

כ״ה בניסן תש״ב (1942), יומיים אחרי חג הפסח.

השמש טרם האירה וכבר הוצאנו מבתינו והורצנו לככר, מקום שם עמד לפני זמן קצר בית־הכנסת שלנו המפואר והמפורסם בכל הסביבה, בו כל כך הנעימו לנו תפילותיהם של הרב לסקובסקי ויונה השוחט.

וכעת... גרדום הוקם כאן, ועשרה חבלים משתלשלים ממנו.

אנחנו, היהודים, עמדנו מרוכזים בצד אחד וביניהם גם אני. היינו כמאובנים. המצלמות תקתקו. הכל צולם ע״י הגרמנים המסודרים והדייקנים. נאמרו מלים אחדות בגרמנית, שאף אחד לא הבינן, אבל ברור היה לכולנו שהוקרא פסק־הדין. גזר־הדין האכזרי על הנאשמים, שפשעם היחידי הוא — היותם יהודים.

„והשמש זרחה, והשטה פרחה״, וכל העולם הגויי חי לו את חייו הנורמאליים, מבלי שמישהו יתעניין בגורל היהודים בפולין. מי יודע, אולי בדיעבד, היו הפולנים לא פחות מרוצים מהשמדת היהודים מהגרמנים?

הראשון הוצא להורג הרב אליהו לסקובסקי ז״ל. אחריו בנו מרדכי, ואחריהם לנדסברג, קלינובסקי, אייזנשטיין, ירוזולימסקי, רוזנוואלד, לאודן, רוטשטיין ומאירוביץ.

הרב לסקובסקי כגבור הלך, בעצמו על הגרדום עלה, בעצמו את החבל על צווארו ענד, ולי נדמה היה שאמר אחרי הווידוי ואחרי „שמע, ישראל, ה׳ אלוהינו, ה׳ אחד״ עוד משהו... מהמלים הבודדות שהגיעו לאוזני ושנקלטו בזכרוני נתרשמתי שגידף את התליינים, שנפרד מאתנו ועודד אותנו, בערך ברוח זו: „יודע אני שאנו הקרבנות של עברנו, אבל במותנו לא תקנו, אתם הרוצחים, את נצחונכם! ואתם, אחַי, כל מי שרק יישאר בחיים, עליו לעשות הכול, שדמנו, שנשפך על לא עוול בכפנו, לא יהיה לשוא! עמי חי ויחיה לנצח, חופשים בארצנו על אפם וחמתם של צוררינו!״

התליינים לא נתנו לו לסיים...

בימי הביניים ובימים החשוכים ביותר בהיסטוריה היה נהוג, שרוצח, ויהי הגדול ביותר, באם קרש התלייה לא יוזז, או החבל נקרע והגרדום לא הופעל כחוק — ושוחרר. לא כן היה בעשור החמישי של המאה העשרים, בימי הנאצים, ימח שמם וזכרם!

העמודים נתקעו ועשרת הגברים עמדו מוכנים לתלייה על הקרש הדק. והנה איזה פלא! הוא לא התמוטט ולא נשבר! היתרגשו הגרמנים־התליינים מנס זה, היתרכך לב־האבן שלהם? לא ולא! הגרמנים הורידו בכוח את הקרש...

*

השמש כבר היתה בעיצומה. דממת־מוות שררה מסביב. כולנו עמדנו מחרישים ומסתכלים בעשרת הגברים התלויים והמפרפרים פרפורי גסיסה.

לפני דקות ספורות היו בחיים, וכעת הם כבר אינם!

עמדתי כקפוא במקומי. וכי מה יכולתי להגיד או לעשות? אדיש הייתי, כאילו הדבר אינו נוגע לי כלל. נזדעזעתי — אם כן, הצליחו הצוררים במזימתם — הפכו אותי ורבים כמוני למפלצות מחוסרות רגש! ומה יהיה להבא אתנו, לאן כך נגיע?

האם יצליחו הרשעים הללו לעקור מהשורש כל מה שהושרש בנו במשך דורות על ידי מיטב גדולי האומה הישראלית ?

הערב רד. הגרדום עמד על תלו, והעשרה התלויים עליו! פעם עמד במקום הזה בית־הכנסת, פעם היה פה הרב לסקובסקי וחבריו. פה הם נשמו, חיו את חייהם המסורתיים והתוססים, ועכשיו — „באו גויים" בקהילתנו ושמוה לעיים!

הגרמנים ועוזריהם הפולנים ישבו לשתות אחרי שסיימו את מלאכתם, והיהודים שבו לגיטו המומים, שבורים ורצוצים.

נשארנו מיותמים ומבודדים בים־הרשע והזדון המשתולל, מחכים לגורלנו, מחכים לנס, שאיחר, לצערנו הרב, לבוא.

ראובן גלברט

בצל התליות

מהרגע הראשון לפרוץ המלחמה התהלכנו באי־שקט איום ובהרגשה, שעולמנו, לו היינו כה רגילים, הולך ומתמוטט. השידורים ברדיו והשמועות השונות, אשר נפוצו במהירות הבזק, גרמו לבהלה ולמבוכה. הבנו שהופקרנו ביד המשחית והיינו כצאן בלי רועה. לא ידענו איך לנהוג ומה לעשות. איבדנו את עשתונותינו ולא היינו מסוגלים לשקול את מעשינו מבחינה הגיונית, כי איך אפשר לחפש את ההגיון בשעה של אנדר־למוסיה, של „בוקה ומבוקה ומבלקה"? כל אחד רצה למצוא בזולת משענת כלשהי, הכוונה והדרכה מה לעשות ולאן לפנות לעת כזאת. די היה באחד שיקום, יקח מקצת ממטלטליו ואת בני ביתו, שתיכף ומיד יימצאו מאות שיחקו אותו וילכו בדרכיו, מבלי לחשוב אם יש טעם כלשהו בבריחה ואם יש מקום לאן לברוח. באותו רגע של בלבול מוחין היו משאלות הבורחים מוגבלות ביותר והצטמצמו לשתים: לברוח מדוואַרט (אותו הדין כנראה לגבי עיירות אחרות) ולהגיע במהירות האפשרית לוורשה. וכשהבורחים אחרי זמן מה נוכחו לדעת, שוורשה „בכבודה ובעצמה" „משענת קנה רצוץ" וכי כל המ־דינה היא כבר בידי הכובש, או אז התחילו לאט לאט לחזור לעיירת מולדתם מתוך הכרה, שדווקא עכשיו, בעת צרה, הרע במיעוטו הוא להימצא במקום שאתה מתמצא בו ושיש לך מהלכים בתוך אוכלוסייתו.

וכך אפשר היה לראות את הדרכים, אשר לפני ימים אחדים היו מלאות בורחים, שופעות חוזרים מדוכאים, שבורים ורצוצים „אבלים וחפויי־ראש".

ובדוואַרט, כמו בכל מקום ומקום, בו דרכה כף רגל גרמני, התחיל ה„סדר" הגרמני החדש והעול של הכובש הלך ונעשה מרגע לרגע יותר כבד.

נאלצנו לענוד על בגדינו את הטלאי הצהוב (יודן־שטרן), לא היינו בטוחים לא בבית ולא בחוץ, נחטפנו לעבודה, למחנות וכו׳. לא עבר יום מבלי שתיגזרנה בו גזירות רעות חדשות כגון להמציא כמות גדולה של קפה, זהב, עור וכו׳ וכו׳ — והכול בלחץ איום: „אם תוך זמן מוקצב לא תתמלא הדרישה ייהרגו יהודים״.

וכמו שהטובע נאחז בקש בקוותו להציל את חייו, כן גם אנו נאחזנו בכל מיני „קשים״ בהשלותנו את עצמנו שבזאת נאריך את חיינו או נדחה לזמן־מה את ביצוע „גזר־הדין״. וכשנודע לנו שהגרמנים מעוניינים במפעלים אחדים כדי לרתום אותם במאמץ המל־חמתי הכללי, ניגשנו מיד לארגן סדנאות אחדות כגון סדנת פחחים, סנדלרים, חייטים ועוד. כל אחד התאמץ להשתייך לסדנה (לשופ) מסויימת, בקוותו, שהאישור המראה על התועלת שהוא מביא לגרמניה, יצילנו ממוות. סדנת הפחחים היתה בהתחלה בביתו של אייזיק סנדר גלברט, ואחרי כן עברה לרינק, מחוץ לגיטו. גם דודתי פייגה לאה נרשמה כפחחית. היא היתה מקבלת את ההזמנות. ואם כי האישור להשתייכות לסדנה זו או אחרת לא יכול היה לשמש „מכתב־ברזל״ שיבטיח את החיים, הרי בכל זאת נמצאו העובדים בסדנאות (בשופים) במצב יותר נוח מאחרים, אם כי במידה מסויימת היו נתונים גם בסכנה במקרה ויבואו אנשי הגסטאפו, הרי יכלו על נקלה למצוא מספר רב של יהודים מרוכזים במקום אחד. ואף על פי כן לא הרחקנו כה לחשוב. דיה לה לצרה בשעתה. ובינתיים היו לבעלי־מלאכה אלה אפשרויות שונות להשיג אוכל. וכך, למשל, סדנת הפחחים, שהיתה מחוץ לגיטו, איפשרה לפחחים לבוא במגע עם האוכלוסייה הנוצרית ובדרך זו להשיג מצרכי אוכל, שהיו כה נדירים בגיטו. כמובן, שהכל היה גם תלוי ביוזמתו של היהודי, שידע להפיק את מלוא התועלת מהמצב בו הוא נתון ולנצל כל מומנט נוח. הנה אני נזכר, שבימים הראשונים לכיבוש הוטל על קבוצת יהודים לכרות שוחות־בטחון להגנה מפני התקפה אפשרית. הבירגמייסטר (ראש העיר) ניצח בכבודו ובעצמו על המבצע הזה. אנשי צוות זה היו בעלי סמכויות נרחבות. מותר היה להם לקחת מכל חצר ומכל בית בין יהודי בין נוצרי חומר בנייה, קרשים, פחים וכדומה למטרה החשובה. זכורני שניצלנו את הסמכות הזאת ודאגנו לכך שהרבה קרשים יגיעו לידי יהודים נצרכים, שלא היו להם עצים להסקה.

אבל גם העובדים בסדנאות ובכל מיני „עבודות טובות״ אחרות לא היו משוריינים לגבי אנשי הגסטאפו, שהיו מבקרים בעיר לעתים קרובות. הם הופיעו במכוניותיהם משאירים „הזמנות״, כאב, יגון ואנחות ונעלמים על מנת לשוב באחד הימים הקרובים ולחזור על מעשיהם הידועים.

כבר אז היו צעירים רבים במחנות עבודה בסביבת פויזן. מצבם היה די קשה, ובמיוחד סבלו מתת־תזונה. והנה נודע לנו שנוצרה אפשרות מסויימת לעזור להם. הותר לשלוח לכל אחד קילוגרם אחד לחם לראש פעם בשבוע. ההיתר הזה נוצל בצורה מיר־בית ועם ככרות הלחם הוגנבו גם מצרכים אחרים. שני צעירים (אחד מהם עבד אצל הז׳נדרמריה) חתכו את ככרות הלחם ושמו בתוך הלחם נקניק, חמאה, נייר דק לסיגריות

וכדומה. יום אחד פרץ ריב בין השולחים והעגלון הפולני, שהוביל את החבילות לרכבת, והוא הלשין לפני הרשות. השניים נתפסו ונאסרו. הז׳נדרם לרז׳, שבידו נמצא העניין לטיפול, ניגש בכל המרץ לחקירה. כנראה, שנמצאה דרך כלשהי לאשתו, והיא הצליחה ל„חסל״ את ה„טריפה״, המצרכים האסורים למשלוח, ובזאת רצתה להוציא את ה„עוקץ״. ואף על פי כן שימש כל המעשה הזה לגרמנים עילה מספקת לבימוי הצגה איומה „תליית העשרה״. אומנם נאסרו יותר מעשרה, אבל אחדים שוחררו, וגורל ה„עשרה״ נחרץ. (כך נהגו גם בערים ובעיירות אחרות). שום טיפול ושום פרוטקציה לא עזרו.

נתפסתי עם עוד אחדים לעשות את התליות, וכשהיו כבר מוכנות התקינו אותן בבית־הקברות הישן בככר בית־הכנסת. (כעת היה כבר בית הכנסת שרוף). היום, אחרי כל כך הרבה שנים ואחרי כל מה שעבר עלי, בהיזכרי ב„עבודה״ זו מסתמרות שערות ראשי. אבל כזה היה גורלנו. כעת, בהסתכלי אחורה, אני רואה שהגרמנים במידה מסויימת הצליחו להרסנו לא רק במובן הגופני, אלא גם במובן הרוחני. אחרי שסיימנו את תפקידנו הורשינו לחזור הביתה, אבל טרם הספקנו להתאושש מהזעזוע הזה וכבר הובהלנו ל„ככר״ לחזות במחזה האימים. כל הצבור היהודי הובא בכוח, והפולנים באו סתם להסתכל ב„הצגה״ חנם אין כסף.

הנידונים הועלו על הקרשים, ועל יהודים אחדים הוטל להעניב להם את העניבות. אחד הנידונים, מאירוביץ, צעק מהתליה לאחי „מוטוש גלברט, היה יהודי, שא את בתי לאשה!״ אין בי הכוח לספר על הכל מה שראיתי. הייתי כמו הלום ובקושי תפסתי את המתרחש. נזכר אני, שהקרש, למרות זאת, שהיה די דק, ועשרה אנשים עמדו עליו, לא נשבר, והיה צריך ל„סייע״. סוף סוף בוצע גזר־הדין. הגוויות היו תלויות עד חמש בערב, למען „יראו וידעו״ כל תושבי העיר ש„דינא דמלכותא — דינא״.

אחרי התליה הזאת לא השלינו כבר את עצמנו ב„תקוות ורודות״ והוחוור לנו יפה מה שמצפה לנו, ואף על פי כן החליט כל אחד מאתנו להיאבק על כל דקה של חיים ולא מתוך הגיון כלשהו, אלא מתוך איזשהו אינסטינקט, כאילו מתוך צו פנימי: „אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם, אל ימנע עצמו מן הרחמים״ „ואל תתיאש מן הפורענות!״

צל התליה הזאת ליווני כל הזמן, מול עיני עמדה כל הזמן התמונה המזעזעת — עשרה גברים, תלויים על פשעם היחיד — שהם יהודים. מבטם האילם כאילו זעק אלי בקול אדירים: „שמור על חייך, היזהר, עשה הכל למען הצל את חייך, כדי שתוכל לספר לדורות הבאים מה עוללו לנו הגרמנים!״

ושוב חזרו החיים לאפיקם הרגיל, חיים קשים בגיטו. עם כל היותנו מבודדים, היו מגיעות אלינו ידיעות על המתרחש במקומות אחרים והבנו שגם הגיטו שלנו לא יחזיק מעמד זמן ממושך. ובכן הגיע גם תורו של גיטו דווארט. כל היהודים רוכזו ואחרי מיון ראשון הובלו הזקנים, החלשים והילדים לבית הכנסת, והצעירים והבריאים — למנזר. גם אני הייתי בין הכלואים במנזר. „נלקחנו״ כשמונים איש והועמסנו על משאית

והוסענו לשיראדז. (שיראדז היתה כבר אז „יודנריין" — בלי יהודים). נסענו בעמידה, בצפיפות איומה ללא כל יכולת אפילו להניע אבר. בדרך התהפכה המשאית ורבים נפצעו, וביניהם גם אחד הגרמנים המלווים. אנשי המשטרה בשיראדז רצו לשפוך את זעמם עלינו ולהרגנו, אבל מלווינו הגרמנים לא הסכימו בטענם, שעליהם מוטלת החובה להביאנו לגיטו לודז׳ כלשון הפקודה. כנראה שהגיעו לאיזושהי פשרה עם המשטרה בשיראדז ועלינו היה רק לנקות את העיר ואחרי כן המשכנו במסענו לגיטו לודז׳. לתחנת הרכבת בשיראדז הלכנו ברגל, כשאנו סוחבים אתנו את הפצועים מהתאונה. לבסוף הוכנסנו לקרון משא. הצפיפות היתה גדולה ומעל הכל הציק לנו הצמאון. בדרך הצליחו אחדים לקפוץ מהקרון ולמלא את נעליהם מים לשבור את צמאונם. סוף סוף הגענו ללודז׳. זה היה ב-1942. קודם הובאנו למחנה ריבנה. שם נערך מיון. את אשתו של דודי נחמיה והבן מיכאל קוז׳ץ לקחו מאתנו והוליכום בכיוון בלתי ידוע (אם כי לנו היה ידוע היטב...) אבי מצא בלודז׳ הרבה ידידים ומכרים והם סייעו בידינו ל„הסתדר". קיבלנו דירה. עבדתי עם דודי נחמיה בבית־חרושת למתכת, ומצבנו היה, באופן יחסי, לא רע. קיבלתי ביום $\frac{1}{2}$ ק"ג לחם. אבי עבד בנגריה כפחח עצמאי, והמעמד הזה איפשר לו להתקיים ולעזור לי וליתר קרובינו.

אם זכרוני לא מטעה אותי התחילו אז בגיטו לודז׳ להתארגן קבוצות מחתרת, ואבי היה ג"כ חבר בקבוצה כזאת. לכל אחד מחברי המחתרת היה תפקיד מוגדר לעת חירום. (אחת המשימות החשובות היתה לבנות בונקרים משוכללים, בהם אפשר יהיה להסתתר עד בוא השחרור).

זמן מסויים הייתי ביחד עם דודי מיכאל קוז׳ץ, והחיים בצוותא עם חלק מהמשפחה נתנו לי כוח להחזיק מעמד ברגעים הקשים ביותר, וכאלה לא חסרו. טרם הצלחתי להשתחרר מסיוטי התליה הראשונה, ושוב נגזר עלי לעשות תליה שניה. אבי ואני נאלצנו לעשות שלוש תליות, ועליהן נתלו עשרים יהודים בככר באלוטי. מספר הנידונים לתלייה היה כפול מאשר בדווארט. זה היה בשנת 1942. גם כאן נאלצו יהודים רבים לעמוד ולחזות בביצוע גזר־הדין, וכי איך אפשר להציג „הצגה" כזאת ללא צופים?! גם כאן היה צריך אחרי זמן מסויים להוריד את הגוויות ולהביאן לקבורה. הייתי הרוס לחלוטין. עד היום אני מתפלא איך יכולתי להחזיק מעמד ולא להתמוטט. אבל, כנראה, שקהו אז חושינו, והרצון לחיות נתן לנו כוחות להתגבר על הכל. מצד אחד ראיתי את עצמי מסייע בידי התליינים לתלות יהודים, אבל מאידך ידעתי שסירובי למלא את הפקודה לא ישנה במאומה את גורל הנידונים, ואת עצמי אעמיד בסכנה. יודע אני היטב שדרך מחשבה זה איננו נכון, אבל מה אפשר היה לדרוש מבחור צעיר אז, על עברי פי תהום? על כל פנים התהלכתי בהרגשה מוזרה ש„צל התליות" מלווה אותי בדרכי ומשאלתי היתה: מתי כבר אצליח להשתחרר ממלוה זה?

בגיטו לודז׳ חליתי בפלבריט והודות לעזרתה של דודתי פייגה לאה נשארתי בחיים.

היא עבדה קשה מאוד, בעצמה לא אכלה, והביאה לי את המרק שלה וטיפלה בי עד שקצת הבראתי.

בדרך כלל עבדתי כנפח, בהתקנת חישוקי ברזל לאופני־עץ או בעשיית מוטות ברזל. עם חיסול גיטו לודז' הובאתי למחנה אושביץ, לבירקנאו (אחד ממחנות המשנה של אושביץ). התנאים בימים הראשונים להיותי בבירקנאו היו קשים עד מאוד. היינו רבים בצריף אחד. בלילה לא יכולנו לשכב, אלא ישבנו דחוסים בצורה כזאת שאף אחד לא יכול היה להזיז את עצמו מבלי שכולם יצטרכו לקום. כמעט התייאשתי. ראיתי לפני את מלאך המוות והייתי בטוח שרגעי ספורים. והנה הגיעה הישועה. באו „קונים" ושאלו אם ישנם בצריף זה פחחים. כמובן שבכל שארית כוחותי צעקתי שאני פחח. וכך ניצלתי. וגם הפעם האיר לי המזל את פניו. אבי, דודי נחמיה ואנוכי נשלחנו לגלייביץ. שם עבדנו בבית חרושת לקרונות. אני עבדתי בתיקון מיכליות דלק מנוקבות. במשך שמונה ימים לימדוני והדריכוני. אתי עבד גם גרמני אחד. הוא היה המלחים ועלי היה מוטל לנקב ולגזור את הברזל. באווירה הורגש כבר היטב, שקצם של הגרמנים הולך ומתקרב, אבל לנו היהודים אצה השעה. עמדנו במירוץ עם הזמן וידענו שרבים מאתנו יפסידו. הגרמני שעבד אתי דיבר אתי גלויות נגד המשטר, אבל מה שעיניין אותי היתה גישתו לבעייה. הוא האשים בכל את הימלר, ואני התפלאתי איך הוא מוכה בסנוורים ואינו מבין שמקור כל הרעה הוא אך ורק היטלר ימח שמו. מנהל העבודה היה פולקסדויטש והוא טען שבכל אשמים היהודים, לולא היהודים לא היתה פורצת מלחמת העולם השניה, הוא, אם כן, חזר כמו תוכי על הדברים הנדושים אז, שהמנגנון התעמולתי של גבלס י"ש, החדיר לתודעת העם הגרמני ואוהדיו. ואם כי מצבנו בגלייביץ לא היה, באופן יחסי רע, הרי לא חסרו גם התעללויות ביהודים. יום אחד נפל מידי, כמובן שלא בכוונה — ייתכן מתשישות — מכשיר הלחמה ומנפילתו זו נפגם במקצת. האשימוני במעשה חבלה ודנוני ל־15 מלקות. שם היה רופא צ'כי, אדם טוב־לב, ועליו היה לקבוע כמה מלקות יכול כל נידון לקבל מבלי שהדבר יפגע בבריאותו, ויש לזכותו להגיד, שתמיד היה מעריך בפחות, ולא אדם אחד חב לו את חייו.

לא פעם קרו לנו מקרים מוזרים; הרביצו בי בנוכחות אבי ולהפך, והיינו חסרי אונים ללא כל יכולת לעזור איש לרעהו.

עבדנו יחד עם רוסים (כנראה שבויים). הם התהלכו במחנה באופן חופשי כמעט. קשרנו אתם יחסי ידידות, מה שיכולנו נתנו להם והם הגניבו לנו קצת מזון. בכניסה למחנה היו בודקים אותנו אם אין אתנו מצרכי אוכל. היינו צריכים להיכנס למחנה בידיים מורמות. ניצלתי את מעמדי. הרי הייתי לובש כפפות גומי גדולות כנדרש לעבודתי, ובתוך הכפפות האלה הייתי מסתיר תפוח אדמה, גזר או מצרך חיוני אחר.

התפתח בנו איזשהו חוש ששי — התמצאות בכל מצב, יוזמה ותושיה — כי צל התליות ליוונו כל הזמן וידענו שחיינו תלויים לנו מנגד ואם לא נדע „להסתדר" רע ומר יהיה גורלנו.

מגלייביץ הוליכונו לבלכהאמר ועם התקרב צבאות בנות הברית הריצוני לגרוסרוזן. אבי ונחמיה נשארו בבלכהאמר. הדרך לגרוסרוזן היתה איומה. מלווינו הגרמנים הת־ייחסו אלינו באכזריות רבה, ומי שלא יכול היה ללכת בקצב הדרוש נורה במקום. בגרוס-רוזן ישנו בצריפים ללא רצפה, ממש בבוץ, ומשם הטעינו אותנו בקרונות משא פתוחים והסיעונו לוויימאר. ואין לשכוח שזה היה בחורף 1945, חורף קשה מאוד. בדרך, נוסף לכל התלאות, הפציצו אותנו האמריקאים, וסוף סוף אחרי דרך־רבת־יסורים זו הגענו לבוכנ־וואלד. שם כבר השתנה המצב לטובה. האחראים למחנה היו גרמנים קומוניסטים וסוצי־אלדמוקרטים, והם השתדלו לעזור לנו.

היות וקפאו אצבעותי מהדרך האיומה אושפזתי בצריף החולים. המטפלים בחולים היו פולנים. גם יחסם אלי היה הוגן. זה היה כבר בתקופת המעבר. הגרמנים כבר עזבו והמשחררים טרם הגיעו. במחנה היה כעת שלטון עצמי, ולמעשה יש לציין, כי מזמן היתה קיימת במחנה מחתרת והיה נמצא נשק מוסתר וחברי המחתרת היו מוכנים לרגע בו יצאו הגרמנים, כי דווקא הזמן של חילופי משמרות יכול היה להיות מנוצל על ידי אלמנטים בלתי אחראים לרעה.

אבי נפטר בבלכהאמר. הוא עבד שם במחסנים. הוא אומנם ניצל מההפצצות של האוויריה האמריקאית, אבל חלה בדיזינטריה. הרוסים הוליכו את החולים לצ׳נסטוכוב, אבל עקבות אבי אבדו ואינני יודע איפה הוא נפטר.

המעבר הפתאומי מ„צל־התליות״ לתחושת החופש היה בעינינו כמעבר ממציאות אחת למציאות אחרת וזמן רב לא האמנו שאכן נכון הדבר. לא פעם נדמה היה לנו שאנו חולמים חלום. כבר ב־11.4.45 הודיעו ברמקול שמהיום לא יהיה הבדל בין יהודי ולא יהודי. בקושי היינו מסוגלים לקלוט את תוכן הדברים האלה. הייתכן הדבר, אנו גם כן בני־אדם כאחרים, הייתכן?!

לבסוף הגיעו האמריקאים. מה שהתרחש אז במחנה קשה לבן אדם לתאר. כאן נש־ארנו עד יוני 1945. בן רגע נהפכה הקערה על פיה. אנחנו השבויים, המופקרים, שדמנו היה הפקר, שכל אחד יכול היה לעשות בנו כרצונו, נהיינו לאדונים, ומשעבדינו — ל„שבויינו. ואם כי לא ניתן לנו לשלם להם כגמולם, הרי הסתפקנו, לכל הפחות בזאת, שבמשך תקופה קצרה, התהלכו שונאינו מבוהלים ומפוחדים, והרגישו על עצמם ובשרם, אם כי לא באותה המידה, מה שאנו הרגשנו במשך שנות השואה יום־יום, רגע־רגע.

והנה הופיעו אנשי הצלב האדום משווייץ. הם חיפשו ילדים וצעירים חולים שיש לשקמם. ואם כי הייתי קצת מעל הגיל המבוקש, הרי קיבלו גם אותי בזכות היוולדי בארץ־ישראל. ארבע שנים הייתי בסנטוריום בשווייץ ולמדתי את מקצוע האורטופדיה.

באווירת שווייץ החופשית ובמציאות ההיסטורית החדשה — קום המדינה היהודית עזבני סוף סוף „צל התליות״, ואני חי כעת לא „בצל התליות״, אלא באור ישראל הלוחמת ומתפתחת.

פייגה לאה אדלר

בבית־הכנסיה

והנה הגיע אותו היום הנורא, שלא אשכחנו לעולם. עמדנו בשולפלאץ (בככר בית־הכנסת), שם לפני זמן קצר עמד בית־הכנסת שלנו המפואר, וכעת רק אי־אלה סימנים שפעם היה. כי גם את ההריסות הוטל על היהודים לאסוף, לבל יישאר כל זכר.

עובדים אנו ומחכים למיון הגורלי; „מי לחיים ומי למוות?" אף פעם לא הרגשנו כה תוכן הדברים מ„נתנה תוקף", כמו באותו מעמד מזעזע. ואם כי טרם ידענו על ה„סלקציות" באושביץ, הרי הבנו היטב מה פירושו של מיון זה.

עבדתי אז בסדנת הפחחות, ויכולתי לעמוד בשקט מתוך ידיעה וודאית שבי לא יפגעו לרעה, אבל במקרה זה יהיה עלי לוותר על הילד. ובחשבי על הילד, לא עלה כלל על דעתי שאוכל לוותר עליו, והיה לי ברור, שלפני אך ורק דרך אחת; להישאר עם הילד. ועל כן התלטתי ללכת עם אלה שהופנו לבית־הכנסיה יחד עם פריידל (אמו של ראובן גלברט) ועם הילד משה.

בהיותנו ב„טומאה" נודע לראובן (בן אחי) שמוטוש אחיו נהרג. גם אני בבית־הכנסיה הרגשתי שבחוץ התרחש משהו. חושינו היו מחודדים עד מאד. והנה באו לקרא לשני גברים (כנראה שהם השתייכו ל„חברא קדישא") והם הלכו לקבור את מוטוש. ידעתי שאם פריידל (אמו) תשמע את הבשורה הנוראה, היא לא תחזיק מעמד. ואם כי ראינו את מלאך המוות לפני עינינו, בכל זאת קיווינו. ואינני יודעת בעצמי על סמך מה, אבל חוננו אז בכוח אדיר של אמונה ותקווה, ואפילו על סף המוות ממש האמנו בישועה, שלפתע פתאם תבוא.

לא ניתן לתאר את המצב בבית־הכנסיה. הצפיפות היתה רבה והצעקות ויללת הנשים והילדים — היה בכוחן לשגע בן־אדם. כל אחד היה חדור אך ורק מחשבה אחת — איך לצאת מגיהנום זה. אבל השמירה היתה מעולה ולא יכולנו. גם אם מישהו הצליח בערמה לבוא להוציא את קרובו או קרובתו, היתה זו הצלה רק באופן זמני, כי מיד תפסו השוטרים את הניצול והחזירוהו למקומו.

רק בידי יחידי סגולה עלה לצאת ממקום מקולל זה.

אני הייתי בין היחידים שניצלתי והגעתי לגיטו לודז'. כאן הצלחתי איכשהו להסתדר והאמנתי בכל כוח האמונה שלי, שנשארתי בחיים כדי שאוכל לתמוך ביקירי שנשארו, ובמיוחד בראובן, שאז חלה, ומי יודע אולי במסרי לו את מנת המרק שלי הצלתיו ממוות.

עד היום קשה לי להבין איך נשארתי בחיים ומדי היזכרי היום בדווארט נעשה בשרי חידודין חידודין, ואני כולי רועדת.

משה שוטון

שמואל, תן פרוסת לחם

המלחמה בעיצומה, ותעסוקה לצעירים היהודים בשטח הכיבוש הנאצי למכביר. גם בדווארט המציאו הגרמנים עבודות שונות, ובלבד שהיהודים יהיו עסוקים ולא ילכו חו״ח בטל. בקיץ — צריך לטפל בגני הפרי, שהיו ברשות הגרמנים, לצחצח נעליהם, לנקות בתי־שימוש, לתלוש עשבים, ובחורף — לנקות את הדרכים מהשלג בעיר ובסביבה.

מילא, העיקר שנעבור את הימים הטרופים האלה. אבל צריך גם לדאוג ללחם. והדבר הזה לא היה כלל וכלל פשוט וקל.

חייטים, סנדלרים ובעלי־מלאכה אחרים איכשהו הסתדרו, אבל מצבם הכלכלי של יתר היהודים היה בכי רע.

כל זמן שהיה משהו בבית למכירה, מכרו וקנו לחם. אבל כשהבתים נתרוקנו מכל, ולזאת הלא דאגו הגרמנים ובכל מיני דרכים הוציאו מהיהודים את רכושם הדל, נעשה המצב קשה עד מאוד.

גיטו דווארט לא השתנה מגיטאות אחרים — אותן הגזירות ואותם היסורים; טלאי צהוב על הגב, איסור הליכה על המדרכות, שעות־עוצר ועוד כהנה וכהנה גזירות, שמטרתן היתה להשפיל את היהודי ולשברו במובן הגופני והרוחני כאחד.

הנוער היהודי, שהיה רגיל לפעילות, לא על נקלה ויתר, והעבודה החברתית־תרבותית היתה מתנהלת בסתר. כמעט לכל בית אפשר היה להגיע דרך חצרות, וכך היינו נפגשים גם בערבים, כמובן, שהמעשה הזה היה קשור בסיכון רב. מהמפגשים האלה יצאנו תמיד מעודדים ומאוששים. ברגעים אלה ראינו רק את „אור המזרח״, והדברים שהשמיעו מנהיגינו ומדריכינו לפני המלחמה על ארץ־ישראל הדהדו עדיין באוזנינו. כעת הבנו עד כמה הם צדקו, כי רק התגשמות הרעיון הציוני מסוגלת להביא לפתרון צודק של הבעייה היהודית.

הגרמנים רצו קודם כל לרוקן את העיירה ממנהיגיה וצעיריה. וכל מה שעשו, עשו מתוך תוכנית קבועה מראש בדייקנות ובסדר כיאה לגרמני.

בהתחלה שילמו לצעירים היהודים בעד עבודתם, באופן יחסי, לא רע. הם עבדו בסלילת דרכים ובכל מיני עבודות אחרות. המצב הזה נמשך רק תקופה קצרה. ואולי היתה זו רק מלכודת מתוכננת, כדי להרדים את עירנותנו.

בינתיים הוכנה רשימת הצעירים למשלוח הראשון לעבודה למחנות פוזן לפי מפתח מסויים „אחד ממשפחה״. מה מחכה לנשלחים במקום עבודתם החדש לא ידענו...

*

השמועות שהגיעו מהמחנות בפוזן לא היו משמחות. הם עבדו בתנאים קשים ללא אוכל מספיק וללא לבוש מתאים.

אני, הודות למקצועי — מקצוע החייטות — נשארתי בבית.

המכתבים, שהגיעו מהמחנות היו איומים. על כן החלטנו אנו, שנשארנו, ומרדכי גלברט בתוכנו, לעשות הכל כדי לעזור לאחינו במרחקים. חיפשנו כל מיני דרכים לעזור להם. בינתיים, לדרישת הגרמנים, חפרנו מקלטים, וצ״יך היה לתמכם בתמיכות. למטרה זו שימשו הגדרות, וקודם כל של בתי־הפולנים, כי ליהודים לא היו כל כך הרבה בתים מגודרים. את הגדרות, במיוחד של הפולנים, שהיו מוכרים לנו כשונאי ישראל מובהקים, פרקנו ולקחנו את הקרשים לתמיכות. הטענו אותן על ארבע עגלות. אחת הלכה למטרה הדרושה, והיתר נמכרו כעצי הסקה. כך השגנו אמצעים כספיים ויכולנו לקנות לחברים במחנות־העבודה את הדרוש להם. הבעייה היתה כעת איך לשלוח את האוכל והלבוש.

הגרמנים סוף סוף נעתרו לבקשותינו המרובות והרשו לשלוח למחנות בגדים משומשים, וכמובן, שבתוך הבגדים הכנסנו גם לחם. וכשנודע לנו, שהמשלוח הראשון הגיע לכתובתו התחלנו להעביר למחנות ארגזים מלאים לחם, ולשמחת המסכנים במחנות לא היה גבול. לבסוף התגלה הדבר ועזרא רוזנוואלד שילם בחייו בעד המבצע הזה.

*

— איך אתה מעז לבוא אלי יום יום לבקש רשות לשלוח חבילות — פנה אלי בטענה השוטר הגרמני לארז׳.

אינני יודע מאין בא אלי האומץ, אולי מפאת היותי אז שבע ומלובש היטב, והם רעבים וסובלים מקור, אבל תמיד קיבל ממני לארז׳ אותה התשובה:

— אני תופר בשבילכם, לי לא חסר כלום, ומה שמתרחש שם, אתה יודע יותר טוב ממני, ואם אני מפריע לך עם בואי אליך יום יום, הרי תוכל לתת מראש תלושים — אישורי־משלוח חתומים על ידך.

— נו טוב, אבל שלא יהיה בכל חבילה יותר מחצי קילוגרם לחם.

— לא, לא יהיה יותר...

למעשה הגיע משקלה של כל חבילה לחמישה קילוגרמים. נוסף ללחם היו שם כל מיני מצרכים חיוניים ואפילו תרופות. זכורים לי היטב הימים, שחסר היה לנו כסף. מרדכי גלברט סחב מאביו, זייפנו תלושים של לחם ולקחנו אצל האופה סרנה במקום ככר אחת עשר. בתו גוצ׳ה שקדה על כך, שהפעולות האלה תעבורנה בסדר.

מכתבי־התודה של המסכנים אזכור לעולם. השמועה על העזרה, שאנו מושיטים למחנות הגיעה גם לעיירות אחרות, וגם משם פנו אלינו שנעזור לאנשים במחנות פוזן. עד כמה שיכולנו מילאנו גם את בקשותיהם. אבל כל העזרה הזאת היתה, לאמיתו של דבר, כטיפה בים לעומת המחסור הרב בו נמצאו אנשינו במחנות.

בינתיים נחלשו רבים במחנות ומתו. לא פעם קרה, שבשלחנו את החבילה, כבר לא היה מי שיקבלה.

יום לפני הגירוש מבתינו כתב אלינו שמואל שרצקי ז״ל: „אליעזר קולטון מת בזרועותי... לפני מותו הספיק עוד להגיד לי: 'שמואל, תן לי פרוסת לחם!'...״

בסוף אוגוסט 1942 גרשו אותנו מבתינו. מרדכי נרצה ביום הגירוש, ואני הייתי כבר אז בגיטו לודז', וזקוק הייתי בעצמי ללחם. מובן מאליו, שהשרידים במחנות גוועו במשך הזמן ברעב.

במאי 1945, בשובי הביתה, נודע לי שמכל קבוצות הנוער נשארתי אני לבדי.

על כן אני מקדיש את רשימתי זו לחברי היקרים, שכה רצו לחיות ולראות בגאולת עמם, ולא זכו.

יהי זכרם ברוך!

אוזרוביץ חנה

„והראשונים הילדים היו״

עם פלישת הגרמנים לפולין התחיל מיד הסבל של הילד היהודי. בה בשעה שהילד הפולני המשיך בשיגרת חייו כמו מלפני המלחמה, הרי הילד היהודי נידון מהרגע הראשון לניוון. לילד היהודי לא היה גן-ילדים, לא היה בית-ספר ולא היתה לו כל אפשרות לחיות חיי ילד. הוא נהיה ליצור מיותר לחלוטין בעולמו של הקדוש ברוך הוא, הרי לעבוד אינו מסוגל, אם כן מהי התועלת שהוא מביא בחייו, ובהזדמנות הראשונה יש לחסלו. וזאת — במינימום המאמץ וההוצאות ובמירבית המהירות והיעילות. וככל שהילד היה קטן יותר כן פחתו סיכוייו להישאר בחיים. הרי לך על רגל אחת תורתה של גרמניה הנאצית בפרשת „ילדי היהודים״.

בהתחלה, כשעדיין השלינו את עצמנו בתקווה שהמשטר הנאצי עם כל ההתעללויות בנו בכל זאת לא יפגע בעצם קיומנו הפיזי, הטרידתנו הדאגה האופיינית לכל ההורים בעולם — הדאגה לחינוך ילדיהם. ואומנם נמצאו הורים אשר היה ביכולתם להקדיש קצת מזמנם הפנוי מעבודת כפייה ולימדו את ילדיהם, אבל ברוב המקרים הדבר לא ניתן, כמובן. במשך הזמן, כשהדאגה לקיום הלכה וגברה, והפחד ממה יביא המחר, או יותר נכון — מה יהיה בעוד דקה, התחיל להיות דייר קבוע בבתינו, התחלנו, כמובן, להזניח את חינוך ילדינו, ומה עוד, שמתוך הכרח גם עליהם חלה החובה לחפש מקורות פרנסה או לחפש מקום מחבוא בשעת הסכנה. והיות ואף אחד לא ידע את רגע הסכנה,

רייזל שוטון ז"ל

צירק אייזנשטיין, בנה אליהו (אלה), מיניה אשתו,
נעמי אייזנשטיין עם שני ילדיה

יהודית וולשטיין — בתם של יעקב ולולה וולשטיין ז"ל

הרי גם הילדים היו צריכים להיות ערים ומודעים לזאת, שבהינתן הסימן — עליהם לברוח ולחפש מחבוא מפני הרוצחים. ואיך יכולים במצבים כאלה ללמוד?

אומנם בכל אתר ואתר, בו היו יהודים, לבטח נמצאו גם אנשים בעלי יכולת, ידע ובעלי כושר פידגוגי ואין כל ספק, שאלמלא מוראה של מלכות הרשעה, היו ברצון מלמדים את הילדים ופוטרים בזאת את הוריהם מדאגתם להם. ואם כי האיסור ללמד ילדים יהודים היה חמור ביותר וכל העובר עליו היה צפוי לו עונש מוות, הרי בכל זאת נמצאו מורים יהודים, אשר שלחו את נפשם מנגד כמו בתקופת מלכות־רומי הרשעה, ולימדו ילדים יהודים. דבר כזה קרה גם אצלנו בדוואַרט. אני נזכרת בסטודנט יהודי זליג דניאל (דניעל), אשר ריכז סביבו מספר ילדים והעסיק אותם, כדי שלא יסתובבו ברחוב ללא מעש וכדי שירכשו ידיעות כלשהן, ובבוא הישועה, שפיגורם לא יהיה כל כך רב. מקום הלימוד היה בביתנו, בחדר שפעם לימדו שם „עין יעקב", ובחלק השני של הבית גרה משפחתי. בזאת גם הורי הסתכנו באותה המידה בה הסתכן המורה. אומנם המפעל הזה לא האריך ימים, כי כל הישוב היהודי בדוואַרט לא האריך ימים, אבל אי אפשר לפסוח על אפיזודה זו, באם נזכרים בימים ההם, ימי החושך לעם היהודי בגולה, שאי פה ואי שם הבריקו גם מעשי גבורה עילאית בצוּרָה פעילה או סבילה.

ומה גדול היה סבל הילדים בראותם במו עיניהם את הוריהם מושפלים ומדוכאים ללא כל יכולת לעזור להם ולעצמם?!

ילדיה של דינה ביאטוס ז״ל **שנספו בשואה:**
מאיר יחיאל בן שש וחיים נתן בן ארבע

בנו של איצ׳יה נוימן ז״ל

האם ניתן לתאר את רגשות הילדים שהופרדו בכוח מהוריהם, שנשארו עומדים במקומותיהם מוכי הלם ותדהמה, אובדי עשתונות וחסרי אונים?!

ואם מעט היה סבל המבוגרים לכשעצמו, הרי בא סבל הילדים ונוסף עליו.

ואם כי אז טרם הכרתי במישרין הרגשה אמהית מהי, הרי עד היום בהעלותי בזכרוני את התמונות המזעזעות של ניתוק תינוק מאמותיהן, אני מתחלחלת ואינני יכולה במשך שעה ארוכה להירגע. ומעומק לבי מתפרצת הזעקה המרה: אוי לאותם תינוקות שכך עלה בגורלם ואוי לאותן אמהות, שעיניהן ראו בכך, והשאלה הכאובה, עתיקת הימים נשאלת כאילו מעצמה: „למה אלהים זנחת לנצח יעשן אפך בצאן מר־עיתך?!" (תהלים ע"ד 1).

בחור יהודי בדווארט, בו התעללו הנאצים ימ"ש
(צולם ע"י הנאצים)

אוזרוביץ חנה ושוטן משה

הנער מבלאשקי

תכונה רבה. שוב הצגה, הצגת־אימים, והפעם גבור היום הוא נער, כמעט ילד בגיל 12—14, העומד על יד הגרדום. מעטים הכירוהו, ואפילו שמו לא ידוע לנו. רק אי אלה פרטים אודותיו זכורים לנו. בן למשפחה ענייה מבלאשקי היה ועם גירוש משפחתו מהעיירה ברח לקרוביו, לדווארט.

בשורה הארוכה של מעשי רמאות, הסוואה והרדמת עירנות היהודים תופשת, בין היתר, גם המושבה טורקי מקום נכבד. הגרמנים העבירו את הפולנים משם לאיזור אחר, ובמקומם הושיבו יהודים מהסביבה, ברמזם בזאת שבתוכניתם להקים במקום הזה מושבה יהודית, מושבה חקלאית, ויהודיה יוכלו להתפרנס בכבוד מעבודת האדמה. ובאם הנסיון הזה יצליח ימשיכו במפעל הזה, כי ברצונם לשנות את האופי של היהודי, שיהיה לאיש המעשה, למתפרנס מיגיע כפיו ולא ממסחר. ואומנם נמצאו יהודים שהשלו את עצמם בתקווה, כי חל שינוי לטובה במדיניות הגרמנים לגבי היהודים וליתר תוקף חיזקו תקוותם זו בנימוקים הגיוניים: המלחמה בעיצומה, הגרמנים זקוקים לעורף עובד עבור החזית, והיהודים הם כוח עבודה טוב וזול — והרי ההצדקה להשאירם בחיים. אבל תקוות היהודים לחוד — ותוכניות הזדון של הגרמנים לחוד. כוונתם האמיתית של הגרמנים היתה לרכז את היהודים במרכזים שונים, כדי אחרי כן להוליכם משם למוות בקלות.

הסיכויים לחיים טובים יותר קסמו לרבים מיהודי דווארט, ונמצאו כאלה שהחליטו לברוח מדווארט וללכת לטורקי. בין הבורחים היו גם חנה מלכה הרצברג ובנותיה פריידה ובלומה, אשתו של זלוור ושיווקה ובנותיה. אליהם הצטרף גם הנער מבלאשקי. בדרך נתפשו כולם ונרצחו ביערות רוסשיצה, אבל לנער מבלאשקי, משום מה, הועידו מוות מסוג אחר, מרשים יותר, שישמש גם לקח לאחרים. אותו החזירו לדווארט, ולכבודו הקימו גרדום ואילצו את כולנו לבוא ולחזות במחזה אימים זה.

הנער התשוש עמד בקושי על רגליו הדקות. מדי פעם הפנה את מבטו אלינו כשואל „מאין יבוא עזרו?" ומבטינו האילמים ענו לו: „דלונו מאוד, חסרי אונים אנו, הרי גם אנו נידונים למוות, אלא שביצוע גזר־הדין התעכב משום מה, אם כן מאין יבוא גם עזרנו?"

— למי הפריע הנער הזה בעולמו של הקב"ה?

— מדוע?

והתשובה? — — —

והמחזה כה מוכר לנו. גרדום בככר, מקום שם עמד לפני זמן קצר בית־הכנסת שלנו המפואר. אותו בית־כנסת, אשר בכל חג ובכל שבת ובכל הזדמנות אחרת דרש הרב שלנו הרב לסקובסקי זצ"ל את דרשתו המסורתית בעניינא דיומא לפני קהל־המתפללים, והחזן ר' טאובה הנעים בקולו הערב את תפילותיהם. אותו מקור, אשר ממנו שאבו

אחינו המדוכאים כוחות רוחניים לעמוד במאבקם היומיומי הקשה עם הפולנים „מיטי־ביהם ורבי החסד" על הקיום למען יוכלו לחיות — והם הלא חיו, פעלו ויצרו הווי מלא יופי וחן!

והפעם?.. סימנים בודדים אי פה ואי שם, שהיה פעם בית כנסת יהודי, ולעומת כל זה — גרדום!

ומה שונה תלייה זו מהתלייה הראשונה — תליית העשרה! אין קריאת גזר־דין, אין הנמקה, אין תזמורת. פשוט תלייה... ועל ידה הנידון למוות ומסביבו קהל יהודים, שהוכרחו לבוא ולחזות במחזה המזעזע הזה.

בכיו של הנער כמעט שמוטט אותנו, והם הרוצחים וידידיהם — עמדו להם בשקט, רגועים, מרוצים, כאילו נמצאו בקרקס או באיזו הצגה מבדחת.

— „מדוע, למה? — הלא כה צעיר אני, ילד כמעט, — טען הנער בפני תלייניו — במה חטאתי, האם בזאת שברחתי מהגיטו ורציתי לחיות, וכי הרצון לחיות הוא פשע? אנא, אל תהרגוני — רוצה אני לחיות!"

דבריו ובכיו יכלו להמס אבן, אבל לא לבות הנאצים הקשים מאבן, ו„המחזה" נמשך.

הוא לא עלה מרצונו על הגרדום, הוא לא שם את התלי על צווארו. הגרמנים נאלצו להעלותו על הגרדום, אבל לא הרבה עמלו בזאת התליינים. בקלות הרימו את צרור עצמותיו הדל, והחבל עשה כבר את שלו.

זמן רב היתה גוויתו תלוייה, כאות אזהרה ואתראה לכל אלה שיתחשק להם אי פעם לחשוב על בריחה. מהגרמנים אין בורחים, יד הגסטאפו די ארוכה ויכולה להשיג את קרבנה בכל מקום. מי יודע כמה יהודים יכלו להציל את חייהם, אבל מתוך פחד לא ברחו, ואחרי כן הובלו למוות כצאן לטבח!

חנה אוזרוביק, משה שוטן

די עקזעקוציע אין ראָסעשיצע

די טאָפּאָגראַפישע לאַגע פון דוואָרט האָט ענטשפּראָכן די דייטשע אינטערעסן אין דער צווייטער וועלט־מלחמה אויף אַ אידעאַלן אופן, און ניט איינמאָל האָט זיך ממש אויסגעדוכט, אַז די גרינדער פון שטאָט האָבן פאָרויסגעזען די דייטשע סטראַטעגישע באַדערפענישן און צוגעפּאַסט זייער פּלאַנירונג צו דעם דייטשן געברויך.

די וועגן, וועלכע האָבן פאַרבונדן דוואָרט מיט דער סביבה, האָבן זיך געצויגן אַזוי ווי זייערע פּלאַנירער וואָלטן זיי געפּלאַנירט מיט אַ קאָמפּאַס אין האַנט.

פון מזרח זייט האָט געפירט אַ גלייכער וועג קיין שאָדעק, הינטערן טייך וואַרטאַ און זיינע אויסוועגן זענען געווען וועלדער, וואָס זענען דערגאַנגען ביז ראָסעשיצע. אין מערב זייט זענען געווען זאַמד־וועגן. דער דרום־וועג צו שיעראַדז איז געווען אין זיין גאַנצער לענג פאַרפלאַנצט מיט פרוכטבוימער, אַזוי אַז פון דער הויך האָט מען בשום אופן ניט געקאָנט באַמערקן וואָס ס'טוט זיך אויפן שאָסיי. דער צפון־וועג איז געווען דער וויכטיקסטער פאַר די דייטשע רוצחים, און פאַר אונדז — דער שרעקלעכסטער. דורך דעם וועג האָבן די דייטשן געפירט די יידן קיין כעלמנא.

חנה מלכה הערשבערג מיט איר משפחה, משה לאנדאו מיט זיין זון, האָבן אַזוי ווי פיל אַנדערע יידישע משפחות געהאַט אַ באַשיידענעם ווונש — זיך אויסלעבן רואיק און דערציען זייערע קינדער און „מאַכן פון זיי מענטשן". אין דער תקופה פון די יאָרן 1941־1942, האָט די יידישע יוגנט אין דוואָרט און דער סביבה דורכגעמאַכט אַ שווערן קריזיס. פיל פון זיי זענען פאַרשיקט געוואָרן אין די לאַגערן אין פויזן, און אַז ס'האָבן אויסגעפעלט יונגע האָט מען אויך געכאַפּט עלטערע אַבי אָנצופילן דעם קאָנטינגענט. גלייכצייטיק האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען וועגן באַזעצן יידן אויף לאַנדווירטשאַפט אין דער דאָרפס־קאָלאָניע טורקי, פון וועלכער מ'האָט אויסגעזידלט די פוילישע איינוווינער, און אויף זייער פּלאַץ געבראַכט יידן. צי האָט די וועלט דאַן נישט געדאַרפט באַוווּנדערן דעם דייטש — דאָ גיסט זיך זייער בלוט אויף אַלע פראָנטן, און זיי, די „פיינע מענטשן" פאַרנעמען זיך מיט איינאָרדנען יידן אויף לאַנדווירטשאַפט און מאַכן פון זיי אַ פּראָדוקטיוון עלעמענט. נו, וואָס קען מען נאָך פאָדערן פון אַזאַ קולטורעלן און הומאַנעם פאָלק? אויך, מיר, יידן זענען געווען מיט דער דאָזיקער ידיעה גאַנץ צוטומלט: פון איין זייט איז דאָס געווען צו גוט, פון דער אַנדער זייט... ווער ווייס... ווער קען פאַרשטיין אַ רוצח?! אָבער יידן האָבן געוואָלט גלויבן אין גוטס און זיך אָנגעכאַפּט אָן יעדער בעסערער ידיעה אַזוי ווי אַ טרינקענדיקער זיך אָן אַ שטרוי. ס'איז דערגאַנגען דערצו אַז אַפילו יידישע אַרבעטער, צוריקקערנדיק זיך פון דער אַרבעט אין ראָסעשיצער וואַלד, ווו זיי האָבן געגראָבן אַ ריזן גרוב, האָבן געמיינט אַז

דאָס מאַכן זיי אַ פּלאַץ פאַר באַהאַלטן געווער אָדער אַנדערע זאַכן — דייטשע מיליטערישע סודות. און אַז די יידן, וואָס זענען געלאָפן אין די טורקער קאָלאָניע, האָבן זיך איבערצייגט אַז דאָס איז אַ גרויסער בלאָף, אַז מ׳האָט זיי שרעקלעך אָפּגענאַרט, און אַז די דאָזיקע קאָלאָניע וועט נאָר דינען אַלס אַ פּאַסטקע אַריינצונאַרן די תמימותדיקע יידן אום זיי נאַכער שנעלער קענען אומברע:גען, האָבן זיי שנעל אָנגעהויבן צוריקקערן זיך אַ היים. און נאָך אַ מערקווירדיקע זאַך! די דייטשן האָבן בכלל נישט רעאַגירט אויף דעם וואָס די יידן זענען געגאַנגען אַהין און צוריק אָן אַ דערלויבעניש. זיי האָבן זיי נישט פאַרהאַלטן. זיי האָבן זיך נישט וואָס צו איילן, וווהין קענען זיי דען אַנטלויפן? און טאַקע ווען ס׳איז געקומען די צייט האָבן זיי פאַרהאַלטן די אַלע וועלכע זענען אַוועק פון דוואָרט אין די טורקער־קאָלאָניע. די ידיעה אַז מ׳האָט זיי אַלע אַריינגעזעצט אין תפיסה איז מאָמענטאַל דערגאַנגען צו אונדז אין געטאָ. די אַרעסטירטע זענען געווען: חנה מלכה הערשבערג מיט אירע טעכטער צפורה, בלומע און מאַחלע, זיסע ברכה שיוועק און איר טאָכטער מאַחלע מיט איר קינד, שמואל זעלווער׳ס פרוי, משה לאנדאו מיט זיין זון ישראל און אַנדערע. מ׳האָט זיי אַריינגעזעצט אין באַרטאָכאָווער געמיינדע אויף שיעראַדזער גאַס, וועלכע איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ תפיסה.

איצט האָבן מיר שוין לאַנג ניט געדאַרפט וואַרטן צו פאַרשטיין צו וועלכן צוועק מ׳האָט געגראָבן דעם ריזן־גרוב. מ׳האָט זיי אַלע געבראַכט אין ראָסעשיצער וואַלד, מ׳האָט זיי אויסגעשטעלט ביים גרוב און אויסגעשאָסן. די געשאָסענע זענען גלייך אַריינגעפאַלן אין גרוב, וועלכן מ׳האָט גלייך פאַרשאָטן. די דאָזיקע עקזעקוציע איז אויסגעפירט געוואָרן אָן קיין שום צערעמאָניע. די איינציקע עדות און צושויער זענען געווען די פייגעלעך און די דייטשע חיות.

וואָס מיר אין געטאָ האָבן דאַן געפילט — ווייס נאָר איין גאָט אין הימל.

נאָך דער מלחמה האָבן אונדז פויערים פון דער סביבה דערציילט אַז דער קבר האָט זיך נאָך צומאָרגנס גערירט, ווייל ביים פאַרשיטן דעם גרוב, האָבן נאָך פיל פון די קרבנות, וועלכע זענען נור פאַרווונדעט געוואָרן, נאָך געלעבט. אַפילו די „טייערע" פּאָליאַקן, האָבן נאָך אַ לאַנגע צייט, פאַרבייגייענדיק דעם דאָזיקן אָרט, זיך איבערגעציילעמט.

משה כהן

יד הגורל

בהיותי בן ששה חדשים התייתמתי מאבי שעיה פאליק בן מיכאל כהן ז״ל. אמי חיה יהודית כהן לא יכלה להחזיק זמן רב מעמד באלמנותה, כי היתה מטופלת בילדים קטנים, ונישאה למרדכי שיינפלד, שהיה לי ולאחי שלמה לאב. גרנו ברחוב דאברה. בהיזכרי בימי ילדותי ונעורי עוברות לפני תמונות של ילדות קשה, ונדמה לי שכמעט לא טעמתי טעמה של ילדות. מגיל צעיר עזרתי להורי במחסן העצים שלהם, שעבר לאמי בירושה מאבי ז״ל. את העצים קיבלנו מהמנסרות שבזלוצ׳וב, וילון, שיראדז ועוד. העצים שימשו חומר בניין לדווארט ולסביבה. וכשקצת גדלתי עבדתי גם כנגר בנאי (א טשעסליער), מקצוע נדיר מאוד אצל היהודים.

מאז נישאה אמי בפעם השניה התגלע סכסוך משפחתי בין אמי ובין הורי אבי ז״ל, והגיע לחומרה כזאת, שאפילו לא גילו לי שהורי אבי חיים וגרים בקרבת מקום, ממש ברחוב הסמוך (גורנה גאס). הסוד הזה נתגלה לי במקרה. כשמלאו לי ט״ז שנים הורשה לי לצאת מהבית בשעות הפנויות ולבקר בסניף „אגודת ישראל״. פעמים אחדות בשבוע התקיימו שם פעולות שונות כגון: שיחות בענייגא דיומא, שיעורים והרצאות ביהדות וכדומה. כאן מצאתי לי גם שני חברים כלבבי את סנדר מושקוביץ ואת יצחק דוד ומאז הם היו מבקרים בביתי ואני בבתיהם. וכך בא הקץ לבדידותי (יש לציין שגם אחי שלמה עזב את הבית בגיל צעיר). אבל עם צאתי ל„עולם הרחב״ נוצרו גם בעיות חדשות, שבסופו של דבר הביאו לקרע ביני ובין משפחתי.

פעם, בשבת, עצרני דודי בנימין כהן (הוא כעת בארה״ב) על יד הכניסה לביתו ושאלני המכיר אני את בת דודי חיה (רעייתי כעת), ובדיוק אז היא עברה עם חברותיה על ידנו. נהוג היה, שהבנות בשבת ובחגים היו מתלבשות בבגדי השבת והחג שלהן ויוצאות קצת לטייל, כשהן מכוונות את הזמן לצאת הבחורים מבית־הכנסת או מהשטיבלעך. דודי קרא לה והציגני לפניה. כל הפגישה הזאת נמשכה אומנם דקות ספורות, אבל הספיקה בהחלט ליצור קשרי ידידות הדוקים, שבסופו של דבר הביאו לנישואינו.

מאז חיכיתי לה מדי ערב, חטפתי אתה שיחה קצרה וליוויתיה לביתה. ממנה נודע לי שסבא וסבתא (של הורי אבי) חיים והתחלתי להיות בן־בית אצל קרובי אבי ז״ל. הדבר הזה לא מצא חן בעיני אמי ז״ל, ונאלצתי, כתוצאה מכל הסכסוך הזה, לעזוב את ביתי. משבר נפשי חמור עבר אז עלי גם בהשקפת העולם; עברתי מקיצוניות אחת לשניה — מ„אגודת ישראל״ להכשרה בקיבוץ מטעם „גורדוניה״ בלודז׳, ושם הייתי עד פרוץ המלחמה.

עם פלישת הגרמנים לפולין ברחתי עם חברים אחדים מההכשרה בלודז׳ לכיוון וארשה. בדרך לקחוני הגרמנים בשבי. ששה שבועות הייתי בנירנברג ומשם הועברתי

לקראקאו. לבסוף שוחררתי מפאת היותי בגיל טרום־צבאי וקיבלתי רשיון לנסוע לעיר מולדתי דווארט.

קבלת הפנים בבית היתה נרגשת ביותר. השכן, שדרך חצרו עברתי, רץ לקרא לאמי, אמי באה בריצה ולא ידעה את נפשה מרוב שמחה לראותני שוב חי, בריא ושלם. גם אבי החורג הסביר לי פנים. הם ביקשוני מאוד לשכוח את הסכסוכים המשפחתיים והפצירו בי להישאר בביתם, כי הם הורי ואני בנם.

והאמת צריכה להיאמר — גם אני שמחתי לחזור לחיק משפחתי ולהיות בבית. את דווארט היהודית מצאתי שקועה בקדרות גדולה ובחרדה לבאות. בית הכנסת השרוף וההרוס השרה על היהודים אווירה של חורבן.

עם שובי לדווארט, לבית הורי, הבנתי שכעת צריך לעזור להם במצוקתם. עבדתי ימים אחדים בשבוע בעבודות כפייה, כפי שהוטל עלי מטעם הרשות (אל תקרא רשות אלא „רשעות"). עבודתי היתה כמעט קבועה — כיבוש חבילות של שחת וקש ובפירוק קרונות משא.

אט אט התחילה להסתמן בחיינו הלא־נורמאליים איזושהי נורמאליזאציה, וקיווינו שאיכשהו נעבור את התקופה הקשה, ומי כעמך ישראל המסוגל להתגבר על קשיים ואפילו להסתגל למצבים המשונים ביותר?!

וככל שהרגיעה היתה יותר ממושכת כן הזעזועים שהפריעוה היו יותר חזקים. פעם, ביום ששי אחד אחרי הצהרים, יצאתי מחוץ לגיטו ושכבתי על הדשא על יד רפת אחת, לקחתי אתי ספר, נהניתי מהקריאה ומזיו עולמו של הקב"ה. מרוב עייפות אחרי יום עבודה מפרך נרדמתי. וכשהתעוררתי התחילה כבר השמש לשקוע. חיש מהר חזרתי לגיטו דרך סימטאות שונות למען לא תראני עין־שוטר. והנה פגשני אחד השכנים ובראותו אותי הולך שקט ורגוע התפלא: „הלא דברים חשובים ורציניים ביותר מתרחשים כעת, ואתה מתנהג כאילו לא קרה כלום. לך מהר הביתה, אבל היזהר שאף אחד לא יראך!"

עם היכנסי הביתה ראיתי את הורי ובני משפחתי דרוכים ועצובים. הם קיבלוני בהבעת פנים של כאב ותרעומת כאחת. „הלא מחפשים אותך! עליך להתייצב לפני ה„קומיטט" למשלוח לעבודה!" הפתאומיות הזאת הביכה אותי ומה גם כשראיתי על השולחן את התרמיל המוכן ליציאה. ברגע הראשון לא הבנתי שום דבר מהדיבורים סביבי. כשקצת התאוששתי מה„אפתעה" הזאת שחיכתה לי בבית, התחלתי להבין מה קרה במשך אותו פרק זמן קצר שנחתי מחוץ לגיטו: על היודנראט היה להמציא צעירים לעבודה למשלוח למחנות וכבר נתפסו 50 צעירים, שהוסעו לרכבת לשיראדז, ואני כבר אחרתי, על כן באו לקחת אותי. בעגלה שהסיעוני נמצאו גם התרמילים של אלו שכבר הוסעו לפני אל תחנת הרכבת בשיראדז.

ובשיראדז בתחנה ובקרבתה רעש והמולה. לכאן הגיעו לא רק ה„מגוייסים", אלא גם מלוויהם. הז'נדארם שהביאני ירד מהעגלה, פקד עלינו לחכות לו והוא הלך להודיע

למשטרה על הבאת תרמילי־הנשלחים לעבודה. הצעתי לעגלון, בן אחד הכפרים בסביבת דוווארט שהכירני יפה שירד ויקח את הדלי ויביא מים להשקות את הסוס, ואני בינתים אתקרב לתחנה כדי לחלק את התרמילים. בהתקרבי קמה מהומה גדולה. ממש התנפלו על העגלה וכל דאלים גבר וחטפו את התרמילים, ובין החוטפים היו גם רבים שלא מדוווארט. בקושי נחלצתי מידי ההמון והגעתי לכביש כשהעגלה כמעט ריקה. בינתים זזה גם הרכבת ועלי בכלל שכחו. וכשחזר השוטר, ה„מגוייסים" כבר נסעו. לא נשאר לשוטר המלווה אותי אלא לחזור אתי לדוווארט.

בכל השתלשלות־עניינים זו ראיתי, שיד ההשגחה שומרת עלי, היא אשר הצילתני מידי ההמון והיא אשר שחררתני מהנסיעה למחנות, לבלתי ידוע. נשארתי, אם כן, שוב בבית והפסוק „אשרי יושבי ביתך" יפה התאים לי אז. איך שלא יהיה בבית ובמקום בו נולדתי יותר טוב מאשר בנכר.

ושוב חזרתי לאורח החיים הקודם. בימים שלא נסעתי לסנדז'יץ לפרוק קרונות־משא עבדתי בריצוף החצר של הז'נדרמריה. והנה לילה אחד, ואני שוכב במיטתי, עייף ויגע, מאושר שאני במיטתי ונח, ופתאום נשמעו דפיקות חזקות בדלת. לשאלתי מה קרה ענוני שעלי לקום מיד וללכת לסנדז'יץ לפרוק קרונות משא. ההודעה הזאת והביקור הזה בביתי בלילה של שוטר עוררו בי חשדות. משהו לא נראה לי. ואומנם חושי הבריא לא הטעני, השערתי היתה נכונה. שוב חטפו צעירים לעבודה כדי לשלחם למחנות. ואומנם הביאוני למעצר, בו החזיקוני עד אור הבוקר. ואז הוליכוני עם היתר לעירייה, ושם רוכזנו כדי להיות מוכנים לנסיעה לתחנת הרכבת לשיראדז, ומשם תסיענו כבר הרכבת למקומות הדרושים. הרגשתי לא היתה הכי נעימה. המצב היה די ביש, ובכל זאת לא התייאשתי. איזשהו זיק של תקוה בעומק לבי לחש לי: „גם הפעם תיוושע ואל תפול ברוחך!"

פתאום הופיע ז'נדרם ופנה לראש העירייה בטענה, שלקחו ממנו את הפועלים הטובים ביותר, שעבדו בריצוף החצר של הז'נדרמריה. הם התחילו בעבודה, וכעת עם הילקחם היא תישאר בלתי מוגמרת. הוא דרש במפגיע את שחרורם של השניים — ובזאת התכוון אלי ולאבי החורג, לשיינפלד הזקן. הבירגרמייסטר שאל את הנוכחים „מי הם השניים שעבדו בריצוף בחצר הז'נדרמריה?" וכשהצביעו עלי ועל אבי, ציווה מיד לשחררנו ואמר בכעס „מיין גאט, וואס די לויטע מאכן, זאלכע דארף איך אאוף דעם פלאץ האבן" (רבונו של עולם, מה האנשים האלה עושים, הרי אותם אני צריך שיהיו כאן במקום!).

ושוב חזרתי בתרמילי הביתה בשלום לשמחת המשפחה. ואתי אבי החורג. יש לציין שעד כמה שיכולתי השתדלתי שהוא יהיה תמיד על ידי כדי שאוכל לעזור לו בשעת הצורך. בהזדמנות זו הצליח גם מרדכי שפס להתחמק מהמשלוח. ומהמקרה הזה הועמדתי לרשותה הבלעדית של העירייה, וכשסיימתי את מלאכת הריצוף הופניתי למנהל עבודות הבנייה, שעמד אז לבנות בריכת מים. שני המקרים בהם ניצלתי ממשלוח למרחקים, עודדוני וחיזקוני והראו לי בעליל ש„שומר ישראל" שומר עלי מכל רע.

ושוב עברו ימים, ימים אפורים, ימי עבודה וציפייה למחר, לטוב.

יום אחד בעברי לתומי בחצרם של סבא (מיכאל כהן) וסבתא הגיעו לאוזני הצעקות „הערַאוס!" (החוצה!) של הגרמנים, שהיה בכוחם לשגע אדם. אנשי הגסטאפו באו ושמו מצור על הגיטו. מיד רצתי לחפש לי מחסה, אבל הז'נדרמים גילו את מקום מחבואי ונסחבתי בכוח למקום הריכוז. גם הפעם בא „מלאכי הגואל", הבירגמייסטר ושיחררני. באותם הימים הוקמה מתפרה, שמתפקידה היה לעבוד בשביל הצבא הגרמני, ועל כל יהודי שהיתה לו מכונת תפירה היה למסרה למטרה זו למתפרה. אבי ואני עבדנו אז בבניין; בבניית הבריכה וגם בבניית חדרים נוספים למתפרה. במהומה זו שקמה נחטף, בין היתר, גם אבי. הפעם לא היו הגרמנים בררנים. ובראותם שמספר הצעירים הוא לא רב חטפו גם מבוגרים, ובלבד שמבחינה מספרית יהיה המשלוח גדול. בעבדי אחרי כן בבריכה ניגש אלי ראש העירייה ושאלני שאלות אחדות בעניין העבודה. ניצלתי את שעת הכושר ושפכתי לפניו את מרי לבי: „הנה עובד אני בכל הלב, נותן את כל כוחותי כדי להשביע את רצונו, עובד אני בכל המרץ ובנאמנות ללא גבול, אבל האם כל זה יועיל, הלא בכל עת ובכל רגע מחכה לי הגורל האכזרי, ולא יהיה מנוס מהמוות הנורא". „וכי אבי לא עבד כמוני, ומה עלה בגורלו? הנה חטפו אותו ויוליכוהו, מי יודע לאן". הבירגרמייסטר שוחח אתי שעה די ארוכה והסביר לי שמוגבל הוא מאוד ביכולתו לפעול בשטח זה וכי חסר אונים הוא ממש לגבי הגסטאפו, אבל יחד עם זאת הבטיח לעשות כמיטב יכולתו למלא את בקשתי ולהציל את אבי. ובאמת אחרי זמן מה שוחרר אבי וחזר הביתה.

העיקר, נשאתי חן בעיני ראש העירייה ואימונו בי היה גדול. לא פעם ניצלתי את מעמדי המיוחד הזה לטובת היהודים.

פעם הובלתי תפוחי אדמה עבור היהודים בעגלתו של הבירגרמייסטר. השוטרים, אומנם ראוני, אבל לא עצרוני בחשבם שהנני כעת בתפקיד ומוביל משהו עבור ראש העירייה.

עם חיסולו של גיטו דוּוארט התחילה עבור הרבה יהודים, וכמובן גם עבורי, פרשה חדשה, אבל אודותיה לכתוב יקצר כאן המקום. אבל בכל תקופת השואה חשתי ביד הגורל, ביד הטמירה השומרת עלי. עם חיה, חברתי, ניתק כמובן הקשר בזמן השואה, ואחרי המלחמה נפגשנו במקרה, ואז נשאתיה לי לאשה והקמנו משפחה וכמרבית השרידים גם אנו הגענו ארצה לבנות ולהיבנות בה.

משה שומן

הפרידה

ליל שבת. אנו יושבים בבית שכנים. מרדכי גלברט נכנס.

— מה נשמע, מה חדש?

— איזה גשם יורד! הלילה יהיה שקט. בעל־בית הגון אפילו לכלבו לא יתן לצאת החוצה!

אבי חזר מ„המועצה", וידיעה בפיו: הבירגרמייסטר (ראש העיר) קיבל „הזמנה" חדשה מברלין. צריך לגייס חייטים נוספים למתפרת העיר, כי העבודה רבה.

— חבל רק שרוב החייטים נשלחו למחנות! ממחר תהיה האפשרות לשלוח יותר חבילות מזון לנמצאים במחנות, ובכל חבילה 2 ק"ג לחם, ומה ששייך לבגדים — אפילו עד 5 ק"ג. גם אנו, במקום, נקבל תוספת מזון, חמרי הסקה והחשוב ביותר — מעתה יישלחו רק מעטים למחנות עבודה, כי כוח־אדם רב נחוץ כאן, הרי צריך לספק את צרכי השלטונות הגרמניים.

קראנו את מכתבי חברינו מהמחנות; מצבם שופר בהרבה הודות לעז־תנו.

— הקיבלת, מרדכי, תלוש לחם מאביך?

— הייתי אצל סרנה, והוא הבטיחני לתת לי באשראי לחם, אבל בסוף כל שבוע צריך יהיה לפרוע לו את החוב.

— נשוחח עם יוסף בעניין בניית המקלטים לגרמנים, ובעד העצים נקבל מסרנה, ברצון, לחם.

— ואולי נשחק עכשיו קצת ב„רמי". הלילה אף אחד לא יבוא, הגרמנים סובאים, ולארז' כבר ביקר אצל סוסיו.

— בסדר — אמרה רגינה — אבל קודם נענה על המכתבים שקיבלנו ונארוז את החבילות למשלוח. מחר נהיה ודאי עסוקים, חבל על כל רגע!

עוד אנו מדברים על דא ועל הא, והדלת נפתחת ברעש וגוטמן נכנס.

— משה, בעל הבית שלך, אוברנטש שלחני לקרא לך אליו לבוא תיכף ומיד.

— מה קרה?

— שום דבר מיוחד. הגיע איזה שהוא קצין אס־אס ודורש עבור אשתו תיקון מעיל פרווה קאראקול. והרי בלעדיך לא יוכל לעשות כלום.

*

— זהו המומחה לתפירת מכנסי עור לרכיבה!

— איפה למדת את זאת? אצלנו בגרמנייה אין כעת מומחים כאלה.

— מי שרואה את מכנסי הסגן שואל: „מי תפרם?"

— השתדל שמכנסי יהיו יותר טובים — ואז עבודה לא תחסר לך.

במדידת פרוות הקאראקול הרהרתי קצת בתולדותיה; הנה היתה פעם יהודיה עשירה ומאושרת ששמחה במעילה היפה הזה. האם העלתה על דעתה מה יפול בגורלה של פרווה זו?

— נזדקק לחומר נוסף — אמרתי לבעל הבית שלי. מאין אקח?

— פנה מחר למועצה היהודית ותקבל מה שדרוש לך — אמר הקצין.

*

בעשר, בערך, הלך מרדכי לעבודתו, למשמרת לילה.

— הערב לא נחוץ להזכירך את הסיסמה ומקום הסת־ לפגישה.

המשכנו לשחק בקלפים.

*

בשכבי במיטה נדדה שנתי. מחשבות שונות הטרידוני. כפי שמסתבר עשינו טוב שלא נפרדנו לפי בקשת ראצע (שושנה), לנסוע לצ'נסטוכוב.

היא טענה כל הזמן שמסוכן מאד לשחק תפקיד של אריים. אולי צדקה.

הוריה הציעו שנתחתן לפני הנסיעה וגם ציידונו בכסף לדרך. ואם כי לא התחתנו בגלל המצב הרי גם לא נפרדנו.

אמא תמיד היתה בדעה שאם ישנה אפשרות כלשהי לברוח ולהציל את החיים מחוייב האדם לעשות זאת. בימים טרופים כאלה אין מקום לסנטימנטים, הצעירים מוכרחים, בהנתן להם ההזדמנות להציל את חייהם ואין להתחשב אפילו באמא „חייך קודמים לחיי חברך". אגב היא גם תדע להסתדר לבדה. בינתיים בכלל אין מה לחשוש, כי הגרמנים צריכים את היהודים המהווים כוח עבודה רציני בעורף.

אמא הרגישה שאינני ישן ושאלתני: „מה קרה שוב. האם נגזרו גזירות רעות חדשות? עליך להירדם כי עוד מעט תצטרך לקום וללכת לעבודה, ואיך תוכל לעבוד אחרי לילה של נדודי שינה".

— להיפך, אמא, הסיכויים לעתיד הם דווקא טובים. אמש שמעתי אך ורק ידיעות טובות. נקווה שהכל יעבור בשלום, וכשתסתיים המלחמה לא נישאר כאן. דוד ושלמה יעשו הכל ויעלונו ארצה!"

— אני בטוחה, שבני כך רוצים לעשות, אבל מה יהיה עד אז"... אינני מאמינה לגרמנים. הלא בכל יום עוברות דרך עירנו משאיות סגורות עם יהודים לחלמנו, וכל העולם יודע את זאת ושותק. על כן, לפי דעתי, פסה כל תקווה!

— הלא אנו נחוצים להם. הגרמנים בחזית, ומי יעבוד עבורם בעורף? — עניתי, כשעיני העייפות נעצמות לישון. היה לי הרושם שאמרתי: „ייתכן, אמא, שאת צודקת, מי יודע?"

*

כשפתחתי את עיני עמד לפני גרמני במדי אס־אס. אמא לא היתה כבר, ודאי הלכה לעבודה.

— סליחה, אחרתי לעבודה, אבל אחזיר את החוב, אעבוד עד שעה מאוחרת.

— בוא אתי, אבל מהר! — ענה.

בצאתי החוצה הוחוור לי הכל. כל היהודים עמדו מסודרים בשורות. בהתקרבי ראיתי את דוד פריד, פליט מבלשקי, יושב על המדרגות חיוור כסיד. רציתי לגשת אליו, אולי נחוץ לו משהו, אבל יריית אקדח פתרה את הבעייה. הוא נפל מתבוסס בדמו ללא רוח חיים, ועלינו פקדו לצעוד בכיוון ככר האיסוף, במקום שפעם עמד בית־הכנסת שלנו, וכעת רק תלי עפר ואפר העידו על קיומו.

*

ובמוחי ניקרה השאלה: איפה מרדכי ותוכניותיו היפות? נזכרתי בשיחה שהיתה לנו עם מזכיר הכפר.

— אינני יודע איך — אמר המזכיר — אין גם מה לחשוב על זאת! מה, לזייף תעודות, ועוד בשביל יהודים?! המבינים אתם מה גדול הסיכון?

— כן, ידוע לנו — זה כדור בראש, אבל דעו לכם — אמרנו — אחרי שהגרמנים יגמרו עם היהודים, יגיע גם תורכם, הפולנים!

— ואם נצליח תקבלו יותר משחשבת, ואנו בטוחים שנצליח!

— מה הוא ערכו של הכסף — אמר המזכיר — החיים יותר יקרים!

— אם אינך רוצה בכסף, נתן לך דברים יותר יקרים.

— יפה! אבל איך עושים זאת?

לפי מיטב ידיעותינו מתו לפני זמן קצר שלושה צעירים בגילנו מבני כפרך. אין צורך למחקם ממרשם התושבים. צריך רק לכתוב תעודות חדשות ולהדביק את תמו־נותינו, טביעת האצבעות אנו כבר נעשה בעצמנו.

— רק אתם היהודים מוכשרים לתכנן תוכניות כאלה! ראשינו לא מסוגלים לזאת, כי בראשינו — כרוב, ואצלכם — מוח יהודי. ובכן: אדם קוויאטקובסקי, מריאן ז׳ילינסקי ויאן ז׳ימיאנסקי. תעודות הזיהוי שלכם מוכנות, אבל זה יעלה לכם מחיר נוסף — אריג למכנסיים.

*

ואז הצעתי לשני חברי: כבר אנו מצויידים בתעודות זיהוי פולניות, אין לנו מה למהר, כשיגרשו את כולם מהגיטו, נברח ונסע לצ׳נסטוכוב, הרי דודך הגרמני, שיש לו אשה יהודייה הבטיח לנו לקבלנו שם לעבודה בבית־החרושת לזכוכית. צריך להכין הכל מראש, שלא ניתקל אחר כך בקשיים!

*

בככר האיסוף עמדו כולם בצורת מלבן. עם בואנו התחיל המיון (הסלקצייה).

מחשבותי הראשונות היו: איפה אמא, זאב והלה? יש לדאוג לכך שהם יעמדו לצד הנשלחים לגיטו לודז׳ לעבודה ואחרי כן לחמוק יחד עם זילנסקי וזימניאק ולברוח.

*

— מה תעשה האשה המבוגרת הזאת בגיטו לודז׳? — שאל הגרמני ביבוב, האחראי למשלוח, כי הוציאו את אמי מצד הנדונים למוות.

— היא אחראית למדור הקונפקצייה לנשים!

ובעמדנו כך, אמא, הלה ואנוכי בצד „הטוב״, נודע לנו על הרצחו של מרדכי גלברט בנסותו לברוח למקום המפגש שקבענו, כך בוטלו תוכניותינו ונתבדו תקוותינו.

*

זאב לא היה בככר. הוא הלך מזמן לעבוד אצל הקצין הגרמני.

מי שלא ראה במו עיניו את תמונת „המיון״ ולא חי את הרגע הנורא הזה לא יכול לתאר לו את זוועותיה. מאלף איש, בערך נבחרו לחיים רק 300. היו גם כאלה שניסו לעבור לצד השני, אבל נורו מיד. ה„מיון״ נגמר. את הנדונים לכלייה העבירו קודם למקום הריכוז החדש. צעקותיהם הגיעו עד לב השמיים, אבל לבות האבן לא נתרככו, ושערי השמיים לא נפתחו.

*

אנו, בני המזל, שהאיר לנו עדיין פנים, עמדנו בשקט, כדי לא לעורר את זעמם של הרוצחים, השומרים עלינו. הם ידעו שאשרנו הוא רק זמני. צעירים אחדים מאתנו נדרשו ללכת לאסוף את הגוויות. הייתי בין הראשונים שהתנדבו. רציתי בדרך זו להציל את זאב. בעברי על יד הכנסייה אותתי להלה, שהנני הולך להביא את זאב, ובינתיים הגיעה אלי הידיעה המחרידה: עם עזבנו את הככר התקיים „מיון״ שני, ואז לקחו את אמי. החלטתי היתה נחושה לעשות הכל כדי להצילה.

*

את זאב מצאתי והצלחתי לצרפו לקבוצתנו, אשר ניקתה את הגיטו. הדבר הזה איפשר לנו להיות בקרבת יקירינו, שגורלם כבר נחרץ.

אף אחד לא שמר עלינו ואף אחד לא ניסה לברוח. כל אחד רצה להיות בקרבת יקיריו.

*

חלמנו לא הייתה רחוקה מדוואַרט. לכן, כשהוציאו את אמא, ידעה היטב מה מחכה לה. היא התחמקה מהקבוצה וחזרה לגיטו, אולי משם תבוא הצלתה. בחיפושיה אחרינו הוטעתה, במתכוון או שלא במתכוון, וכך נמצאה שוב בין הנדונים למוות.

חיפשתי דרך להצילה. הלכתי אל הכנסייה, מקום שם רוכזו המועמדים למשלוח לחלמנו. לארז׳ עמד על יד הדלת. ללא כל היסוס ביקשתיו לשחרר את אמי.

— איך אוכל לעשות את זאת, כשכל כך הרבה אנשי אס־אס מסתובבים?

— אבל מוכרחים, אין ברירה!

לארז׳ ידע למה מסוגל בן נאמן ומיואש לעשות, הלא כל חפצי היהודים, שהוחרמו, החביא במחסן שלנו.

אוכל לא ניתן למסכנים, אבל מותר היה להביא להם מי שתייה. את זאת ניצל לארז׳:

— קח שני דליים עם מיים והכנס פנימה, אחרי כן אתה תצא עם דלי אחד, ואמך עם הדלי השני.

אמי יצאה הראשונה עם דלי ריק, וכשאני יצאתי עדיין עמד לארז׳ על המשמר. הוא שמח כשראני יוצא בשלום, כי להישאר בפנים היה די מסוכן.

אבל לא הכל היה תלוי בלארז׳. היו גם גרמנים אחרים והם תפשוני.

— מי הרשה לך להוציא נשים זקנות מהכנסייה?

— הלא זו אמי...

את אמא החזירו לכנסייה, ומה שקרה אתי אינני יודע. אלה שהיו נוכחים בשעת מעשה אחרי כן סיפרו לי שהרביצו בי עד שאיבדתי את הכרתי והתעלפתי. אלק רוזנבלום שפך עלי דלי מיים קרים, וכשרוחי שבה אלי שוב חיפשתי דרכים להציל את אמי. שלוש פעמים הצלחתי להוציאה משם, אבל לא עלה בידי להביאה אלינו. כנראה, שגורלה כבר נחרץ קודם. רצונה לחיות היה חזק מאוד. היא ידעה שבניה מוכנים לעשות עבורה הכול ומה היתה מאושרת כשראתה את עצמה בעיני דמיונה בקיבוץ בארץ מוקפת ע״י בניה.

בדרך סרתי לפולנים אחדים, מוכרים לי היטב, להשיג אוכל עבורה, שלא תרעב ברגעיה האחרונים. בהתקרבי לשער ראיתיה עומדת ומחכה לי. היא ידעה שאבוא. מסרתי לה את החבילה, והיא אמרה לי: יודעת אני שעשית הכל ואינך יכול להצילני. רואה אני זאת לפי עיניך ולפי פצעיך. היא ליטפה את פני, ואני עמדתי מאובן וחשבתי: „הנה אמך, שעשתה עבורך תמיד את הכל, רעבה ובלבד שיהיה לך מה לאכול, ואני חסר אונים ואינני יכול לעזור לה? האם יכולה להיות ה־גשה יותר איומה לבן?

— להיכנס פנימה — רעמה פקודת השוטר.

— לא, אתה לא תיכנס פנימה!

— אל תתן לו — אמרה לגרמני, הו״א משתייך לכנסייה השנייה, לקבוצה השנייה, הוא רק הביא לי אוכל, ובפנותה אלי אמרה:

— „משה, אתה צעיר, אתה מחוייב לחיות, הצל את חייך! אני זקנה. אומנם רציתי לחיות אתכם יחד בארצנו, אבל הגורל רוצה אחרת. הנני מאושרת שגידלתי וחינכתי חמישה בנים, שהביאו כבוד לאביכם המנוח, למשפחה ולעם. עשיתי הכל כדי שתהיו בני אדם טובים.

— לא, אמי! גור״ך גורלי! את לא יכולה לחיות בלעדנו. בשבילנו חיית ולא אוכל כעת להשאירך עזובה לנפשך, לעולם לא!

— אני מצווה עליך להישאר בחיים. אני אוכל לקבל את גזר־דיני בשקט נפשי בידעי שהשארתי אחרי בנים שאהבוני והיו כל אושרי ומטרת חיי. אהיה שקטה ואמות מאושרת אם אדע שאתם נשארתם בחיים ונמצאים ביחד. שלמה ודוד בארץ ישראל ויהודה — ברוסיה ולהם לא צפוייה שום סכנה. „אני מתחננת לפניך שאתה, זאב והלה תעשו הכל כדי להישאר בחיים״.

היא עמדה וראשה מכוסה במטפחתה הלבנה. היא השלימה עם מצבה כעת כמו שהשלימה כל ימי חייה עם גורלה הקשה. אלמנה צעירה, מטופלת בחמישה ילדים, כשהעוני והדלות מציצים מכל פינה בבית. הכל היה מוטל על שכמה — להאכילנו, להלבישנו ולחנכנו. היא היתה לנו אם ואב גם יחד. אושרנו היה אושרה, וכשגדלנו ואור התקווה התחיל להאיר את מחשכי לבה לעתיד יותר טוב, השתנה הכל באופן פתאומי, והיא לוקחה מאתנו לבלי שוב עוד.

ובכתבי על אמי, הריני רואה לפני רבבות אמהות ומאות אלפי בנים במצב דומה, ואם כי כאבי הוא כאב משותף לחלק גדול משארית הפליטה, הרי קשה לי עד היום להשלים עם זאת והפצע טרם הגליד.

מוטל רוזנשטיין ושמואל קויפמן ז"ל בהתעלל בהם הנאצים

בגיטו לודז׳ ובמחנות

אליעזר שפס

בגיטו לודז׳

גיטו לודז׳ הפך מאביב 1942, למעשה, למחנה עבודה גדול. בשנה זו הוקמו מפעלי טקסטיל ובתי מלאכה גדולים. לגיטו לודז׳ הובאו רוב היהודים מהסביבה, שלא חוסלו בגיטאות של העיירות. בין היתר היו גם שרידי גיטו דווארט.

אחי חיים מרדכי, אחותי בלצ׳ה (בלה), הדוד שמואל הירש שפס, בתו בלצ׳ה ובנו לייבל ואנוכי הגענו עם שרידים ללודז׳.

בלילה הראשון סודרנו במחנה קלט (שבועיים, בערך, לפני ראש השנה תש״ב) וכמאה עשרים איש, שלא מצאו עבורם סידור לאלתר נשלחו לאושביץ.

גרנו ברח׳ גניז׳נינסקה 7 על יד בית המשפט של הגיטו.

קיבלתי עבודה בבית־מלאכה למעילי־עור עבור הצבא הגרמני. העבודה היתה מאמצת מאד. אוי ואבוי היה לאותו יהודי, אשר לא מילא את המכסה המוטלת עליו. גם ילדים עבדו קשה. בכלל היו אלפי ילדים מועסקים בגיטו לודז׳ אפילו בעבודות קשות כנפחות. בסוף אוגוסט 1942 הומתו 15,000 ילדים. אמהות שלא רצו להיפרד מילדיהן נרצחו עמם. באחד בספטמבר הכריזו הגרמנים, כי הגיטו הפך ל„מחנה עבודה״, ומאז חלה הפסקה בהשמדה למשך שנתיים כמעט.

בית־המלאכה (שופ), שבו עבדתי נסגר, ועברתי לעבוד במחלקת התברואה של זיידל, לא כרופא או חובש חו״ח, אלא כמטאטא רחובות. אגב עברתי לעבודה זו, כי בעבודתי במקצועי ראיתי, שצפויה לי סכנה יותר גדולה, מאשר בעבודה אחרת. זכורני, שבבית־המלאכה, שבו עבדתי, נפלו בעבודה עשרות יהודים מרוב תשישות, התאמצות ועומס.

בקיץ 1944, כאשר פרצו הרוסים לפולניה, היו כבר כל הגיטאות מחוסלים פרט לגיטו לודז׳, ובאוגוסט 1944 החליטו הגרמנים לחסל גם אותו. הפעולה הוסוותה כ„העברה לגרמניה״, כדי למנוע התנגדות כלשהי. אין ספק כי ליהודים בדרכים שונות נודע לאן מועדים המשלוחים האלה ומי שרק יכול, היה מתחמק מהמשלוח. רווח של יום גם כן טוב, כי כולנו האמנו בישועה הקרובה לבוא. וכשנדרשתי לבוא עם אחי

לבית הסוהר ע״ש צ׳רניצקי כדי להתייצב לפני ועדת המשלוח, החלטתי בעד כל מחיר להתחבא. שבעה שבועות הסתתרנו בכל מיני מקומות. כרטיסי המזון שלנו לוקחו, הרעב והקור הציקו לנו, אבל כל יום שעבר בשלום היינו מאושרים, וככל שגברה השתוללות הגרמנים גדלה גם תקוותנו לבוא הגאולה.

בימי צרה ומצוקה מצאנו תנחומים ועידוד באמירת תהילים והפסוק „מה אנוש כי תזכרנו״ (פרק ח׳, 5 תהלים) התאמת על כל צעד ושעל.. ראיתי את עצמי כ„חומר ביד היוצר״ והשלכתי את יהבי על ה׳, שהוא בצר לי יכלכלני ויצילני.

הרבה נתמכנו, אחי ואני על ידי משפחת נוימן, אצלם לא פעם מצאנו מחסה וקצת אוכל. לילה אחד בבואנו אליהם, הופיע הנוך נוימן ואמר שהוא מפחד מהגסטאפו, הלא הוכרז שמשפחה, אשר תחביא עריק, אשר לא התייצב למשלוח אחת דתה ליהרג. אמרתי לחיים „אצבע אלוהים זה ומהשמיים הדבר!״ הלכנו. חיפשנו מקום מקלט בליל שלג וקור זה. לבסוף נכנסנו לחצר הזונדערפוליציי והתחבאנו בתא, בו הוחזקו המטאטאים.

בבוקר הלכנו למשפחת נוימן קצת להתחמם ולסעוד את לבנו, ומה נדהמנו כשכבר לא מצאנו אף אחד מהם. השכנים סיפרו לנו, שבלילה באו ולקחו אותם לבית־הסוהר ע״ש צ׳רניצקי וזאת כעונש על שמצאו אצלם אפונה (כי הם עבדו בירקות).

חלפו שבעה שבועות. החטיפות בינתיים פסקו, והנשארים קיבלו חנינה. נקראתי ליו״ר היודנראט לרומקובסקי. הוא שאלני למה מריתי את פיו ולא התייצבתי למשלוח למחנה העבודה. אמרתי לו ברוב הכנעה: „אדוני המלך, ההורים וכל משפחתי נספו בחיסול דווארט כשנשלחו לחלמנו, ואני מוכן לכל עונש ובלבד שלא אשלח למחנות המוות!״

הוא צעק עלי: „מורד״! „האינך יודע שדינא דמלכותא דינא — הצטרכת אז לנסוע ולקבל את המרות. היות ולא ציית אני מטיל עליך עונש מהיום והלאה לסחוב חביות מי שופכין!״

כך הייתי נאלץ לילה לילה לסחוב חביות „זהב״ בלי סוסים כמובן. היה עלי לשאוב את מי השופכין, למלא את החביות ולסחבן עד מארישין. הנורמה שלי היתה 6 עגלות בלילה, אחרת לא אקבל את מנת הלחם לאותו יום.

וכך עבדתי בקור, בשלג, בבוץ, ואלוקים שמר עלי ולא התקררתי והרגשתי בטוב. אחי עבד בירקות בשדות הגרמנים, ואחרי כן בחפירות.

אחותי נתפסה ונשלחה לצ׳נסטוכוב לעבודות כפייה ושם שוחררה בינואר 1945.

בלילה אחד נתפסנו, אחי ואני על משכבנו בגניז׳נינסקה ונשלחנו לבית הסוהר המפורסם ע״ש צ׳רניצקי. עצם השם הזה הטיל כבר אימה על היהודים, כי ידוע היה מה שעשה שונא ישראל זה בזמנו ליהודים.

ושוב עמדה לנו זכות אבות וביאוש הגדול כשצעקתי בעמקי לבי „מאין יבוא עזרי?״ והנה לא איחרה העזרה לבוא. יום אחד שמעה אשה אחת את שמנו „שפס״.

היא ניגשה אלינו ושאלה אותנו בפולנית אם אנחנו בני שרה שפס ונכדיו של לייב פבלוביץ? וכששמעה את ה„כן" שלנו התוודעה לפנינו: „היא היתה חברתה הטובה של אמנו ז"ל, חברת נעוריה, שמה ז'לונה. היא התנצרה ועברה לגור בכפר. היא נתפסה בגלל הלשנה והובאה לכאן. היא כעת העוזרת הראשית של מנהל המחנה — בית־הסוהר הזה, ששמו קוהל, היא תעשה, אם כן, הכל מה שיהיה ביכולתה להצילנו".

היא הלכה אל המנהל וסיפרה לו, שאנחנו חקלאים מבטן ומלידה, נכדים של חקלאי ונוכל להביא לו תועלת רבה אם נעבוד אצלו בגינתו. וכך סודרנו בעבודה בגנו של קוהל והיא דאגה לנו ואמרה לנו „אַל תיראו ואַל תפחדו שלום לכם, כל מחסורכם עלי!" (שופטים יט, 20 כמו אותו האיש הזקן המארח בגבעה).

לבסוף הצליחה גם לשחררנו וחזרנו לדירתנו בגניז'נינסקה. והנה הגיע השלב האחרון של החיסול הסופי של הגיטו. לפי הפקודה היו כולם צריכים להישלח פרט לעובדי הנקיון. אלה מוכרחים להישאר לנקות את כל הלכלוך שנשאר. הפעם אמרתי לגרמני הממונה עלינו שאחי ואני רוצים ללכת, אבל הוא נזף בנו ואמר: מה תחשבו לכם, יהודים, אתם לכלכתם, ואני אנקה? אתה וכל משפחתך תישארו כאן, והכל בזכות זאת שעבדת כל הזמן בנקיון! אז הבנתי שהגרמני הזה רוצה בטובתנו ודברי הפסוק „אך טוב וחסד ירדפוני כל ימי חיי" (תהלים כג, 6) נתנו לי כוח להתגבר על הצרות.

וכך ניצלו 780 יהודים, אשר השתייכו לקבוצת עובדי הנקיון („שייס אַפטיילונג"). בינואר 1945 הגיעו הרוסים ונגאלנו.

שוטן משה

שני אחים

לא אדע מדוע, אבל הלילה הזה לא יכולתי להירדם. כל הזמן חשבתי על הבית, בו נולדתי ובו ביליתי את שנותי היפות, אם כי קשות.

מכל המשפחה הענפה נשארנו קומץ קטן. כל הזמן חיינו בפחד, שמא חו״ח בכלל תיכרת משפחתנו ולא יישאר לה שריד ופליט.

לפני עיני עברו כל בני משפחתנו, כל מכרי וידידי, שחלמו על עתיד מזהיר, מולדת חופשית, על חופש הכלל והפרט. באוזני מהדהדים עדיין דברי אמי, שצליליהם הדקים והעדינים נחרתו עמוק עמוק בלבי ובמוחי: „מדוע לא תרצה לברוח, לכל הפחות, אתה תישאר בחיים, הנך צעיר, ומה נהנית מחייך הקצרים? יתום מאביך, שבע רוגז וסבל, ואני זקנה. הצל את עצמך, אני עד הרגע האחרון אחשוב אודותך ואודות יתר בני״.

נרדמתי. כמה ישנתי לא אזכור, אבל חלמתי חלום בלהות, שאחרי כן היה לאמת. בחלומי והנה שוב גרמנים הקיפו את הגיטו ושוב רוצים להפריד בינינו. כנראה, שרציתי להתגונן, צעקתי, התהפכתי במיטה כמתוך קדחת, עד ששכני למיטה העירני. היה כבר בוקר. כמעט כולם קמו משנתם. שמעתי את קולה של הלה, המדברת אלי, וכשפתחתי את עיני, ראיתי איך שהיא מחליקה על ראשי בידה הרכה כמנהג אמי, להעירני: „מאוחר כבר, קומה נא, כי שוב תאחר לעבודה!״

— לא היה לי שום רצון ללכת היום לעבודה, ואינני יודע מדוע. לא חשתי בשום מיחוש, אבל הרגשתי ברע.

— ומה יקרה אם לא אלך? אז אפסיד את מנת המרק וירשמו, שלא הייתי!

ובכל זאת הלכתי. לפני צאתי הסתכל בי זאב במבט מוזר (אף פעם לא נהג כך), וכשבעבודה הגשתי את סירי למחלקת, שתוכל לתת לי את מנת המרק שלי (על כרוב ומיים), מצאתי בו, לפליאתי הרבה תפוח גדול.

בדרך לעבודה שוב הציקוני הרהורי: לפני חדשים אחדים, אחרי הפרידה בדוואַרט, הגענו לגיטו לודז׳. זאב קיבל חדר ולקחני אליו. וכך היינו שמונה בחדר קטן: זאב, אני, הלה, שתי אחיותיה — שרה ורבקה, אחיה, דודה, והקטנטונת הינדה. כולם עבדו פרט להלה ולבתה, אם כי גם היא היתה רשומה כעובדת. במקומה עבד זאב. כל אחד הביא את משכורתו או מה שהשיג בדרכים אחרות להלה. הלה וזאב דאגו לכל. זאב עבד כחצרן בתים. בזמנו הפנוי ביצע כל מיני עבודות, שמר על גני פרי, שהשתייכו למנהלי העבודה. הניק, אחיה של הלה עבד כנגר, כך שאצלנו היה תמיד במה להסיק את התנור. שרה ורבקה עסקו אחרי העבודה בתפירה והביאו פרוטות נוספות, שעזרו לנו בהרבה. וגם הדוד של הלה, דוד פט היה תמיד מביא משהו הביתה. רק אני הייתי יוצא דופן, החלש מכולם. ופרט לעבודתי כגהץ, עבודה קשה מאד, עבורה קיבלתי תלושי

אוכל נוספים, לא עסקתי יותר בכלום, ועל זאת שמרה הלה שמירה קפדנית. אבל מבלי שאף אחד ידע בבית עסקתי בעבודות נוספות כגון חלוקת תפוחי אדמה או פחם, והבאתי בשמחה רבה את הכסף להלה, והיא תמיד בשלה: „זוהי הפעם האחרונה, אסור לך לעבוד כל כך קשה, עליך לשמור על בריאותך!"

בגשר הכניסה לעבודה התור כבר לא היה ארוך, כי הגעתי, ממש, ברגע האחרון. השוער אמר לי בחיוך: „יש לך מזל, רק כ־גע ביקש המנהל את רשימת המאחרים".

העבודה ביום זה לא היתה קלה בעיני. בארבע עבר על ידי המנהל, ובראותו ערמת הבגדים שטרם גוהצו, אמר ברוגזה: „אל תשחק בעבודה, אנחנו גם בלאו הכי מפגרים בביצוע מכסת ההזמנות, ומה פירוש הדבר, ודאי ברור לך!"

אינני יודע איך ובאיזה כוח, אבל עד הצלצול סיימתי הכל.

בדרך הביתה פגשתי את ראצה.

— מה קרה לך, מדוע אין רואים ואין שומעים אותך? מה אתה עושה בערבים? הגדר פרוצה ותוכל לעבור.

— צדקת בהחלט! שנינו נשארנו מכל ה„חברייה". צריך לשמור על הקשר.

— אולי תסור אלי עכשיו!

— עכשיו לא! אני ממהר.

— אל תשכח את חברתך הטובה, הלא תמיד רצינו להיות יחד!

*

בעלותי על המדרגות, פגשתי את שכני, והיה לי הרושם שרצה להגיד לי משהו ולא העז.

— ערב טוב לכולכם אמרתי בהיכנסי הביתה. אבל הפעם ענו כולם בקול ענות חלושה, וכשניסיתי לברר את הסיבה לא ענו לי. גיסתי עם יתר בני הבית ישבו, כשראשיהם מושפלים. הבחנתי בדמעותיה. לא העזתי לשאול איפה זאב, ומה קרה? אבל באוויר הורגש הכל. כשהדוד נכנס נודע לי ששוב לקחו את זאב לשלחו למחנה. מבלי לאבד זמן אמרתי להלה: „היי שקטה ורגועה, הוא יחזור!" מבלי להרבות בדיבורים נפרדתי מהם ויצאתי, ובהיותי על סף הבית עצ־רתני הלה.

— לאן אתה הולך? אתה סבור שבכל פעם תצליח להחזירו!

— לא אשתדל אפילו לעשות זאת, אבל אני אחליפנו. אומנם הגרמנים חסרי רגש הם — אבל את זאת הם יעשו לבקשתי. מה משנה להם מי נוסע, העיקר שהמספר יתאים!

— לא, לא! אתה לא תלך! די לי אם לקחו אותו. גם אותך יקחו. בעל ואבא להינדה כבר אין לי, לכל הפחות הישאר אתה!"

*

הלכתי. על המדרגות שמעתי את קולה של שרה: אתה הולך לך כך בקלות, ומשאיר אותנו לבדנו! ודברי הלה, השגורים בפיה, ריחפו לפני: „כשרק תסתיים המלחמה, תישא את שרה, כי אתם זוג מן השמיים!

— היי בריאה, אל תבכי, אם גם יקחוני, דאגי להלה ולבתה!

*

ברחוב לא היתה אף נפש חיה פרט לשוטרים היהודים. בעברי על ידם שמעתים אומרים: „לאן הוא הולך, האינו יודע מה מחכה לו, הלא מחפשים אנשים למלא את המכסה הנדרשת למשלוח".

*

בבית הסוהר המרכזי בצ׳רניצקי אמרו לי שכבר כולם נשלחו למארישין. בדרך לחשמלית פגשתי מכר, וכשראני עם החבילה ביד, אמר לי בתמהון: איזה בר־מזל אתה, שהרשו לך ללכת הביתה לקחת מזון לדרך! איך הצלחת את זאת להשיג? אגב, ראיתי בצ׳רניצקי גם את אחיך!

*

תחנת הרכבת במארישין היתה מלאה קרונות וכולם מלאים מגורשים. על כל צעד ושעל עמדו שוטרים גרמנים ויהודים.

פניתי לגרמני אחד:

— אדוני הקצין — בקשה לי אליך: באחד הקרונות נמצא אחי. הוא השאיר בת קטנה ואשה. רוצה אני להחליפו. מה זה משנה מי יסע? אני בודד ואין מי שיבכה אחרי! אדוני הקצין, אני מתחנן לפניך בשם האשה והתינוקת. ודאי גם לך יש משפחה!

והנה שמעתי שיחת שוטרים פולנים: הרואה אתה את המטורף הזה? חסרים לנו יהודים למכסה והוא מסתובב לו כאן! עוד מעט ידחפו גם אותו לקרון, ואז יהיה לשני האחים שמח!

— איך קוראים לאחיך — שאל הגרמני.

כולם הסתכלו בגרמני, שהלך יחד אתי מקרון לקרון וקרא בשם אחי, כעל אדם לא מהעולם הזה. בהגיעו לקרון האחרון, אמר לי: לצערי הרב איננו כאן. ברצון הייתי ממלא את בקשתך.

— זה לא ייתכן שאיננו כאן! הוא לבטח אינו שומע אותנו בגלל הצעקות האיומות הבוקעות מהקרונות, כנראה יושב הוא לו בפינתו, שקוע במחשבותיו וממרר בבכי!

— אבל, הלא בעצמך נוכחת לדעת שאיננו!

— אולי תרשה לי בעצמי לחפש!

— בסדר! אם תמצאנו — תפנה אלי! אני אז אתן את הפקודה לפתוח את הקרון ולשחררו.

— הנמצא ביניכם אחד, זאב, שאלתי בכל קרון, אבל תמיד היתה התשובה:

„איננו", ואם יש לך פרוטקציה כזאת גדולה, הצל מישהו אחר במקומו, נשמע קול אחד בקרון.

*

— מה לעשות, חסרים אנשים למשלוח! הקרון האחרון עוד לא נסגר ומועד הנסיעה מתקרב!

לא ידעתי מה לעשות. הסתובבתי ברציפים כאילו הייתי סוחר, המשגר את סחורתו.

קיוויתי לראות את זאב בין המאחרים. אי אפשר לתאר את התמונה המזוזעת, שראיתי באותו מעמד טראגי. על הבכי וההתיפחויות של המסכנים נוספו עוד הצריחות של הגרמנים, אשר זעמו, כי המכסה טרם נתמלאה.

— מה אתה מסתובב כאן? — פנה אלי שוטר, האינך רואה מה שמתרחש כאן?

— כפי שאתה רואה, מחפש אני את אחי להחליפו ואין מוצאים אותו כאן.

— ומאין לך הוודאות שהוא כאן?

— הרי אני בא כעת מצ׳רניצקי. לפני הנסיעה ביקשני שאמסור ד"ש למשפחתו. לא חסר לו כלום. הוא רק דואג לך, איך תסתדר, הרי אתה כה חלש, ומי ידאג למשפחה!

*

— המוכן הכל לנסיעה — התפרץ בצעקה קצין גרמני לתחנה? הקרונות זזו.

עדיין הסתובבתי על הרציף כאילו הייתי מחוסן מכל הרעה העלולה לפגוע גם בי.

ואז, ללא כל ודאות וללא כל ידיעה כלשהי על זאב, החלטתי לחזור הביתה, כי דברי הלה לא נתנו לי מנוח: „הלא הוא כבר איננו, הישאר, אתה, לכל הפחות, אתנו!"

גרמנים היו בתחנה לרוב. אבל, למזלי לא שמו לב אלי. והגרמני אתו דיברתי בראשונה פנה אלי: „הרואה אתה מה עלול היה לקרות לך, רצית להציל את אחיך, וכמעט גם אתה נפלת בפח!

הודיתי לגרמני, שהרגשתי בו שעדיין לא איבד את הצלם האנושי, והלכתי לדרכי. ודבריו האחרונים של הגרמני הגיעו לאוזני: „אנו הרעבנו אותם, הפרדנו בין המשפחות, שברנו אותם במובן הגופני והרוחני, אבל את לבותיהם לא הצלחנו לשבור.

כשחזר זאב הביתה, אמרה הינדה׳לה בפעם הראשונה בחייה בראותה על סף החדר: „אבא שלי חזר!"

שוטן משה

ל ב א מ א

התנאים בגיטו לודז' שופרו במקצת. אוכל, אומנם, לא היה בשפע, אבל היהודים איכשהו הסתדרו. העבודה היתה מרובה מעל לכוח־אדם, שהיה בגיטו.

יום־יום אחרי העבודה עיבדנו קצת חלקות־אדמה קטנות ובזאת סיפקנו לעצמנו תוספת ניכרת במזון. את תפוחי־האדמה, שקיבלנו כשכר שמירה על גני הפרי של מנהלי העבודה, החלפנו לוויטאמינים עב׳ר הינדה הקטנה, בתה של הלה. גם לחם היה לנו, כמעט, לשובע. בכל ערב אכלנו פרוסת לחם עם עגבנייה, פרי עמלנו החקלאי.

המטוסים, שחלפו מעל ראשינו, והידיעות הטובות מהחזית עודדונו ונסכו בנו תקווה, כי הרוסים כבר נמצאים בקרבתנו.

רוח אחרת היתה מסביב. אפילו הגרמנים השתנו, באופן יחסי, לטובה.

*

— מדוע חזרת, הרי היית כבר מחוץ לגיטו?

— אמנם חשתי באווירת החופש, אבל לא רציתי להציל את עצמי ואתכם להשאיר.

*

— מה תגידו לחליפה שתפרתי להינדה?

— יפה באמת, מאין לקחת בד כזה? הביטו, נא, איך היא הולמת אותה! מתי נלך לצלמה?

— אך, כמה חבל שסבתא איננה אתנו, כמה היתה מאושרת לראות את נכדתה!

*

פתאום נפתחה הדלת ברעש.

— מחלקים לחם בצרכניה! כל אחד יוכל לקבל כמה שירצה.

— גברים, לדרך, למה אתם מחכים, נותנים לחם!

לשם מה המחשבות המרובות האלה? לעולם תקח! נותנים לחם — נקח ונאכל לשובע!

— ומה יביא המחר — נחיה ונראה!

— קודם כל צריך להיות שבע ולצבור כוח, ואז נוכל גם להגיע לקץ המלחמה!

*

כשהלה חזרה עם שק מלא לחם וראתה אותי עצוב פנתה אלי שאסביר לה סיבת מצב־רוחי הרע.

— אל תתעצב לעת כזאת! תיכף נכין, רבקה ואני, משהו לשתייה, ונאכל לשובע הערב!

כולם אכלו לתאבון, אבל מצב־רוחי לא השתפר. לא רציתי לספר לכולם את השמועה שהגיעה לאוזני.

*

— ראו נא את הזללנים הללו, יושבים להם בשקט ובשלווה, אוכלים ושותים כאילו לא קרה כלום! האינכם יודעים שניתנה פקודה לפנות חלק מהגיטו ולעבור לצד השני, כנראה, שהגרמנים מחרימים את החלק הזה למענם, עבור הבורחים מחזית המזרח!

— נשב עד הבוקר כאן, ואחרי כן נחפש עבורנו קורת גג חדשה.

— בואו כולכם, מצאתי דירה נהדרת, היא בקומת קרקע. להלה יהיה נוח לצאת עם הינדה לטייל.

— מה פשר הדבר שכל כך הרבה דירות התפנו, לאן נעלמו דייריהן? — שאלה הלה.

— למה לך סתם לדאוג? לקחו את הדירה שלך, ואת תקבלי דירה אחרת תמורתה. לשם מה לייגע את המוח במחשבות־סרק? וחוץ מזה יהיה לך כאן חדר מיוחד, ה־י רצית בזאת כל כך!

*

הלה, כרגיל, הכינה לכל אחד מאתנו אוכל לפני צאתנו לעבודה. כשרק יצאתי, תיכף חזרתי, ומאחורי — גרמני.

— תיכף ומיד למארישין! היהודים עוזבים את העיר!

*

במקום להגיע בחשמלית לתחנת־הרכבת פנינו לבית־הסוהר המרכזי ברחוב טשארניצקי.

— טוב שהגעתם לכאן, תיכף נסדר אתכם, בינתיים סורו למדור האסירים, שלא תהיו חשודים! הינדה בכתה מאוד, לבטח היתה רעבה, ואולי מרגישה ב...

הלה התאמצה להרגיעה, אבל לשוא.

— לצערנו הרב הננו מוכרחים להודיעכם: אומנם לקחנו אתכם בחשבון, אבל עם הקטנה זה בלתי אפשרי. היא תסגיר את כולנו. בלעדיה, אם רצונכם בכך, תוכלו להישאר ותהנו מאותן הזכויות, כמו כולנו כאן.

— לא, לא נעשה כדבר הזה — היתה תשובתנו פה אחד.

הדאגה היתה כעת, לכל הפחות, להשיג לחם לקטנה, שלא תבכה.

בדרך למארישין פנו הלה וזאב אלי ולאחותה שרה: „אולי, בכל זאת, תחזרו אתם לשם, הרי יקבלו אתכם ברצון, יש לכם אפשרות להציל את חייכם, מדוע, אם כן, לא תעשו את זאת?"

— זה לא בא בחשבון, לא נפרדנו קודם ולא ניפרד גם עכשיו!

הסתדרנו בקרון אחד. הלה, כרגיל, חילקה לחם, אומנם מנות זעומות, אבל אף אחד לא אכל. כל אחד ישב לו בפינתו שקוע במחשבותיו. כל הזמן טיפלנו בהלה

ובבתה, ועכשיו רצינו להיות עוד יותר קרובים אליהן וללחוץ את הינדה ללבנו. ידענו היטב את המחכה לנו, אבל שתקנו.

הלה חיבקה את התינוקת וזאב חיבק את שתיהן, ולנו לא נשאר אלא להסתכל בתמונה טראגית זו.

הרכבת התקרבה למטרתה, הידועה לנו היטב. מה טוב היה, לו הדרך הזאת היתה נמשכת לאין סוף, אבל משאלתנו לא נתמלאה, והגענו לאושביץ.

*

מבלי לתת לנו את היכולת להסתכל במתרחש סביבנו ציוו עלינו לעזוב את הקרונות. ריחות מוזרים הורגשו באוויר. היו אלה ריחות הגופות החרוכות והעצמות השרופות.

— ראו נא — אמרה הלה — הרי גן־ילדים לפנינו, כמה שהילדים נראים יפים ומאושרים! ודאי סודר גן־ילדים כדי להקל על האמהות העובדות!

הדרך הוליכה אל הלא־ידוע. משני הצדדים היו חפירות עמוקות. לפגר בתהלוכה זו אי־אפשר היה. היינו מוקפים גבריים זרים, ששמרו על הסדר. שפות שונות נשמעו.

טורנו היה ארוך מאוד. כולנו היינו שווים, טושטשו הגבולין בין נשים ובין גברים, בין ילדים וזקנים, בין עניים ועשירים. הלכנו בסדר למופת. אף אחד לא נדחק קדימה, אם כי בלב חשק כל אחד להישאר האחרון. כל אחד רצה להיות קרוב ליקיריו, להרוויח עוד דקות אחדות של חיים, כי ברור היה לנו שאין כבר דרך חזרה. היו גם אמהות עם תינוקותיהן הלחוצים ללבותיהן, כמו הלה והינדה.

מרחוק נשמעו שתי המלים הידועות באושביץ: „ימינה, שמאלה, ימינה שמאלה!"

— ותו לא.

הלכנו בשקט ככבשים לטבח. בהתקרבנו ראינו קבוצה קטנה מורכבת מגברים בריאים, ומהצד השני שורות ארוכות של גברים, זקנים, ילדים ונשים, שלא מצאו חן בעיני התליין, אשר בניע אצבע קבע את גורלם.

התקרבנו עוד יותר. שוטר אחד פנה להלה: „תני לי את בתך, אבל מהר, כי אתה יחד אין לך כל סיכוי להציל את חייך, את צעירה ויפה, את צריכה לחיות!"

אחרי דקות אחדות הייתי אני וזאב בצד שמאל, והיתר מצד ימין. מהצד השני של החפירה נשמעו דברי הלה המחבקת בכל כוחה את הינדה ללבה: „גורלה הוא גורלי, אמא אינה מוותרת אף פעם על ילדיה ואינה משליכה אותם לתנור בכדי להציל את חייה היא, אליכם אין לי טענות, אני מאושרת שיש לי היכולת להישאר עם בתי עד הרגע האחרון, היו בריאים, ומי יתן ותזכו לראות את הגאולה!"

אלה היו המלים האחרונות שהצלחנו לשמוע. ומאז לא הוספנו עוד לראות לא את הלה ולא את הינדה.

שוטן משה

המשך המסע

קרונות־משא, ומטענם — בני־אדם, וכי אפשר לקרוא להם בני־אדם?

הקרונות הסגורים ומסוגרים מלאים עד אפס מקום. הרכבת נוסעת בכיוון בלתי ידוע לנו. דבר אחד ברור לכולנו: יצאנו מתופת אושביץ.

מבטינו הנוקבים דרך האשנבים המסורגים קובעים את הכיוון של המסע — מערבה. עובדה זו מעודדת. בעומק ליבנו כירסמתנו השאלה „לאן?" „הם" הכל מבצעים בדייקנות נמרצת, בסודיות ובחשאיות, בחזקת „סוד צבאי" כפי שנהגו אתנו בדרך לאושביץ. אז הראו לנו גן־ילדים, כדי שנהיה שקטים ורגועים ולא נאמין בסיפורי הזוועות המופצים. את הלחם חששנו לאכול, חשדנו שמורעל הוא. הלילה חלף, ואור היום התחיל לחדור בעד הסורגים. הרכבת המשיכה במסעה מערבה. באחת התחנות שמענו צלילי השפה הגרמנית. הנמצאים אנו כבר בגרמניה? האם באמת מוליכים אותנו לעבודה לבתי־חרושת?

נרגענו. סעדנו לבנו בלחם שהיה אתנו, ומצב רוחנו הירוד השתפר במקצת. אומנם רצינו לאכול את הלחם עד תומו, אבל מי יודע כמה זמן תימשך הדרך, על כן צריך לחשוב גם על המחר ולא לאכול את הכול.

מדי פעם צפה השאלה להציקני: אולי בכל זאת היטיבו לעשות אלה שנשארו במקום ולא שמעו בקולנו. היה לי מוסר־כליות על שיזמתי את המעשה הזה, ונוסף לכל — לקחתי אתי גם את זאב. מהקצה השני של הקרון נישאו קולות החברים לדרך: הם מוליכים אותנו לגרמנייה, לבתי החרושת שלהם. את אנשיהם שלחו לחזית ואין להם כוח־אדם וכוח־עבודה. אנו נעבוד, יתנו לנו לאכול. זה הכול מסתבר והגיוני, הלא הם זקוקים לנו!

ובמוחי עדיין מנקרת השאלה: „אם כן, מדוע הקימו כבשני־אש במקומות רבים?"

שוב תחנה. הפעם — פרידלנד.

הדלתות נפתחו לרווחה, ונשמעה הפקודה: „לצאת!"

ושוב תמונה דומה לאושביץ: הרבה קרונות, והרציפים שורצים אנשי אס־אס במדיהם השחורים.

מדוע לא נשארנו „שם", להיות יחד „אתם", שותפים לגורל?...

— „להסתדר בשורות, לצעוד!" — נשמעה פקודה חדשה־ישנה, לה היינו כה רגילים. האם זוהי דרכנו האחרונה, ואולי, מי יודע?...

ובכל זאת הפעם הרגשנו בשוני מסויים, אם כי לְמראית עין קשה היה להבחין

בזאת. הובאנו למחנה מגודר בחוטי־תיל כפולים, שזרם חשמל עבר בהם, וביניהם שמירה מעולה של חיילים עם רוביהם הטעונים.

באמצע המחנה סודרנו למפקד. מפקדי המחנה הודיעונו: „הגעתם לבית־חרושת, ומהיום שייכים אתם לצוות העובדים בו. היחס אליכם יהיה כמו ליתר הפועלים. תקבלו אוכל, חופשות, אבל הכל תלוי בכם!"

מיקמו אותנו בצריפים חדשים. הכל היה במחנה זה חדש. הסידורים היו, פחות או יותר, אנושיים. כיורי־הרחצה היו חדשים, ובכלל — סידורים, שמזמן כבר נגמלנו מהם. הובאנו לבית־החרושת. כל אחד קיבל את מקומו המיועד. אותי הצמידו למכונה המייצרת פרופלרים בשלביהם הראשונים.

עבדו כאן בני לאומים שונים; פולנים, צרפתים, רוסים ואיטלקים. כולם היו חופשיים, רק עלינו שמרו אנשי אס־אס. המגע עם יתר הפיעלים היו אסור עלינו.

נתנו לי פרופלר גלמי במשקל של 50 קג׳, בערך, ועלי היה להביאו ל־25 קג׳. ואם כי אף פעם לא עבדתי כמכונאי וכחרט השתדלתי לעבוד כיתר הפועלים, שהיו שבעים וחופשיים וידעו את המקצוע, ואחרי זמן קצר הודיעוני הגרמנים בשביעות רצון, שטיב עבודתי עולה על טיב עבודתם של היתר. כמוני עבדו גם יתר היהודים. עבדנו 12 שעות ביממה ואולי גם יותר, במשמרות ביום ובלילה, לסי־וגין — שבוע ביום ושבוע בלילה. ואם כי המצב כאן היה הרבה יותר טוב מאשר באושביץ, עדיין סבלנו הרבה; האוכל לא היה מספיק, ובמיוחד ביום ראשון היה לנו קשה מאוד. אז טיפלו בנו האס־אס והזכירו לנו, שאנו יהודים. הם פקדו עלינו לאסוף אבנים קטנות ולשימן במקום אחד, ואחרי כן לפרק את הערימה ולסדרה בככר המפקדים בצורה נאותה, פעולה שגם ארכיטקט מעולה היה מתקשה בה, וכל מיני עבודות אחרות, שכונו בפיהם במונח „התעמלות".

ובכל זאת היה לנו כאן יותר טוב מאשר באושביץ. לכל הפחות לא הריחונו את הריחות מהמשרפות. היו גם לעתים ימי־ראשון ללא „התעמלות", ואז ישבנו בצריפינו ונחנו. לא נפלנו ברוחנו. עודדנו זה את זה. דאגו לזאת איינהורן, סלק ואחרים. צריפנו, מספר חמש, היה מפורסם הודות לכל מיני פעולות תרבותיות ובידוריות.

— הרשקוביץ, אולי תזמין את מפקד המחנה לפרמיירה שלנו!

— איזו פרמיירה? ההשתגעת? מה יגידו לזאת הגרמנים?

הדבר היה בחנוכה 1944. יהדות אירופה, כמעט, שכבר לא התקיימה. ואם נשארו מעטים, הרי מצבם היה קשה; מהם גוועו ברעב או נלקחו לכבשני־האש. היד האכזרית השמידה את כל אלה שנתנו לנו את הכיוון בחיים. וכל העולם היהודי לשעבר הצטייר בדמיוני כחלום שחלף ואיננו עוד. בתי־כנסת, בתי־ספר, מוסדות אמנות ותרבות יהודיים נהרסו או הפכו לאורוות לסוסי הגרמנים. ישבנו כולנו ומבטינו תקועים בנקודה, שקראנו לה „במה". בשורות הראשונות ישבו „אורחינו" — הגרמנים, מפקדי־המחנה. המלים

שנאמרו ע"י החמישייה ובתוכם גם אנוכי, מתוך זכרון, ולבטח חלו בהן גם אי־אלה שיבושים, כי היינו תשושים ונחלשים, חרותות היטב במוחי:

„שמידן מיר איינגעבויגן — כפופים ורכונים, מתוך אש ודם
„שמידן מיר בייטאָג, ביינאַכט — היום, מחר, יומם וליל
„פאַר די מענטשהייט — עולם מחר חדש — לאדם
„אַ בעסערן מאָרגן!" — שוחר חופש — נחשל!

ההצגה מצאה חן בעיני הגרמנים. הצגנוה פעמים אחדות גם לאורחים „שהם" הזמינו. האם הבינו את עומק הרעיון והסמליות שבדברינו? מי יודע?

משה שוטון

ר ז ה — א ב ל ח ז ק

„המיון" נגמר; מי לחיים ומי למוות. אחרי כן הפרידו בין הגברים ובין הנשים. על הילדים מיותר לדבר. גורלם נחרץ מראש.

אבל גם אחרי המיון הראשון חיו בני־המזל בפחד, כי חיכה להם מיון שני — בבית־המרחץ. התרחצנו, גילחו את שערותינו וחיטו את גופנו. ואז התחילה הצעדה, צעדת העירום. הבדיקה האמיתית התחילה רק עכשיו. אף פעם לא עברתי בדיקה כה קפדנית אצל הרופא המשובח ביותר כמו בימים איומים אלה. כנראה, שהגרמנים רצו להיות בטוחים שהנשארים לעבודה, הם אנשים בריאים במלוא מובן המלה, ואולי גם חששו ממגיפות וממחלות מדבקות, פן תפגענה בבני „הגזע הנבחר, הגזע הארי הטהור". הפגם הקל ביותר שמצא הרופא, קבע את גורל האדם.

לו היה צלם במקום ומצלם אותנו, ספק רב הוא אם כל אחד היה מכיר את עצמו. לבסוף שוכנו, אנו המאושרים, שנשארנו בחיים, בצריפים מיוחדים.

מחובתי לספר גם על הימים האפורים האלה, למען ידעו הדורות הבאים מה מסוגל היה העם הגרמני „התרבותי" לעולל לאנשים חפים מפשע.

ארבע בבוקר. מסדר על הכביש בין הצריפים. המספר שלנו בדיווח היה מוכרח תמיד להיות קבוע ללא שינויים. (במקרה והיו מתים היה צריך הקאפ"ו לדווח בזו הלשון: „תשע מאות ושבעים, ושלושים מתים" — המספר, נדמה לי, הגיע אז בצריף בהתחלה לאלף).

האוכל היה מתחת לכל ביקורת; קצת מים מלוכלכים (כביכול קפה), פרוסת

לחם קטנה, ובשעה שתים־עשרה — קצת מרק. כל היום היינו נאלצים להיות בחוץ ולהסתכל בנעשה סביבנו באושביץ.

*

— למה נתת לו להיכנס לתור? — נשאלתי בתוספת מכות „הגונות", שסימניהם נראים עדיין ותוצאותיהן אני מרגיש.

*

לא, לא אשאר בבית־החולים, גם אינני רעב, אם כי הייתי רעב מאוד. אין לי בכלל שום כאבים, הדם כבר פסק לשתות מראשי.

— עלול אתה עוד לקבל הרעלת־דם — אמר הרופא, מדוע אתה כל כך מתעקש? הלא אינני הקאפ"ו שלך, וברצוני לעזור לך...

— מה משנה איך מתים? ואם יפרידו ביני ובין אחי במפקד, כמובן, שנגד זה אנו חסרי־אונים, אבל בינתיים אנחנו יחד.

*

לא אוכל את המרק, זאב, אינני רעב כלל, אחזיק איכשהו מעמד. אחד מאתנו מוכרח להיות בריא, שיוכל לדאוג לאחיו.

— אכול, בבקשה, הלא כל כך הרבה דם הפסדת! לא תוכל לצאת למפקד הבא, ואז יקחוך ממני, ומה יהיה אז?

— אני חזק כברזל, אם יכולתי להחזיק מעמד עד הלום, שום דבר לא יקרה לי, הלא גם אתה צריך משהו לאכול, ראה איך אתה נראה?

*

קבוצת אנשי דווארט יושבים על יד הצריף.

— יש לעשות משהו, ובלבד לצאת מהתופת הזה. נקים קבוצה עם עזרה הדדית. אולי נוכל להחזיק מעמד עד יעבור זעם... נתגייס לעבודה במקום מרוחק ואיכשהו נתקיים!

— אבל איננו מכונאים, ומי יודע לאן ישלחונו, אולי יהיה „שם" עוד יותר גרוע.

— מה משנה לנו כבר, מה יש להפסיד? אולי אינכם מרגישים בריח העצמות השרופות? אני לא יכול להישאר כאן ולראות מחזות אימים אלה.

*

ביום הראשון, אחרי המפקד, לא עמדנו כבר אני יזאב, בתור ללחם ולקפה. לעומת זאת עמדנו, זאב, גיסו אהרון יעקובוביץ ואנוכי בתור לנסיעה.

— אתה ונחמיה תוכלו לנסוע, אבל אם משה לא יתקבל ע"י הוועדה, אני אחזור אתו — אמר זאב.

— ראו נא את הרזה הזה, מה חפצו כאן — פנה גרמני אחד לחברו.

— איפה למדת להיות מכונאי?

ובלבי חשבתי: אם יתמזל לי מזלי, הכל יעבור כשורה ואתקבל כמכונאי.

— שני אלה לפני, הם מכונאים טובים, וזה מאחורי הוא אחי, גם הוא מכונאי טוב, כל הזמן עבדתי אתו יחד, כך שאני...

— הוא אמנם רזה, אבל יותר חזק מהשמנים, אמר אחד מהוועדה, בלחצו על שרירי. עוד לחיצה כזאת — והייתי מתעלף או פורץ בבכי, אבל המחשבה, שקיים זיק של תקווה אם אחזיק מעמד, עודדתני ואימצתני.

*

כשהיינו כבר בקרונות הסגורים, כל אחד וככר לחם בידו, פניתי לזאב:

— אומנם אין כל הוכחה שמוליכים אותנו לעבודה, אבל מתופת־אושביץ יצאנו. מה חבל שאלה, שנשארו בצריפים לא ניסו כמוני את מזלם, אולי גם הם היו ניצולים.

*

אחרי שיצאנו מאושביץ העבירו אותנו לפרידלנד. שלוש מאות היינו, וכולנו נשארנו בחיים.

הרגשתי הבריאה והנכונה, האינטואיטיבית, והאינסטינקט לחיות ולהתקיים, גם הפעם הוליכוני בכיוון הנכון. אבל לא הייתי די חזק ברוחי לשכנע אחרים בצדקת דרכי. וחבל...!

גרשון קוז'ול

במחנות

לא קל היה המעבר מהחיים בבית לחיי מחנה. אומנם גם בבית לא „לקקנו דבש", ואף על פי כן למלה „בית" יש איזשהו קסם מיוחד במינו.

הנה תפסני גוי והציק לי, הנה קיבלתי מלקות, שהכאיבו לי מאד — והכאב היה כפול, גופני ורוחני, וקשה היה לי להבחין איזה מהם יותר מכאיב, ואף על פי כן, בחזרי הביתה, בהימצאי בחיק משפחתי, הכל נגוז, כל הרע באותם הרגעים הטובים בצוותא כאילו נתמעט למינימום, ולמחרת נדמה היה לי שקמתי אדם חדש עם כוחות רעננים וחדשים, שיתנו לי את היכולת להחזיק מעמד למרות הסבל והצרות.

לא כן במרחקים בניתוק מוחלט מהיקרים ביותר, מהמקלט הרוחני והגופני — מהבית. כאן, במחנות ראינו את עצמנו עזובים לגמרי, נתונים בידי הנוגשים יומם ולילה, ללא כל הפוגה, ללא רגע של חמימות משפחתית ואווירה ביתית.

לא פעם נדמה היה לי שעם עברי למחנות איבדתי את פרטיותי, אישיותי, והייתי

לבורג קטן בתוך המכונה הגרמנית האדירה והאיומה, שמחנות העבודה והמוות היוו חלק אינטגראלי שלה. והפסוק מתהילים (קמד 3) „ה׳, מה אדם ותדעהו, בן אנוש ותחשבהו״ הגביר את יאושי. וכשיאושי הלך וגבר והרגשתי שאני הולך ומתמוטט שוב עשה עמדי הקב״ה חסד והעלה בזכרוני את הפסוקים הנפלאים בתהילים (כז) „ה׳, אורי וישעי, ממי אירא, ה׳, מעוז חיי, ממי אפחד; בקרוב עלי מרעים לאכל את בשרי צרי ואויבי לי, המה כשלו ונפלו. אם תחנה עלי מחנה לא יירא...״

החיים במחנות עבודה היו, בדרך כלל, דומים. היו מקומות עם תנאים סאניטאריים מינימאליים, והיו כאלה, כמו למשל המחנה נעקלה, שתנאי הנקיון בהם היו איומים. לעומת זאת אפשר היה להסתדר עם האוכל. שם היו מטעינים על הרכבות תפוחי אדמה, וכמובן שבקצת מזל וסיכון יכולנו לשפר את תנאי האוכל שלנו.

והמזל האיר לי פנים. נפגשתי שם עם פולני אחד, שיחד אתו שרתתי בצבא הפולני. כשראני הצטלב. הוא גם כן עבד שם, אבל, כמובן, בתנאים אחרים. הוא היה עגלון. הוא עזר לי הרבה. גם מפקד המחנה, פולקסדויטש, היה אדם די הגון. דיבר אתנו פולנית והתייחס אלינו, עד כמה שידו השיגה, מבלי לעורר חשד מצד הגסטאפו, בצורה אנושית. בצורה כזאת, למרות שהאוכל שהיינו מקבלים באופן רשמי היה דל מאד, יכולנו בעזרת מכרים והודות לאנושיותו של המפקד להסתדר ולהחזיק מעמד. מכאן יש ללמוד על מצב היהודים במחנות, שהמזל לא האיר להם פנים, והמפקד לא היה אדם טוב, כמה סבלו וכמה נפלו שם מתושששים.

מנעקלה הועברנו לגוטנבראון. שם לא הייתי הרבה זמן. מצבי כאן לא היה כל כך נעים. לעתים קיבלנו מכות. סבלנו הרבה, אבל לאשרנו הועברנו למחנה אחר לסטאפנס־דורף. שם התנאים הסאניטאריים היו טובים יותר.

אחרי כן העבירוני לאושביץ, שם הייתי כשבועיים ונשלחתי ליאבוז׳נו, למכרות פחם. מצבי היה, באופן יחסי, יותר נוח מהכורים, כי עבדתי בעבודות מקצועיות כגון אינסטלצייה, בנאות וגם בהטענה. שם הייתי תשעה חדשים עד 16.1.45. אז התחיל חיסול המחנות, כי האויב הרגיש בסופו הממשמש ובא.

הולכנו ברגל לבלכהאמער, ושם שהינו שלושה ימים. שני לילות ישנו בבגדינו, כי לא ידענו מה יביא לנו כל רגע. ביום השלישי נלקחתי עם שני חברים ע״י ה־אס.אס. לנקות את צריפם. החברה, אומנם מאוד נבהלו, אבל אני הייתי הפעם רגוע או יותר נכון אדיש. וכי היתה לי ברירה? אחרי העבודה קיבלנו לחם וסוכר. חזרנו לצריפנו שמחים והתחלקנו עם אוצרנו עם האחרים. אז פניתי לחברי בהצעה; להתפשט ולישון הלילה כבני אדם. כולם הסכימו אתי, ובשעת מעשה חשבנו לרגע שאנו בבתינו וישנים כמו בשנים הטובות. אבל, כנראה, שהגורל רצה אחרת. באמצע הלילה חדר לצריפנו פגז והצריף התחיל לבעור. ברחנו כמעט ערומים. אתנו בצריף היו גם איתמרביירעך, שמואל ברקנוואלד ואחיו דויד. ביירעך היה חולה בדלקת ריאות ובאותו ערב הגיע חומו לבטח ל־40 מעלות. בנס עלה בידי להצילו. וכשהווירמאכט ציוונו שוב ללכת בקושי יכולנו

לארגן בשבילנו קצת בגדים. עטפנו את רגלינו בסחבות וקודם כל דאגנו לביירעך החולה. בדרך הצלחתי, אפילו, להשיג עבורו זוג מגפיים. הוא נסחב אחרינו כשהוא נשען עלי ועל אחי שלמה.

לבסוף הגענו לגרוסרוזן. קיבלנו שם מנות ליומיים והוטענו בקרונות פתוחים. היה זה בעיצומו של החורף. הכפור היה גדול. נסענו שלוש יממות עד שהגענו לווימאר. נסענו לאט, כי על כל צעד ושעל היו מכשולים; הפצצות או פסים מקולקלים. הגרמנים התייאשו מההסעה ברכבת והסיעונו במשאיות לבוכנוואלד. כדרכם, בבואנו למקום חדש, התחילו בחיטוי. היינו מלאי לכלוך וכינים. אבל מחוסר מיים שכבנו שלוש יממות בחוץ, בקור האיום של פברואר. וכשהביאונו למקלחת חמה רבים מאתנו התעלפו. ואחרי כן סידרו אותנו, חלק בצריפים וחלק בבלוקונים. מצבנו היה או כה עדין, שתנועה אחת היתה יכולה להכריע את גורלנו לשבט או לחסד. נתמזל מזלי ולא הלכתי לצריפים, כי משם לקחו לעבודה, ורובם נספו. הסתדרתי בבלוקון, שכבנו 3—5 אנשים במיטה אחת (אם למשכב שלנו אפשר לקרא „מיטה"). לעבודה לא לוקחנו ובכל יום קיבלנו ½ ליטר מרק ועשירית ככר לחם. הבראתי קצת והתאוששתי מהמסע המעייף והמתיש. עברו ארבעה שבועות ושוב הוסענו למחנה ביססינגן. שם יצרו שמן־מנוע מלאכותי. עסקנו שם בכל מיני עבודות. המצב במחנה הזה היה איום ונורא. כשבאנו לשם, סיפרו לנו הוותיקים, שרבים מחבריהם מתו בגלל התנאים האקלימיים הקשים. היו שם ביצות, ובתנאים לא תנאים נאלצנו לעבוד. עבדנו, ממש, באיזור הביצות. שמנו קרשים על הביצות ועליהם הלכנו.

נזכר אני ביום חמישי אחד, שנתנו לנו חופשה עד יום שני. היה זה מקרה נדיר, לקבל במחנה זה חופשה כה ממושכת. ביום שני הלכנו לעבודה, אני ואחי שלמה. המצב נראה לי כה עגום, שאמרתי לו: „דע לך, אחי היקר, המפה פה הולכת ונגמרת!". הביצות היו מסוכנות מאד. אם הכנסת רגל לביצה, אי אפשר היה להוציאה בלי עזרת חבר. וכדי שנוכל להתגבר על הקשיים האלה, החזיק אחד בחברו ותמך בו, וכך היינו כגוש אחד מלוכד. ואף על פי כן היו קרבנות.

גם הפעם האיר לי המזל פנים ונשאתי חן וחסד בעיני גרמני אחד, שנתן לי בכל יום ½ קערית אפונה, מהדוד, אשר ממנו אכלו הגרמנים. וכך יכולתי להחזיק מעמד ולעזור גם לאחי.

והנה עובדים אנו עבודתנו הקשה, עבודת פרך, ולא פעם חשבנו בלבנו, שהעברים במצריים לא יכלו לתאר להם עבודת פרך כזו, והנה בשעה עשר, התחילה השמש לחמם והביצה התחילה להתייבש. השמש נסכה בי תקווה ואמרתי לאחי: „אתה שומע, שלמה, אם משהו יכול לעזור לנו — הרי זוהי רק השמש!"

וכך קצת הסתגלנו למצבנו החדש. התרגלנו גם לעבודה, והעיקר שחשנו כי יום הגאולה קרב ובא. היה זה, בערך, שבועיים לפני השחרור.

ושוב אני נזכר במומנט מעניין. גשם התחיל לטפטף, וחדר גם דרך הגגון של מלונת

הזקיף הגרמני על ראשו. היה זה אס־אס-מאן. הוא קראני ואמר לי להביא עשב ולשימו על הגג וכך לסתום את הסדקים והחורים בו. בינתיים התחילו להפציצנו. הגרמני פנה אלי ואמר: „נו, וואס זאגן זי צו דיזער בומבארדירונג? האבן זי קיין אנגסט. איך בין איין קאָמוניסט. זי קריכן אויף דער ערד. ווען נישט די אס־אס, וואָלט שאָן לאַנג געקאָמען די ענדע. אבער עס קאמט צו ענדע!" (נו, מה תגיד להפצצה זו? אל תפחד, אני קומוניסט. הם זוחלים כבר על הארץ. לולא האס־אס מזמן כבר היה בא הסוף, אבל הסוף יבוא!).

משם הועברנו שוב למחנה אחר, „אלאך", בקרבת דאכאו. שם לא עבדנו. ישבנו בטלים וחיכינו. הבנו שהגרמנים נבוכים ומתוסכלים ואינם יודעים מה לעשות בנו. ההפצצות של חיל האוויר של בנות הברית המחישו להם בעליל שהחזית הולכת ומתקרבת לביתם. לבותינו דפקו בחזקה. ידענו שימי הגרמנים ספורים, אבל חששנו שגם ימינו ספורים, כי לבטח לא ירצו הגרמנים להשאיר עקבות אחריהם וישמידונו. הבעייה היתה איך להחזיק מעמד ואיך להינצל מצפרני המוות ערב הגאולה.

מאלאך הסיעונו שוב. שאלונו מי בריא ומי חולה. במקרים כאלה העדפתי לשתוק. לאכול לא דאגו לנו. הגרמנים היו עסוקים ביניהם לבין עצמם. באחת התחנות הצדדיות, כשהרכבת עצרה על יד כפר גרמני, רץ אחי לשם וקיבל מאיכר לחם ושתייה ותפוחי אדמה. אכלנו הכל מבלי להשאיר מזון למחר. אחרי האוכל נרדמנו. ישנו כך עד הבוקר. בבוקר עוררתי את אחי ומאושש אמרתי לו: „היודע אתה, אחי, יש לי הרושם שאנו עומדים לפני הישועה!" שאלני אחי בתמיהה „ומאין תדע זאת?" עניתיו: „שמע, אם אנו נסענו במצב כזה ושכבנו שבעים — התחלתי להאמין בנסים ואני מאמין שעוד מעט ניגאל!"

כתריאל מוניץ

בגיטו ובמחנות

(קטעי זכרונות)

למרות גילי הצעיר (עם פלישת הגרמנים לדווארט הייתי בן שלוש עשרה) השתדלתי לנהוג כמבוגר, כי הבנתי שרק באופן כזה אוכל להציל את חיי.

אז נפתחו בדווארט בתי־מלאכה אחדים לחייטות, סנדלרות, פחחות וכו׳. אני עבדתי בחייטות, במתפרה לקונפקציה, שהיתה קשורה לעסק גרמני. כל בתי־מלאכה אלה עבדו, כמובן, לצבא הגרמני. בדרך כלל היו המועסקים בבתי מלאכה מוגנים מפני חטיפות, אבל לא תמיד הועילה ה„חסינות" הזאת.

פעם הייתי גם אני בין החטופים למשלוח למחנות עבודה לאיזור פוזן, אבל הצלחתי לברוח. הכרתי יפה את הסביבה ואת איכרי הסביבה, ואחרי כן חזרתי למקום. כמו כן הנני נזכר בחטיפה אחרת, ובין הנשלחים היו גם עובדים אחדים מהמתפרה. הבירגר־מייסטר (ראש העירייה) ויצחק לאודן (מעשרת ההרוגים) הצליחו לשחררם, והם חזרו מפוזן לדווארט, למקום עבודתם במתפרה.

כך עבדתי במתפרה זו עד לחיסול גיטו דווארט באוגוסט 1942. ביחד עם אלה שהוכרו כשירים לעבודה נשלחתי ללודז׳. אבי חיים ואמי פריידה נשלחו להשמדה לחלמנו. גם אחי חנוך ואחותי יהודית נספו.

בלודז׳ עבדתי במשך תקופה מסויימת ואחרי כן נשלחתי לאושביץ, אבל גם שם נתמזל מזלי, הוכרתי כצעיר בריא ונשלחתי לגרמניה לעבוד בבתי חרושת שונים. עבדתי בבית חרושת לגומי „קונטיננטאל" באלעם על יד הנובר. שם הייתי יחד עם לוקאטש, בן עירנו. התנאים היו קשים מאוד ולא פעם סבלנו רעב. פעם כשחזרנו מהעבודה ערכו חיפוש בכלינו על יד השער ומצאו אצלנו תפוחי אדמה אחדים. הכו אותנו באכזריות רבה וחיים לוקאטש לא יכול היה לעמוד במכות אלה ונפטר. ארזו את גווייתו בשק, והדביקו על השק פתק — פלוני מת ממחלה מסויימת. הביאוהו לקרמטוריום העירוני בהנובר ושרפוהו. באותו מחנה נספו עוד שנים מבני עירנו, אחד מבני חיים סרנה וחותנו של חיים סרנה.

ממחנה זה הועברתי לברגן בלזן וכאן שוחררתי על ידי האנגלים.

חנה אוזרוביץ (קלינובסקי)

חיסול גיטו לודז' ובמחנות

חיסול גיטו דווארט הרס את שארית יהודי דווארט במובן הרוחני והגופני כאחד. נשארו משפחות שבורות והרוסות. אין משפחה שלא איבדה חלק מיקיריה, שנשלחו לתאי הגאזים של חלמנו. הנשארים עם רכושם הזעום, עם חבילותיהם הדלות ועם חוויות הסיוט שלהם נשלחו ללודז'. בין אלה שנתמזל מזלם להישאר בחיים הייתי גם אני.

בגיטו לודז' עבדתי ב„שופ" ז"א במתפרת חייטים ענקית ברחוב בז'יז'ינסקי 48. היה זה מפעל גדול לייצור בגדי צבא.

התנאים בגיטו לודז' היו קשים מאוד. עם סגירת הגיטו קיבלתי חדר יחד עם שני אחי, לייביש וגודל ברחוב בז'יז'ינסקה 5. באותו בית גר גם אחי שלמה עם אשתו וילדו (באותו בית גרו גם שני הקוזינים של שלמה ואברהם ברסלר ושתי הקוזינות בומס. הן התחכמו והתקינו להם מחבוא בין שני קירות, אבל מחבואם נחשף. את האחיות בומס פגשתי אחרי כן במחנה שטוטהוף. שתיהן ניספו). שלמה, אחינו, דאג לנו הרבה וסידר את לייביש וגודל בעבודה. הוא עבד במחלקת הבניין או יותר נכון ההריסה, כי מתפקיד המחלקה הזאת היה להרוס בתים. היתה זו עבודה קשה. אבל מי אז התאונן על קשיי עבודה? היינו מאושרים שהיום עובר איכשהו בשלום. התנאים בביתנו היו יחסית טובים. עזרנו זה לזה ואפילו מנות האוכל היו אצלנו לא תחת מנעול ובריח, כפי שהיה אז נהוג. אבל הבלתי ידוע והפחד מהמחר או יותר נכון מכל רגע לא נתן לנו מנוח. מדי פעם היו מתפשטות שמועות על משלוחים למחנות ההשמדה וכשנודע לי ששני אחי, לייביש וגודל נמצאים על הרשימה למשלוח החלטתי ויהי־מה ללכת אתם. פניתי לאחד המועמדים למשלוח, שעבד במחלקת האספקה, בהצעה לנסוע במקומו (דבר כזה ניתן היה אז לעשות) ותמורת זה הייתי צריכה לקבל ממנו שתי ככרות לחם. אבל באותו יום קרה נס והגזירה בוטלה. את השמחה שלנו ושל אחרים אי אפשר לתאר. התחלנו שוב לעבוד כמקודם והחיים חזרו למסלולם „הרגיל", אם כי, כמובן, מלווה פחד מתמיד מפני הבאות.

כך היינו ביחד עד אוגוסט 1944, כשהגיע הזמן של חיסול גיטו לודז'. כל זמן היותנו בגיטו התאמצנו לשמור על צלם האלוהים שבאדם. השתדלנו לחיות, כביכול חיים „נורמאליים", כי ידענו שרק בדרך זו קיימת האפשרות לעבור את השואה, אם יתמזל מזלנו.

משאלתנו היחידה היתה להמשיך כך עד בוא יום הגאולה. אבל הגורל רצה אחרת.

ב־1944 העבירו אותי לאושביץ ושם הפרידו בינינו, כי הגברים הלכו לצד אחר. נפרדתי מאחי. הייתי יחד עם שלוש בנות דודי מדווארט: פראניה, מאניה ורייצה

נפרסטק. אחרי עשרה ימים הועברנו לשטוטהוף. שם שהינו ארבעה שבועות. חיינו בתנאים קשים מאד. הצפיפות היתה רבה. לא היה, ממש, מקום בצריף להניע יד או רגל. ישנו על הרצפה ללא שמיכות. פעמיים ביום התקיים מסדר ואוי לו למי שלא הופיע. אתי יחד היתה גם בלה לנדסברג, שאביה היה בין עשרת התלויים בדוואַרט. גם אמה שלה רוזה היתה אתה. שתיהן מתו במחנה.

למחנה שיפּנבייל הובאתי בספטמבר 1944. מצבנו השתנה לטובה. קיבלנו בגדים ואוכל. הנסיעה נמשכה ימים אחדים. נסענו ברכבת נוסעים שלא היינו רגילים לזה בזמנים ההם. מדי פעם היינו צריכים לחכות ולתת לרכבות, המוליכות חיילים לחזית, דרך. במחנה שיפּנבייל גרנו בצריפים בתנאים יותר נורמאליים. כמו כן צויידנו בשמיכות. היינו 1600 יהודיות, רובן מלודז' ומקראקאו. היו גם נשים מהונגריה. מספר הגברים היה קטן מאד, אולי מאה ואולי אפילו פחות מזה. בזכרוני נשארו חרותים שני שמות של גברים; גולדברג, שנהרג אחרי כן ופרלמן. שניהם היו מליטה. אתי יחד היתה נערה אחת מדוואַרט רוזנבוים עם אחותה הקטנה ושלוש האחיות נפרסטק וגם שרה (סורצ'יה זנדברג ז"ל, אחותו של שמואל טוביה).

בעונת איסוף תפוחי אדמה וסלק עבדנו בשדות. לוקחנו לעבודה זו לפי הזמנת זקן הכפר. אוקראינים שמרו עלינו. מנהל המחנה היה איש נוח ולא הקפיד אם לקחנו תפוחי אדמה או סלק, או אם השגנו בכפר חלב, כרוב או לחם. נמצאו איכרים טובים שתמכו בנו. והנה אני נזכרת במקרה מעניין מאד. יום אחד נתנה הכפרית, שדאגה לשלוש בנות דודי נפרסטק, עוגה ואמרה להן: „איר ווייסט דאס הויטה איסט איהר פאסטאג?" ביום זה חל יום־הכיפורים. מאין ידעה כפרית זאת את הדבר הזה לאלוהים פתרונות. חשדתי בה, שהיא יהודיה. וכך ציינו את קדושת החג באכילת פרוסת עוגה.

פרוסת עוגה זו העבירה אותנו על כנפי דמיוננו אל העבר הלא רחוק, אל בית הורינו. הנה אמא מציידת את ילדיה הקטנים שעוד לא הגיע זמנם לצום, בעוגה, ואנו אוכלים אותה בפינה נסתרת לבל תשורנו עין הצמים. ואווירת חג ובית אופפתנו. וכך חיינו לרגע קט חוויית חג ובית במרחקים כשבתינו הרוסים ואמותינו הרוגות.

אחרי סיום עונת האיסוף הועברנו לעבודה אחרת, לשדה תעופה צבאי ושם היינו צריכים לפרוס פסי רכבת להעביר את המטען. השגיחו עלינו גרמנים. הם התייחסו אלינו בהגינות. מהמשגיחות נזכרת אני בשתיים. אחת טובה מאד ושנייה סאדיסטית, שהיתה מתעללת בנו ומרביצה בנו, ואם אינני טועה גם הרגה אחדות במכותיה. והנה אפיזודה מעניינת: פעם ביקרה אצלה אמה ובראותה את התנהגותה נזפה בה קשות ואפילו אמרה לה: „אם תתנהגי כך לא תוסיפי להיות בתי!" גם בעלה, כנראה, היה אדם עדין ועזבה עקב אכזריותה. המרשעת הזאת התאוננה לפני השלטונות שמנהל המחנה התאהב ביהודיה האחראית לבחורות „לאגראילטסטה". המנהל הורחק ובמקומו בא אדם רע. הוא היה מעיר אותנו בשלוש בלילה, חילקו לנו קצת קפה, עמדנו שעות במסדר ואחרי כן הולכנו לעבודה מפרכת לסלילת כבישים ביערות, כדי להתקין את

המקום לשדה תעופה. גם גברים עבדו אתנו. הם עירבבו חצץ עם מלט ועשו עבר־דות קשות ביותר. עבדנו בקצב מהיר ואוי ואבוי היה למי שפיגר. על ידינו עבדו גם שבויים איטלקיים. ביערות אלה היו מחסנים ענקיים של דלק, נשק ותחמושת. הם נמצאו במעמקי האדמה. עבדנו במשמרות יומם ולילה, אפילו בחג המולד. יום יום נפלו בנות מהעבודה הקשה ועקב התזונה. הגוויות נאספו, הושמו בארגזים ופעם בשבוע הובילו אותם ליער לקבורה. את האדמה היו מיישרים, שלא יישאר, אפילו, סימן.

הייתי צעירה, בעלת מרץ רב ורצון עז לחיות וידעתי שאם אעבוד כל הזמן לא אחזיק הרבה זמן מעמד. על כן התחמקתי לעתים מהעבודה וחזרתי על פתחי איכרים. מהם היו הרבה אנשים טובים, שהעניקו לי ביד נדיבה, לפי היכולת שלהם, אוכל. הייתי כה רעבה, שפעם בראותי בחצר אחת עגבניות רקובות, התנפלתי עליהן ואכלתי אותן בתיאבון רב. הילדים צחקו לי, אבל המבוגרים ריחמו עלי. פה ושם קיבלתי תפוח אדמה, פרוסת לחם, תחתונים וגרביים. מהמזבלות של הצבא אספתי פסולת האוכל ופעם מצאתי גם תרנגולת פגורה. אחרי כן נתפרסמה הפקודה שאסרה על איכרי הסביבה לתת אוכל לאסירים. אבל הנשים ששרתו בצבא ושגרו בצריפי הסביבה עקפו את החוק ומדי פעם נתנו לנו. גם בימים טרופים אלה שהחיה שבאדם התגברה על האדם, נמצאו אנשים טובים, שטרם איבדו את צלם האלוהים בקרבם.

בשלהי ינואר 1945 נקראנו למפקד המחנה למסדר. היינו כשמונה מאות בחורות. החולות נשארו בצריפים. אחרי כן נודע לנו שהצריף עם הנשארות הובער וכולן נשרפו. בין אלה שנספו היתה גם קרובתי רייצה נפרסטק, שהיתה חולה מאד ולא יכלה אז להופיע במסדר.

החולות במחלות קלות הועברו לקניגסברג ושם נורו. כך סיפרו לנו אחרי כן הצרפתים שעבדו במחנה כשבויים. הם גם עזרו לנו הרבה.

יצאנו שמונה מאות בחורות ברגל לקניגסברג, כביכול לעבודה. ריכזו אותנו בבית־חרושת גדול. היה זה מפעל מפורק. אלינו צורפו גם בנות ממחנות אחרים וכך הגיע מספ־נו לאלפים אחדים. התנאים היו איומים. אוכל כמעט לא קיבלנו, וקפה — לעתים רחוקות. מדי פעם השליכו לנו פרוסות לחם על הרצפה כמו לכלבים, ועלינו היה לרוץ ולחטוף. רצנו על רצפת הבטון והצפיפות היתה רבה. החוצה אסור היה לצאת.

בשכנות אתנו היו צרפתים. הם ריחמו עלינו ועודדונו. הם סיפרו לנו שיום הגאולה קרוב מאד. הרוסים נמצאים בקרבת מקום. הם הצליחו גם להחביא בחורות אחדות.

לילה אחד העיר־ונו הגרמנים משנחנו וגרשונו מבית החרושת. הרגשנו שמשהו עומד להתרחש, משהו רע. המשגיחות־הנוגשות הרביצו בנו בלי הרף, וכדי להגדיל את האימה ירו גם כן. בדרכים שמרו עלינו אוקראינים.

כל הזמן השתדלתי להיות עם קרובותי; פאניה, מאניה נאפארסטק ועם שתי האחיות זונשטרן מפביניץ. אחת מהן היתה הנקה היפה, שהפועל הצרפתי היה מדי פעם

משליך לה חבילות מזון, בסכנו בזאת את חייו. האוקראינים ירו על ימין ועל שמאל ישר בפנים, ומי שהתכופף לקחת חופן שלג לרוות הצמאון, נורה במקום.

שליחי הגרמנים, האוקראינים, היו הרבה יותר אכזריים מהגרמנים בעצמם, ופעם שמעתי איך שני גרמנים, מבוגרים, אמרו להם: „לכלב אין יורים בפה — ואתם יורים באנשים בפנים!" — ומאז עשו חסד עם היהודים וגם כן ירו בעורף או בגב.

היתה סופת שלג איומה. הוליכונו ביום ובלילה ללא מנוחה. לילה אחד הגענו למקום פאוליקן. שם רוכזנו בבית־חרושת מפורק. היינו עייפים עד מוות ורעבים, ובכל זאת הוצאנו למחרת למסדר בוקר השכם. פאניה ומאניה כבר לא היו אתי. הן לא החזיקו מעמד ונפלו בדרך.

ושוב מומנט שלא אשכחנו כל ימי חיי. בדרך הנוראה הזאת פנתה אלי בת־דודתי פראדל (פראניה) ואמרה: „הנה במטלית יש לי קצת סוכר. קחי את הסוכר, וזכרי את זאת! אני ואחותי מאניה אין בנו יותר כוח להחזיק מעמד, ואנו נכנעות לגורל המר. אבל את, אל תכנעי. את צעירה, הצילי את חייך!" ומאז יותר לא ראיתי את פראניה ואת מאניה. לבטח ניגשו לאוקראיני והוא גמל עמהן את החסד האחרון וירה בהן.

ויום אחד כשהסתכלתי היטב בנמצאות במחנה פאוליקן הגעתי למסקנה מחרידה: מאלה שהיו אתי יחד כל הזמן נשארו מעטות מאד, אולי כמאה. היתר היו ממחנות אחרים... מצב רוחי היה עגום מאד...

ימים אחדים נשארנו ללא אוכל לחלוטין. ושוב התחלתי להבין את המושג „חסידי אומות העולם". ביוון הלכלוך, הרשעה והשחיתות, נמצאו אבנים יקרות, אשר האירו באור יקרות בחושך החברתי, שנוצר בתקופה ההיא. בתוך מבול הרשע היתה מדי פעם מופיעה קשת אור בהיר. נפגשנו באיכרים, אשר אספו קצת אוכל בשבילנו ונתנו לנו בסתר בלילות. ואל לנו לשכוח שפעולה כזאת היתה קשורה בסכנת נפשות. ואף על פי כן... הם הכינו אוכל עבורנו, בישלו אפונה וחילקו בינינו... מי יוכל לספור את הברכות שברכנום? אי הלב שיוכל להביע את תודתנו להם?

מומנטים כאלה, חוץ מהתמיכה הפיזית, הרי היה בהם גם עידוד מוסרי רב. אם ישנם עוד אנשים, הרי כדאי המאמץ לחיות!

אסור לנו לשכוח שהיו רגעים בהם היאוש אכל אותנו בכל פה, ולא פעם אמרנו: „ואם אפילו נישאר בחיים, הכדאי הוא כל העמל הזה, הכדאי לחיות בתוך עולם של רשע ושחיתות?" והנה באו רגעים נפלאים, בהם נתקלנו עם אנשים בעלי שאר רוח, מפשוטי העם, אשר שמרו על גחלת האדם שבהם, והם אשר הצילונו במובן החמרי והרוחני כאחד.

בבית־החרושת בו עבדנו היה גרמני אחד, חייל, אשר עדיין היה מועסק במשהו. הוא ראה בעונייננו, הוא ראה את מאמצינו הנואשים להחזיק מעמד. ודבריו, בהם נסך בקרבנו תקווה לגאולה הקרובה, היו כטל על אדמה חרבה. בעברו על ידנו היה

זורק מלים בודדות: „הרוסים בקרבת מקום!" אבל מאידך חשש שהגרמנים יחסלונו ועל כן הוסיף: „אבל מה יצא לכם מזאת? אתם באים למיים!" דבריו אלה מצד אחד חיזקונו ומאידך הדריכו את מנוחתנו והתחלתי לחשוב על בריחה. באתי בדברים עם הנקה זוננשטרן: „הנקה, בואי נציל את חיינו!"

אז היו חושי מחודדים מאד. כל דבר ראיתי וכל דבר שמעתי, כי ידעתי שפרטים, אפילו של מה בכך, עשויים אחרי כן להביא לנו תועלת.

ראיתי שמאשנב אחד אפשר איכשהו לצאת. גם שמעתי שאחדות כבר יצאו בדרך זו.

אחותה של הנקה לא רצתה לברוח. היא הרגישה שלא יהיה בכוחה לעמוד בקשיים החדשים, שיעמדו בדרכה. ואז הרמתי את קולי עליה וצעקתי ממש: „אם אין לך כוח... לכל הפחות הרשי לאחותך לברוח!" הפצרתי בה והיא הסכימה.

מאין היה לי אותו כוח אינני מבינה עד היום.

אבל דווקא באותו ערב ציוו עלינו לצאת מבית החרושת, אם כי כל הזמן היינו מוחזקות בו ללא כל יכולת לצאת. היה עלינו לצאת לדרך. הבטיחונו שלא יירו בנו, אבל עלינו להתנהג יפה וללכת בשקט. יעבירו אותנו כעת לאסטוניה ושם נוכל לעבוד בשקט ובתנאים טובים, אבל עלינו לציית וללכת ללא כל התנגדות.

זה היה ב־31.1.1945. חושך מסביב. לא ידענו את הכיוון וגם לא ידענו לאן הולכים. הרבה לא האמנו בדברי הגרמנים. ידענו שהם משקרים, ודברי הגרמני שיוליכונו אל המים, יותר ויותר העיקו עלי.

חילקו אותנו לקבוצות וצעדנו בחמישיות. הנה כפר לפנינו. עברנו את הכפר. מוקפים אנו אוקראינים ואין כל אפשרות של בריחה. שמענו את שיחתם ביניהם: „שתיים ברחו, אבל תפסנו אותן. הן התחבאו במלונת כלב. הכלב התחיל לנבוח והתנפל עליהן..."

הולכים דרך שיחים עבותים. איננו רואים בתים. צמאות אנו. אנו מרימות קצת שלג ומרטיבות את השפתיים היבשות. אני חשה שהשלג מלוח. הבנתי שאנו בקרבת הים...

והנה בא אלינו בריצה יהודי אחד. בין הצועדים היו, כנראה, גם גברים אחדים. הוא רץ כל עוד נשמתו בו וממש בלי נשימה צעק לנו: „הם מפרקים אותנו לקבוצות קבוצות כדי לנתקנו מהמחנה, שאחד לא ידע מה מתרחש אצל השני, ומשליכים אותנו למצולות ים. כבר רבים הוטבעו. אתן האחרונות!" האוקראינים הרגישו באיש המשוחח אתנו ולקחו אותו הצדה וירו בו. הדבר הזה שימש לנו להוכחה שאכן דבריו נכונים ורגעינו ספורים.

הסימנים הראשונים של השחר העולה נראו באופק. הסתכלתי מסביבי וראיתי שקבוצתנו היא האחרונה. גברים כבר לא נראו יותר, כי הם היו הקרבנות הראשונים. הקבוצה מנתה כשלושים נשים. המראה שהשחרע לא היה מעודד. מצד אחד ראיתי את הים ומולו חוף תלול, ממש הר, ועליו עצים ושיחים עבותים. בצד עמד אוקראיני.

משומרי המחנה. הוא לא היה איש רע. ניגשתי אליו, נפלתי לרגליו והתחננתי לפניו שיתן לי לחיות, שלא יטביעני. „לכי לאן שתרצי!" ענני, אבל תיכף התקרב אוקראיני שני, החזיקני בצוארוני והשליכני לים. כל הקבוצה היתה כבר בתוך המיים.. נשים אחדות נורו. קול נאקותיהם וגניחותיהם, קולות הגסיסה, וחרחורי החנק הגיע לאוזני. גם אנחותיה של הנערה זוננשטרן הגיעו אלי. עוררתי אותן, קראתי להן, לאלו שעדיין היו קרובות אלי, אבל לשוא. שתיקתם העידה כי עבודת התליינים נסתיימה. שכבתי על הקרח, ועלי השליכו אשה הרוגה. גם אותי חשבו למתה.

כשהתליינים נוכחו לדעת שהכל נגמר, הלכו להם. שקט השתרר מסביב. על ידי שכבה רגינה צלניקר מלודז'. התוודעתי אליה בעבודה בסלילת הכביש בשיפנבייל. היא היתה בחיים. היא לא נורתה. בשמעה את קולי קראה אלי: „חנה, את חיה?!"

למרות התשישות עבד מוחי במלוא המרץ והכוח. לא רציתי להיכנע למוות, אם כי קודם כמעט שהתייאשתי ורציתי להטביע את עצמי כדי לגמור עם הסיוט. התרוממתי. הלכתי, ממש, על המתים. לפני חתיכות קרח. עברתי עליהן. אתי הלכה גם רגינה צלניקר ועוד אחת הצטרפה אלינו. אבל האחרונה היתה כבר בלי הכרה. היא לא היתה מהמחנה שלנו.

כשיצאנו מהים העפלנו וטיפסנו על החוף התלול. הכל היה מכוסה בשלג. חששתי שמא יראו אותנו ככתמים שחורים על גבי הרקע הלבן. כמו כן פחדתי שמא יגלו את עקבותינו. אמרתי לבנות לטשטש כל סימן בידיהן. הבנות הביטו בי כעל מנהיגתן ואמרו לי: „נהגי אותנו, אנו סומכים עליך!" „כל מה שתאמרי לנו נעשה!" הן כנראה הכירו אותי עוד מהמחנה וידעו שהנני בעלת יוזמה ותושייה.

איכשהו הגענו לפסגת החוף. למעלה נשמנו לרווחה. ישבנו לנוח קצת מתחת לעץ, רצוצות ושבורות, רטובות עד לשד עצמותינו. השלג ירד עלינו ואנו ישבנו. מרחוק ראיתי עוד נשים מטפסות, אבל פצועות. הן לא הצליחו להגיע. כוחותיהן אזלו באמצע הדרך.

אחרי שעות אחדות שוב נשמעו קולות בגרמנית: „דה זינד לויטה אים וואַסער. מיין מאַנטל איסט פערלאָרן געגאַנגען" (מעילי הלך לאיבוד) היו אלה אנשי אס־אס. הם ירו סביבם מחשש אולי מישהו ניצל. היריות נמשכו דקות אחדות ופסקו. יותר גם לא נשמעו קולות הטובעות. תם ונשלם. המבצע העקוב מדם הצליח.

אחרי שעות אחדות שוב נשמעו קולות בגרמנית: „דה זינד לויטה אים וואַסער. דאס מיססן יודן זייז, ויר מיסן דעם בירגרמייסטער מעלדן!" (אלה הם קולות של יהודים, עלינו להודיע לראש העיר!).

ניצלתי. אבל לאן עכשיו? ממרחק לא רב ראינו בתים. לא היתה לנו ברירה והיינו נאלצות ללכת בכיוון הבתים האלה. לא היתה לפנינו ברירה; להיות בקרבת האנשים או לגווע ברעב ובקור. הכרנו את הטלאים עם המספרים והטמנו באדמה. הצעתי לכל אחת לקחת את מזלה בידה וללכת בכיוון אחר. רגינה צלניקר לא רצתה בשום

פנים ואופן להיפרד ממני: „באשר תלכי אלך” אמרה. חברתנו השמאילה ואנחנו פנינו ימינה. התקרבנו לבית כפרי אחד. הסתכננו ונכנסנו. האיכר הכיר בנו תיכף ומיד שאנו יהודיות והתחיל לצעוק בקול: „גייט ראוס, גלייך וערדע איך מעלדן, דאס יודן זינד היר!” (לצאת מכאן תיכף ומיד, כי אני אלך להודיע שיהודים כאן!) ברחנו מהבית העוין. רצנו דרך שדות בשארית הכוחות. הגענו לכפר אחר. על יד הבית עמדו זוג זקנים. הם גם כן הכירו בנו שאנו יהודים ואף על פי כן קיבלו אותנו. ראשינו היו מגולחים, היינו רטובות ומלוכלכות... סביבנו עמדו ילדים וקראו בקול: „דאס זינד יודן!” והזקנים הרגיעו אותם ואמרו להם: „יודן זינד אאוך לויטע!” (אלה הם יהודים. והזקנים ענו להם „יהודים הם גם כן בני־אדם!) הם גרשו את הילדים ומילאו את חובתם האנושית, אבל הזקן לא הכניס אותנו עדיין לביתו. הוא היה גנן בחצר הבארונית. הוא החליט ללכת לבארונית ולשאול את פיה המרשה היא להכניס את היהודיות לביתם. הוא הלך וחזר עם התשובה החיובית שלילה אחד נוכל להתארח בביתם. הזמן עד שחזר הגנן מהבארונית נמשך לנו כנצח. ידענו שגורלנו ייקבע ברגעים אלה. המנוחה במשך לילה אחד היתה עבורנו חשובה מאד

לאשרנו לא היה גבול. הגנן נקרא צימרמאן, ושם הכפר נודמס. הוא הסיק את התנור, ייבשנו את בגדינו הרטובים, האכילנו בבשר ובתפוחי אדמה. האוכל היה קר והתנפלנו על האוכל כחיות טורפות. אוכל כזה כבר לא ראינו הרבה זמן. אבל הזלילה הזאת הזיקה לנו מאד. חלינו. ישנו באורווה. הוא גם נתן לנו שמיכות להתכסות. אומנם עכברושים התרוצצו סביבנו, אבל בהשוואה לחיות־אדם הם היו בעינינו כידידות טובות. ישנו על תבן. כנראה שקיבלתי גם דלקת אוזן וכל הלילה הציקו לי הכאבים.

יריות התותחים נשמעו היטב. תושבי הכפרים ברחו, אם כי לא היה, לאמיתו של דבר, לאן לברוח בגלל קרבת הים, והרוסים היו מכל הצדדים. רק הבארונית הצליחה להפליג לדנמרק.

בטחוננו גבר. הנה עוד מעט יגיע הסוף לסבלנו, כי הרוסים יבואו. אבל עדיין לא באה גאולתנו. משום מה נאלצו הרוסים לסגת. וכשנודע הדבר הזה לזקן, לא רצה להחזיקנו יותר בביתו. הוא נתן לנו גרבי בנו ועוד בגדים אחדים וציווה עלינו ללכת. הראשונה הלכה רגינה. לא רציתי ללכת אתה, כי זה היה מסוכן מאד. פניתי לאיכר הזקן בבקשה שלא יגרשני. הנני יודעת לעשות הכל. הוא התייעץ עם אשתו ולבסוף הסכים.

חלבתי את הפרות, טיפלתי בלול, כיבסתי ובישלתי. ישנתי בלילות באורווה. פעם אמר לי: „בקרבת מקום נמצאת רכבת מפוצצת. לכי והביאי משם כל מה שתמצאי לנחוץ ולמועיל עבורך!”

שמעתי בקולו. הבאתי משם מזוודה מלאה. לבשתי את הבגדים שהתאימו לי ונראיתי כמו בן אדם מן הישוב (אגב רגינה התחפשה לפולנייה ובדרך לקחו אותה למחנה פולני). שערותי גדלו וכבר קשה היה להכיר בי שאני יהודיה פליטת מחנה

מוות. היו לי אפילו כלי מיטה וישנתי במטבח.

אחרי כן עבדתי אצל כפרי אחר, קירש שמו בכפר זורגנאו. גם אצלם ניהלתי כמעט את כל משק הבית. וכשנודע להם על התקרבות הרוסים, החליטו לאבד את עצמם לדעת וחתכו את ורידיהם. אבל ניצלו. במשך זמן ארוך הם היו חלשים מאד ואני שרתתי אותם, והם הודו לאלוהים שהנני אצלם. לא היה לי גם על מה להתאונן אצלם. הייתי שם כמו בת הבית. קירש הצליח להשיג עבורי תעודת זיהוי (קענקארטע) וכששאלני באיזה שם משפחה ברצוני לבחור, אמרתי ללא כל היסוס „קלינובסקה". וכך קיבלתי תעודת זיהוי על שם אננה קלינובסקה עם חותמת ועד הכפר וחתימת ראש הכפר.

אצל משפחה זו עבדתי עד בוא הרוסים.

בביתם של הקירשים התחלתי בפעם הראשונה במשך שנות נדודי וסבלותי בתקופת השואה לנשום קצת לרווחה. האווירה הרגועה בבית והיחס האנושי אלי השפיעו עלי לטובה. התחלתי להרגיש שאני שוב בן־אדם כמו כל אחד.

בינתיים התקרבה ה„חזית". הגרמנים היו מתחבאים מפני ההפצצות וההפגזות בבונקרים ובמקלטים. בשום פנים ואופן לא רציתי להתחבא. נהניתי לראות במו עיני איך הגרמנים מפחדים, ובלבי חשבתי: כמה יהודים התפללו לזכות לראות נקמה באויבים ולא זכו, ואני שזכיתי, אתחבא ולא אראה, הייתכן כדבר הזה?! ואם, אפילו חשבתי, יפגע בי כדור, הרי גם כן זכותי גדולה שניתן היה לי לראות באובדן אויבי עמנו.

והרוסים סוף סוף באו.

בהתחלה גם כן לא ליקקנו דבש. הם התייחסו אלינו עדיין „בכבדהו וחשדהו!" הוליכונו ביחד עם תושבי מקום לקניגסברג. הלכו אתנו תושבי זורגנאו וזוג הקירשים. כל הדרך הלכנו ברגל. אמנם אי אפשר להשוות הליכה זו עם ההליכות הקודמות, ואף על פי כן היה לנו די קשה.

מקניגסברג הגענו לאולשטין, וכך, אפשר לאמור, שעברנו ברגל כמעט את כל פרוסיה המזרחית. אולשטין היתה אז עיר הגבול בין פרוסיה ופולין. כאן קיבלו אותנו הפולנים מידי הרוסים. איתנו היו עוד קצת יהודים, ניצולי המחנות. כל אחד מאתנו נחקר לחוד, ואחרי כן עמדנו בתור לקבל תעודות ולהירשם. חייל יהודי ששמר על הסדר הכיר בי שאני יהודיה. הוא התעניין בי וביחר היהודים וטיפל בנו, וכך שונה קצת מצבנו לטובה. החייל היהודי סיפר לנו על מצב היהודים בפולין. גם כעת הם נמצאים בסכנה רבה, כי חברי A. K. (הצבא הפולני הלאומי) מתנכלים ליהודים ומחפשים אותם כדי להרגם. הידיעה הזאת העציבה אותנו מאוד והגבירה את יאושנו, שבלאו הכי היה די גדול.

מאולשטין נסענו ללודז', שהפך אז למרכז יהודי זמני. בבואנו ללודז' לא ידענו

ברגע הראשון לאן ללכת ולמי לפנות. וכי היו לנו קרובים בעיר זו, שאליהם נלך? מחוסר מוצא הלכנו לקהילה היהודית, שהיתה אז למקור האינפורמציה היחידי לחיפוש קרובים. עמדתי בתור כיתר הפליטים לקבל לחם. והנה שמעתי שמישהו קורא אותי בשמי. הסתובבתי והכרתי את לנצ׳יצקה. שמחנו מאוד. היא סיפרה לי שבלודז׳ נמצא הקוזין שלי בן־ציון נאפארסטק, ואין לי כל צורך לעמוד בתור לחכות למנת לחם. היא לקחה אותי לביתה. היא היתה ביחד עם אחיה יהושע. וכשנחתי וסעדתי את לבי הוליכוני אל קרובי. את השמחה קשה לתאר. בן־ציון הרגיעני ואמר לי שהוא ידאג לי ויעלה אתי לארץ ישראל.

כמעט כל יום היינו הולכים לקהילה היהודית, כי בכל יום נוספו ניצולים ועל לוח המודעות הופיעו רשימות חדשות של יהודים המחפשים את קרוביהם. גם דירתו של בן־ציון נאפרסטק היתה מעין מרכז זוטא לאנשי דוווארט וכל דווארטאי שבא ללודז׳, מובן מאליו שהגיע לבן־ציון. כך יום אחד הגיע גם אהרון, בו בחרתי אחרי כן להיות חברי לחיים. אהרון הודה לבן־ציון ואמר לו שמעכשיו הוא משוחרר מלדאוג לי, כי הוא יהיה הדואג לי לתמיד. לא נחתי ולא שקטתי בחיפושי אחרי קרובים ומכרים. והנה, בשבתי בבית ומחכה לאהרון ולבן־ציון, כי עמדנו לנסוע לדוווארט, שמעתי לפתע קול מוכר לי, ומה גדלה שמחתי כשראיתי אותם באים ביחד עם אחי שלמה ניסן. אהרון הלך לחפש את אחיו ומצא את אחי. וכך נסענו ארבעתנו לדוווארט.

לא אוכל בשום פנים ואופן להביע את רגשותי עם הגיעי לדוווארט. היה לי הרושם שבאתי לבית קברות יהודי, אם כי בזמנים כתקנם גם בית קברות יהודי היה שוקק חיים. כל אבן מקיר, ספוגה דם יהודי, זעקה אלינו בזעקה גדולה ומרה. בבתי היהודים ישבו הפולנים, והתבססו בהם כאילו היו שלהם מאבות־אבות אבותיהם.

בדוווארט התעכבנו רק חדשים אחדים. לא יכולנו להחזיק בה יותר מעמד הן מבחינה רוחנית והן מבחינה גופנית, כי על כל צעד ושעל היתה צפוייה לנו סכנה. ואם כי מצבנו החומרי היה טוב, החלטנו לעזוב את המקום האומלל הזה וכמו כן את אדמת פולין הארורה, כשפנינו מועדות לארץ־ישראל.

גולדה דינה ביאטוס (יוסקוביץ) ז"ל

במחנה האלבשטאט

בסוף שנת 1944 נשלחנו מגיטו לודז' לאושביץ.

התנאים בהם חיינו באושביץ היו קשים מאד. גרנו בצריפים בצפיפות רבה. מנות האוכל שלנו היו מנות מוות ממש — 250 גראם לחם ומרק. בארבע בבוקר היינו נאלצות ללכת למסדר בוקר ולעמוד שעות רעבות ורועדות מקור. כל היום כמעט היינו בצריפים. החיים היו משעממים מאד ללא כל עיסוק. כל הזמן חיכינו למשהו. ידענו שגורלנו עשוי להיחרץ בימים הבאים, לעבודה או לתנורים.

והנה הגיע יום הכיפורים. את מנת המרק שלי שמתי בצד על החלון, כי החלטתי אז לצום. הרגשתי צורך נפשי בצום של יום־הכיפורים, אם כי צמנו כל הזמן. ומה גדלה אכזבתי שבמוצאי יום־הכיפורים לא מצאתי את המרק וכך, למעשה, צמתי יומיים.

מדי פעם הועמדנו בפני המיון, ועברנו לפני הממיינים ככתוב ביחזקאל „כבקרת רועה עדרו..." ונתמזל מזלי וסווגתי בין הבריאות המסוגלות לעבוד. וכך נשלחתי למחנה עבודה האלבשטאט.

נסענו ימים אחדים יומם ולילה ובשבת הגענו להאלבשטאט. צווינו להסתדר בחמישיות. לא מילאתי את הפקודה ואתי יחד גם חברותי. התחבאנו. ביום שני הלכנו לעבודה. קיבלנו את העבודה הקשה ביותר. היינו 600 נשים. כולנו, כמעט, תודה לאל, נשארנו בחיים.

עבדנו יחד עם שבויים צרפתים. שרתנו מכונה ענקית, משחזת כדורים. העבודה נמשכה בשתי משמרות. שבוע עבדנו משש בערב עד שש בבוקר, ושבוע שני — משש בבוקר עד שש בערב.

והנה מקרה שנחרת בזכרוני. פעם במשמרת לילה, הביאה המשגיחה עלינו, גרמניה, דוד עם כרוב מבושל. היינו כה רעבות שלא יכולנו לחכות לחלוקה ואכלנו מהדוד בחטיפה. וכשהמשגיחה שאלתנו מי חטף, ענינו לה פה אחד: „כולנו!"

נענשנו די קשות. הושבנו במחסן הבגדים ולא נתנו לנו אוכל. הקבוצה שלנו, קבוצת פינקליין, היתה צריכה לשמש דוגמה להענשת בנות בלתי ממושמעות ובלתי מסודרות. והכי גרוע היה שישבנו סגורות גם ביום ראשון, כשכולם מקבלים מנת מרק כפולה. היינו 15 בנות. לבסוף קיבלנו גם תוספת הגונה — כל אחת מחמש עשרה הבנות קיבלה שתי סטירות מצלצלות.

בקרבתנו היה גם מחנה צבאי. קצין המחנה בא אלינו וביקש בנות אחדות לעשות עבודות נקיון במחנהו. המשגיחה בחרה בי ובעוד חברה. זה היה בשבת. ניקינו את החלונות והחיילים היו מרוצים מעבודתנו. הם נתנו לנו מרק לשובע. גם בשבת השנייה באו לקחת אותנו לעבודת הנקיון, הצענו שבנות אחרות תלכנה במקומנו. מצד

אחד לא רציתי לחלל את קדושת השבת, ומאידך רציתי שגם בנות אחרות תאכלנה מרק לשובע.

ביום ראשון תמיד נחנו. לפעמים יצאו אתנו לטייל; פעם ליער ופעם לגן. הרשו לנו אפילו לשחק בכדור.

עם התקרב החזית לוקחנו לחפור חפירות.

יום לפני כניסת הרוסים בא אלינו קצין המחנה הצבאי ואמר לנו: „אתן חופשיות ללכת לאן שאתן רוצות, עבורכן המלחמה כבר נסתיימה!"

ואל לנו לשכוח שהיה כפשע בינינו ובין המוות. ואומנם רוב אסירי המחנות נספו; מהם שנהרגו ומהם שניספו בדרכים ברעב או מקור.

הודיתי לאלוהים על שהשאירני בחיים, אם כי ידעתי שעוד אצטרך לעמוד בנסיונות קשים עד שאגיע למחוז חפצי, לארץ.

עזרה הדדית במחנה האַלבשטאַט

היינו, כפי שהזכרתי לעיל, כשש מאות בנות וכמעט כולנו נשארנו בחיים. לא שמעתי על מחנות עבודה רבים, שהמזל כה האיר להם פנים.

הרבה נסים התרחשו אתנו, אבל יחד עם זאת אין לשכוח שהיינו מלוכדות מאד ורגש התלות ההדדית היה מפותח מאד אצלנו. ידענו שכל אחת צריכה לעזור לחברתה, כי רק בצורה כזאת נוכל להתגבר על הקשיים.

כידוע היה מצבם של החלשים והחולים בכל מחנה עבודה בכי רע. הגרמנים לא היו מעוניינים לרפא את החולים, להם היו נחוצים רק יהודים בריאים שיוכלו להפיק מהם מירב התועלת, וכשיעשו מה שיוטל עליהם, עליהם ללכת. „הכושי עשה את שלו..."

חדר בידוד היה במחננו ובו אושפזו החולות. הכניסה אל החדר היתה אסורה בתכלית האיסור, והחולה היתה סובלת מחוסר חברה ומחוסר מזון, או במלים אחרות סבל גופני ורוחני כאחד. כי מטרת הנאצים היתה לשבור את האדם החולה.

נזכרת אני בחברתי שחלתה. היא היתה בת 18. היא כנראה חלתה במחלה מדבקת. על יד החדר עמד משמר. ובכל זאת התגברנו. מצאנו רגעים מתאימים והתגנבנו לחדר, כשבחוץ מסתובבות בנות ושומרות על השמירה, ובראותן שהשומרים מתקרבים דפקו על הדלת, וכך ידענו שצריך מיד לברוח. וכך סיפקנו לחברתנו בינה אוכל והיינו לה לסעד רוחני וגופני כאחד. בינה היתה נערה כשרונית. היא חיברה שירים, ובבואנו אליה היתה קוראת לנו משיריה כביטוי נאמן לרגשי תודתה על שאנו מסתכנות ומבקרות אצלה.

הביקורים עשינו אחרי שגמרנו את יום העבודה שלנו, או ליל העבודה (בהתאם לסידור העבודה). היינו עייפות עד מוות, ובכל זאת ידענו שכל אחת צריכה לחסוך קצת ממנתה ועלינו לבקרה.

אבל, לצערנו הרב לא חל שיפור במצב בריאותה. היא אומנם זכתה לגאולה, אבל לא נהנתה מהשחרור זמן רב. היא לוקחה לבית החולים ושם נפטרה.

בינה, הנשמה הטהורה הזאת, שכה הרבתה לסבול, היתה, נדמה לי היחידה, שלא נשארה בחיים מכל 600 הנשים של מחנה האלבשטאַט.

דמותה עומדת לפני כחיה ושיריה היפים עדיין זכורים לי היטב.

ספר תהלים במחנה האַלבשטאַט

ועוד מקרה נחרת עמוק בלבי.

כידוע היה אסור לקחת למחנות חפצים אישיים, והבדיקות היו קפדניות ביותר. ובכל זאת הצליחו בנות אחדות להביא למחנה דברים אחדים. אחת הביאה אתה ספר תהלים ואחת ספל לשתייה. ראינו בדברים האלה חלק מעברנו וכאילו סימן טוב לעתי־דנו. בשני הדברים האישיים האלה ראינו את צלם האדם שבנו. הנה רצו הגרמנים להשפילנו ולשברנו במובן הרוחני, ולא הצליחו הפעם. לא ייפלא הדבר, אם כן, אם שמרנו על ספר התהלים ועל ספל השתייה כעל אוצרות יקרים. את השמירה עליהם חילקנו בינינו. אני קיבלתי על עצמי לשמור על ספר התהלים, ובזמן הפנוי „אמרנו" תהילים. בפסוקי תהילים מצאנו עידוד, ומהם שאבנו כוח ותקווה לעתיד.

בזמן ביקורת הנקיון בצריף החבאתי את הספר בפינה, כדי שהגרמנייה לא תמצא אותו, ובלכתה הוצאתיו מהפינה ולאושרי לא היה גבול. האמנו, שכל זמן שהספר אתנו, לא יקרה לנו שום דבר רע.

והנה מה נבהלתי פעם אחת, כשרציתי לקחת ספר תהלים ולקרא בו, ולא מצאתיו במקומו, בו שמתיו. כל היום חיפשתיו ולא מצאתיו.

הדבר היה חידה בעיני. מי יכול היה לקחתו? גנבים לא היו אצלנו בצריף, ולו הגרמנייה מצאה אותו לבטח היה כבר הדבר ה"ה מתפרסם ברבים בצעקותיה.

אחרי ימים אחדים פנתה אלי בחורה אחת ואמרה לי: „ספר התהלים שלך נמצא אצלי, ואני מוכנה להחזירו לך בתנאי שיינתן לה תמורתו ספל השתייה".

התנגדתי בכל תוקף לעיסקה כזאת. באיזו רשות לקחה את הספר, שהוא שלנו, וכל מי שרצה בלאו הכי נהנה ממנו.

אבל כשהבחורה התעקשה חששתי מהסתבכות העניין והסכמתי. נתתי לה את הספל וקיבלתי את ספרנו היקר, את ספר תהלים.

ומאז הוא נעשה בעיני יקר שבעתיים.

בשעת מעשה נזכרתי גם בהצלת ספר־התורה בגיטו דוואַרט. שמרתי על ספר התורה מעל כל משמר, וכשהגרמנים העבירו חיפושים בבתים בחפשם זהב וחפצים יקרי ערך ונשק החבאתי את ספר־התורה בארון. כי לא מצאתי מקום אחר. הייתי בטוחה שהנאצים ימצאוהו. אך למרבית השמחה על אף בדיקתם המדוקדקת לא מצאוהו, כאילו הוכו בסנוורים.

לאחר זמן מה נתתי את ספר התורה לאחותי, שנסעה לזדונסקה וולה לאבינו. היא שמה את הספר במזוודה, והגיעה בשלום למחוז חפצה. בזדונסקה וו'לה שמחו מאד בראותם את ספר התורה הנצול, שהיה אחד ויחיד בכל העיר. ובתפילות בציבור, כמובן בחדרי חדרים, היו מוציאים את ספר־התורה וקוראם בו.

שני המקרים האלה, הצלת ספר התורה והצלת ספר תהילים חיזקוני ועודדוני וכל הזמן התהלכתי בתקווה שזכות התורה ו„נעים זמירות ישראל" תשמור עלי מכל רע.

ראובן גלברט

ב מ ח נ ו ת

עם חיסול גיטו לודז' העבירוני לבירקנאו (אחד ממחנות אושביץ). הימים המעטים שהיינו באושביץ־בירקנאו היו ימי סיוט. בצריפים היתה צפיפות. אי אפשר היה אפילו להזיז יד או רגל.

אחרי מיונים שונים לבסוף עברנו, אבי ונחמיה ואני לגליביץ ועבדנו בבית־חרושת לקרונות של הרייכסבאהן (רכבת גרמניה). אני עבדתי במיכליות הדלק. רבות מהן היו מנוקבות ואנו היינו צריכים לתקנן.

לימדו אותי שמונה ימים בבית־ספר מקצועי יחד עם עוד פחחים והדריכונו להיות מלחימים. תפקידי היה לנקב ולגזור ברזל, וגרמני היה המלחים. הגרמני הזה, אתו עבדתי יחד, היה אדם טוב ולא פעם הוא בכה על גורל היהודים. לפי דעתו אשם היה בכל הימלר והוא חשבו לרוצח הגדול ביותר. אגב הוא אמר שהוא יודע מה שנעשה ביהודים, ואינו מאמין בכל השקרים, אותם מלעיטים השלטונות את האוכלוסין.

מנהל העבודה היה פולקסדויטש, שונא יהודים והוא ראה את היהודים כאחראים למלחמה. וכשפעם החליק מידי מכשיר העבודה, נפל וקצת נפגם האשים אותי במעשה חבלה והענישני ב־15 מלקות.

הנס היה, שהרופא היה אדם נוח ועליו היה לקבוע כמה מלקות יכול כל נידון לסבול. הוא היה צ'כי ושנא את הגרמנים. תמיד היה קובע פחות, והודות לו ניצלו הרבה נידונים למלקות.

עלי הוא ריחם במיוחד עקב גילי הרך.

פעם בעמדי בתור לקבל מרק, נטפל אלי גרמני, האחראי לבלוק, התנפל עלי והתחיל להרביץ בי. אבי נכח בשעת מעשה. המסכן נאלץ לעמוד, לשתוק ולסבול. פעם גם קרה

מקרה הפוך. הרביצו באבי, ואני עמדתי חסר אונים, חורק שינים ומתפוצץ מכעס. ראינו עד כמה מעמדנו שפל ונקלה.

אתנו יחד עבדו גם רוסים שבויים. מצבם היה יותר טוב. הם גרו באופן חופשי, כל אחד לפי כושרו הסתדר. עם הרוסים האלה לא פעם עשיתי עסקים. מזמן לזמן הייתי קורע את מכנסי לשני חלקים, ואז קיבלתי זוג אחר. זוג אחד נתתי לרוסי ותמורתם קיבלתי ממנו לחם ובירה. את הבירה נתתי לשבוי אחר שקלף תפוחי אדמה, ותמורת הבירה קיבלתי תפוחי אדמה, אותם הגנבתי למחנה בכפפות ההלחמה שלי. למחנה היינו נכנסים בידיים מורמות לאות שאין לנו כלום. את הכפפות לא דרשו שאסיר, וכך יכולתי לעזור לאבי ולדודי וגם אני קצת התחזקתי מהמזון הנוסף.

עם נצחונות הרוסים לא ידעו הגרמנים מה לעשות בנו. הוליכו אותנו לבלכהאמער, ומשם הלאה. אבי ונחמיה נשארו, ואני רצתי עד גרוסרוזן. עברנו דרך של מאות קילומטרים. הגרמנים של המקומות אותם עברנו התייחסו אלינו באיבה גלוייה.

הגרמנים ששמרו עלינו התנהגו אתנו במלוא החומרה. מי שלא יכול היה להתקדם ירו בו.

בגרוסרוזן ישנו בצריפים ללא רצפות, ממש על האדמה, בבוץ, הסיעונו בקרונות פתוחים בקור של דצמבר וינואר. הגענו לווימאר. בדרך הפציצו אותנו האמריקאים. לבסוף הגענו לבוכנוואלד. שם התרחצנו והחזרנו לעצמנו את צלם האדם. שלטונות המחנה היו גרמנים הגונים, כנראה קומוניסטים, או סוציאלדמוקראטים והתייחסו אלינו בהגינות. לצעירים עזרו במיוחד. בדרך קפאו אצבעות רגלי. טיפלו בי יפה מאד, אישפזו בצריף החולים. המטפלים היו פולנים, ששנאתם לגרמינם היתה עזה. באותו מחנה התכוננו למרד באם ירצו לחסלנו. היה גם מאגר נשק, וכל אחד ידע בדיוק מה עליו יהיה לעשות בשעת הצורך.

אבי נפטר בבלכהאמער או בדרך לצ׳נסטוכוב. הוא עבד במחסן הסוכר. הוא חלה בדיזנטריה והרוסים הוליכוהו עם חולים אחרים לצ׳נסטוכוב. כנראה שבדרך נפטר.

ביום הראשון לשחרור הודיעו ברמקול, שמהיום הזה והלאה כולם חופשים וכולם שווים ולא יהיה הבדל יותר בין יהודי ולא יהודי.

אייגר (אייקה) מנחם מנדל

הנעלים שהצילו

עם התחלת השואה הבנתי שבשכל הבריא ובתכנון מראש לא ניתן יהיה להציל את החיים, אלא יש לסמוך על נסים ועל יוזמה מאולתרת, כפי שבשעת הדחק תדריך ההרגשה, האינטואיציה.

יום ששי. בתאריך המדוייק לא אוכל להיזכר. יהודים היו עסוקים בעבודת הכפייה, ורבים מהם עבדו בתיקון הגשרים, וביניהם גם אני. משום מה עלה בדעתי לפנות לפולני הממונה עלי, לקאלינסקי שישחררני מוקדם מהעבודה כדי שאוכל ללכת להשיג את המצרכים הדרושים לי לשבת. הוא ניאות לבקשתי וכדי שלא לעורר חשד כלשהו נתן בידי את שבור ופתק, בו הוא מאשר שהנני נשלח לתקנו.

בדרך קניתי אי אלה מצרכי אוכל לבית ועמדתי לחזור למקום עבודתי ולממונה עלי. בדרך תפשוני שוטרים והוליכוני ביחד עם עוד חטופים לשיראדז, ומשם נשלחתי למחנה עבודה לפויזן. בין הדוואראטאים שהיו אתי היה גם שעיה לנציצקי.

עבדנו בהתקנת גן זואולוגי, עבדנו בתנאים קשים מאוד, סבלנו ממחסור באוכל. אומנם בהתחלה קיבלנו חבילות מיהודי דווארט, וכשהמשלוחים פסקו, היה מצבנו בכי רע. רבים חלו ורבים מתו. גם אני חליתי. נשלחתי עם קבוצה גדולה ללודז׳, ובין הנשלחים היו גם הרבה חולים. האחראי לגיטו לודז׳ הגרמני ביבוב י״ש, התרגז מאוד בראותו את האנשים שנשלחו אליו לעבודה, צעק וציווה להעביר את החולים למחנות ההשמדה. רוכזנו בבית הסוהר היהודי ברחוב צ׳רניצקי. חלק מהנעצרים שוחררו הודות לעזרת קרוביהם, תושבי לודז׳, שהצליחו בכל מיני דרכים להוציאם, ובמקומם הובאו חולים כדי שהמספר הכללי יתאים, והיות ולי לא היה שום גואל וקרוב נשארתי לחכות לגזר־דיני עם יתר הנידונים למוות.

בהריחי את הסכנה המתקרבת ובאה הייתי ערני מאוד ורגיש מאוד, ושמתי לב לכל מה שמתרחש סביבי ומכל מה שראיתי הגעתי למסקנה שימינו ספורים. יום אחד הרגשתי בתכונה רבה בבית־הסוהר. הביאו לנו לחם לשובע, נקניק ובגדים, וכמו כן ראיתי שמרכזים אותנו. הבנתי מיד שהרגע המכריע מתקרב. ברור היה לי שעומדים לשלחנו למחנות ההשמדה. חיפשתי מוצא מהמצב הנואש הזה, אבל לא מצאתי שום דבר שיוכל להצילני. פתאום, בהיותי על סף היאוש, ראיתי חבית זפת ריקה. מיד הפכתיה עלי והתחבאתי בה. לילה איום ירד על בית־הסוהר. צעקות המוצאים זעזועוני. שמעתי הכול. שמעתי איך האנשים מושלכים למשאיות כגרוטאות, כחפצים שאין חפץ בם, כפסולת. הניתן לתאר את מצבו של אדם, הנמצא בתוך הזוועות האלה, שומע הכל וכפשע בינו ובין המוות?! אחרי ליל־אימים זה לא יכולתי להחזיק מעמד במחבואי ולאור היום יצאתי מהחבית. הייתי כבר לגמרי אדיש. מה שיהיה יהיה! שקט היה מסביב. לא ראיתי

אף נפש חייה. נכנסתי למשרד של בית־הסוהר. מצאתי שם שני שוטרי הגיטו. לפי תגובתם ראיתי, שלמראה הזה שנתגלה לפניהם, נבהלו מאוד. דמיתי כנראה לאיזו מפלצת שלא מעולם הדין. סיפורי על מה שעבר עלי ואיך ניצלתי השלים את התמונה. הם ״יחמו עלי, רחצוני בנפט, נתנו לי לאכול, הלבישוני והוליכוני לרומקובסקי (יו״ר היודנראט בלודז׳) ברחוב דבורסקה 3. התחננתי לפניו שישאירני בחיים, אבל, כנראה, שגם הוא היה חסר אונים ותחנוני לא הועילו והובלתי לככר בלוטי מחוץ לגיטו, מקום משכן האס־אס. אחד מהם חקרני, טענתי שאני בריא ומסוגל לעבוד ורוצה לעבוד, ואוכיח את עצמי בעבודה, ובלבד שישאירוני בחיים. הרוצחים כיבדוני במכות נמרצות והתעלפתי. כשהכרתי שבה אלי, הרגשתי שאני רטוב, כי שפכו עלי מים והנני שותת דם. ה„זונדר״ שליווני כל הזמן יעץ לי לקום ולעמוד דום. ייתכן שבאופן כזה ישתכנעו הגרמנים שאני בריא ומחזיק מעמד, אפילו אחרי מכות־רצח כאלה. כל התנהגותו של ה„זונדר״ (השוטר היהודי) והיודנראט עד היום מביכה אותי. כנראה שהגרמנים הצליחו באופן חלקי לבצע את זממם, להפוך חלק מהיהודים למכשיר עיוור בידיהם ולטשטש בהם את הצלם האלוהי, אבל מדי פעם התעורר שוב „האדם״ ביהודי ו„היהודי״ ב„אדם״ וה„צלם האלוהי״ התגלה לעתים במלוא זוהרו.

והנה ניגש אלי גרמני אחד (אחרי כן נודע לי שזה היה ביבוב י״ש בכבודו ובעצמו) וחקרני: מאין באתי, מה מקצועי וכו׳. באותו רגע נזכרתי ששמעתי בבית־הסוהר ברחוב צ׳רניצקי, שמבוקשים בעלי מקצוע שונים כגון סנדלרים, חייטים, פועלי מתכת ואחרים. מבלי לחשוב הרבה עניתי שאני סנדלר מומחה. הגרמני שאלני האם אוכל „לעשות״ לו זוג מגפיים, ותשובתי החיובית הצילתני. עד היום אינני יודע מי נתן לי את הכוח להגיד בקול בטוח את ה„כן:״ מיד פקד ביבוב להוליכני לבית הסוהר לרחוב דבורסקה ומשם היו צריכים להוליכני מדי בוקר לסנדלרייה הענקית שברחוב פרנצ׳ישקנסקה 76, ובלילה הוחזרתי לכלאי.

באולם ענקי, „טורנזאאל״ (כנראה פעם אולם התעמלות) עמדו שולחנות רבים ולידם ישבו סנדלרים ועבדו. גם אני הושבתי לשולחן כזה, קיבלתי כלים וחומר — והיה עלי לגשת לעבודה, „לעשות״ זוג מגפיים, כפי שצוויתי. הממונים עלי עקבו אחרי והשתוממו לראותני יושב באפס מעש. מוחי כל הזמן היה טרוד במחשבה אחת — איך לצאת בשלום מכל ה„עסק״ הזה. ולמזלי מצאתי יהודי אחד, מכר, סנדלר, אלי שווד מדווארט, והוא הבטיחני לעזור לי ולחלצני מצרה זו, בה הייתי נתון. הקושי היה עכשיו בזה איך להמציא לו את החומר הדרוש לתפירת מגפיים. התחלתי לשחק תפקיד של „משוגע״ („שיניתי את טעמי״). לקחתי סלים עם נייר, מילאתי אותם נייר, הרקתי אותם וכן חוזר חלילה. שמתי את הנייר במגירה, הוצאתי ושוב שמתי. כולם הסתכלו בי ברחמים ונדו בראשיהם כמנחשים את המחכה לי בימים הקרובים. בינתיים הצלחתי בדרך זו, בלכתי משולחן לשולחן וסל הניירות בידי, להעביר למכרי את החומר, והוא כפי שהבטיחני „עשה״ את זוג המגפיים. נרגעתי, וימים אחדים התנהגתי שוב כאדם נורמאלי. עם התקרב מועד

הצגת המגפיים התחלתי שוב להראות סימני שגעון ומוזרות, כאילו ההתקפה חזרה. התחלתי במשחקי בניירות, וכך סוף סוף הצלחתי להתקרב לחברי ולקבל את המגפיים המוכנים ולשימם במגירתי. יש לציין שכל יום נקראתי למנהל הכללי, והוא הזהירני, ואני מצדי הרגעתיו, שהכל יהיה בסדר.

ביום ששי, אחרי הצהרים, עליתי למנהל הכללי זונבנד. ביקשתיו שלא ירבה בשאלות — המגפיים מוכנים. הוא, כנראה, הבין לרוחי והסכים, ונתן הוראות למנהל העבודה שלי הישיר, ברמן, שלא ירבה בשאלות בעניין הזה. בשבת אחרי הצהרים, בא ביבוב י"ש בליווי אנשי האס־אס וקיבל דיווח על מהלך העבודה, ואני עמדתי שקט ורגוע על יד מכונת הצחצוח וצחצחתי לו את מגפיו. ברמן הגישם לביבוב, והרשע שמח מאוד לראותם. ובראותו שהכול „בסדר" הביע את שביעות רצונו וציווה לשבצני בין „המאושרים", עובדי הסדנה. שוחררתי מבית־הסוהר, קיבלתי דירה (חדר), בגדים, הקצבת אוכל וגם הופשה לשבוע. הסוג שקיבלתי היה הגבוה ביותר. וכך עבדתי בסדנה הזו, ולכיסוי היה תמיד במגירתי מוכן זוג נעליים.

ומדי פעם הסתכלתי בהן ושפתי דובבו: הנביא עמוס, בזמנו, התאונן שהעני נמכר בזוג נעליים, ואני בזוג נעליים קניתי לי את חיי. מה מוזרים הם חיי האדם?!

יהושע ברקנוולד

ב צ ו ק ה ע ת י ם

בשלהי אוגוסט 1939 הגיעה המתיחות של „המלחמה הקרה" לשיאה. כל רגע חיכינו לפרוץ המלחמה, אם כי בעומק לבנו עדיין הבהב זיק תקווה שההגיון הבריא יתגבר על יצרי המלחמה. בוקר יום ששי אחד בספטמבר הוכיח לנו בעליל שכל תקוותינו, לצערנו הרב, התבדו. המלחמה פרצה. השואה התחילה. לא חלפו שעות אחדות אחרי התחלת המלחמה וכבר ראינו פליטים עוברים דרך עירנו ופניהם ללב הארץ, לעיר הבירה וארשה. על ההתקדמות המהירה של צבאות הפולש ידענו מהרדיו ומפי מאות הפליטים, שמספרם הלך וגדל ובסוף היום הגיע כבר לאלפים. למחרת בשבת החלטנו גם אנו לעזוב את העיר, כי ידענו ששעותיה ספורות, קנינו סוס ועגלה, הטענו כל מה שיכולנו לחטוף „על רגל אחת", הושבנו את הילדים בעגלה ואנחנו המבוגרים צעדנו ליד העגלה, לכאורה תמונה ידועה ומוכרת בתולדות היהודים בגולה. הכבישים היו מלאים המוני פליטים, מי ברגל ומי בעגלה, וכולם — פניהם לאוזרקוב. המראה של הבורחים מהאויב היה עלוב מאוד, והפחד מהבאות הגביר את המהומה והמבוכה. והנה הופיעו מטוסי האויב, הנמיכו טוס והתחילו להמטיר עלינו מבול של כדורים ופצצות. הם חגו ממש מעל לראשינו ואפשר

היה אפילו לראות את הטייסים המפעילים את מכונות הירייה. מיד נשמעו צעקות, בכי, אנחות פצועים. אנשים עזבו את העגלות ובריצה פנו לתעלות בצדי הכביש, השתטחו איש איש לפי יכולתו על האדמה לחפש מחסה מכדורי האויב האכזרי, אשר זמזמו מעלינו כאלפי דבורים מבוהלות, המתנפלות על פולש זר לתחומן. היינו חסרי אונים וחסרי מגן. הכבישים נתמלאו בין רגע מאות גוויות אדם וסוסים. ואחרי שהאויב עשה את שלו והשתרר קצת שקט שוב עלינו על עגלתנו והתחלנו לנוע קדימה, אבל באיטיות רבה, בגלל הפקקים העצומים על הכביש. רצינו להגיע לוורשה מתוך תקווה ששם נמצא מקלט בטוח. אבל לא הצלחנו, אפילו, להגיע לאוזרקוב, כי הגרמנים במכוניותיהם היו יותר זריזים מאתנו והקדימו אותנו. לבסוף הבנו שאין כל טעם והגיון לבריחתנו, כי האויב נמצא כבר, כמעט, בכל פולין, והעיר וארשה במצור. או אז החלטנו לחזור על עקבותינו לדווארט. הבנו שאין מנוס מהגורל, ו„בצוק העתים" אין מקום בטוח יותר וטוב יותר מאשר במקום המגורים הקבוע. וכך חזרנו „אבלים וחפויי ראש" לדווארט. מי פילל שבמשך ימים אחדים דווארט כה תשתנה! מצאנו בה הרבה בתים הרוסים, בית הכנסת שרוף, לאושרנו היה ביתנו שלם. היינו, ממש, מאושרים, כשנמצאנו שוב בביתנו. כמה יקר היה אז ביתנו בעינינו. הוא נראה לנו כמבצר בטוח בפני כל פגע רע.

זמן רב לא נתנו לנו לשמוח ולנוח מהדרך האיומה. התחילו הנגישות וההתעללויות כמו בכל יתר המקומות בפולין, שם דרכה רגל הצורר. הכל באותה שיטה ובאותו סגנון. ובכל זאת לא התייאשנו והאמנו שנעבור בשלום דרך איומה זו, ומה גם שבתוכנו היו כאלה אשר זכרו את מלחמת העולם הראשונה. הם ניחמו אותנו ואמרו, שבכל מלחמה ההתחלה היא קצת אכזרית, אחרי כן „העניינים מסתדרים" איכשהו. הלא גם אז, במלחמת העולם הראשונה סבלה העיר קאליש מאוד מהגרמנים ובכל זאת... וכמו שאז זכינו לראות בסוף המלחמה, כן גם עכשיו נזכה לראות במפלת הצורר. האמונה בנצח ישראל חיזקתני ואימצתני ומדי פעם נסכה בי כוחות חדשים, שאיפשרו לי להתגבר על כל הסבל ולהגיע עד הלום.

מיום ליום הורע המצב בעיירה, והנה הוקם גם הגיטו (ב־1940). למזלנו נמצא ביתנו בתחום הגיטו. כל יהודי דווארט רוכזו בשטח, באופן יחסי, די קטן. היות וביתנו לא נפגע נחשב בעיני קרובינו לבית של מזל, ועל כן באו לגור אתנו יחד, וכך התקבצו בו משפחות אחדות. גרנו בשני חדרים ארבע משפחות עם הילדים, אבל היינו מאושרים שאנו כולנו יחד וברוב עם הרגשנו יתר בטיחות. הדבר היחידי שהציק לנו היה חוסר הוודאות לגבי המחר או יותר נכון לגבי השעה הבאה, הרגע הבא. אף רגע לא היינו בטוחים בשום מקום. כל יום הוצאו יהודים מבתיהם, נחטפו מהרחוב ונשלחו למחנות עבודה, מהם רבים כבר לא חזרו.

אני הייתי בין הראשונים שנשלחו למחנה עבודה ללשנו. לא ניתן לתאר את הטראגדיה בבית; להשאיר אשה עם תינוק וללכת. אבל מה יכולתי לעשות? הייתי חסר אונים הרגשתי שלא אראה את יקירי עוד.

במחנה עבדתי עבודה קשה מאוד בסלילת פסי רכבת. התנאים היו רעים, היחס אלינו היה מתחת לכל ביקורת. מהמחנה הזה העבירוני למחנות אחרים. נוסף למחנה בלשנו הייתי בעוד ארבעה מחנות מפורסמים באושביץ, גרוסרוזן, פינפטיבן ומטהאוזן. במחנה הזה שוחררתי על ידי האמריקאים. עם השחרור הייתי כמו יתר הניצולים מהומם ומבולבל ולא האמנו ימים רבים בנס הגדול שקרה לנו. היינו חלושים מאוד. החלטתי קצת לחזור לאיתני ואז להתחיל בחיפושים אחרי יקירי. עדיין האמנתי שמישהו מהם ניצל. לצערי הרב היתה זו רק אשלייה.

ישראל אייזנר

בימי חושך וצלמוות

עם פרוץ המלחמה נהגנו כמו הרבה משפחות בדווארט — ברחנו. אנחנו ועוד רבים פנינו לעיירה דוברה, כאילו היינו בטוחים שמשם תצמח לנו הישועה. ולו מישהו היה שואל אותנו באותו רגע: „למה דווקא לדוברה?" — היינו מסתכלים בפניו בתמיהה ועונים: „כולם בורחים, לכן גם אנו בורחים. רבים — לדוברה, גם אנו — לשם!" אנשים ברחו מתוך בולמוס של בריחה מבלי להבין את הטעם של המעשה הזה. ואחרי ימים אחדים, כשנוכחנו לדעת, שאין כל הגיון בבריחה זו, כי הרי האויב במילא נמצא כבר בכל פולין, חזרנו לחרפתנו ולבושתנו לעיירתנו. בדרך תפסו את אבא, אותי ועוד יהודים ושלחונו לגרמניה למחנה שבויים. וכך נפל בגורלנו לחוג את ליל ראש השנה בקרון של שבויים, ראש השנה הראשון למלחמה. היינו כשבעים איש. נזכרנו בבתינו, בשולחנות הערוכים בכל טוב, בפירות שעליהם יש לברך „שהחיינו", ופה אנו בקרון חשוך ונוסעים בכיוון בלתי ידוע וצל המוות מרחף מעל לראשינו. והנה הסתבר שלשמואל דאב-רער מדווארט יש תפוח. התגלית הזאת שינתה בן רגע את מצב-רוחנו. התפוח הזה נראה לנו כתפוח לא מעולמא הדין כעין אחד התפוחים מ„חקל תפוחין קדישין". ר' שמואל קידש עליו וברך „שהחיינו" ואיחל לעצמו ולכולנו שנה מתוקה, והיות ותפוח זה בשום פנים ואופן לא יכול היה להשביע את רעבוננו, החלטנו להסתפק בריחו, שהיה בעינינו אחד משישים מריח גן-עדן. את ליל-השנה הזה, הראשון לשואה, לא אשכח לעולם!

במחנה השבויים הפרידו ביני ובין היתר, וכצעיר סווגתי למחנה שבויים אחר. וכאשר ראיתי שמשחררים שבויים אחרי כיבוש וארשה ושולחים אותם הביתה, פניתי גם אני אל מנהל המחנה בבקשה זו. הוא נדהם מחוצפתי, הסתכל בי בעיני זעם וענה לי בחימה שפוכה: „כל זמן שהור בלישא יהיה שר בבריטניה, תישאר אתה ואחרים שכמוך בשבי!" (הור בלישא היה יהודי אנגלי) וכתשובה לפנייתי זו העבירוני ל„שוצ-

האפט" (מאסר ללא משפט) — לרשותה של הגסטאפו. ישבתי בבית־סוהר באופלן יחד עם עוד נערים אחדים מדווארט, וביניהם — וולף רוטשילד ומאיר יוזפוביץ.

מצבי בבית־הסוהר היה די קשה, והנה באה הישועה מצד שכלל וכלל לא פיללתי. אחד הסוהרים ריחם עלי וסיפר לנו, שבאופלן נמצא עורך דין יהודי ד"ר וולף, שיש לו אות הצטיינות גבוה עוד מימי הקיסר וילהלם. על כן ניתנה לו הזכות לגור באופלן,

משפחת אייזנר:

ישראל זאב אייזנר, אשתו קיילה, בנם יצחק ובנותיהם: איטה ושרה ז"ל

אם כי נאסר עליו לעבוד כעורך דין ולהגן על גרמנים. ד"ר וולף זה השתדל עבורנו, שוחררתי וניתנה לי הרשות לחזור לדווארט. חברי מאיר יוזפוביץ, לצערי הרב, לא זכה לשחרור זה, כי מת בשחפת, אותה קיבל כנראה, בבית הסוהר.

חזרתי לדווארט ונפגשתי עם אמי, שחזרה בזמנו מדוברה יחד עם יתר הבורחים. בשובה הביתה, כבר לא מצאה בית, כי היה שרוף. מצבה היה קשה מאוד, ורק עם שובי השתפר במקצת מצבה. הייתי יחד עם אמי שיינה רויזה (מבית פקנטרגר) ושתי אחיותי — שרה ודבורה — ועם אחי הקטן צבי דוד.

את אבי כבר לא מצאתי. אבי אריה אייזנר, נשלח למחנות עבודה לגרמניה ואחרי כן חזר לדווארט, אבל רק לזמן קצר, כי נשלח ללשנו (ליד פוזן) ומשם — לאושביץ.

אחרי המלחמה פגשתי יהודי (במקרה), שלא הכרתיו מקודם, וכשנודע לו שאני מדווארט, שאל לשמי ולשם משפחתי. ואז נודע לי, שהיה עם אבי באושביץ, וכדי לאמת את דבריו סיפר לי כל מיני פרטים על משפחתי ועלי. הוא סיפר לי, שהיה עם אבי ז"ל

עד הרגע האחרון. כל הזמן היה אבי מזכירני ולעתים קרובות שמח שאינני אתו. הוא היה בטוח שאני נשארתי בחיים, וכמו כן קיווה שגם אשאר בחיים אחרי המלחמה האיומה הזאת.

במאי 1942 נשלחתי למחנה לואיזנהיים על יד פוזן. את מצב רוחי אי אפשר לתאר. כל כך שמחתי להיות ביחד עם אמא, והנה שוב הפרידו בינינו. מה יהיה אתה? המחשבה הזאת לא נתנה לי מנוחה. וכשחזרתי כעבור חודשיים לדווארט, ראיתי את עצמי מאושר. וכך הייתי עם אמא עד לחיסול גיטו דווארט.

המעמד האיום בככר, מעמד המיון, מי לחיים ומי למוות, נחרת עמוק עמוק בזכרוני. מיד עם התחלת „המסדר" הבנו כולנו את המצפה לנו. פניתי לאמי ואמרתי לה, שלא אעזבנה ויהי מה. אבל אמי לא הסכימה לדעתי: „עליך להישאר בחיים!" אמרה בקול מצווה, „בן חייב לציית לאמו!" וכשהגיע ביבוב י"ש (האחראי לגיטו לודז'. הוא אשר בא לבחור ב„סחורה" המתאימה לו, לגיטו שלו (אחרי השחרור נתלה) עם הפמליה שלו. דחפה אותי אמא בכוח מהשורה ושוב חזרה על דבריה והוסיפה: „אתה חייב להישאר בחיים, אתה חייב לנסוע לארץ ישראל, לסבא ולסבתא:" (באותו זמן היו לי בארץ הורי אמא, אליעזר ואסתר פקנטרגר ז"ל).

בלודז' עבדתי בכל מיני עבודות. במשך תקופה מסויימת עבדתי ב„באדע־אנשטאלט" (בבית־המרחץ). בגיטו לודז' למדנו כלל אחד חשוב — לא להאמין להודעות של הגרמנים ושל ה„יודנראט", עד שלא בדקנו את העניין כפי שצריך. והנה הודיעו שנחוצים ל„פיר־מה" (בית־חרושת) „ריינהארדט" יהודים צעירים, „חצי־אינטליגנטים" (אינטליגנטים במאה אחוז אין אצל יהודים, כי הרי זה גזע נחות — כזאת היתה תורתם של הגרמנים) לתעשיית גלגלי שיניים למטוסים. מאחר והייתי בודד, בלי משפחה הוכנסתי לרשימה זו. כל העניין הזה נראה חשוד בעיני, ולא האמנתי לכל אותו הסיפור. הייתי משוכנע שבמקום לבית־חרושת ישלחו אותי לאושביץ. איך, אם כן, מתחמקים ממשלוח כזה? והנה נודע לי מפי דודי אלי פקנטרגר ומפי קרובי, יצחק ואיטה אייזנר, שהיו גם כן בגיטו לודז', כי ישנו יהודי אחד, המוכן בעד שלושת רבעי ככר לחם לנסוע במקומי. נמאסו עליו החיים, הוא אינו יכול לסבול עוד את הרעב ועל כן הוא מעדיף לאכול לפני המוות פעם אחת לשובע, מאשר להתענות ללא גבול. אבל משום־מה לא בוצעה ה„עיסקה" הזאת. תפסוני והושיבוני בבית־הסוהר, ואחרי שבועיים נשלחתי לצ'נסטוחוב, ושם הייתי ממרס עד אוגוסט 1944. התחנה הבאה שלי היתה בוכנוואלד. עבדתי קשות בפירוק מפעל. משם, כעבור חודש, הועברתי לזומנברג בטירינגן על יד ויימאר. כאן עבדתי במפעל של מכונות מסובכות בתעשיית גלגלי־שיניים למטוסים. את המקצוע הזה אפשר היה ללמוד בקושי תוך שנה, ואנו, היהודים, השתלטנו עליו כעבור שבועיים. הגרמנים לא האמינו למראה עיניהם ואמרו עלינו, שאנו אנשים „לא נורמאליים". כנראה, שיצר החיים הוא אשר נתן לנו את הכוחות. באחד באפריל 1945 התחילה צעדת־המוות עם התקרב צבאות בנות הברית. היינו כשמונה מאות איש בהתחלה ובשבעה למאי שנה זו נשארנו רק כמאה.

התנאים היו איומים. הלכנו בכפור, בשלג, ללא אוכל וכמעט ללא שינה. עצם ההליכה היתה קשה עד מאד, כי הלכנו בדרכים לא־דרכים — בהרים. היה עלינו „לעשות" ביממה בין חמישים למאה קילומטר. החלשים נורו. בשיא היאוש — והנה לפתע נראו לפנינו חמישה טאנקים. ברגע הראשון היינו בטוחים שאלה הם טאנקים של גרמנים, המדברים אנגלית, כדי לרמותנו, כמקובל אצלם — מעין תכסיס. בקושי הצליחו האמריקאים, כי הם היו המשחררים, לכשנענו שבאו להצילנו. היינו תשושים מאוד, וכשניסה אחד מאתנו להרים רובה כדי לפגוע באחד הגרמנים, לא היה מסוגל לעשות זאת מאפיסת הכוחות.

בכפר אחד בסודטים נחנו קצת כדי להתאושש ולצבור כוחות ואחרי כן פנינו ללודז' ומשם לדווארט. בדרך, כמובן, נודעו לי הרבה פרטים על מות יקירי, וכך גם נודע לי, שלסבי בן השמונים ושבע לא נתנו למות במוות טבעי, וגם הוא כאחרים נספה בחלמנו. הוא היה אדם חביב ומכובד. (נולד בשנת 1855). היה בין מייסדי הגערער שטיבל (השטיבל של חסידי גור) בדווארט. הייתי בבית־מונטר עם יתר השרידים. מספרנו הלך וגדל ולבסוף הגענו למספר־שיא, למאה יהודים. והנה הגיעו „הימים הנוראים". התפללנו יחד. השגנו, אפילו ספר־תורה מלודז'. ויש להדגיש שלהשיג ספר־תורה בימים ההם לא היה מהדברים הקלים. ובכל זאת ניצלו ספרי־תורה, אומנם לא רבים, בפולין. יהודים דאגו לזאת, ולא פעם דאגו להצלת ספר־תורה יותר מאשר להצלתם הם. „ימים נוראים" אלה בדווארט השרו עלינו אווירה מיוחדת. נזכרנו באותם „ימים הטובים", כשבית הכנסת והשטיבעל לא יכלו להכיל את כל קהל המתפללים. נזכרנו בחזנים, נזכרנו ביקרים, אשר כעת לא היו אתנו. וביום הכיפורים בהזכרת הנשמות, היינו שבורים ורצוצים. מצבנו בכלל היה קשה עד מאוד. היינו בתוך ים של פולנים, אשר המשיכו לשנוא אותנו כמקודם ואולי ביתר שאת וביתר שנאה. הם היו בטוחים, שהיטלר „גמר" אתנו, והנה, בכל זאת, ניצלנו. האין זו שערורייה? הייתכן? רבים מהם לא היו מרוצים, כי הבינו שיצטרכו להחזיר את הרכוש, שיהודים הפקידו בידיהם. רבים מהם הלא שדדו רכוש יהודי, ולא נעים היה להם להסתכל אחרי כן בעינינו. על כן מכל הבחינות רצו להיפטר מאתנו. היו ביניהם גויים „ישרים", אשר אמרו לנו גלויות, שאין לנו מה להישאר בתוכם, ומוטב שנסתלק קודם, לפני שנאחר „את הרכבת". הבנו את הרמזים ומה גם שלאוזנינו הגיעו יום־יום ידיעות מחרידות על מעשי הפולנים הלאומנים ה־א־קא. על כן אחרי יום הכיפורים התחלנו לעזוב את דווארט. אני וחברי עזבנו את עיירת מולדתנו ב־13/12/45. באותו יום נרצחו על ידי הפולנים (הא־קא) שני יהודים — משה שייניק ורוזנוולד.

עזבנו את דווארט על מנת לא לחזור יותר אליה לנצח. תהיה ארורה עיירה זו ביחד עם כל אלפי העיירות והערים בפולין בהן היו פעם יהודים לאלפים ולמאות אלפים! פולין, בה היה הריכוז היהודי הגדול ביותר בעולם, הפכה להיות לבית־העלמין הגדול ביותר של יהודיה. ועל כן לא נוכל אף פעם לסלוח לעם הפולני, אשר כה שיתף פעולה עם הכובש, אבל יחד עם זאת נשמור בזכרוננו את אותם הפולנים הבודדים, מחסידי אומות העולם, אשר עזרו לנו.

נטליה קוז'ול (לסקובסקי)

עם חיסול גיטו דווארט

עם חיסול גיטו דווארט נמניתי בין אלה שהוסעו לגיטו לודז'. הקבוצה השנייה הובלה למחנה המוות חלמנו. ואם כי לא ידענו בדיוק מה מחכה לנו בלודז, הרי לא היה כל ספק, שבינתיים בגיטו לודז' חיים ועובדים ובמחנה חלמנו מומתים. הידיעות, אשר הגיעו אלינו בכל מיני דרכים אישרו את ההשערות, שמחלמנו אין חוזרים. שם מרעילים בגאזים ואחרי כן קוברים בקברי אחים ענקיים.

הגעתי לגיטו לודז' עם בעלי משה מענכו ז"ל ועם שתי אחיותי ליפצ'יה [1] ולאה [2] ז"ל. איכשהו הסתדרנו. קיבלנו דירה, כמו כל היהודים שהובאו, סודרנו בעבודה והתחלנו לראות בחיים אלה מסגרת קבועה. השלינו את עצמנו, שכך יימשך המצב ונוכל, אומנם בתנאים די קשים, להחזיק מעמד עד בוא השעה הנכספת.

אבל המציאות רצתה אחרת. בעלי הוזמן לקריפ"א (קרימינאל־פאליציי — המשטרה). השם קריפ"א היה שם דבר. הוא נראה בעיני הצבור היהודי כמפלצת זוועתית, אשר לא תדע שבעה. ידענו שכל המוזמן ל"בית האדום" (בית־הקריפ"א) אינו חוזר משם. ואלה הזוכים לצאת, אלה הם נידונים למוות, שביצוע גזר־הדין, בינתיים נדחה. הם קיבלו שם מכות כאלה, שלא היה בכוח בן־תמותה להחלים מהן.

אנשי ה"קריפ"א" דרשו מבעלי כופר נפש, כי הלשינו עליו שיש לו רכוש רב אתו. גם נדרש לשלם עבור האוכל שאכל בשבתו בקריפ"א.

בעלי איכשהו יצא מהם, אבל לא האריך ימים. כשהוסענו לאושביץ נפטר בדרך מתשישות.

באושביץ נפגשתי עם שארתי פרימט, בתו של יעקב מונטר דודי. הצעתי לה להיות אתנו יחד אבל משום מה לא הצלחנו. היא לוקחה באחד הטרנספורטים ולבסוף מצאה את מותה ביחד עם עוד אלפי נשים במי האוסטזעע (הים הצפוני), בדרך בריחת אנשי האס־אס עם המחנות מפני הרוסים, ברצותם לטשטש כל עקבות וסימנים לקיום מחנות.

פגשתי באושביץ גם את מינצ'יה, הבת השנייה של יעקב מונטר. היא היתה בבלוק (3), לבדה. בבוקר אחד השכם ניגשתי לצריפה, פתחתי את הדלת בלאט וקראתיה להצטרף אלי, היות ואחת הנשים נעדרה וצריך היה למלא את המניין. היא ברצון הלכה אתי

---

1. היו לה 4 ילדים. מהם שלושה נספו. היא ובתה הניה נמצאות כעת בארה"ב.
הניה נשואה ועם משפחתה כעת קורן.
בעלה של ליפצ'יה חיים זלמן גוטליב נספה במחנה.
2. לאה נספתה באושביץ.

וכך נסענו יחד. אחרי כן נפרדו דרכינו. היא הובאה למחנה אחר, שם נפגשה עם פייגל לאה גלברט ועם פייגלה סקורקה (פקנטרגר). אני הוסעתי למחנה עבודה האלבשטאט, הנמצא בין צ׳כיה ופולין. שם עבדנו בתעשיית נשק ומשם כבר שוחררנו ב־8.5.45 ע״י הרוסים.

מינצ׳ה חלתה ואחרי השחרור צרפוה לקבוצת 100 הילדים, אשר נשלחו לאנגליה לריפוי. שם נישאה, והיא כעת גרה בחו״ל.

שוטן משה

הימים האחרונים במחנה

חבויה בין הרים ויערות שוכנת לה העיר פרידלנד, אשר לפני המלחמה היתה עיר הגבול בין פולין, גרמניה וצ׳כוסלובקיה.

בדרך הראשית המוליכה מברסלאו לפראג, בואך העירה, השתרעה ככר גדולה, מגודרת גדר תיל כפולה, ובתוכה צריפים ואנשים משונים במראיהם, בלבושם ובהילוכם, מחוסרי כל רצון־חיים. בהתחלה מנה המחנה הזה כשלוש מאות איש, ועם בואם של מאתים האסירים מצ׳כוסלובקיה, הגיע כבר לחמש מאות, והמספר הלך מיום ליום וגדל, כי למחנה הזה הובאו גם חולים שהיו בדרכם האחרונה מהצפון אל הדרום.

המחנה הזה לא נבדל בהרבה מיתר המחנות, אם כי ייתכן שבמידת־מה היו בו תנאי חיים יותר נוחים. כמו בכל המחנות התקיים בכל בוקר בשעה ארבע מפקד, והשמירה עלינו שלא נברח היתה קפדנית ביותר.

ייתכן, שבמאמץ מסויים ניתן היה לברוח, אבל לאן? מי ירצה לקבל אותנו במראנו העלוב? (ראשינו היו מגולחים עם פס שערות באמצע, בגדינו היו בגדי פסים).

ובכל זאת הצליחו שניים לברוח. אין כל ספק שברצונם היה לחפש דרכים לעזור לנשארים, אבל מהמחשבה למעשה עדיין היתה הדרך ארוכה מאוד. הם ברחו, ומאז לא שמענו אודותם. מה עלה בגורלם — אלוהים יודע?

היות והרוסים דחפו את הגרמנים ממזרח למערב, נאלצו אסירי המחנות הגרמניים על ידי נוגשיהם ללכת מאות קילומטרים ברגל דרומה, בדרך זו קיוו הרשעים להשמיד את הנותרים ולטשטש את כל העקבות. מי שלא ראה את התמונה הזאת במו עיניו, לא יוכל להבין את גודל הטראגדיה של האומללים האלה — תמונה מזעזעת, שלדים נסחבים בדרכים המושלגים, מאושביץ לטרזינשטאט.

מאין לקחו את הכוח לסבל זה, לאלוהים פתרונות?

ערמות המתים לאורך דרך־יסורים זו, מדברות בעד עצמן.

מבעד לחלונות צריפינו ראינו את המראות האלה. ראינו את האלפים האלה בסבלם האיום מבלי כל יכולת לעזור להם.

ולו, אפילו, היינו חוסכים מפיותינו את תפוחי האדמה הבודדים במרקנו, והיינו מחלקים אותם ביניהם, האם יכלו להיוושע בהם?

והאם היו מרשים לנו את זאת לעשות?

— „כל המקיים נפש אחת מבני אדם מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא" (סנהדרין ד׳ 5) למפקד הגרמני של המחנה לא איכפת, הוא לא רצה לדעת מזה.

ההולכים מצד ימין — להם הצלחנו לתת תפוחי אדמה מבושלים. אבל מה יכלו תפוחי־אדמה מעטים לעזור למסכנים הרעבים האלה? ובכל זאת... ועיני היתר, שלא

עמדו בהישג ידינו, או שעבורם כבר אזל המלאי שלנו, לעולם לא אשכח, עינים מתחננות, הרואות את העולם במבטן האחרון.

כמו כן לא ניתן יהיה לשכוח גם את אלה מהעוברים, אשר בהסתכלם בנו אמרו: הרי זה אבי, אחי, קרובי או ידידי. אנחנו העומדים נשארנו תקועים במקומנו, והמגורשים נאלצו להמשיך בדרכם הלאה...

מראות אימים אלה רמזו לנו, שגם לנו מחכה גורל דומה, ותורנו הולך ומתקרב... בהתחלה לא היה, כמעט, שום מגע בינינו לבין הגרמנים השומרים עלינו, אבל עכשיו השתנה המצב. האם חשו בסופם המתקרב ורצו לפייסנו בשנוי היחס כלפינו, אולי?...

הרוסים התקרבו. מדי פעם הגיע לאוזנינו בצורה ברורה רעם התותחים. השינויים שחלו הורגשו היטב, התנאים קצת השתפרו.

ההתנחמנו בזאת? לא? סברתנו היתה: לפני המוות חלה הטבה.

ובכל זאת הוטב לנו במקצת. כשבזמן העבודה נתנו לנו הצרפתים או האיטלקים, אתם עבדנו יחד, כרוב או תפוח אדמה, העלימו השומרים הגרמנים עין מזה.

אחד במאי אלף תשע מאות ארבעים וחמש. המלחמה עדיין נמשכת. והחיים — חיים. ואנו הסגורים בין חוטי התיל המחושמלים מצפים לנס. הנזכה לו — מי יודע?

אזעקה למפקד.

בחשכת הלילה ממהרים אנו למפקד, ובדרך אנו קושרים את שרוכי בגדינו, בגדי הפסים שלנו. עומדים אנו בצורה מלבנית, כל „בלוק" (צריף) לחוד. הפעם רק ארבעה, ומדוע כך, אף אחד מאתנו לא הבין. משמרת העבודה הלילית חזרה, והשניה כבר לא תצא.

לא לצאת לעבודה, קצת לנוח — דבר לא רע הוא. אבל מדוע? מהי הסיבה לכך? ידיעות מידיעות שונות הגיעו אלינו במהירות הבזק.

עמדתי בטור החמישי על יד הגדר הכפולה של חוטי התיל, בתוכה צעד המשמר הגרמני. הרשקוביץ, כמו כל אחראי לקבוצתו, בדק וחזר ובדק אם הכל בסדר, אם כולנו זופענו, אם אנו עומדים ישר, ועשה את הכל שהמפקד יעבור בשלום.

המפקד הגרמני הופיע.

ביחד עם הרשקוביץ נכנס לאותו המלבן החי, עבר על יד האנשים העומדים מתוחים בסדר צבאי וסקר את המסדר.

ואחרי כן, אחרי כן...

הודיע לנו המפקד הגרמני, שקיבל פקודה זמנית בזו הלשון: „אף אחד מאתנו לא יצא לעבודה, וכמו כן אסור בתכלית האיסור לעזוב את המחנה".

— הנכון הוא הדבר שאין אנו יוצאים לעבודה?

בין שני הטורים של חוטי התיל התהלך חיל גרמני, שומר, החזיק עתון בידו וקרא בו בקול, כאילו בשבילנו.

אנו, שעמדנו מאחוריו שמענוהו.

— כן! זוהי עובדה, שמנהיגנו, ה„פירר", היטלר נפל בשדה הקטל ואיננו בחיים עוד!

הוא אמר את המלים האלה בשקט, אבל חזר עליהן פעמים אחדות, כדי להיות בטוח שאנו שמענו.

הידיעה הזאת ירדה עלי כרעם ביום בהיר, ולא ידעתי איך לקבלה.

בשובי אל צריפי הגיע בריצה הרשקוביץ להודיענו את הפקודה החדשה, שזה עתה קיבלה. היתה זו פקודה משמחת וטובה.

— זה לא ייתכן, לבטח לא שמעתם היטב, ואולי לא הבנתם אותה בצורה נכונה!

כשהביאו לנו כרוב מהמטבח, מצאנו בתוך הסל גם עתון, שהאיטלקים העבירוהו אלינו.

— כן, הרשקוביץ, זה נכון, היטלר מת!

מפינת הצריף התפרץ סאלק. „ומה זה נוגע לנו?"

— אותנו יכול להשמיד כל אחד. במקום היטלר אחד יימצאו אלפי היטלרים.

ואף על פי כן — זיק של תקווה.

השמים היו מכוסים עננים שחורים. ופתאום פסק השלג. השמש הופיעה והפיצה את אורה בשפע. ישבנו בקבוצות קטנות, כדי שלא נתבלט במיוחד, והתחממנו בשמש.

המראות בדרך השתנו: במקום גרושים — חיילי הצבא הגרמני הצועדים ללא סדר.

מה פירוש הדבר? האם אלה שעברו הבוקר היו האחרונים? האם אין כבר „משלנו"? או האם פינו רק באופן זמני את הדרך בשביל הצבא הגרמני?

הדי היריות היו ברורים, כנראה שהם באים מקרוב, ואף לרגע לא פסקו.

כך חלפו הימים הראשונים בחודש מאי.

ימים ארוכים, ארוכים ללא סוף. כל צעד של חייל נסוג, כל ירייה, טמנה בחובה, בעינינו, הרבה פחד, אבל הביאה גם אתה קצת תקווה.

— שמואל'יק, מה דעתך, אם נבקש את הרשקוביץ שיאפשר לנו להביא כרוב? — שאלתיו.

— כן! כך סבור היה גם הרשקוביץ שלנו.

וכדרכו התפרץ לצריף בקריאה: נחוצה לי חמישייה להביא כרוב! הם כולם עסוקים ואין מי שיביא.

— הידיעות טובות הן! הרוסים מתקרבים לוואלדנבורג!

— אנו האיטלקים ביחד עם הצרפתים רוצים לעזור לכם, אבל איך?

— אתם אנשים חופשיים, מותר לכם להתהלך באופן חופשי, ואנו סגורים במחנה, המוקף חוטי תיל.

— השתדלו בכל יום לבוא אלינו לקבל כרוב!

כל שעה במחנה נמשכה בעינינו כשנה, ואפילו יותר.

כבר חלף שבוע ללא עבודה. בשבתנו במחנה היו לכל אחד מאתנו מחשבות ותוכניות שונות, אבל לא יכולנו לקבל החלטה כלשהי.

בצאתנו רתומים לעגלה כסוסים לקחת כרוב, בשבעה במאי, הגיעה לאוזנינו השמועה: מחר יעזבו אותנו הגרמנים ואזרחים ישמרו עלינו, שאף אחד לא יעזוב את המחנה...

— מה פירוש הדבר?...

— בידי מי הם משאירים אותנו?

— משהו לא נראה לי.

— ייתכן, שהצדק אתכם!

— גם לנו אין אמון בהם!

— על כל פנים, עלינו להשיג ידיעות יותר מהימנות.

— החלטתנו היא: כשהם יעזבו אתכם, ואנשינו ישמרו עליכם, תחתכו את חוטי התיל המחושמלים, ובלילה תברחו כולכם ליער הסמוך.

שוב לילה. ליל השבעה במאי אור לשמונה במאי אלף תשע מאות ארבעים וחמש.

ליל שמורים. בשכבנו על מדפינו שוחחנו איש עם רעהו.

חלק מאתנו ראו בכל המתרחש הזדמנות טובה לברוח ולהציל את החיים, ואלה הרואים תמיד שחורות, המשיכו בשלהם.

שכבתי על יד זאב. הוא, כביכול ישן, ומה שמתרחש סביבו כאילו אינו מעניינו. אבל הרגשתי היטב שלא כן הדבר.

הירח החדיר את קרניו לצריפנו ולאורו ראיתי את זאב שוכב אפרקדן ומסתכל בתקרה. עיניו היו פתוחות לרווחה.

וכשפניתי אליו ושאלתיו: מדוע תשכב כך, האם אינך חש בנעשה סביבנו? ענה:

— כן, סביבנו הרבה תקוות, אבל תלוי בשביל מי? איפה רעייתי ואיפה...? הלה היתה מאושרת כשיכלה ללכת יחד עם בתנו האהובה, הינדה לכבשן באושביץ. אם אינה מפקירה את בתה...

רציתי להגיד משהו, אבל לא הייתי מסוגל להוציא הגה מפי, המלים נעמדו בגרוני... השתי שצערו של זאב הולך ומתגבר.

שער שמיני

חבלי גאולה ושחרור

קוז'ול גרשון

חבלי גאולה

עמדנו בצד. והנה עמדה שם רכבת עם צבא. מישהו צעק אלינו בפולנית: „היש אתכם גרמנים? אל תפחדו, כבר הגיע קצם!" אמרנו להם: ומה מזה? ואנו גוועים ברעב. ככר לחם הושלכה בכיווננו. כחמישים איש רעבים התנפלו על הלחם הזה. תפשתי את הלחם ושכבתי על הארץ. כל אחד ניסה לקרוע חתיכה ממנו. מה שהיה בידי נשאר לי וזה אכלתי.

והנה הגיע גם ג'יפ של מגן דוד אדום. ספרו את כל הניצולים וקיבלנו חבילות מזון אמריקאיות. אי אפשר להגיד שכבר שוחררנו. אבל מגן דוד אדום טיפל בנו. מהאוכל שקיבלנו מתו הרבה מאד אנשים. מי יודע אם לא יותר, מאשר בשבועות האחרונים?

עדיין נמשכו הקרבות. למחרת הופצצנו וירו מעלינו. יצאנו מהקרונות ורצנו למצוא מחבוא. בריצה המבוהלת נרמסו רבים. לבסוף הובאנו לשטאלטאך ושם שוחררנו (הגרמנים כנראה זממו להביאנו לטירול ושם לחסלנו).

נשארנו בקרון שלושה ימים, ואחרי כן כל אחד מאתנו על דעת עצמו חיפש מקום מגורים. קשה היה למצוא דירות. התמקמנו בבתי איכרים. כך חלפו ארבעה שבועות. אכלנו מכל הבא לידינו, אם כי היינו למודי נסיון ונזהרנו שלא להרבות באכילה אחרי הרעב הממושך. תפוחי אדמה היו בשפע, אבל קשה היה להשיג לחם. בעלית גג אחת מצאתי חטים. השגתי טחנת קמח וטחנתי, ואפינו לחם חי מחטים.

משם עברנו כעקורים לפלדאפינג, ושם שהיתי קיץ שלם. חזרתי לכוחותי והתאוששתי. שלמה אחי היה אתי כל הזמן.

אחרי שהרגשתי ששוב נעשיתי „בן־אדם" התחלתי להרגיש כבן־אדם, והגעגועים לדווארט לא נתנו לי מנוח. קיוויתי ששם אוכל להיפגש עם מישהו מבני ביתי, או אוכל להשיג ידיעה כלשהי, שתקל עלי לחפש את יקירי. טרם תיארתי לי את ממדי השואה. אנו, פליטי מחנות המוות, עדיין חיינו בהשלייה, שהכורת לא כרת את כל העץ ונשארו עוד ענפים רבים.

החלטתי, אם כן לנסוע לווארטה, לא על מנת להשתקע שם, אלא לבקר, להריח, לראות ולשמוע. שלמה נשאר בפלדאפינג, ואני יצאתי לווארטה.

חנה אוזרוביץ

עם השחרור

והרוסים סוף סוף באו.

בהתחלה גם כן לא ליקקנו דבש. הם התייחסו אלינו עדיין „בכבדהו וחשדהו!". הוליכונו ביחד עם תושבי המקום לקניגסברג. אתנו הלכו גם תושבי זורגנאו וזוג הקירשים. כל הדרך הלכנו ברגל. אומנם אי אפשר להשוות הליכה זו להליכות הקודמות, ואף על פי כן היה לנו די קשה.

מקניגסברג הגענו לאולשטין. וכך, אפשר לאמור, שעברנו ברגל כמעט את כל פרוסייה המזרחית. אולשטין היתה אז עיר הגבול בין פרוסייה ופולין. כאן קיבלו אותנו הפולנים מידי הרוסים. אתנו היו עוד מספר קטן של יהודים, ניצולי המחנות. כל אחד מאתנו נחקר לחוד, ואחרי כן עמדנו בתור לקבל תעודות ולהירשם. חייל יהודי ששמר על הסדר הכיר בי שאני יהודייה. הוא התעניין בי וביתר היהודים וטיפל בנו, וכך שונה קצת מצבנו לטובה. החייל היהודי סיפר לנו על מצב היהודים בפולין. גם כעת נמצאים היהודים המעטים בסכנה רבה, כי חברי ה־א.ק. (הצבא הפולני הלאומני) מתנכלים ומחפשים אותם כדי להרגם. הידיעה הזאת העציבה אותנו מאד והגבירה את יאושנו, שבלאו הכי היה די גדול.

מאולשטיין נסענו ללודז׳, שהיה אז למרכז יהודי זמני. בבואנו ללודז׳ לא ידענו ברגע הראשון לאן ללכת ולמי לפנות. וכי היו לנו קרובים בעיר זו, שאליהם נלך? מחוסר מוצא הלכנו לקהילה היהודית, שהיתה אז למקור האינפורמציה היחידי לחיפוש קרובים. עמדתי בתור כיתר הפליטים לקבל לחם. והנה שמעתי שמישהו קורא אותי בשמי. הסתובבתי והכרתי את לנצ׳יצקה. שמחנו מאד. היא סיפרה לי שהקוזין שלי בן־ציון נפרסטק נמצא בלודז׳, ואין לי כל צורך לעמוד בתור לחכות למנת לחם. היא הוליכה אותי לביתה. היא היתה ביחד עם יהושע. וכשנחתי וסעדתי את לבי הלכנו לבן־ציון. את השמחה קשה לתאר. בן־ציון הרגיעני ואמר לי שהוא ידאג לי ויעלה אתי לארץ ישראל.

החוזרים, שרידי השואה, חיו כל הזמן בהיסוסים וספקות לגבי הסיכויים לחיי יקיריהם, שטרם נתגלו, וכמוהם הייתי, כמובן, גם אנוכי. תקוותי לראות את אחי שלמה ניסן היתה קלושה מאד. ואף על פי כן חייתי כל הזמן בתקווה שאמצאנו וכמוני היו כל הניצולים. כל מאמצינו היו מפונים לכיוון אחד ויחיד — חיפוש אחרי קרובים וידידים. כל אחד מאתנו עשה את הכל כדי להקל על הזולת בחיפושים. נרשמנו בכל מקום שאפשר היה להירשם, מסרנו את כל הפרטים האישיים, ובמיוחד חשוב היה להירשם במרכזים היהודיים הגדולים דאז, והכי גדול היה ללא ספק, בלודז׳, בקהילה היהודית. גם בגרמניה נרשמו היהודים בדייקנות רבה במחנות העקורים, כתבו את שמותיהם על הקירות במחנות המעבר של העקורים והפליטים, הצטלמו, ביקשו מידידים וממכרים להיות ערים לבעייה זו, ולא

פעם היינו גם מסתכלים בסתם יהודי שעבר על ידינו ושאלנוהו כל מיני שאלות, וכך היה, למעשה, כל יהודי למשרד מתהלך של חיפושי קרובים, למין מודיעין בזעיר אנפין. חיינו כל הזמן במתח של החיפושים האלה ובכל שיחה היה הנושא הזה בראש דאגותינו.

כמעט כל יום היינו הולכים לקהילה היהודית, כי בכל יום נוספו ניצולים, ועל לוח המודעות הופיעו רשימות חדשות של יהודים המחפשים את קרוביהם. גם דירתו של בן־ציון נפרסטק היה למין מרכז זוטא לאנשי דווארט, וכל דווארטאי שבא ללודז׳, מובן מאליו, שהגיע לבן־ציון. וכך יום אחד הגיע גם אהרן, בו בחרתי אחרי כן להיות לחברי בחיים. אהרן הודה לבן־ציון על שדאג לי ואמר לו, שמעכשיו הוא יהיה הדואג לי לתמיד.

עם השינוי החשוב שעמד להתחולל בחיי האישיים בכל זאת לא נחתי ולא שקטתי בחיפושי אחרי קרובים ומכרים. והנה, בשבתי בבית ומחכה לבואם של אהרן ובן־ציון (ויש להדגיש כי המצב בפולין היה די מתוח ותמיד היינו מחכים לבואם של היקרים בעצבנות ובמתח, כי לא ידענו מה עלול חו״ח לקרות) שמעתי לפתע קול מוכר לי, ומה גדלה שמחתי כשראיתי אותם באים ביחד עם אחי שלמה ניסן. אהרן הלך לחפש את אחיו, ומצא את אחי. אחרי זמן קצר נסענו ארבעתנו לדווארט (אהרן כבר היה קודם בדווארט).

שוטן משה

ה ש ח ר ו ר

שמונה במאי 1945, התותחים עדיין רועמים. את היריות שומעים, ואת האש רואים בלילות. הקשר שלנו עם הצרפתים והאיטלקים לא נותק. הוא, אפילו, הודק יותר. הם השתדלו בכל האמצעים ובכל הדרכים להמציא לנו ידיעות ובצורה זו לעודדנו.

לא רק זאב נפל ברוחו. כמוהו היו רבים.

עשיתי הכל כדי לשכנעו בצדקתי. אבל לא הצלחתי לשכנע אח עצוב, ואולי הצדק אתו.

אומנם, אי שם בחשכת הליל, מנצנץ זיק של תקוה, אבל האם יש בו ממשות כלשהי?

הם, יקיריו, רעייתו, בתו היחידה — איפה תקוותם הם? ולפני כן — אמו...

ואני לכשעצמי? אומנם מצד אחד השתדלתי להיראות לפניו במצב רוח טוב, אבל זה היה רק בשבילו ולמראית עין, כי מאידך — גם אותי כירסמו המחשבות אודות יקירינו וסופם הטראגי. אבל התאמצתי בכל כוחותי לשחק את התפקיד הזה, כדי לשמור על זאב אחי. והדבר הזה כלל וכלל לא היה קל. לא פעם חסרו לי מלים, ואנו, כאחים מסורים זה לזה, היינו רגילים למעשים ולא למלים סתם, אבל מעשים מאין אקח?

חסל עניין מסדר־בוקר.

הכרוב, שקיבלנו מהאיטלקים היה טוב. כבר היום, מהצהריים, ישמרו עלינו עשרה אזרחים, איטלקים וצרפתים. הם ישמרו עלינו מהרגע שהגרמנים יעזבו ועד שהרוסים יבואו.

כך הבנו מדבריהם.

אחת עשרה בבוקר.

„כולם בצריפים" — כזו היתה הפקודה, כדי לא להרגיז את הגרמנים הנסוגים.

והנה, באמצע היום, אזעקה למסדר!

האם, אז, בדווארט, לא הוזעקנו בצורה דומה ליד בית־הכנסת?

או אז בלודז', עם חיסול הגיטו, לא נדרשנו להופיע באמצע היום למסדר כדי להישלח למחנות?

ואולי זה מיון שוב כמו אז באושביץ?

— מה אתכם, האינכם רואים, שכמעט כולם כבר עומדים על הככר ומוכנים למסדר — צעק אלינו האחראי לצריף, כשהוא בא לקראתנו בריצה.

הלכתי על יד זאב, כביכול שקט, אבל לאמיתו של דבר, היו רגלי כמשותקות ובקושי סחבתי אותן. ראשי עלי כגלגל מרוב מחשבות.

התמונה הנוראה של אותו הלילה מגיטו לודז' עמדה כחיה לפני.

מה קרה להרשקוביץ? ראו נא אותו, איך הוא מתרוצץ, מבלי להתחשב בזאת שהמפקד הגרמני כבר עומד באמצע הככר ומחכה!

— ובלבד שלא יזיק לעצמו ולנו!

המיסדר התחיל.

הפעם שונה מתמיד. הגרמני עומד במרכז כתמיד, אבל אינו בודק אותנו.

„שקט" — קרא הרשקוביץ.

והנה נשמעו דברי המפקד הגרמני, אך הפעם ללא התלהבות.

„אנחנו עוזבים אתכם. אלה האזרחים העומדים על ידי ישמרו עליכם, והם יהיו אחראים לכם ולשלומכם עד שייכנסו הרוסים. אני, מצדי, כמפקד המחנה, השתדלתי לעשות כמיטב יכולתי עבורכם. לא הכל, כמובן, היה תלוי בי. אני סבור שאף אחד מכם אינו נושא עלי טינה בלבו. ואולי נמצא מישהו, הרוצה לאמור משהו, מותר לו, ויכול לעשות את זאת עכשיו, ולא כשיבואו הרוסים.

אומנם נמצא מישהו שרצה להגיד את מה שעם לבו, אבל הרשקוביץ לא נתן לו.

והמפקד בשלו: „לא הרגשתם, אפילו, שלפני זמן קיבלתי פקודה להוציא מהמחנה את החולים והחלשים, והתעלמתי ממנה, בסכני בזאת את עצמי. אתם כלל וכלל לא ידעתם בכמה מאמצים עלה לי להמציא לכם אוכל יותר טוב.

המשמר הגרמני עם המפקד בראש עזבו בסדר, כראוי לגרמנים, את המחנה.

שוב שינוי. אנו בידים אחרות.

חזרנו אל הצריפים.

הכל מסביב שונה. וכל זה מעורר בנו חוסר בטחון.

ואתמול פנו האיטלקים אל החמישיה שלנו ואמרו: „לא היינו רוצים להפחידכם, אבל עצתנו היא, שעליכם לברוח אל היער הסמוך, אין לכם מה להפסיד, ואם הדבר יצליח...

אתמול שרפו הגרמנים ביחד עם „משלכם" את המחנה בוואלדנבורג.

— התוכנית שלהם הגיונית. נגיד שהיא תצליח, ואז מה, מה יהיה הלאה?...

והאם הגרמנים לא יוכלו לגלותנו ביער, האם זה כל כך קשה, וכי לא יימצא מישהו שיראה להם?

— סאלק, הבן נא, מה יש לנו להפסיד. אם נצליח, והרוסים הלא קרובים, אז...

ושוב סאלק בשלו:

— אינני מאמין עוד בנסים.

— מי שאינו רוצה לברוח, יישאר לו כאן ויסמוך על הגורל.

אחרי הצהרים התכנסו קומץ אנשים, נציג אחד מכל צריף.

למשמר הגרמני כבר לא היה זכר במחנה. בלשון-עלגים דיברנו עם האיטלקים על יד השער.

— הצבא הגרמני עזב את ואלדנבורג לחלוטין. סימן — שהרוסים נמצאים בקרבת מקום.

— אין על מה להתווכח. צריך להודיע לאיטלקים ש...

עשר בערב, שמונה במאי.

הפעם הירח לא האיר, וזה היה הטוב.

— לא להשאיר אף חולה במחנה! כל רביעייה תהיה אחראית לחולה אחד, יעטפו אותו בשמיכה, ונעבור בין חוטי התיל.

— נאטק, השתדל לקחת את כל מלאי המזון מהמחסן!

עוד לא חלפה שעה, אפילו, וכולנו היינו כבר מחוץ למחנה. במחנה נשארו רק אלה שהתעקשו, ובשום פנים ואופן לא רצו לעזבו. וכאלה היו מעטים.

השומרים האזרחיים הקיפו שוב את המחנה. הם שמרו יפה עליו. במגדל השמירה נמצאו איטלקי וצרפתי.

הדרכים היו מלאות חיילים גרמניים, הצבא הגרמני נסוג. ופתאום פנתה משאית צבאית לכיוון המחנה. במהירות הבזק הניחו פחים עם איזשהו חומר סביב המחנה.

ופתאום הדהדה הפקודה לשומרים: „מיד לעזוב את השמירה!"

— על מי אתם שומרים, הלא אין אף נפש חיה במחנה?

הגרמנים הצליחו, כנראה, שוב להדוף את הרוסים.

אחרי בדיקת הצריף הראשון אמרו הגרמנים איש אל רעהו „הפעם הצליחו".

הם קיבלו פקודה ברורה: לשרוף אותנו חיים.

למי שיש עדיין כוח, יתקדם, התפרקו לקבוצות קטנות, יעץ הפועל הגרמני, ראש הקבוצה.

הבהקיץ אנו או בחלום?... אותם הגרמנים, אשר עבדו אתנו במפעל, הם אשר עזרו לנו עכשיו לנוס. הפעם היה שיתוף פעולה מלא ביניהם ובין האיטלקים והצרפתים.

בוקר, תשעה במאי.

קבוצה קטנה של ניצולים בקצה היער, לא רחוק מהמחנה, מרחוק נראה המחנה העזוב. אף נפש חיה לא היתה בו.

הדרך המוליכה העירה התרוקנה מאדם. אין כבר זכר לצבא הגרמני הנסוג. שקט מסביב. שקט כמלפני סערה העומדת להתחולל.

סאלק עמד שקוע במחשבותיו שעון על אחד העצים.

— לשם מה היה כל זה נחוץ? אם הגרמנים לא ימצאונו כאן, נמות מרעב. מילא אנו, אבל את החולים למה סחבנו, כדי להוסיף סבל על סבלם?

— כן! אתם רציתם בזאת!

ולפתע — פרצתי בקול אדיר בכל כוחותי: „הצבא האדום!"

ראיתי אותם בשנת 1939 בביאליסטוק. לא, אינני טועה. זה הם, הם!

מקצה היער הופיעה קבוצה קטנה של חיילים. הם שמעו, כנראה, את צעקתי.

צדקתי. זה היה הצבא האדום. הם באו לשחררנו.

— אנו חופשיים, משוחררים! אנו באמת משוחררים!

מרוב שמחה לא ידענו מה לעשות. רצנו, מבלי להבין „מדוע?" לכיוון המחנה.

על יד המחנה עמד קצין רוסי ושוחח עם אשה גרמניה.

— היכן הם כל אלה שהיו במחנה?

— היא עוד אתמול ראתה אותנו בו.

כנראה שלא הבינה אותו.

— כן, הנה אנחנו, אנו, האסירים לשעבר.

— ואיפה היתר?

כעכברים מחוריהם יצאו לאט לאט „משלנו" מהיער.

הקצין עצר משאית, פתח את דלתה ופנה אלינו בזו הלשון:

אחים, הא לכם נשק, ושלמו לשונאיכם כגמולם! שלמו להם בעד הכול! בעד הוריכם, אחיותיכם ואחיכם! אני נלחם מסטאלינגראד. אף אחד „משלנו" לא פגשתי בדרכי.

מעולם לא החזקתי נשק ביד, וכמוני כן גם היתר.

אחינו פרץ בבכי: אוי לעיניים שכך רואות! כמה המסכנים נשברו ברוחם!!!

רק אדם אשר כל השואה הזאת עברה עליו ועל בשרו, היה מסוגל להבין את זאת...

סאלק, עמד בצד, מבלי שיהיה לו האומץ להגיד משהו...

משה שוטון

עם המציאות

והנה — חופש!

יצאנו מעבדות לחרות, אנו אנשים חופשיים, נגאלנו, כן זוהי עובדה! עדיין קשה להאמין בזאת, שזוהי מציאות, אבל היא קיימת, היא ממשית.

ואף על פי כן, לא על נקלה עזב כל אחד מאתנו את מחנה־פרידלנד.

מסופקני, אם היינו כה מהר עוזבים אותו לולא הפקודה המפורשת מטעם ה„צבא האדום".

— עד עכשיו הייתם תושביו, אבל מהיום והלאה המחנה הזה יהיה מיועד להם, לאלה שכה רצו לחסלכם — לאדוניכם של אתמול.

במשך כל זמן היותנו במחנה העסיקתנו מחשבה אחת בלבד — כיצד להיות שבע? בלילות הארוכים של נדודי־שינה, בשכבנו על הקרשים, על מדפינו, לפעמים חשבנו — וברוב המקרים — על עברנו הקרוב. על העתיד, כמעט ולא היינו מסוגלים לחשוב, אבל אם במקרה יוצא דופן כן הרשינו לעצמנו לדבר איש עם רעהו, הרי התרכזה השיחה סביב שאלה אחת ויחידה: „מה יהיה...?"

המושג „חופש" היה בשבילנו מושג כה רחוק וכה לא ריאלי, שרק לחלום עליו יכולנו. ובכל זאת, לפעמים, אומנם נדירים מאוד, העלינו בדמיוננו את הרעיון הזה, והשתעשענו בו.

— אולי נצליח, ונישאר בחיים! ומה יהיה אז?

היו כאלה שסמכו על הגורל, והיו כאלה שזיק התקווה לא עזבם. וכך החזיקו מעמד. ואלה, יחידי הסגולה השפיעו גם על היתר לא ליפול ברוחם.

והיו כאלה שאמרו:

— ואם כבר נישאר בחיים, אז מה? כמה כבר נישאר, שניים מעיר ואחד ממשפחה, ללא משפחות, ללא קרובים וידידים, ללא בית, ללא כלום, שבורים ורצוצים בגוף ובנפש, מי ירצה בנו ומי יקבל אותנו?

והיו רגעים קשים מאוד, ללא כל זיק אפילו של תקווה.

ובכל זאת ניקרה במוחנו המחשבה, אם כך, אז לשם מה כל זה, כל המאמץ להחזיק מעמד?...

— ואם יתמזל מזלנו ונינצל, לבדנו, בודדים, וזאת בין אויבים בנפש, שכל אחד מהם ייחל לקיצנו, ציפה לראותנו מתבוססים בדמנו, שירשו אותנו עודנו בחיינו, האם חיים כאלה כדאיים הם?...

ובכל זאת גבר רצון-החיים על כל הספקות האלה; אולי, בכל זאת?

וכשהעליתי את כל זאת על דעתי, הוקל לי במקצת, כמו לאחרים.

ועוד — שם, אחינו שם, לבטח חיים. הלא להם לא היתה צפוייה סכנת־השמדה. מחשבה זו עודדה אותנו ונתנה לנו כוח לסבול ולקוות למחר יותר טוב.

***

מדוע אתם עדיין לבושים „בגדי פסים" ונעולים קבקבים משונים? הקשה לכם להיפרד מהם?

— כן! אני מ„שלכם", פנה אלי חייל רוסי. בוא אחי ואתן לך בגד ונעלים! הנך הראשון „משלנו", שפגשתיך בדרכי הארוכה, העקובה מדם, מסטאלינגראד ועד הנה. אל תתבייש, קח, קח את הכל. אומנם רציתי את כל זה לקחת בשבילי, הביתה, אבל, כפי שאמרתי כבר קודם, הנני, כמעט, בטוח, שאין לי שם אף אחד... ואם אמצא שם מישהו, יספיק גם עבורו...

***

בדרכי, לכיוון המחנה, הבחנתי בשינויים שכבר חלו שם. על יד השער עמדו שורות ארוכות של שבויים גרמניים. עכשיו זהו המקום המיועד להם. אתמול הם היו האדונים, והיום... הגלגל מסתובב. לנו ניתנו דירות בקרבת המחנה, דירות נאות, קודם גרו בהן פועלים גרמניים. כנראה שברחו לפני שעה קלה מפני הרוסים. עדיין על השולחן הצלחות עם שאריות האוכל.

ושוב החזירונו המחשבות אחורה, לעבר הקרוב. עוד אתמול השלינו את עצמנו בתקוות, חלמנו בהקיץ...

ועכשיו חופשיים, שבעים ותחת קורת גג, אם כי עדיין לא שלנו. אנו לבושים כבני אדם, אם כי בגדינו לא תפורים על ידי אוברנטש.

כן, זוהי מציאות, זה נכון!

החרב, חרב המוות, שהתהפכה על ראשינו, נשברה, אין כבר מפני מי לפחד, אבל יחד עם זה נעלמו גם „משלנו" בכל אורך הדרך מסטאלינגראד ועד הנה.

אומנם מיטה נקייה ונוחה, אבל גם עכשיו קשה להירדם, לא מפאת הרעב, אבל... איך יהיה מחר, כשכל אחד מאתנו „יסתדר", ויהיה לבד?... לבד, בלי משפחתו, בלי אביו ואמו, בלי אחיו ואחותו, בלי קרובים וידידים!

תמונות שונות עברו לפני עיני כמו בקאליידוסקופ.

המחשבות במוחי התרוצצו ללא סדר בכיוונים שונים.

כן — הם היו ואינם עוד אתנו! אמא, המשפחה, היקירים, השכנים, החברים והחברות, ועכשיו?... כן, הלא לפני זמן קצר היו כולם, כולם, ועכשיו הם אינם, אינם!

זמן רב הייתי כה שקוע בשרעפי, אבל שום פתרון לכל הבעיות טרם נראה באופק ואפילו הקרוב ביותר.

שער תשיעי

בדווארט אחרי החורבן

זליג מונטר ואשתו על קבר אמו בדווארט ב־1946

זליג מונטר

נתיב היסורים

(בחזרה לדווארט)

מגיטו לודז׳ נשלחתי לאושביץ ומשם למחנה עבודה אַלטהאַמער. בגלל התנאים הקשים חליתי. כמו כן סבלתי מאד מהפצעים שקיבלתי מהיריות שירו בי הגרמנים.

לפני בוא הרוסים חיסלו הגרמנים את המחנה. את הבריאים, שיכלו ללכת ברגל לקחו לגרמניה, ובדרך חיסלו את רובם. את החולים הוציאו מהמיטות, ריכזום במקום אחד והרגום. הייתי באפיסת הכוחות. פצעי לא הגלידו. הדם קפא. ידעתי שאם הגרמנים יראו שאני חי, הנני אבוד, על כן שיחקתי תפקיד של מת. והיות והייתי לא רחוק ממצבו של מת הצליח המשחק. הגרמנים עברו על ידי ובראותם שאינני זז, עזבוני לנפשי, בחשבם בלבם שאפילו כדור לא כדאי לבזבז עלי. זה היה אחרי הצהריים. למחרת בבוקר באו הרוסים. הובאתי לבית החולים. חליתי גם בדיזנטריה. הטיפול בבית החולים לא מצא חן בעיני, ובלילה התחמקתי משם והלכתי. בבית החולים השתוללה מגפת הטיפוס. ידעתי שבמצב בריאותי הרעוע אסור לי לחלות בטיפוס, וזה היה אחד הנימוקים לבריחתי. הלכתי רק בלילות. יכולתי להניע רק יד אחת, כי השניה היתה פצועה, הגנגרנה התחילה להציק לי, הדיזנטריה החלישה אותי מאד, ואף על פי כן, אינני יודע מאין לקחתי את הכוחות האלה, הלכתי והתקדמתי. פני היו לפולין. בדרך נמצאו אנשים טובים שקצת עזרו לי, ולפעמים גם הסיעוני קצת בעגלה. הדרך ללודז׳ נמשכה שבועיים. לאף בית לא הכניסוני עקב המראה האיום שלי. נראיתי כמו צל, כמו מפלצת; זב דם, פצוע ומלוכלך. גם כשהביאו לי מים לא הייתי מסוגל להתרחץ ולהתנקות. את האוכל הגישו לי אנשים טובים החוצה והתרחקו ממני כמו ממצורע. ישנתי ברפתות.

סוף סוף הגעתי ללודז׳. נכנסתי לקהילה היהודית ושם מצאתי את אליעזר שפס. הוא כבר לא הרפה ממני ולקחני אליו הביתה וטיפל בי כמו בתינוק. רחצני, הלבישני והאכילני. אחרי זמן קצר של טיפול אבהי ואמהי כזה הוטב לי והבראתי. הלכתי לדווארט. יומיים נמשכה הדרך. רציתי להיכנס העירה דווקא ביום, לראות איך יקבלוני הפולנים. הראשונים שפגשתי היו שלושה פולנים, שאבי היה אתם ביחסים מצויינים; אדק לישיצקי, אנדרושביץ וקרמניסקי. באתי מכיוון שאַדק על יד הגשר השלישי. זה היה ביום ראשון. הסרתי את כובעי, ובראותם אותי ירקו. (הייתי אז היהודי השני שהגיע לדווארט). הם לא האמינו למראה עיניהם וחשבוני למת שקם מקברו כדי להפחיד את החיים. נכנסתי לגנן הפולני שלנו, יוזף קצ׳מרסקי. הוא ובני ביתו קיבלוני יפה. הייתי אצלו שבוע. שוב חליתי והם טיפלו בי. אחרי כן קיבלתי בחזרה את ביתי ועברתי לגור לביתי (יותר נכון בית אחי). וכשנודע לי שאהרן אוזרוביץ חי ונמצא אצל הקצב יוזף פנקביץ, הלכתי אליו. הוא עבד אצלו די קשה בכל מיני עבודות קשות. הוא שמח מאד לראותני.

לקחתיו אלי הביתה וגרנו יחד בביתו של אחי זלמן, במחסן העצים. הוצאתי מהמחבואים שהחבאתי קצת זהב ועדיים והתחלנו לסחור. וכשנודע לי שמיכאל לסקובסקי, קרובי, חי, והתחבא במשך המלחמה אצל משפחת אכרים קשישים, שלחתי לקרא לו וגם הוא התגורר בביתי ויחד סחרנו.

המצב הבטחוני של היהודים המעטים בדווארט היה בכי רע ועל כן שמחנו מאד כשבביתנו התארחו קצינים רוסיים (יהודים), שעסקו במיפוי האיזור. נוצר יחס לבבי מאד, ולב היהודי פעם בחמימות מול לב היהודי, היושב מולו. הרגשנו שאנו אחים והמאחד אותנו הרבה יותר חזק על המפריד בינינו.

לאט לאט התחילו להגיע יהודים, שרידי המחנות לדווארט. העירייה לא נענתה לבקשות החוזרים שישיבו להם את בתיהם. את כולם הפנו למונטר העשיר, לביתו. ישנו על הרצפה, וככל שמספרנו גדל הרגשנו יותר בטוב.

במשך הזמן הצליחו אחדים לקבל דירות, אם כי לא שלהם, ודירות קטנות וטעונות בדק ותיקונים.

הצלחתי מאד במסחרי והתחלתי לנהל עסקים בקנה מידה גדול מאד. אבל הפעם הייתי יותר זהיר מאשר לפני המלחמה. הרגשתי שצריך לעזוב את דווארט, כי האדמה מתחילה לבעור מתחת לרגלינו.

פעם אחת בא ידידי מלודז׳ במשאית לקחת קמח ללודז׳ עבור הקהילה היהודית. שמתי לב שהפעם לא הזדרזו כמו תמיד בטחנת הקמח להמציא לי את הקמח הדרוש ודחוני בלך ושוב אחרי הצהריים. הם גם רצו את הכסף מראש. הם (בעלי הטחנה) הבטיחוני שבשבוע הבא יביאו לי את הקמח. ראיתי מרחוק חיילים מ־אַ.קַאַ. הבנתי שהסכנה היא גדולה. אשתי אדז׳יא, (נשאתיה בדווארט. היא עם עוד נערות אחדות גם כן הגיעה מלודז׳), ראתה את המתרחש והאיצה בי לזוז ולעזוב את דווארט תיכף ומיד. קראתי ליהודים אחדים שיעלו גם כן על המשאית. העמסנו את המשאית עם קמח ועם יהודים ונסענו.

באותו לילה פלשו חיילי ה־„אַקאַ" לביתי ובדקו כל פינה. בביתי היתה עוזרת גרמניה עם ילדה. שאלוה: „איפה היהודי?" ענתה: „נסע ללודז׳". „יש לו מזל, ליהודי הזה, אחרת היה דמו מקשט את כתלי ביתו". לגרמניה לא עשו כלום. בבושת פנים עזבו את ביתי. אבל הם לא אמ־ו נואש. הרוצחים, צמאים לדם יהודי, הלכו לחפש קרבנות ומצאו את רוזנוולד ומשה שייניאק. הם ירו בהם.

למחרת הגיעו אלי הבת של הגנן קצ׳מרק יחד עם העגלון והם סיפרו לי על הנס הגדול שקרה לי. אגב הם היו בטוחים שהרגוני בדרך והתפלאו לראותני חי. בת הגנן סיפרה לי על רצח שני היהודים. „הם היו עוד חמים ועוברי אורח התנפלו עליהם והורידו את הטבעות והמגפיים".

בהיותי בדווא־ט הצלחתי להעמיד מצבה לאמי. אחרי כן נודע לי שהפולנים חיללו אותה ושברו אותה והשתמשו באבניה להשחיז סכינים.

אחרי כן ביקר בדווארט ידידי, יהודי מאנגליה עם אשתו (שמואל היינדריך) ותיקנו את הדרוש תיקון. הגנן קצ׳מרק עם בתו הצטלמו על יד המצבה.

על התמונה הזאת והזכרונות האיומים על ווארטה הפולנית ועל דווארט היהודית אשמור כל ימי חיי ואעשה הכל שגם ילדי ידעו מה שקרה לפני שנים עם יהדות פולין בכלל ויהודי דווארט, העיירה, בה נולד אביהם, בפרט.

משה שוטון

אח לצרה

— מה לאזרחים כאן, ועוד לנשים, הרי זוהי רכבת צבאית?

— הכל בסדר, אלה שלנו...

אם קצין בכיר כך סבור, מה יש לפקפק, יש כמובן, לסמוך על השלטונות!

תחנת ברלין המזרחית.

באותו רגע הגיעה רכבת צבאית, מלאת חיילים רוסיים.

בדיקה קפדנית. משטרה צבאית, ונוסף לה — משטרה גרמנית. עיניהם חודרות לכל פינה.

להבריח את הגבול — לא בא בחשבון!...

דרך צלחה!

כשתגיעו למטרה, אל תשכחו אותנו וזכרו את ידידיכם הנשארים, הרוצים ללכת בעקבותיכם, אבל...

שוטר צבאי, שעמד בקרבת מקום התלחש עם חברו:

— מה פירוש כל זה?

אבל תשובה לתמיהתם־שאלתם יכלו לתת אך ורק האזרחים, שנמצאו כאן.

***

בסוף שנת 1945 יצאה רכבת צבאית מפוזן לברלין. רכבת ארוכה, שאת קרונה האחרון קשה היה ממש לראות, וכולה היתה מלאה חיילים. בקרונות הפולמניים הסתדרו הקצינים יפה יפה בהתחשב עם הדרך הארוכה המחכה להם. על המדפים ישנו, ממש כמו במיטות, שינה טובה, והחיילים התמקמו, כל אחד לפי האפשרות, שהיתה בידו אפילו במעברים בין התאים.

חושך בחוץ, ובפנים — אור קלוש שלא להפריע לישנים. שקט מסביב. פרט לשקשוק גלגלי הרכבת לא נשמע, אפילו, הגה.

כולם ישנו, פרט לקבוצת האזרחים הקטנה.

הם ישבו מאחורינו. הרכבת התקרבה לבלאשקי. בתא הכרטיסן עמדו, מרוכזים ושקועים במחשבותיהם שני גברים.

— היוכלו להתקשר טלפונית? — שאל זאב.

— הכל ייתכן!

— משם הצלחנו לברוח, הבה ונקווה שגם כעת יעלה בידנו להגיע בשלום לקאליש! ואחרי־כן יהיה כבר יותר קל, אולי?

הטלפונים כבר פעלו כתקנם.

קצת הוקל לנו, כשהעיירה בלאשקי היתה כבר מאחורינו.

— הא לך, אדוני הכרטיסן, מה שהבטחנו לך — קיימנו, ואפילו — יותר.

— אתם תמיד בסדר. בקשתי אליכם לנעול את הדלת מבפנים. קודם כל יהיה יותר חם.

— בכל מקרה, דעו לכם, שאינני יודע כלום אודותיכם — אמר לנו הכרטיסן בעזבו את התא.

— זאב, תצטרך להדריכנו בקאליש, כי אף פעם לא הייתי שם.

— זו לא בעייה. אבל מה יהיה אם הם כבר יחכו לנו שם?

— לשם־מה כל כך הרבה לחשוב ולדאוג? אמרתי.

— אשרי המקווה — אמר זאב.

מרחוק כבר נראו האורות של תחנת הרכבת של העיר קאליש.

הרכבת שלנו נכנסת לאט לאט אל התחנה ושתי דמויות קופצות ממנה עוד טרם נעצרה ונעלמו בחשכת הלילה.

— אנו מתקרבים אל האודר ועוד מעט נהיה בצד השני של הגבול. העיקר שלא יעצרו אותנו שם על הגשר לבדיקה...

— מה עלה בדעתך, הלא זוהי רכבת צבאית, ומי יעז לבדקה?

— מי יתן ויהא כדבריך, העיקר להיות כבר שם, ושהם יהיו מאחורינו!

לפתע פתאום, כאילו מתחת האדמה, בקעו צעקות גדולות ומרות של נערה „שלנו", אשר התחבאה בשרותים. ומיד נראו שני חיילים רצים כבורחים מצעקותיה:

— איך לא תבושו, הלא אתם הצלתם אותנו ועכשיו ברצונכם לשדוד מנערה מסכנה את כל היקר לה...!

מיד התמלא הקרון קצינים וחיילים, שבאו בבהלה לראות מה קרה. קצין אחד השליט מיד סדר וציווה על שני האשמים לחזור למקומותיהם.

ואנו — ישבנו מכווצים בפינתנו, ולא העזנו להוציא הגה מפינו, שלא ירגישו בנו.

— הוי, מה עשינו, הלא זוהי תחנת המטענים, ומכאן לקאליש די רחוק.

— אין דבר, מוטב כך, אם הם עדיין מחכים לנו, הרי ימשיכו לחכות שם.
בלכתנו בכיוון העיר, הצעתי לאחי, שכל אחד מאתנו ילך לחוד, כדי לא לעורר חשד.

***

ובינתיים הרוצחים מ־א־ק A. K. מדוואַרט, שרדפו אחרינו כל הזמן לא יכלו להבין, איך הצלחנו לחמוק מידיהם.

— מילא, הפעם הצליחו, אמר אחד מהם, אבל בסופו של דבר נתפסם, ואז ישלמו בעד הכל...

ואני סבור, אמר אחד מהכנופייה, שעל אחדים מאתנו להישאר כאן בתחנה, כי אין להם דרך אחרת, מאשר לעבור במקום הזה. הם מוכרחים ליפול בידינו! בלי גופותיהם אין לנו מה לחזור לתפקידנו...

***

הרכבת עברה את הגשר מעל נהר אודר. לא היו שום חיפושים, ומצב רוחנו השתפר במקצת. הלכנו בכיוון העיר. גשם התחיל לרדת. מצד אחד הקל עלינו הגשם בבריחתנו, אבל מאידך התרטבנו עד לשד עצמותינו, והיכן נמצא מקום לנוח ולהתייבש? המשכנו בדרכנו מבלי לדעת, למעשה, לאן אנו הולכים. ידענו ש„משלנו" אינם כאן, כמעט, בנמצא, ולזרים לפנות — בנפשנו הדבר. ובכן, מה לעשות?

ומה הופתעתי, כשפתאום שמעתי את שמי. מי זה יכול כאן לקרא לי, מי מכיר אותי כאן ויודע את שמי ושם משפחתי? פחדתי להפנות את ראשי אחורה, ומרחוק צעקתי לזאב:

— רוץ אחרי, כמעט בטוח, שאלה הם מאנשי הכנופייה, הרודפים אחרינו עוד מדוואַרט!

— לא, הרגע בבקשה, אמר לי זאב בהגיעו אלי בריצה, אלה הם לא אויבינו, כי אם מ„שלנו", מכרים מדוואַרט — הקז'ימינסקים. כן, זוהי אסתר, אחותה ואחיהן!
ושוב הוקל לנו, ועוד איך...

***

עמדתי על יד חלון־הקרון והסתכלתי בעדו החוצה. השחר כבר עלה ואפשר היה להבחין בין התמונות, שנתגלו לעינינו. עברנו דרך כפרים, שעלו ביופיים על ערינו. הכל מטופח, מסודר בטוב טעם ומבריק בנקיונו. לאור כל זה נשאלה השאלה, כאילו, מעצמה: איך יכול היה היטלר י"ש כה לשנותם לרעה — וזאת רק לגבינו?

— המבינים אתם רוסית, שאל אותנו קצין רוסי, שלפתע הופיע על ידנו?
— לא, איננו מבינים, אינני מדבר רוסית, פרט למלים בודדות, אמרתי בפולנית.
— הנכון הוא הדבר, שאתם פולנים ובורחים מפולין?

נולדנו, אומנם, בצד השני של האודר, אבל איננו פולנים, מעולם לא היינו פולנים.

ופתאום לחש לנו ביידיש — „אחי!"

לא ידעתי איך להגיב. מי יודע? הלנו הוא או לאויבינו? וכך עמדנו זה על יד זה במשך זמן די ארוך. ולבסוף שוכנעתי שהקצין הרוסי הגבוה הזה הוא באמת אח לצרה. הוא שאל אותנו אודות כל מה שעבר עלינו. הוא לקח את כתובת אחי יהודה מרוסיה, כדי להודיעו שאנו בחיים, שניצלנו מהתופת.

— עכשיו הוחוור לי היטב למה אתם כה בורחים מפולין. ברצון הייתי מצטרף אליכם, לו משפחתי היתה אתי כאן!

— עלינו לקוות! אם זכינו לראות במפלתו של היטלר י"ש, אם כי מעטים מאוד, יש לקוות שגם אתם תזכו לצאת משם. הבה נחיה בתקוותנו!

— אלפיים שנה כבר עברו, ומה התגשם במשך תקופה ארוכה זו מתקוותנו הנושנה?— אמר הקצין.

— ואולי כעת, אולי...

— מכל מקום ברצוני כעת להודות לך בשמנו ובמיוחד בשם אותה הנערה הצעירה, בעד הכל. מי יודע אם אחרי כן תהיה הזדמנות כזאת?

* *
*

הקזימינסקים הוליכו אותנו לדירתם. אחרי שסעדנו את לבנו וקצת נרגענו מכל החוויות, שעברו עלינו, סיפרנו להם את כל המוצאות אותנו בימים האחרונים עד הגיענו הלום.

התהלכנו בין הקרונות בתחנת פוזן וחיפשנו מוצא ממצבנו.

— אולי נסע לשצ'צ'ין, כפי ששמענו „משלנו" יכולים שם לעזור לנו בהרבה. אינני נזכר כעת מי זה היה, טונדובסקי או בויאס, אשר סידר לנו נסיעה ברכבת צבאית, אשר נסעה ממוסקבה לברלין, בעד חצי ליטר יי"ש.

וכשהיינו כבר ברכבת, לא היה גבול לאושרנו. העיקר שהיא כבר תזוז!

הם ישבו והיטיבו את לבם בכיבוד שכיבדנום וגם כן היו שמחים. העיקר, שהדרך הקצרה, שנשארה עדיין לברלין, כבר תעבור! אין כבר כוח יותר לסבול, סבלנותנו פקעה.

ושוב צעקות. שוב מהומה. אותם החיילים ניסו שוב את מזלם להיטפל בנערה היהודיה המסכנה, וגם הפעם נחלצה מידיהם הודות לאותו הקצין הגבוה, אשר הפעם פעל בצורה נמרצת; את שני החיילים, ציווה לאסור, את התא ציווה לפנות עבורנו, למען נוכל להגיע למטרתנו בשקט.

— ובכל זאת, עדיין נמצאים גם אנשים טובים בעולם!

אחרי זמן קצר חזרו אלינו הקצינים, ויחד „הסתדרנו" בתאנו. במיוחד דאגו לבנות, ובעיקר לנערה, אשר היתה כמוכת־הלם ועוד טרם התאוששה. ישבנו בשקט, הקצינים אתנו, ישבנו כולנו ושתקנו.

די מאוחר כבר. הקז׳ימינסקים שמעו כבר הכל מפינו. הגיעה כעת העת קצת לנוח ולצבור כוחות חדשים, כי מחר צריך להתחיל מחדש.

מחר ניסע כולנו יחד לפוזן. אולי שם נצליח לחצות את הגבול. כמובן, אם לא ניאלץ לחפש דרך אחרת. אולי שצ׳צ׳ין, הלא שם „שלנו" יעזרו לנו.

— מה משנה „איך?", העיקר שהם כבר יהיו מאחורינו, ושנהיה בגרמניה.

אמנם משם יצאה כל הרעה, אבל משם, כעת, כפי שהיה ידוע לנו, קיימת האפשרות לנסוע הלאה... אמנם שם כעת לא רע, ושום סכנה אינה צפויה שם ליהודים, ואף על פי כן לא היינו רוצים להישאר שם לזמן ארוך.

ושוב גברה בנו התקווה, אם עד עכשיו האיר לנו המזל את פניו, הרי גם להבא לא יעזבנו. אולי, מי יודע?

משה שוטון

חוזרים הביתה

רות אביבי קריר נושב מעל העיירה. הכל עדיין שקוע בשנה מאושרים. ואם כי השעה שש בבוקר, עדיין אין מרגישים בדופק החי. האין כאן אנשים, הגווע הכל במקום הזה, או האם ישנים האנשים מתוך עייפות עקב נשף חשקם לכבוד המאורע החשוב — גירוש היהודים. אפילו שומר הלילה אינו בנמצא. האם אחרי גירושנו הכל כה נשתנה כאן? האין כבר פורעי סדר וגנבים למיניהם? אולי אין צורך בהם! אין אצל מי לגנוב ולסחוב, אין אצל מי לנפץ שמשות, ואין צורך להעמיד משמרות של בריונים על יד החנויות היהודיות. אין גם במי לפרוע פרעות, וגם בית־הכנסת, שהיו משליכים עליו אבנים, אינו קיים כבר. וכי יתכן שכל אותם הטיפוסים המפוקפקים חזרו בתשובה? קשה להאמין! ובכן, מה הם יעשו עכשיו?

מכיוון שירדז מתקרבת עגלה רתומה לזוג סוסים, בה יושבים שלוש נשים ושלושה גברים. מבטיהם מופנים לכיוון דווארט, כמחכים שכל תושביה יצאו להקביל את פניהם, אחרי היעדרות כה ממושכה. ודאי יקבלום בפרחים, ותזמורת מכבי־אש תנעים את שובם.

אחד הנוסעים היה שקוע במחשבותיו־זכרונותיו...

הנה דווארט היהודית, על כל יהודיה התוססים ופעילים, על כל מוסדותיה היהודיים התרבותיים והחברתיים, המושיטים עזרה לכל נצרך הן בחומר והן ברוח, הנה קני הסניפים של התנועה הציונית, והנה גם יום הכיפורים. כל היהודים בבית־הכנסת. הרב לסקובסקי יתחיל עוד מעט ב„כל נדרי". על ידו עומדים החזן, יונה השוחט, ודממת קודש השתלטה. ארון הקודש פתוח — מי יתן ותפילות ישראל תעלינה השמימה. כולם לבושים בגדי לובן, ללא נעליים, ומבטיהם תקועים בו, ברב. הכל מוכן. אבל הרב עומד

חיוור כסיד ומסתכל בנקודה רחוקה, בלתי ידועה, כאילו היה שקוע בשיחה עם מישהו טמיר ונעלם.

אף אחד לא שמע צקון לחשו, אבל כל אחד הרגיש בו: „רבונו של עולם, ביום הדין הגדול והאיום הזה, פונה אני אליך, העני ממעש ומבקשך: „חוסה עלינו, כי באו מים עד נפש!" „אנו מוחרמים ומנודים על ידי עם־הארץ ומושליו. הנוער שלנו ללא כל עתיד, פרנסה אין ומסים סוחטים מאתנו. זכויות אין — ולשרת בצבא צריך. עכשיו בעמדי לפניך, רבון העולמים, שבור ורצוץ, כשליח ציבור נכבד זה, בקשתי היחידה שטוחה לפניך: אבינו, קדוש ישראל, אנא, הושיעה נא. הבט מה זקוקים הם לישועתך! הבט וראה איך שמיך הולכים ומתקדרים. רק אתה, בלבדך, תוכל להושיענו! במה פשעם ובמה חטאתם? מדוע מגיע להם כה הרבה לסבול? האם „בחרתנו" לסבל ולצ־ות?..."

החוזרים לדווארט אחרי השואה

ביציע, בעזרת הנשים, בפינה, עמדה לה אשה תפוסה בשרעפיה. ידיה שטוחות על פניה, למען לא יקראו את מחשבותיה. זקנה היא, הזקינה טרם זמנה. עמדה לה האשה בפינה בין העניות. בגדיה מתאימים למקום. גם היא כמו הרב הסתכלה במרחקים — בערפלי העתיד. לאמיתו של דבר, בסכמי את תולדות חיי, קשה יהיה למצוא הרבה רגעים טובים, וכעת, כשבני היו לבני אדם, מי יודע מה מחכה להם? שניים מהם שם, בארצנו, הם בונים אותה ומפריחים את שממותיה. שעות הסתכלתי בצלומי דוד שלי. כאן היה חייט, אבל יותר היה הולך בטל מאשר עובד, שם הוא עובד בקיבוץ, עובד אדמה ומאושר. מה מאושרת הייתי לו יכולתי לראותו בהובילו במשאית תפוזים, ומה חבל שבעלי ז"ל לא זכה לראות אפילו את תמונתו! ואיזה מכתבים הוא משגר לי!

„אמא, עוד מעט ותהיי אתנו. כל הקיבוץ מחכה לך בקוצר רוח. לא אשב שם בטל, אעבוד, אבשל, אעשה הכל, כפי כוחי ואעזור לבני וליתר בני הקיבוץ, כי הרי משפחה אחת הם שם כולם. ושלושת הנותרים עומדים שם למטה בתוך הקהל הקדוש והנכבד הזה. אין לי מה להתבייש בהם, ובלבד שאצליח לקחתם אתי לשם — ואז היוכל מישהו להידמות לי באושרי?"

עם סיום תפילת הנעילה נשמעה הבקשה המשותפת, המלכדת את כולם „לשנה הבאה בירושלים!"

והאשה המסכנה למעלה גם היא חוזרה על הב־כה הזאת פעמים רבות. משאלה זו נראתה לה כה קרובה להגשמה".

כך חלפו במוחי תמונות במהירות הבזק מהעבר הקרוב, שנראה לי כה רחוק. מחלומי זה הוציאני יורק דובז'ינסקי.

— ראו נא מי בא! הקמת לתחייה? איך הצלחתם להישאר בחיים, והגרמנים לא השמידוכם?

— מדוע כה שקט כאן, האם חג היום או משהו רע קרה חו"ח?

— לא! שום דבר רע לא קרה. החיים מתנהלים כתקנם על מי מנוחות ואפילו יותר יפים וטובים משהיו. שום דבר אינו חסר לנו!

— ומה נשמע במשפחתנו, אצל קרובינו, ידידינו ומכרינו?

— יורק, למה תשתוק ולא תענה?...

— היש בדעתכם להישאר כאן? אולי רצונכם למכור את העגלה והסוסים או חפצים אחרים, שישנם בידכם? כסף לשלם תמורתם לא יחסר לי.

ירדתי מהעגלה כדי לחזור הביתה, בו נולדתי ובו ביליתי את ימי ילדותי, נעורי, בחיק משפחתי, בין חברים וידידים.

מה קרה לשוק? הלא שינו את דמותו, היה לגן צבורי, רק ארבע המשאבות נשארו! השמש כבר עמדה מעל ראשינו באמצע האופק, אבל הרגשתי כאילו אני אפוף אפילה וקור אימים תקפני. החיים בעיר היו כתקנם. החנויות פתוחות, האופים אופים לחם, החייטים תופרים והסנדלרים מתקנים נעליים.

— איזה נקניק יפה וזול! הביטו נא, אפשר להשיג מצרכי מזון בשפע ובזול? באמת שום דבר לא חסר כאן!

— מה אתה עומד כמאובן — שאלני יורק, האינך מרגיש בטוב? ואולי רעב הנך? בוא לביתנו, הלא היינו שכנים. אמי תקבל אותך בסבר פנים יפות. עוד לא שכחתי את הימים כשהלכנו יחד לבית־הספר, ואתה הכנת את השיעורים עבורי, כי אני לא הבנתי אותם וגם לא רציתי להיפנות אליהם, כי הייתי עסוק ב„סוקול" (ארגון פולני לאומני ספורטיבי). אומנם לא פעם הרבצתי בך, אבל לא מתוך שנאה עשיתי זאת, אלא שלא יאמרו חברי שאני אוהב יהודים. עכשיו אין כבר מפני מה לחשוש. הלא חלו שינויים כבירים.

„שארית הפליטה" מסביבת דווארט בהתייחדם עם יקיריהם בחלמנו

לא שמתי יותר לב לפטפוטיו. משאלתי היתה כעת להיכנס לביתי, ואם עדיין השתהיתי בחוץ, ברחובות העיירה, הרי זה מתוך רצוני העז להפגין קבל עם ועדה שאני חי וקיים על אפם וחמתם.

— הביטו נא מי מסתובב ברחובות העיר? מאין הוא בא לכאן? מהלך כאילו היה שכור. מה הוא מחפש כאן? אולי בא להוציא את זהבו, אבניו היקרות ותכשיטיו מהמחבוא?

— לא, הוא כבר איחר את המועד! היו כבר כאלה שהקדימ־והו. שום דבר לא נשאר.

— חבל על טרחתך! אין לך מה לחפש! אף אחד „משלכם" לא נותר, סימן וזכר אין להם!

— רואה אתה, החיים מתנהלים להם כרגיל ואפילו יותר טוב לנו מקודם.

— אולי תגידו לי את האמת איפה כולם, לאן נסעו ומה קרה להם?... הלא כולם היו קרובי, כל כך יקרים לי.

— הגידו לי את האמת ואפילו אם היא רעה!

— האם רצונך לשמוע בעצתנו? חזור למקום שממנו באת! לנו טוב כך! השאר אותנו לבדנו!

מדבריהם החטופים והקטועים יכולנו להבין ברורות את מחשבותיהם: „אתה משתייך אליהם, ומקומך עם כולם...!"

גרשון קוז'ול

הביקור האחרון בדווארט

עזבתי את פלאדפינג יחד עם נחמיה גלברט ונסעתי לווארטה. (אני מדגיש לווארטה ולא לדווארט, כי דווארט היהודית כבר לא היתה).

היינו קומץ יהודים והתגוררנו יחד בביתו של מונטר. כשלושים איש היינו. פגשתי שם את נטלייה לסקובסקי והחלטנו לקשור את גורלנו יחד. אני איבדתי את אשתי הראשונה ובתי הקטנה, והיא איבדה את בעלה ואת בנה הקטן. החלטנו להקים משפחה. מהלך מחשבה כזה היה משותף לרוב היהודים משארית הפליטה. האויב רצה לכלותנו, ועל כן מוטל עלינו, הנשארים, לדאוג להמשכנו.

המצב בדווארט היה עגום מאוד. שנאת הפולנים אלינו גדלה. בשנאתם העיוורת אלינו לא ידעו גבול. אומנם הגרמנים שיעבדו את הפולנים, אבל הם ראו בהשמדת היהודים את הרווח הנקי מתקופת הכיבוש. רבים מהם לקחו חלק פעיל בחיסול היהודים, רבים התעשרו על חשבון הרכוש היהודי, שעבר אליהם הן ביוזמת היהודים, והן ביוזמתם הם. הדירות היהודיות היו כעת תפושות על ידי הפולנים, והופעת ניצולי היהודים הפתיעתם ואיכזבה אותם ולא פעם אמרו גלויות: „מה זה, האם עוד נשארו יהודים? חשבנו שכולם נספו, והנה עוד ישנם! הקמו לתחייה?"

בשיחה עם פולני־מכר מישקיביץ, שמעתי מפיו ברורות: „מה יש בדעתך לעשות?" וכשאמרתי לו, שמתכוון אני לעזוב את פולין, אישר את החלטתי כנבונה ביותר, היות ואין לשארית־היהודים שום עתיד בפולין.

בהרהורי שיתפתי גם את יתר היהודים, שהיו אתי. דיברתי על לבם שנחיש את יציאתנו מווארטה, ניסע לגרמניה, ומשם נעלה ארצה. חלק מהם שמעו בקולי ונסעו לגרמניה, וחלק עדיין נשארו. היו גם כאלה שבאו יותר מאוחר והשלו את עצמם ברעיון, שיוכלו להישאר בעיירת מולדתם. שניים מהם שילמו בעד האשלייה הזאת בחייהם. הלא הם משה שייניאק ומאיר לייב רוזנוואַלד ז"ל.

הרוצחים מטעם האַקאַ (A. K.), הצבא הפולני הריאקציוני, בפשיטתם על ווארטה, שפכו את חמתם באותם היהודים המעטים שמצאו.

שלוש פעמים נסעתי לפלדאפינג ושלוש פעמים חזרתי, ולבסוף עזבתי את ווארטה לבלתי שוב עוד אליה. ווארטה נשארה עבורי ועבור רבים

בית־קברות יהודי גדול. ווארטה כעת „יודנריין" (ללא יהודים) כמשאלת הפולנים.

ולנו, הניצולים, נשארו רק זכרונות על גבי זכרונות מהימים, בהם חיינו את חיינו בגולה בדווארט היהודית.

מפלדאפינג נסעתי לפירט ומשם עליתי עם רעייתי ארצה בדצמבר 1948.

חנה אוזרוביץ

חזרתי הביתה

לא אוכל בשום פנים ואופן להביע את רגשותי עם הגיעי לדווארט. היה לי הרושם שבאתי לבית קברות יהודי, אם כי בזמנים כתקנם גם בית־קברות יהודי היה שוקק חיים. כל אבן מקיר, ספוגה דם יהודי, זעקה אלינו בזעקה גדולה ומרה. בבתי היהודים ישבו פולנים והתבססו בהם כאילו היו שלהם מאבות־אבות אבותיהם.

משעממים היו החיים בעיירתנו. הגעתי, אומנם לדווארט בחודש מאי 1945, כשהכל מסביבנו כה אביבי, מלבלב ופורח, אבל לנו היה עצוב וכלל לא הרגשנו בטבע המתעורר לחיים עם בוא האביב והקיץ. בערבים היינו סגורים ומסוגרים מטעמי בטחון. ישבנו שעות על גבי שעות וסיפרנו איש לרעהו את חוויותינו מתקופת השואה, איך ניצלנו וכו'. באחד הערבים האלה, כשהתאוננתי לפני הנוכחים על המצב בו אנו נמצאים, אמר לנו אהרן: „אתם כעת מתאוננים על החיים בדווארט, ומה יש לי להגיד, שאני הייתי הראשון לחוזרים? אני זוכר את הרגע הזה, כאילו קרה זה עכשיו. זה היה ביום רביעי, עשרים ושמונה בינואר 1945. ביום זה חזרתי לדווארט. בכניסה לעיר ראיתי את הגשר השלישי הרוס, שכנראה נהרס על־ידי הגרמנים כדי להקשות על הרוסים במתקפתם. הרוסים אז הקימו גשר ארעי. הטאנק הראשון שלהם אומנם שקע וטבע, אבל בכל זאת הצליחו לעבור. הגשר ההרוס הזה היה בעיני סמל לחיי. הנה הקשר בין עברי וההוה הרוס, ומה מעבר לו, לגבי העתיד, מי יודע? האם ניתן לתאר את רגשותי באותם הרגעים הראשונים? לא פגשתי אף יהודי, כי הייתי היהודי הראשון בדווארט. הפולנים הסתכלו בי כעל יצור שלא מהעולם הזה, וכראשון שחזר נהניתי גם מהזכויות של הראשוניות. בעל האטליז הפולני, פנקיביץ, קיבל אותי יפה לביתו, ואצלו התאכסנתי עד שבאו עוד יהודים. הייתי עייף ותשוש מהדרך, וכתוצאה מכל מה שעבר עלי בימים האחרונים קיבלתי טרומבוזה ברגל. הייתי נאלץ לשכב, והאמת צריכה להיאמר, שפנקיביץ טיפל בי יפה, הזמין אלי את הרופא הפולני ד"ר פנקובסקי, וגם הוא מצדו עשה כמיטב יכולתו לרפאני. בדווארט התאכסן אז גם גנרל רוסי־יהודי. לעתים תכופות שוחחתי אתו. הוא התעניין בי ובתולדות חיי. מורגש היה היטב ש„היהודי" שבגנרל, בשמעו את דברי, עלה על

„הרוסי" שבו, והתרגשותו היתה רבה. הוא יעצני לעזוב את פולין בהקדם האפשרי, כי איך אפשר לגור בבית-העלמין?! ובינתיים קרה מה שקרה ועדיין אני נמצא בדוואַרט, כפי, שאתם רואים, אבל, צריך לעזבה בהקדם, כי „בנפשנו הדבר!"

גם היתר שהיו אתנו בבית התחילו לספר את סיפוריהם, ואפשר היה לבטח לכתוב ספר שלם ממה שסופר. לאט לאט התחילו לבוא יהודים בודדים לדוואַרט. גם זליג מונטר השתייך לראשונים. מפי איכרים פולניים נודע להם שמיכאל לסקובסקי (אביו היה בן דודו של הרב לסקובסקי ז"ל) חי. הוא הצליח במשך כל תקופת השואה להתחבא ביערות. הם שלחו אליו מכתבים באמצעות איכרים, בהם הודיעו לו, שהמלחמה נסתיימה והסכנה

שלמה קלינובסקי ז"ל
נפטר בארץ ב־1970

ישראל אוזורוביץ ז"ל
נפטר בארץ ב־1969

חלפה, והוא יכול בהחלט לחזור הביתה. וכך גדלה „המושבה היהודית" בדוואַרט. מחוסר דירות גרו כולם בביתו הגדול של זליג מונטר, ולו, אפילו, היו הרבה דירות פנויות, גם כן היו גרים ביחד. אם כי לגור ביחד היה די מסוכן, כי הצוררים הלאומנים יכלו לחסל את המעטים בהתנפלות אחת. אבל ככה זה. לאן שיניחו את החולה, מרגיש הוא לא בנוח. במרץ 1945 היו נאלצים היהודים להתגייס לצבא הפולני, אבל לאשרנו נסתיימה המלחמה.

כולנו ידענו שאין כל טעם בישיבתנו זו בדוואַרט, אבל החלטנו קודם כל „להגיע למשהו", כדי שנוכל לשקם את עצמנו במובן החומרי, ולא נצא מכאן בידים ריקות. וכך התחילו היהודים לסחור. מונטר, לסקובסקי ואהרן התחילו לסחור בתבואה. קנו תבואה מהגויים, טחנו אותה ומכרו את הקמח בלודז', שהיתה אז הצרכן החשוב ביותר בסביבה. הם היו על פי רוב בדרכים וכמובן שתמיד היו בסכנה. ונזכרת אני שבכל פעם עד שזכיתי

לראות אותם חוזרים בריאים ושלימים היתה דעתי נטרפת עלי מרוב מתח. הלאומנים ראו במשטר הפולני החדש שלטון הרוסים ובנו היהודים ראו את שליחיהם הנאמנים, על כן התייחסו אלינו כאל שונא מסוכן, והמעניין הוא שרוב האוכלוסייה הפולנית תמכה בהם משנאתם הגדולה אלינו ואל הרוסים.

הצלחתנו במסחר עוררה את שנאתם וקנאתם של הפולנים, ופולני העיר התחילו להסתכל בנו בעין רעה, ולא פעם אמרו לנו גלויות: „הייתכן דבר כזה, היטלר השמיד את היהודים, ועדיין הם ישנם, שוב עשירים? הלא התעשרתם, לבטח על חשבוננו, לא נוכל הרבה זמן לסבול אתכם בתוכנו, מקומכם לא כאן!".

והנה נמצא גם גיסי ישראל, והצורה בה הוא גילה את אחיו אופיינית לזמנים ההם. כשאהרן היה בלודז' הצטלם עם חברו שלמה קורן. שלמה קורן שלח את תמונתו זו לאחותו למחנה העקורים בפלדאפינג (על יד מינכן). היא הראתה את התמונה לכל מכריה, מאושרת, שאחיה חי. בין מכריה היה גם גיסי ישראל ז"ל. הוא הכיר מיד את אחיו אהרן ומיד צעק מרוב שמחה: „הרי אחי, השני בתמונה — אחי הוא!" ומאז הוא לא נח ולא שקט עד שאיתר את אחיו אהרן. כמובן שגם אהרן לא נח ולא שקט בחיפושיו אחרי אחיו. פעם אחת ראה בן דודי בן ציון נפרסטק, בבקרו בלודז' בקהילה ברשימת המחפשים את שם גיסי, הנמצא בפלדאפינג. הוא בא אל אהרן והתחיל להכינו לבשורה משמחת זו בהדרגה. הוא בא במיוחד לדווארט, קרא את אהרן הצדה, הראה לו את התמונה, שהוא ראה אצל חברו של אהרן, קורן, ואחרי ההכנה הזאת לבסוף הופיע גיסי, אחיו של אהרן, ישראל ז"ל. האחים נפלו איש בזרועות אחיו וזמן רב קשה היה להפריד ביניהם, כולנו שמחנו שעוד אחד ממשפחתנו נמצא חי.

ישראל, הבין את המצב לאשורו כבר ברגעים הראשונים לבואו לדווארט דרש מאתנו במפגיע לעזוב את המקום, כי חיינו כאן תלויים לנו מנגד. ובאמת, לא היה כל פלא, שגיסי היה כה מודאג. הוא בא מפלדאפינג, מגרמניה, שם שרר שקט מוחלט, והיהודים הסתובבו שם כמו בארץ שלהם. הגרמנים היו אז מדוכאים מאד; מהם פחדו מפני הדנאציפיקצייה ומהם היו גם כאלה אשר באמת התחרטו על מעשיהם, ובפולין בשעה זו השתוללו הלאומנים הקיצוניים בראש כל חוצות, כמעט באופן חופשי. ישנו עם נשק למראשותינו. הוא הפציר בנו שמיד נעזוב את דווארט. הבטחנו לו שנשמע בקולו. הוא נסע מיד לגרמניה ואתו יחד נסע גם אחי שלמה ז"ל. אחרי זמן מסויים הוא חזר לדווארט וסיפר לנו על החיים בגרמניה ואמר שבא במיוחד לקחתנו מהגיהנום הפולני ולהצילנו. סוף סוף נעתרנו להפצרות אחי וגיסי, נפרדנו משותפינו ונסענו לגרמניה. יש לציין, שלא רק אחי וגיסי השפיעו עלינו לצאת מפולין, אלא גם פולנים אחדים, ומהם בעל טחנת הקמח רצ'ינסקי. פולני זה היה מעודכן היטב במתרחש בשורות הלאומנים, כי בניו השתייכו אליהם. לא פעם אמר לנו רצ'ינסקי: „קחו את יהודיכם וברחו, כי סכנה גדולה צפוייה לכם. אני יודע לבטח שמשהו איום ונורא עלול כל רגע לקרות, ראו הזהרתיכם!"

משה שייניק ז"ל
נרצח ב־1945 ע"י הפולנים

ממש ברגע האחרון עזבנו את דוואַרט והגענו לפירט ושם היינו עד מאי 1949, עד עלותנו ארצה. ועד היום בהיזכרי בכל הפרשה הזאת עומדים לפני חיים אותם היהודים, אשר לא עזבו את דוואַרט ומצאו את מותם הטראגי מידי הפולנים האכזרים, אחרי שניצלו מכל שבעת מדורי הגיהנום הנאצי, הרי הם משה שייניק ורוזנוולד הי"ד.

משה שוטון

ושוב ללא בית

מה טוב שפגשתיך! כבר חלפ־ שבועיים מאז הגיע מכתב לעירייה מאחיך ברוסיה. והרי לשונו:

„עיריית דוואַרט,

אני בנה של מרים ז"ל. נולדתי ב־1919 בדוואַרט. כעת אני נמצא בברית־המועצות. הנני פונה בזאת אליכם, אדונים נכבדים, בבקשה רבה. כתבתי מכתבים אחדים למשפחתי, אבל ללא תשובה.

אי לזאת אני פונה אליכם בבקשה נמרצת להודיעני מה גורלם ומה ידוע לכם אודותם? אחרי כל מה שעבר עלינו תוך שנות המלחמה, אני מודאג מאוד לגורלם.

הנני נשאר לחכות בקוצר רוח לתשובתכם, ותודתי נתונה לכם מראש.

י. ש.

ע"ש

ייתכן, שהכתובת לא היתה נכונה. אם יש ביכולתכם, עדכנו את כתובתם וכמו כן נא למסור להם את המלים המעטות המצורפות למכתבי זה.

„אמא היקרה, זאב ומשה,

כתבתי והנני כותב אליכם, אבל מכתבי נשארים ללא מען. מדוע אינכם נותנים לי סימן־חיים כלשהו? כל הזמן דאגתי לכם, אבל לא היתה כל אפשרות להתכתב עמכם.

עם קבלת מכתבי זה נא לענות לי תיכף ומיד, ובזאת תחיו את נפשי.

מחכה אני בחוסר סבלנות לתשובתכם.

דוד ושלמה בארץ, וטוב להם שם. לי אל תדאגו! עם קבלת תשובתכם אכתוב לכם בפרוטרוט עלי. אולי זקוקים אתם למשהו — אל תתביישו, כתבו!

ברכותי הלבביות לכם, אמא, זאב ומשה היקרים. דרישות שלום חמות לכל קרובינו ומכרינו. כתבו על הכל!

ממני אוהבכם, המחכה בכליון עיניים למכתבכם

יהודה

נא להביע את רגשי תודתנו למועצת העירייה על מסירת המכתב!

*

ובכן — הצעד הראשון בבית היה במידה מסויימת מעודד, וחשדינו, שאף אחד מיקירינו איננו — היו בלתי מבוססים; הרי כבר הבשורה הראשונה הטובה הגיעתנו -- והוא מכתבו של יהודה!

*

— יורק, הגד נא את האמת, בבקשה! דומני, שראוי אנוכי ליחס יפה מצדך, הגד נא את האמת ואל תכסה ממני מאומה!

— לא! אינני כועס עליך! וכי למה לכעוס...? אינך רוצה לבוא אלינו. יש לך רבים מ„שלך", לך אליהם!

*

בדווארט נמצאו כבר קצת יהודים שחזרו. עשרה הם היו. זה היה תיכף אחרי סיום המלחמה. אולי יוסיפו לבוא עוד, אולי...

ואולי כל מה שסיפרו על מחנות ההשמדה היו רק סיפורי סיוט בלבד...

*

— חיים שווארצמן, זה אתה, מה גדלת! בעזבך את הבית היית ילד, ועכשיו אי אפשר להכירך. איך אתה מרגיש ומה מעשיך?

— והנה חנה ושלמה קלינובסקי, פייגה ונחמיה גלברט, נטה ורפאל לסקובסקי, ואתה, זליג מונטר!

— או, הנה גם פייגה סקורקה, משה שייניאק, פקנט־גר, רוזנוואלד, מרים ואמא של איינמר!

— את מי עיני רואות כאן! ישראל אייזנר, טונדובסקי, שמואל, דוד ויהושע ברקנוואלד!

*

בשבתי אצל מונטר בערב הראשון האזנתי לסיפורו של כל אחד; מה עבר עליו ואיך הצליח להישאר בחיים.

— ומה יש בדעתך לעשות? — שאלוני כולם.

— עם קבלת מכתבו של יהודה עם הידיעה שהוא שב אלינו, נתחיל לחפש תעסוקה כלשהי, הלא צריך להתקיים!

— לאמיתו של דבר קשה להיות בבית־הקברות! הכל מזכיר לנו את העבר ואת הזוועות שנעשו כאן.

— כשיהודה יבוא ניסע מכאן. נשהה כאן רק זמן קצר.

*

— אינכם כלל וכלל מעמסה עלינו. יש די דירות שנשארו מ„שלכם״, והרי גם עבדתי אצלכם לפני המלחמה. — אלה היו דברי ראש העירייה, אשר היה אחראי לבעיית הדיור במקום.

— ובכלל, איני מבין למה לכם דירה לכל אחד לחוד? החסרים לי חדרים בביתי — אמר זליג מונטר.

— כמה כבר נשארו מ„שלנו״? ביחד יהיה יותר נעים ושמח.

מבחינה חומרית לא חסר היה לנו כלום. היו גם כאלה שהחליטו להתחיל חייהם מחדש. אבל אני לא יכולתי לעשות זאת.

האוכלוסיה הפולנית הדווארטאית עשתה את עצמה כאילו שכחו את הכל מה שהיה. אבל המחשבות לחוד — והמציאות לחוד.

*

— כן, זה היה ביתי. לא! לא אוכל להיכנס לתוכו פנימה, לא אוכל!

— תוכלו להמשיך לגור כאן!

— כאן נולדתי ובליתי את מיטב שנותי. כאן נפטר אבי, כשהייתי ילד קטן, כאן נשארה אמי אלמנה עם חמשת יתומיה ללא כל יסוד חומרי למחיה. בבית עני זה היה רעב, כאן ש־רה דלות. לשבתות שפתו מים בסירים, שלא ידעו השכנים על העוני ויחשבו שמבשלים... הכתלים האלה ראו לא רק עוני, סבל, צרות וחושך. לעתים קרובות גם הרבה אור חדר פנימה. כל הטוב שהיה בעיירה, היה גם בביתנו. אם נשמעה מוסיקה בעיר, הרי קודם כל — בביתנו. אצלנו היה כמעט תמיד שמח. אצלנו ישבו צעירים ולמדו עברית. רוב הפעולות הציוניות, שערך חנן, היו בביתנו. כאן נקבע מי יסע להכשרה, ותורו של מי מגיע לעלות ארצה. ובהגיע שליח מהארץ — ביקר בביתנו, אצלנו מצא מקום ללון, מיטה נקייה ואוכל טעים. כל אחד מאתנו מילא תפקיד חשוב ואחראי בתנועה הציונית בדוואַרט, באירגוני הספורט, בפעולות הקרן הקיימת לישראל ובעזרה לעניים. דוד ושלמה השתתפו בהצגת „הדיבוק״, „אוריאל אקוסטה״ ואחרות, שהכנסותיהן היו קודש לעניים.

עכשיו, כשהולכים ברחוב נזכרים בכל. כאן גרו הקרובים, כאן — מכר, פה אפה פוקאטש לחם, ועכשיו — אחר במקומו. כאן היה האטליז של מאירוביץ — גם עכשיו מוכרים כאן בשר, אבל לא יהודים מוכרים ולא יהודים קונים. גם חלב אפשר לקנות, אבל לא אצל ברסלר או אצל קלינובסקי. החייטים ממשיכים לתפור, אבל אוברנטש איננו. הסנדלרים עושים נעליים — אבל מורגש שזרים הם, לא מ„שלנו״. ולא רק

זרים לנו... אלא כל מלה היוצאת מפיהם היא כה משמעותית, כה עוקצנית, כה מכאיבה...!

כל אחד „מהם", כביכול, רוצה להראות את יחסו החם אלינו, ובכל זאת מורגש הכפור על כל צעד ושעל.

כל אחד בטענותיו: היתה מלחמה, וכל אחד רצה לחיות. היה מסוכן ללכת נגד הזרם. על כן, ייתכן שנעשו דברים שלא היו צריכים להיעשות... אבל מוכרחים את זאת להבין. שעת־גזירה היתה, שעת־פורענות — ואין מקפידים בשעה טרופה.

את האמת הביע אחד הפילוסופים הידועים בימי קדם: „אם תדליק נר בשתים־עשרה בצהרים, כאשר השמש בעיצומה ותחפש בן־אדם — לא תמצאנו".

חיינו, אחרי שובנו מהמחנות, המשיכו להיות קשים. למעשה שוב היינו כמו בגיטו. היינו כה מעטים, שהיינו נאלצים להיות ביחד כמשפחה אחת.

מבחינה חומרית לא היה חסר לנו כלום. אומנם, באנו ללא פרוטה, אבל אחרי זמן קצר היה לנו כסף לרוב, ואולי יותר מאשר אי־פעם. הקשר עם האוכלוסיה הפולנית היה רופף מאוד. חדשות, כמעט, ולא הגיעו אלינו. האמת צריכה להיאמר, שלא חיכינו לחדשות. חיינו עם העבר וזכרונותיו. בהיותנו מאחורי חוטי־התיל חלם כל אחד על חופש ועל שיבה ליקיריו. חלק מהחלום היה למציאות, אבל דווקא מציאת זו הביכתנו ואיכזבתנו. במחנות, אומנם סבלנו, אבל התקווה שעשעתנו — וכאן — היינו מחוסרי כל תקווה, מודעים לאמת העירומה והנוראה. מכתבי יהודה והבטחותיו לבוא אלינו והידיעות הטובות מאחי בארץ במקצת המתיקו לי את הימים המרים. חיכיתי לרגע, בו אוכל לצאת מכאן, אבל כל הדרכים היו סגורות. מחוסר מוצא חוקי, חיפשנו דרכים בלתי חוקיות להבריח את הגבול. העיקר לצאת מפולין, כי הרגשנו שהקרקע התחילה לבעור מתחת רגלינו.

— הנכון הדבר שהשליכו פצצה על היהודים ברחוב זאוואדסקי בלודז'?

*

— איך ניתן להסביר את התופעה הזאת — הלא הגעתם הנה לפני זמן קצר מהמחנות ללא לבוש, רעבים וללא כסף, וכעת, אחרי שבועות אחדים, כל אחד מכם עשיר וכיסיו מלאים כסף?

— יורק, הבן זאת, שחסר לנו הרבה, ומה ששייך לשאלתך, לא נוכל לענותך, כי בין כך לא תבינני. היינו תמיד נאלצים לדאוג לעצמנו ולהיות אחרים. וגם כעת אנו צריכים כך לנהוג. היינו צריכים לדעת יותר מכם. לא נתתם לנו להגיע למשהו, על כן היינו מוכרחים לטכס עצות, להיות בעלי־יוזמה ותושיה כדי להחזיק מעמד במלחמת החיים. אתם חיים על אדמתכם, אשר אף אחד לא ינשל אתכם ממנה, אתם אף פעם לא רציתם בנו (אם נדבר בלשון עדינה — לא חיבבתם אותנו), היינו תמיד זרים בעיניכם, לא מ„שלכם". לכם קרקע מתחת רגליכם, לכם יש מח־ — ולנו...

*

— הנכון הוא הדבר שאתם הכל מוכרים, ואפשר להשיג אצלכם מציאות?

— כן, אין עצה. רצינו לחיות כאן בינתיים. היו גם כאלה, שרצו להסתדר כאן מחדש, אבל במו עיניכם הנכם רואים שאין כאן מקום עבורנו.

קשה לחיות על תלי החרבות. כל צעד שצעדנו היה בעינינו כאילו פסענו על קברות יקירינו. חשבנו, שאחרי כל מה שעב־, השתניתם, ולצערנו לא חל כל שינוי. להיפך, השנאה גדלה. אינכם רוצים בנו. היינו עבורכם תמיד רק מכשיר להשגת מטרותיכם. אין דרך אחרת, אלא לחזור לתוכניתנו הישנה — לעלות ארצה. וכדי להגשים משימה זאת צריך לארוז את החבילות ולחפש דרכים להגיע למחוז חפצנו על אף הקשיים והמכשולים. הגיע הזמן שנפסיק להיות מדרס לרגלי אחרים, איננו רוצים לשמש עוד זבל לזבל אדמת־זרים. עלינו לבנות את ביתנו בשבילנו ולהיות ככל העמים.

יורק דובז׳ינסקי, פעם עוד תיזכר בדברי: „אנו יכולים גם לחיות בלי עזרת אחרים. עוד תשמע אודותינו רבות וטובות, ואז תתפלא למשמע אוזניך ולמראה עיניך!

„יש יום — ומים עד ים יצאו וישתוממו
לראות מה פעל קטן גויים עם נד״. (ביאליק „ברכת העם״)

משה שוטון

האדמה בוערת תחת רגלינו

— מה החיפזון הזה עליך? ייתכן שאפשר יהיה משהו לעשות כדי לנסוע באופן חוקי, ואז גם נקח מטען כלשהו. שוב להשאיר את הכול! לא כל כך קל להשלים עם זאת. הקשיים, אומנם הולכים וגדלים, אבל יותר גרוע לא יהיה!

— לא! אסור יותר לחכות! אין ברירה, האדמה בוערת תחת רגלינו!

בנסעי מברלין הביתה ראיתי כל המתרחש על הגבול. המבריחים, שכביכול, היו צריכים להעביר את לקוחותיהם דרך הגבול, וקיבלו מהם הון תועפות, מסגירים אותם בידי כל מיני שודדים ורוצחים, השורצים על כל צעד ושעל, ולוקחים מהם את כל רכושם. ייתכן, שמחר יהיה כבר מאוחר, ולא יישאר אפילו סדק צר להתחמק בעדו לעולם החופשי. תוכניתנו היתה לחכות לשובו של יהודה מרוסיה, כדי שנוכל יחד לצאת לדרך, אבל במצב החדש שהתהווה אסור לחכות יותר, כי בנפשנו הדבר!

— אינכם מחוייבים לשמוע בקולנו! כל אחד מכם די מבוגר ויכול להחליט על דעת עצמו!

ישבתי לכתוב שני מכתבים:

אחד ליהודה, שיסלח לנו על כי איננו מחכים לו. עם שובו לפולין עליו תיכף ומיד ללכת בעקבותינו, פרטים על הכול יקבל ממכרתנו קרישה.

— קרישה, בקשה לי אליך, הבקשה האחרונה!

— מה קרה לך, האינך מרגיש בטוב, ואולי סיבה אחרת?...

— אני חזק, אפילו חזק מאוד, אבל החלטנו לזוז מכאן.

— מה יש? ראו נא, צר להם המקום, כך מעטים הם, ואינם יכולים להסתדר בתוכנו?

— ודאי הגיעו לאוזניך השמועות על המתרחש סביבנו!

— ואם זאת היא החלטתכם הסופית, שתהיה לכם למזל! אני מצדי אשתדל לפני צאתכם להחזיר לכם הכול מה שאני חייבת לכם.

— הבעייה היא לא בכסף! כפי שידוע לך עומד יהודה לחזור מרוסיה, ולא ימצא אותנו, הוא יבוא ערום ויחף ומחוסר כל. ברצוני להשאיר אצלך כסף עבורו, כדי שתוכלי לסייע לו לצאת את פולין.

— הכל מובן! אתן לו גם כתובת אמי בגרמניה, ויוקל עליכם למצוא איש את אחיו.

והרי המכתב השני לחוצב:

„אדוני הנכבד,

אמנם קבענו את התאריך להצבת מצבה על קבר אבי ז״ל, אבל מסתבר שעלינו להקדים את יציאתנו מכאן ככל האפשר, ולכן בקשתנו שטוחה לפניך לזרז את ביצוע ההזמנה לשבוע הבא. באם יתגלו קשיים כלשהם, והמחיר יעלה עקב שינוי התנאים, הננו מוכנים לשאת בכל ההוצאות הנוספות ולפצות אותך על ההטרדה. לא היינו רוצים לעזוב את העיר, והמצבה הישנה על קבר אבינו הרוסה ומחוללת. אי לזאת נבקשך שוב בכל לשון של בקשה למלא את משאלתנו, והננו מודים לך מראש".

בעמדי עם לולק על יד פנקיביץ, ראינו משאית צבאים באה לככר „שלושה במאי".

— ראה נא איך צבאנו שוקם, אלה מכוניות, איזה נשק ואלה מדים חדשים ויפים — אמר לי לולק, כולו נרגש והמשיך:

— אנו בני גיל אחד. מתי יש בדעתך להתגייס לצבא הפולני? אני, בינתיים ביקשתי דחייה לשנה.

— נבדקתי כבר ע״י הוועדה הרפואית, ונתנו לי דחייה לשלושה חדשים, כדי שאוכל לנוח אחרי המחנות — עניתי לו. רוצים לשלחני לקורס קצינים. מובן מאליו, שצריך לשרת בצבאנו!

בדברי עם לולק בא זאב בריצה, נושם בכבדות, חיוור כסיד ואינו מסוגל להוציא הגה מפיו. הוא רק רמז לי בכיוון החיילים.

— מה קרה לך, למה הנך כה חיוור, זאב?

— אַ־קאַ! (A. K.) כנחנק, הגה את שתי המלים האלה.

— הרגע נא, בבקשה, מה אתך, ומה לך ולהם?

— אל תרבה בשאלות, צריך תיכף ומיד לברוח, שלא יהרגו אותנו. הייתי כבר בידיהם, אבל קרפינסקי בוואניה...

— מה לקרפינסקי ול־אַ־קָאַ?

— בהיותי בוואניה עצרוני ושאלוני אם אני יהודי. ברגע הראשון לא הבנתי מה לצבא ולמוצאי, אבל מיד הוחוור לי.

— קחו את היהודי הצדה לבל יראהו איש וגימרו אתו בלי להשאיר עקבות!

— אדוני הקצין, פנה אחד מהם אליו — לשם מה לעשות זאת? זה יקים רעש גדול, ואז היתר יברחו. מוטב להחזיקו, ואחרי כן... ביחד...

— הצדק אתך!

בעמדם על יד קרפינסקי התחילו לשאלו; המכיר הוא אותי, והאם באמת אני יהודי.

— כן, הוא יהודי, הוא נולד בשכנותי. תמיד היו עניים, אף פעם לא עשה שום דבר רע לפולני.

— צדקתם, חזר שנית, לשם מה לגמור עם אחד, כשלפנינו רבים? אם נשחררנו, נתפוש את כולם!

— יש לי הצעה — אמר לנו לולק — היכנסו אלי, אצלי לא יערכו חיפושים!

— לאן אתם הולכים? הרי כבר פרקו את אנשי המשטרה מנשקם, הקשר הטלפוני נותק, הכל בידיהם!

— ברצון היינו נכנסים אליך, אבל לא עכשיו, ולא במצב כזה.

— ואולי, אתם חושדים גם בנו?

— לא חס וחלילה, איננו חושדים, אבל חבל על כל רגע, צריך לפעול תיכף ומיד, פן נאחר!

מחשבה אחת הטרידתנו; איך להודיע לכולם שיצילו את חייהם במהירות המירבית. הרבה זמן לחשוב לא נשאר לנו.

— זליג, אולי נשוחח עם הנהג הצבאי, הוא יוכל להחביא אותנו בין שקי הקמח שבמשאיתו, לא יעלה על דעת אף אחד לחפש יהודים חבויים בין השקים!

— כמה אתם?

— כעשרה — ענינו — וגם לא כולם כאן. חבל על הזמן!

— שלמו מיד, ואם יתפשוכם, זכרו להגיד, שהתגנבתם למשאית בלי ידיעתי.

— רוזנוואלד וקרול, למה תעמדו בצד, למטה, וכי אינכם רוצים לחיות?

— עוד מעט נסע לוורוצלאב, כך שלא יתפשונו!

מלים אלה היו גם בפי משה'לה שייניאק ז"ל ועוד הוסיף: מה הם יכולים לעשות לי? אני נמוך, קטן, הטבע בעצמו שפך עלי את זעמו וענשני דיי, אפילו היטלר, ימח שמו, לא חשק להרגני, וכסף אין לי. לא, הם לא יעשו לי שום דבר רע, כי רק כסף הם מחפשים! למי שיש — יברח לו!

*

— מה יש לך במשאית ולאן אתה נוסע?

— קמח, ואני נוסע ללודז׳.

— האם לא החבאת שם יהודים בין השקים?

— מה לי וליהודים? ובכלל איפה הם, הלא היטלר השמיד אותם כליל. בבקשה, חפשו!

המשאית עמדה על הגשר. היא רעדה, כשהם צעדו על השקים, ואנחנו מתחתיהם. לבותינו הלמו כפטישים, ונדמה היה לנו ששומעים הם את פעימת לבותינו. כל צעד שלהם על השקים הרגשנו היטב, ידענו שכפשע בינינו ובין המוות.

— המשך בנסיעתך, אבל אם תפגוש בדרכך ביהודים, אשר נמלטו מידינו, הו־דיענו מיד!

עבר זמן ממושך עד שנרגענו.

*

ואלה, שלא קיבלו הצעתנו לנסוע אתנו, הפעם, לצערנו הרב, לא צדקו.

— מהי המהומה והתכונה הרבה הזאת בשוק?

— בואו וראו את המחזה הנהדר! הגרמנים לא יכלו לגמור אתם, ובחורינו — מסיימים את המלאכה!

— הנה עומדים לגמור עם שניים, היתר הצליחו בינתיים להתחמק!

*

.1945

היה זה יום נובמבר נאה. בדרך כלל יורדים גשמים בעונה זו, אבל היום האירה השמש בכל זהרה. שעון העירייה תקתק בקצב ובדיוק כל דקה. הכל היה כה שקט, כה רגוע, כה חגיגי. כולם חיכו לנס, שהיה צריך להתרחש כל רגע, פעמוני הכנסייה רעמו ועודדו.

אף אחד מהפולנים לא רצה להרהר על המעשה, אחרי כל מה שקרה. הלא כולם שווים, כולם אחים. היטלר כבר היה כאן, את כל היהודים השמיד ורכושם שדד, אין כבר חשש שיצאו המתים מכבשני האש ויקומו לתחייה. אם כן אולי כדאי להשאיר את המעטים שנשארו, וכי מה יש לפחד מפניהם, ומה יכולים הם כבר לעשות לנו?

משה שייניאק ומרדכי רוזנוואלד עמדו, וסביבם הצטופפו אלה שחיכו להיטלר לפני המלחמה עוד לחסל את היהודים. הגרמנים לא הצליחו, אבל היריות של „אלה האזרחים הטובים" כן הצליחו לסיים את עבודתו של היטלר. רוזנוואלד ושייניאק זכו לראות בסיום המלחמה הנוראה, נשארו בחיים אחרי שעברו שבעת מדורי התופת ואיבדו את כל יקיריהם. מאושרים היו שלכל הפחות הם נשארו. ברם המציאות היתה אחרת ואכזרית. גם לקבר ישראל לא הובאו, כי לא היה אף יהודי שיגמול אתם גמילות חסד של אמת, שיאמר „קדיש" ויעמיד על קבריהם מצבות זכרון.

זכורני רק, שזה היה ביום ששי. אף אחד מאתנו לא התכונן לשבות את השבת. התייתמה השבת מיהודיה. השבת הפכה ליום חול: הדייגים אינם מוכרים דגים לשבת, האופים אינם אופים חלות לשבת, החייטים אינם צריכים למהר לגמור את תפירת בגדי

זאב (ווה) שוטון ז״ל

השבת, הסנדלרים אינם נחפזים בתיקון הנעליים לשבת, כי בטלה השבת בפולין, רק החול והרשע שולטים בה. אין רואים את האדים מן המקווה, אין מכינים את הנרות להדליקם בליל שבת בבית הכנסת. כל זה אינו קיים כבר בדווארט. אחרי עזבנו אותה, קמו „הפולנים הטובים״ ולקחו מבתי היהודים את השאריות שנשארו, ורוקנו אותם לחלוטין, אפילו את התנורים פרקו.

*

— מהי הדרך הטובה ביותר אותה יבור היהודי לעבור את הגבול?

— הייתי מייעץ לכם לנסוע לשצ׳צ׳ין, ושם תבואו בדברים עם...

— אבל זה כרוך בהוצאות רבות!

— אין לנו ברירה, זאב, נאלץ לחזור לדווארט, לגבות את החובות המגיעים לנו, ואז יהיה לנו כסף להוצאות הדרך.

— אדוני הנהג, אתה הישאר עם אחי כאן, ואני אסור העירה ותיכף אחזור!

— ראו נא, מי בא! התפרצה קרישה בקריאת שמחה.

— הוי, כמה מסכנים אתם! עלו למעלה, שלא תשורכם עין־אדם.

— אין לנו הרבה פנאי, קרישה, אני זקוק לכסף לדרך!

— כסף כרגע אין לי, אבל אשתדל ללוות אצל שורדיגה.

בהיותנו בעליית־הבית התפרץ בעלה של קרישה ובשורת איוב בפיו, שמחפשים אותנו. נודע להם כבר שאנו כאן.

— להתראות, גורצקי! אחכה מחוץ לעיר, אם קרישה תצליח ותביא לי קצת כסף, אהיה לה אסיר תודה.

ברדתי מהמדרגות פגשתי את קרישה, ובידיה מספר מטבעות זהב.

— קח את זה, כסף אחר אין לי! ברח לך, מהר ככל האפשר! את החשבון תעשה עם אמי בגרמנייה. דרך צלחה, ותן סימן חיים, כשהכל יעבור בשלום!

— חכה רגע, מה החפזון הזה, יש לי עבורך הפתעה נעימה!

בעומק לבי חשדתי גם בווייצ׳יק הדוור, שהוא בצדם. הלא מכתבים ליהודים כבר לא יביא ודמי שתייה לא יקבל! וכי באמת הכסף הוא אשר יענה את הכל ויעצב את דמות האדם?

— מכתב עבורך מפלשתינא, מאחיך! הוא כבר היה מוכן למשלוח בחזרה בהיעדרות הנמען. — פתחתי, כמובן, את החבילה הארוזה, רק בשבילך.

בהיותי כבר בדואר, נעל אחרי מנהל הדואר את הדלת.

— מה פירוש הדבר? — שאלתי.

— הרגע נא, בבקשה, אתה נמצא במקום בטוח. שמעתי שהנך נוסע, ודאי תחזור ואז אני אשיב לך את חובי, שאני חב לך. ברצון הייתי מחזירו לך עכשיו, אבל חבל על כל רגע.

— באמת מכתב משלמה מהארץ?!

ידי רעדו בהחזיקי את המכתב ובקושי יכולתי לפתחו.

ביקשתי לפתוח את הדלת, ויצאתי.

ברחוב פתחתי את המעטפה. במכתבו הביע שלמה את שמחתו שאנו בחיים. גם דוד יודע את זאת. צורף גם צלומם של דוד, רעייתו אלקה ובתם דינה. הלכתי כשאני שקוע בקריאת המכתב ומסתכל בתמונה היקרה. מה מאושרת יכלה להיות אמי ז״ל לו היתה זוכה לכך! המסכנה לא זכתה לראות אפילו אחד מבניה בחתונתו, והנה תמונת נכדתה!

שמעתי צעדים מאחורי, אבל לא הסבתי את ראשי. עשיתי את עצמי כאילו אני שקוע כולי בקריאה.

— כן, זה הוא, אבל נתן לו לצאת את העיר!

עברתי על יד בית־החולים, שם השארתי את זאב, אבל לא מצאתיו שם. האם שוב תפשוהו? מה אתו?... למה השארתיו כאן, איך יכולתי דבר כזה לעשות?

— את מי עיני רואות כאן? — פנה אלי שלמה קמפינסקי.

— מאין באת, ולאן פניך מועדות, שלמה?

מה פירוש „לאן?" אני חוזר הביתה.

— הביתה? לאיזה בית ושל מי? — התפרצתי במרירות.

למה אתה מתכוון? הלא כאן נולדתי, פה חיתה משפחתנו, פה דירתנו, מכרינו — וכולם!

— כן, הכל, אבל...

— ראיתי את אחיך נוסע במונית בכיוון סנדז'יץ.

כן, מתי?

— וכי, באמת כל כך טוב לכם, שאתם נוסעים במוניות?

— שמע נא, קמפינסקי מה שאגיד לך! אם באמת חייך יקרים לך, ברח אתי!

— לא, אני חוזר הביתה! אם היטלר לא הרג אותי, גם הם לא יוכלו להרע לי. במה אני מפריע להם?

— רצתי בכיוון זאב וצעקתי אחרי קמפינסקי, שרק לא...

מסופקני אם שמע את הזהרתי.

זאב ראה, שאני אינני חוזר, ואחרים מסתכלים בו, כאילו היה חשוד בעיניהם על כן התחבא בין העצים.

המונית והנהג נעלמו.

— יש לי מכתב מהארץ — צעקתי אליו בין העצים.

— זאב כבר היה בדרך לסנדז'יץ.

בבקשה לעצור לרגע ולקחת אותנו, צעקתי לעגלה, שעברה על ידנו.

בלי לחכות לתשובה חיובית קפצנו על העגלה.

פולנים אחדים, אשר עקבו אחרינו עוד מהדואר, רדפו אחרינו על אופניים.

חטפתי את המושכות מידי העגלון והאצתי בסוסים.

— רבונו של עולם, הסוסים הם כל רכושי, צעק העגלון, תיכף יפלו, ראה כמה מזיעים הם!

הדרך לסנדז'יץ היתה חולית עם עליות וירידות. שמענו מאחורינו את קולות אויבינו, הרודפים אותנו וצועקים; „באם אתם חושבים שתצליחו להימלט מידינו, אינכם אלא טועים. בין כך נשיג אתכם ונתפוש אתכם בסנדז'יץ".

— אולי נתן לסוסים קצת לנוח — פנה אלי העגלון.

— לא הגבתי והמשכתי במלוא הקצב.

עצרתי לפני תחנת הרכבת של סנדז'יץ. נתתי לעגלון שתי מטבעות זהב ואמרתי לו: „חיי האדם יקרים מחיי סוס, אם סוסך יפול, תוכל לקנות בכסף זה אחר, ואפילו יותר טוב ממנו".

היה כבר לפנות ערב כשהתקרבנו לתחנת הרכבת. פחדנו להיכנס בדרך ראשית. שייניאק ורוזוואלד כבר לא היו, מצבה לא הצלחנו להעמיד על קבר אבינו ז"ל,

את יהודה אחינו השארנו לגורלו ברוסייה. ואנחנו שנינו, אני ואחי זאב, בלי שום סיכויים למחר טוב, בלי לדעת לאן פנינו מועדות, שוב נמצאנו בדרכים לא ידועות לנו ומחפשים מקום מקלט.

בלי בית, בלי קרקע מתחת לרגלינו ובלי כל עתיד. האם ישנו ערך לכל מאמצינו, האם כדאי כל כך הרבה לסבול כדי להישאר בחיים בתנאים עלובים כאלה?

הדבר היחידי, שהיה בידינו — המכתב והתמונה של יקירינו מהארץ, והחשוב ביותר הוא, שלא נכנעו לגורל האכזרי.

משה קוזא ואשתו לאה סרנה ז״ל
בן דודו של משה שוטן

יהושע ברקנוולד

ב ד ר ך

אחרי השחרור ראיתי לפני דרך אחת ויחידה והיא — לעלות ארצה, אבל עדיין השליתי את עצמי בתקווה שאמצא את משפחתי בחיים. במשך תקופה מסויימת הייתי נתון בין תקווה ובין יאוש. מצד אחד הבנתי שסיכויי למצוא מישהו ממשפחתי הם קלושים ביותר, בגלל הידיעות הנוראות שהתחילו להגיע אלינו על מיליוני ההרוגים, מאידך השתעשעתי בתקווה אולי אולי... והמקרים הנדירים על פגישת ניצולים, שחשבו זה את זה למתים מזמן, המריצוני לחפש, לשאול ולחקור. מתוך הנחה זו הלכתי לדווארט. קבלת הפנים בדווארט היתה אכזרית ביותר. הפולנים, כביכול ידידי, לא חסכו ממני את הסבל האיום וסיפרו לי הכל בלשון גסה ופשוטה וחד־משמעית על כל מה שקרה ליהודי דווארט וביניהם גם ליקירי. המסקנה הישירה שהסקתי מדבריהם היתה די ברורה; לשם מה נשארתי אני בחיים, לאיזו מטרה, למי אני נחוץ. ידידי אלה בכלל לא פיללו לראותני שוב, ובהופיעי לפניהם לא האמינו למראה עיניהם — הייתכן שחזרתי מארץ הרפאים וקמתי לתחייה. וכך הגעתי סוף סוף לוודאות המוחלטת שממשפחתי לא נשאר אף אחד

פרט לשני אחי שעזבו את פולין עוד לפני פרוץ המלחמה, מהם אחד עלה ארצה (זלמן), והשני היגר לארצות־הברית.

אחרי שנודעה לי האמת האיומה היתה הרגשתי בדוואַרט רעה מאוד. אומנם לא הייתי בודד בעיירה. היו בדוואַרט עוד אודים אחדים מוצלים מהאש האיומה, שחזרו כמוני לעיירה לחפש את בני משפחותיהם. ראש העיריה נתן לי דירה ובה גרתי ביחד עם בן דודי. התחלנו לעבוד בחייטות מתוך רצון לחסוך קצת כסף למען נוכל לצאת לדרך, למחוז חפצנו מאז, לארץ ישראל. אבל הפולנים לא יכלו לסבול אותנו וכל יום שהיינו בתוכם היינו בעיניהם לצנינים. בקושי החזקנו מעמד בדוואַרט חודש ימים ולבסוף ברחנו כל עוד נפשנו בנו, כי ידענו שחיינו נתונים כל רגע בסכנה. נסענו ללודז׳. שם היה ריכוז גדול של פליטים, אבל גם שם לא היינו בטוחים. גם כאן לא טמנו האנטישמים את ידיהם בצלחת וארבו לנפשו, לגופו ולרכושו הדל של היהודי. ואז התחילו יהודי לודז׳ לברוח מפולין בכל הדרכים החוקיות והבלתי חוקיות ובכל האמצעים שעמדו לרשותם. פני כולם היו מופנות לגרמניה לאיזור הכיבוש האמריקאי. שם התקבצו אלפי פליטים שנקראו „די פיס״, כלומר, עקורים, אשר היו בטיפולם של שני מוסדות; המוסד הבינלאומי אונר״א והמוסד היהודי דז׳וינט. הייתי במחנה „די פיס״ בפירט על יד נירנברג. החיים במחנות אלה היו דומים לחיי אדם הנמצא בתחנת הרכבת ומחכה בכליון עיניים לבואה של הרכבת כדי שיוכל לנסוע. היינו תוססים ומתסיסים. ידענו שעומדים אנו לפני מאורעות כבירים. הבנו שעלינו „שארית הפליטה״ להטות שכם לתחיית האומה. רבים מאתנו התחילו להקים משפחות, וביניהם גם אני. ימים סוערים וגורליים באו. נאבקנו על זכותנו לעלייה. אוניות המעפילים הרעישו את מצפונו של העולם. חיינו במתח מתמיד — הנה הדיונים באו״ם, הנה החלטת העצרת ולבסוף הגיע גם היום הגדול, לו חיכה העם היהודי אלפיים שנה, יום קום המדינה ה׳ באייר תש״ח.

היינו מאושרים, היינו כחולמים.

לבסוף הגיע גם הרגע הגדול לו חיכיתי כל כך הרבה. ב־1949 עלינו, רעייתי, בני ואנוכי על האוניה הישראלית „תיאודור הרצל״ והפלגנו לארץ.

ש ע ר ע ש י ר י

אי־שם ברוסיה

אסתרין אליעזר

דאָרט ווייט אין רוסלאַנד

דער שרעקלעכער צווייטער וועלט־קריג האָט אויף אַ קורצער צייט אויפגעפראַלט די אייזערנע געשלאָסענע טויערן פון פויליש־רוסישן גרענעץ.

אין משך פון אייניקע מאָנאַטן האָבן אידן מאַסנווייז געשטראָמט פון די פוילישע געביטן פאַרנומענע דורך די נאַציס — נאָך רוסלאַנד, האָפנדיק דאָרט צו געפינען אַן אַזיל.

טראָץ דעם וואָס די אידן האָבן דאָרט ספּעציעל קיין האָניק נישט געלעקט, דאָך מוז מען גערענקען אַז די מערהייט פליטים זענען געבליבן לעבן.

דאָס הייסט, אָבער, נישט אַז זיי האָבן נישט געליטן. פיל פון די אַנטלאָפענע אידן זענען פאַרשיקט געוואָרן צוליב פאַרשיידענע סיבות נאָך סיביר און דאָרט געליטן הונגער, קעלט און נויט און דאַביי אויך שווער געאַרבעט.

אין די געדיכטן פון שלמה בן יהושע (כהן) געפינען מיר אַ טיפן האַרציקן אָפּקלאַנג פאַר די אַלע ליידן.

שלמה בן יהושע (כהן)

ווייט אויפן צפון

ווייט פאַרוואָרפן בין איך אויפן צפון
מיין גייסט טאָג־טעגלעך זיך לעשט
דאָס האַרץ פון בענקשאַפט טוט רופן
פאַר וואָס, פאַר וואָס און ווו איז די רעשט ?

דערינערונגען פון קריג (סיביר 1940)

איבער וועלדער געדיכטע, הויכע
ווו מענטשלעכע פיס האָבן קוים געטרעטן
שלעפן זיך געזיכטער בלייכע
אָפּגעריסענע און פאַרשטיקטע געבעטן

ס'הערן זיך קרעכצן שוואַכע
איבער פראָסטיקע טיפע שנייען.
שאַרן זיך ווי שאָטנס, ווי מתים בלייכע
נאָך פינצטער — און זיי צו דער אַרבעט גייען

עס ציען זיך קאָשמאַרנע נעכט
נעכט שלאָפלאָזע פון הונגערן
בלויז אַ שטערן וואָס פינקלט
וועקט נאָך אין מיר דערינערונגען.

עס רוקן זיך טעג, טריבע, לויפנדיקע
נאָך פראָסטיקע, שנייאיקע נעכט
איינער צום צווייטן ענלעכע
אַ קרעכץ אין יאָרן זיך פלעכט.

אין די פאַרשיקונגסלאַגערן

שאַרפע, פראָסטיקע ווינטן בושעווען
איבער פעלדער־וועלדער אין טיפן שניי
די פאַרשיקונגסלאַגערן ווי בינשטאָקן הוזשען
איבער זיי הענגען הימלען שווער ווי בליי.

דאָרט ווייט אין רוסלאַנד

געאַרבעט אין קוילן שאַכט
געראַמט דעם שניי פון די באַנליניעס
אין קאַלטע סיבירישע נעכט
אין ווייטע, ענדלאָזע טייגעס

שאַרפע ווינטן ווייען
דאָס פנים שנייט ווי אַ זעג
וועכטער ביי די זייטן שטייען
די אַרבעט מוז פאָרגיין ווי אין געיעג.

געהאַקט אין די וועלדער בוימער
דורך אַ 12־שעהדיקן אַרבייטסטאָג
געריסן פון די בערג שטיינער
געלאָדן זיי אויפן צוג.

געהונגערט טעג, געהונגערט חדשים
גועיאָגט צו דער אַרבעט מיטן באַגינען
טאָג ביי טאָג געגראָבן קברים...
מען קען ממש אַראָפּגיין פון זינען!

טשיוויע

עס ווערט שוין טונקל
די נאַכט פאַלט צו היינט שנעל
אָט זיץ איך פאַרטראַכט אין ווינקל
אין לאַגער ביים טיר אויפן שוועל.

עס פילט זיך קאַלט
עס וועט באַלד קומען דער ווינטער
טונקל און געדיכט איז דער וואַלד
איין טאָג דעם צווייטן יאָגט אונטער

און ווען דער ווינטער וועט קומען
איבער די בערג און זומפּיקע טאָלן
שניי וועט ער שיטן ווי בלומען
זאַווייערוכעס אין דער לופט וועט ער ראָלן.

נאָווי טרויצק 1941

אין די טונקעלע קאַלטע נעכט
פון פראָסטיקן קאַלטן צפון
ווען איך ליג אויף מיין האַרטן בעט
הער איך ווי אַ קול טוט רופן.

דאָרט ערגעץ וואַרט אַ מענטש
ער קען קיין רו געפינען
אויך ווײַנט אַ קינד
טרערן ווי וואַסער זיי רינען.

ערגעץ ווייט פון דאַנען
דאָרט ווּ די וועלט טוט זיך שרעקן
דאָרט ווּ עס פלאַטערן נור פלאַמען
אַרום פון אַלע עקן.

ווען וועט קומען צוריק די צייט
און מיר וועלן זיין ווידער צוזאַמען
ווען וועלן מיר אונזערע צרות
דערציילן אין גראַמען?

דאָס האַרץ פון בענקשאַפט וויינט
פון די אויגן רינט אַ טרער נאָך אַ טרער
ווייט פאַרוואָרפן פון אייך בין איך היינט
צי קען דען מיר העלפן ווער?

די טעג שלעפן זיך ווי שאָטנס
אָנגעטאָן אין תכריכים
די נעכט באַציען זיי מיט שוואַרצן
און קדיש פירן זיי צו קברים!

שוטן יהודה

פריסת שלום מסיביר הרחוקה

לא! לא אוכל להגיד שאין ברצוני להשתתף במפעלכם החשוב כתיבת ספר „יזכור ליהודי דווארט"!

המרחקים העצומים בינינו — הם אשר יצרו את החיץ, המקשים עלי להיות אתכם יחד ולפעול אתכם יחד במאמציכם אלה.

גם אני נולדתי בדווארט על גדות הנהר וארטה, אשר כה הטביע את חותמו על אופי העיר הזאת.

אבל, לצערי, הרב, קבעו מימי וולגה את הגבול עבורי, ואין לי כל יכולת לעברו.

אתם, המאושרים, יכולים לעבור את הכינרת — לא כן אנוכי... וולגה יותר מדי גדולה, ומה גם שלגבול טבעי זה נוספו גם גבולות מלאכותיים, שנוצרו בידי אדם...

גם לי יש הרבה מה לכתוב על עירנו, אבל הכפור הגדול בארץ מגורי הקפיאו את הדיו בעטי, כמו כן אסר עלי הרופא לכתוב שלא לייגע את ידי הרועדות והקפואות מהקור הסיבירי...

ואף על פי כן... זכרונותי אינם מניחים לי. בלילות החורף הארוכים והקרים, עת אשכב לישון, תרד שנתי מעיני, וזכרונותי משתלטים עלי ומעבירים אותי לחטט בנבכי העבר. בשעות אלה — אני כולי אתכם, יקירי.

תמונות מתמונות שונות עוברות לפני כסרט חי. רואה אני את משפחתי, הקרובים לי ביותר, שנותקתי מהם או על ידי יד הכורת או על ידי יד אכזרית אחרת, המונעת ממני כל התקרבות אליהם. הנה חברי וידידי... דמויותיהם מרחפות לפני, ושפתי דובבות בכליון געגועים; „אייכם, יקירי, אי אותם הרגעים היפים, עת היינו יחד משתובבים, לומדים, משחקים והוגים באותן האידיאות?"

היטב נחרתו בזכרוני רגעי הסבל והעוני בעיירתנו הגלותית, אבל לא נשכחו ממני גם אותם גילויי האור והאושר, אשר האירו באור מסתורין את ביתנו הדל, אשר הפך ברגעים כאלה את נווה אמי הדל לקן בטוח.

אי אותם הערבים המקסימים, עת הייתי שותה כצמא את דברי המרצים על הרצל, גורדון, בורוכוב ויתר מנהיגי הציונות?

בפולין הרוויה שנאה אלינו השתוללה סביבנו רוח עיוועים — ובתוכנו שלוות נפש ורגשי אושר כששמענו על בחורינו ובחורותינו המפרים שם, בארצנו את שממותיה.

בשבילכם האנטישמיות נשארה בגדר של זכרונות עגומים מהעבר, ובשבילי — לחם חוקי יום יום.

אתם בונים עתידכם, ואנחנו כאן דואגים לעתידם של אחרים. אתם במזרח בגופכם ונפשכם, ואני בארצי בגופי, כי נשמתי ולבי אתכם.

חלומכם הולך ומתגשם לעיניכם, ואני עדיין חולם...

אתם נאבקים על האמת שלכם, גם אנחנו נאבקנו על האמת, אבל ה,,אמת" בלי ה,,אֲני" הלאומי הופכת ל,,מת".

אם מנחם אוורבוך הי"ד נפל, הרי הוא מת לטובת הגשמת מטרה נשגבה, ומותו ומות רבים שכמותו הביא את החיים לעמנו.

הירש וואל נפל עבור אחרים.

אתם מדברים בשפתנו, ואני רק יכול לחשוב בשפתנו, ובלילות נדודי השינה — לשפוך את נפשי, סגור ומסוגר בתוכי, בשפת הקודש.

לכם מותר לחשוב ולהביע באופן חופשי מחשבותיכם — כאן חייבת המחשבה להיות חדכיוונית לפי צווים עליונים.

אתם מדברים בלשון ביאליק, אחד העם ונביאינו — ואנו — גם שפתנו יפה מאד, אבל לא שלנו.

את חגיכם אתם ממשיכים לחוג, לפי מסורתנו בשמחה, בגלוי וללא כל פחד, ואני, אומנם לא שכחתים, אבל מותר לי לחשוב אודותם ולהיזכר בהם.

ומה מאד חשקה נפשי להיות בין קהל הצופים בתיאטרון עברי ,,הבימה" או אחרים ולשמוע את הצליל הנקי והטהור של שפתנו, אשר הפכה את ה,,חול" ל,,קודש".

גם אני מאזין ל,,קול ישראל". אתם מאזינים בבתיכם בכל עת ובכל שעה, ואני רק — בלילות, בחשאי, אפילו מבני משפחתי.

אתם בימי חופשתכם מטיילים בהרי ירושלים, יהודה, הגליל או על גדות הכנרת, ואנו, כאן, — בערבות ובטייגות של סיביר.

אתם חופשיים בתנועותיכם, ואני מוגבל רק לסביבה הקרובה. אין

לכם מגבלות ברצותכם לבוא בדברים עם ידידיכם וקרוביכם בארץ ובעולם הרחב, ואנו כאן — בקושי יכולים לרשום מלים אחדות לקרובינו.

ילדיכם יודעים על מוצאם, ילדי — רק מעט מזעיר.

צעיריכם לומדים תולדות האומה, וצעירינו — תולדות מסולפות. אתם כציונים „ואימפריאליסטים" זכיתם לחופש ולגאולה, ואנו בארץ הקומוניזם — טרם זכינו לזאת.

אתם יושבים בבתי־קפה, ואצלנו — בבתי־הסוהר. אצלכם קיימות שכבות סוציאליות שונות, ואצלנו — רק שלוש; אלה שישבו, אלה שעדיין יושבים ואלה שישבו.

אתם חושבים על העתיד — ואני רק — איך להגיע אליכם ולהיות אתכם יחד.

לכם מותר להעלות על הנייר את מחשבותיכם, ובשבילי צריך מישהו את זאת לעשות.

ומה קלושות הן תקוותי למחר טוב יותר ומי יודע האזכה גם אני לזאת, למה שאתם זכיתם. דברי ביאליק בשירו „אל הצפור" זכורים לי היטב:

„הוי מאושרים! הידעו ידוע / כי אסבול, הוי אסבול מכאובים?
הידעו ידוע מה רבו פה שוטני / מה רבים, הוי רבים לי קמים?"

מי יתן ויהי רצון שדברי אלה, הנאמרים מעמקי לב שבור, יובנו על ידכם כהלכה, ותדעו להעריך את אושרכם במדינתנו — מדינת ישראל!

על כל פנים, מאושר אני, שגם דברי יוכנסו לספר, אם כי לא באופן אישי, אלא על ידי אח, החש דפיקות לב אח ממרחקים.

אתכם אני בכל לבי
י. ש.

ע"ש

מעולם לא נתבקשתי על ידי אחי, לא בכתב ולא בעל פה לכתוב בשמו.

ובכל זאת צו פנימי לא נתן לי כל הזמן מנוח! ורק עכשיו כשהעליתי את רגשות אחי בכתב, הנני רגוע, כי לב־אח מרגיש גם דברים חבויים בלב אחיו ממרחקים. ועל כן הייתי לו לפה כשליח מצווה.

משה שוטון

שער אחד עשר

בדרכי העפלה

אליעזר שפס

בדרכי העפלה

(קטעי זכרונות)

בינואר 1945 באו הרוסים, והנשארים בגיטו לודז׳ (ובתוכם גם אנוכי) ניצלו. גם אחותי בלצ׳יה, שהיתה במחנה עבודה בצ׳נסטוכובה באה. קיבלנו דירה ברחוב קילינסקי 46 והתחלנו לרקום מסכת חיים חדשים. ביתנו היה פתוח לכל דכפין ונצרך ממכרינו הניצולים, שהגיעו ללודז׳. וכך ארחנו בביתנו את לאה רוס (אחרי כן לסקובסקי — גיסתה של נטליה קוז׳ול) שחזרה מהמחנות שבורה ורצוצה. היא היתה אצלנו כחודשיים עד שחזרה לאיתנה. גם זליג מונטר, שבא אלינו חולה עקב הדרך הארוכה, שנאלץ לעשות ברגל ושבנס ניצל, היה בביתי עד שהבריא. אחרי כן נסע לדוואַרט. גם אני נסעתי לבקר בדוואַרט. הגעתי לביתי ברחוב פיקרסקה מס׳ 1. את דירתי, כמובן, שלא מצאתי עזובה וריקה. בה התאזרח כבר פולני אחד, דומה, כאילו נולד בבית זה או קיבלו בירושה מאבותיו. היה זה הפולני צודרסקי. דפקתי על דלת ביתי, והבעל־בית החדש פתחה בתמהון, וכשראני הצטלב, וברגע הראשון לא ידע איך להגיב. הוא חשבני למת, והנה קמתי לתחייה. הייתכן דבר כזה? אחרי שהתאושש מההלם הראשון, קיבלני בקרירות רבה. הוא שאלני: מה מעשי כאן, והאם מתכוון אני להישאר כאן זמן רב? קבלת פנים זו אמרה לי „דרשני!״. הבנתי שטוב אעשה אם אעזוב את עיר „מולדתי היקרה״ בהקדם. ואומנם, כבר באותו לילה הערמתי על הפולני ובאמצע הלילה יצאתי מהבית והלכתי לישון לגלברט נחמיה (נפטר בארץ), מבלי ש„יורשי״ ירגיש בזאת. למחרת נודע לי, שאנשי „אַ־קא״ חיפשוני בלילה והתאכזבו מאד כשלא מצאוני. באותו לילה נהרגו שני יהודים בדוואַרט, שעברו בשלום את כל הגיהינום הנאצי בימי השואה.

הבנתי יפה שאין לי מה לעשות בפולין והחלטתי לפעול בכיוון העלייה לארץ. חזרתי

קבוצת צעירים — רובם מדוואַרט בדרכם לארץ אחרי השואה

ללודז׳ ובפסח, הודות לעזרתו של מר רזניק, פעיל בין ה„ציונים הכלליים״, הגעתי להונגריה. משם הגעתי לרומניה, בה שהיתי ששה חדשים. מרומניה עברתי לאיטליה, ושם באודנה אירגנתי קיבוץ דתי „שאר ישוב״ (15 ק״מ על יד רומא). הקיבוץ מנה כמאה חבר. הדז׳וינט דאג לקיומנו הפיסי, ואנו יכולנו להתמסר בכל לבנו ל„רוח״. יומם ולילה למדנו עברית ותורה, וכך הכשרנו את עצמנו לעלייה. ב־1946 נקראתי להתייצב לפני הסוכנות היהודית ברומא. שם הוטל עלי התפקיד לנסוע בארצות אירופה ולעסוק בענייני העפלה. הצלחתי להעביר הרבה אנשים, בעיקר מרומניה, למקומות בטוחים באיטליה, ומשם עלו בעלייה ב׳ ארצה. מהם הצליחו להגיע ומהם נתפסו על ידי האנגלים והובאו למחנות. היה זה פרק זמן מעניין, והייתי אומר, אפילו מרתק בתולדות חיי. הכרתי אנשים לרוב, מקומות שונים, שבעתי הרפתקאות, ולא פעם חשבתי שאני גבור סרט־מתח. לבסוף הגיע גם תורי לעלות באותה דרך בה העליתי רבים. אומנם, יכולתי לנסוע לארצות הברית, כי במקרה השגתי כתובת בן דודי וקרובים אחרים בארה״ב. הם הפצירו בי שאבוא אליהם ויהא אפילו לביקור ואחרי כן אוכל לעשות כטוב בעיני. הם לא שמו לב לסירובי ושלחו לי גם דרישה. אבל אני ויתרתי על הסיכויים הטובים לחיים קלים ונוחים. לא התפתיתי והלכתי בדרך בה בחרתי מזמן. עליתי על האוניה פלמ״ח. הגענו לחופי חיפה (למפרץ חיפה) וכאן הרגשנו את עצמנו באותו המצב המשונה, בו היה מנהיגנו הגדול, משה רבנו. את הארץ ראינו מרחוק ולשם לא ניתן לנו להיכנס. אוניות בריטיות הגיעו ואילצונו לנסוע לקפריסין. גם בקפריסין הלכתי בדרכי. אירגנתי חוגים לומדי תורה והשפה העברית והתכוננו לעלייה. שם הכרתי את חברתי לחיים והתחתנו. ועם קום המדינה הגענו ארצה.

קבוצת „נילי״ בחווה של שטרייכר ימ״ש על יד נירנברג בגרמניה אחרי השואה

בקבוצה זו נמצאים גם מיוצאי דוואריץ: ווה שוטון, משה שוטון, לייביש קלינובסקי, חיים שוורצמן, גודל קלינובסקי, יצחק נפרסטק ועוד.

שער שנים עשר

במערכות ישראל

מרדכי מינטוס

מוקדש לחללי מערכות ישראל בני יוצאי דווארט

„אל נקמות ה', אל נקמות הופיע, הנשא שופט הארץ
השב גמול על גאים". (תהלים צ"ד 2, 1)

בנתיב הבנים

יום חמסיני, שעת צהרים מוקדמת. השמש זורחת ושולחת את קרניה במלוא עוצמתה, יוקדת, קופחת ולוהטת — ניגוד משווע ל„קור" הנובע מאפלת הקברים.

בבית־העלמין הצבאי התאסף קהל אבלים מכל קצות הארץ. כלי־רכב מכל הסוגים פולטים זרם שוטף של אנשים, אשר באו להשתתף בטכס ההתייחדות עם גבורי האומה, חללי־המלחמה. אמהות ואבות, אחים ואחיות, בנים ובנות, סבים וסבות, דודים ודודות, חברים וחברות ואחים לנשק. כולם באו ברטט בלב להסתכל בפעם האחרונה בקלסתרי פניהם של הטמונים כאן, אשר כרעו־נפלו בשדה הקטל ולא יקומו עוד.

עומדים הם קהל האבלים כפופי-גב, איבריהם רפויים, עיניהם מושפלות ומודלקות מרוב בכי. מביטים הם במבטים כבויים דרך מכסות העפר של הקברים ומשתוקקים ליצור קשר־עין עם „העיניים" הצופות כביכול מלמטה...

— ומהבעת־פניהם במפגש הנוכחי — למבע בעת הפגישה האחרונה עם בניהם בבית ולנאמר אז.

האחד: „אמא, אל לך לדאוג יותר מדי, אינני יחיד־בודד, אלפים כמוני משרתים בחזיתות!" מסתובב הוא בחדר באי־נוחות, חסרות לו מלים... משתתק, שפתיו רוטטות. אולם משפט ברור לא נשמע. לבסוף חוטף הוא את ה„קיטבק", נשיקה חטופה, „שלום!" — ועוזב מבוייש, כאילו נתפס בקלקלתו. „חייל־בסדיר" כמוהו, כבר בן 19, מפקד על צוות טאנק, הלוחם כמוהו ייתפס בהתפנקויות, בנשיקות?!

האחר: מ"פ במילואים, גבר בן 23, בערך, קפץ הביתה לעשרים וארבע שעות. לאחר מקלחת ותנומה מתיישב הוא לארוחה. האם במטבח מכינה את המאכלים האהובים עליו. בינתיים הוא מספר לאביו בשפת־סלנג הצברית, אפילו „משוויץ" במקצת: „או־הו, הרבצנו בהם כהוגן, השמדנו להם את רוב הטאנקים, שידעו עם מי יש להם עסק. אין לכם מה לדאוג, זה לא יימשך זמן רב וייכנעו!"

השלישי: מקצר ואומר כבדרך אגב: „אמא, זה יהיה בסדר, יש לנו בשבילם אפתעה כזאת...!" ומפסיק באמצע, כאילו, אסור לו לגלות את הסוד. ממשיך — „אמא, אמרתי לך 'זה יהיה בסדר', יש על מי לסמוך...!" הוא באמת מאמין בזאת, אבל...

כל אחד בשפתו ובסגנונו מרגיע, ובלבד שלא לגרום דאגות ליקיריו. ככה הם נפרדו לפני יום־יומיים, שבוע־שבועיים, והלכו.

ממתינים בני המשפחות בעורף, דרוכים כקפיצים, נחרדים לכל רחש או נקישה בדלת. צליל צעדים בחדר־המדרגות מחדד אצלם את חוש השמיעה. מנסים לזהות את דריכת הרגליים, שמא הוא בא, אולי...

המתח עולה ועמו מתהום הנשיה — אפיזודה כמעט נשכחת. המחשבות מחרידות וקודחות במוח בגלל צירוף־מקרים מוזר.

תחביבו של הבן — נגינה בחצוצרה. בפעם האחרונה לביקורו בבית, לאחר מנוחה, השמיע בחצוצרתו צלילים של מנגינה שונה מהמקובל, וכאשר נשאל לפשר הצלילים ענה: אבא, זו מנגינה מפורסמת מאוד, „מארש האבל של שופן". בשעת מעשה עברו על כך ללא תשומת־לב מיוחדת (אולי למראית־עין), אולם ביום מסויים, כשנקרא האב בשעת העבודה לחדר המנהל, נקרע משהו בלב. חרדה לא־מודעת קיננה בכל ישותו... הלא רק לעתים רחוקות מוזמן הוא למנהל...

ברוח נכאה עבר את סף החדר. המנהל קם מכסאו ויחד עמו קמו מכסאותיהם עוד ארבעה אנשים, מעין משלחת מצומצמת. הפיות נפערו... אבל כבר לא היה צורך במלים. הוא כבר ידע, הבין...

— „בנך נפל, מת מות גבורים בהגינו על המולדת!"

לא התפרץ, לא התעלף, לא, לא! הכל נדם בקרבו. פשוט התמרד; למה, למה? אין הוא רוצה בגבור, רוצה הוא בבנו, בבנו בכורו הוא רוצה!

בן שמונה־עשרה וחצי היה במותו, חלב האם טרם הספיק להתייבש על שפתיו, זיפי זקנו החלו רק לצמוח, עודנו ילד וכבר גבור!

*

באנו להיפרד ממך, גבור־חיל, אץ לך הזמן להגיע מהר לעולם־האמת, נותקת מאתנו ניתוק פיסי, אולם בתודעתנו תחיה לעד!

זקוקים אנו לגבורתך, שתעמוד לימיננו בעת חולשת הדעת! מי יתן ונתגבר!

יהי זכרך ברוך!

„יהוה אל באפך תוכיחני ואל בחמתך תיסרני!
חנני יהוה כי אומלל אני!" (תהלים ו' 1,2)

דוד שוטן

יחיאל מנדל אורבך

את יחיאל מנדל אורבך היכרתי בשנת 1924. באותה שנה התארגנה בדוואַרט קבוצת נוער, כעתודה ציונית על יד הסניף של „פועלי ציון" ימין. מאז התיידדתי עם יחיאל מנדל במיוחד, אם כי הכרתיו גם מקודם, אבל התייחסתי אליו כאל עשרות צעירים אחרים מבני גילי. בפעילות הסניף נקשרה נפשי בנפשו וביחד עם אברהם ווישעגרודסקי (נספה בשואה) היינו ל„חוט המשולש", שלא ניתק „במהרה".

סניפנו היה דל וחסר כל ציוד מינימאלי, הדרוש לפעולות נוער, ובכל זאת היה הקן בעינינו כבית חם, בו מצאנו עניין, סיפוק ופורקן לעודף מרצנו. אהבנו את הקן, ובהביטי כעת אחורה, הריני משוכנע, כי הוא אשר נתן לנו את הכיוון הנכון בדרך חיינו.

מדריכתנו רובינוביץ היתה מנהלת אתנו שיחות רבות על נושאים שונים והינחתה אותנו גם בבחירת ספר טוב לקריאה. מטען אוצרנו הרוחני, במיוחד בספרות היפה, היה

מנחם מנדל אורבך
נרצח ע"י הערבים בפרדסי חדרה בשנת 1938

די מוגבל, והיא — אשר פתחה לפנינו אופקים רחבים והכניסה אותנו לעולם החדש הזה, אשר העשיר את ידיעותינו והזין את דמיוננו והוציאנו מד' אמות חיינו הגלותיים המאוסים אל המרחב.

במיוחד חיבבנו את ה„קעסטל-אָוונט" (ערב שאלות ותשובות) בערבי שבתות. בתיבה, התלוייה על אחד הקירות, היינו שמים במשך השבוע פתקים עם שאלות שונות, ובערב־

שבת היה מזכיר הסניף אברהמצ׳י גלברט עונה לנו על כולן.

מזמן לזמן הופיעו גם חניכי הסניף בתוכניות שלהם. לערבים אלה קראנו „אקדמייה". כל „אקדמייה" כזו היתה, כמובן, נפתחת בנאומו של אחד המבוגרים, חברי הסניף, „פועלי ציון" ימין.

ה„אקדמיות" היו מתכנסות, בדרך כלל, לציון מאורע אקטואלי כגון יום השנה למותו של בורוכוב, מנדלי, שלום עליכם וכד׳.

החוויות מהימים ההם נחרתו עמוק בלבי ועד היום אני חי אותן ורואה לפני עיני את יחיאל מנדל, אותו הבחור הצנוע עם פניו היפות ועיניו השחורות כפחם, הנדלקות מדי פעם בברק, האופייני להן. הנה הוא עומד לפני קמוץ־אגרופים כמוכן להתקיף ולהלום ביריבו. ואם הגעת לסניף באחד הערבים, בעיצומה של פעולה, ולא ידעת מה מתרחש, די היה להעיף מבט אחד בפניו וממבע־קל היה להבין את העניין הנידון.

יחיאל מנדל היה איש הוויכוח והפולמוס, ולא חלילה בענייני כספים או טובת הנאה כלשהי היה מוכן להילחם בפיו, המפיק מרגליות ובעיניו המתיזות ברקים, אלא סתם ל„שם שמים" — על ספר מסויים, על מאמר בעתון או על בעייה, העומדת ברומו של עולם. בזמן הוויכוח היה כולו אש־להבה, משולהב מדבריו ושקוע בראשו וברובו ב„מחלוקת". ולהערתי למה הוא כל כך מתרגש, היתה תשובתו תמיד אחת ויחידה „כל מחלוקת שהיא לשם שמים, סופה להתקיים" (אבות ה׳ י"ז).

הוא למד הרבה, אבל ידיעותיו הרבות הוא רכש בצורה לא שיטתית ובלתי מסודרת, ולא תמיד הצליח לעכלן ולקלטן, ומכאן מדי פעם היה חוסר בהירות בהבעת דעותיו והשקפותיו, ולפעמים, אפילו, היה לנו קשה לרדת לעומקן ולהבינן, כפי שרצה.

הוא היה איש־הקצוות, קנאי לאידיאות ול־עיונות אותם ספג. ויותר משדרש מאחרים דרש מעצמו ורצה לשמש דוגמה חיה, שהוא אינו רק „נאה דורש", אלא גם — „נאה מקיים" (חגיגה יד:).

סניפנו לא החזיק מעמד זמן רב ונסגר בשנת 1926/7 — שנות השפל לתנועה הציונית אחרי העלייה הרביעית, שאחריה באה „הירידה" הגדולה מהארץ.

עם סגירת הסניף הועברה הספרייה למקום אחר, ואנו, שלושה, שמרנו עליה שמי־ה מעולה. ספרייה זו היתה באופן יחסי די עשי־ה. היא היתה לא רק ספרייה במובן הפשוט של המלה, אלא שימשה גם מרכז לפעולות תרבותיות שונות, מאותו הסוג שהיו בסניף כגון „אקדמיות", ערבי שאלות ותשובות וכו׳. בין המרצים המקומיים התבלטו יצחק ניטקה ז"ל, חנן שוטן יבלח"א, שמואל ירוזולימסקי ז"ל ויחיאל מנדל אורבך ז"ל. בהר־צאותיו, שחה יחיאל מנדל, ממש, כדג במים בידיעותיו התו־ניות הרבות, שרכש בחדר ובבית־המדרש, והשמיע בכל הזדמנות פסוקים מהתנ"ך, ומובאות מהמדרשים והתלמוד.

בשנת 1929 נפרדו דרכינו, ומאז לא התראינו עוד. גוייסתי לצבא הפולני ויצאתי מדווארט, וכשחזרתי הביתה בשנת 1932 היה כבר יחיאל מנדל בצרפת בדרכו לארץ.

בינואר 1938 עליתי גם אני ארצה וקיוויתי להתראות אתו, רציתי מאוד לשוחח

אתו על השנים שעברו ולהיזכר אתו יחד בחוויותינו המשותפות והרבות, אבל, לצערי, הרב, לא הצלחתי. להגיע בימים ההם משפיים לחדרה לא היה כלל וכלל מהדברים הפשוטים והקלים. צריך היה קודם כל לנסוע להרצליה, ומשם — לסיבוב רעננה ומרעננה לחדרה. יחיאל מנדל לא גר בחדרה גופה, אלא עבד כשומר באחד הפרדסים הסמוכים. כדי, אם כן, להיפגש אתו, הייתי זקוק לימים אחדים. ומי יכול היה, במצב דאז, לוותר על ימי עבודה ?

לבסוף נסתמנה לי אפשרות מסויימת להגשים את חלומי כדי יהתראות עם חבר־נעורי. באביב עבדתי בהשקאה בפרדסי המשק ועבדתי ברציפות מיום ששי עד יום ראשון, וכשקיבלתי יומיים חופשה החלטתי לנצלם למטרה נעלה זו. שמח מהחלטתי זו חזרתי מהעבודה לביתי והלכתי לישון. קמתי בצהרים והתחלתי בהכנות לדרך. על השולחן היה מונח עתון. ומה נדהמתי, כשנזדקרה לפני מסגרת שחורה ושם ידידי נתון בה. לא האמנתי למראה עיני ולא ידעתי אם עדיין אני שקוע בתרדמתי או אני רואה את הידיעה המזעזעת במציאות. אבל זה לא היה חלום. המסג־ת השחורה עם

משפחת אורבך : פסיה, יצחק זלמן

תוכנה האיום היו מציאות ואמת מרות. יחיאל מנדל נרצח ע״י ערבים במיטתו, בסוכתו בפרדס. וההלוויה — אמרה המודעה -- תתקיים בשעות הצהרים בקיבוץ „גבעת חיים״.

היתה זו פגישתי האחרונה עם חברי וידידי יחיאל מנדל הי״ד.

אינני זוכר בדיוק, אולם נדמה לי, שאשה אחת, הגרה בתל־אביב באה אתי בדברים טלפונית והביאה לי את הדברים המעטים שהשאיר אחריו כגון צילומים אחדים, מספר מכתבים עוד מזמן שהותו בצ־פת, וכתבי־יד שלו, שבשום אופן לא יכולתי לפענחם.

בחשבי עליו כעת, הריני לא פעם מגיע למסקנה, שיחיאל מנדל היה מסוגל בהחלט להצטרף, במרוצת הזמן, לאיזשהו אירגון מלחמתי קיצוני בהתאם לאופיו הסוער ולדעותיו ועמדתו הקנאיות.

באחת התמונות נראה יחיאל מנדל יושב על יד שולחנו, כשספר פתוח לפניו ועל הקיר של חדרו תלוי רובה; כי הוא היה איש הספרא והסיפא.

כשנמצאת במחיצתו עשה עליך רושם של אדם מנותק מהמציאות ונתון בעולם אחר ובתקופה אחרת, אולי בתקופת המכבים, והריהו ממשיך באורח חייהם, וכל מה שקרה מאז ועד היום כאילו אינו נוגע לו.

הוא אהב את עמו ואת ארצו בכל נפשו ובכל מאודו, ובאהבה זו לא ידע פשרות.

הוא נפל על משמרתו כשחלום הגאולה והתחייה של עם ישראל היה כה קרוב.

יהי זכרו ברוך ותהי נשמתו צרורה בצרור חיי עמנו הנצחי!

אסתרין אליעזר

סגן שמואל קרן ז"ל

שמואל יעקב קרן (קופידלובסקי) בנם של ישעיהו וצפורה נולד בגרמניה ב־31.8.46. הוריו, משארית הפליטה, ניצולי הגיהינום הנאצי, עברו, אחרי השואה, את המסלול הידוע לרוב הפליטים; חזרו עם סיום המלחמה ל„ארץ מולדתם" — לפולין, ומשם עם גבור הנחשול האנטישמי — לגרמניה — ושוב לפולין, ולבסוף הגיעו ארצה ב־1959.

שמואל סיים את בית־הספר העממי „גן שלמה" ברמת־גן, הצטיין בלימודיו (מדי שנה קיבל פרס לימודי), אחרי כן נכנס לכיתה ט' לבית־הספר התיכון „אוהל שם" בשנת תשכ"א (1961) וסיימו עם קבלת תעודת הבגרות ב־17.8.65 (י"ט בשבט תשכ"ה) בציונים גבוהים ביותר: מתימטיקה — מצויין, ביולוגיה — טוב מאוד, כימיה — טוב מאוד, ויתר המקצועות — טוב.

הוא המשיך בלימודיו בטכניון ויחד עם זאת למד גם מינהל עסקים ושירת בעתודה האקדימאית. הוא הצטיין הן בלימודים והן בשירותו בעתודה. להישגיו הגבוהים בכל השטחים הגיע הודות לכשרונותיו, רצונו החזק וחריצותו. הוא עבד קשה מאוד. בכל חופשה שירת בעתודה והגיע לקצינות (סיים קורס קצינים ביולי 1966) ובחופשה האחרונה הלך להשתלמות לתעשייה הצבאית. היות והצטיין בהשתלמות זו נשלח לארצות-הברית, ושם שהה זמן קצר.

את תעודת ההסמכה מהטכניון קיבל במאי 1969. והרי העתק התעודה:

הטכניון — מכון טכנולוגי לישראל

זאת לתעודה, כי שמואל יעקב קופידלובסקי שינה וסיים לימודיו כחוק, מילא חובותיו כתקן ועמד בבחינות כהלכה בחודש אב תשכ״ה (אובגוסט 1968) בהתאם לחוקה ולתקנות של המכון ועל יסוד הישגיו הוענק לו כיום הזה התואר מוסמך למדעים בהנדסה כימית על כל הזכויות שמקנה תואר זה.

ניתן בחיפה ביום י״ח באייר תשכ״ט 6.5.69.

י׳ א ד ן — מזכיר אקדמאי; א׳ ג ו ל ד ב ר ג — נשיא.

אחרי סיום לימודיו בטכניון חזר שמואל קרן למפעל ולאחר זמן קצר הגיע לרמה מקצועית, אשר הצדיקה את כל התקוות שתלו בו, והוטל עליו הפיקוח ההנדסי על מחלקה, בה מיוצרת קבוצת מוצרים חשובה.

שמואל חי את עבודתו, שום דבר לא נראה לו קשה מדי. הוא לא הסתפק במתן הוראות לפועלים, אלא הלך ועבד יחד עמם. בזכות יושרו וגישתו הגלוייה לאנשים היה אהוב על העובדים ועל כל מי שבא אתו במגע.

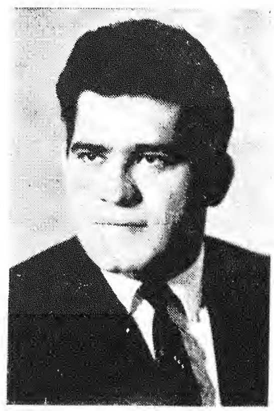
במאי 1970 נשא אשה. ארבעה חודשים לאחר מכן ניספה בתאונת עבודה במקום עבודתו. גבוה, שופע בריאות, ספורטאי מובהק וחייכן — כך הכירו הכל את שמואל. בשמחת־החיים שבו, בטוב לבו ובנימוסיו הטובים ידע תמיד להתחבב על חבריו בבית־הספר העממי, בבית־הספר התיכון, בטכניון ולבסוף בצבא ובעבודה. תמיד היה מוכן לעזור לכל מי שהזדקק לעזרתו, כשהיה עושה את זאת מתוך רצון טוב וברוח טובה, מבלי שהנעזר ירגיש בעליונותו של העוזר ובנחיתותו הוא. לפני כל מבחן היה ביתו מלא חברים, שבאו לשמוע מפיו תורה. הסבריו ניתנו בצורה מובנת וברוח חברית. לא פעם השתוממו חבריו, איך לא הבינו דברים כה מובנים מפי מוריהם, כי הדברים הקשים ביותר — אחרי הסבריו נראו כקלים וכדברים של מה בכך.

שמואל היה מסור בלב ונפש למשפחתו. מרוב אהבתו להוריו, ובמיוחד לאמו, היה שומר עליהם מלצערם ומלהדאיגם במומנטים הקשים, בהם היתה המדינה נתונה. בכוונה תחילה היה מסתיר את העתונים עם „המסגרות השחורות״, שלא לגרום צער להורים. גם במקרה שהרגיש לא בטוב — לא גילה לאמו. כמו כן שאף תמיד להגיע למטרתו בכוחותיו הוא מבלי לנצל את נכונות הוריו לתת לו הכל. פשוט היה בהליכותיו, צנוע, עדין נפש ואציל רוח, ובמותו ללא עת השאיר פצע בלתי נגלד בתוך לבות הוריו, רעייתו, קרוביו וידידיו הרבים.

דברי הודעת האבל של תע״ש:

„התעשיה הצבאית אבלה על נפילתו בתפקיד של אחד מהעובדים המוכשרים המהנדס סגן שמואל קרן ז״ל״ — מבטאים בדיוק את גודל האבידה והכאב.

יהי זכרו ברוך!

סגן שמואל קופיטלובסקי (קרן) ז"ל
נפל במילוי תפקידו — 1970

ש ע ר   ש ל ו ש ה   ע ש ר

ארגון יוצאי דווארט

מאיר יהלום

אַרגון יוצאי דוואַרט בישראל

בשנת 1950 התכנסנו ביוזמת החברים זנדברג שמואל טוביה, גרשון קוז׳ול ואליעזר שפס לאזכרה, שהתקיימה באולם קטן בשכונת שפירא בתל־אביב.

גם ב־1951 התקיימה שוב אזכרה, ואז הציעו החברים הנוכחים להקים „אירגון יוצאי דוואַרט בישראל״. כמו כן הוצע לייסד קופת גמילות־חסד כדי לעזור לחברים הנצרכים.

החבר שלום פרוסק ז״ל היה הראשון מהנוכחים שתרם תרומה יפה למטרה זו. בעקבותיו הלכו עוד חברים, איש איש לפי יכולתו.

נבחר ועד שיטפל באירגון ובכספים בהרכב דלקמן: מיכאל שייניק, מאיר לוזר ניימן ז״ל, חנן שוטון, זנדברג שמואל טוביה, מרים רייזל שלזינגר, גרשון קוז׳ול ומאיר יהלום בתור גזבר.

הישיבה הראשונה הזכורה לי התקיימה אצל מאיר לוזר ניימן ז״ל, ורק שלושה באו: מיכאל שייניק, ניימן ואנוכי. לא התייאשנו וקראנו שוב לישיבה. לצערנו הרב לא יכול היה כבר ר׳ לוזר ניימן להשתתף בישיבה זו עקב מחלתו, וניהלנו את הישיבה בלעדיו. צורף אז לוועד החבר נחמיה גלברט ז״ל.

אירגנו נשפי פורים, וההכנסה היתה קודש לקופת גמילות־חסד. קשרנו קשרים עם חברינו, יוצאי דוואַרט בחו״ל וקיבלנו מהם עידוד ועזרה חומרית, אם כי צנועה.

ההלוואות שהענקנו לחברים היו, כמובן, ללא רבית. במשך הזמן ראינו שהקופה

נשף יוצאי דוואַרט בארץ ב־1957

הולכת ומתרוקנת עקב פיחות ערך הכסף, ואז היטלנו מס חבר על חברינו והקופה נתמלאה שוב.

הוועד לא הסתפק בפעולות אלה ורצה להנציח את זכר קדושי עירנו, שניספו בימי השואה. החלטנו להקים מצבה ב„יד ושם", במרתף השואה. בתמוז תשי"ד נסע מאיר יהלום לירושלים והזמין את המצבה. ביוזמת הוועד אורגנה עלייה לגילוי המצבה ביום האזכרה בי"ד באלול תשי"ד. המצבה נמצאת ב„יד ושם" בהר הזכרון, במרתף השואה, במחוז לודז' על יד פביאניצה.

ושוב לא הסתפקנו בהנצחה זו. ב-1958 הציע החבר חנן שוטון להוציא לאור ספר זכרון לקהילת דווארט, וההצעה הזו לא נתקבלה מתוך הנימוקים, שבין אנשי דווארט אין די אנשים, בעלי יכולת לכתוב וחסרים האמצעים הכספיים למימוש מפעל זה.

כעבור שלוש שנים התחדשה ההצעה ע"י אותו החבר, והפעם מצאה תמיכה בחלק ניכר מהחברים. אבל עיקר הקושי היה באותם הנימוקים, שנשמעו כבר קודם, וההצעה נידחתה שוב.

באסיפת המליאה ביום האזכרה ב־1970 הועלתה שוב ההצעה הזאת והפעם נתקבלה ברוב קולות.

לפי הצעת הוועד נבחרה ועדת מערכת שכללה את החברים: חנן שוטון, אשר נבחר פה אחד מתוך הערכה לאיש, אשר לא נח ולא שקט עד אשר העביר את ההצעה להגשמה, והוא היה למעשה עמוד התווך של המבצע. כמו כן הצלחנו לרכוש כחבר המערכת את החבר מרדכי מינטוס, אשר הקדיש הרבה מזמנו ומכוח יצירתו להגשמת המשימה. כמו

נשף לכבוד אברהם קופל לרגל ביקורו בארץ (מארצות הברית) ב־1950

באזכרה זו הוחלט על הוצאת ,,ספר דוארט" ב־1972
חברי הוועד והמערכת

משמאל לימין : שמואל זנדברג, חנה אוזרוביץ, חנן שטון, מאיר יהלום, א. פקנטרגר, מיכאל שייניק, מרדכי מינטוס, מרדכי ערצקי, אליעזר אסתרין

כן נצטרפו למערכת החברים: חנה אוזרוביץ, שרצקי מרדכי, משה שוטון, גרשון קוז׳ול ומאיר יהלום בתוקף תפקידו כגזבר.

בישיבה הראשונה של המערכת הצהיר מר מינטוס שאם מר מאיר יהלום יהיה מוכן לדאוג למימון המבצע, הוא, מצדו, יהיה מוכן לדאוג ליתר העניינים, הקשורים בהוצאת הספר ובעריכתו.

הצעתו של מר מינטוס לאשר את מר אסתרין אליעזר כעורך הספר נתקבלה, ואחרי שנאסף החומר מסרנו למר קוטונסקי י. להוציא את הספר לאור.

אנחנו מקיימים באופן קבוע ישיבות הוועד והמערכת, בה מתקבלים דיווחים על איסוף החומר ועל התקדמות העבודה.

האירגון ערך מדי פעם מסיבות ומפגשים עם חברים, שבאו לבקר מחו״ל. אנו ממשיכים מדי שנה להיפגש באזכרה ליקירינו והחבר אברהם פקנטרגר מזכיר את חברינו שנפטרו בארץ.

מאז קום האירגון חלפו כבר עשרים וארבע שנים, ולצערנו הרב חלק נכבד מחברינו לא זכו לראות את הוצאת הספר, וברצוני להזכירם כאן ולהנציחם בספר זה.

יהי זכרם ברוך!

מכתב לוועד הארגון של יוצאי דווארט

במכתבו זה מביע יעקב קרול את שמחתו על הפעילות הרבה של ארגון יוצאי דווארט בישראל, מבטיח תמיכתו בארגון וניהול פעולה בארה"ב לטובת הארגון. כמו כן הוא מרוצה על היוזמה להוציא „ספר דווארט". הרי המכתב כלשונו ביידיש:

„דאָס שרייבט צו אייך איינער פון די עלטסטע איבערגעבליבענע. מיין נאָמען איז יצחק יעקב קרול, מיין פאָטער'ס נאָמען — הערשל קרול, מיין מוטער'ס -- דרוזשנע קרול. די גאַנצע פאַמיליע איז באַשטאַנען פון 50 מיטגלידער. לײדער, צום גרויסן באַדויערן זענען נאָר פאַרבליבן זיבן מענטשן פון אונדזער גרויסער און פאַרצווייג־טער משפחה.

וואַרטה איז געווען ביז די מלחמה אַ געזעלשאַפטלעכע, חסידישע שטעטל מיט אַ פיינער פרנסה. די ייִדן פון וואַרטה האָבן געזאָרגט איינער פאַרן אַנדערן און איבער־הויפּט איז אונדזער שטעטעלע געווען באַקאַנט פון העלפן נויט־באַדערפטיקע און פון ציוניסטישער, געזעלשאַפטלעכער און קולטורעלער אַרבעט.

איך בעט איר זאָלט פאַראייביקן אין דעם „יזכור בוך" די נעמען פון מיין פאַמיליע:

ראַטקע קרול	ברכה וויסאָצקי
יודל קרול	עזרא וויסאָצקי
לייזער קרול	יהודית וויסאָצקי
ניחה פראַך	שרה רבקה זשעלאַזנע
אסתר פראַך	הערשל אברהם זשעלאַזנע
גענענדל פראַך	

איך בין זייער דאַנקבאַר דעם קאָמיטעט, וואָס האָט זיך פאַראינטערעסירט צו אָרגאַניזירן און פאַראייביקן אונדזער שטעטל וואַרטה, וועלכע האָט פאַרמאָגט 355 פאַמיליעס — 1850 נפשות. איך גלויב, אַז די, וועלכע האָבן מיך געקאַנט פון דער היים ווייסן וואָס איך האָב געטון פאַר זיי אין צייט פון דער מלחמה.

צופעליק האָב איך היינט געטראָפן שמואל בערקנוואַלד, און מיר האָבן זיך צוזאַמענגערעדט, דאָס מיר וועלן זיך פאַרשטענדיקן מיט די דווארטער יידן, וועלכע געפינען זיך אין ניו־יאָרק, און טון אַלץ אַז אויך זיי זאָלן זיך אַנשליסן אין אייער אָרגאַניזאַציע און אייך בייהילפיק זיין פינאַנסיעל איר זאָלט קענען פאָרזעצן די הייליקע אַרבעט.

מיט אכטונג און מיט דאַנק שרייבט אייך

יצחק יעקב קרול און מיין ברודער דוד מנדל קרול

רשימת יוצאי דווארט שנפטרו בארץ

יהי זכרם ברוך !

אוזרוביץ ישראל	פודמסקי אברהם שמואל
אורבך יחיאל מנדל	פלווינסקי שרה
אורבך יצחק זלמן	פרומר אברהם
ביאטום (יוסקוביץ) דינה גולדה	פרוסק שלום
ברקנוולד זלמן	פת אברהם וולף
גלברט נחמיה	פת רייזל
הנדלים חנה מינדל	קולטון קלמן
הנדלים היינוך	קיפיטלבסקי (קרן) שמואל
טונדובסקי (קוז'מינסקי) יטה	קורנובסקי משה
יוסקוביץ לייבל	קלינובסקי שלמה
ינקלביץ מרדכי (בעלה של צלה דימאַנט)	קרול אברהם
	רבינוביץ טובה (טאובה) לאה
לסקובסקי מיכאל	רובינשטיין שלמה
מינטוס יצחק	שוטן זאב (ווה)
נוימן מאיר לוזר	שייניק ברכה
נוימן פראדל	שייניק זלמן
נוימן פנחס	שיינפלד שלום מרדכי
ניטקה יצחק	שרצקי פייגה'לה